

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Інститут історичної освіти
Кафедра джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін

*До 175-річчя Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ

**Матеріали Других всеукраїнських драгоманівських читань
молодих істориків**

14 березня 2008 року

Київ – 2009

Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії: Матеріали Других всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків, Київ, 14 березня 2008 р. / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – 300 с.

До збірника ввійшли доповіді та повідомлення, виголошені під час роботи Других всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків: “Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії”, що відбулися 14 березня 2008 р. на базі кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

У статтях студентів, аспірантів, молодих викладачів і науковців висвітлюються як достатньо вивчені так і малодосліджені проблеми вітчизняної та світової історії. Матеріали збірника мають на меті розширення джерельної бази, проблематики наукових досліджень, поглиблення аналізу історичних явищ і процесів, олюднення історії.

Редакційна колегія:

Волинка Г.І. - доктор філософських наук, професор;
Борисенко В.І. - доктор історичних наук, професор;
Ветров І.Г. - кандидат історичних наук, доцент;
Журба М.А. - доктор історичних наук, професор;
Потильчак О.В. - доктор історичних наук, професор (відповідальний ред.);
Сушко О.О. - доктор історичних наук, професор;
Черевко О.С. - кандидат історичних наук, доцент.

Рецензенти:

О.П. Реєнт - доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Г.В. Боряк - доктор історичних наук, професор.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, протокол № 7 від 18 березня 2009 р.

ЗМІСТ

Другий Всеукраїнський форум молодих істориків педагогічних вузів України.....	10
Розділ 1	
АРХЕОЛОГІЯ. СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ. МЕДІЄВІСТИКА. РАННІЙ МОДЕРНИЙ ЧАС.	12
<i>Мельник О.О.</i> Емпіричні характеристики катакомбних поховань Криворіжжя.....	12
<i>Лобач Д.В.</i> Генеза меча на території Київської Русі (ІХ-ХІІІ ст.).....	15
<i>Пилипчук Я.В.</i> Монгольське завоювання Північного Кавказу та Приазов'я (1237-1239 рр.).....	19
<i>Малолеткіна Д.С.</i> Негативний стереотип жінки як гендерна проблема західноєвропейського Середньовіччя.....	22
<i>Хмельницький Р.В.</i> Білоцерківські сторінки політичної біографії Богдана-Зіновія Хмельницького (травень-червень 1948 р.).....	26
<i>Сакало О.Є.</i> Типологія домогосподарства Гетьманщини другої половини ХVІІІ ст. (на прикладі с. Савинці Пирятинської першої сотні Лубенського полку).....	37
<i>Гнидюк О.В.</i> Концепція виховання дитини у добу Просвітництва (на прикладі аналізу уривка з роботи Жан-Жака Руссо “Еміль, або Про виховання”).....	40
Розділ 2	
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	45
<i>Нагорна Т.В.</i> Еволюція правових норм у релігійній сфері на українських землях Російської імперії у кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.....	45
<i>Ищенко Ж.М.</i> Українське питання в політиці французького уряду напередодні Вітчизняної війни 1812 року.....	47
<i>Гренишен А.М.</i> Суспільно-політична природа державного управління в губерніях Російської імперії першої половини ХІХ ст.....	49

Хададова Ф.Т. Селянські варти на Волині в подіях Польського повстання 1863-1864 рр.	51
Корольов Г.О. Федералістська ідея Михайла Грушевського в контексті “довгого ХІХ століття”	55
Шеремета Ю.А. Агатангел Кримський про галицький національно-визвольний рух ХІХ ст.	58
Полятаєв Г.В. Ставлення М.П. Драгоманова до проблем європейського соціалізму.....	60
Мишко М.М. Російська імперія та Північний Кавказ: репрезентація емоцій у художній літературі.....	62
Цубенко В.Л. Українське (Харківське) військове поселення кавалерії: історико-правовий аспект функціонування (1817-1857 рр.).....	67
Срібна М.А. Еволюція національно-визвольного руху Ірландії у ХІХ ст.	70
Панченко В.С. Судові органи Волинської губернії у першій половині ХІХ ст.	72
Савчинський В.Е. Інститут інспектора друкарень, літографій і книжкової торгівлі у системі цензурних органів Російської імперії в другій половині ХІХ ст.	75
Огієнко О.В. Окремі аспекти взаємовідносин земських установ і губернаторів Правобережної України на початку ХХ ст.	77
Католик А.В. До історії організації земської медицини на Чернігівщині.....	88
Радчук А.О. Роль теоретико-політичної спадщини М.П. Драгоманова у формуванні ідеологічних засад програм політичних партій Наддніпрянської України початку ХХ ст.	83
Демуз І.О. Антиукраїнські виступи П. Струве як елемент суспільної дискусії в Російській імперії на початку ХХ ст.	85
Розділ 3	
УКРАЇНА І СВІТ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.....	
Аджисєва Л.С. Діяльність природничо-історичного музею Таврійського земства у 1899-1914 рр.: науково-прикладний аспект.....	90

Вітюк О.О. Діяльність юридичного відділу Подільського Губревкому (1918-1920 рр.).....	95
Двірня К.П. Учительські профспілки 1917-1918 рр.: сторінками журналу “Вільна українська школа”.....	98
Манько Г.О. “Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки” від 28 квітня 1918 р. і Конституція України від 28 червня 1996 р.: порівняльний аналіз.....	101
Манько М.О. Зовнішня політика урядів Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії.....	104
Прядко І.М. Організаційні форми становлення приватної промисловості в роки нової економічної політики (1921-1929 рр.)	106
Мальований О.О. Проблема європейського економічного співробітництва в політико-економічних дискусіях 20-х рр. ХХ ст.....	109
Костюк Є.С. Участь профспілок у вирішенні трудових конфліктів на державних підприємствах УСРР у 20-х рр. ХХ ст.	112
Шевченко О.Т. Військово-хімічне співробітництво Радянського Союзу та Веймарської Німеччини.....	116
Пригодська Л.М. Нацистська політика в галузі освіти та виховання (30-ті – 40-ві рр. ХХ ст.)	120
Розділ 4	
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	
Кислинська І.А. Утримання іноземних військовополонених та інтернованих у радянських таборах на території України (1939-1953 рр.).....	124
Романенко Т.В. Головліт РНК УРСР (1941-1945 рр.): організаційно-структурний аспект.....	127
Саєнко Н.О. Особливості організаційно-кадрового забезпечення табірної системи НКВС для військовополонених на території УРСР (вересень – жовтень 1939 р.).....	130
Михайлюк М.В. До питання про військово-поліцейське управління в Україні періоду нацистської окупації.....	132

Афоніна І.О. Фінансова реформа уряду Е. Коха в Рейхскомісаріаті “Україна”.....	137
Маріонда С.В. Аграрна політика нацистської окупаційної влади на території генеральної округи “Дніпропетровськ” у 1941-1943 рр.....	140
Проненко А.В. До питання карної відповідальності іноземних військовополонених – військових злочинців у Радянському Союзі (1941-1955 рр.).....	142
Галич О.М. До питання про антисемітські настрої мешканців визволеного Києва (1943-1944 рр.): на матеріалах архівів радянських спецслужб.....	145
Терентьєв М.О. Перевірочно-фільтраційні пункти НКВС для “переміщених осіб” на території України у 1944 р.....	148
Розділ 5	
ІСТОРІЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА	
(др. пол. XX – поч. XXI ст.).....	152
Шляхтич Р.П. Боротьба радянської влади проти Української греко-католицької церкви у повоєнний час.....	152
Лісовська О.В. Розвиток матеріально-технічної бази українського села (1964-1985 рр.).....	155
Анілогова Т.Ю. Розвиток табірної руху в 60-ті рр. XX ст.: Організація літнього відпочинку й оздоровлення дітей і молоді Луганщини.....	158
Мазуренко О.Г. Значення “Празької весни” для розвитку демократичних традицій у Чехословаччині.....	160
Падалка В.П. Ідея самостійності України в програмі Української робітничо-селянської спілки.....	163
Люта Л.О. До питання про час виникнення першої в Україні правозахисної організації.....	166
Абакумова В.І. До питання про впровадження української мови у вітчизняне кіновиробництво (друга половина 80-х – початок 90-х рр. XX ст.).....	167
Воронов С.В. Народний Рух України та формування багатопартійної вітчизняної політичної системи у кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст.....	169

Мельничук І.П.

Роль жінки у політичному житті та державному управлінні
сучасною Україною..... 172

Гула К.О.

Ірландська Республіканська Армія та врегулювання
Північноірландського конфлікту (1990-2007 рр.)..... 175

Коптєва К.С.

Євразійство у зовнішній та внутрішній політиці Росії ХХ ст..... 178

Мирленко І.О.

Зовнішня політика США на початку ХХІ століття..... 180

Хавер Т.П.

Теоретичні засади інтеграційних процесів другої
половини ХХ ст.: вибір шляху України..... 182

Куник С.О.

Російсько-американські відносини у 1991-2000 рр.:
стабільність чи нове протистояння?..... 185

Наюк А.С.

Процес упровадження євро та його наслідки..... 188

Лега А.Ю.

Особливості застосування українських військових
підрозділів у міжнародних миротворчих операціях..... 190

Погорєлова І.С.

Роль Китайської Народної Республіки у вирішенні
Північнокорейської ядерної проблеми..... 193

Цендра Н.

Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України: організаційні
форми та політико-правові напрямки діяльності (1991–1994)..... 196

Лебедєва Л.В.

Сталий розвиток людства і географічне середовище..... 200

Розділ 6

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО..... 205

Шандра І.О.

Часопис гірничопромисловців Донбасу та Подніпров'я
(др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.)..... 205

Петришин М.Б.

Утворення централізованої держави у Франції:
історіографія проблеми..... 207

Любасюк А.Р. Конфлікт світської та духовної влади в середньовічній Європі: історіографія проблеми.....	210
Безгубенко І.В. Містика в джерелах Середньовіччя.....	213
Микитчук С.П. Українське козацтво в оцінці П. Куліша.....	217
Бех М.В. Вплив західної дипломатії на трансформаційні процеси в Османській імперії періоду танзімату: Історіографія питання.....	219
Кеда М.К. Актуальні проблеми історії нового часу у науковій спадщині М.Н. Петрова.....	222
Вітолін О.М. Рецепції натурфілософії В.І. Вернадського у етнографічній концепції Л.М. Гумільова.....	228
Кривонос К.М. Школа “Анналів” в історіографії ХХ століття.....	230
Куриленко О.В. Соціально-економічна історія України першої половини ХІХ ст.: деякі аспекти новітньої вітчизняної історіографії.....	233
Бранчук О.А. Політичні погляди Вячеслава Липинського в оцінці новітньої історіографії.....	236
Словських У.О. Дипломатичне листування Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини як джерело з історії українсько-німецьких відносин березня-квітня 1918 р.....	238
Коваленко О.М. Історіографічні засади дослідження українсько-польських культурних зв’язків 2000-2005 рр.	243
Милько В.І. Українознавчі студії Південно-Західного Відділу Імператорського російського географічного товариства.....	245
Крамар О.С. Громадські об’єднання міжвоєнної України у зовнішній політиці Більшовицького режиму: проблеми історіографії.....	249
Кукуруза Ж.Б. Проблеми реформування народної освіти в Україні в добу “відлиги”: історіографічний огляд.....	252

Якобчук Н.О. Історичні та літературні твори Миколи Гоголя у дослідженні І.М. Каманіна.....	256
Розділ 7	
ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА.....	260
Горобець С.М. До питання датування перебування на сотенному уряді Івана Рашевського.....	260
Кирієнко О.Ю. Цензура і Пантелеймон Куліш.....	262
Вадько Н.Г. Особистість як осереддя світоглядних пошуків П. Куліша.....	265
Гальчинський Б.А. Микола Віталійович Лисенко у громадівському русі Києва другої половини ХІХ ст.	268
Вегера Л.Р. Громадсько-політична діяльність Івана Огієнка у 1917-1920 рр.	271
Хом'якова Л.П. Громадська та науково-організаційна діяльність Агатангела Кримського.....	273
Кліш А.Б. Кирило Студинський як дослідник життя та творчості М.П. Драгоманова.....	275
Андрієвська О.Г. Дипломатична діяльність В'ячеслава Липинського.....	277
Ковальчук В.І. Мистецький феномен Олександра Довженка в умовах радянського тоталітаризму.....	280
Тимків І.В. Михайло Палій – представник української еміграції в Америці.....	284
Русанов Ю.А., Котельницький Н. Вплив ліберальної філософії та дворянського походження на формування світогляду Івана Петрункевича.....	287
Іваненко О.І. Національно-культурний рух на Чернігівщині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.....	292
АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК АВТОРІВ.....	288

Другий Всеукраїнський форум молодих істориків педагогічних вузів України

14 березня 2008 р. на базі кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та за підтримки Інституту історії України Національної Академії Наук України відбулися Другі драгоманівські читання молодих істориків: Актуальні питання вітчизняної і світової історії. Конференція зібрала широке коло молодих науковців (студентів, магістрантів, аспірантів, кандидатів наук) з усіх регіонів України.

Вступним словом конференцію відкрили проректор з наукової роботи і міжнародних зв'язків Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор філософських наук, професор Г.І. Волинка, який передав привітання учасникам від імені ректора університету, доктора філософських наук, професора, академіка Академії педагогічних наук України В.П. Андрущенко, та голова Оргкомітету, директор Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор О.О. Сушко.

Продовжили пленарне засідання конференції змістовні наукові доповіді знаних в Україні та за її межами провідних фахівців Інституту історії НАН України – у минулому випускників історичного факультету КДПУ імені О.М. Горького різних років. Заступник директора Інституту історії, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт зробив історичний зріз життєвого та творчого шляху відомої поетеси, публіциста, громадського діяча Лесі Українки (Лариси Косач), племінниці М.П. Драгоманова. Провідний науковий співробітник відділу історії України 20-30-х рр. XX ст. Інституту історії НАН України, доктор історичних наук, професор В.І. Марочко проаналізував сучасні історіографічні рефлексії в західній та вітчизняній історичній науці та дискусії довкола політико-правової оцінки голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії НАН України, доктор історичних наук, проф. О.Є. Лисенко зосередив увагу присутніх на молододосліджених аспектах та методологічних проблемах історії Другої світової війни. Зокрема, доповідач наголосив на потребі глибокого дослідження тем, пов'язаних з релігійним життям України в роки війни, остарбайтерами, військовополоненими, реабілітації репресованих (як цілих народів, так і окремих осіб) в епоху сталінізму, надання окремого статусу воякам УПА як учасникам національно-визвольного руху. О. Лисенко закликав аудиторію не плутати міф і реальну подію, розрізняти „правду-істину” і „правду одного факту”. В той же час зважати на те, що не завжди міф несе негативний потенціал, а здатен формувати й позитивний образ (героїку) війни.

По обідній перерві робота конференції була продовжена у семи секціях: “Археологія. Медієвістика. Ранній модерний час”, “Питання історії України та всесвітньої історії XIX – поч. XX ст.”, “Україна і світ у першій половині XX ст.”, “Актуальні проблеми історії Другої світової війни (1939-1945 рр.)”, “Історія постіндустріального суспільства (др. пол. XX- поч. XXI ст.)”, “Історіографія. Джерелознавство” та “Історична біографістика”.

У роботі секційних засідань конференції взяли участь понад 90 студентів, аспірантів і молодих викладачів НПУ ім. М.П. Драгоманова, Києво-Могилянської Академії, Київського міського педагогічного інституту ім. Б. Грінченка, Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди, Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди, Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка, Херсонського державного університету, Криворізького

державного педагогічного університету, Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка, Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, Уманського державного університету ім. П. Тичини, Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, Вінницького державного педагогічного університету ім. В. Коцюбинського, Одеського державного економічного університету, Житомирського державного університету ім. І. Франка, Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Короленка. У роботі читань також взяли участь молоді науковці академічних і архівних установ столиці: Інституту історії України НАН України, Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України та Інституту української археографії і джерелознавства НАН України ім. М.С. Грушевського, Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного, а також учні шкіл – члени Малої Академії Наук України.

Конференція проходила в режимі активної дискусії та жвавого спілкування, сенсом якого виявилось розширення обріїв наукового пізнання вузівської історичної науки. Було розкрито широкий спектр методологічних і проблемних питань вітчизняної та світової історії у контексті розвитку регіональних наукових шкіл України.

Підсумовуючи роботу конференції, її учасники запропонували розглядати результати форуму як один із етапів взаємодії творчої молоді педагогічних вузів України з координації та популяризації наукових історичних досліджень, в подальшому створити на базі кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова Міжвузівський науково-координаційний центр історичних досліджень студентів, аспірантів і молодих викладачів педагогічних навчальних закладів України.

Олександр ПОТИЛЬЧАК

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова, заступник Голови Оргкомітету наукової конференції

Розділ 1

Археологія. Стародавня історія. Медієвістика. Ранній модерний час

Олександр МЕЛЬНИК
(м. Кривий Ріг)

Емпіричні характеристики катакомбних поховань Криворіжжя

У статті аналізуються характерні емпіричні особливості досліджених у 1964-1999 рр. поховань інгульського варіанта катакомбної культурно-історичної спільності (І-КК) епохи бронзи у Криворізькому регіоні. Зроблено спробу типологізації груп цих пам'яток.

Oleksandr MEL'NIK (Kriviy Rig). Empiric descriptions of catacomb burial places of Kriviy Rig Region.

Typical empiric investigational features during (1964-1999) of burial places Ingulsk variant of catacomb culture and historical community of Epoch of Bronze in the Kriviy Rig Region are being analysed. in the article. The attempt of typology of groups of these sights has been done.

Криворіжжя входить до зони поширення інгульського варіанту катакомбної археологічної культури (І-КК) доби бронзи. На тлі досить добре вивчених поховальних комплексів цієї культури, ще й до сьогодні не вирішеним залишається питання виділення її специфічних ознак, притаманних похованням басейну середньої течії р. Інгульця. Відтак, виявлення та інтерпретація конкретних емпіричних характеристик І-КК властивих означеному регіону належить до актуальних завдань вітчизняної археологічної науки. Автор переконаний, що виявлення характерних ознак поховального обряду катакомбної культурно-історичної спільності в регіоні Криворіжжя, їх типологічне узагальнення є можливим лише у разі залученням усього комплексу доступних джерел і наукової літератури.

Основу джерельної бази пропонованого дослідження склали звіти археологічних експедицій Дніпропетровського історичного (1964-1980 рр.) і Криворізького історико-краєзнавчого (1971-1999 рр.) музеїв, що зберігаються у фондах останнього [1-28]. У процесі дослідження автором також використовувались окремі елементи методики інформаційно-цільового аналізу розробленої О.М. Кудрявцевою [30]. Що стосується історіографії проблеми, то у відомих нам публікаціях, дослідники майже не торкаються питання емпіричних ознак І-КК на Криворіжжі [31-36].

До нашого аналізу залучено дані про 254 катакомбних поховання, які були відкриті протягом 1964-1999рр., і відносяться, в основному, до пізнього етапу розвитку культури (242 поховання – 95 %). Всі захоронення є впускними в ями та енеолітичні кургани. У переважаючій більшості випадків вони зроблені на схилах насипу, віддалені від центру. Кількість катакомб у курганах коливається зазвичай від 4 до 6, максимальне число – 17 (1970 р., Войкове) [6].

Для аналізу всіх поховань нами було взято 40 основних ознак. Залежно від форми вхідної ями ми виділили 3 основних типи поховань: округла 135 (53 %), овальна 46 (18 %), прямокутна – 12 (4,7 %), не визначена – 61 (24 %). Найбільше розповсюдженим перекриттям катакомби на Криворіжжі є плоскі кам'яні плити – 21 (8,2%) випадок, 5 (1,9 %) входів мали залишки загородки з дерева, а 4 (1,5%) – з глиняними корками. Стінки вхідних ям вертикальні, або трохи розширені біля плоского дна, лаз – аркоподібний [1-28].

Камери в плані можливо також звести до бобоподібних – 152 (59 %), овальних – 36 (14 %), прямокутних – 8 (3 %), 1 – трапецеподібна, 1 – сегментоподібна, 57 (22 %) не визначено. На Криворіжжі домінуючою є бобоподібна у плані камера з округлою вхідною ямою – 134 поховання (52 %).

Для камер характерна різноманітна орієнтація. Вона визначена в 198 (77 %) випадках: північ – 17, північ-північний схід – 4, північний схід – 18, північний схід-схід – 3, схід – 29, південний схід-схід – 4, південний схід – 28, південь-південний схід – 2, південь – 30, південь-південний захід – 4, південний захід – 24, південний захід-захід – 6, північний захід – 16, північ-північний захід – 4. Переважає південно-східний напрямок – 93 (47 %).

За розмірами катакомби розподілилися таким чином: довжина від 1 до 2 метрів – 109 (43%); від 2 до 3 метрів – 132 (51 %); від 3 метрів і більше – 13 (5,1 %). Ширина до 1 метра – 8 (3 %); 1-2 метри – 233 (91 %); від 2 і

більше – 13 (5,1 %). Таким чином переважна більшість поховальних катакомб мала довжину 2-3, а ширину від 1 до 2 метрів.

Дно більшості катакомб, а саме 134-х із них (53 %), мало підстилку: коричневий тлін 68 (26 %), білий – 34 (13%). У 5-ти (2 %) поховальних камерах на коричневому знаходився білий тлін. Вохра, як підстилка, відмічена в 23-х (9 %) випадках, крейда в трьох (1 %). У похованні Лук'янівка троє небіжчиків лежали на циновках. Непостійна кількість вохри в могилах – від густої посипки до кількох шматочків (18 поховань 7 %), вохра у вигляді плям – 39 випадків. Підсипка попелом і вугіллям виявлена в одинадцяти (4,3 %) похованнях, крейда у восьми (3,1 %), в одному крейда і вохра, і один випадок – вохра і попіл

Одним із головних показників є положення кістяка небіжчика у похованні. Поза померлого визначена у 185-ти (72 %) похованнях. Для катакомбних могильників Криворіжжя притаманні: витягнуті на спині – 138 (54 %); зібгані на правому боці – 24 (9,4 %); на лівому – 12 (4,7 %). 11 небіжчиків були покладені боком (4,3 %), але згодом завалилися на спину.

Випростані вздовж тіла руки мали 102 (40 %). У 28-ми (11 %) випадках кисті лежали на тазі чи на животі. У 65-ти (25 %) померлих одна з рук була відсутня. У 30-ти (11,8 %) померлих руки витягнуті до колін зібганих ніг, або одна з рук зібгана під кутом і укладена під тулубом.

У похованнях, як правило, один кістяк, у 29-ти (11,4 %) могилах знаходилось по двоє померлих, а в 3-х випадках – троє. Як унікальне в рамках цієї культури можна виділити поховання в кургані 2 в районі Південного гірничо-збагачувального комбінату, досліджене в 1970 р. Тоді в одній камері було знайдено кістяки п'яти померлих. У інших 53-х (20,8 %) випадках кістяки лежали з порушенням анатомічної цілісності, зітлілі. Окрему невеличку групу складають кенотафи – 17 (6,6 %). Трепанція черепів – 5 (2 %) випадків зі слідами прижиттєвої регенерації кісткової тканини.

Поховальні маски виявлені на десяти (3,9 %) похованнях. Виготовлялися вони з глини та вохри, а для скріплення використовувався тваринний жир (тук). Як унікальний, слід відмітити випадок розпису на лицевому відділі черепа (п. 4 к. 1 к., Рибасово). На думку В. Отрошенка, після смерті вождів і жерців їх могили одноплемінники, в надії на допомогу, яку ті нібито, можуть надати родичам, старалися виділити, зберегти їх індивідуальність – це й знайшло відбиток у виготовленні масок-портретів [37].

Нами враховано 207 (81 %) поховань, що мають різного роду інвентар, що складається з 342 предметів. Із них 119 предметів (34 %) – це глиняний посуд. На ранньому етапі катакомбної культури зустрічається плоскодонна кераміка з прямими вінцями – 11 екземплярів (9,2 %). Більшість складають горщики – 94 (78 %) струнких пропорцій із короткою відігнутою шийкою і плавно заокругленим корпусом. Також зустрічаються чаші (10 випадків – 8,5 %). Слід виділити 2 кулеподібні амфори з поглиблено-рельєфною орнаментациєю. 12 (11 %) остеососудів, а також 4 жарівниці, які представлені великими фрагментами товстостінних горщиків, а також одного цілого горщика значних розмірів. (с. Орджонікідзе, п. 2, к. 191). У поховальному обряді використовувались не тільки жарівниці [38], а й вугілля – 11 випадків (4,7 %). С.М. Братченко вважає, що вугілля клали до могили за відсутності посуду, немов-би компенсуючи його [29]. У переважній більшості випадків орнаментованою є верхня третина посуду (70 випадків – 58 %). У техніці орнаментациї переважає прокреслена лінія – 39 випадків (55 %) і штамп – 24 (34 %). У композиції малюнка кераміки присутні такі орнаментальні елементи, як зірки, трикутники, хвилясті лінії, кола.

На другому місці за чисельністю на похованнях йде кам'яний інвентар – 42 предмети (12 %). У його складі 24 вістря стріл (47 %), 15 сокир (35 %), 7 булав, 9 мотик, товчачі тощо. Результати дослідження подібних предметів у фондах Криворізького історико-краєзнавчого музею, проведені аспірантом Національного гірничого університету м. Дніпропетровська І.С. Нікітенко, доводять місцеве походження матеріалу сокирок-жезлів.

У досліджених нами похованнях представлені також і вироби з бронзи (35 предметів – 17 % знахідок). Найчисельнішою їх категорією є шила (16) та ножі – 7. 37 виробів зроблені з кістки та рогу. Із них 19 – проколки.

Порівняння основних категорій ознак інгульської культури засвідчує тотожність чи близькість більшості позицій. Всі поховання впускні, для них характерні катакомби з округлою шахтою, кvasолеподібною у плані камерою і випростаною горілиць позою небіжчика. Вхідний отвір до камери іноді перекривали кам'яними плитами, граніту, вапняку 21 (8,2 %). Поховання, як правило, поодинокі 152 (60 %) та парні (у 29 випадках). На трьох могильниках виявлені групові поховання одночасно п'яти небіжчиків. Серед речей супроводу – кам'яні булави (7), наконечники стріл з глибокою виїмкою в основі (24), бронзові ножі (7) та шила (16), металеві прикраси (12), а також ошатний посуд з глини 94 (78 %); дерева (7) та остеокерамічної маси (12).

В ідеології носіїв інгульської культури Криворіжжя простежуються близькосхідно-середземноморські впливи (моделювання черепів, культ стопи, форми посуду). Проте на Криворіжжі порівняно рідко зустрічаються зображення стоп з вохри (7), вторинні поховання (3), закриття входу деревом (5), глиняними вальцями (4), кістки тварин в похованнях (13). Відносно частіше в басейні середньої течії Інгульця на захороненнях І-КК зафіксовано частини кістяка (53), більше кенотафів (17), помірно є наявність кам'яних сокир (у середньому 1 на 17 катакомб).

Аналіз звітів про археологічні дослідження на Криворіжжі за 1964-2000 рр. засвідчує, що головну роль у ідентифікації поховань І-КК відіграють прикмети поховального обряду та інвентар. Точніше – групи ознак способу поховань померлих і поховального інвентарю, скорельовані типологічним методом. Найчастіше згадується ознака “катакомба”, а серед поховального інвентарю найбільш часто вживається дефініція “форма посуду”.

Порівняльний метод, що базується на кількісному розподілі показників, вказує на складність і різноманітність особливостей, що характеризують локальні прояви цієї культури. Недостатнє вивчення пам'яток інгульського варіанту катакомбної культури (І-КК), закономірностей їх існування, призводить до того, що археологи лише за суто зовнішніми рисами визначають належність до неї поховань. Водночас, методи стереотипізації, маючи загалом важливе значення, не можуть зарадити в інтерпретації цих ознак, їх ролі і місця в тогочасній соціальній структурі. На нашу думку, при дослідженні типових ознак І-КК, окрім традиційних методів археології, конче необхідно залучати методологію й інших наук, зокрема тієї ж соціології.

Примітки

- ¹ *Крылова Л.П.* Отчет о раскопках Днепропетровского исторического музея за 1964 г. // Науковий архів Криворізького історико-краєзнавчого музею (далі – НА КІКМ). – Ф. КДФ. – Од.зб. 15622.
- ² *Крылова Л.П.* Отчет о раскопках Днепропетровского исторического музея за 1965 г. // НА КІКМ – Од.зб. 15623.
- ³ *Крылова Л.П.* Отчет о раскопках Днепропетровского исторического музея за 1966 г. // Там само. – Од.зб. 15624.
- ⁴ *Крылова Л.П.* Отчет о раскопках Днепропетровского исторического музея за 1967 г. // Там само. – Од.зб. 15625.
- ⁵ *Крылова Л.П.* Отчет о раскопках Днепропетровского исторического музея за 1968 г. // Там само. – Од.зб. 15626.
- ⁶ *Крылова Л.П.* Отчет о раскопках Днепропетровского исторического музея за 1970 г. // Там само. – Од.зб. 15627.
- ⁷ *Михайлюк Г.Г.* Отчет о раскопках Криворожского исторического музея за 1975 г. // Там само. – Од.зб. 10781.
- ⁸ *Михайлюк Г.Г.* Отчет о раскопках Криворожского исторического музея за 1976 г. // Там само. – Ф. КДФ. – Од.зб. 10782.
- ⁹ *Михайлюк Г.Г.* Отчет о раскопках Криворожского исторического музея за 1977 г. // Там само. – Од.зб. 11060.
- ¹⁰ *Мельник А.А.* Отчет о раскопках Криворожского исторического музея за 1978 г. // Там само. – Од.зб. 11492.
- ¹¹ *Мельник А.А.* Отчет о раскопках Криворожского исторического музея за 1979 г. // Там само. – Од.зб. 11578.
- ¹² *Мельник А.А.* Отчет о раскопках Криворожского исторического музея за 1981 г. // Там само. – Од.зб. 11580.
- ¹³ *Мельник А.А.* Отчет о раскопках Криворожского исторического музея за 1982 г. // Там само. – Од.зб. 11581.
- ¹⁴ *Мельник А.А.* Отчет о раскопках Криворожского исторического музея за 1983 г. // Там само. – Од.зб. 11582.
- ¹⁵ *Мельник А.А.* Отчет о раскопках Криворожского исторического музея за 1984 г. // Там само. – Од.зб. 11583.
- ¹⁶ *Мельник А.А.* Отчет о раскопках Криворожского исторического музея за 1985 г. // Там само. – Од.зб. 11584.
- ¹⁷ *Мельник А.А.* Отчет о раскопках Криворожского исторического музея за 1986 г. // Там само. – Од.зб. 11585.
- ¹⁸ *Мельник О.О.* Звіт Криворізького історико-краєзнавчого музею по науково-дослідницькій темі “Археологічна карта пам'яток середньої течії р. Інгулець”, 1987 р. // Там само. – Од.зб. 14789.
- ¹⁹ *Мельник А.А.* Отчет о раскопках Криворожского музея за 1987 г. // Там само. – Од.зб. 11586.
- ²⁰ *Мельник А.А.* Отчет о раскопках Криворожского музея за 1988 г. // Там само. – Од.зб. 11587.
- ²¹ *Мельник А.А.* Отчет о раскопках Криворожского музея за 1989 г. // Там само. – Од.зб. 11588.
- ²² *Мельник А.А.* Отчет о раскопках Криворожского музея за 1990 г. // Там само. – Од.зб. 11589.
- ²³ *Мельник А.А.* Отчет о раскопках Криворожского музея за 1991г. // Там само. – Од.зб. 11721.
- ²⁴ *Будников О.М.* Отчет о раскопках Криворожского музея за 1992 г. // Там само. – Од.зб. 1722.
- ²⁵ *Будников О.М.* Отчет о раскопках Криворожского музея за 1993 г. // Там само. – Од.зб. 1723.
- ²⁶ *Титов В.В.* Отчет о раскопках Криворожского музея за 1994 г. // Там само. – Од.зб. 1821.
- ²⁷ *Титов В.В.* Отчет о раскопках Криворожского музея за 1995 г. // Там само. – Од.зб. 1844.
- ²⁸ *Фабріціус І.В.* Археологічна карта України. Копія рукопису з Наукового архіву інституту археології НАН України // Там само. – 11581. – Арк. 130-131.
- ²⁹ *Археологія України: Курс лекцій. Навч. посібник / Л.Л. Залізняка, О.П. Моця, В.М. Зубар та ін. За ред Л.Л. Залізняка. – К., 2005.*
- ³⁰ *Кудрявцева О.М.* Сравнительный анализ эмпирических характеристик катакомбной культуры // Исследования социально-исторических проблем в археологии: Сб. науч. трудов. – К., 1987.

- ³¹ *Матрос А.А.* Археологічні дослідження на Криворіжжі // Український історичний журнал. – 1969. – № 11.
- ³² *Мельник А.А.* Катакомбная культурно-историческая общность // Криворожские ведомости. – 1995. – 5 мая.
- ³³ *Мельник А.А.* Кто мы? Криворожье до Кривого Рога. – Кривий Ріг, 2003.
- ³⁴ *Мельник А.А.* Расскопки на Криворожье. Краткая информация 1964-1995. – Кривий Ріг, 1995.
- ³⁵ *Мельник А.А., Сердюкова И.Л.* Катакомбные погребения среднего течения р. Ингулец (1984-1985 гг.). – Кривий Ріг, 1986.
- ³⁶ *Мельник О.О., Стецюк В.В.* Сармати. – Кривий Ріг: ПП Видавничий дім, 1999.
- ³⁷ *Отроценко В.В., Пустовалов С.Ж.* Моделирование лица по черепу у племен катакомбной общности // Тез. док. конф. “Религиозные представления в первобытном обществе”. – М., 1987.
- ³⁸ *Методические рекомендации по исследованию курганных памятников.* – К., 1986.

Данило ЛОБАЧ
(м. Луганськ)

Гене́за меча на території Київської Русі (IX-XIII ст.)

У статті зроблено спробу довести зв'язок генези меча на території Київської Русі з аналогічними процесами на території Західної Європи. Стверджується, що Давньоруське зброярство впливало на формування нових типів мечів у західноєвропейських країнах.

Danylo LOBATCH (Lugans'k) Ssword's genesis on the territory of Kyiv Rus (IX-XIII century).

An attempt of proving the connection of sword's genesis on the territory of Kyiv Rus with analogical processes on the territory of Western Europe is done in the article. It becomes firmly asserted that Old Rus's armory influenced forming of new types of swords in Western Europe.

Середньовічний меч – своєрідний символ феодального ладу, невід'ємна приналежність воїна-дружинника, могутня і дорожочісна зброя. Починаючи з 70-80-х рр. XIX ст. мечі все частіше знаходять під час розкопок і серед випадкових знахідок. Тоді ж вони отримують назву скандинавських або норманських.

У процесі дослідження русько-норманських відносин, питанню про походження мечів почали відводити важливе місце. У контексті цих взаємин перша спроба підсумувати нагромаджений емпіричний матеріал була зроблена Т. Арне [1, с. 31]. Він нарахував понад 40 мечів, що були знайдені на території Східної Європи. Майже всі вони віднесені ним до предметів скандинавського походження. Карта розповсюдження мечів за Т. Арне співпадає з картою розповсюдження скандинавської культури в Київській Русі. Утім, для деяких своєрідних зразків (меч із кургану “Чорна могила” і ін.), Т. Арне припускав місцеве давньоруське походження і виготовлення за запозиченими із Скандинавії моделями. Підсумовуючи своє дослідження Т. Арне пише: “Відносно дволезових мечів, побачених у Росії, я дотримуюся думки, що вони взагалі або імпортовані зі Швеції, або є наслідуванням скандинавським типам” [2, с. 230]. Мечами в 30-х рр. XX ст. займався і В. Арендт [3]. Він виділив ряд типів мечів, які механічно датував на зразок норвезьких.

Поворот у вивченні давньоруської зброї стався у роботах А. Арциховського, Б. Рибакова та інших дослідників. Перший, зокрема, описав розвиток форм меча у X-XIII ст. і виразно показав, що мечі IX-X ст. не скандинавська, а загальноєвропейська зброя. На думку Б. Рибакова, в IX-X ст. на Русі переважали франкські клинки.

У деяких роботах XX ст. виявилася тенденція розглядати староруські мечі ізольовано від клинків інших країн. Тим часом європейська зброєзнавча література є досить обширною. Однією з фундаментальних праць із нашої теми є дослідження Я. Петерсена [4]. Очевидно також, що багато проблем клинкового виробництва можуть бути краще вирішені спільними зусиллями вчених різних країн. Ніде в Європі не знайдено стільки мечів IX-X ст., скільки в Скандинавії, особливо в Норвегії, де подібних знахідок налічується близько 2500, що перетворює цю країну на своєрідний клинковий арсенал середньовіччя. Описавши та систематизувавши понад 2000 норвезьких мечів IX-XI ст. Я. Петерсен виділив серед них 26 типів з підтипами, за основу типології обравши руків'я клинків. Дослідник намітив датування кожного типу, виходячи з датування комплексів, що супроводжували знахідки. Він показав, що деякі типи характерні тільки для якогось певного періоду. Так, мечі IX ст., за невеликим винятком (типи Н-І, L), не існують у X ст. Оскільки мечі з Норвегії виявилися за своїми формами міжнародними, класифікація Я. Петерсена, застосовна до більшості клинків, знайдених в різних країнах Європи, отримала загальноєвропейське визнання.

Не є винятком і руські знахідки кінця IX – першої половини XI ст., яких за минулих 150-200 років накопичилося більше сотні. Давньоруські мечі поділяються, за схемою Я. Петерсена, на 13 типів. Частина вітчизняних клинків у всіх деталях відповідає загальноєвропейським мечам і їх хронології, частина ж відрізняється від останніх формою, оздобленням руків'їв, а також датуванням. Особливості руських мечів краще розглянути при аналізі кожного окремого типу, за класифікацією А. Кіріпнікова [5, с. 34]. В основу його класифікації мечів IX-XI ст. покладено не типологію лез, а типологію руків'їв. При великій різноманітності руків'їв леза мечів майже однакові – широкі, плоскі, з долами, що злег-

ка звужуються до вістря. Рідко зустрічаються леза з паралельними краями або вузькі. Деякі мечі майже не відрізняються за формою руків'їв, а різняться лише за орнаментом (типи Т-2, Е, V); інші ж (типи Т-1 і Е), навпаки, мають іноді однакове комірчасте декорування перехрестя і верхів'я за відмінності контурів їх руків'їв. Суворо кажучи, це не окремі типи, а види усередині одного типу.

Неувага до клинків “постнорманського періоду” у європейському зброєзнавстві тривалий час була загальною, і лише в середині ХХ ст. з'явилися дослідження західноєвропейських середньовічних мечів, що заслуговують на серйозну увагу. Мова йде про монографії датського історика зброї А. Брун-Гоффмейер [6, с. 82] і англійського колекціонера-аматора Е. Окшотта [7]. У монографії А. Брун-Гоффмейер класифіковано понад 500 мечів: романських 1100-1350 рр. і готичних 1350-1500 рр. Залучивши різноманітні джерела А. Брун-Гоффмейер змогла визначити вік того чи іншого меча з точністю до чверті століття. Її роботу завершує ретельно виконаний альбом і каталог використаних речей. Е. Окшотт розробив власну систему типологічного і хронологічного визначення мечів. Він класифікував як самі мечі, так і окремі їх частини – верхів'я і перехрестя. У результаті вийшла детальна і гнучка довідкова шкала форм мечів 1100-1500 рр. Обидві відмічені роботи показують, що клинки багатьох країн впродовж сторіч зберігали спільність розвитку і схожі загальноєвропейські форми.

Наскільки вдається встановити, середньовічні майстерні випускали велику частину клинків із вже змонтованими руків'ями, а відтак можна вважати, що більшість клинків і їхніх руків'їв виготовлені одночасно. Проте в Європі зустрічаються випадки, коли рукояті готових мечів перероблялися та оздоблювалися пізніше, залежно від місцевих смаків.

Виділяється меч з Чорної Могили, що відноситься, як довів Б. Рибаків, до 960-х рр. Руків'я цього меча, судячи з характерного орнаменту, виконаному гравіюванням по позолоченому сріблу, може підтвердити виготовлення якщо не клинків, то принаймні руків'їв (типу Z) на Русі. Орнамент меча (що добре зберігся на стрижні рукояті) складається з рослинних завитків у петлеподібному обрамленні. Тотожний орнамент зустрічається також на стрижнях руків'їв мечів із острова Саарема та з датського середньовічного міста Треллеборг [8]. Подібні прикраси на предметах часів вікінгів з Північно-західної Європи дослідники пов'язують зі східним впливом, що у кінці Х ст. призвело до перетворення скандинавської звіриної орнаментики у розвиненішу рослинну. Наведені вище співставлення конкретизують припущення про те, що джерелом східних впливів на орнаментуку північної Європи була Русь із її розвиненою ювелірною справою.

На прикладі мечів типів Z і Z-особливий (від частини типу Y) видно, як змінилось руків'я традиційного франкського клинка. Основа верхів'я піднялася вгору, кінці перехрестя опустилися донизу. Такі мечі були зручніші під час удару і в кінній рубці. Для другої половини Х – початку ХІ ст. руків'я з “зігнутими” хрестовинами – це загальноєвропейське явище [9, с. 127]. У Норвегії, наприклад, вони в основному відносяться до кінця епохи вікінгів (типи Е, Z, частково Y по Я. Петерсену). Широке розповсюдження мечів з руків'ями нових форм (пов'язане з висушенням кінноти, як головної військової сили європейського середньовіччя) не знімає питання про місце цього винаходу. Ще в 1914 р. Т. Арне писав, що мечі із зігнутим донизу перехрестям і округлим яблуком, ймовірно, народилися в Київській Русі під впливом Сходу. Дійсно, на Русі існували умови для вироблення нової форми рукояті. Як вважав Б. Рибаків, поява самої потреби в такій зброї пов'язана з південноруськими степами, де незадовго до цього виникла зброя з великим майбутнім – шабля. Зіткнення руської кінної дружини з кіннотою степових кочівників, вплив шабельного бою, самої тактики кінної боротьби, нарешті, переважання кінноти, що поступово перетворюється на головний рід військ – все це й призвело до виникнення руків'я мечів із зігнутими верхів'ями і перехрестями. Не можна стверджувати, що Русь була єдиним місцем, де народилася нова форма руків'я, проте слід відмітити, що швидке розповсюдження цього винаходу може бути пояснене участю руського клинкового ремесла в складанні нових форм європейського меча.

Про наявність руських клинкових майстерень свідчать п'ять мечів, об'єднаних А. Кіріпнічковим у тип з умовною назвою – “А місцевий” [10]. Руків'я цих мечів зберегли деякі загальноєвропейські риси (наприклад, три частинне верхів'я). Разом із цим, руків'я мечів типу “А місцевий” мають особливості, які виявилися в розвитку клинків близько 1000 р. Мається на увазі легкий вигин перехрестя і верхів'я, що нагадує зразки типів Z і Z-особливий. В іншому, весь зовнішній вигляд і обробка цих мечів відрізняється від загальноєвропейських форм.

Витонченістю і багатством обробки особливо виділяються мечі із Старої Рязані, Києва і Карабчієва. Київський меч має бронзову руків'я з червленим орнаментом. Черню заповнені заздалегідь зроблені поглиблення. На стрижні руків'я можна розгледіти лусочки, на перехресті – подвійний ряд пальметок у петлеподібному плетінні. Подібний симетричний петлеподібний орнамент, позначений подвійною лінією не зустрічається пізніше ХІ ст. Поєднання в орнаменті спільнослов'янського стрічкового плетіння зі східною пальметкою, відомою на численних бляшках з поховань дружинників, дозволяє датувати цей виріб близько 1000 р.

Третій меч походить із с. Карабчієва поблизу м. Кам'яця-Подільського. Обставини знахідки речі невідомі. Вперше руське походження пам'ятки встановлене В. Сарновською, але її робота, малюнки і сам меч загинули на початку Другої світової війни, восени 1939 р. під час нацистського вторгнення у Польщу. Руків'я меча – шедевр ливарного ювелірного мистецтва – прикрашене незвичайно багатим рослинним орнаментом із гілок, що плавно згинаються. На стрижні він у вигляді “дерева життя”, у якого гілки виростають із підніжжя стовбура. Техніка обробки – “червлений орнамент по бронзі” (перехрестя і трубка) і прокреслений орнамент на червленому тлі (верхів'я). За формою і технікою обробки є очевидним повний збіг карабчієвського меча з київським і рязанським. Втрачена голівка київського меча була такою ж, як у рязанського і карабчієвського. Рослинний узор клинка з Карабчієва за своєю закінченістю і досконалістю може бути порівняний із оздобленням давньоруських речей ХІІ-ХІІІ ст., але він був відомий і в першій половині ХІ ст. серед орнаментів Софії Київської. На підставі типологічних і декоративних особливостей карабчієвський меч можна віднести до першої половини ХІ ст. Ця пам'ятка – блискучий витвір давньоруського збройного і ювелірно-ливарного ремесла.

Він свідчить про розквіт руського клинкового мистецтва в першій половині XI ст., у епоху, коли Київська Русь досягла найвищої могутності.

Новий етап у розвитку форм меча пов'язаний із періодом феодальної роздробленості. Головна увага завжди відводилася клинкам IX-X ст., у порівнянні з якими матеріал XII ст. виглядає куди скромніше. Закономірність виявлення мечів XII-XIII ст. інша, ніж у попередній період. Деяка частина клинків знайдена випадково, очевидно, вони були загублені на “дорогах війни”, полях битв, річкових переправах. Дату їх важко визначити. Майже половина всіх мечів виявлена в південноросійських містах, що загинули під час татаро-монгольського нашествия (Київ – не менше 8 екземплярів, Княжа Гора – не менше 5, Райки – 10, Городище (стародавній Ізяслав) – 8) [11], отже, може бути датована археологічним комплексом XII – середини XIII ст. У курганных похованнях XI-XIII ст. мечі зустрічаються скоріше як виняток. У курганах простих воїнів зазвичай знаходять сокиру або спис. Рідкісне знаходження мечів в курганах XI-XIII ст. пояснюється, мабуть, тим, що для звичайних городян і селян меч був дуже дорогим, і тому малодоступним. Куди важливішим засобом бою для них були спис і сокира. Розповсюдження християнства призвело до поступового зникнення зброї з поховального інвентарю, тому мечі XI-XII ст. відомі менше, ніж мечі X ст. Проте, як відмітив М. Каргер, пережиток курганного обряду – включення меча до складу поховання – довго тримався в побуті феодальної знаті XI-XII ст. [12] Мечі, шаблі і піхви, зустрічаються у християнських похованнях храмів Києва, Чернігова, Пскова і Новгорода.

Зброю князів і уславлених героїв почали спеціально виставляти біля гробниць, прагнули зберегти і вважали символом непереможності. Меморіальна зброя була оточена особливою шаную, як, наприклад, мечі псковських князів Всеволода і Довмонта, що зберігалися у Троїцькому соборі, або меч князя Бориса, що висів в опочивальні Андрія Боголюбського, а пізніше зберігався в одній із церков Володимира. Класифікація мечів XII-XIII ст. (як і їх попередників – мечів X-XI ст.) можлива, головним чином, за руків'ями, причому головна роль відводиться тут формі верхів'я та перехрестя. Клинки у більшості мечів якщо і різняться, то тільки довжиною і більшим або меншим звуженням до вістря.

У розвитку мечів з IX по XIII ст. зберігається спадковість. Вже в X ст. існували мечі типів X, Y (за Я. Петерсеном), що є перехідними до форм пізнішого періоду. Низка мечів XII-XIII ст. за контурами своїх руків'їв співвідносяться з попереднім часом. Їх верхів'я, як і у зразків X ст., складаються з двох частин. Проте, леза мечів X і XII ст. різняться. У другій половині XI ст., як правило, не зустрічаються такі важкі (близько 1,5 кг) і порівняно довгі (95 см) клинки, як у ранньокіївський період. Меч другої половини XI-XII ст. легший (близько 1 кг), іноді коротший (доходить до 86 см) і вужчий за клинок X ст. приблизно на 0,5-1,5 см. Мечі XII ст. стали тоншими, змінився їх дол. Для IX-X ст. він, як правило, займає по ширині половину смуги, в кінці X-XII ст. – одну третину, в XII-XIII ст. перетворюється на вузький жолобок. Романські мечі не відрізняються таким багатством і нарядністю, як їх попередники – мечі епохи Каролінгів, адже у XII ст. виготовлення клинків здешевлюється.

Таким чином, ми розглянули форми мечів другої половини XI-XIII ст. Розповсюдження тієї або іншої зброї у середовищі європейських феодалів відбувалося швидко. Характерно, що на Русі представлені всі типи клинків, відомі на той час у Західній і Центральній Європі. За оснащенням і побутуванням різних романських мечів Київська Русь не поступалася провідним європейським країнам, причому перевагу, як у нас, так і на заході отримали мечі з дископодібним верхів'ям. Слід також відзначити появу на Русі важких великих мечів із полуторним і дворучним руків'ям.

Разом із загальноєвропейськими романськими клинками на Русі існували мечі з частково місцевими східноєвропейськими п'яти- і трьох-частинними верхів'ями. Часто руків'я цих мечів були з бронзовими деталями. Велика ж частина мечів, як і в попередній період, зберігала форми, однакові для багатьох країн.

Як пояснити сусідство в XII-XIII ст. важких і довгих загальноєвропейських мечів із легшими – східноєвропейськими? Першими могли завдавати удари важкоозброєному ворогові, але вони були незручні у швидкому кінному бою. Другими ж діяли мобільніше, проте ці мечі здаються іноді недостатньо важкими для того щоб розрубати захисні металеві обладунки. Вважаємо, що в умовах найрізноманітнішої боротьби – кінної і пішої, з великою кількістю захисних засобів чи навпаки – обидві групи мечів саме на Русі знаходили застосування, співіснували і доповнювали один одного. Відмінності в устрої клинків загальноєвропейських і східноєвропейських мечів та їх різниця у їх вазі поступово згладжуються, коли приблизно в другій половині XIII ст., у доповнення до існуючого рубаючого клинка, з'являється колючий.

Латинські імена, написи і “пассауські вовчки” присутні на 11 знахідках клинків на території Русі, вказують на наявність західного імпорту. Деякі привезені мечі були багато оздоблені княжою зброєю. Серед досліджених смуг не опинилося зразків із достовірними руськими зображеннями, проте немає сумнівів у тому, що дружинники XII ст. (у порівнянні зі своїми попередниками X ст.) все частіше озброювалися “національною” білою зброєю. У період феодальної роздробленості мечі виготовлялися на Русі в деяких міських майстернях. Так, при розкопках Райковецького городища розкриті залишки ковальської майстерні, де серед наконечників стріл, сокир і доліт були зустрінуті частини меча.

У XII ст. на Русі з'являється вираз “мечі харалужні”. Деякі дослідники пояснювали етимологію цього слова від давньоверхньонімецького “Karoling”, ототожнювали з поняттям “світло-полум'я”, але більшість перекладали “харалуг” як булат, східна сталь (тобто метал, що отримує при полірованні темний відлив). Найвірогідним, на нашу думку, є припущення, що слово “харалуг” походить від “карлук”, “харлук”, “хар-луж” – назви одного з

тюркських племен Північного Афганістану, що славилися виготовленням сталевих клинків. У джерелах X-XII ст. це плем'я достатньо відоме [13].

Визначення і типологізація середньовічних, особливо азійських мечів, за місцем їх виготовлення – досить широко розповсюджений підхід. Проте у нашому випадку постає питання, яку саме зброю на Русі називали “харалуг” – взагалі всі сталеві вироби, чи лише імпортовані зі Сходу? Відомо, що слово “харалуг” уживалося також як назва списів і бойових ціпів. Залежність руських мечів від східних ніяк не простежується, тому можна, мабуть, визнати за назвою “харалужні мечі” значення виробничого терміну, запозиченого зі сходу, але такого, що позначав місцеві сталеві вироби.

Протягом всього домонгольського періоду меч залишався характерною зброєю феодальної знаті. Розвиток феодальної організації висунув меч як найважливіший військовий і державний символ. Меч утілював владу князя. Роман Галицький гордовито і войовничо говорив про свій меч папському послові: “...Имею меч от Бога данный, и доколе есть при бедре моей, не имею нужды иначе окупать, токма кровию как отцы наши и деды распространили и умножили землю Руськую” [14, 34]. Меч був обов’язковою приналежністю лицарської обрядовості (наприклад, інвеститура і постригання незмінно проводилися з мечем) [15, 34]. Мечник – чин судової княжої адміністрації отримав свою назву від меча караючого неправду. У військовому ужитку “взимать меч против” означало починати війну, “зайти мечом” – завоювати тощо. Своє призначення найважливішої зброї воїнів-професіоналів меч збереже до тих пір, поки у розвиненому середньовіччі його не витіснить шабля.

Таким чином генеза меча на території Київської Русі нерозривно пов’язана зі збройною справою Європи. Судячи з усього Давньоруський меч виник за наступною схемою: 1) Поява нового зразка меча на території Скандинавії, (запозиченого у франків). 2) Проникнення на територію Русі, копіювання моделі та способу декорування. 3) Проникнення зразка з території Київської Русі до Європи.

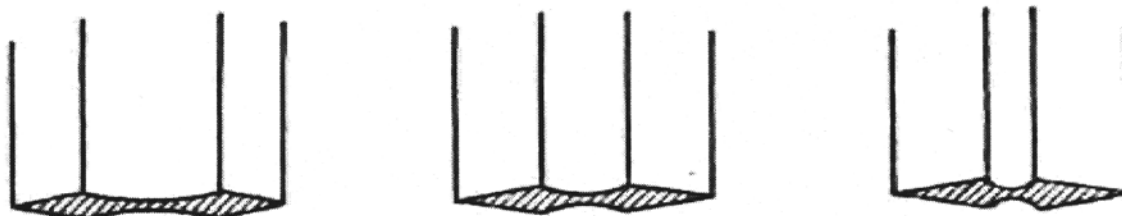

Рис.1 Еволюція дола клинка мечів у X-XIV ст.

На відміну від розвитку руків’їв, процес еволюції клинків можна прослідкувати по зміні дола [Див. рис. 1], що разом із зменшенням ширини клинка вказує на загальноєвропейську тенденцію, спрямовану у бік перетворення меча на колюче-рубаючу зброю, на відміну від зразків X ст., що є рубаюче-колючою зброєю. Даний процес на території Київської Русі був перерваний нашествям татаро-монголів, а провідну роль у розвитку зброї на теренах Київської Русі посіла шабля.

Примітки

¹ Arne T. La Suède et l’Orient. – Uppsala, 1914.

² Там само.

³ Arendt W. Das Schwert der Waringerzeit in Rußland. In: Mannus. - Bd. 25, Heft 2. – Leipzig, 1933.

⁴ Petersen J. De norske vikingesverd. Videnskapselkapets Skrifter, II, Hist. -filos. Klasse, N 1, Kristiania, 1919. – 230 p.

⁵ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск первый мечи и сабли IX-XIII вв. – М.-Л., 1966.

⁶ Там же.

⁷ Окиот Э. Археология оружия. – М., 2004.

⁸ Ebert M. Zu den Beziehungen der Ostsee-provinzen mit Skandinavien in der ersten Hälfte des 11 Jahrhunderts. Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte.- Nørlund – København: Trelleborg, 1948.

⁹ Арциховский А.В. Б.А. Рыбаков. Ремесло древней Руси // Вопросы истории. – 1949. – № 1. – С. 127-130. – Рецензия на книгу.

¹⁰ Кирпичников А.Н. – Указ. соч.

¹¹ Там же.

¹² Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева. – К., 1951.

¹³ Худуд ал-алем. Рукопись Туманского. С введением и указателем В. Бартольда. – Л., 1930.

¹⁴ Арциховский А. Древнерусские миниатюры как исторический источник. [Наследие российских историков]. - М.-Томск, 2004.

¹⁵ Там же

Ярослав ПИЛИПЧУК
(м. Київ)

Монгольське завоювання Північного Кавказу та Приазов'я (1237-1239 рр.)

У статті досліджується маловивчена проблема монгольського завоювання приазовських і північнокавказьких степів у 1237-1239 рр. під час так званого "Великого Західного походу".

Yaroslav PYLYPCHUK (Kyiv) The mongolian conquest of North Caucasus and Priazovsk Region (1237-1239).

It is obvious that the problem of mongolian conquest of Priazovsk Region and Northern Caucasian steppe in 1237-1239 during the so-called "The Great Western campaign" has been investigated in the article

Завоювання Чингізидів досить детально досліджені у спеціальних студіях. Достатньо часто у монографіях і статтях, присвячених історії Улусу Джучі та Єке Монгол Улус, розглядався "Великий Західний похід". Попри те, що вченими вже достатньо добре розроблена історія монгольського завоювання території Поволжя, залишаються не висвітленими ще багато аспектів монголо-кипчацьких воєн. Останні потребують детальнішого розгляду.

Події 1237-1239 р. у Дашт-і Кипчак значною мірою вплинули на хід усього "Великого Західного походу" (військової експедиції Чингізидів у Європу, що її очолив Бату-хан). Саме успіхи в боротьбі з тюркськими кочівниками – кипчаками (які були відомими у східнослов'янських літописах як половці, а в західноєвропейських хроніках як кумани) забезпечили монголам тил і можливість подальшого просування до Східної та Центрально-Східної Європи.

Про монгольську експедицію на Кримський півострів згадували Л. де Хартог [16], Дж. Феннел [20] М. Крамаровський [8], О. Айбабін [1]. Події у приазовських і північнокавказьких степах намагалися дослідити В. Каргалов [7] та А. Арсланова [3]. Проте досі так ніхто не вивчав у окремій студії монгольське завоювання степових просторів Північного Кавказу та Приазов'я. Водночас, потреби сучасної сходознавчої науки роблять актуальним дослідження історії завоювання військами Чингізидів приазовських і північнокавказьких степів. Розробка даної проблеми дозволить висвітлити маловідомі факти з історії малих народів України. Це особливо важливо у зв'язку з поверненням кримських татар на історичну батьківщину.

Виходячи з вищезазначеного, автором статті, чи не вперше у вітчизняній історіографії, зроблено спробу спеціального дослідження історії монгольського завоювання степів Північного Кавказу та Приазов'я. Нашим завданням є розробка хронології, висвітлення історичної географії та основних етапів монгольського завоювання степів Північного Кавказу та Приазов'я. Предметом дослідження є північнокавказький і приазовський етап монголо-кипчацької війни 1236-1240 рр.

Практичне значення даних студій полягає у перспективі подальшої розробки питань із історії відносин українців і кочових народів степів у період середньовіччя, у шкільному та вузівському викладанні історії України, історії середньовічного Сходу, в музейній та краєзнавчій практиці. Сподіваємось, це дозволить заповнити лакуни в історії степової частини Східної Європи і буде цікавим для тих дослідників, які вивчають історію монгольських завоювань і народів Євразії у добу Середньовіччя.

Монгольське вторгнення до Північного Кавказу та Криму дістало широке висвітлення у історичних хроніках. Кавказькі алани чинили запеклий опір завойовникам. Перський хроніст Рашид ад-Дін стверджував, що столицю аланів Мінкас було здобуто внаслідок півторамісячної облоги [15, с. 37]. Придворні історіографи Хулагуїдів і Тимуридів значно перебільшували масштаби перемоги Чингізидів. Так, згідно інформації Джувеїні, Вассафа, Йезді населення міста налічувало 270000 [15, с. 23, 85, 145]. Війна з горцями не була швидкоплинною. Рашид ад-Дін повідомляв, що вона тривала протягом кількох років [15, с. 37]. Нащадки Чингізхана, після того, як припинили бойові дії проти аланів, послали військо нойона Букдая підкорювати землю Авір (Аварію) і місцевості поблизу Тимур-Кахалка (Дербенту) [15, с. 37].

Деталі кампанії у Дагестані нам маловідомі. Відомо тільки, що Дербент було здобуто навесні 1239 р. Відповідно у той самий час Чингізиди встановили контроль над рівнинною частиною Дагестану. Протягом 1239-1240 рр. монгольські війська перебували в Дагестані [21, с. 13-25]. Зважаючи на те, що монголи мали забезпечити собі тил перед тим, як розпочинати кампанію проти аланів, аварців і лезгинів, то підкорення ними степових просторів Північного Кавказу можна датувати 635 р. гіджри (24 серпня 1237 р. – 13 серпня 1238 р.), тобто у той час коли Берке, Шибан, Бурі та Бучек продовжували кампанію проти кипчаків [15, с. 37].

Не набагато більше за підкорення монголами Північного Кавказу нам відомо про просування військ Чингізидів на приазовській території. За перекладом свідчень Рашид ад-Діна, який зробив російський вчений В. Тізенгаузен "Шибан, Бучек и Бури отправились в поход на страну Мерим, из племени Чинчакан и взяли Таткару" [15, с. 37]. Радянський сходознавець Ю. Верховський запропонував дещо іншу інтерпретацію цього уривку: "Шибан, Бучек и Бури выступили в поход в страну Крым и у племени чинчакан захватили Таткару" [10, с. 39]. За перекладом запропонованим татарською дослідницею А. Арслановою "Шейбан, Бучек и Бури оправились в область Крым... и у народа хыпчакан захватили холм Таткара" [3, с. 175].

Необхідно зауважити, що назва Крим почала використовуватись стосовно території Кримського півострова доволі пізно. Частина його територій у європейських і вірменських хроніках носила назву Хазарії. Це підтверджується даними італійських документів XIV ст., у яких землі навколо Каффи називаються Газарією, а Газаратом називався Солхат [18, с. 328]. Готією європейці називали гірську та передгірну частину Південно-Західного Криму [9, с. 58-66]. Більша частина кримських степових просторів півострова входила до країни відомої європейцям як Куманія, а персам як Дашт-і Кипчак.

Вірменський хроніст Степанос Орбеліані згадував у контексті монгольських походів про хозар та сутагів [22, с. 144-145]. Італієць Маріно Санудо серед підкорених монголами земель називав Готію та Хозарію [1, с. 279]. Автор “Історії тартар” Бенедикт Поляк приписував Куюку (Гуюку) завоювання Газарії, Аланії, Тх’ет і Тартар [18, с. 111].

Деталі кримської кампанії монгольських військ нам невідомі. Зважаючи на чисельні вказівки хроністів, ми можемо стверджувати про монгольське вторгнення у “заморські” (тобто кримські) володіння Великих Комнінів (династії імператорів Трапезундської імперії, які перейняли контроль над Південно-Західним Кримом від візантійських імператорів із династії Ангелів). 26 грудня 1239 р. війська Чингізидів підійшли до Судака. У місцевому джерелі з цього приводу було зазначено: “У тот же день пришли татары” [11, с. 21].

Підкорення міста Судака, про яке згадувалось у вірменському та європейських джерелах, мало дістати висвітлення й у мусульманських хроніках. Для того щоб вірно інтерпретувати історичні знання мусульманських географів та істориків нам необхідно знати під якою назвою вони згадували ту чи іншу землю. Араби називали Кримом місто Солхат [14, с. 120, 162, 280-283, 423, 425]. У ньому знаходилась ставка намісника Джучидів. У XVст. арабський мусульманський географ ал-Калкашанді вказував серед провінцій Улусу Джучі Крим. До складу цього округу входили міста Солхат, Судак, Кафа та Укек [6, с. 269-270, 286-287].

Досі залишається загадкою, яким шляхом монголи вдерлися на територію півострова. Необхідно зауважити, що Чингізиди під час своїх воєн використовували флотилії. Джувеїні та Рашид ад-Дін вказували, що під час кампанії проти Бачмана у Великому Західному поході монголи спорудили 200 суден [15, с. 24, 35]. Разом із тим існувала можливість того, що Чингізиди могли перейти протоку по кризі взимку. Візантійські хроністи Созомен, Зосима, Йордан, Прокопій Кесарійський стверджували, що гуни переправились у Тавриду (Крим) переслідуючи оленя, який перейшов Боспор Кіммерійський (Керченську протоку) по кризі [9, с. 44-45]. Монголи опинились поблизу Таманського півострова вже наприкінці 635 р. гіджри (1237-1238 рр.) перемігши вождя адиге Тукара [15, с. 37]. Дії монгольських полководців у Криму Рашид ад-Дін датував тим же роком. Однак відомості судакського синаксаря, важливого документального джерела, дозволяють нам датувати підкорення Чингізидами Кримського півострова за гіджрою 637 р., а за християнським літочисленням 1239 р. від Різдва Христового.

Якби монголи планували завоювати Судак, то що їм заважало здійснити це восени 1237 р., узимку 1237-1238 рр., навесні або влітку 1238 р., взимку 1238-1239 рр.? Ймовірно монголи ставили перед собою куди масштабніші завдання ніж завоювання Кримського півострова. Чингізиди у цей час розпочали кампанію на Північному Кавказі. Монголи не прагнули вторгнутись на півострів раніше ніж це було передбачено планом дій, який розробив Субейдєй.

В один час із кавказькою кампанією монголи продовжували воювати у Східній Європі. Р. Храпачевський не виключав можливості повстання з боку мордовських племен [17, с. 375; 7, с. 114]. Потому як Чингізиди подолали опір повсталих, вони здійснили нову експедицію проти Русі та взимку 1238-1239 рр. здобули Муром, Гороховець і Рязань [17, с. 375-376].

Не припинялася війна і у Дашт-і Кипчак. Головним нашим джерелом з історії монгольського завоювання східноєвропейських степів є “Збірник літописів” Рашид ад-Діна. За його даними Берке, перебуваючи у степах, полонив кипчацьких полководців Арджумака (варіанти – Арчіал, Архамал, Арджал, Азджамал), Куранбаса (варіанти – Куранмас, Фуранмас, Туранбас, Фураумас) і Капарана (варіант – Киран), які підкорювались якомусь Беркуті. Таке тлумачення подій набуло широкого розповсюдження в історіографії [15, с. 37]. А. Арсланова запропонувала інший варіант прочитання і вважає Беркуті одним із ханів кипчацьких племен, таким самим як Арджумак, Куранбас, Капаран [3, с. 175]. За її припущенням монголи схопили Беркуті перед тим як полонили трьох вищезгаданих полководців. За даними Рашид ад-Діна, згадані події відбувались у 635 р. гіджри [15, с. 37].

За свідченнями Рашид ад-Діна, до того, як розпочати кипчацьку кампанію, Берке разом із Бату, Орду, Каданом, Бурі та Кульканом воював проти мокші (мордві-мокша), буртасів та арджанів (мордві-ерзя) [15, с. 36.]. Цей театр бойових дій мав знаходитися у лісостеповій зоні, оскільки інші Чингізиди та Кулькан після війни у мордовських лісах вирушили проти Русі. Саме їхні сили угорський домініканець Юліан, який був очевидцем цих подій, назвав військом, яке взяло у облогу всю Русь [2, с. 87]. Корпус, який мав очолювати Берке, він назвав багаточисельним військом, яке послали на завоювання усіх куманів до моря [2, с. 87]. Перед тим як вийти на простори Дашт-і Кипчак він мав подолати опір буртасів.

Зважаючи на відомості, підкреслені із вищезгаданого грецького джерела, війна Чингізидів проти кипчаків тривала до 1239 р. (тобто до 635 р. гіджри). Не виключено, що Рашид ад-Дін, аби не “псувати” картину вдалих воєн Чингізидів, і щоб у нащадків склалось враження про непереможність монгольських військ, усі події 1237-1239 рр. у Дашт-і Кипчак свідомо записав під 635 р. гіджри. Для цього хроніста є характерним дещо прикрашати реалії монгольських кампаній. Рашид ад-Дін нічого не повідомляв про те, що Кадан не зміг здобути кілька міст у Далмації та Угорщині [19, с. 225-226]. Невдалі кампанії у Польщі та Угорщині, які здійснили Телебуга та

Ногай, також не дістали відображення у його хроніці [5, с. 135-141]. Для цього перського хроніста було важливим відобразити у своєму багатотомному доробку імперську ідеологію – небесний мандат Чингізидів і їхні успішні звершення під час завоювань [13, с. 57-59]. Однак він був дуже критичний до Джучидів.

Якщо на віру сприймати дані Рашид ад-Діна, складається враження, що Бату без допомоги Бурі та Кадана не зміг би здобути це місто [15, с. 37]. Між тим необхідно враховувати, що під час написання “Збірника літописів” Джучиди лишалися затягнутими ворогами Хулагуїдів. Щодо кількості людей, яких віддали у спадок Джучі, Рашид ад-Дін вказував 4000 чоловік, у той час як монгольський літописець повідомляв про 9000 юрт [15, с. 33; 12, с. 124].

Дуже імовірно, що Рашид ад-Дін писав свої історичні праці на замовлення Хулагуїда Газан-хана, а тому перський хроніст, враховуючи політичну кон’юнктуру, мав надати перевагу опису перемог Толуїдів, як зрештою він і зробив. Не дивно, що він так спотворив факти. Звершення Джучидів ним були описані вибірково і неповно. Епізодичні зіткнення з кипчаками могли розпочатися вже у 1237 р., тобто після того як монголи перемогли Бачмана і готувались до вторгнення у Північно-Східну Русь.

Зважаючи на те, що монгольські війська діяли одночасно на кількох фронтах, то оперативні дії у Дашт-і Кипчак мав здійснювати окремий корпус під командуванням кількох Чингізидів. Берке не брав участі у кампанії проти Північно-Східної Русі або у бойових діях на Північному Кавказі і майже весь час перебував у Дашт-і Кипчак [15, с. 37].

Сучасники майже не вказують на присутність Шибана у 1236-1240 рр. на будь-яких інших театрах бойових дій окрім кипчацького. Свідчення Рашид ад-Діна про те, що Шибан відзначився під час походу на Булар і Башгїрд треба сприймати більш ніж критично. Перський хроніст називав народи цих країн християнами і вказував, що вони межують із франками (тобто німцями). Опис битви з келаром буларів запозичений з “Історії завоювання світу” Джувейні, який у свою чергу описував війну з келарами та башгїрдами. Башгїрди згадані Джувейні – це угорці, королем яких був Бела IV, оскільки опис війни з ним розміщений після того, як Бату підкорив русинів, кипчаків та аланів [15, с. 23]. Так невдала вставка Рашид ад-Діна спричинила плутанину при описі подій Великого Західного походу.

У Дашт-і Кипчак мали діяти, здебільшого, загони Джучидів підсилені воїнами царевичів Бучека та Бурі. Відносно Бурі, то він недовго перебував на степових просторах. Разом із контингентами з інших улусів він прийняв участь у битвах з мордвою, бургасами, русинами Північно-Східної Русі та аланами [15, с. 35-36]. Поряд із військами, які воювали проти кипчаків, постійно перебував Бучек син Толюя. Він воював проти кипчаків разом із Шибаном і Берке [15, с. 37].

Повільне просування монголів на захід можна пояснити тим, що їм довелося у 1237-1239 рр. воювати на надзвичайно великих просторах і їхні сили мимоволі було розпорошено. До того ж, якщо перед Субедеєм і Джебе було завдання лише розвідати боєм місцевість для подальших завоювань, то Чингізиди під час Великого Західного походу прагнули утримати під своїм контролем вже завоювані території. Берке, Шибан і Бучек не були настільки талановитими полководцями, як Джебе та Субедей. Активна фаза дій Чингізидів у приазовських степах мала тривати з осені 1237 р. до весни 1239 р., адже вже навесні-восени 1239 р. монголи вдерлися на територію Чернігівського та Переяславського князівств.

Схоже на те, що лише після подолання опору Ольговичів для монголів стало можливим і вторгнення на Кримський півострів. Останнє можна датувати пізньою осеню 1239 р. і зимою 1239-1240 рр. Під тиском монголів значна частина кипчаків мігрувала, сподіваючись знайти притулок у приморських містах.

Серед дослідників виникла дискусія щодо того, коли саме відбувалося монгольське вторгнення у Крим. Дж. Феннел вважає, що ця подія мала місце у 1239 р [20, с. 121]. М. Крамаровський вказує, що кипчаки приазовських степів мігрували у Крим у 1237-1238 рр. [8, с. 508]. Р. Храпачевський стверджує, що восени 1239 р. відділи Шибана та Бучека увійшли на Кримський півострів [17, с. 376-337]. Л. де Хартог не вказував точної дати, але вважав, що Крим підкорили Шибан і Бурі [16, с. 221]. Г. Вернадський приписував підкорення кипчаків східноєвропейських степів Бату-хану в 1239 р [4, с. 59]. На нашу думку монгольське завоювання Кримського півострова відбувалося восени 1239 р. і взимку 1239-1240 рр. Вважаємо, що визначальною для хронологічної локалізації цього походу є вказівка грецького джерела на дату другої появи монголів в околицях Судака [11, с. 21].

Після того як Чингізиди перемогли кипчаків у Криму, ми майже не зустрічаємо повідомлень про зіткнення кипчаків із монголами. Розпочинаючи кампанію проти Київського князівства у 1240 р., Чингізиди зустрілися з серйозним опором тільки на землях Чорних Клобуків [15, с. 37].

Ми схильні датувати монгольське завоювання степових просторів Північного Кавказу 1237-1238 рр., тобто часом кампанії Чингізидів проти аланів та адиге. Однак на Північному Кавказі діяла тільки частина монгольських військ. Інший монгольський корпус під командуванням трьох Чингізидів від 1237 р. продовжував просування степовими просторами на захід. Ця експансія завершилась у 1239 р. виходом на кордони володінь Великих Комнінів у Криму.

Остаточо кипчаків перемогли неподалік від Судака у місцевості, відомій Рашид ад-Діну як Крим, на пагорбі Таткара. Під час приазовського етапу “кипчацької кампанії”, котра тривала одночасно із бойовими діями на Північному Кавказі, монголи полонили кількох кипчацьких полководців. Кумани після 1239 р. вже не наважувались протистояти Чингізидам.

Наша студія є лише першою спробою дослідити історію монгольського завоювання степів Північного Кавказу та Приазов'я і тільки започатковує вивчення даної проблеми. Розширення поля її дослідження можливе за рахунок залучення матеріалів археології, латинських і східних писемних джерел, які стосуються історії Північного Причорномор'я. Подальші студії, ймовірно, призведуть до більш детального вивчення локальних аспектів проблеми: протистояння монголів і кипчаків у Криму в 1239 р., завоювання Чингізидами Подоння, бойових дій корпусу Берке у північнокавказьких степах.

Примітки

- ¹ Айбабин А.И. Города и степи Крыма в XIII- XV вв. по археологическим свидетельствам. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии –Вып. X. – Симферополь, 2003. – С. 277-306.
- ² Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. –Т. III. – М., 1940. – С. 71-112.
- ³ Арсланова А.А. Остались книги от времен былых... – Казань, 2002. – 239 с.
- ⁴ Вернадский Г.В. Монголы и Русь. – Тверь-Москва, 1999. – 480 с.
- ⁵ Горский А.А. Ногай и Русь. // Тюркологический сборник / 2001: Золотая Орда и ее наследие. – М., 2002. – С. 130-155.
- ⁶ Григорьев А.П., Фролова О.Б. Географическое описание Золотой Орды в энциклопедии ал-Калкашанди // Тюркологический сборник /2001: Золотая Орда и ее наследие. – М., 2002. – С. 261-302.
- ⁷ Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития Феодалной Русь. Феодалная Русь и кочевники. – М., 1967. – 263 с.
- ⁸ Крамаровский М.Г. Джучиды и Крым: XIII-XIV вв. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып.Х. – Симферополь, 2003. – С. 506-532.
- ⁹ Пиоро И.С. Крымская Готия. – К., 1990. – 200 с.
- ¹⁰ Рашид ад Дин. Сборник летописей. – Т. II. – М.-Л., 1960. – 248 с.
- ¹¹ Секиринский С.А. Очерки истории Сурожа IX-XV веков. –Симферополь, 1955. – 104 с.
- ¹² Сокровенное сказание монголов. – М., 2002. – 156 с.
- ¹³ Султанов Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. – М., 2006. –445, [1] с.
- ¹⁴ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. –Т.І: Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884. – XVI, 563, [1] с.
- ¹⁵ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.ІІ: Извлечения из персидских сочинений. – М.-Л., 1941. – 305 с.
- ¹⁶ Лео де Хартог. Чингисхан. Завоеватель мира. – М., 2007. – 285, [3] с.
- ¹⁷ Храпачевский Р. Военная держава Чингисхана. – М., 2004. – 557, [3] с.
- ¹⁸ Христианский мир и Великая Монгольская империя. Материалы францисканской миссии 1245 года. Материалы францисканской миссии. – СПб., 2002. – 478 с.
- ¹⁹ Хрусталев Д.Г. Русь: от нашествия до ига. 30-40 гг. XIII века. – СПб., 2004. – 320 с.
- ²⁰ Фенел Дж. Кризис средневековой Руси (1200-1304). – М., 1989. – 296 с.
- ²¹ Шихсаидов А.Р. Надписи рассказывают. – Махачкала, 1969 – 120 с.
- ²² Юрченко А.Г. Империя и космос. Реальная и фантастическая история походов Чингис-хана по материалам францисканской миссии 1245 года. СПб., 2002. – 432 с.

Діана МАЛОЛЕТКІНА
(м. Тернопіль)

Негативний стереотип жінки як гендерна проблема західноєвропейського Середньовіччя

У статті розглядаються та аналізуються прояви негативного стереотипу жінки у середньовічному мілітарному західноєвропейському суспільстві, що, на думку автора, свідчить про наявність в у ньому гострої гендерної проблеми.

Diana MALOLETKINA (Ternopil'). Negative stereotype of woman as gender problem of West European medievalism.

The negative stereotype of woman are examined and analysed in medieval military of West European community, that, to the opinion of author, testifies of the presence acute gender problem in it.

Проблема ролі жінки в суспільстві гостро постає у різні історичні епохи. Середньовіччя не було в цьому винятком. Стосовно цього часу в нашому суспільстві існують стійкі стереотипи, часом такі, що виключають один одного. Так, середньовіччя вважається і добою рицарства з його неодмінним атрибутом – служіння прекрасній дамі, і часом забобон, приниження жінки як другорядного створіння, недостойного стати поруч із чоловіком у суспільному житті.

Ролі жінок у суспільстві західноєвропейського середньовіччя присвячено чимало наукових праць, у яких аналізуються різні прояви ставлення до жінок у побуті та суспільному житті. Так, Л.П. Репіна, виступаючи укладачем збірки документів про роль чоловіків і жінок у різних історичних епохах, подала вступну статтю, де окреслені загальні підходи до проблеми жінки в епоху класичного середньовіччя в порівнянні з наступними суспільствами [1, 3-161]. Вивченню середньовічного побуту присвятили свої дослідження О.О. Крижановська та О.П. Крижановський [2]. Е. Поньйон в своїй праці розглядає щоденне життя європейців у 1000 році, поміж іншим автор цікаво аналізує становище жінки [3]. Ф. Гіс і Дж. Гіс, досліджуючи сім'ю і шлюб, пишуть і про жіноцтво [4]. Завданнями ж нашої роботи є аналіз творів середньовічних теологів, письменників, педагогів, які висловлювались з приводу ставлення суспільства до жінок, а також з'ясування ролі жінки у тогочасному суспільстві та уявлень про неї сучасників.

У середньовічній Європі було прийнято звинувачувати жінок чи не у всіх смертних гріхах. Дуже добре це показують слова Марбода Реннського (бл. 1035-1123 рр.), який у “Книзі десяти глав” пише:

“Жінка корінь біди, стержень пороку, злочи́ний відросток

В світі повсюди вона без ліку породжує зваби;

Всякі суперечки, ворожість і міжусобні сварі...” [5, 175].

Здається, для жінок це дуже неприємна характеристика, але з іншого боку, хіба абсолютно безправні жінки могли мати такий вплив? Риторичне запитання. А може жінки не були такі вже й безправні і мають рацію, бо-дай частково, пригодницькі фільми, в яких жінки завжди в центрі різних інтриг? Саме так зображує жінок середньовічний романіст Томас Мелорі. В романі “Смерть Артура” він розповідає про змову проти короля Артура, ініціатором якої була його сестра – Фея Моргана. “Короля Артура ненавидить вона більше всіх всіх на світі, бо він – найблагородніший в її роду” [6, 165]. Королем Фея Моргана прагнула зробити свого коханця – Акколону. Ця змова була спричинена не бажанням отримати владу, а скоріше ненавистю Феї до свого брата як людини кращих особистих якостей.

Разом із цим, дійсно, немало жінок утверджувалися в суспільстві, впливали на політику держав саме завдяки інтригам. Яскравим прикладом є життя Елеонори Аквітанської, що була французькою та англійською королевою, матір'ю двох англійських королів, помітною постаттю європейської історії XII ст. [7, 200].

Середньовічні трактати дають часто дуже суперечливі свідчення про жінку та її місце у суспільстві. Мабуть, правда, як завжди, десь посередині. У великій і різній Західній Європі становище жінки дуже різнилося і залежало від багатьох чинників.

Відомі вітчизняні дослідники середньовічного побуту О.О. Крижановська та О.П. Крижанівський, пишуть: “Жінку вважали джерелом ледь не всіх пороків навіть у XVIII ст... Зневажливе ставлення до жінки було, як гадають медієвісти, наслідком тодішньої мілітарної психології..., а також постійного страху перед голодом і розпорошенням сімейного майна... Внесла свою лепту в дискримінацію жінки й церква, яка тривалий час керувалася в питанні сім'ї та шлюбу негативним ставленням християнства до прародительки Єви...” [2, 139].

Про причини чоловічих нападок на жінок говорить Крістіна Пізанська (1365–1430 рр.) у своїй “Книзі про град жіночий” Книга написана в формі діалогу Крістіни з дамою Розуму. Можливо, саме ця праця надихнула в подальшому Еразма Ротердамського на написання його відомого твору “Похвала глупості”. Крім того, вже в назві твору прослідковується аналогія з працею Августина Блаженного “Град Божий”.

Крістіна ставить питання, а дами Розуму або Справедливості їй відповідають. “Господине, я пам'ятаю, як ви говорили мені з приводу осуду багатьма чоловіками поведінки жінок, що чим довше золото залишається в тиглі, тим воно стає чистіше, і це означає, що чим частіше жінок будуть несправедливо осуджувати, тим більше вони заслужать своєї слави. Але скажіть мені, будь ласка, чому, з якої причини, різні автори у своїх книгах виступають проти жінок?...” [8, 264]. Це закономірне розумне питання розумної жінки, яка усвідомлює всю несправедливість звинувачень проти жінок. Дама Розуму так відповіла на запитання Крістіни: “...Поведінка чоловіків відзначена не природою, вона швидше навіть їй суперечить, бо немає іншого настільки сильного і тісного зв'язку, даного природою по волі Бога чоловіку і жінці, крім любові” [8, 264].

Цими словами авторка ще більше доводить абсурдність чоловічих нападок на жінок, адже вони за її словами суперечать людській природі. Далі дама Розуму розкриває причини чоловічих антижіночих висловлювань. “...Деякі нападають на жінок із добрими намірами – щоб відвернути чоловіків, що заблукали, від розбещених жінок... При цьому вони нападають на всіх жінок взагалі, вважаючи, що жінки створені із всякого бруду...” [8, 265]. Добрі наміри – це звичайно добре, але, як говорить Крістіна, хіба вбивство з добрими намірами є добрим? Це лише прикриття.

Дама Розуму продовжує далі: “Багато чоловіків постають проти жінок з інших причин. Одні вдаються до брехні через свої власні пороки, іншими рухають їх тілесні вади, треті роблять так із заздрощів, а четверті із задоволення, яке вони отримують зводячи наклепи. Є і такі, хто бажає показати, скільки книжок ними прочитано, і тому в своїх писаннях вони переказують те, що вчитали в інших книгах... Через власні пороки нападають

на жінок ті чоловіки, які провели молодість у розпусті...” [8, 266]. Іншими словами, Крістіна Пізанська стверджує, що не жінки дискредитували себе, а чоловіки, щоб знищити потенційних суперників, намагаються очорнити кращу половину людства.

Дуже негативно про жіноцтво загалом висловлюються і автори книги “Молот відьом” Яків Шпренгер і Генріх Інстіторіс – теологи інквізитори. В своїй праці вони відповідають на питання – чому в слабкій статі відьомство є куди поширенішим, ніж серед чоловіків? [9, 199]. До честі Шпренгера та Інстіторіса вони все ж роблять роз’яснення, що не всі жінки вдаються до відьомства. Деяких представниць слабкої статі автори визнають чесними, скромними, “через яких Бог завжди творив велике, щоб привести в сум’яття сильну стать”. Проте загальний змісту праці цих авторів підштовхує до висновку, що хороші жінки – це лише виняток, який підтверджує правило. Вони часто цитують праці інших авторів (про що досить іронічно говорила Крістіна Пізанська). Наприклад, Я. Шпренгер і Г. Інстіторіс наводять слова “деяких учених”, що “в світі є три істоти, які як у добрі, так і в злі не можуть триматися золоті середини, це – язик, священик, жінка. Якщо вони перейдуть межі, то досягають вершин і вищих ступенів в добрі і злі” [9, 200]. Загалом, це неприємні для представниць слабкої статі слова, але, з іншого боку, ці рядки підкреслюють цілеспрямованість жінок (у чому їм досі їм не можна відмовити). Більшість жінок чітко знають, чого хочуть і впевнено йдуть до своєї мети.

Ті ж автори наводять висловлювання з “Книги Ісуса, сина Страхова” (написана в бл. 190 р. до н. е.). Ісус, імовірно, жив у Єрусалимі в часи первосвященика Симона Праведного. Свого часу ця книга не була включена до тексту Біблії. Християнська церква відносить її до неканонічних книг, а віруючі християни шанують книгу як керівництво для буденного життя. “Немає нічого гіршого жіночої злоби, – читаємо тут, – погоджуся краще жити з левом і драконом, ніж жити зі злою дружиною” [9, 200]. Як аргумент у власних висновках Яків Шпренгер і Генріх Інстіторіс цитують і слова авторитетного теолога середньовіччя Іоанна Златоуста: “...Одружуватися не личить. Хіба жінка що-небудь інше, як ворог дружби, неминуче покарання, необхідне зло, природна спокуса, домашня небезпека, приємна поруха, витвір природи, підфарбований красивою фарбою?” [9, 200]. Ці слова більше схожі на висловлювання покинутого коханця, а не знаного теолога. У них проглядається особиста образа (про що досить точно писала Крістіна Пізанська), злість і водночас замилювання, приховане захоплення. Не дивно, що жінку Іоанн Златоуст вважає ворогом дружби, адже і досі чоловікам доводиться обирати між дружиною і друзями.

Автори праці згадують і слова Сенеки: “Жінка або любить, або ненавидить. Третьої можливості в неї нема. Коли жінка плаче – це обман. У жінки два види сліз. Один з них – через справжню біль, інший – через підступність. Якщо жінка думає на самоті, то вона думає про зло” [9, 200]. Ми схильні бачити у цих словах скоріше страх перед жінкою, як істотою малозрозумілою для чоловічого психологічного типу. Зрештою чоловіки й не дуже старалися зрозуміти жінку. Вона була не схожою на чоловіків, і вони не хотіли прийняти її такою, як вона є. Крім того, доводити жінку до сліз – це ніколи не додавало чоловікові честі, поваги. А тут чудове виправдання для чоловіків.

Архієпископ Вормський Бурхард особливо суворий до жінок. На його переконання, застосування засобів контрацепції та аборт – це речі, за які повну відповідальність має нести лише жінка. При цьому він далекий від звинувачення звабника-чоловіка, від якого вона завагітніла [3, 155].

Критикою жіночої душі Яків Шпренгер і Генріх Інстіторіс не задовольняються. “Ми повинні сказати, після точної перевірки матеріалу, що жінки мають недоліки, як у душі, так і в тілі, і що немає нічого дивного в тому, що вони здійснюють більше негативних вчинків... Вони думають і інакше розуміють духовне, ніж чоловіки” [9, 201]. У цій “оцінці” рельєфно видно суто чоловічу спробу спотворити представниць слабкої статі в очах інших чоловіків. Автори навіть посягають на творіння Господа, вважаючи створену за його подобою жінку невдалим витвором. “Вже при створенні першої жінки ці її недоліки (перераховані вище – Д.М.) були визначені тим, що вона була взята з кривого ребра, а саме – з грудного ребра, яке ніби відхиляється від чоловіка. З цього недоліку випливає і те, що жінка завжди обдурює, оскільки вона – лише недовершена тварина” [9, 201]. Та ж Крістіна Пізанська трохи раніше писала у “Книзі про град жіночий”: “...Жінку Бог створив по образу своєму... І створив... із субстанції... із самої благородної: Господь створив жінку з чоловічого тіла... Бог же створив повністю однакові, рівноблагородні душі і для чоловіка і для жінки” [8, 270].

Шпренгер та Інстіторіс звинувачували жінок у маловір’ї: “...На прикладі першої жінки видно, що жінки маловірні...Це видно і з етимології слова “femina” (жінка), що походить від “fe” (Fides – віра) і “minus” (менше). Таким чином, слово “femina” означає – “та, що має менше віри” [9, 202]. Таке пояснення є типово схоластичним, адже в його аргументації застосовуються суто зовнішні, другорядні, а часом і просто сторонні характеристики. Твердження про маловірність на основі етимології слова “femina” є свідченням підміни аналізу сутності явища його зовнішніми, надуманими рисами. У жодному разі про суть не судять по назві. Відтак, ці слова більше дискредитують їх авторів, ніж жінок, демонструючи, що жінку вважали ворогом, для знищення якого не гребували перекрученням фактів і підміною доказів.

Щоб обґрунтувати свою тезу про маловір’я жінок, наші автори наводять і інші аргументи: “Через брак розуму жінки швидше, ніж чоловіки відступають від віри” [9, 202]. Ці слова прозвучали в той час, коли люди не все розуміли у релігійному культі. Навіть молитви і проповіді проголошувалися лише латиною, не кажучи вже про Біблію. Я. Шпренгер і Г. Інстіторіс звинувачують жінок у мстивості, стверджуючи, що свої сили вони віддають саме помсті, а не церкві. “Через свої незвичні афекти і пристрасті вони більш ретельно шукають, вигадують і

виконують свою помсту з допомогою чар або іншими способами...” [9, 203]. Зрештою, вони звинувачують жінок фактично у всіх гріхах: “Майже всі держави були зруйновані через жінок” [9, 204]. На підтвердження цього автори згадують Єлену, Клеопатру, забуваючи, що це чоловіків пристрасть змушувала переступати навіть через державні інтереси. Хоча ці слова, можливо, приховують чоловічий страх: “Вона гірша за смерть, бо смерть тіла – явний, жахливий ворог. Жінки ж – прихований, улесливий ворог” [9, 205]. У цьому з Я. Шпренгером і Г. Інтиторісом солідарний і мислитель раннього нового часу Мішель Монтень (1533-1592 рр.), який у своїх “Дослідах” говорить чоловікам: “...У нас буде скільки ж ворогів, скільки жінок, синів і слуг” [10, 207]. Бачимо, що середньовічні чоловіки нерідко вважали жінок не лише джерелом усього зла світу, а й своїми ворогами.

Ті ж Я. Шпренгер і Г. Інтиторіс найбільшими вадами жінки вважають “невір’я, честолюбство і потяг до тілесних насолод”. Саме через ці недоліки жіноцтва, які є явно вирваними з контексту життя і розглядалися у перебільшенні, автори книги вважають, що жінки більше схильні до відьомства та зла загалом. Мабуть, все ж таки, Шпренгер та Інтиторіс, як езуїти, висловлюють погляд на жінок їхнього Ордену, а їхній твір, імовірно, мав на меті виправдати масове знищення жінок езуїтами – середньовічне “полювання на відьом”.

Із дещо іншого боку до жіноцтва підходить чернець, автор енциклопедії “Велике зерцало” Вінсент із Бове (1190-ті – бл. 1264 рр.). У трактаті “Про настановлення дітей знатних громадян” він використовує слова Ісуса, сина Сірахова: “Дочка для батька – таємна постійна турбота, і турбота про неї відгонить сон; в юності її – як би не відцвіла, а в шлюбі – як би не набридла; в дівочтві – як би не осквернилася і не зробилася вагітною в батьківському домі, в шлюбі – щоб не перейшла меж дозволеного і в співжитті з чоловіком не залишилася безплідною” [11, 320]. Цим слова Ісуса в інтерпретації Вінсента із Бове є захистом для тих чоловіків, котрі сприймають народження доньки мов справжнє горе, адже одружуючи її доведеться віддати частину майна сім’ї у придане. Крім того, дочка ніколи не зможе піти на війну, чи іншою службою вислужитися перед сюзереном.

На цей закид відповідає Крістіна Пізанська: “Хіба дочки є більшим тягарем для батьків, ніж сини? ...Важливим приводом для розпачу є страх перед витратами, що їх доводиться нести перед заміжжям. Деяких (батьків – Д.М.) штовхають у печаль побоювання, що дочка, будучи юною та наївною, може за дурною порадою впасти у гріх” [7, 280]. Крістіна доводить безпідставність цих побоювань у разі доброго виховання доньки. Вину за помилки дівчинки авторка частково перекладає на її батьків і оточення. Вінсент, навпаки, у всіх помилках звинувачує саму тільки жінку. Він говорить: “Якщо тільки, знаходячись під опікою батька...дівчина виявиться вагітною, то від батьків вона заслуговує сварки, від чоловіка – розірвання шлюбу, для себе по закону заслуговує смерті” [11, 320]. Тут вступає в дію середньовічне правило – лише кров може змити сором. На думку Вінсента із Бове жінка є тягарем для батька і для чоловіка. Ми бачимо, що тут і близько немає того культу жінки-матері, який ми апріорі звикли чомусь приписувати середньовіччю. Всі достоїнства представниць слабкої статі, перекинувши, вважали недоліками.

Не краще про жінок говорить і Егідій Римський (1246-1316 рр.) – філософ і теолог. У трактаті “Про правління государів” він пише так: “...Майже всі чоловіки схильні до поганого, але значно більше схильні до нього жінки, оскільки їм більше бракує вміння користуватися розумом...” [12, 328]. Тут також ми бачимо абсолютно безпідставні звинувачення жінок. Представниць слабкої статі звинувачують у неосвіченості, хоч і знають, що не їхня вина в тому. “Жінкам варто посвятити себе будь-якій дозволеній і чесній праці, що здається більше корисною для жінок, ніж для чоловіків, оскільки вони, будучи слабкі розумом, здатні жити, лише отримуючи задоволення від почуттів” – пише Егідій [12, 330].

Крістіна Пізанська, захищаючи жіноцтво, полемізує з подібними поглядами: “Якби в звичаї було посилати в школу дочок, як і синів ... вони вчилися би так само старанно і розуміли б тонкощі всіх наук і мистецтв настільки ж добре, як і сини...Чому жінки знають менше?... Тому, що вони не беруть участі в різній роботі, а сидять вдома і займаються господарством...” [7, 277]. Крістіна чудово розуміє, що жінки можуть сприймати все не гірше чоловіків, коли їм дати можливість навчатися.

Період матриахату відійшов у небуття і чоловіки знищували жіночі культу. На думку дослідниці Л.П. Репіної: “Моральний бунт проти жіночих видових символів із часом все більше наростав, поки ,нарешті, мати і жінка майже остаточно не зникли з культу і в ньому залишилися лише чоловік Христос і інші чоловічі фігури Трійці” [1, 46].

Більшість нападок на жінок не мали логічного підґрунтя і спричинені тим, що представниці слабкої статі були незрозумілими чоловікам. Епоха Середньовіччя характеризується неприйняттям чужої думки і загалом всього чужого. Все нестандартне сприймалося як вороже і знищувалося (згадаймо інквізицію та її “полювання на відьом”). У середньовічній патріархальній гендерній монокультурі жінок відносили до категорії незрозумілого, а відтак небезпечного, не прагнучи змінити ситуацію а ні трохи.

Середньовічне суспільство було мілітаризоване і, можливо, тому жінки не могли посісти у ньому гідного місця. Ті ж таки лицарі ніколи не відзначалися великою освіченістю і розумінням оточуючого світу. Лише пізніше сформувався культ прекрасної дами, захищати яку лицарі вважали своїм обов’язком (проте, навіть тоді їх захист поширювався не на всіх жінок). Подібне сприйняття, а відтак і становище жіноцтва було закономірним у середньовічному соціумі Західної Європи і випливало із тамтешньої суспільної організації. Поширена ж нині думка про особливе, шанобливе ставлення до жінки в цю добу є лише міфологізованим стереотипом.

Примітки

- ¹ *Репина Л.П.* Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2002. – 352 с.
- ² *Крижановська О.О., Крижановський О.П.* Історія Середніх віків. Вступ до історії західноєвропейського середньовіччя. – К.: Либідь, 2004. – 366 с.
- ³ *Поньон Эдмон.* Повседневная жизнь Европы в тысячном году / Пер. с фр. Э.М. Драйтовой. – М.: Мол. Гвардия, 1999. – 382 с.
- ⁴ *Гис Ф., Гис Дж.* Брак и семья в средние века / Пер. с англ. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2002. – 384 с.
- ⁵ *Реннский Марбот.* Книга десяти глав // Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2002. – С.175-183.
- ⁶ *Мэлори Т.* Смерть Артура / Томас Мэлори; (пер. с англ., примеч., указ. имен И. Берштейн; предисл. Л. Сумм). – М.: Эксмо, 2007. – 688 с.
- ⁷ *Бутромеев В.П.* Всемирная история в лицах: Раннее средневековье. Энциклопедия для школьника. Серия “Детский Плутарх”. – М.: “ОЛМА-ПРЕСС”, 1999. – 320 с.
- ⁸ *Пизанская Кристина.* Книга о граде женском // Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2002. – С. 261-285.
- ⁹ *Шпренгер Яков, Инститорис Генрих.* Молот ведьм // Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2002. – С. 199-206.
- ¹⁰ *Мишель Монтень.* Опыты // Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2002. – С.207-209.
- ¹¹ *Винцент из Бове.* О наставлении детей знатных граждан // Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2002. – С. 320-322.
- ¹² *Эгидий Римский.* О правлении государей // Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2002. – С. 323-324.

Роман ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
(м. Біла Церква)

Білоцерківські сторінки політичної біографії Богдана-Зіновія Хмельницького (травень-червень 1948 р.)

У статті досліджується державотворча, політична, військова та дипломатична діяльність Б. Хмельницького на теренах Білої Церкви і краю на початковому етапі Української національної революції 40-х – 70-х рр. XVII ст.

Roman KHMEL'NYTSKY (Bila Tserkva). Bilotcerkivski pages of Bogdan-Zinoviyy Khmel'nytsky political biography (May-June in 1948).

State-creative, political, military and diplomatic activity of B. Khmelnytsky is probed on the territory of Bila Tserkva and province on the initial stage of Ukrainian national revolution during 70s and 40s of the XVII century are analyzed in this article.

Постать славетного сина українського народу Богдана-Зіновія Хмельницького (1596-1657), як і понад три з половиною століття тому, продовжує привертати увагу наших сучасників – політиків і митців, публіцистів і вчених-істориків. Разом із цим, у науці склалася доволі парадоксальна ситуація коли, на тлі багатьох сотень досліджень про визвольну боротьбу українського народу середини XVII ст., вивченню життєвого шляху, політичної, військової, дипломатичної діяльності великого гетьмана присвячено не так вже й багато наукових праць. Останнє засвідчує наявність широкого поля для роботи історика у цій проблемі. Тим більше, що кожне

наступне покоління знаходить свою “родзинку” в цій непересічній людині, що уособила цілий період вітчизняного державотворення.

Наразі очевидною перспективою у контексті поглиблення хмельницькознавчих досліджень вирізняється їх історико-краєзнавчий напрямок. Багатогранна державотворча діяльність гетьмана залишила помітний слід в історії багатьох сіл, селищ, міст і містечок України.

Особливе місце в чільному ряді топонімів, пов'язаних із життям і політичною біографією Б. Хмельницького, посідає Біла Церква. Засноване Ярославом Мудрим у 1032 р. як оборонна твердиня укріпленої лінії на Пороссі, у XVI ст. місто стає важливим осередком козацької колонізації краю, а в середині XVII ст. – одним із центрів і стратегічним опорним пунктом Визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування. Протягом 1648-1655 рр. Б. Хмельницький десятки разів відвідував Білу Церкву. Звідси гетьман звертався до українського народу з універсалами і закликами, тут він проводив військові наради, вирішував поточні справи державного будівництва і міжнародної політики, зустрічався з представниками іноземних держав, підписував доленосні для молоді козацької держави угоди. За три з половиною століття по смерті Великого Гетьмана, білоцерківські сторінки його політичної біографії відклялися у письмових джерелах, знаходили висвітлення на сторінках багатьох розрізаних історичних праць. На цьому тлі виглядає децю дивним факт відсутності в історичній науці спеціального дослідження, де б предметом комплексного вивчення стала політична, військова та дипломатична діяльність Богдана-Зіновія Хмельницького у Білій Церкві. Відтак суто наукова актуальність заявленої у назві нашого дослідження теми є очевидною.

Особа Богдана Хмельницького – чи не найпопулярнішого політика і державного діяча в українській історії – парадоксально неадекватно відображена в історіографії. Про гетьмана написано всього лише до десятка наукових монографій, кілька історико-біографічних нарисів і статей.

Перша в українській історичній науці праця, спеціально присвячена постаті гетьмана, належить перу М.І. Костомарова. Вона була опублікована в 1857 р. у журналі “Отечественные записки” під назвою “Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России” [36]. У 1874 р. у четвертому випуску “Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей” виходить друком нарис вченого “Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий” [28], а 1884 р. – його фундаментальна тритомна монографія [2.27]. Окремі дослідження про Богдана Хмельницького у кінці XIX – на початку XX ст. опублікували український історик П. Буцинський [16] і польський дослідник Ф. Равіта-Гавронський [59].

У XX ст. постать Богдана Хмельницького монографічно досліджували Г. Вернадський [62], І. Крип'якевич [30], Я. Качмарчик [60]. У популярній радянській серії книг “Жизнь замечательных людей” вийшли, присвячені славетному гетьманові, праці К. Осипова [32; 33] та В. Замлинського [22]. У Франції опубліковано науково-популярну роботу П. Меріме [31].

Особливе місце в історичному хмельницькознавстві посідають роботи В.А. Смоля [43] і В.С. Степанкова. Двома виданнями – у 1994-1995 рр., вийшла їх монографія “Богдан Хмельницкий: Хроніка життя і діяльності”, де, на підставі численних архівних матеріалів і документальних джерел, вперше у вітчизняній історіографії, створено докладний хронологічно вивірений життєпис видатного політичного й державного діяча [41; 42]. 1999 р. у серії “Україна крізь віки” побачило світ ще одне тематично споріднене науково-популярне видання цих авторів [40].

Що стосується наукових досліджень історико-краєзнавчих сторінок політичної біографії Б. Хмельницького на теренах Білоцерківщини, то у томі “Київська область” 26-ти томної “Історії міст і сіл Української РСР” маємо лише куценьку, у кілька рядків, згадку про факти перебування і діяльності гетьмана у Білій Церкві [37]. Чи не єдиною, дійсно науково-вартісною працею на цю тематику є дослідження відомого в Білій Церкві історико-краєзнавця О.В. Стародуба – “Хроніка перебування гетьмана Богдана Хмельницького у Білій Церкві та її околиці (1648–1655 рр.)” [47]. Для написання студії автор використав наявні надруковані документи часів Визвольної війни та відомості про деякі з них, що зустрічаються в працях істориків. Згідно зібраним відомостям виявилось, що Б. Хмельницький 14 раз відвідав Білу Церкву та її околиці у період із 1648 по 1655 рр. Діяльність гетьмана показана в хронологічному порядку [48].

Існують і кілька коротких, наскрізь компілятивних науково-популярних статей інших місцевих істориків і музейних працівників у міських виданнях. 1990 р. у газеті “Ленінський шлях” було опубліковано нарис В. Козаченко “Біла Церква і Богдан Хмельницький”, де викладалися окремі загальновідомі сторінки політичної біографії гетьмана пов'язані з містом над Россою [24]. Подібна за змістом (крім цього й щедро приправлена заповідливими реверансами на адресу тодішнього президента України Л. Кучми) і стаття Б. Кашкіна, що з'явилася 1996 р. у першому випуску науково-популярного історичного видання Білоцерківського державного краєзнавчого музею “Юрївський літопис” [23]. Ця публікація містить вже й науковий апарат у вигляді посилань на використані праці інших авторів. Роком пізніше у білоцерківській газеті “Замкова гора” виходить друком нарис старшого наукового співробітника Білоцерківського краєзнавчого музею Л. Томілович. І знову знайомі тексти, що генетично повторюють публікації “Ленінського шляху” 70-80-х рр., заїждженими штампами розповідаючи про події 1648-1657 рр. у Білій Церкві та краї: нічого нового і цікавого [49].

Аналізуючи історико-краєзнавчу літературу в контексті вивчення теми вивченої у заголовку роботи, ми можемо не згадати й відоме серед білоцерківської громади видання – “Біла Церква. Шлях крізь віки”. Окремий параграф у цьому історичному нарисі відведено саме подіям 1648-1654 рр. [58] Важливе значення мають також

хронологічно та проблемно споріднені темі цієї роботи дослідження відомого сучасного білоцерківського краєзнавця Є.А. Чернецького про історію Білоцерківського замку у XVI-XVII ст. [52; 53] Праці цього автора мають справді дослідницький, глибоко науковий характер і представляють серйозний фаховий розгляд окресленої проблематики на основі аналізу досить обмеженого комплексу джерел з історії краю періоду пізнього середньовіччя.

Деякі, дотичні до нашої теми сюжети, звучать у кількох маловідомих публікаціях 50-90-х рр. XX ст. – книгах, газетних нарисах і нотатках [34; 35; 29; 21; 26; 38; 54 та ін.]. Маючи публіцистичний, компілятивний характер, наскрізь заідеологізовані – ці праці не мають жодного наукового значення.

Оцінюючи історіографічний доробок, у якому так чи інакше згадуються або аналізуються білоцерківські сторінки політичної біографії Б. Хмельницького, наразі можемо констатувати відсутність серйозних досліджень у цій царині. Усі існуючі, тематично споріднені, близькі за проблематикою та дотичні до нашої теми публікації носять публіцистичний, компілятивно-описовий характер, розглядають діяльність гетьмана на Білоцерківщині вибірково-епізодично. Комплексне історико-краєзнавче дослідження політичної біографії Богдана-Зиновія Хмельницького на теренах Білої Церкви і краю досі відсутнє.

Об'єктом дослідження є особистість Б. Хмельницького, комплекс історичних та історіографічних джерел, пов'язаних із вивченням білоцерківських сторінок життя та діяльності великого гетьмана України.

Предметом вивчення в роботі є конкретні факти державотворчої, політичної, військової та дипломатичної діяльності Б. Хмельницького на теренах Білої Церкви і краю.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець травня – початок червня 1648 року – часовий проміжок протягом якого історичні джерела фіксують факт першого перебування і діяльності Б. Хмельницького у Білій Церкві. У частині вивчення історії краю напередодні визвольної війни хронологічні межі нашої праці окреслюють 70-ті роки XVI – середина XVII ст.

Географічні межі роботи визначені територією міста Біла Церква і Білоцерківського староства у часових межах досліджуваного хронологічного періоду. Нині ці терени охоплюють території Білоцерківського, Рокитнянського, Сквирського, Володарського, Васильківського районів Київської області – регіону відомого з краєзнавчої літератури як Середнє Поросся.

Мета дослідження полягає у комплексному, хронологічно вивіреному аналізі фактів державотворчої, політичної, військової та дипломатичної діяльності гетьмана Б. Хмельницького на території Білої Церкви і краю у роки Української національної революції середини XVII ст.

Для вирішення визначеної мети, автором роботи сформульовані такі конкретні дослідницькі завдання:

- здійснити огляд історіографії проблеми та джерельної бази дослідження;
- встановити, що собою являли Біла Церква і Білоцерківський замок у середині XVII ст. і який статус мало наше місто у територіальній системі козацьких вольностей на півдні Київщини, а також з'ясувати вагомість і підстави тверджень окремих істориків про Білу Церкву у середині XVII ст. як “один із найважливіших опорних пунктів Б. Хмельницького на Правобережній Україні” та “один із центрів Визвольної війни 1648-1654 рр.”;
- виокремити, хронологічно простежити за наявними історичними історіографічними джерелами та проаналізувати факти перебування і діяльності Б. Хмельницького на території Білої Церкви і краю у початковий період Національної революції (травень-червень 1648 р.).

Наукова новизна роботи полягає у постановці та розробці актуальної проблеми, що не отримала всебічного вивчення в історико-краєзнавчих дослідженнях, а відтак, у здійсненні комплексного аналізу політичної, військової і дипломатичної діяльності Б. Хмельницького на теренах Білої Церкви і краю в роки визвольної боротьби середини XVII ст.

Джерельна база дослідження представлена матеріалами трьох груп: літописні пам'ятки, різноманітні актові джерела та мемуарна література. Цей масив документів видавався як археографічними комісіями так і окремими дослідниками у XIX – на початку XX ст. У наш час здійснений переклад і перевидання багатьох подібних таких матеріалів.

Серед літописних джерел важливе значення для нашого дослідження має група козацьких літописів другої половини XVII – початку XVIII ст., що розповідаючи про події кінця 40-х – 50-х рр. XVII ст. в Україні, згадують і про факти перебування та діяльності Б. Хмельницького у Білій Церкві. Найбільш ранній із них – Літопис Самовидця – твір невідомого автора другої половини XVII ст. [12] Куди докладніший виклад подій зустрічаємо в Літописі Самійла Величка – історичному творі 20-х рр. XVIII ст., що, нажаль, дійшов до нас в урізаному вигляді через значні втрати тексту, що обіймав найважливіші роки війни Б. Хмельницького [6] Ще однією пам'яткою української історіографічної прози початку XVIII ст. є Літопис Григорія Граб'янки (закінчений у 1710 р. він користувався великою популярністю та тривалий час поширювався у багатьох списках) [13]. Певне джерельне значення у контексті нашої праці має й літературно-історична пам'ятка другої половини XVIII – початку XIX ст. “Історія Русів”. Незважаючи на всі історичні помилки, недоладності і недоречності, що в ньому зустрічаються – це справді епохальний твір, а постать Б. Хмельницького є в ньому центральною [9; 10].

Група розрізнених актових, епістолярних, мемуарних, інших джерел, що стосуються окремих епізодів політичної біографії Б. Хмельницького в контексті Білої Церкви і краю, опубліковані у другій половині XIX – на початку XX ст. у збірниках документів імператорських археографічних комісій [1; 2; 3; 4; 11] надрукованих російською і польською мовою, а пізніше перекладених російською та українською і перевиданих у кількох

інших виданнях [5; 7]. Важливим джерелом із нашої теми є щоденникові записи за 1650-1651 рр. польського шляхтича Станіслава Освенціма, що були перекладені російською мовою В. Антоновичем і опубліковані в “Киевской старине” у 1882 р. Цей документ цікавий для нас тим, що автор відтворює в ньому події, що відбувалися влітку і восени 1651 р. поблизу Білої Церкви – бойові дії між козацько-селянськими військами Б. Хмельницького та польською армією, що закінчилися підписанням Білоцерківського договору [8; 14].

Важливе історіографічно-джерельне значення для нашої роботи мають тематично споріднені наукові праці вітчизняних учених XIX ст. Останні цінні не лише своєю фактографічною стороною та висновками, але й тим, що ці дослідники послуговувалися джерельним матеріалом значною мірою втраченим сьогодні. Передусім це роботи піонера історичного хмельницькознавства – М.І. Костомарова [25; 27], а також праці відомих дослідників козацької тематики В.Б. Антоновича, Д.І. Яворницького, М.С. Грушевського [15; 56; 57; 17; 18; 19] та ін. Важливе науково-довідкове значення при написанні нашої праці мала, згадана в історіографічній частині, унікальна в своєму роді, монографія сучасних українських дослідників В.А. Смолія та В.С. Степанкова [41].

Зауважимо, що стан джерел не дозволяє однаково повно з'ясувати всі аспекти досліджуваної проблеми, оскільки збереглося дуже мало біографічних даних про особисте життя Б. Хмельницького та про його перебування і діяльність у Білій Церкві. До того ж існують серйозні труднощі у їх датуванні, пов'язані з хронологічними розбіжностями у поданих різних джерел. Разом із цим, наявний комплекс джерел і літератури все ж робить можливим досить повно й документально обгрунтовано розв'язати поставлені у нашому дослідженні завдання.

* * *

Перехід Богдана Хмельницького на чолі повсталого козацького війська після перемоги під Корсунем у травні 1648 р. до Білої Церкви – хрестоматійно відомий і зафіксований у всіх шкільних підручниках факт, який, втім, ставить для небайдужого та уважного читача чимало запитань і залишає кілька нез'ясованих моментів, важливих для дослідження політичної біографії гетьмана. Чому Богдан Хмельницький обрав саме Білу Церкву місцем дислокації свого військового табору? Чому, всупереч логіці переможця, не пішов одразу ж (через Лисянку та Умань) на Брацлавщину, де гуртувалися головні сили шляхти? Щоб спробувати відповісти на ці питання поглянемо на інше: що собою являли Біла Церква і Білоцерківський замок у середині XVII ст., який статус мало наше місто у територіальній системі козацьких вольностей на півдні Київщині? Вияснення зазначених питань дозволить зрозуміти логіку думок і поступків гетьмана в початковий період антишляхетської визвольної війни – у кінці травня-червні 1648 р.

Брак документальних джерел про історію міста і Білоцерківського староства в середині XVII ст. додає складності спробі історичної реконструкції. Найважливішими документами, що дійшли до нас і дозволяють здійснити історико-географічний огляд земель староства, його господарства, уявити вигляд замку та міста напередодні досліджуваних подій є, згадувані нами у вступній частині роботи, люстрації Білоцерківського староства. Особливо цікавими для нас є описи 1570, 1612, 1622 р. і початку 30-х рр. XVII ст. – останні напередодні Хмельниччини подібні документи що збереглися. Люстраційні записи дозволяють прослідкувати процес відбудови і поступового зміцнення Білоцерківського замку і міста, зростання ролі міста як одного з форпостів Речі Посполитої на її східних рубежах, динаміку заселення краю у кінці XVI – першій половині XVII ст. Зокрема, якщо люстрація 1570 р. засвідчувала повний занепад Білоцерківського замку, а в реєстрі збору людей на військову службу з королівщини 1579 р. знаходимо, що в Білоцерківському старостві жодного села немає, тільки саме місто [2, с. 25], то в люстрації 1612 р. чітко видно тенденцію до розбудови замку і міста як важливих пунктів в системі оборони від татарських нападів. З цієї люстрації маємо докладний опис Білоцерківського замку: городище з одного боку скелясте, домінує над містом. На ньому збудовані каплиця, нова пороховня, цейхгауз для артилерії, навколо гори знаходився оточений дубовими палями вал. Над валом між палями збудували чотири невеликі вежі для стрільби. З міста через вал вела хвіртка, а для в'їзду існувала дубова брама, до якої був міст. З внутрішньої сторони під валом розташовувалися різні житлові і господарчі будівлі. З замку до річки вів підземний хід. З інших будівель ще вказуються міські комори [53, с. 58-59]. Опис Білоцерківського замку 1612 р. ще доповнює люстрація 1622 р. Тут згадується про рів, яким обкопано вал. Вказується ще на існування чотирьох брам. Розбудовувався не лише замок, але й місто. За даними тієї ж люстрації у Білій Церкві мешкало 300 “послушних міщан, ...які не платять ні чиншів ні податків, маючи вольності; зобов'язані військовою службою і охорону нести”, а також було 5 орендованих млинів [5, с. 74]. На початок 20-х рр. XVII ст. до Білоцерківського староства належали вже близько 50 різних населених пунктів: хуторів, сіл, містечок, замешканих козаками і міщанами. Проведене нами картографування топонімів початку 20-х рр. XVII ст. у регіоні Середнього Поросся, а також порівняння цих даних із сучасним адміністративно-територіальним поділом Південної Київщини, засвідчує, що тодішні межі Білоцерківського староства нині охоплюють території Білоцерківського, Ставищанського, Васильківського, Фастівського, Рокитнянського та Володарського районів. Аналогічну попередній картину поступового розвитку замку і міста ми бачимо із люстрації початку 1630-х рр., уривки з котрої наводить у одній із своїх праць М.І. Костомаров: “Из тогдашнего сообщения мы узнаем, что замок этот, стоя на высоком городище и обращенный одною стороною к реке Росси, а другою к местечку был опоясан кругом земляным валом, по гребню которого был проведен частокол; в замок вело четверо ворот с башнями над ними. Двое из этих ворот обозначены особыми названиями: одни звались въездными, другие – потайными. Внутри замка находились постройки: каплиця (часовня), цейхгауз, пороховня, мейская комора (городское казначейство), старостинский двор,

дев'ять жидовських домов. К замку прилегал “пригородок”, также опоясанный валом с частоколом по гребню его и со рвом; по валу поставлено было пять деревянных башен. Внутри этого пригородка было тридцать домов, которых обитатели сообщали держали караулы. В башнях замка и пригородка помещались орудия. За замком и пригородком расположено было “місто”, т.е. город в нашем смысле: там помещались мещанские дворы, торговые и промысловые заведения. “Місто” было также все окружено валом и на наружной стороне вала рвом, по гребню вала шел частокол и в некоторых местах на известном расстоянии воздвигнуты были башенки. В “місто” вело четверо въездных ворот, покрытых сверху гонтом” [25, с. 243].

Білоцерківський краєзнавець Є.А. Чернецький в одній із своїх праць зазначає, що на відомій великій мапі України Гійома Левасера де Боплана ми маємо план (хоча й дуже схематичний) білоцерківської фортифікації та міського острогу, який був накреслений десь у 30-ті – 40-ві рр. XVII ст. перед Хмельниччиною. Він без особливих подробиць, проте на плані видно замок неправильної форми, що має чотири наріжних вежі; замок оточено валом шестикутної форми [52, с. 83]. Автор висловлює припущення, що два кути – це міські брами у вигляді веж, а інші чотири – оборонні вежі, чи, як пізніше писали московські гості Білої Церкви часів Переяславської угоди 1654 р., “глухі” вежі [4, с. 781]. На думку, вже згадуваного нами в історіографічній частині роботи, О.В. Стародуба територія “окольного града” Білої Церкви протягом пізнього середньовіччя залишалася стабільною. Проведені ним у 1996 р. археологічні дослідження показали, що територія літописного Юр’єва співпадає з територією укріплень Білої Церкви XVI–XVIII ст. і повинна стати заповідною зоною [44, с. 51-53].

У середині 40-х рр. XVII ст. Біла Церква була вже одним із найбільших міст Київського воєводства, центром староства, і центром Білоцерківського полку реєстрового козацтва утвореного ще 1625 р. відповідно до Куруківської угоди [55, с.26-27]. У місті було на той час понад тисячу дворів і воно було наділене магдебурзьким правом. Тут у 1641 р. працювало 277 ремісників різних цехів: 20 кушнірів, 63 шевці, 18 ткачів, 16 кравців, 13 теслярів, 11 бондарів, 46 колісників, 32 ковалі, 12 гончарів, 9 рибалок, 22 різники, 15 пекарів. Поза цехами залишались тільки мотузник і кошикар [4, с. 529]. Цехи об’єднували лише частину ремісників, їх кількість визначалась статусом цеху, так само як і кількість майстрів, якими могли стати лише найзаможніші з ремісників. Ремісники із передмість і сіл не мали можливості увійти до цехової організації. Тож місто відігравало важливу роль у створенні місцевого і крайового ринку. У Білій Церкві раз чи двічі на тиждень відбувався малий торг, а протягом року два-три рази – великі ярмарки, що тривали не менше двох, а то й трьох тижнів [58, с. 42].

Як же виглядало містечко на середину XVII ст.? Схематичний топографічний опис меж пізньосередньовічної Білої Церкви подає у своїй праці В.М. Федотов: “Замок так само обведений валом. Границі його йшли від р. Рось, впадаючи в неї на сході за нинішньою греблею, на заході – в межах вулиць Логинова й Гетьманської, а на півночі проходячи орієнтовно по вул. Шевченка. Орієнтиром північної границі була й вул. Підвальна, про що говорить і її назва, яка означає “розташована під валом”. Посилаючись на “Київську старовину” (1884, т. IX) можна описати місцезонаження рову: “Рів фортечний ішов від р. Рось, починаючи між садибами доктора Познанського і Баранової (де вони? – В.Ф.), огинаючи графські конюшні (місце відведене тепер під театр і кав’ярню “Казка” – В.Ф.), спускаючись до р. Рось за м’ясними рядами. Останні були на Базарному майдані, там де вул. Млинова (Гагаріна) примикає до проспекту Князя Володимира. Трохи на схід була дерев’яна гребля, нижче по течії з нею сусідили три млини. Вони були знесені при будівництві на кошти Браницьких нової, капітальної греблі...” [51, с. 11].

Таким чином, на початок досліджуваного періоду Білоцерківський замок і місто постають як важливі оборонний та економічний центр Південної Київщини, один із осередків козацько-селянської колонізації краю. Водночас Білу Церкву розглядають як останній прикордонний пункт на межі козацької території. Наприклад, відомий очільник Великого козацького повстання 1637-1638 рр. Павлюк у листі до коронного гетьмана С. Конецпольського датованому 16 червня 1637 р. нагадує, що “за рішеннями Куруківської комісії по Київ і Білу Церкву жовніри в сей бік ані ногою не мали ступити” [17, с. 102]. Про прикордонне значення Білої Церкви як порубіжжя між коронними і козацькими землями свідчить і зауваження М.С. Грушевського, зроблене ним за підсумками придушення поляками повстання 1637-1638 рр.: “Давніше своєвільне козацтво мирилося з розквартируванням жовнірства на правім боці, і то тільки по Росі – тепер жовніри ввійшли у самі закутки козацького своєвільства” [17, с. 279]. Виразним свідченням упевненості, з якою козаки почували себе у Білій Церкві є перебування тут патріарха Єрусалимського Феофана: “Патріарх тим часом об’їздив церкви й монастирі Києва й його околиці; був в Межигорі, Білій Церкві, Терехтемирові – всюди де чув себе безпечним під опікою козацькою...” [17, 433].

З посиланням на зауваги М.С. Грушевського Є.А. Чернецький зазначає, що не лише козацтво сприймало Білу Церкву як прикордонний форпост своєї території. Польський уряд схожим чином дивився на це пороське місто. Саме з Білоцерківського полку урядовці мали намір розпочати виплату реєстрівцям у 1627 р. Весною 1637 р. польські комісари планували почати списувати реєстр теж із Білоцерківщини. Прикордонний статус Білої Церкви проглядається і в тому, що місцевий підстароста у 20-30-х рр. неодноразово зобов’язувався перед королем і сеймом виконувати важливу функцію інформування про події на Запоріжжі та інших сусідніх козацьких теренах [53, с.178].

Таким чином аналіз вищенаведених фактів з історії Білої Церкви у першій половині XVII ст. підштовхує нас до висновку про важливе, певною мірою стратегічне значення замку і міста в регіоні Південної Київщини, як прикордонного осередку козацької території, її північно-західного форпосту на межі з магнатськими володіннями Коро-

ни Польської. Поступове залюднення Подніпров'я на південь від Києва, будівництво замків, притягували сюди з усієї України найсміливіших і найактивніших, які не боялися не лише кидати свого пана й тікати світ за очі, але й загрози щомиттєвого татарського нападу на нових землях свого мешкання. Саме таким порівняно значним, укріпленим фортифікаціями та економічно розвиненим прикордонним осередком нового життя і була Біла Церква напередодні Визвольної війни і Національної революції середини XVII ст. Із огляду на вищенаведене, рішення Б. Хмельницького спрямувати свої полки після перемоги під Корсунем саме сюди не виглядає таким уже дивним і нелогічним. Стратегічно вдало розташований на шляху з порубіжних земель у Корону, добре укріплений і захищений повноводною річкою, Білоцерківський замок загалом підходив на роль "похідної резиденції" гетьмана. Відтак годі дивуватися, що саме в укріпленому козацькому таборі поблизу міста Б. Хмельницький і розмістив свій – говорячи сучасною мовою – "польовий штаб".

Мабуть не менш вагоме значення для гетьмана мали й соціально-економічні чинники: заможне міщанство, розвинене міське ремесло і рільництво в його околицях, уходні промисли на хуторах могли стати непоганою базою постачання козацького війська напередодні можливого (планованого – ?) походу на Захід, а порівняно добре заселений козацько-селянський край, що пам'ятав зовсім ще близькі часи вольниці 20-х – 30-х рр. XVII ст. – об'єктивно ставав джерелом поповнення людських ресурсів для армії повстанців.

Уперше топонім Біла Церква в особистому листуванні Гетьмана Війська Запорозького та обох сторін Дніпра згадується в джерелах через кілька днів після перемоги під Корсунем – 17 травня 1648 р. Тоді Богдан Хмельницький із Корсуня надсилає листа своєму особистому знайомому білоцерківському підстарості Зигмунду Чорному, повідомляючи його про своє рішення спрямувати полки на терени староства [17., ч. 3, с. 10]. На підставі вивчення тексту цього листа В.С. Степанков зробив висновок, що Богдан Хмельницький мав намір продовжувати наступ углиб Польщі [46, с. 119]. На думку Я. Федорука: "Цей лист не є переконливим для такого остаточного висновку. У ньому можна відчутти дипломатичну гру і нещирість гетьмана: проти ворогів він не пішов, а на Січ назад не повернув, а подався з військом до Білої Церкви" [50, с. 9-10].

На наш погляд, не по чину улесливий тон цього допису, з якого проглядається тонкий дипломатичний хист гетьмана, з одного боку свідчив про складність і непевність поточного становища його армії, а з іншого про чіткий намір продовжити боротьбу – "бо там ще сила неприятелів наших на нас тягне, таких як пан краківський, і ми до них по неволі мусимо поспішати". Із листа видно, що гетьман також сподівався отримати на Білоцерківщині харчі для армії та фураж для коней – "потрібну для війська живність", як пише про це Богдан Хмельницький, пояснюючи підстарості, що "на їду немало буде потрібно". Аналіз змісту листа дає підстави для висновку про те, що гетьману було досить складно втримати контроль над різноликим і анархічним за своїм характером козацьким товариством, основу якого склали січовики й шойно покозачені селяни: "Бо маючи тепер силу війська, не можемо сказати, щоб між добрими і повздержливими людьми не було лихих і своєвільних, особливо в народі козацьким, здавна поривчим" – писав Хмельницький Зигмунду Чорному, попереджаючи шляхту, міщан і селян Білоцерківського староства "аби люди по селах не вважали себе безпечними, а нехай би збирали ся докупі по дальших селах, або й до міст нехай громадають ся та в безпечнім місці ховають свої достатки" [17, ч. 3, с. 10].

Ще одна згадка Білоцерківського краю цими ж днями проступає у відомому листі з трьома основними вимогами Богдана Хмельницького до полоненого ним і переданого союзникам-татарам коронного гетьмана М. Потоцького: "По-перше, аби козаки по Білу Церкву мали своє удільне окремішне володіння, по-друге, аби було повернуто їх давні вільності, і по-третє, аби до міст, замків і держав (на цій козацькій території – по Білу Церкву – Авт.) ані старости ані воеводи не мали ніякого права" [17, ч. 3, с. 11]. Сучасні вітчизняні історики схильні трактувати їх як вимоги, що передбачали відновлення козацьких вільностей та створення по Білу Церкву й Умань (включно з Лівобережжям) удільної, з визначеними кордонами, держави [40, с. 96-97]. У такому разі Біла Церква ставала одним із ключових, стратегічних пунктів оборони на північно-західному кордоні цього автономного утворення й водночас зручним плацдармом для можливого наступу на Польщу.

Причини повернення козацько-татарських військ до Білої Церкви і помірковано-вичікувальних дій Б. Хмельницького у досліджуваній період викладені, здебільшого у працях Я. Качмарчика і В.С. Степанкова. Вони зводяться, головним чином, до двох пунктів: 1. До складної ситуації, що виникла для Богдана Хмельницького після Корсунської битви; 2. До досконалої орієнтації гетьмана у політичній системі тогочасного польського суспільства [60, с. 52; 2.45, с. 26-27; 46, с. 119].

Перша поява Богдана Хмельницького на чолі повсталих козаків поблизу Білої Церкви фіксується різними джерелами у кінці травня 1648 р. Самійло Величко повідомляє, що "у суботу, після Зелених свят, 27 травня, він [гетьман] рушив зі своїм військом під Білу Церкву, де став великим обозом на тамтешніх рівнинах понад річкою Россою" [6, с. 77]. За іншими джерелами Богдан Хмельницький з військом став обозом під Білою Церквою ще 22 травня 1648 р. [41, с. 60]

Питання про місце розташування козацького табору поблизу міста є чи не найскладнішою проблемою для дослідника, а брак достовірних джерел залишає небагато простору для встановлення істини щодо цього. Відтак, залишається оперувати непрямими фактами і здогадами та робити припущення. Битва під Корсунем відбулася на правому березі Росі. Це пояснює той факт, що на всіх відомих нам історичних картах, котрі ілюструють перебіг військової кампанії Хмельницького у 1648 р., шлях його полків до Білої Церкви пролягає саме правобережжям Росі. І справді, важко уявити, щоб маючи перед собою абсолютно вільний від будь-яких польських

військ шлях, гетьман наказав козакам знову форсувати річку у зворотному напрямку для того, щоб іти на Білу Церкву (яка знаходиться на правому березі Річки Рось) лівобережжям. У такому разі досягнувши міста по лівому берегу Росі, полкам знову ж таки довелося б переходити річку аби дістатися міста і замку. Отже має рацію припущення, що у травні-червні 1648 р. козаки влаштували свій табір на лівому березі річки Рось у достатній віддаленості від Білої Церкви. Топографічно табір міг розташовуватися на території від гирла Ротка (тепер – р. Протока) при впадінні в Рось, до північно-східної околиці міста.

Проте існують документальні свідчення сучасників, що ставлять під сумнів нашу гіпотетичну версію. У листі волинського воєводи Олександра Сангушка до під канцлера коронного з Луцька, що датований 21 червня 1648 р., читаємо: "...Військо Запорозьке стало під Білою Церквою, а хан татарський в сто тисяч війська – під Владарівкою (Володаркою – Авт.), лише в трьох милях від козацького війська..." [50, с. 13]. Якщо припустити, що це повідомлення польського магната хоча би наближено відповідає дійсності (ледве-чи О. Сангушко мав намір дезінформувати коронного канцлера), то козацький табір у такому разі мав розташовуватися не на правому, а на лівому березі Росі та на доволі значній відстані від міста¹.

Немає єдності й в оцінці кількості козацького війська на момент його отаборення під Білою Церквою – різні джерела називають чи то 15000 [13, с. 43], чи то 19000 [6, с. 83] козаків і селян. Як повідомляє Д.І. Яворницький, посилаючись на Літопис Самійла Величка, серед повстанців під Білою Церквою на той момент було також і 2000 запорожців, які щойно прибули з Січі на заклик Б.Хмельницького братися до зброї [57, с. 185]. Масовий вступ повсталих козаків і селян до гетьманського війська спричинив його стрімке чисельне зростання. За повідомленням того ж таки Самійла Величка, на час відходу повстанського війська на Пилявці "до нього долучилося, як орлів, ще вісімнадцять тисяч війська, а крім того доспіли дві тисячі запорожців і новоприслана орда. Отож усього того нового й старого козацького й ординського війська набралось у Хмельницького сорок одна чи сорок дві тисячі" [6, с. 83]. Це повідомлення літописця дослідники беруть під сумнів, адже відомо, що 23 травня 1648 р., вже перебуваючи у білоцерківському таборі, Богдан Хмельницький звертається з листом до Владислава IV, повідомляючи про розгром коронної армії під Корсунем. Того ж дня відбулася зустріч гетьмана з своїм союзником – кримським ханом Іслам-Гіреєм. На зустрічі хан засвідчив свою відмову від продовження військових дій проти Польщі і наступного дня (24 травня 1648 р.) залишивши Білу Церкву подався з ордою до Криму [41, с. 60]. Отже, татарських військ під Білою Церквою в останніх числах травня – кінці червня 1648 р. не було. На думку І.П. Крип'якевича, В.А. Смоля та В.С. Степанкова, на початку червня 1648 р. у таборі під Білою Церквою знаходилося лише близько 30000 війська [30, с. 81; 40, с. 96]. Зрештою, у цей період тривало інтенсивне поповнення повстанського війська за рахунок селян і козаків із різних регіонів України, а тому достеменно говорити про чисельність повстанських сил навряд чи можемо. Характерним у цьому контексті є свідчення росіянина із Стародуба Г. Климова, який перебував у ті дні в Україні: "Сколько де войска (у Хмельницького – Авт.), и того сказать не уметь потому, что дале идут, и в которой город придуть, и тут де у них войско прибывает многое, изо всяких чинов русские (українські – Авт.) люди" [7, с. 41]. Посланець брацлавського воєводи А. Кисіля, ігумен монастиря в Гощі Петроній Ласка, який із 31 травня по 3 червня 1648 р. перебував у Білій Церкві, повідомляв, що на козацькій раді, свідком якої він був, зібралось 70 000 козаків [17, с. 17].

За даними різних джерел, у 20-х числах травня 1648 р. Богдан Хмельницький розсилав з під Білої Церкви у всі кінці України через вірних йому посланців універсали із закликом до населення підніматися на боротьбу проти поляків. Текст такого універсалу наводить Самійло Величко [6, с. 78-82]. Щодо автентичності цього універсалу в історичній літературі точилися гострі суперечки. Адже відомо, що окрім універсалу гетьман розіслав по Україні і так звані "закличні листи" із зверненням до народу підніматися на боротьбу. Зважаючи на це, одні вважали текст універсалу за автентичний (О. Шафонський, С. Соловійов, М. Максимович, І. Каманін, П. Клепацький), інші (М. Костомаров, В. Іконников) думали, що маємо цей універсал у попсованому вигляді. Факт той, що зазивний лист Б. Хмельницького справді існував. Його знайшов С. Томашівський у записній книзі Кушевича й опублікував у Записках Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка (Львів, 1898. – Т. 23, 24.) Дослідник вважав, що універсал який наводить Самійло Величко, то лише сліди зазивного листа Богдана Хмельницького і що Величко або ж не знав його, або ж мав попсований чи якийсь інший, та доповнив його своїми вкладками. Г. Карпов, І. Франко, М. Грушевський, О. Левицький та М. Петровський вважали цей універсал фальсифікатом. Проте він мав куди більше поширення ніж сам Літопис Самійла Величка. Датований 28 травня 1648 р. текст універсалу наводить і анонімний автор "Історії Русів" [9, с. 68-74]. Самійло Величко пише, що гетьман надіслав через вірних йому козаків "шістдесят таких універсалів, як належить спорядивши їх – при військовій печатці і з підписом власної руки. Гінці його мали сягнути з одного боку Дніпра від Білої Церкви аж до Полонного, Львова, Кам'янець-Подільського, а з другого – від Переяслава до Чернігова, Стародуба, Гомеля, за Дніпро до Борисова й далі, також до Бихова, Могилева і далі" [6, с. 83]. На вагомому військово-політичному значенні білоцерківського універсалу Б. Хмельницького наголошує В. Антонович, підкреслюючи, що "ці універсали (маючи на увазі численні копії документа – Авт.) стали ... прапором, під яким і розвивалося повстання" [15, с. 71].

¹ Відстань між Білою Церквою і Володаркою по прямій сьогодні складає близько 37 км., а це куди більше ніж 3 милі названі у листі (близько 5 км).

В останні дні травня 1648 р., перебуваючи у таборі під Білою Церквою, Богдан Хмельницький підписує ще кілька важливих політичних і дипломатичних документів. Він надсилає універсали до міщан і селян України у яких попереджає про ворожі дії татар, які, повертаючись до Криму з-під Білої Церкви, почали грабунок південних українських земель. М.С. Грушевський наводить цифру 200 000 людей – саме стільки невірників хан забрав дорогою до Криму, повертаючись із під Білої Церкви [17, с. 21]. У листі до краківського воєводи Станіслава Любомирського (володаря Білої Церкви) гетьман намагається пояснити причини козацького повстання і свого виступу проти шляхти. Тоді ж з'являється і лист до Ієремії Вишневецького. В обмін на підтримку князем вимог повсталих козаків Б. Хмельницький обіцяє зберегти недоторканими численні маєтки Вишневецького. Намагаючись приборкати анархічні та охлократичні прояви у повстанському середовищі, гетьман забороняє козакам страчувати українську шляхту, а 1 червня видає універсал про охорону церковних земель. Водночас він звертається до міщан Немирова, аби ті допомогли козакам здобути місто [41, с. 60].

31 травня 1648 р. до Б. Хмельницького у Білу Церкву прибув згадуваний вже нами чернець Петроній Ласка – посланець від брацлавського воєводи Адама Кисіля уповноваженого польським урядом підтримувати офіційні відносини з козаками. Парламентар приніс із собою звістку про смерть короля Владислава IV і пропозиції припинити військові дії та відрядити до Варшави посольство [41, с. 61].

Важливе значення для вироблення стратегії і тактики повстанської боротьби мала козацька рада під Білою Церквою, що відбулася 2 червня 1648 р. Окрім згаданого вище П. Ласки, на раді були присутні представник хотимського воєводи (на кордоні з Україною) Тимофій Милков і постійний ханський резидент у Чигирині Султан-Мурза. Останній передав запрошення Іслам-Гірея: вийти на море і воювати проти Венеції на боці турків. Проект цей радою було відхилено. “Вся чернь, – писав П. Ласка, – бунтує аби Хмельницький ішов на волость” [39, с. 154]. Повноваження ченця-миротворця П. Ласки козацька рада не визнала і посланець брацлавського воєводи вимушений був повертатися назад із листом до А. Кисіля, в якому йшлося про те, щоб воєвода сам приїздив на переговори, а також щоб польські сенатори швидше відпустили козацьких послів із Варшави.

Головною ухвалою козацької ради було все ж рішення про перемир'я з Польщею та направлення посольства до Варшави. До складу цього посольства увійшли чигиринський полковник Федір Якубович Вишняк, полковники Григорій Болдар-Буг і Лук'ян Мозиря та військовий писар Іван Петрусенко. Парламентарі отримали від гетьмана лист до короля Владислава IV із клопотанням зберегти давні вільності Війська Запорозького і докладні інструкції на ведення переговорів, де сформулював чотири основні вимоги: виплатити реєстровому козацтву затриману платню за п'ять років; збільшити кількість реєстровців із 6 до 12 тисяч; не порушувати вільностей старогрецької віри, а церкви православні, силоміць переведені в уніяцтво, залишити при давніх правах; аби козаки могли zostаватися при вільностях військових, даних і підтверджених польськими королями [17, с. 14-15].

Наразі залишається відкритим питання, кому адресувалася ця інструкція – королю чи сеймові? За логікою, факт існування листа до короля мав би свідчити про те, що три тижні по смерті Владислава IV гетьман нічого про це не знав, а можливо вважав ці відомості чутками, не вірив їхнім розповсюджувачам, а тому додав до написаного заздалегідь листа приписку й посилав особисте посольство до Варшави. З іншого боку, 3 червня датується лист Б. Хмельницького до А. Кисіля у Брацлав із якого видно, що гетьман знає про смерть короля і відправляючи посольство до Варшави, закликає брацлавського воєводу до переговорів [41, с.61]. Якщо ж гетьман знав, що король помер, то наскільки ширим було його бажання вести перемовини зі шляхетським сеймом? А якщо не знав, то у кого, крім Владислава і його оточення він міг знайти підтримку для захисту вимог козаків на цих переговорах? Проте як у першому так і у другому випадку все зводиться до непоступливості польського шляхетського суспільства перед можливостями надати привілеї козакам.

На думку більшості дослідників подані пункти вимог не відображали поглядів ні козаків, ні їхньої старшини ні українського суспільства в цілому, а для поляків здавалися занадто радикальними [2.50, с. 15]. Все це робило фактично неможливим досягнення угоди на ґрунті сформульованих вимог і прирікало дипломатичну місію Б. Хмельницького якщо не на відвертий провал, то вже точно на невдачу. Проте, здається, сам гетьман не дуже переймався цим, надсилаючи послів до Варшави. За слухним висновком Д.І. Дорошенка: “У той час перших своїх успіхів він (Богдан Хмельницький – Авт.) далеко ще не був принципіальним ворогом Польської держави, не хотів її руйнувати й назавжди сепарувати від неї Україну” [20, с. 245].

Важливі зауваження для розуміння генези військово-політичної позиції Б. Хмельницького щодо Речі Посполитої на початку літа 1648 р. дає аналіз настроїв учасників козацької ради під Білою Церквою. За свідченнями Петронія Ласки серед козаків спостерігалось кілька думок: “Одних такий замір: якби почули про польські війська, заприсягти собі і ті своєвільні купи, і решту хлопства покликати до себе, дати знати Татарам, щоб прибували, і почати війну. Друга гадка – особливо старшини: коли не буде заспокоєння, йти на Запороже з усією живністю і звідти трактувати з Польщею і Турками. Деякі говорять, що бути нам на морю сього року – або Турків воювати, або на службі турецькій” [17, с. 18-19]. Із переданого М.С. Грушевським уривку видно, що серед повстанців годі було шукати єдності щодо майбутніх дій. Існували дві протилежні позиції: одні (треба думати переважно “голога”) жадали продовження війни до повної перемоги, а інші (козацька старшина й напевно колишні реєстровці) не хотіли цього, а воліли краще вичекати. Наразі поставлений між домаганнями козацької черні з одного боку і верхівки козацтва з іншого Б. Хмельницький обрав середню лінію поведінки: він “не вийшов з волості”, не повернув на Січ, але й, за словами М.С. Грушевського, “відмежував себе від хлопської жакерії” – селянського повстання, що в цей момент ширилось Україною.

Можна думати, що протягом першої половини 1648 р. Богдан Хмельницький покладав найбільші надії на короля. Те, що гетьман після розгрому коронних військ у перших битвах не міг виступити проти Владислава IV, котрий збирався походом в Україну, було важливою причиною маршу з-під Корсуня до Білої Церкви. Ставши табором, він сподівався на наближення польського війська і починав фортифікаційні роботи. Згідно з Л. Кубалею (на жаль, вчений не зробив посилання на джерело у своїй праці), “регіментарі повинні були стягнути військо під Костянтинів, оглянути фортеці над Бугом і Случчо і боронити козакам вихід поза Білу Церкву” [61, с. 277]. Зважаючи на ці обставини, зовсім не виключено, що під Білою Церквою Богдан Хмельницький хотів вступити в офіційні переговори з королем. Проте передчасна смерть Владислава IV залишає це питання відкритим і нез’ясованим.

Нам думается, що дізнавшись про смерть короля від Петронія Ласки Богдан Хмельницький ще більше переконався у непевності свого становища й одразу ж почав якщо й не шукати підтримки серед вищого шляхетства Речі Посполитої, то спробував хоча б заручитися нейтралітетом окремих із них. Саме цим, на наш погляд, і пояснюється факт надсилання 2 червня 1648 р. гетьманом листів із Білої Церкви до В.Д. Заславського і коронного маршала А. Казановського з проханням підтримати клопотання козацького посольства. За однією з версій (?) того ж дня Б. Хмельницький відправляє посольство до литовського польного гетьмана Яна Радзивілла, пропонуючи зберегти мир із Військом Запорозьким. Цими ж обставинами викликаний і згадуваний вище лист Хмельницького до Адама Кисіля.

4 червня 1648 р. Б. Хмельницький залишає Білу Церкву і прямує до Чигирин[41, с. 62]. За свідченням П. Ласки у Білій Церкві гетьман залишив 4 000 козаків під орудою полковника Гирі, “що держав тут скрізь сторожу по пограничу козацької території”[17, с. 21].

Все сходиться до висновку, що Б. Хмельницький у кінці травня-червні 1648 р. ще не вирішив остаточно стратегічного питання: лишати йому козацьку територію у Речі Посполитій, як автономне утворення чи повністю розривати з нею зв’язки і далі боротися за визволення. У такому разі перепочинок у Білій Церкві також був украй необхідний для упорядкування, організації бурхливо зростаючого (головним чином за рахунок погано озброєних і недостатньо підготовлених селянських загонів) козацького війська, спорядження повстанської армії, забезпечення її провіантом і фуражем.

* * *

Підводячи підсумки відмітимо, що представлена автором роботи версія історичного вивчення обраної теми засвідчує її складність, передусім через брак джерел про історію міста у XVI-XVII ст., їх непевність і суперечливість, і являє собою комплексний, хронологічно вивіреним аналіз фактів політичної, військової та дипломатичної діяльності гетьмана Б. Хмельницького на теренах Білої Церкви і краю під час свого першого за роки визвольної війни (трохи більше як двохтижневого) перебування у місті – у кінці травня – на початку червня 1648 р.

Отримані нами головні наукові результати зводяться до наступного:

1. Аналіз наявної історичної та історико-краєзнавчої літератури про білоцерківські сторінки політичної біографії Богдана-Зиновія Хмельницького виявив недостатню розробку цієї теми в українській історіографії. Водночас, існуюча джерельна база дозволяє (хоч і не завжди рівномірно) дослідити завдання поставлені в роботі.

2. Встановлено, що Біла Церква і Білоцерківський замок у середині XVII ст. посідали важливе, певною мірою стратегічне місце у територіальній системі козацьких вольностей на півдні Київщини, як прикордонного осередку козаччини, її північно-західного форпосту на межі з магнатськими володіннями Корони Польської. У середині XVII ст. Біла Церква була порівняно значним, укріпленим фортифікаціями та економічно розвиненим прикордонним осередком козацької колонізації Дикого поля. Відтак рішення Богдана Хмельницького спрямувати свої полки після перемоги під Корсунем саме сюди виглядає зрозумілим. Стратегічно вдало розташований на шляху з порубіжних земель у Корону, добре укріплений і захищений повноводною річкою, Білоцерківський замок загалом підходив на роль “похідної резиденції” гетьмана. Вагоме значення для гетьмана мали й соціально-економічні чинники: заможне міщанство, розвинене міське ремесло і рільництво в його околицях, ухадні промисли на хуторах могли стати непоганою базою постачання козацького війська напередодні можливого походу на Захід, а порівняно добре заселений козацько-селянський край, об’єктивно ставав джерелом поповнення людських ресурсів для армії повстанців.

На підставі попереднього висновку з’ясовано вагомість і обґрунтованість тверджень окремих істориків про Білу Церкву у середині XVII ст. як один із найважливіших опорних пунктів Богдана Хмельницького на Правобережній Україні та центр військової, політичної і дипломатичної діяльності гетьмана у початковий період визвольної війни.

3. За наявними історичними та історіографічними джерелами виокремлено, в хронологічній послідовності простежено і проаналізовано факти перебування і діяльності Б. Хмельницького на території Білої Церкви і краю у кінці травня – на початку червня 1648 р. Встановлено, що гетьман на чолі козацького війська перебував у місті з 22 травня по 4 червня 1648 р.

Аналіз наявних документів засвідчує, що протягом першої половини 1648 р. Богдан Хмельницький покладав найбільші надії на короля. Зважаючи на ці обставини, зовсім не виключено, що під Білою Церквою Богдан Хмельницький хотів вступити в офіційні переговори з королем. Проте передчасна смерть Владислава IV залишає це питання відкритим і нез’ясованим.

На наш погляд, дізнавшись про смерть короля, Богдан Хмельницький ще більше переконався у непевності свого становища й одразу ж спробував заручитися нейтралітетом чи навіть підтримкою окремих вищих шляхтичів Речі Посполитої. Саме цим, пояснюється надзвичайна активність особистого і дипломатичного листування гетьмана у 20-х числах травня – на початку червня 1648 р.

Припускаємо, що у кінці травня-червні 1648 р. Б. Хмельницький сам для себе ще не вирішив остаточно головного, стратегічного питання: лишати йому козацьку територію у Речі Посполитій, як автономне утворення чи повністю розривати з нею зв'язки і далі боротися за визволення. У такому разі перепочинок у Білій Церкві також був украй необхідний для упорядкування, організації бурхливо зростаючого (головним чином за рахунок погано озброєних і недостатньо підготовлених селянських загонів) козацького війська, спорядження повстанської армії, забезпечення її провіантом і фуражем. Наразі поставлений між домаганнями козацької черні з одного боку і верхівки козацтва з іншого Б. Хмельницький обрав досить мудру, як для того непевного політичного моменту, лінію поведінки, спрямовану на вичікування і збирання сил. Вивчення епістоляріїв Хмельницького цих днів підтверджує думку про те, що гетьман Війська Запорозького, сподіваючись домовитись із поляками, намагався дистанціюватися від розбурханої ним же стихії – антифеодального селянського повстання, що охопило тоді значну частину українських земель Речі Посполитої.

Примітки

¹ *Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Часть восьмая, том V. Акты об украинской администрации XVI-XVII вв. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1907.*

² *Архив Юго-Западной России. Часть седьмая, том III. Акты о заселении Южной России в XVI-XVIII в.в. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира Акц. О-ва печ. и изд. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1905.*

³ *Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Часть седьмая, том I. Акты о заселении Юго-Западной России. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886.*

⁴ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Собраны и изданы археографической комиссией. Т. 10 (Дополнение к III тому). – СПб.: Типография брат. Пантелеевых, 1878.*

⁵ *Бащинська Л.С. Люстрації Білоцерківського староства XVI-XVIII століття // Юр'ївський літопис. – 1996. – № 1. – С. 73-78.*

⁶ *Величко С.В. Літопис. Т. I. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.*

⁷ *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. – Т. 1. – М., 1954.*

⁸ *Дневник Станислава Освенцима (в извлечении и переводе). 1643-1651 гг. // Киевская старина. – К., 1882. – Декабрь. – С. 538-556.*

⁹ *История руссов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, Архиепископа Белорусского. – М.: Типография Московского ун-та, 1846. – С. 49-143.*

¹⁰ *Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.*

¹¹ *Краткая летопись о войнах поляков с казаками 1647-1656 гг. // Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 1.*

¹² *Летопись Самовидца. – К., 1878*

¹³ *Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукр. – К.: Т-во “Знання” України, 1992. – 192 с.*

¹⁴ *Малшиева Л.П. Щоденник Станіслава Освенцима // Юр'ївський літопис. – 1996. - № 1. – С. 82-86.*

¹⁵ *Антонович В. Коротка історія Козаччини. – К.: Україна 1991. – 158 с.*

¹⁶ *Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882.*

¹⁷ *Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 8. – Ч. 1-3. Роки 1626-1650. – К.: Наукова думка, 1995. – 856 с.*

¹⁸ *Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 9. Кн. 1. Роки 1650-1654. – К.: Наукова думка, 1996. – 880 с.*

¹⁹ *Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 9. Кн. 2. Роки 1654-1657. – К.: Наукова думка, 1997. – 776 с.*

²⁰ *Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Вид-во “Світ”, 1991. – 576 с.*

²¹ *Драгунова М., Бащинська Л. Навіки разом. До 325-річчя возз'єднання України з Росією // Ленінський шлях. – 1978. – 25 листопада. – С. 2-3;*

²² *Замлинский В. Богдан Хмельницкий. – М., 1989.*

²³ *Кашкін Б. Й. Біла Церква, як один із центрів Визвольної війни 1648-1654 років // Юр'ївський літопис. – 1996. – № 1. – С. 24-27.*

²⁴ *Козаченко В. Біла Церква і Богдан Хмельницький // Ленінський шлях. – 1990. – 5 грудня. – С. 3.*

²⁵ *Костомаров Н. Поездка в Белую Церковь // Киевская старина. – К., 1882. – Т. II. – Май.*

²⁶ *Козаченко В. Ювілей славного козацтва // Ленінський шлях. – 1990. – 10 серпня. – С. 3.*

²⁷ *Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. – Изд. 4-е иОд.зб. и доп. – СПб., 1884. – Т. 1-3.*

- ²⁸ Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Т. 2. – Спб., 1895.
- ²⁹ Коча Л. Середньовіччя нашого міста. До 950-річчя Білої Церкви // Ленінський шлях. – 1980. – 26 листопада. – С. 4.
- ³⁰ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. 2-е вид. випр. і доп. – Львів, 1990.
- ³¹ Меріме П. Богдан Хмельницький / Пер. з фр., приміт. та передм. Я.І. Кравця – Львів, 1990. – С. 142-301.
- ³² Осипов К. Богдан Хмельницький. – М., 1939. – Вып. 4-5.
- ³³ Осипов К. Богдан Хмельницький. Изд. 2-е перераб. – М., 1948.
- ³⁴ Павловский А.Г. История города Белая Церковь с древнейших времен. – Белая Церковь, 1952.
- ³⁵ Павловський О.Г., Перекрестов В.Д., Трембовельський В.Т., Червченко В.М. Минуле і сучасне міста Білої Церкви. – Біла Церква, 1957.
- ³⁶ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К.: Наукова думка, 1992. – 232 с.
- ³⁷ Перекрестов В.Д., Трембовельський В.Т. Біла Церква // Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К.: УРЕ, 1971. – С. 101.
- ³⁸ Сахно А. Дещо з історії нашого краю // Громадська думка. – 1992. – 23 травня. – С.2.
- ³⁹ Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: Вид-во “Україна”, 1991. – 253 с.
- ⁴⁰ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.
- ⁴¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К.: Наукова думка, 1994. – 261 с.
- ⁴² Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Вид. 2-е доп. – К.: Наукова думка, 1995.
- ⁴³ Смолій В.А. Великий гетман (Богдан [Зиновій] Михайлович Хмельницький) // Котляр Н.Ф., Смолій В.А. Історія в жизнеописаннях. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 169-187.
- ⁴⁴ Стародуб О.В. Дослідження Білоцерківської археологічної рятувальної експедиції // Археологічні відкриття в Україні 1999-2000 рр. – К.: ІА НАНУ, 2001. – С. 51–53.
- ⁴⁵ Степанков В. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). – Львів, 1991.
- ⁴⁶ Степанков В. Богдан Хмельницький і проблеми державності України. – Український історичний журнал. – 1991. - № 9.
- ⁴⁷ Стародуб О.В. Хроніка перебування гетьмана Богдана Хмельницького у Білій Церкві та її окрузі (1648–1655 рр.) // Поросся. Студії з історії Південної Київщини. – Біла Церква, 1999. – Т. 1. – С. 46–86.
- ⁴⁸ Стародуб О.В. Перебування Богдана Хмельницького у Білій Церкві та її окрузі (1648–1657 рр.) // VI Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева. 27 квітня 2000 року. – Біла Церква: ТОСК, 2002. – С.18–32.
- ⁴⁹ Томілович Л. Богдан: Богом даний. До 340-річчя з дня смерті Богдана Хмельницького // Замкова гора. – 1997. – 30 липня. – С. 3.
- ⁵⁰ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів: Ін-т української археографії АН України, 1993. – 67 с.
- ⁵¹ Федотов В.М. Біла Церква: нотатки архітектора міста: архітектурно-краєзнавчий нарис. – Біла Церква: Альманах “Біла Церква”, Центр народної культури “Юр’єв”, 1998. – 134 с.
- ⁵² Чернецький Є.А. Фортеці Київського воєводства за великою мапою України 1650 р. Гійома Левасера де Боплана // Українська козацька держава: історія та культура. Матеріали наукової конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Богдана Хмельницького. Біла Церква. 13-14 квітня 1995 р. – Біла Церква: ОП “Білоцерківська друкарня”, 1995. – С. 81-85.
- ⁵³ Чернецький Є.А. Білоцерківський замок: фортифікація, система оборони та події до 1648 р. – Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2003. – 204 с.
- ⁵⁴ Штика Н. Білоцерківська козащина // Громадська думка. – 1992. – 22 квітня. – С. 2.
- ⁵⁵ Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-654 рр. – К.: Наукова думка, 1989. – 128 с.
- ⁵⁶ Эварницкий Д.И. История запорожских казаков. Том второй. – Спб.: Типография И.Н. Скороходова, 1895.
- ⁵⁷ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 560 с.
- ⁵⁸ Юхименко П.І., Гай А.І., Репрінцев В.В. та ін. Біла Церква. Шлях крізь віки.- Б.Церква : “Буква”, 1994. – 384 с.
- ⁵⁹ Rawita-Gawroński F. Bogdan Chmielnicki. – Lwow, 1906.
- ⁶⁰ Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. - Wr., War., Kr., Gd., Lodz, 1988.
- ⁶¹ Kubala L. Jerzy Ossoliński. – Warszawa, 1924. – S. 277.
- ⁶² Vernadsky G. Bohdan, hetman of Ukraine. - New-Naven; London, 1941.

Олександр САКАЛО
(м. Полтава)

Типологія домогосподарства Гетьманщини другої половини XVIII ст. (на прикладі с. Савинці Пирятинської першої сотні Лубенського полку)

У статті розглядається типологія та структура українських сімей Гетьманщини другої половини XVIII ст. В основу аналізу покладена найпоширеніша в сучасній історичній демографії класифікація сімейних домогосподарств П. Ласлетта.

Oleksandr SAKALO (Poltava). Typology of housing estate in Get'manschina (the second half of the XVIII century) on the example of village. Savinci the first Piryatinska sotnia (Cossack squadron) of Lubny regiment.

Typology and structure of the Ukrainian families of Get'manschina of the second half of the XVIII century has been examined in the article. The most widespread in modern historical demography housing estate classification of P. Lasletta is fixed in basis of analysis.

Перспективним напрямком сучасних історико-демографічних та історико-антропологічних досліджень є вивчення типологічних особливостей різних форм сімейної організації у ранньомодерному суспільстві. Саме в цю епоху, на думку багатьох дослідників, сім'я була основою соціальної та господарської діяльності. Вона ж залишається одним із провідних інститутів і в сучасному соціумі. Підґрунтя типологічних показників будь-якої родини становить її структура. Серед факторів, що визначають структуру сім'ї виділяють: економічні, соціальні, політико-юридичні, культурно-традиційні, природнокліматичні тощо. На певному етапі історичного розвитку суспільства кожен із них міг бути визначальним.

Слід зауважити, що новітня історіографія досліджень структури сім'ї представлена в першу чергу працями іноземних демографів та істориків. Доробок українських дослідників, втім, як і представників інших пострадянських країн, у даному напрямку доволі скромний. На наш погляд, пояснюється це кількома причинами. По-перше, недостатньою увагою до даної проблеми, а також певною тенденційністю її висвітлення в радянські часи. По-друге, наявним ще й нині пріоритетом макроісторичних досліджень. Історична демографія і соціальна історія, що спираються саме на мікроісторичні студії, лише починають привертати до себе належну увагу з боку вітчизняних науковців.

Серед іноземних вчених, які вивчали зазначену проблему, й на дослідження яких ми спиратимемося у даній роботі, в першу чергу слід назвати Дж. Хайнала, П. Ласлетта, М. Міттерауера, С. Хока та ін. Зокрема, Дж. Хайнал у праці "Моделі шлюбів у Європі та їх розвиток" (1965 р.), запропонував так званий порівняльний підхід до вивчення структури сім'ї. Зміст цього підходу полягає у співставленні даних демографічної статистики, отриманих у різних регіонах світу. Проаналізувавши матеріали, що хронологічно охоплювали період від кінця XVIII до початку XX ст., автор дійшов висновку, що весь Європейський континент умовно можна розподілити на дві великі зони стосовно пануючих у них моделей шлюбної поведінки. У Західній і Центральній Європі домінувала так звана "західна" модель, головна особливість якої полягала у пізньому, порівняно зі Східною та Південно-Східною Європою ("східна" модель), шлюбному віці населення. Розвиваючи ідеї Дж. Хайнала, П. Ласлетт розробив та апробував класифікацію домогосподарств із точки зору структури сім'ї [1, с. 132-157]. Оскільки саме ця класифікація була використана нами в пропонованому дослідженні, зупинимося на її характеристичі більш детально.

Усі типи сімейних домогосподарств, згідно класифікації П. Ласлетта, можна звести до трьох основних: *проста*, або нуклеарне, сімейне домогосподарство, що складається з однієї шлюбної пари з дітьми чи без них; *розширене* сімейне домогосподарство (якщо в простому домогосподарстві проживає ще хтось із родичів); *мультифокальне* домогосподарство (якщо домова спільнота складається з кількох нуклеарних сімей [2, с. 270-271]). Розширені або мультифокальні домогосподарства також називають складними. Поряд із цими трьома типами існують домогосподарства, які складаються з однієї особи, а також домогосподарства, які не утворюють сімей.

Серед досліджень структури сім'ї, що з'явилися впродовж останнього десятиліття на пострадянському просторі слід назвати колективну працю російських науковців В. Каніщева, Р. Кончакова, Ю. Мізиса та Е. Морозова [3], роботи Ю. Гончарова [4], праці білоруського дослідника В. Носевича [5, 6], роботи українського історика Ю. Волошина [7, 8, 9].

Незважаючи на помітну активізацію досліджень у цьому напрямку в останні роки, й досі залишається актуальною проблема надзвичайно обмеженої кількості досліджень стосовно регіонів Східної Європи, в тому числі й України. Пропонована стаття покликана стати маленьким кроком на шляху подолання цього недоліку. Мета нашого дослідження, в першу чергу, полягає у визначенні типології сімейних домогосподарств за допомогою наведеної вище класифікації П. Ласлетта.

Зауважимо, що, зважаючи на усталену в історичній науці точку зору [7, с. 118], терміни "сім'я" та "домогосподарство" розглядаються нами як тотожні. Об'єктом дослідження виступають домогосподарства с. Савинці

Пирятинської першої сотні Лубенського полку. Також у роботі визначаються такі показники, як: загальна кількість селянських домогосподарств, загальна чисельність населення, що проживало у них, середня населеність одного домогосподарства, найбільша та найменша населеність одного домогосподарства. На основі отриманих кількісних показників спробуємо з'ясувати, який з двох основних типів сімейних домогосподарств був більш поширеним у межах цього регіону Гетьманщини.

Основним джерелом нашого дослідження є сповідний розпис с. Савинці за 1758 рік. Цей документ зберігається у фонді Пирятинської духовної консисторії Державного архіву Полтавської області [10]. За своїм призначенням і змістом сповідний розпис – це документ, що фіксує відвідування сповіді (але у ньому також фіксувалися й ті, хто не проходив сповідь, наприклад, малолітні діти). Кожен сповідний розпис складався з трьох частин: преамбули, безпосередньо самого розпису та підсумкової таблиці. Розпис обов'язково проводився подвійно. Тобто по черзі розписувався кожен двір (домогосподарство): спочатку – духовних осіб, потім – військових, у кінці – посполитих. Сповідний розпис містить інформацію про ім'я, вік кожного мешканця двору. Також за цим документом можна прослідкувати сімейно-родинні зв'язки в межах одного домогосподарства.

За даними сповідного розпису, загальна чисельність населення Савинців складала 571 особу (296 чоловіків і 275 жінок). Як бачимо, перевага чоловіків зовсім незначна, про що свідчить чоловічий коефіцієнт (вираховується простим поділом чоловіків на загальне число мешканців), який дорівнює 0,518 [10, арк. 29]. Статеве співвідношення, яке визначається діленням числа чоловіків на число жінок і множенням отриманого результату на 100, у нашому випадку становить 107,6 і знаходиться у допустимих межах для подібних розрахунків [10, арк. 29].

Важливим показником, що суттєво впливав на демографічну ситуацію та від якого багато у чому залежало майбутнє села, було співвідношення людей працездатного віку та їдоків. До числа перших, згідно тогочасних критеріїв, відносили осіб віком від 15 до 60 років, до числа других – усіх, від новонароджених до 14 років (діти) і старших за 60 років (люди похилого віку) [8, с. 69]. У нашому випадку, частка людей працездатного віку від загального числа мешканців становила 61,1 % (349 осіб), на другому місці йшли діти – їх нараховувалося 201 особа, що становило 35,2 % і, нарешті, найменшу групу представляли люди похилого віку – 3,7 % (21 особа). Таким чином, співвідношення працівників (349 осіб) і їдоків (222 особи) дорівнює 1,57 на користь перших, що свідчить про можливість утримання одним працівником кількох їдоків і вказує на значний трудовий потенціал жителів села.

Тогочасна соціальна структура Савинців представлена трьома станами – духовенством, військовими (козаками) і посполитими (селянами), яким, загалом, належало 70 домогосподарств (бездвірних хат у джерелі не зафіксовано). Із них 2 (2,8 % від загальної кількості домогосподарств) належало духовним особам, 44 (62,9 %) – козакам і 24 (34,3 %) – селянам. Таким чином, козацькі домогосподарства складали майже дві третини від загальної кількості дворів у селі. Загальна чисельність населення козацьких сімей складала 396 осіб (69,4 % від загального числа жителів Савинців) [10, арк. 21-26]. Середня населеність одного козацького домогосподарства становила 9 осіб. У селянських домогосподарствах проживало 157 осіб [10, арк. 26-29]. Отже, середня населеність таких родин складала 6,5 особи. Вочевидь для того щоб пояснити таку різницю у показниках середньої населеності слід проаналізувати структуру як козацьких, так і селянських домогосподарств, про що піде мова нижче. Якщо ж взяти показники по селу загалом, то середня населеність одного домогосподарства становила 8,2 особи. Порівнюючи цю цифру з тією, що наводить у своїй роботі Ю. Волошин стосовно середньої населеності домогосподарств українських сіл Стародубського полку – 8,9 особи, зазначимо, що розбіжність є незначною [9, с. 220]. Разом із цим, необхідно додати, що отримані нами дані суттєво перевищують аналогічний показник, розрахований М. Міттерауером та А. Каганом для сільських районів Ярославського повіту – 5,2 особи. Але, якщо взяти цифри по Рязанській губернії – коливання в межах від 8,0 до 9,7 осіб, то, як бачимо, результати цілком співставні. Також слід зауважити, що, наприклад, середній розмір домогосподарств у деяких регіонах Прибалтики (коливання між 12,1 і 18,8 особами) набагато перевищує наш показник [11, с. 46-47]. Таким чином, можна припустити, що у Савинцях, принаймні серед козацьких домогосподарств, переважали складні сім'ї. Спробуємо підтвердити, або спростувати це твердження проаналізувавши структуру домогосподарств зазначеного села.

Отже, серед 70 домогосподарств 22 визначені нами як нуклеарні (прості), 8 сімей – розширені, а 40 – мультифокальні. Таким чином, перевага складних домогосподарств (розширених і мультифокальних) була досить значною – їхня частка становила 68,6 % від загальної кількості дворів. Відповідно, прості домові спільноти складали 31,4 %.

Розглядаючи типологію козацьких і селянських домогосподарств, передусім звернемо увагу на козацькі родини, яких, як було зазначено вище, нараховувалося 44. За нашими підрахунками більшість із них складала мультифокальні домогосподарства – 28 (63,6 %). Розширених сімей було 5 (11,3 %) і нуклеарних – 11 (35,1 %). Загалом, частка складних домогосподарств – 74,9 %, значно перевищувала частку простих – 25,1 %.

На відміну від козацьких сімей, серед селянських родин спостерігається дещо інша ситуація. Із 24 домогосподарств, що належали селянам, 10 (41,7 %) були нуклеарними, 3 (12,5 %) – розширеними та 11 (45,8 %) – мультифокальними. Таким чином, і серед селянських сімей переважали складні домові спільноти – 58,3 %. Проте першість домогосподарств подібного типу була не такою значною, як серед козацьких родин. Звернемося до

аналізу структури поколінь савинських домогосподарств (Див. табл.). Більше половини від загальної кількості всіх сімей – 57,1 % становили родини, що склалися із двох поколінь.

Значну частину від загальної кількості домогосподарств у селі становили сім'ї з трьох поколінь – 40,1%. Також нами зафіксовані по одному домогосподарству із одного та чотирьох поколінь. Перше складалося тільки з однієї шлюбної пари: вочевидь, бездітного, подружжя 30-річного Єфима Ігнат'єва та 28-річної Ірини [10, арк. 29]. Господинею чотири-поколінного домогосподарства була 77-річна вдова Меланія Корніївна [10, арк. 23]. Загалом ця родина нараховувала 27 осіб. До слова, якщо порівняти отримані нами дані стосовно кількості поколінь у селянських сім'ях із аналогічними показниками по Ярославському повіту, то маємо цілком співставні показники, передусім стосовно родин із двох поколінь. Разом із тим, у нашому випадку, зафіксована майже повна відсутність одно-поколінних домогосподарств і досить значна кількість три-поколінних.

Наголосимо на тому, що в основу складних сімей Карпилівки, незалежно від їх приналежності до певних соціальних груп, були покладені родинні зв'язки по чоловічій лінії. Можемо стверджувати, що така ознака була типовою як для українських, так й для російських регіонів [11, с. 45]. У нашому випадку найчастіше спільно мешкали та вели господарство батьки й сини, а також рідні брати. Зокрема, 39 (81,2 %) складних домогосподарств були батьківськими, а братських сімей нараховувалося 9 (18,8 %).

Таблиця 1. Структура поколінь у родинах домогосподарств с. Савинці Пирятинської першої сотні Лубенського полку, станом на 1758 р.

Домогосподарства	Кількість поколінь у родинах								Разом	
	1 покоління		2 покоління		3 покоління		4 покоління			
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Козацькі			25	56,8	18	40,9	1	2,3	44	100
Селянські	1	4,2	13	54,2	10	41,6			24	100
Духовних осіб			2	100					2	100
Всього	1	1,4	40	57,1	28	40,1	1	1,4	70	100

Очевидно, що структура сім'ї не є й не може бути сталою формою. Кожна родина у своєму розвитку проходить декілька фаз, або етапів. Цієї тези дотримуються більшість сучасних дослідників [8, с. 75]. Підтримуючи цю думку, зауважимо, що, оскільки, цей аспект даної проблеми потребує окремого більш детального розгляду, ми плануємо звернутися до його розробки у наступних роботах. Окрім цього, перспективи подальшого вивчення проблеми аналізу типів сімейної організації, на наш погляд, пов'язані, по-перше, з розширенням територіальних меж дослідження, по-друге, з можливістю співставлення та порівняння результатів дослідження з даними інших, у першу чергу іноземних, дослідників.

Підсумовуючи ж результати здійсненого історико-демографічного аналізу підкреслюємо, що враховуючи співвідношення осіб працездатного віку і ідоків, досліджуване село, станом на 1758 рік, мало суттєвий трудовий потенціал, перспективу подальшого зростання чисельності населення й, можливо, ускладнення структури сімейної організації. Середня населеність домогосподарств Савинців становила 8,2 особи. Цей показник приблизно дорівнював аналогічним даним для українських сіл Стародубського полку, а також для російських сіл Рязанської губернії. Але, водночас, він був значно вищий за показник населеності сіл Ярославської повіту й, навпаки, набагато нижчий за середній розмір домогосподарств у деяких регіонах Прибалтики.

Аналіз кількості поколінь у родинах засвідчив незначну перевагу сімей із двох поколінь. Класифікація домогосподарств за типами вказує на значну перевагу мультифокальних сімей. Щоправда, така ситуація стала можливою, в першу чергу, завдяки домінуванню цієї форми сімейної організації серед козацьких родин. Серед селянських сімей перевага складних домогосподарств була не такою значною. Таким чином, зазначена вище позиція повністю підтверджує точку зору багатьох дослідників, зокрема, англійців Дж. Хайнала та П. Ласлетта про суттєве переважання на території Східної Європи складного типу сімейного домогосподарства над простим. Внутрішня структура досліджуваних домогосподарств характеризувалася патрілінійним принципом їхньої організації. Найпоширенішими формами організації складних родин були батьківські та братські сім'ї.

Примітки

¹ Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход. // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 132-157.

² *О классификации* домашних сообществ (Разъяснения редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта). // *Семья, дом и узы родства в истории* / Под общ. ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама; Отв. ред. О.Е. Кошелева; / Пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона, пер. с франц. Л.А. Пименовой. – Спб.: Евр. ун-т; Алетея, 2004. – С. 270-271.

³ *Канищев В.В., Кончаков Р.Б., Мизис Ю.А., Морозова Э.А.* Структурный анализ семьи. Тамбовская губерния, XIX – начало XX в. // <<http://www.kraeved.ru/tambovdem/theses/kan1.html>>.

⁴ *Гончаров Ю.М.* Городская семья Сибири второй половины XIX – начала XX в. // <http://new.hist.asu.ru/biblio/gon1/135-208p.html>.

⁵ *Носевич В.* Ещё раз о Востоке и Западе: Структуры семьи и домохозяйства в истории Европы. // http://dmo.econ.msu.ru/pc2001_history/advert/Vienna2000/nosevich.html.

⁶ *Носевич В.Л.* Демографические показатели белорусского крестьянства во второй половине XVIII – первой половине XIX в. // *Компьютер и историческая демография*. / Сб. науч. тр. – Барнаул, 2000. – С. 173-198.

⁷ *Волошин Ю.* Населення домогосподарств “государевых малороссийских описных раскольничьих слобод” (за матеріалами “Генерального опису Лівобережної України 1767-1769рр.” // *Соціум. Альманах соціальної історії*. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип.2. – С. 117-134.

⁸ *Волошин Ю.В.* Структура сім’ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII століття (на прикладі слободи Деменки Топальської сотні Стародубського полку) // *Історична пам’ять*. – 2005. - № 1-2. – С. 64-83.

⁹ *Волошин Ю.В.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.

¹⁰ *Державний архів* Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 801, оп.1, Од.зб.20, арк. 21-29.

¹¹ *Миттерауер М., Каган А.* Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ // *Семья, дом и узы родства в истории* / Под общ. ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама; Отв. ред. О.Е. Кошелева; / Пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона, пер. с франц. Л.А. Пименовой. – Спб.: Евр. ун-т; Алетея, 2004. – С. 35-80.

Ольга ГНИДЮК
(м. Київ)

Концепція виховання дитини у добу Просвітництва (на прикладі аналізу уривка з роботи Жан-Жака Руссо “Еміль, або Про виховання”)

У статті досліджується проблема освіти і виховання дитини в епоху Просвітництва. Аналізується та частина праці Ж.Ж.Джюна Руссо “Еміль або Про виховання”, в якій автор описує систему освіти, що забезпечуватиме “людині природи життя в межах зіпсованого суспільства”.

Olga GNIDYUK (Kyiv) Conception of child rearing in the epoch of Enlightenment on the example on the part of the Jean-Jacques Rousseau’s work “Emile or On Education”.

This essay is about early childhood education and child-rearing practice of the epoch of Enlightenment. Due to the philosophical works of this period a new image of childhood had emerged. The analysis is based on the part of the Jean-Jacques Rousseau’s work “Emile or On Education” where he attempts to describe a system of education that will enable the “natural man” to live within corrupt society. In a novelistic story of Emile and his tutor Rousseau presented a theory how one might educate this ideal citizen.

Темою дитинства історики почали цікавитися у 60-х рр. XX ст. після того, як французький соціолог Філіп Ар’єс опублікував свою роботу “*L’Enfant et la Vie Familiale sous l’Ancien Règime*” (1960) (“Дитина та сімейне життя за старого порядку”). У фокусі його досліджень була родина не як дійсність, а як ментальний концепт. Він пов’язував функції та структуру родини із ставленням дорослих до дітей. Основний висновок Філіпа Ар’єса був про відсутність в період середньовіччя концепції дитинства як окремого періоду життя людини, і що “відкриття дитинства” відбувається не раніше XVII ст. [1, с. 59-61]. З часом, більшість положень Філіпа Ар’єса зазнали критики, проте саме він звернув увагу дослідників на проблему появи та розвитку концепції дитинства, стосунків батьків та дітей у середині родини, в контексті історичного розвитку. До сьогодні в історіографії продовжується спровокована ним дискусія про те чи дійсно в минулому відбувалось “відкриття дитинства”, який характер взаємозв’язку між змінами концепції дитинства та реальною практикою піклування й виховання дітей.

У сучасній історіографії існує точка зору, що зацікавлення дитинством та його “наукове” вивчення бере свій початок з 90-х років XIX ст., коли в Сполучених Штатах Америки розпочинається так званий рух Вивчення дитини. Темою починають цікавитись медики, психологи та психоаналітики. Проте в такому випадку поза увагою лишається століття Просвітництва з його новими поняттями про природу людини, психологічний та фізіологічний розвиток індивіда, новими поглядами на роль виховання та навчання. Прихильники іншої точки зору вважають, що проблему “відкриття дитинства” потрібно розуміти у ширшому контексті, як відкриття людиною частини себе, свого внутрішнього світу, власної чуттєвості. Відповідно саме XVIII ст. слід вважати за час, коли дитина стає об’єктом “наукових” і педагогічних розшуків просвітників, її “поява” у світі дорослих відбувається поряд з переосмисленням останніми себе, своєї ідентичності. Відтак намагання пізнати справжню “природу дитини” одночасно спонукалось впливами натуралістичної філософії та намаганням відкрити таємницю людської думки, свідомості [2, с. 35-36].

Філософія Просвітництва по-новому поглянула на тіло людини, її соціальне життя, яке мислилось тепер в категоріях нуклеарної родини, що прийшла на зміну сприйняття існування в поняттях клану та суспільства (community) [3, с. 325]. Змінюється концепція дитинства, як частини життєвого циклу людини, переосмислюється ідея сприйняття дітей суспільством, їхніх потреб та “особливостей” фізичного та психологічного стану. Попереднє сприйняття дітей, як недосконалих людей, тимчасовий перехідний стан у “повноцінне” доросле життя, заміщується розумінням того, що вони потребують окремої уваги, догляду, виховання, мають власні почуття й права. Із розмежуванням соціального життя на публічну і приватну сфери, діти стають елементом останньої, більшої ваги набуває приватність у стосунках між членами родини, більш виразною стає саморепрезентація індивіда [4, с. 424 - 425].

До XVIII ст. освіта та виховання, в першу чергу були спрямовані на подолання ігнорування релігійної правди, відповідно наголошувалось на важливості вивчення катехізису, моралі та релігійних практик, а навчити дитину читати та писати відходило на другий план. Популярності набула концепція “слухняної”, пасивної дитини, яку можна “наповнити” потрібною інформацією, мов глечик водою, адже зміст був важливіший за методи [5, с. 426]. У століття просвітництва практика виховання та навчання поступово перейшли під опіку світських інститутів, стали предметом дискусій, монополія церкви на освіту поступово звужувалась, відбувся перехід від практики монотонного заучування напам’ять, притаманний духовним навчальним закладам, до інтелектуального навчання. Освіченість вже не мала бути перевагою вузького, замкненого кола “привілейованих” осіб, а мала стати запорукою гармонійного розвитку суспільства, ще однією ідеєю просвітників. Відтепер процес виховання та навчання людини пов’язувався із політичним життям та спрямовувався на формування свідомого ставлення до законів та правил, як суспільних, так і державних [6, с. 250 - 251].

Поширення, втілення в життя ідей Просвітництва стосовно освіти та виховання, сприйняття цих ідей людьми, вар’ювалося залежно від регіону, місцевості, культурних традицій та належності індивіда до певного соціального стану. Нерідко нові концепції могли так і залишатись теоріями, не підтвердженими практикою. Для багатьох сім’я залишалась головним місцем, де діти вчилися, набували необхідних навичок та духовних знань. Крім того, питання про народну освіту та освіту жінок залишались дискусійними, й викликали суперечки поміж самих філософів-просвітників [7, с. 252].

У XVIII ст. з-під пера просвітників виходить література, присвячена спеціально порадам по вихованню дітей, соціалізації індивіда, розвитку його розумових здібностей та, за висловом Руссо, “виращуванню людини” [8]. Одночасно нові трактати були сповнені критики попередньої моделі виховання, що звучала у приписах і порадах релігійного змісту і мала на меті порятунок дитячої душі. Еклезіальним навчальним закладам і виховним практикам закидалась відсутність “функціональності” знань, тобто його практичного застосування майже в усіх сферах життя, крім духовної.

Філософи-просвітники вважали, що здатність мислити закладена в людині природою, але людський мозок є ослаблений та затуманений проповідниками. Нове суспільство вірило в педагогіку, і філософи вбачали в ній ключ, за допомогою якого людина зможе звільнитися та зміцнити свій розум. Відбулося розширення інтелектуальної свободи, зросла соціальна мобільність, молоді люди тепер могли подорожувати, навчатися в різних навчальних закладах [9, с. 426].

У кінці XVII ст. з’являються праця Джона Локка “Деякі думки про навчання” (1693 р.), в якій він висловлює досить “нові”, для цього періоду, ідеї стосовно сутності дитинства та виховання. Проблеми, що піднімає в своїй роботі Джон Локк визначають загальні тематики, що будуть висвітлюватися у майбутніх працях просвітників. Він не погоджується із попередніми поглядами, усталеними почасти завдяки церковним впливам на дитинство як непевний, “темний період” життя, а на дитину, як гріховну від народження істоту. Джон Локк пропонує сприйняття “дитячої природи”, як *tabula rasa*, тобто, що дитина народжується ні поганою, ні хорошою, а подальше формування її особистості залежить від виховання та навчання. За його теорією, від народження людина є ніби чистим аркушем, який лише з набуттям досвіду “наповнюється” думками. Джон Локк наполягав: щоб відкрити таємницю появи думки, потрібно вивчати дітей, спостерігати за ними від народження. Відповідно, в цій концепції велика відповідальність у розвитку здібностей учнів / вихованців, покладається на вчителя / вихователя, якого Джон Локк закликає виказувати співчуття та дозволяти дітям поводитись “по-дитячому” [10, с. 23].

Ідеї Джона Локка переживаються з поглядами іншого французького натураліста, Жорж Луї Буффона, автора “Природничої історії” (“*Histoire Naturelle, générale et particulière*”, 1749 р.), в якій перші два томи присвячені

різними аспектами дитинства – анатомічним, фізіологічним, психологічним, описам традиційних практик виховання у різних країнах та порадам з дотримання гігієни – в контексті проблеми “природи людини”. Для Луї Буффона, як і для Джона Локка дитина є слабкою, безпорадною істотою, яка потребує постійного піклування, що асоціюється із вихованням та навчанням, яке має “оллюднити” її [11, с. 39].

У другій половині XVIII ст. виходить друком книжка “Еміль, або Про виховання” (1762) Жан-Жака Руссо, яку часто вважають “поворотним моментом” у розумінні дитинства, лінією, висловлюючись дещо патетично, що розділяє “темні часи дитинства із новим просвітленим ставленням” [12, с. 149]. Однак, попри все, його бачення дитини відрізнялося від попередніх і стало каталізатором для якісних змін.

У своїй концепції Жан-Жак Руссо першим з просвітників починає заперечувати гріховну від народження сутність дитини та говорить про її невинність, проте це не означає, що вона є чистою дошкою. Для нього діти є безневинні, хоча це ще не та ідеалізація дитячого образу, що відбудеться пізніше на хвилі романтизму.

Жан-Жак Руссо засуджує не тільки сучасні йому системи виховання, що “більше спрямовані на знищення ніж на створення”, але й їхню критику, яка лише засуджувала і не пропонувала альтернативних варіантів. Всі попередні поради були хибними почасти тому, що про дитячі психологічні й фізіологічні потреби судять з рівня дорослої людини. Невірність шляху в пошуках найкращої моделі виховання зумовлена тим, що дорослі зовсім не розуміють дітей, “мистецтво просвітництва людей все ще залишається в тіні” [13].

Погляди Жан-Жака Руссо на виховання дітей пов’язані із філософією натуралізму, відповідно воно має бути максимально наближене до природи, не суперечити їй, але водночас контрольоване людиною. Новонароджена людина, без відповідного виховання у перші роки свого життя, зрештою буде зіпсована чинниками зовнішнього, соціального світу тому, що не буде належним чином підготовлена до нього. В “Емілі...” Жан-Жак Руссо намагається показати, що саме вчитель має робити, щоб виховання дитини стало якомога більше природним, як правильно навчати й виховувати особу в гармонії з природою. Він говорить, що саме людина відіграє вирішальну роль у “формуванні” всього, що твориться в цьому світі природою та Богом.

Найважливіше виховання дитина отримує в першу чергу від матері, тому на початку “Емілі...” автор зазначає, що в цій роботі звертається в першу чергу до жінки-матері. У ранні роки свого життя в дитині формується здатність об’єктивно сприймати зовнішній світ та не піддаватися згубному, на думку Жан-Жака Руссо, впливу суспільства, його соціальних інститутів. Найстрашніше – це “вбити” в людині природну сутність, з якою вона народжується, її дитячу цікавість до всього, а таку небезпеку криє у собі суспільство [14].

До цього часу філософська думка була дещо інакшою, лякали дорослих саме природні інстинкти дитини. Вважалося, що суспільство має протидіяти первною закладеною природою в людині, потрібно всіляко його “придушувати”, намагатися мінімізувати його вплив. На це були спрямовані попередні практики поведінки з дітьми в ранньому віці, наприклад туге сповивання, що обмежує будь-які рухи. Тепер Жан-Жак Руссо говорить про зовсім протилежне, що руйнівною силою для людської сутності, яка закладена природою, є суспільство. Природні імпульси дитини не є злом, а навпаки навіть необхідні для подальшого здорового розвитку дитини. Природний вплив є добром, а соціальний – злом [15, с.149]. Саме виховання у ранньому віці формує людину, “все, що ми не маємо при народженні і без чого не можемо обійтися, коли станемо дорослими, ми отримуємо з виховання”. Відповідно, матері відіграють важливу роль у цьому процесі, адже “бережуть молоде дерево від впливу людської думки”, будують “огорожу навколо душі дитини”. Людина народжується слабкою, але в цьому їй сила, “жаліються на стан дитинства, але не помічають, що людство загинуло б, якби людина не з’являлася на світ наперед дитиною” [16].

Жан-Жак Руссо пропонує три категорії виховання: те, що надається природою, людьми та речами. Бути “добре вихованим”, що є невід’ємною умовою “правильного життя”, може той, у кому всі три “уроки” не суперечать один одному. Цього й потрібно прагнути у практиках піклування про дітей, щоб між всіма чинниками було усунуто суперечності й вони разом “співпрацювали” б задля досягнення спільної мети – виокремлення природного в людині [17].

У процесі виховання, говориться в “Емілі...” , перед вихователем завжди постає вибір: чи виховувати людину “для себе” чи “для інших”, тобто чи боротися з природним первнем в людині чи з “неприродним” – суспільними інститутами. У результаті формується або людина-“людина”, або людина “громадянин”, й Жан-Жак Руссо вважає, що теоретично компромісу бути не може. Різниця між цими двома поняттями полягає в тому, що “природня людина (natural man) є всім для себе. Вона – чисельна одиниця, абсолютне ціле, співвідносне лише до себе чи собі подібних. Людина-“громадянин” (civil man) – частина цілого, залежна від знаменника, значення якої полягає у її співвідношенні до цілого – суспільного організму (social body)” [18]. Згідно із філософією натуралізму “справжня людина” є незалежною ні від кого й єдиним цілим із самим собою. Людина-“громадянин” неодмінно є частиною суспільства, залежним від нього, відповідальним перед ним. У такому випадку людина більше не належить сама собі, вона є частиною великого цілого, вона втрачає свою індивідуальність. Відповідно, не можна бути і “людиною”, і “громадянином” одночасно, ці два стани не поєднані, й у процесі виховання доводиться завжди робити вибір між “загальним, публічним (public and common)” вихованням та “індивідуальним, домашнім”, тобто між розвитком індивідуальності дитини або її соціалізації [19].

Однак, зрештою Жан-Жак Руссо в повній мірі не робить вибір на користь чогось одного. Він засуджує “публічне виховання”, аргументуючи це тим, що його не може бути в країні, де немає “батьківщини (homeland)”, а значить і “громадянина (citizen)”. Сучасні йому освітні заклади (коледжі), що мають формувати лояльне

ставлення людини, до своєї країни чи території на якій вона проживає, не виконують свого призначення. Жан-Жак Руссо стверджує, що “лише дволикх людей” формує світське виховання, тому воно не може стати єдино вірним шляхом. Справжнім зразком “публічного виховання” для Жан-Жака Руссо є модель представлена у “Державі” Платона. Не кращим вибором для вихователя є й “домашнє виховання”, адже людині потрібно буде жити серед інших людей і соціальних контактів не уникнути, “чим буде людина вихована сама для себе” в цьому світі? У підсумку Жан-Жак Руссо пропонує щось на зразок “рецепту щастя”: щоб досягти гармонії та щастя потрібно позбутися всіх суперечностей і пізнати людину “природньою”, а щоб сформувати таку людину потрібно уникати всього штучного [20]. У такому погляді автора на проблему помітно ідеї натуралістичної філософії, де гармонія із природою є головною запорукою гармонійного життя.

Ще один аспект, на який Жан-Жак Руссо звертає увагу, стосується зв'язку виховання людини із соціальною структурою. “Соціальний порядок” вимагає від людини розвивати якості та опанувати знання, що відповідатимуть місцю, яке вона займатиме у суспільстві. Однак, таке виховання можна назвати “однобічним”, адже у випадку переміщення людини з однієї соціальної позиції в іншу, воно зводиться нанівець, втрачає свій сенс. Суспільство є динамічним й зміни позицій уникнути практично неможливо. Слід враховувати і те, що людина завжди одночасно займає кілька позицій у структурі суспільства, ролі яких можуть неузгоджуватись. Таким чином, виховання для конкретного призначення обмежує можливості індивіда у життєвих виборах, і у випадку змін людина залишається невідповідною до нового статусу та ролі. За “природнього порядку” всі люди є рівні, і єдиною метою їхнього виховання має бути навчити “бути людиною”. Саме таку модель пропонує Жан-Жак Руссо, “вийшовши з моїх рук, я гарантую, що він не буде ні магістром, ні солдатом, ні священником; перш за все він буде людиною” [21].

“Бути людиною” – це природнє покликання, тому виховавши це в дитині ми забезпечимо всі інші якості, що безпосередньо стосуються соціального статусу. “Нашим справжнім завданням є вивчення людського стану”, – підсумовує Жан-Жак Руссо. У процесі виховання вчитель має формувати людину як абстрактне поняття, людину, яка в майбутньому буде піддаватися різним випадковостям життя й буде спроможна адекватно реагувати на зміни у навколишньому середовищі. Потрібно не вчити витримувати незгоди, а розвивати здатність сприймати їх [22].

“Еміль...” – це книжка, в якій Жан-Жак Руссо визначає дитинство як час для навчання. Від самого народження людина починає пізнавати світ, навчатися, виховуватися. Цей процес має бути максимально наближений до природи, але не настільки, щоб людина “здицавіла” зовсім. Успішність “мистецтва виховання” не залежить від людини й підпорядковується природнім чинникам. Основний принцип виховання – максимально слідувати природі. Вихователю має контролювати цей процес, але не перешкоджати йому. Впродовж XVIII ст. дітей та дитинство помічають й починають вивчати, але вони стають предметом лише теоретичних розшуків, споглядань, записів та виділення їхніх фізіологічних та психологічних особливостей. Модель виховання, запропонована Жан-Жаком Руссо, мала скоріше теоретичний характер і не вирішувала питань її застосування у повсякденному житті. Його твір ніби й базується на безпосередньому досвіді, але насправді це – зображення “ідеального” вчителя й учня та ідеалізація процесу виховання загалом. Принаймні своїх власних дітей Жан-Жак Руссо не виховував за цією моделлю [23, с. 44]. Однак, це не применшує важливості його роботи. “Еміль...” привертає увагу Просвітництва до дитини, “створює” її позитивний образ, переконує, що досвід, який отримує людина у ранньому віці, впливає на її подальше доросле життя.

На сьогодні дослідники проблеми дитинства мають досить великий комплекс джерел, що вийшли з-під пера інтелектуалів доби Просвітництва. Варто зауважити, що роботу Філіпа Ар'єса, про яку йшла мова на перших сторінках дослідження, критикують переважно за специфіку його джерел та їхню інтерпретацію. У своїй роботі він приділяв велику увагу ролі навчання в зміні концепції дитинства, але водночас обмежувався кінцем XVII ст. і не брав до уваги секуляризовану літературу Просвітництва. Однак, саме у XVIII ст. бере початок сучасний тип родини й відбуваються зміни у сприйнятті батьками своїх дітей та концепції дитинства загалом, на чому великою мірою позначились ідеї Жан-Жака Руссо. Проблеми, які він піднімає стали визначальними для XIX та XX століть. Теорія про зв'язок дитячої та дорослої психології буде розвинена у пошуках відповідей на питання про природу людської ідентичності, думки тощо. Саме тоді дитина стане вже по-справжньому предметом емпіричних дослідів, практичного розвитку педагогічних та медико-психологічних практик.

Примітки

¹ Ар'єс Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. – Екатеринбург, 1999.

² Adriana S. Benzaquén Childhood, Identity and Human Science in the Enlightenment // History Workshop Journal. – Volume 57. – № 1, Spring 2004.

³ Gelis J. The Child: From Anonymity to Individuality//A History of Private Life. Passions of the Renaissance.

⁴ Roche D. France in the Enlightenment. – Cambridge, 1998.

⁵ Там само.

⁶ Роджеро М. Воспитание // Мир Просвещения : исторический словарь / Под ред. В. Ферроне, Д. Роша. – М., 2003.

⁷ Там само.

⁸ *Jean Jacques Rousseau Emile or On Education* // Режим доступу: <http://projects.ilt.columbia.edu/pedagogies/rousseau>

eau

⁹ *Roche D. France in the Enlightenment.* – Cambridge, 1998.

¹⁰ *Heywood C. A History of Childhood.* – Cambridge, 2001.

¹¹ *Adriana S. Benzaquén Childhood, Identity and Human Science...*

¹² *Sommerville J. The Rise and Fall of Childhood.* – New York, 1990.

¹³ *Jean-Jacques Rousseau Emile or On Education...*

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Sommerville J. The Rise and Fall...*

¹⁶ *Jean-Jacques Rousseau Emile or On Education...*

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ *Adriana S. Benzaquén Childhood, Identity and Human Science...*

Розділ 2

Історія України та всесвітня історія XIX – початку XX століття

Тамара НАГОРНА
(м. Полтава)

Еволюція правових норм у релігійній сфері на українських землях Російської імперії у кінці XVIII – першій половині XIX ст.

У статті розглядається еволюція правових норм російського імперського законодавства в релігійній сфері на українських землях наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Йдеться про урізноманітнення видів нормативно-правових актів, розширення правової бази, накопичення правових норм заохочувального та забороняючого характеру.

Tamara NAGORNA (Poltava). Evolution of legal norms in a religious sphere of the Russian empire on Ukrainian lands at the end of XVIII – to the first half of the XIX.

The article deals with the evolution of legal norms of the Russian imperial legislation is examined in a religious sphere on Ukrainian territory at the end of XVIII – until the first half of the XIX. century. It mentions about diversity of legal acts, expansion of legal base, accumulation of legal norms, encouraging and disabling characteristics.

Духовна сфера українського суспільства зазнавала відчутного впливу зовнішніх і внутрішніх факторів у різні історичні періоди. Це безпосередньо стосується сучасності, адже у багатоконфесійній державі Україна не до кінця врегульованими залишаються питання правового забезпечення функціонування релігійних громад, їх впливу на підростаюче покоління, доступу до освітньої сфери. Тому історія юридичного закріплення статусу релігійних течій на українських землях видається актуальною проблемою, що має перспективи дослідження.

Проблема державного регулювання діяльності релігійного напрямку духовних християн на теренах України сьогодні вивчається надто фрагментарно. На особливу увагу заслуговують дослідження Л. Шугаєвої [1, 2], яка вперше зробила спробу комплексного дослідження вітчизняного православного сектантства, окремі колективні видання [3], а також праці автора статті [4, 5]. Проте ці дослідження історико-юридичного аспекту означеної проблеми далеко не вичерпують її науково-гносеологічний потенціал.

Метою пропонованого дослідження є вивчення еволюції правових норм російського імперського законодавства в релігійній сфері наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., на прикладі представників духовного християнства.

Аналізуючи еволюцію російського імперського законодавства у контексті нашої проблеми, слід виокремити кілька пріоритетних напрямків: урізноманітнення видів і структури нормативно-правових актів, розширення правової бази, накопичення стимулюючих і забороняючих правових норм. Об'єктом дослідження визначаємо основні види нормативно-правових актів, що видавалися наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть. Зважаючи на те, що визначення „правового акту”, „нормативно-правового акту”, „законодавства”, є загальноприйнятими в теорії держави і права України, вважаємо за необхідне використовувати їх для характеристики документів, що видавалися в Російській імперії у досліджуваній період. Водночас, слід враховувати їхню специфіку, адже назви нормативно-правових актів у Російській імперії, процедура їх прийняття, структура документів мали свої особливості, пов'язані з тодішньою формою державного правління та державного устрою.

Основними видами імперських нормативно-правових актів виступають укази імператора. Причому їх доцільно диференціювати. Адже ті з них, які були персоналізованими, носили назву “Іменного указу”. Наприклад, іменний указ від 28 серпня 1799 р., виданий на ім'я губернатора Новоросійської губернії, передбачав виселення духоборів до Єкатеринбурга [6, с. 771]. Іменний указ від 25 січня 1801 р. передбачав виселення духовних християн, які проживали у Новоросійській губернії, у місцевість по р. Молочні Води Мелітопольського повіту Таврійської губернії [7, с. 36]. Відомий також іменний указ від 6 грудня 1802 р., даний Астраханському губернатору “Про заборону розпочинати обговорення з простим народом про верховну владу” [7, с. 36]. Правові норми такого акту були забороняючими, адже на чиновників покладалася відповідальність за зміст бесід, у першу чергу з тими віруючими, які не сповідують православне вчення.

Іншими видами нормативно-правових актів є рескрипти, які можна поділити на “височайші” та прості (звичайні). Перші з них регулювали важливіше коло суспільних відносин. Для прикладу доцільно навести виданий 1801 р. височайший рескрипт, що передбачав повернення духоборів із Закавказзя та Сибіру на свою батьківщину – у Харківську, Катеринославську, Херсонську губернії [8, с. 84]. Звичайним рескриптом є рескрипт імператора “Про передачу духовних християн із підпорядкування місцевої влади до юрисдикції Опікунської контори для управління іноземними колоніями”. У релігійній сфері рескрипти імператора регулювали різнопланові питання життя віруючих. Наприклад, видані упродовж 1817-1818 рр. такі нормативно-правові акти надавали дозвіл переселенцям, щоправда, у приватному спілкуванні, використовувати самоназву “духобори”, зобов’язували чиновників подавати детальні звіти та пояснювальні записки у справі зловживань щодо духоборів, регламентували передачу судових справ духовних християн імператору перед їх розглядом у судах.

Для визначення повноважень чиновників щодо вирішення конкретних питань, як правило, видавалися “правила”. Керівні правила 1830 р. регулювали порядок судочинства над духовними християнами за поширення свого врівнення, заслання їх на військову службу до Закавказзя, а в разі повернення до православ’я – право на попереднє місце проживання. У випадку повторного вступу в общину, на таку людину чекало остаточне виселення до Закавказзя. Затверджені 1842 р. “Правила для переселення розкольників шкідливих ересей” визначали умови такого переселення віруючих у Закавказький край [9, с. 171]. Із метою послаблення впливу віруючих на решту населення імперії, було внесено пропозиції про відкриття навчальних закладів для виховання дітей членів релігійних організацій, щоб останні “приносили у свої сім’ї священне почуття православного вчення”. Відтак, уряд виробив “Правила початкового навчання дітей поселенських, особливо розкольників” [10, с. 172].

Для регулювання певного кола питань видавалися й інші види нормативно-правових актів. Зокрема, постанови імператора визначали можливі правила поведінки віруючих, заборону чи дозвіл певних дій. Наприклад, постанова 1820 р. містила остаточну заборону переселятися віруючим на р. Молочну до Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Інші подібні акти зобов’язували до передачі поміщицьких селян, що стали духоборами, в рекрути, або ж заборону видачі духоборам паспортів та їх відлучення від місць проживання [11, с. 398].

Аналогічні питання регулювалися “положеннями” та “повеліннями”. Повелінням 1839 р. визначалися умови переселення віруючих із Таврійської губернії в Закавказький край, передбачалося забезпечення землею у такій же кількості, як і до переселення, надавався дозвіл продажу рухомого майна чи перевезення із собою та відшкодування збитків за втрату нерухомості. У 1842 р. видане чергове Височайше повеління, за яким однодворцям із духоборів і молокан заборонялося купувати селян [12, с. 390].

Поряд із нормативно-правовими актами вищої юридичної сили на території Російської імперії щодо віруючих діяли підзаконні акти, видані відповідними структурними підрозділами системи Міністерства внутрішніх справ. Окремим видом підзаконних актів були розпорядження локального рівня. Суб’єктами їх видання виступали місцеві чиновники на рівні імперських адміністративно-територіальних одиниць (генерал-губернаторств, губерній, намісництв тощо). Їх особливості полягали в тому, що вони видавалися лише для реалізації інших видів правових актів, виданих чиновниками вищих посад; не мали чіткої правової форми (як зовнішньої, так і внутрішньої); не містили компетентних роз’яснень для виконання тих чи інших завдань; повністю дублювали (інколи навіть дослівно) постанови чи розпорядження вищих органів державної влади та посадових осіб.

Таким чином, імперські правові акти, які мали на меті регулювати правовідносини з сектантами, мали специфічні риси. У Російській імперії вони, як правило, не набували чіткої правової форми. Якщо вимоги до їх оформлення, в основному, були дотримані чиновниками, то зміст залишався довільним. Підзаконні правові акти видавалися органами виконавчої влади: Міністерством внутрішніх справ, відповідними департаментами з метою належного забезпечення механізму виконання актів імператора, роз’яснення нечітко врегульованих у документах вищої юридичної сили питань, врахування територіальної специфіки розміщення віруючих тощо.

Розглядаючи історико-юридичні проблеми імперського законодавства, слід запропонувати пріоритетні напрямки подальших наукових пошуків у цій царині, а саме глибокий аналіз імперського законодавства в релігійній сфері, класифікація подібних правових норм і дослідження процесу систематизації російського імперського законодавства, основним видом якої виступала кодифікація.

Примітки

¹ Шугасва Л. Витоки і трансформація христівірів: особливості врівнення // Українське релігієзнавство. – 2005. – № 1. – С. 57-68.

² Шугасва Л. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації: Монографія. – Рівне, 2007. – С. 16.

³ Історія релігій в Україні: Навчальний посібник / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін.; За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 735 с.

⁴ Нагорна Т.В. Духовні християни в Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть. Автореф. дис. ... канд. іст. наук / 07.00.01. – Запоріжжя, 2007. – 23 с.

⁵ Нагорна Т. Російське імперське законодавство щодо духовних християн в Україні: порівняльна характеристика // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – 2006 рік – Кн. 1. – Львів, 2006. – С. 320-430.

⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 1437.

⁷ Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXVII. – Собрание I. – 1802-1803. – СПб, 1830.

⁸ Новицкий О. Духоборцы. Их история и вероучение. – К.: Унив. типография И. Завадского, 1882. – 360 с.

⁹ Правила переселения раскольников вредных ересей // Труды Полтавской Учёной Архивной комиссии. – Вып. 7. – С. 171-172.

¹⁰ Правила начального обучения детей поселенских, особенно раскольников // Труды Полтавской Учёной Архивной комиссии. – Вып. 7. – С. 172-173.

¹¹ О появлении новых сект. Меры борьбы с расколом и сектантством // МО. – 1900. – 1. – С. 398 – 402.

¹² Добротина В. Церковно-государственные воззрения митрополита Филарета (Дроздова) на раскол и секты // МО. – 1900. – №3. – С. 390 – 398

Жанна ІЩЕНКО
(м. Київ)

Українське питання в політиці французького уряду напередодні Вітчизняної війни 1812 року

У статті розглянуто політику Франції щодо “українського питання” напередодні Вітчизняної війни 1812 р. та проаналізовано геополітичні амбіції Наполеона стосовно України.

Zhanna ISCHENKO (Kyiv) “Ukrainian question” in the French government’s policy before The French invasion of Russia of 1812

The policy of France about “Ukrainian question” before The French invasion of Russia of 1812 and geopolitical ambitions of Napoleon towards Ukraine are analysed in the article.

Геополітичні амбіції наполеонівської Франції не залишили поза увагою Україну. Ставлення Наполеона до неї загалом залежало від російського чинника у зовнішній політиці Франції кінця XVIII-початку XIX ст.

Проблематика “українського питання” напередодні Вітчизняної війни 1812 р. була предметом вивчення у праці В. Абаліхіна [3]. До цього питання також звертався відомий історик української діаспори І. Борщак [4]. Третьяк О.І. дослідив регіон Південної України в контексті політичних відносин Європи кінця XVIII ст. [5] Вплив французької буржуазії та її революційних ідей на Україну вивчався Л. Коваленком [6]. Авторитетним дослідником міжнародних відносин між Росією і Францією на початку XIX ст. є російський історик В.Г. Сіроткін [7]. Проте, в їхніх працях висвітлені далеко не всі аспекти, що стосуються так званого “українського питання”.

Спробуємо з’ясувати якою була політика Франції щодо “українського питання” напередодні Вітчизняної війни 1812 р. та з яких джерел французький уряд отримував інформацію про Україну.

На кінець XVIII ст. в основному завершився процес воз’єднання Правобережної і Степової України. З одного боку, зміцнення економічних зв’язків із Росією сприяло розвитку української економіки, з іншого – російський царизм чинив стосовно населення України політику національного та соціального пригноблення. Після російсько-турецької війни 1787-1791 рр. було ліквідовано останні залишки автономного устрою України. Кріпацтво було поширене на всі українські губернії. Невдоволення українського народу колоніальною, кріпосницькою політикою царського уряду не залишилося поза увагою Франції.

Потрібно зазначити, що республіканська Франція з перших днів свого існування знайшла непримиренного ворога в особі царизму. Французький представник у Петербурзі Жене 3 листопада 1789 р. сповіщає свій уряд, що “тут (тобто в Росії) вживають заходів проти заколотів у Франції”. Водночас французький дипломат передає враження від спілкування з петербурзьким дворянством. Жене пише: “Вони запевнили мене з ентузіазмом, що як їх синів, братів чи родичів пошлють битися з французами, вони благатимуть їх стріляти в повітря”. [1; с. 213] Діяльність Жене не лишилася таємницею для царського уряду. Як наслідок - 19 липня 1792 року його було вислано з країни, а дипломатичні відносини між Францією та Росією розірвано.

Тогочасна Франція була обурена міжнародною політикою Росії. Ще на початку 1790 р. Міністерство закордонних справ видало меморіал “Про небезпеку для Європи політики анексії Росії”, в якому різко засудило закордонну політику царату, починаючи від Петра I. У цьому ж документі читаємо: “Годі жертвою царської амбіції впала Україна – країна багата на збіжжя, густо заселена войовничою нацією, що свого часу була важливим бар’єром між Росією і Польщею” [1; с.116]. Крім того, Комітет Конвенту, що керував закордонними справами доручив Жене скласти меморіал про народи, що населяють Росію. Французький дипломат радить Конвентові підготувати повстання в Росії, і в першу чергу в Україні “країні повній славетних традицій з войовничою нацією, сильно роздратованою московським ярмом.” Жене згадує, що Карл XII “зіпсував всю справу лише тому, що не досить енергійно запроваджував в життя свої принципи щодо Московії, яка до царя Петра була нічим і ім’я якої ми ледве знали.” [1; с. 133] Як зазначає І.Борщак, - в Комітеті Конвенту було, ще дві особи, які цікавилися Україною: Карра й Буасі

д'Англя. В 1777 році фахівець у справах східної Європи Карра писав у своїй "Історії Молдавії та Валахії", про відмінність Росії від України, де "свого часу славнозвісний Богдан Хмельницький, гетьман і вождь козаків, примушував тремтіти не тільки поляків, але й турків, які звали його Хмелем" [4; с. 16]. Буасі д'Англя, автор низки літературних праць, від самого початку революції зацікавився політикою російського уряду щодо України, Криму та Грузії. Кара й Буасі д'Англя ініціювали розпорядження Конвенту своєму представникові Парандієрові "пильно слідкувати за настроями в Україні та надавати інформацію про українські справи" [4; с. 17].

У доповіді Парандієра Конвенту читаємо: "Східна частина Волині, воєводства Київське, Брацлавське, Поділля, майже всі заселені козаками. Країна ця зветься Україна й дуже родюча. Російська армія одержує весь свій хліб і фураж з України. Мешканці останньої всі відважні, мужні, сміливі, кмітливі та не переймаються матеріальними статками і тужать за своєю незалежністю. Через цю свою любов до самостійного життя вони в 1648 році повстали проти утисків польської шляхти, так, що король Казимир змушений був визнати їх ватажка головою і гетьманом України" [1; с. 270].

Для зовнішньо-політичних проектів уряду республіканської Франції важливе значення мала позиція Отоманської Порти – одвічного суперника Росії на теренах Північного Причорномор'я. Улітку 1772 р. до Туреччини було відправлено посла де Семонвіля з наступною інструкцією: пояснити " Великому Візереві всілякі труднощі, серед яких опинилась Росія, а саме поганий стан її фінансів, існування різних груп, що готові розділити цю велику імперію, зрештою можливість повстань на Україні, Кубані і в Грузії проти російського уряду". Дати "зрозуміти Порті можливість незалежності Криму і зруйнування Херсону, як неминучий наслідок появи французької ескадри на Чорному морі" [2; с. 118].

Згодом міністр закордонних справ Леберен надсилає Семонвілю іншу інструкцію: "Ми маємо на увазі притягти Швецію на наш бік. Ми не знехтуємо жодним способом, щоб переконати її в потребі інвазії в Фінляндії та наступу на Росію на Балтику. Ми гадаємо, що легко буде піднести рух поміж татар, які загалом ненавидять росіян. Буде корисно сприяти повстанню кубанських татар, бо тоді вони допоможуть захопити острів Тамань, а звідти у свою чергу легко буде здійснити десант у Криму. Тому, що більшість кримських татар утекла у 1784 році до Царгороду, легко буде з їх допомогою розвідати місцеві умови і можливі шляхи здійснення цього проекту. Можна буде також через розумних емісарів розвідати настрої серед козацької нації, яка звикла до свободи, мусить з нетерпінням переносити своє поневолення в Росії. Врешті, буде можливо знайти поміж козаків якусь сміливу особу, що відважилася б організувати повстання й відновити історію Пугачова. Громадянин Семонвіль сам оцінить на місці ті чи інші способи... для здійснення цього проекту" [1; с. 129]. Аналізуючи попередні документи можемо сказати, що метою Франції було розділення царської імперії за допомогою Туреччини та Швеції. Важливе місце в цьому зовнішньополітичному проекті належало й Україні. Але місія Семонвіля в Туреччині зазнала невдачі.

Активізація східноєвропейських векторів Франції припадає на середину другої половини 90-х рр. XVII ст. У 1794 р. Комітет громадської безпеки зазначає: "Безперечно ми можемо вести з Росією лише політичну війну з огляду на простір, що відділяє наші країни. А щоб як слід провести цю війну, треба підтримувати Польщу, донських козаків і Україну, колишню союзницю шведського короля Карла XII. Цю войовничу, колись вільну, націю, поневолив цар Петро. Необхідно відродити в цієї нації почуття свободи, щоб вона могла знищити ярмо під яким стогне і щоб дерево свободи розквітло в Києві." [1; с. 110]

Франція мала розгалужену шпигунську мережу на теренах російської імперії зокрема на Україні. Так в листі до міністра закордонних справ від 24 грудня 1795 р. читаємо: "Враховуючи сили Москви, потрібно головним чином спиратися на козаків України. Цей народ, колись вільний, не забув ще, чим він був. Незважаючи на деспотизм Росії ... козацька нація зберегла почуття свободи. Фактично це буде смертельним ударом для Росії, коли вдасться підняти з колін Україну, яка тоді відіграє велику, якщо не головну роль, у справі визволення всіх слов'янських націй, що стогнуть під московським ярмом." [2; с. 35]

Як зазначає І.Борщак, смерть імператриці Катерини та оголошення Павлом I формальної війни Франції ще більше зацікавило французькі урядові кола Україною. [4; с.23]

У вересні 1796 р. член Директорії Рабель надіслав на Україну таємного агента Муасонюра, котрий 8 травня 1797р. надав рапорт про тодішню ситуацію у цій частині імперії. На думку Муасонюра "від Азовського моря до Волині можна розташувати агентів, які під його власним проводом нагадували б мешканцям про їх славетне минуле й доводили б їм, яке небезпечне для них московське панування. Згодом ... необхідно буде надіслати на Україну кілька французів старшин-інструкторів. Зброї непотрібно, бо населення володіє нею. Головною базою в разі повстання – що повинно бути кінцевою метою цієї акції – буде Бессарабія, звідки дуже легко можна контактувати з французьким послом у Царгороді" [1; с. 214]. Цікаво, що Муасонюр був переконаний, що "Зв'язати справу революції на Україні з планами польських патріотів це заздалегідь провалити всі проекти щодо цієї країни. Населення України ставиться з надзвичайною недовірою до всього польського, добре пам'ятаючи часи панування польської шляхти..." [1; с. 216]. Як досвідчений політик, Муасонюр, зважаючи на геополітичну ситуацію у регіоні, радить Директорії надіслати до південних берегів України французьку ескадру. "Туреччина, яку мусила б зацікавити французька підтримка у поверненні Криму, має пропустити ескадру через Дарданели і вона легко зможе здійснити десант на Чорному морі. Після висадки французька армія знайде сім мільонів мешканців, готових допомогти французам розбити росіян. Російський уряд не може розраховувати на своє військо на Україні, бо воно в переважній більшості складається з українських козаків. А відірвавши Україну від Росії, Франція завдасть останній рішучий удар, від якого ця хижачка держава ніколи не зможе отямитися, бо єдине вразливе місце російської імперії – це Україна. І тоді нова братня республіка утвориться в колишній вільній країні козаків..." [1; с.218]

Підсумовуючи, можемо зазначити, що ще напередодні війни Франції і Росії 1812 р. урядом першої було створено розгалужену агентурну мережу на території Російської імперії. Важливим моментом у діяльності інформаторів було створення позитивного іміджу Франції – захисниці національних інтересів України в очах її населення. Для полегшення роботи агентам радили щонайчастіше нагадувати українцям про їхнє славетне минуле та спонукати їх до збройних повстань проти поневолення. До розробки українського питання було залучено також й Швецію, Польщу, Туреччину. За дорученням уряду французькими дипломатами досліджувались окремі історичні події на території України, політичні та економічні стосунки між Україною та Росією, Україною й Польщею, підготовлено план дій із забезпечення сприяння французькій армії з боку українського населення.

Примітки

¹ Archives du Ministere des Affaires Etrangeres, Russie, vol. 131-138, Pologne. vol. 323-328, Turquie. vol. 183, 184, 204, 226, 323, 325. Memoires et documents. Russie. Supl. vol. 26, vol.125: Pologne. vol. 28

² Archives Nationales. Occupation Etrangere 1814-1815. Marne

³ Абаліхін Б. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – К.:1962

⁴ Борщак І. Наполеон і Україна з невідомих документів із тогочасними ілюстраціями – Львів.: 1937

⁵ Третьяк О.І. Південна Україна у системі політичних відносин Європи кінця XVIII ст. – О.: 1997

⁶ Коваленко Л. О влиянии французской буржуазной революции на Украину // Вопросы истории. – 1947г. - №2 с.79-88

⁷ Сироткин В.Г. Дуэль двух дипломатий. Россия и Франция 1801-1812 – М.: “Наука” 1966

Андрій ГРЕНИШЕН
(м. Київ)

Суспільно-політична природа державного управління в губерніях Російської імперії першої половини XIX ст.

У статті аналізується суспільно-політична природа державного управління в губерніях Російської імперії в першій чверті XIX ст.

Andriy GRENISHEN (Kyiv) Social and political nature of state administration were in the provinces of the Russian empire during the first half of the XIX century.

Social and political nature of state administration in the provinces of the Russian empire during the first quarter of the XIX century were analysed in the article.

Тема функціонування органів губернського і місцевого урядування є органічною складовою проблематики пов'язаної з суспільно-політичними процесами в Російській імперії першої чверті XIX ст. у період царювання імператора Олександра I. Важливим завданням у цьому контексті є аналіз суспільно-політичної природи губернського управління.

Суспільно-політична система географічно великої та багатонаціональної держави являє собою інтегровану структуру самоорганізації її адміністративно-політичних складових. Інтеграційні процеси проходили шляхом втягування національної еліти в загальнодержавну, створення для неї відповідних умов життя та служби на користь володарів. Губернські керівні посади були віддані росіянам за походженням, а дрібні – представникам титульних націй. Національна політика також виражала прагнення перетворити населення імперії на єдиний народ, але прямих культурних утисків у першій чверті XIX ст. ми не бачимо. Навіть навпаки, у 1805 р. створюється один із перших у Російській імперії Харківський університет.

Губернська влада спілкується з центральною через міністерства від часу їх створення – у 1802 р. По суті губернатор мав практично не обмежену адміністративну владу на своїй території і ніс особисту відповідальність лише перед імператором. Законодавчо діяльність чиновників різних рівнів фактично не регламентувалася. Замість цього видавалися ціла низка відомчих інструкцій, що були документами внутрішнього користування. Пересічним підданим оголошувалися лише царські укази, та й то зовсім не систематично. Ця система регламентації суспільно-політичного життя була фундаментом для корупції, яка з протизаконної діяльності перетворювалася на універсальний управлінський механізм [3, с. 20-23].

Повітові чиновники повторювали модель поведінки своїх губернських начальників, фактично мавпуючи її, а губернські копіювали міністерських і так далі. Таке відтворення ситуації на всіх рівнях влади створювало стан соціального напруження у суспільстві, коли не стільки походження скільки посади створюють умови для забезпе-

чення високого рівня життя. Останні можна купити за гроші, або зв'язки. Суспільний інтерес ігнорується, оскільки піддані не мають конкретних важелів і механізмів впливу на владну еліту.

Реформи місцевого управління, спрямовані на централізацію влади, проводилися за географічним принципом [1, с. 250-260]. Таким чином формувалась модель уніфікації способу життя окремих етнічних і соціальних спільнот. Політика штучної спільності закладає і формує систему лінійного підпорядкування елітарних кіл підкорених народів та етнічних груп еліті пануючого народу. При цьому для підтримання соціально-політичного балансу здійснювалася поступова асиміляція панівної верхівки усіх національних спільнот шляхом добровільно-примусового залучення їх представників до панівної верстви російського народу.

Таким чином створювалися умови для денационалізації неросійського населення імперії. Управлінський механізм із сфери адміністративної максимально переходив у сферу культурну та світоглядну. Створювалася нова загальнодержавна еліта, яка відстоювала тепер вже загальноросійські цінності та інтереси. Система привілеїв також вибудовувалася на основі теорії та практики функціонування загальноімперської еліти [2, с. 40-44].

Окрім того важливу роль у цьому процесі відіграє необхідність вивчати російську мову. Це було б потрібно хоча б тому, щоб просто звернутися до органів влади з власною проблемою і попросити її вирішити. Про проблему навчання мова взагалі окрема. Церква, яка бере на себе функції організації та здійснення початкової освіти робить акцент на виховання підрастаючого покоління у дусі імперської ідеології та культури, а інститут кріпацтва консервує розвиток буржуазних відносин, основною цінністю яких є свобода особистості в її самовираженні.

Буржуазна культура це не тільки і не стільки культура економічних відносин скільки система життєвих цінностей, поглядів і переконань, які змушують людину до постійного особистісного росту і розвитку. Вона виховує у людині особистість сильну, активну дієву, практичну та здатну уловити реальні зміни у світі, який її оточує. Буржуазна людина швидко розвивається та адаптується до життєвих умов, але при цьому зберігає вірність справжнім християнським моральним принципам. Злодій, здирник, шахрай ніколи не почували себе комфортно в дійсно буржуазному суспільстві.

Бюрократія характерна для періоду протистояння буржуазного та феодального способу мислення в Російській державі виглядала як набір дій, спрямованих на збереження старої системи відносин. Головною метою і складовою життєвого укладу губернських бюрократів було збереження звичного для них ходу подій. Вони прагнули користуватися адміністративною корупційною владою і при цьому не нести відповідальності за свої дії. Висока централізація влади у величезній державі створювала для цього всі умови [6, с. 250-270].

Кожний маленький чин на своєму місці контролював одну, або декілька адміністративних операцій і повз нього не проходила жодна особа, яка потребувала вирішення конкретного питання, оскільки піддані жодного впливу не мали на процес управління, то їх залежність від чиновника була максимальною, а це означало необхідність виплачувати значні хабарі. Що правда їх суми не були дуже великими, бо інакше їх не можливо було б сплачувати і корупціонери не змогли б отримувати стабільні матеріальні статки у цей спосіб.

Корупційна модель організації і здійснення адміністрування різних сфер життя суспільства забезпечувала ефективне функціонування системи контролю різних чиновників один за одним, що цілком унеможливило виникнення реальної політичної опозиції самодержавному режиму. Оскільки запровадження демократичних свобод насправді било по фінансовій частині корупційно-бюрократичного механізму управління. Важливою складовою було питання морального характеру. Опозиційність означала критику існуючого ладу. Моральне право висловлювати незадоволення цим ладом мають лише ті люди, які не використовують його недоліки у власних корисливих цілях.

Паралельно з системою економічної залежності людей вироблявся механізм релігійного нагляду та ідеологічної обробки. Релігія як чинник самоідентифікації дуже старанно використовувався на місцевому рівні. Це, у першу чергу, пов'язано з роллю церкви та релігійного життя в ментальності пересічного підданого Російського самодержця. Найбільший вплив цей чинник мав на селянство, яке своє соціальне життя на пряму пов'язувало з церквою. Остання виступала в якості соціальної структури, оскільки сприймалася як територіальна громада зі спільним духовним наставником. Окрім того більшість підданих відчували лише сакральний та економічний зв'язок із державою. Перший утримував їх у складі державного організму, а другий забезпечував цей організм необхідними матеріальними та людськими ресурсами.

В очах оподаткованих станів, а особливо кріпаків, представники аристократії та шляхти не виступали у ролі представників держави, а навіть навпаки протиставлялися їй. Ця ментальна побудова використовувалася для спрощення збереження цілісності імперії. Це ми сучасні науковці говоримо про боротьбу за національне відродження, яка ведеться на початку та протягом XIX ст., але ми не можемо судити про ставлення до цієї боротьби пересічного підданого: селянина чи міщанина. Історична наука бачить діяльність інтелігенції, яка до речі лише переживає етап становлення як самостійного соціального прошарку. Також не слід забувати про те, що на межі XVIII-XIX ст. інтелектуали здебільшого походили з привілейованих прошарків суспільства [2, с. 60-62].

Не зважаючи на всі інтелектуальні здобутки представники панівної верстви, які виділилися у нову соціальну групу під назвою інтелігенція, вели спосіб життя наближений до аристократичного, що змушувало їх проявляти певну лояльність до сучасного їм суспільно-політичного ладу. Ці люди прагнули суспільного поступу на основі історичного досвіду, що заклало у їх погляди та переконання консервативне підґрунтя. Частіше інтелігенти прагнули побачити минуле і знайти спосіб його відновити, або повернути саме це створювало консервативність їх суджень про життя.

Соціальний зміст консерватизму полягав у внутрішньому розшаруванні панівної верстви, представники якої не бачили спільності станових інтересів і часто конфліктували між собою за вплив у суспільстві. Яскравим прикладом

для ілюстрації взаємин між опозиційними силами та про урядовим табором слугує історія декабристського руху. Уявлення про шлях розвитку своєї батьківщини були різними, але не можна сказати, що ствердження та обґрунтування шкідливості для Російської держави абсолютної монархії є діяльністю направленою проти самої держави. Щоправда виступи проти існуючого політичного ладу варто розглядати як злочин проти держави, але російська влада сприймала навіть критику на адресу самодержавства як злочин. П. Пестель свідомо іде на це правопорушення навіть не на рівні міркувань про обмеження самодержавства, а вів мову про республіканський уклад в Росії. При цьому відстоюючи її цілісність і неподільність. Він розглядав себе як одного з засновників нового ладу, а тому поводив себе як людина, яка встановлює нові правила політичної гри. Республіка передбачає участь багатьох людей у наділені не багатьох із них владою. Таким чином лише особисті якості визначають можливості людини у будь-якій сфері життя на її вибір. Звісно ця думка була запозичена з досвіду Французької республіки часів буржуазної революції, проте не слід забувати, що мова іде про втілення чужого досвіду переосмисленого на основі власних життєвих позицій [5, с. 40-45].

Громадянство як політичний принцип передбачає право впливати на здійснення управління державою і в умовах буржуазних цінностей свободи перетворює людину яка прагне влади на харизматичного лідера який веде за собою людей силою власної особистості. Один сильний лідер навіть із великою групою послідовників неспроможний здійснювати керівництво державою на республіканських принципах, а тому змушений підбирати та навчати інших лідерів, створюючи з них команду керівників. Причому без того, щоб витратити на це час і сили, а також навчити своїх помічників формувати власні команди лідерів досягнути успіху в управлінні просто не можливо [4, с. 90-142].

Річ у тім, що як урядовий табір так і опозиційний основну ставку в своїй суспільно-політичній активності робили на виконавців і послідовників, які повинні були на всі сто відсотків залежати від своїх керівників. Це в свою чергу призводило до слабкості організацій, які не могли функціонувати без безпосередніх вказівок від своїх начальників. Така ситуація викликала руйнування найліпших намірів через страх людей перед необхідністю брати на себе відповідальність приймати рішення. Через це страждав увесь державний механізм, бо він не міг бути трансформований згідно задумів тих людей, які отримували владу здійснювати перетворення. Відтак основний зміст перебудови владних структур виразився у зростанні централізації державно-владного апарату.

Примітки

¹ Архив Государственного совета Т 3. Царствование императора Александра I (1801-1810). – СПб., 1878.

² Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століття. – К., 1996.

³ Довнар-Запольский М. Зарождение министерств в России и указ о правах Сената 8 сентября 1802 г. – СПб., 1841.

⁴ Максвелл Д. Создай команду лидеров. – Минск, 2003.

⁵ Пестель П. “Русская правда” // Освободительное движение в России и общественная мысль XIX века. – М., 1991.

⁶ Тойнбі А. Дж. Дослідження історії у двох томах. – Т. 1. – К., 1995.

Фатіма ХАДАДОВА
(м. Житомир)

Селянські варті на Волині в подіях Польського повстання 1863-1864 рр.

У статті досліджується питання створення та функціонування сільської варті Волинської губернії під час Польського національного повстання 1863-1864 рр. На основі архівних документів розглядаються основні напрямки та форми її діяльності.

Fatima KHADADOVA (Zhytomyr) Peasant guard on Volihys'k Province in the events of the Polish revolt 1863-1864.

The issue of creation and functioning of rural guard of the Volihys'k Province is probed during the Polish national revolt 1863-1864. On the basis of the archived documents basic directions and forms of its activity are being examined in the article.

Тема польського національного повстання, як у самій Польщі так і в західних російських губерніях, не лишись поза увагою дослідників. Надзвичайно важливим, стосовно Правобережної України, є питання ставлення до повстання і повстанців українських селян, які склали переважну більшість населення регіону.

Історики та публіцисти другої половини XIX – початку XX ст. наголошували на негативному ставленні селян Правобережної України до поляків взагалі, та повстанців зокрема. Вже в першій праці, присвяченій проблемі польського повстання 1863-1864 рр. йшлося про те, що саме селяни Правобережної України виявилися небезпечними ворогами повстанців. Ця публікація мала на меті спростувати повідомлення деяких закордонних газет про успіхи повстання та співчутливе ставлення до нього місцевого населення[1, с. 2-9].

Тему протистояння повстанців і селян у низці статей розвинув російський історик і публіцист М.Н. Катков. В одній із публікацій він підкреслював вірогідні настрої серед селянства Волинської губернії, і характеризував діяльність селянських варт як “повстання за царя і вітчизну”[2, с. 134]. Однією з перших праць радянської історіографії, присвячених проблемі польського повстання 1863-1864 рр. стала монографія С.Н. Драніцина. Проте діяльність сільської варт випала з контексту дослідження, адже в даному випадку дії селян об’єктивно були спрямовані на захист царизму, що суперечило пануючим ідеологічним постулатам[3].

Новий етап у дослідженні подій польського повстання 1863-1864 рр. припадає на 60-ті рр. XX ст. і пов’язаний із сторіччям цієї події. Слід зауважити, що у висвітленні проблеми наголос робився на російсько-польсько-українських зв’язках під час повстання, а відтак звернення до епізодів, що не відповідали вказаній концепції виглядало методологічно невиправданим. Серед монографічних досліджень цього періоду відзначимо працю М.В. Миска, де автор звертає увагу не лише на факти протистояння між українськими селянами та польськими повстанцями, але на заходи російського уряду щодо використання цього протистояння на свою користь[4, с. 233]. Тема сільської варт найповніше відображена в монографії Г. Марахова. Основною причиною негативного ставлення українських селян до польських повстанців автор називає аграрне питання, а створення сільських варт кваліфікує як найвдаліший крок царизму з нейтралізації впливу польського руху. Автор визначив статус сільської варт, її обов’язки і підпорядкованість, навів конкретні дані щодо кількості вартових, а також пояснив причини активної участі українських селян у сільських вартах: обіцянки влади збільшити земельні наділи та зменшити плату за них, переконання селян, що повстанці дбають лише про інтереси польських поміщиків[5, с. 205-207]. У працях українських істориків І.Д. Бойка та М.Н. Лещенка навпаки, наголошувалося на підтримці українськими селянами польських повстанців[6].

Аналіз історіографії проблеми селянських варт у період польського повстання 1863-1864 рр. засвідчує, що ця тема розглядалася переважно у контексті всього Правобережжя України, натомість майже повністю відсутні праці регіонального характеру, зокрема присвячені історії сільських варт Волинської губернії.

У пропонованій праці автором здійснено спробу розглянути процес створення і функціонування сільських варт на Волині, виділити основні напрямки їх використання царським урядом, за архівними документами визначити військові дії та поліцейські заходи на території Волинської губернії, в яких брала участь сільська варта. Джерельну базу роботи склав комплекс опублікованих документів, а також архівні матеріали з фондів Державного архіву Житомирської області.

Організація сільських варт була офіційно санкціонована імператором Олександром II 24 квітня 1863 р. у “Правилах для образования в Западных губерниях сельских вооруженных караулов”. Створювалися ці підрозділи за розпорядженням та були у підпорядкуванні повітових військових начальників. Мета діяльності – охорона безпеки підданих, їхнього майна, шляхів сполучення. Складалася сільська варта як з державних, так і з тимчасово зобов’язаних селяни кількох повітів. До загонів сільської варти за викликом волосних і сільських старшин зараховували всіх бажаючих. У випадку недостатньої кількості добровольців набір проводився за рішенням сільських і волосних сходів. Середня чисельність варти складала 60-100 осіб. Загони поділялися на “десятки”, кожен із яких обирав собі керівника – десятника. Сотники та десятники мали відповідні знаки відмінності чинів. Кожен загін селянської варти отримував власне місце дислокації. Загальне керівництво сільськими вартами здійснювали армійські унтер-офіцери, їм допомагали кілька нижніх чинів – рядових[7, с. 70-74]. Що ж стосується організації сільської варти у Волинській губернії, то загальна її чисельність тут складала 79 650 осіб. Серед них: сотників – 731; десятьких – 7 008; вартових – 71 911 [5, с. 207].

Наказом київського, волинського і подільського генерал-губернатора М.М. Анненкова для інспектування організації та функціонування сільської варти на було призначено по одному офіцеру на повіт. У Волинську губернію були призначені: Житомирський повіт – підпоручик Нікольський; Заславський повіт – поручик Картамишев; Новоград-Волинський повіт – поручик Валуєв; Острозький повіт – капітан Авксентієв; Старокостянтинівський повіт – майор Прученко; Кременецький повіт – майор Карасьов [8, с. 193-194].

Продовольством селяни забезпечувалися по лінії Міністерства держмайна, окрім того, частково фінансування здійснювалося за рахунок поміщиків, обкладених окремим податком на час повстання (зокрема, поміщики фінансували лікування селян-вартових)[9, арк. 20]. Зброєю селян забезпечувало військово-міністерство. Хоча, зважаючи на свідчення сучасників, часто вартові обходились “косами, долотами прикріпленими до держаків і палицями” [1, с. 13]. Загальна сума видатків на утримання сільських варт по Волинській губернії склала 275 969 крб. 23,5 коп.[5, с. 207].

За статусом бійці селянських варт прирівнювалися до рекрутів. За вбитого чи пораненого вартового його родині надавалися залікові рекрутські квитанції. Ті ж учасники сільської варти, які після її ліквідації повернулись до звичайного життя, зобов’язані були підготуватись до нового рекрутського набору[10, арк. 31].

Серед обов’язків сільської варти зазначалися: допит та опитування проїжджаючих і видача поліції підозрілих осіб; охорона населених пунктів, осіб та майна на підконтрольній їм території; перевірка лісів на предмет виявлення інсургентів (повстанців); затримання повстанців, перешкоджання постачанню їх припасами та зброєю; інфор-

мування повітового керівництва про виявлені угруповання інсургентів; допомога військам, що переслідували повстанців [7, с. 72].

Допит та обшук проїжджаючих осіб виявився дієвим заходом. Наприклад, у селі Хорові Острозького повіту сільською вартою був затриманий фурщик Айзек Харпак. При обшуку, замість вказаного в накладній багажу в нього виявили порох і кулі. В результаті розпочатого через цей випадок розслідування була виявлена і ліквідована мережа постачання боєприпасів повстанцям [11, арк. 24].

Особливо активними були сільські варти у виявленні та знешкодженні повстанців, які або не встигли об'єднатися у великі групи, або розсіялися в результаті сутичок з військами. Флігель-ад'ютант Казнаков доповідав Олександрові ІІ, що коли 27 квітня 1863 р. поляки намагались зібратись в угруповання, то селяни-вартові, які постійно слідкували за ними, намагались не допускати їх об'єднання, допомагали військам громити повстанські заго-ни, а після їх знищення хапали втікачів та передавали їх поліції [12, с. 153].

У доповіді начальника поліції Заславського повіту князю Друцькому-Соколінському вказувалось, що після поразки повстанців поблизу села Міньковців селяни взяли в полон 217 утікачів з поля бою, а ще 26 осіб було виявлено під час прочісування лісового масиву [13, с. 124].

Нерідко селяни вступали у відкриті сутички з повстанськими угрупованнями, причому, як разом із військами, так, часто і без їх допомоги. У Волинській губернії зафіксовано 15 подібних сутичок [4, с. 233]. Так, сформоване у Сквирському повіті Київської губернії угруповання повстанців перейшло на Волинь і було розгромлене загонами селянської варти поблизу села Івниця Житомирського повіту. У збройній сутичці загинуло четверо селян-вартових, було затримано і доставлено до житомирської в'язниці 18 інсургентів [6, с. 260]. Ще в одній сутичці на Житомирщині селяни затримали до 30 озброєних інсургентів і захопили значну кількість пороху, патронів, капсулів [14, арк. 6].

Часто селяни конвоювали затриманих поляків до житомирського тюремного замку. Згадки про це нерідкі в офіційних паперах – звітах і рапортах [15, арк. 85]. Перший подібний конвой за участю сільської варти відбувся 27 квітня 1863 р. Тоді селяни супроводжували 30 полонених повстанців [1, с. 17].

Проте було б перебільшенням стверджувати про абсолютну відданість українських селян царському режиму. Траплялися випадки переходу частини сільських варт на бік повсталих – найчастіше таке відбувалося, коли останнім вдавалося зачитати селянам “Золоту грамоту”. Іноді, особливо починаючи з осені 1863 р., сільська варта, під виглядом боротьби з повстанським рухом виступала проти місцевих властей [5, с. 209]. Посадовці різних рангів вказували, що нерідко селяни зупиняли поміщиків та офіцерів які мали необхідні документи на право проїзду, а натомість “проезжаючи хотя бы неизвестных и без письменных видов, возможно именно тех, коих следовало бы задержать, но заговоривши к стражникам ласкаво, а иногда давших каких-нибудь 30 копеек, пропускают безпрепятственно” [16, с. 311].

Цікавість викликає питання ставлення селян-вартових до католицького духовенства. Луцько-Житомирський єпископ Каспер Боровський, наприклад, скаржився генерал-губернатору, що сільська варта заважала католицьким священикам пересуватися по губернії у службових справах [18, арк. 9]. Шукаючи зброю і бойові припаси повстанців часто-густо селяни влаштовували обшуки в костелах. Іноді, при цьому вони вдавалися до образ ксьондзів, а у містечках Кодні, Ліщині та Троянові навіть були відкриті склепи на католицьких цвинтарях [18, арк. 37]. Зокрема, в Троянівській цвинтарній каплиці учасниками сільської варти були розбиті і обшукані на предмет виявлення зброї труни батька і сина – графів Дзялинських [18, арк. 38зв.]. Варто відзначити, що влада рідко вживала заходів для подолання свавілля сільських варт відносно католицького духовництва, називаючи їхні дії “несколько излишним усердием стражников к исполнению их прямого долга” [19, арк. 299].

Щоб утримувати сільські варти на своєму боці царський уряд розпорядився значну частину здобичі, яку добували при сутичках з повстанцями віддавати вартовим [5, с. 209]. Водночас документально зафіксовані випадки, коли селяни відмовлялись від подібного заохочення. Так, зокрема, повели себе вартові Володимир-Волинського повіту. За активну участь у сутичці з поляками селянам було запропоновано частку майна захопленого обозу, від якої вони відмовились [1, с. 23].

Сільські варти продовжували виконувати свої функції до кінця літа 1863 р., і були офіційно ліквідовані у жовтні 1864 р. На Волині ці підрозділи розпустили 17 листопада 1864 р. [16, с. 314]. При ліквідації сільських варт їх особовому складу було наказано терміново здати зброю [20, арк. 36]. Зброя мала бути здана начальникам повітових команд під наглядом керуючих сільською вартою офіцерів [17, арк. 31]. Влада продумала можливості принагідного відновлення функціонування селянських варт. Так, в одному із циркулярів волинського губернатора Черткова рекомендувалося: “списки охранительной и подвижной стражи, на случай призыва их, хранить в волосных правлениях” [17, арк. 31].

Варто зазначити, що, незважаючи на офіційну постанову про ліквідацію селянських варт, їх контингент в окремих повітах Волинської губернії залишався озброєним до травня-червня 1865 р. Зокрема у травні 1865 р. волинський губернатор у циркулярі до повітових ісправників, зазначав, що за повідомленнями Міністерства державного майна в окремих повітах Волинської губернії ще існують озброєні сільські варти. Царський чиновник вимагав негайно встановити місця їх дислокації, роззброїти та розпустити [17, арк. 50]. Водночас, вдячний за допомогу у придушенні польського повстання імператор, “высочайше соизволил объявить благоволение бывшим стражникам” [17, арк. 34]. Колишні вартові нагороджувалися бронзовою та світло-бронзовою медалями. Зокрема, право бути нагородженим світло-бронзовою медаллю отримали лише ті з вартових, які зі зброєю в руках, поряд з військами, або самостійно брали участь у ліквідації повстанських загонів [17, арк. 37].

Наразі учасники сільської варти окрім морального заохочення мало що отримали від властей. Можна говорити, що участь селянства у боротьбі з польським повстанським рухом на Правобережній Україні певним чином вплинула на умови наділення землею в цьому регіоні імперії: були збільшені наділи землі та зменшені розміри викупних платежів[20, с. 46].

Неприйнятні умови викупу земельних наділів, що висувалися польськими поміщиками на Правобережжі стали однією з причин активної антишляхетської позиції місцевого українського селянства у період повстання 1863-1864 рр. Така активність селян з одного боку тішила імперські власті, а з іншого викликала побоювання, що селяни-вартові використовують надану їм зброю для боротьби із самодержавством. Саме останнє, на наш погляд, і стало головною причиною швидкої ліквідації сільських варт.

Підводячи підсумок зазначимо, що головними причинами участі селян у сільських вартах були: історично сформоване сприйняття поляків як пануючого і переважно шляхетського етносу, а також надії селянства те, що після придушення повстання царський уряд позитивно вирішить проблему високого розміру викупних платежів і звільнить селян від обтяжливого статусу тимчасово зобов'язаних.

Сільські варты були організовані як допоміжні органи поліції та армії. Широкі та надзвичайні повноваження фактично перетворювали ці підрозділи на структури державної служби з поліцейськими функціями. Поряд із шляхтою переслідування зазнавало і католицьке духовенство.

Діяльність сільських варт стала однією з найвіддаліших каральних акцій царизму по придушенню польського повстання 1863-1864 рр. Тоді вже вкотре було використано історичну від'ємну компліментарність українського селянства у ставленні до поляків.

Примітки

- ¹ *Восстание поляков в Юго-Западной России 1863 года.* - К.: Университетская типография, 1863. – 61 с.
- ² *Катков М.Н.* 1863 год. Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в “Московских Ведомостях”, “Русском Вестнике” и “Современном летописце”. – Вип.1.- М.: Тип. Московского университета, 1887. – 662 с.
- ³ *Драницин С.Н.* Польское восстание 1863 г. и его классовая сущность.- Л.: Соцэкгиз, 1937. – 304 с.
- ⁴ *Миско М.В.* Польское воостание 1863 года. – М., 1962.- 334 с.
- ⁵ *Марахов Г.И.* Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине.- К.: Изд. Киевского университета, 1967. – 257 с.
- ⁶ *Леценко Н.Н.* Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. – К.: Изд. АН УССР, 1959. – 521 с.
- ⁷ *Правила о создании в западных губерниях сельских вооруженных караулов для борьбы с польскими повстанцами.* 24 апреля 1863 г.//Общественно-политическое движение на Украине в 1863 – 1864 гг. Восстание 1863 года. Материалы и документы.- К.: Наукова думка, 1964. – 550 с.
- ⁸ *Приказ Н.Н. Анненкова № 232 о назначении командиров уездных отрядов сельской вооруженной стражи.*// Общественно-политическое движение на Украине...
- ⁹ *Державний архів Житомирської області* (далі - ДАЖО). – Ф. 70. - Оп. 1. – Спр. 240.
- ¹⁰ ДАЖО. – Ф. 70. - Оп. 1. – Спр. 219.
- ¹¹ ДАЖО. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 102.
- ¹² *Докладная флигель – адъютанта Н.Г.Казнакова Александру II о политическом положении в Волынской губернии 12 июня 1863 год.*// Общественно-политическое движение на Украине...
- ¹³ *Донесение М.В. Друцкого – Соколинского Н.Н.Анненкову о стычке войск с повстанцами под местечками Миньковцы и Мякоты.* 17 мая 1863 г.// Там же.
- ¹⁴ ДАЖО. – Ф.497. – Оп. 1. – Спр. 8.
- ¹⁵ ДАЖО. Ф. 349. – Оп.1. – Спр.102.
- ¹⁶ *Из рапорта пристава 3 стана Тарашанского уезда Киевской губернии Я.С. Зубчевского уездному исправнику К.К. Толкунову об антиправительственном настроении крестьян.* 7 февраля 1864 г. // Общественно-политическое движение на Украине...
- ¹⁷ ДАЖО. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 219.
- ¹⁸ ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 7. – Спр. 2398.
- ¹⁹ ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 7. – Спр. 2397.
- ²⁰ *Шевчук А.В.* Польське національне повстання 1863 р.: вплив на становище селян Волинської губернії (60-70-ті роки XIX ст.) // Історичний журнал. – 2005. - № 6.- С. 45-54.

Геннадій КОРОЛЬОВ
(м. Київ)

Федералістська ідея Михайла Грушевського в контексті “довгого XIX століття”

У статті розглядаються федералістські ідеї Михайла Грушевського, як одні з домінуючих в суспільно-політичній думці на українських землях у XIX ст.

Hennadij KOROLEV (Kyiv) Federalist idea of Mykhajlo Grushevskiy in the context of “long XX century”.

Federalist ideas of Mykhajlo Grushevskiy as one of dominance in a social and political mind on Ukrainian land in the XIX century are being examined in this article

Дев’ятнадцяте століття в історії України ознаменоване генезою багатьох суспільно-політичних доктрин та “національних проєктів”, що в свою чергу допомагає зрозуміти поступ і тенденції вітчизняної історії наступних років. З метою вироблення перспективних концепцій державного будівництва потрібне глибинне переосмислення й модерна інтерпретація ідейно-політичних програм другої половини XIX – початку XX ст. Роль і місце федералістської ідеї М. Грушевського в XIX ст. характеризує і допомагає зрозуміти наступні явища та події української історії.

Головним завданням студії є з’ясування закономірностей формування світогляду М. Грушевського, вплив народницького руху і його ідеології, історіософського сенсу існування і життєздатності федералізму в середовищі вітчизняної політичної та інтелектуальної еліти.

У XIX ст. відбувається становлення української модерної нації та активізуються процеси національної консолідації [1]. Формування цієї консолідації в межах народницької ідеології, культурницька робота громадівського руху й народолюбства, постання політичної еліти в особі української інтелігенції сприяли пришвидшенню процесу національної самоідентифікації.

Найбільш вдалою і повною характеристикою історії України XIX століття є націогенез, який розвивався в контексті загальноєвропейського цивілізаційного процесу, треба розглянути історію українського народу в їх взаємозв’язках із загальною і європейською історією [2]. Яскравим підтвердженням цього є існування ідеологічно поляризованого та різного за формами діяльності українського національного руху. Його становлення відбувалося за інтелектуальних впливів двох визвольних політичних рухів XIX ст., якими були гуманістичний індивідуалізм і романтичний націоналізм [3].

XIX ст. стало латентним періодом перманентного державотворення. Національне відродження другої половини XIX ст. було закономірним і логічним. Об’єктивно український визвольний рух, до якого слід віднести як культурно-просвітницький, так і власне політичний, був багатопозиційним. Термін “національне відродження”, очевидно варто брати в лапки, підкреслюючи тим самим його умовність. Загалом, здається, можна було б запропонувати альтернативний термін – націотворення, оскільки і за змістом, і за формою українське «національне відродження» було саме творенням нації [4]

Впроваджуючи та застосовуючи різні шляхи, методи і засоби національного відродження ним було вироблено ряд визвольних доктрин, які в теоретичному аспекті брали за основу козацький досвід політичної боротьби і державотворення, і в свою чергу знаходили підтвердження у суспільному житті, де визначальним було співіснування соціальних доктрин співжиття – робітничого індустріалізму і селянського локалізму. У практичному плані застосовуючи інтелектуальні позиції масонів і декабристів поводити українського руху взяли на озброєння ідею слов’янської єдності як найбільш раціональної основи вироблення національної ідеології засобом політичної модернізації російського і австрійського устроїв.

Крім того, власне національний рух через втрату колишньої політичної еліти (козацької старшини) з її ідеологією мусив тепер виходити з міркувань історичної легітимності, але ґрунтуватися перш за все на етнічних і лінгвістичних засадах. Це в свою чергу, надавало українському руху популістського характеру; оскільки він поєднував боротьбу за національне визволення із боротьбою за соціальну справедливість. Водночас стосунки між національно-визвольною і соціально-визвольною тенденціями в українському національному русі слід розуміти діалектично [5].

Тенденції розвитку суспільно-політичного руху в XIX ст. сприяли виробленню в середовищі інтелектуальної еліти народницької ідеології, як однієї з перспективних проєктів утвердження української самобутності в межах Російської держави. Народництво постає не лише як культурницький, а й як політичний рух, актуалізувавши основні суперечності в імперському суспільстві. Однак історичний парадокс народницького руху полягав у його природі виникнення. Головні політичні вимоги стосувалися народу, що в свою чергу не передбачало заміну самодержавства на більш прогресивний лад. Ідея федералізму закономірно зародилася в інтелектуальних колах народників, тому що відповідала їх основним методам і формам діяльності. Її не висували як політичну вимогу, вона сама такою стала. Суттєвою ілюстрацією розвитку українського національного руху другої половини XIX ст. є загальна відсутність підтримки процесу національної самоідентифікації, що був розпочатий інтелігенцією, серед інших

провідних соціальних груп, оскільки вони були іноетнічними. Недостатня політична роль української інтелігенції виявлялася у неспроможності здійснити реальні перетворення на рівні усіх сфер суспільства. Історичні закономірності розвитку українського національно-визвольного руху другої половини XIX – початку XX ст. вказують на його теоретичну слабкість [6]. Українська інтелектуальна еліта виявила напрямки вироблення “українського проекту”. Постановка національного питання відбувалася під впливом європейських ідей романтизму та гуманістичного індивідуалізму вузьким колом гуманітарної інтелігенції, що займалася вивченням української етнографії, історії, фольклору.

Закономірним з огляду на визначені тенденції є розвиток українського визвольного руху в формі “аполітичного культурництва”. Це становище було викликane складними соціальними процесами. І. Лисяк-Рудницький з приводу цього влучно зазначав: “Свідома українська інтелігенція народницького періоду уявляла себе тільки у ролі перманентної опозиції, якої суспільна функція в тому, щоб торгуватися з урядом, виривати від нього більші чи менші поступки, критикувати його за дійсні чи уявні вади, - але не самій панувати” [7]. Наведена характеристика демонструє відірваність інтелігенції від політичних вимог та її неготовність зайняти місце політичної еліти.

На кінець XIX ст. можна говорити про дві політичні перспективи. Одна з них – народництво виявилось найближчою та реалістичною ідеологією для простих людей, тому що апелювало до повсякденних речей життя, особливо селянства. Інша – “самостійницька” – передбачала в першу чергу вирішення питання формування політичної еліти. Ці течії не взаємодоповнювали, а виключали одна одну, що ускладнювало процес об’єднання національних сил.

Народництво було досить суперечливою і кардинальною ідеологією. До її основних концептів відносять: формування етно-мовної спільності українського народу, територіальна єдність етнографічних земель, вимогою соціальної рівності – егалітаризму, постійне протиставлення “народу” і чужої йому влади. Все це дає підстави стверджувати, що розвиток народництва обмежувався соціальною структурою українського суспільства XIX ст., внаслідок чого інтелігенція зайнялася пошуком шляхів культурного розвитку народу на власній землі. Політична доктрина народництва виразилася в генезі федералізму, як моделі національного співжиття. Недаремно, І. Лисяк-Рудницький зазначав, що “сила федералістичної концепції полягала у її відповідності об’єктивному станові українського народу до 1917р.” [8].

Федералізм виник як відповідь російському централізму. Він був направлений на еволюційний розвиток суспільства. До цього хотілося б додати пояснення, щодо тотожності понять “федерація” і “федералізм”. “Федерація” чи “федеративна держава” - це аналітичне поняття, що утворює особливі конституційні інститути, принципи, процедури. Федералізм слід розглядати як принцип зв’язку частин і цілого в територіально-політичному устрої держави, а також як політично-правову ідею досягнення компромісу між загальнодержавними і місцевими інтересами. Поняття “федералізму” ширше, тому невід’ємними його складовими є демократична ідея і гуманізм. У суспільній свідомості федералістська ідея має глибокі корені, бо завжди постає через апелювання до державного захисту.

Концепція федералізму, як сформульований в межах народництва політичний проект, може розглядатися як егалітарна демократична альтернатива авторитарному порядку російського самодержавства. Найбільш реалістичне обґрунтування федералістична ідея отримала у творчій спадщині М. Грушевського. Політичний світогляд вченого склався у 1880-х роках на основі політичних й ідеологічних проблем 1860-1870-х рр. [9]. Зацікавлення молодого Грушевського викликали суспільно-політичні питання, в першу чергу дискусія західників і слов’янофілів, проблеми початку Русі і розвитку київської традиції, а також козацька історія [10].

Велике значення для формування світоглядних засад М.Грушевського мала діяльність Кирило-Мефодіївського братства та його ідеолога М. Костомарова. Особливо він захоплювався працями “Дві руські народності” та “Думки про федеративний початок давньої Русі” [11] У Київському університеті він перебував під впливом В. Антоновича, який на той час був одним з інтелектуальних лідерів народницького руху. “З того часу (1883-1884рр.), – писав М. Грушевський, - я міг уже називати себе заочним учнем їх (В. Антоновича і М. Костомарова – Авт.)” [12]. Крім того, М. Грушевського захоплювали ідеї французького теоретика федералізму П’єра Прудона.

Аналізуючи становлення свого світогляду М. Грушевський писав таке: “Мій світогляд формувався в поміркованім, ліберальнім напрямі з народницькими ухилами, з культурно-національною закраскою. Культурно-наукові інтереси поглиблювались, я закладав для них наукові підвалини не засобами школи, а приватної лектури; громадсько-політичний зміст лишився досить плиткий” [13]. Академік О. Пріцак писав, що “ми не маємо, на жаль, списку приватної лектури М. Грушевського, але можемо сміло припустити, що це були в першу чергу Бокль, Конт та Спенсер, самозрозуміла лектура кожного адепта історії в імперії другої половини XIX ст.” [14] У межах нашої постановки важливим видається думка щодо прийняття М. Грушевським, розробленою О. Контом ідеї про інтелігенцію як провідний клас суспільства [15].

Більшість істориків і політологів вважають М. Грушевського спадкоємцем політико-історичних візій М. Драгоманова. Три головні компоненти склали політичний світогляд М. Грушевського: це – народництво, драгоманівський лібералізм та націоналістичні ідеї, які не викликали внутрішнього конфлікту. Вчений зумів їх не лише модернізувати в контексті політичних реалій Російської імперії на початку XX ст., а й збагатити прагматичними положеннями конституціоналізму. М. Грушевський доповнив драгоманівські концепти важливістю врахування поточного історичного моменту. Мислителі вважали, що політична державна влада є сама по собі швидше кінцевим злом, ніж позитивним фактором формування громадського, суспільного життя, де в центрі уваги повинні бути права одиниці, складової частини маси [16].

Для М. Драгоманова поняття “автономії” та “федерації” статичні та нерозривні в своєму розвитку, бо в основі їх існування домінуючим виступає економічний чинник. Тому він виділяв національну (культурну) і самоуправлінську (земську) автономії. На цій основі М. Грушевський синтетично виокремив національно-територіальну автономію.

Обидва мислителі висловили думку, що перед суспільно-політичним рухом потрібно ставити конкретні цілі й завдання. Найбільш прийнятним для Російської імперії М. Драгоманов і М. Грушевський визначали встановлення конституційних форм державного устрою [17]. Місцеве самоврядування вони розглядали як основу демократизації суспільства і протидію бюрократичній централізації.

Незаперечним фактом є те, що до федералізму, М. Грушевський прийшов через історію, а точніше через вироблення концепції історії українського народу. Історіософське висвітлення позитивістського нарративу потребувало ідеї прогресу, поступовості й безперервності. Недаремно, вчений вважав, що Київська держава переходить у XI ст. “в форму, яку за Костомаровим, часто тепер звемо федерацією” [18]. Грушевським федерація в історичному контексті характеризується як політичний зв’язок з акцентуванням на принципі єдності [19]. Федеративний устрій Київської держави виступає у вченого як продукт спільної дії князівсько-дружинної верстви та простого громадянства. Тому закономірними є відсилання М. Грушевського у бік самодержавства у 1905 р. про, те що зародження політичної влади – це справа усіх верств і класів суспільства. Важливим аспектом об’єднання Русі вчений висуває династичну ідею. Для українців XIX ст. такою ідеєю стала українська ідея.

Можна стверджувати, що основні чинники історичної та політичної концепції М. Грушевського збігалися. До них відносять: народ, територію, державу. Вони, у випадку України, не виступають самостійним фактором, а лише в комплексі дозволяють усвідомити її перспективи. Світогляд М. Грушевського синхронно розвивався з появою нових ідеологічних течій в європейській суспільно-політичній думці, що в першу чергу піднімали питання національного і соціального визволення.

Підсумовуючи становлення свого світогляду, вчений у 1920 р. написав у проекті програми УПСР, в якій відстоював федералістичну концепцію: “Але я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодієвських братчиків, і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади вина лежить по стороні влади, бо інтерес трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації...” [20].

Федералістська концепція М. Грушевського на практиці виступала як політичний проект об’єднання українських земель Російської держави в одну область, одну національну територію – у цьому полягала вимога автономії. Демократизм повинен лежати в основі організації суспільного устрою і влади. Він наголошував: “Українська територія має бути організована на засадах широкого демократичного нецензурного самопорядкування, від самого споду аж до верху українського суспільства” [21]. Конституціоналізм виступає у М. Грушевського як модель налагодження стосунків в межах визначених компетенцій, що забезпечується правовими гарантіями. Високу увагу вчений приділив також питанню децентралізації імперії, актуалізувавши його потребою забезпечення прав національних меншин.

М. Грушевський був переконаний, що самостійність у межах “свобідної і демократичної федерації” є послідовним і логічним завершенням національного розвитку українців. Парадоксом в цій ситуації є те, що вчений наголошує на безперервності українського історичного поступу, заперечував такий процес у сфері державотворення. Реальне втілення державотворчих заходів розглядалось у віддаленій перспективі. Першочерговим завданням на початку XX ст. визначалося досягнення і побудова демократичної федерації в межах Російської імперії, в якій Україна мала отримати статус національно-територіальної автономії. М. Грушевським був розроблений механізм реалізації поставленої мети: 1) створення потужної політичної партії національного гатунку, яка мала виконувати консолідуючу функцію в українському суспільстві, а також стати основою фракції в федеративному парламенті; 2) формування української парламентської фракції, яка боролася за автономію; 3) проголошення національно-територіальної автономії та формування реальної самоврядної влади.

Однак розвиток кризових явищ в Російській та Австро-Угорській імперіях змушував постійно вдосконалювати цей політичний проект. На початку XX ст. в політичному мисленні М. Грушевського помітна принципова нездатність розглядати Україну як самодостатню країну поза російським контекстом. Практично, можна вести мову про те, що мислитель в той час не розглядав Україну в європейському та світовому політичному контексті, хоча доклав зусиль для її розгляду у такому культурному й історичному вимірі. Основними ідейними чинниками формування федералізму М. Грушевського виступили: історіософія України, Росія, європейська перспектива, звідси пріоритет народу, питання етнічної самоідентифікації, розробка оптимального державного устрою.

Охарактеризовані ознаки федералізму М. Грушевського свідчать про високий рівень впливу на його формування народницької ідеології та української політичної традиції XIX ст. Роль народництва як системи позитивних політичних ідей не може бути вичерпана розумінням його лише через культурницький напрям діяльності. Саме цими тенденціями характеризується генеза федералістської концепції М. Грушевського

Ідея федералізму перетворювала український політичний рух на реально діючий чинник. Федералізм по своїй суті був елементом народництва у національно-визвольному русі, а вироблялася ця політика М. Грушевським і його спільниками на цілком усвідомлюваній основі. Федералістські ідеї наших визначних представників не були “на віки” застиглою догмою, вони постійно розвивалися і вдосконалювалися. Формування і еволюція федералізму М. Грушевського кінця XIX – початку XX ст. переконує, що його у жодному разі не слід розглядати як альтернативу незалежності і самостійності [22]. Федералізм тоді, розуміли як найбільш ефективну та доцільну систему

управління в державах великих розмірів, засобом протидії бюрократичному централізму, основою скритої опозиційності до режиму, устроєм для громадянського суспільства.

Для представників української політичної думки федералізм вийшов далеко за рамки утилітарної наукової концепції й став всеохоплюючою ідеологією, майже релігією [23]. Федералізм був відповіддю вітчизняної інтелектуальної еліти на бездержавність українського народу та відсутність єдиної історико-політичної традиції. Національний рух і суспільно-політична думка XIX – початку XX ст. вплинули на становлення політичного світогляду лідерів й учасників Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.

Примітки

¹ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століття (Навчальний посібник) – К., 1996. – С. 95.

² Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. // Літературно-публіцистичні праці. – Т.2. – К., 1970. – С. 347-348.

³ Берлін І. Чотири есе про свободу. – К., 1994. – С.64.

⁴ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 295.

⁵ Скульчик С. Пробудження нації. До концепції українського національного руху II половини XIX століття. – Мельбурн, 1994. – С. 24.

⁶ Левенець Ю. А. Від кирило-мефодіївців до Драгоманова // Українська ідея: історичний нарис. – Керівник авторів Солдатенко В. Ф. – К., 1995. – С. 92.

⁷ Лисяк-Рудницький І. Правопорядок і революція // Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С. 343.

⁸ Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С. 7.

⁹ Грушевський М. Споми́ни. // Київ. – 1988. - № 12. – С. 121.

¹⁰ Грушевський М. Автобіографія. – 1906. – С. 2.

¹¹ Грушевський М. Споми́ни. – С. 122-123.

¹² Там само. – С. 120.

¹³ Грушевський М. Споми́ни. // Київ. – 1988. - № 12. – С. 121.

¹⁴ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ-Кембрідж, 1991. – С. 12.

¹⁵ Грушевський М. З біжучої хвилі. – К., 1906. – С. 29.

¹⁶ Прицак О. Вказ. праця. – С. 33.

¹⁷ Драгоманов М. Историческая польща и великорусская демократия. // Драгоманов М. Собрание политических сочинений. – Т.1. – Париж, 1905. – С. 382-385;

¹⁸ Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вісник. – Т.30. – Львів, 1905. – С. 245-258.

¹⁹ Прицак О. Вказ. праця. – С. 17.

²⁰ Березенець В. Історіософія Михала Грушевського. - Дис. ... к. філософ. н. – К., 1996. – С. 179.

²¹ Борітєся-Поборете. – Відень, 1920. – Т.1. – С.12.

²² Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991. – С. 118.

²³ Копиленко О.Л. Політико-правові ідеї М. Грушевського і проблеми розбудови української державності. – Дис. у формі наукової доповіді. – Одеса, 1993. – С. 18.

²⁴ Там само - С. 17.

Юрій ШЕРЕМЕТА

(м. Київ)

Агатангел Кримський про галицький національно-визвольний рух XIX ст.

У статті аналізуються погляди видатного вітчизняного вченого А.Ю. Кримського на український національно-визвольний рух Галичини XIX ст.

Yuri SHEREMETA (Kyiv). Agatangel Kryms'kiy about the Galician national liberation motion XIX of century.

The views of salient Ukrainian scientific Agatangela Kryms'kogo for the Galician national liberation motion XIX century are analyzed in the article.

Галицький національно-визвольний рух XIX ст. створив позитивний інтелектуальний ґрунт для формування національної самоідентифікації, вітчизняної політичної еліти та майбутніх засад державності в період Української революції 1917-1921 рр. Двома основними положеннями, які взяв український рух на озброєння було нове розуміння ідеології та орієнтація на європейські ідеї. Найбільш значимим явищем “довгого XIX ст.” було складання “національного проекту”. Розвиток визвольного руху ідейно залучив Україну до західноєвропейського контексту світового історичного процесу в XIX ст., футурологічно визначивши тенденції розвитку вітчизняної історії на все XX ст. А. Кримський розумів важливе значення українського руху для історичної перспективи, тому його звернення до національної проблематики було закономірним.

Актуальність означеної проблеми фокусує ряд можливостей та реалій, що їх мала українська нація у XIX ст., продукує багато позитивних сенсів та ідей, які є досить прогностичними для розуміння сучасних тенденцій політичного розвитку.

Наукова новизна полягає в долученні теоретичних досліджень А. Кримського до загальної оцінки історії XIX ст. Сьогодні XIX ст. стало досить популярним періодом серед вітчизняних дослідників, які намагаються вивести напрямки розвитку української історії нового і новітнього часу. Однак аналіз та погляди А. Кримського на розвиток національно-визвольного руху XIX ст. не був предметом спеціальної наукової студії. У радянській історіографії історичні погляди академіка А. Кримського висвітлені лише в монографії Гурницького К.І., де в першу чергу акцент зроблено на науковій спадщині вченого [1]. В одному з параграфів праці йдеться про оцінку А. Кримським “українського суспільно-політичного руху у XVIII – на початку XX ст.”. У сучасній вітчизняній історіографії ми виділяємо студію Матвєєвої Л.В. і Циганкової Е.Г. “А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук. Вибране листування” [2], а також виданий Інститутом сходознавства імені А. Кримського НАН України двотомник “Епістолярна спадщина Агатангела Кримського” [3]. Історіографічний внесок у студіювання життя здійснили й вчені української діаспори [4].

Початок XIX ст. ознаменований піднесенням національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Тут активізується культурно-освітнє життя, поширюється політичний і революційний рух. Недаремно, що свої зацікавлення А. Кримський розпочав з Галичини – “українського П’ємонт”. Аналізуючи зародження та розвиток українського руху у XIX ст., А. Кримський керувався в першу чергу гуманістичними ідеями, позитивістським підходом до історичної чи публіцистичної реконструкції та романтичними історіографічними тенденціями. Головним об’єктом у студіях А. Кримського виступали культурно-освітні проблеми й розвиток національної самосвідомості, звернення до політичних питань було зв’язане з уточненням своїх тверджень чи думок із приводу оцінки певного явища. Соціально-економічні явища турбують вченого лише спорадично, у зв’язку з програмною лінією тієї чи іншої партії чи групи [5]. Симптоматичним моментом дослідження А. Кримським національно-визвольного руху в Галичині є настигнє означення її населення терміном “русини” [6], а наддніпрянців – “українці”, “вкраїнці”.

Характеризуючи основні тенденції розвитку національно-визвольного руху, А. Кримський визначає початок його пробудження 80-90-ми рр. XVIII ст., коли “русини ожили і голосно заявили про свої національні права” [7]. Цьому сприяло визнання на державному рівні Австрійської імперії “права русинів на існування” [8]. Під час революції 1848р. громадськістю була висунута вимога поділу Галичини на польську і українську частини з приєднанням до останньої Закарпаття та Північної Буковини і надання цьому утворенню широкої автономії в межах Австрійської імперії. “Русини” отримали “деяку конституцію” і добилися певних завоювань у сфері культури. Це було в першу чергу результатом активної революційної роботи представників галицької інтелігенції. Головним наслідком участі галичан у “Весні народів” було інтелектуальне продукування “народної ідеї”, яка бере початки від Г. Квітки-Основ’яненки, Марка Вовчка, Т. Шевченка [8]. Важливим аспектом розвитку визвольних тенденцій є трансформація їх у легітимні засоби боротьби. Про це свідчить високий рівень культурно-просвітницької роботи представників нової галицької інтелігенції, що зародилася на поколінні молоді революції 1848 р. та українському письменстві. “Молодіж, університетські студенти і др. – одушевилися під впливом Шевченкових ідей. Являються свої письменники... назвавши себе народовцями (найзнаменитіший між ними Осип Федькович). Вони закладають свої часописи: “Вечерниці”, “Мету”, і нарешті “Правду”. Задля народної освіти їми було заложено товариство “Просвіта”, котре дуже сильно будило національну свідомість в простім народі (1868)” [9].

Відомим фактом є протистояння між польським визвольним і українським національним рухом, що було викликано внутрішньою політикою австрійського режиму в рамках отримання підтримки з боку влади по реалізації своїх політичних і культурних вимог. А. Кримський стверджував, що маючи автономію поляки “аж дотепер вони страшно утискають і угнітають русинів” [10]. Закономірним результатом спільної політики австрійських властей і польської еліти було сіяння розбрату в середовищі галицьких визвольних сил. Національно-визвольний рух Галичини “розколовся рішучо на дві частини: одна староруська, до котрої належала і фракція москальофільська, а друга – народовська, українофільська” [11]. Аналітично осмисливши розвиток галицького руху, А. Кримський дійшов висновку, що йому протистоїть не лише австрійський режим, але й російське самодержавство [12]. Вчений виявляє взаємообумовленість і синхронність подій у Західній Україні та Наддніпрянщині, говорячи про потужний інтелектуальний вплив на галицьку інтелігенцію і простий люд з боку підросійської України. “Народній ідеї в Галичині, – пише історик, – допомгла наша Україна” [13].

Знаючи з джерел про становище селянства західноукраїнських земель у XIX ст., А. Кримський вказував на основний недолік провідників визвольного руху, який полягав в тому, що вони постійно твердили про збереження “національних святощів”, але не хотіли боротися за “матеріальне підвищення народу” [14]. У контексті викладеного хотілося б згадати статтю А. Кримського “Голодный тюремный бунт малорусских студентов во Львове”, надру-

ковану в газеті “Новь” у 1907 р. У цій студії історик розповідає про арешт австрійськими властями за участі польської політичної еліти 83 студентів, які у відповідь на образу професора-поляка Віняжича вчинили погром у Львівському університеті. Але більшої уваги заслуговує аналітичний виклад передумов і причин згаданого конфлікту. Його суть полягає в тому, що “це один із моментів більш широкої боротьби пригніченого корінного (автохтонного) малоруського населення Галичини (русинів) проти своїх шовіністичних гнобителів” [15]. Вчений вказує на те, що австрійська громадська думка виступила на захист студентів, добившись щоб “галицьким польським властям” довелося “спорядити негайно слідство і звільнити ув’язнених, котрі проголодували три дні” [16].

А. Кримський не применшував заслуг галицького національно-визвольного руху XIX ст., прагнучи науково обґрунтовано проаналізувати реальне становище Галичини та її населення. До основних тенденцій розвитку визвольного руху в Західній Україні, на думку А.Кримського, слід віднести те, що зародження провідників руху відбулося в період революції 1848 р., рух не мав єдиної ідеологічної платформи, а керувався лише ідеями збереження самобутності. Рух мав культурно-просвітницький характер. Головною вимогою руху було відстоювання національних прав. Сформованими виявилися і основні риси політичної самоідентифікації в середовищі галицької інтелігенції, які не бажали боротися за соціальне визволення.

Отже, можна переконливо стверджувати, що “українське питання” вплинуло на формування національної самоідентифікації А. Кримського, було завжди в центрі його наукових інтересів, сприяло появі політичної концепції “націоналізму українства”, яку вчений обґрунтував після Української революції 1917-1921 рр. Аналіз галицького національно-визвольного руху розширив його внутрішню переконаність у потребі боротьби за суверенність України.

Примітки

- ¹ Гурницький К.І. Кримський як історик. – К., 1971. – 182 с.
- ² Матвеева Л.В., Циганкова Е.Г. А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук. Вибране листування. – К., 1997. – 187 с.
- ³ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890-1917рр.). – Т.1. – К.,2005.; Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1918-1940рр.). – Т.2. – К., 2005.
- ⁴ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2001. – 328 с.
- ⁵ Гурницький К.І. Вказ. праця. – С. 158.
- ⁶ Інститут рукописів Національної наукової бібліотеки імені В. Вернадського. – Ф. 1. – Л. 22407. –Арк. 4, 5.
- ⁷ Там само. – Арк. 3.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само. – Арк. 8.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Там само. – Арк. 9.
- ¹² Там само. – Арк. 10.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 8.
- ¹⁵ Зоря. – Річник дванадцятий. – Львів, 1891. – С. 77.
- ¹⁶ А[гатангел] К[рымский] Голодный тюремный бунт малорусских студентов во Львове. // Новь. - 20 февраля 1907.

Геннадій ПОЛЄТАЄВ
(м. Житомир)

Ставлення М.П. Драгоманова до проблем європейського соціалізму

На основі вивчення історичної та літературно-публіцистичної спадщини М.П. Драгоманова аналізується ставлення вченого-політолога до проблем європейського соціалізму. Автор наголошує на політологічно-прикладному характері студій мислителя.

Hennadij POLETAEV (Zhytomyr). M.P. Dragomanov's opinion about the problems of European socialism.

The attitude of the political -scientist toward the problems of European socialism is analysed on the basis of study of historical and literary-publicism inheritance of M.P. Dragomanov. An author marks on political science applied character of studios of the Thinker.

Академік С. Єфремов в статті, присвяченій пам'яті М. Драгоманова, писав, що він (тобто – М.П. Драгоманов) поставив українство на широке підґрунтя європейських ідеалів, дав йому тверде теоретичне обґрунтування, створивши першу власне політичну програму, проникнутою єдиною загальнолюдською правдою, покликавши для цього всю силу науки й людського розуму.

Великого значення з огляду на історичну перспективу і розвиток нинішньої суспільно-політичної ситуації набуває уявлення М. Драгоманова про визначальний демократично-ліберальний критерій і мету суспільних відносин. Актуальність даного дослідження полягає у спробі оцінити його бачення засад лібералізму протягом 1870-1890 рр.

В. Сарбей та І. Захарова наголошували на тому, що політичну платформу українські соціал-демократи запозичили саме у М. Драгоманова, та й що сам вчений у своїх поглядах поєднував національний патріотизм та інтернаціоналістські підходи [1, с. 122-123]. Значну роботу з вивчення епістолярної спадщини вченого здійснив Б. Кістяківський, на переклади якого ми посилатимемося надалі [2, с. 101-170].

М.П. Драгоманов наголошував на своїй приналежності до європейської соціал-демократії, зараховуючи К. Маркса до представників “державно-економічного порядку”, диктаторського різновиду соціалізму. Трактуючи історичний матеріалізм як один із методів вивчення суспільства, політики, держави та права, вчений у своїх творах наголошував на еволюційному шляху розвитку суспільства, стверджуючи, що “будь-яка революція є спонтанним явищем, здатним змінити політичний устрій” [3, с. 8-12].

Соціалісти-драгоманівці висували на перше місце вимоги соціальні, централізму протиставляли децентралізм. Сам вчений, як відомо, вбачав корені українського соціалізму у громадах і наполягав на необхідності зростання добробуту нації. У сучасному контексті можна подати дане твердження у вигляді тріади: “Добробут – нація – демократія”.

Аналізуючи хід історії, вчений зробив важливий висновок, що XIX століття – це вік національностей, спадкоємець віків гуманізму та Декларації прав людини, і тільки ті національні рухи мають силу і співчуття світу, в яких питання національності є разом з тим питанням культури та прав людини [4].

Прогрес людства можливий тільки на основі гармонічного поєднання національного і вселюдського, так само, як і прогрес кожного народу. Виходячи з цього, вчений вважав, що теоретична різниця між українофілами і українськими радикалами полягає в тому, що перші (він називає їх українськими націоналістами) ідуть до автономії і розвитку нації, виходячи з основ національних, етнографічних, а другі, - “українські гуманісти”, - виходячи з принципів всесвітнього поступу, від ідей вселюдських, універсальних, гуманістичних. Не зрікаючись національного, вони вважають, що “головні цілі громадської праці однакові в усіх по крайній мірі європейських народів”, і усвідомлюють себе “людьми чи європейцями української нації”. Як показав досвід, ідея федералізму була підтверджена багатьма прецедентами з міжнародної політичної практики.

Вчений-історик М.П. Драгоманов шукав зразки вирішення суспільно-політичних національних проблем у Швейцарії та Австро-Угорщині; між 1876 та 1879 рр. з'являються праці: “Турки внутренние и внешние” (Женева, 1876) та “Шевченко, українофіли і соціалізм” (Женева, 1879).

Найближчим до ідеального соціального устрою Драгоманов бачив швейцарські кантони, де він прожив близько п'ятнадцяти емігрантських років. Необхідною об'єднуючою між собою умовою для асоціацій індивідів мислитель вважав національне, як сукупність спільних ознак. Таким чином, людство є “лише сукупністю націй” [5, с. 295].

Кожен факт і явище української національної справи М. Драгоманов розглядав у європейському контексті, на науковому ґрунті всесвітнього історичного процесу, широко застосовуючи порівняльний метод, системний підхід, спираючись на принцип еволюції. Його система органічно поєднаних між собою поглядів на українську націю створила передумови для заснування так званої концепції окремішності українського народу.

М. Драгоманов як політолог і фольклорист виступав проти національних міфів, вважаючи наукову концепцію української історії єдиною можливим засобом утвердження і виховання національної самосвідомості. Він вбачав першочерговим завданням української історіографії розробку такого підходу до дослідження історії України, який давав би цілісне концептуальне розуміння національної історії: “Настав уже час, коли не можна цінити історію нашої України з погляду одного, та ще й хвиливого стану людності, ні навіть з погляду тільки національного, а надто перемішаного з православним; що треба оглянути історію нашу сукупно в усі її доби: княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську, і в усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіту, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській” [6]. Саме за такою програмою вчений досліджував, наприклад, роль Переяславської Ради 1654 р. в історії України і тому непорозуміння як із представниками поміркованого народолюбства, так і з російськими радикалами не згасали.

Видання “Громади” й статті Драгоманова у “Вольному слові” привернули увагу цілої Європи. А тим часом його стосунки з українофільським рухом погіршувалися. Наступ реакції разом із радикалізацією поглядів самого Драгоманова призвели до припинення фінансування журналу в Києві, а пізніше й до розриву з громадівцями. Складна українська справа, про яку М.П. Драгоманов писав, що це “діло і кабінетне і мужицьке, діло і національне і політичне, і соціальне і культурне” опинилася в Україні без підтримки [7, с. 30].

У “Передньому слові до “Громади” вчений формулює закономірність: зі зростанням національної свідомості підвищувалось і міжнародне значення України, зростав інтерес до неї з боку європейської спільноти.

Прикладаючи до української історії європейський масштаб, М.П. Драгоманов дійшов висновку, що до приєднання до Росії Україна становила частину європейського світу і йшла тим же шляхом поступу, маючи у своїй істо-

рії і добу Відродження, і Реформацію. Церковні братства, які відкривали школи та друкарні та сприяли прогресу літератури та освіти він розглядав як своєрідне втілення протестантизму на українському ґрунті.

Тому не дивно, що завдання створення держави, основаної на справедливому соціальному ґрунті М. Драгоманов вважав не таким вже й складним, бо українське селянство “не тільки зміло вберігти в собі своє достоїнство та людяність, але й самостійно підійти до найвільніших думок нових європейських освічених людей” [8].

У цей час вчений займається переважно написанням статей різного змісту, ізолюється як від російського народництва, так і від “старогородівців”. Європі ім’я його стає відомим саме завдяки фундаментальним працям з етнографії та фольклору (написав і видав їх, переважно за кордоном, понад 60).

Працюючи над національною ідеєю, М. Драгоманов помітив, що національна самосвідомість є величина непостійна: вона піднімається, й активно виявляється в періоди напружень, боротьби за свої права, в періоди найбільших втрат, або найбільших утисків, і тільки тоді вона дозріває до національної ідеї, до повної ясності національної справи та її завдань; у часи ж відносного спокою та пригнічення така ідея є просто непопулярною. Через це соціальний устрій суспільства на думку мислителя гармонійно повинні розвивати особистості, об’єднані в асоціації на добровільних засадах.

Вільний індивід в розробці М.П. Драгоманова є першоосновою соціуму, фундаментом соціального й міжнародного порядку. Функції держави у суспільстві “вільних індивідів” має виконувати “товариство – товариств”, що утворюється знизу з ініціативи самих таких “індивідуальних особистостей” – федеративна спілка з максимальною децентралізацією та самоврядуванням громад[9]. “Громаду” М. Драгоманов ставить понад національні елементи асоціацій, вважаючи національність лишень ґрунтом, формою та способом, що мали би послужити в першу чергу соціальному добробуту, “...й просвіті нашого народу, а вкулі з ним й його національності” [10]. А саме питання національності й усього, що з нею пов’язане він не характеризує як “перше, головне діло” у справі майбутнього українського народу.

Щодо втілення даних суспільних ідей у життя, то тут Михайло Петрович виступав противником загальної соціальної революції, котра не могла би на його думку витворити новий лад суспільного життя [11]. Надія на соціальну революцію, вважав мислитель, веде у глухий кут; новий суспільний устрій повинен органічно та поступово сформуватися із попередніх йому ладів.

Окремо хочемо зазначити, що М. Драгоманов, вбачаючи оптимальним варіантом суспільства спільноту асоціацій вільних особистостей, зі знонайменшими елементами примусу і на федералістських засадах, такий соціальний устрій не уявляв без повної особистої волі кожного окремого індивіда та ідеї поступу на основі еволюції, як необхідної умови встановлення “справедливого ладу”. Його численні статті у цьому сенсі дали програмне підкріплення створеній 1890 р. Русько-українській радикальній партії.

М.П. Драгоманов, знаючи історичні приклади тісної єдності соціально-економічного та національного рухів, та їхню взаємопов’язаність саме задля соціального, політичного поступу, вбачав перспективи національно-просвітницького розвитку, де національність є лише своєрідним ґрунтом соціальної еволюції. Тільки національна самосвідомість, як зазначав М.П. Драгоманов, підносить національність на рівень свідомого фактора загальнолюдського цивілізаційного процесу, допомагає знайти своє місце в системі людських міжнародних зв’язків, утвердити своє право на повноцінне існування серед інших народів.

Центральне місце в суспільних поглядах Драгоманова посідає ідея соціальної справедливості та підтримки високої духовної культури народу. Обґрунтування її вчений вважав найважливішим досягненням європейської науки. Система життєвого укладу Російської імперії, запозичена за зразком європейського Просвітництва, лишалася на старому, суто московському ґрунті, і тому перед Драгомановим виникло питання пошуку компромісів у справі українській, відхід від імперських зразків демократії. Загалом він позитивно оцінював потенціал соціалістичної ідеї, бажаючи запозичити з неї демократичні здобутки, закликав поставити український рух на європейський ґрунт.

М.П. Драгоманов неодноразово підкреслював, що прогрес людини і суспільства, прогрес культурний, соціальний та політичний – це головне, а національне є ґрунтом, формою для розвитку.

Вчений був твердо переконаний, що перш, ніж вимагати прав, робити політичні програми, закликати до політичних дій, треба розібратись в самих собі, пізнати свої обставини, зважити свої та чужі сили, стати на таку тверду теоретичну основу, щоб ніколи не збиватись з дороги.

Примітки

¹ Сарбей В.Г., Захарова І.В. Соціалістичні ідеї у світогляді М.П. Драгоманова // Штрихи до наукового портрету М. Драгоманова: Збірник наукових праць АН України, Інститут літератури ім. Т. Шевченка. Відп. ред. Р. С. Міщук. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 122–12.

² Кистяковский Б.А. М.П. Драгоманов по его письмам // Русская мысль. — 1911. — №9. — С. 101 – 170.

³ Новиченко Л.М. Просвітитель // Штрихи до наукового портрету Михайла Драгоманова. — К., 1991. — С. 8 – 12.

⁴ Драгоманов М. Германство на Востоке и Московщина на Западе // Вольное Слово. — 1882. — № 31

⁵ Драгоманов М.П. Вибране. — К.: Либідь. — 1991. — С. 295

⁶ Драгоманов М. Страхи українського сепаратизма // Вольное Слово. — 1882. — № 50

⁷ Там же. — С. 30

⁸ Драгоманов М. Листи до Ів.Франка і інших. 1881 — 1896 / Видав Ів.Франко. — Львів, 1906.

⁹ Драгоманов М.П. Вибране... — С. 296

¹⁰ Драгоманов М. Вольный союз — Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. Свод и объяснения. — Женева, 1884. — С. 109 – 286.

¹¹ Драгоманов М.П. Выбранное... — С. 300.

Марина МИШКО
(м. Чернігів)

Російська імперія та Північний Кавказ: репрезентація емоцій у художній літературі

У статті аналізується російська художня література та емоційний фон, відображений в ній щодо Кавказької війни XIX ст. Особлива увага приділяється зворотному відгуку, який сформувався в результаті бурхливих емоцій, відображених в літературних текстах.

Maryna MYSHKO (Tchernihiv). Russian empire and North Caucasus: representation of emotions in artistic literature

Russian artistic literature and emotional background, represented in it, in relation to the Caucasian war of the XIX century is analysed in the article. Special attention is given to a reverse review, which was formed as a result of stormy emotions, represented in literary texts.

Для сучасної української історичної науки мабуть немає більш хиткої теми, аніж дослідження емоційного фону тієї чи іншої історичної епохи. Для вітчизняної науки, заснованої на класичних засадах, на першому місці знаходяться події та факти, хоча не секрет, що історики заходу давно перейшли цей етап та крокують у напрямку до історії ідей, до історії емоцій.

Навряд чи варто сперечатись, що абсолютне гасіо не є стимулом нашої поведінки. Достатньо часто ми – хтось більше, інші менше, але загалом всі – робимо наступний доленосний крок в своєму житті, піддаючись хвилинному пориву. І, навіть, іноді думаючи, що рішення, прийняте нами, достатньо виважене, насправді ж було прийняте на підсвідомому рівні раніше, а потім наш мозок підлаштував всі наступні події так, ніби підсвідомість тут ні до чого. А ні для кого ні секрет, що підсвідомість – це притулок наших емоцій.

Предмет нашого дослідження достатньо складний. Психологія досі не може остаточно відповісти, що являють собою наші емоції, дійти до згоди як вони формуються та дослідити механізм їх впливу на нашу поведінку та хід думок. Але єдине, що не потребує величезної кількості психологічних теорій, те, що емоції інтенсивно впливають на діяльність людини, являються її стимулом та натхненням. Закономірно виникає питання: чому така важлива частина нашого життя не може стати предметом дослідження не лише психології, а й історії? Адже не можна заперечити той факт, що і історія, як творіння людське, підкоряється колективному безсвідомому та залежить від емоцій. Тому знання про історію емоцій може прояснити багато невідомих фактів, або ж таких, які через раціональне зрозуміти все одно неможливо.

До цих неоднозначних тем відноситься історія Кавказької війни XIX ст. в Російській імперії. Історики не одного покоління намагаються знайти істину та відповісти на ряд питань. Основна точка розбрату серед дослідників: що лежить в основі такого масштабного конфлікту – просування Росії на Кавказ чи реалії самого регіону (військова активність горців)? Чому найбільш жорстокий опір урядові війська зустріли в гірських районах з низьким рівнем розвитку продуктивних сил? До якого типу військових конфліктів слід віднести Кавказьку війну? До дискусійних питань відноситься і проблема хронологічних рамок війни [17, с. 13]. І це не повний перелік. Не зважаючи на те, що Кавказьку війну досліджувало не одне покоління істориків, вирішити проблему не вдалось. Тому, можливо, необхідно поглянути на питання з іншого боку, а саме, звернутись до корифеїв історії емоцій.

Уперше заговорив про історію емоцій представник школи анналів Люсьєн Февр в статті “Почуття та історія: як реконструювати емоційне життя минулого” [16, с. 38]. Проте його ідеї набули поширення лише на початку XXI ст. і відродились завдяки Уільяму Рейді, який 2001 р. видав роботу “Навігація почуттів: початок історії емоцій” [16, с. 40]. Загалом, рубіж століть вважають емоційним поворотом в гуманітарних науках. Дослідження історії Кавказької війни через призму емоційного фону епохи, нажаль, нам не відомі.

Метою даної статті є визначення ролі художників слова в Російській імперії XIX ст., дослідження репрезентованих емоцій відносно Кавказької війни в художній літературі та, по можливості, виокремлення кореляції цих емоцій з подіями на кавказькому фронті.

Проаналізувавши російську літературу XIX ст., ми виділили понад п'ятдесят художніх творів дев'ятнадцяти авторів, які присвячені Кавказу, або які опосередковано торкаються проблеми.

Таблиця 1. Твори кавказької тематики у російській літературі кінця XVIII – початку XX ст.

№ пп	Рік написання	Автор	Назва твору	Жанр
1.	1797	Г.Р. Державин	На возвращение графа	Вірші
2.	1809	С.С. Бобров	Стоя незыблیمей и тверже	Вірші
3.	1814	В.А. Жуковский	К Воейкову	Вірші
4.	1814	В.В. Капнист	Безопасность	Вірші
5.	1815	К.Н. Батюшков	К Аристу Фуску	Вірші
6.	1821	А.С. Пушкин	Кавк. Пленник	Поєма
7.	1821	В.К. Кюхельбекер	К Ермолову	Вірші
8.	1823	А.С.Пушкин	Так буйную вольность заколы тес- нят	Вірші
9.	1828	М.Ю. Лермонтов	Черкесы	Поєма
10.	1828	М.Ю. Лермонтов	Кавказский пленник	Поєма
11.	1828	А.С. Пушкин	Кавказ	Вірші
12.	1830	М.Ю. Лермонтов	Каллы	Поєма
13.	1830	А.И. Полежаев	Ерпели	Поєма
14.	1830	М.Ю. Лермонтов	Черкешенка	Вірші
15.	1830	М.Ю. Лермонтов	Кавказ	Вірші
16.	1830	М.Ю. Лермонтов	Кавказу	Вірші
17.	1830	М.Ю. Лермонтов	Утро на Кавказе	Вірші
18.	1830	М.Ю. Лермонтов	10 июня	Вірші
19.	1831	А.А. Бестужев- Марлинский	Вечер на Кавк. водах в 1824 году	Проза
20.	1831	А.С. Пушкин	Роман на Кавказских водах	Проза
21.	1831	А.А. Бестужев- Марлинский	Письма из Дагестана	Проза
22.	1831	А.И. Полежаев	Тарки	Вірші
23.	1832	А.А. Бестужев- Марлинский	Аммалат-бек	Проза
24.	1832	М.Ю. Лермонтов	Измаил-бей	Поєма
25.	1832	М.Ю. Лермонтов	Аул Бастунжи	Поєма
26.	1832	М.Ю. Лермонтов	Хаджи Абрек	Поєма
27.	1832	А.И. Полежаев	Чир-Юрт	Поєма
28.	1832	М.Ю. Лермонтов	Синие горы Кавказа	Вірші
29.	1832	А.И. Полежаев	Акташ-аул	Вірші
30.	1832	А.И. Полежаев	Песнь горского ополчения	Вірші
31.	1833	А.И. Полежаев	Послание к А.П. Лозовскому	Вірші
32.	1835	А.С. Пушкин	Путешествие в Арзрум во время похода 1829г	Проза
33.	1836	А.А. Бестужев- Марлинский	Мулла-Нур	Проза
34.	1837	М.Ю. Лермонтов	Спеша на север из далека	Вірші
35.	1837	М.Ю. Лермонтов	Кинжал	Вірші
36.	1838	М.Ю. Лермонтов	Беглец	Поєма
37.	1838	М.Ю. Лермонтов	Козачья колыбельная песня	Вірші
38.	1839	М.Ю. Лермонтов	Герой нашего времени	Проза
39.	1839	М.Ю. Лермонтов	Кавказец	Проза
40.	1839	М.Ю. Лермонтов	Дары Терека	Вірші
41.	1852	Л.Н. Толстой	Набег	Проза
42.	1853	А.Ф. Писемский	Русские луны	Проза
43.	1855	Л.Н. Толстой	Рубка леса	Проза

44.	1855	Л.Н. Толстой	Из кавказских воспоминаний	Проза
45.	1858	И.А. Гончаров	Фрегат “Паллада”	Проза
46.	1858	А.А. Фет	Графу Л.Н.Толстому	Вірші
47.	1862	Л.Н. Толстой	Казак	Проза
48.	1862	Ф.М. Достоевский	Записки из Мёртвого дома	Проза
49.	1869	Л.Н. Толстой	Война и мир	Проза
50.	1873	Н.С. Лесков	Очарованный странник	Проза
51.	1874	Н.А. Некрасов	Уныние	Вірші
52.	1891	А.П. Чехов	Дуэль	Проза
53.	1892	Н.Г. Гарин-Михайловский	Детство Тёмы	Проза
54.	1904	Л.Н. Толстой	Хаджи-Мурат	Проза

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1797-1904 рр. Від часу коли піднімає тему Кавказу Г.Р. Державін до часу створення 1904 р. Л.М. Толстим повісті “Хаджі-Мурат”.

Цілоком усвідомлюючи, що предмет нашого аналізу достатньо тонкий та не стандартний, ми вважаємо за необхідне використовувати метод контент-аналізу, щоб за допомогою цифр об’єктивізувати отримані результати. Даний метод вже добре зарекомендував себе в подібних історичних дослідженнях.

Значення художників слова в Російській імперії важко переоцінити, вони так чи інакше були пов’язані з найважливішими подіями країни. Письменники піднімали найгостріші для суспільства питання в своїх творах, стоячи таким чином в опозиції до існуючого режиму. Освічене населення вважало цілоком природним читати літературні журнали, вивчати нові вірші, цитуючи їх у спілкуванні, та слідкувати за новими надходженнями [14, с. 91]. Всі ці аспекти підвищують значення літературних творів XIX ст. як історичного джерела, і, навіть більше, адже, документальні матеріали були написані саме для того, щоб по ним оцінювати минуле, а література ставила собі за мету відображати настрої та почуття своєї епохи, за що їх можна назвати ідеальними джерелами, такими собі “випадковими свідками” за класифікацією джерел М. Блока [22, с. 43].

Як вже говорилося вище, про Кавказ російські письменники починають писати з 1797 р. у рамках літературного напрямку класицизму і першим підняв цю тему Г.Р. Державін [3, с. 236]. Кавказька тематика в його творах схвилювала громадськість, про що зазначає О.С. Пушкін [14, с. 245]. 1809 р. дещо опосередковано теми торкається С.С. Бобров [2, с. 198], 1814 р. до Кавказу в своїх творах звертається В.В. Капніст [4, с. 132], 1815 р. – К.Н. Батюшков [1, с. 167]. Загалом, в даному літературному напрямку написано 10 % творів, які ми аналізуємо. Автори не присвячують Північному Кавказу твори в цілому, але, зображаючи інші реальності, згадують про Кавказ через призму природи. І, варто зазначити, що сам по собі витриманий в емоціях класицизм виходить за рамки, коли справа торкається нашої проблеми. Природа краю в даних творах настільки бурхлива, настільки яскрава, що ми можемо зробити висновок про зародження емоційного зображення Північного Кавказу через символи природи якраз в творах представників класицизму.

Перший крок в осягненні Кавказької проблеми через новий літературний напрямок – романтизм – зробив В.А. Жуковський 1814 р., але “Кавказький бум” у російській літературі цілковито пов’язаний з творчістю О.С. Пушкіна. “С лёгкой руки Пушкина Кавказ сделался для русских заветною страной не только широкой разгульной воли, но и неисчерпаемой поэзии, страной кипучей жизни и смелых мечтаний!” – констатував В.Г. Белінський [14, с. 45]. Про величезний успіх “Кавказького полоненого” Пушкіна згадує В.Г. Белінський: “Поэму читали всей грамотною Россией; она ходила в тетрадах, переписывалась девушками, охотницами до стишков, учениками на школьных скамейках, украдкою от учителя, сидельцами за прилавками магазинов и лавок. И это делалось не только в столицах, но даже и в уездных захолустьях” [14, с. 89]. Наступним, хто був натхненний музою Кавказу, став М. Ю. Лермонтов. Його творчість повністю просякнута кавказькою темою, як зазначав В. Г. Белінський: “Кавказ взял полную дань с “музы” Лермонтова и сделался его поэтической родиной, пламенно любимой им” [14, с. 95]. Неймовірною популярністю користувались твори М. Ю. Лермонтова, О.О. Бестужева-Марлінського, О.І. Полежаєва, що дає нам можливість зробити висновок про широкі дискусії стосовно кавказької проблеми в колах інтелігенції та освіченого населення Російської імперії.

Представники романтичного напрямку перенесли свої твори бурхливими емоціями, зображаючи Кавказ. Окрім яскравих епітетів та влучних порівнянь, методом, який підсилював емоційний заряд творів, можна вважати поезію. Поезія – це емоція, вдягнена в слова; поетичний твір іноді сам диктує наступну строфу автору, на відміну від прози, яка є більш виваженою. 1816 р. В.А. Жуковський висловився таким чином про поезію: “Она должна иметь влияние на душу всего народа, и она будет иметь это благотворное влияние, если поэт обратит свой дар к этой цели. Поезия принадлежит к народному воспитанию” [14, с. 13]. Елементарний аналіз творів дає такі результати: 63% проаналізованих творів написані у віршованій формі, в 1820-30-х рр. була написана найбільша кількість творів про Північний Кавказ – 64 % , з них 77 % у віршованій формі. Але не варто применшувати значення романтичної прози, за емоційним забарвленням вона не поступається поезії. Дані емоції і впливали на морально-політичні почуття читача, формуючи небачений раніше зворотній відгук.

Стенічні реакції, що викликали своїми творами автори вражають своїми масштабами. Кавказ стає надзвичайно популярною темою не лише для світських дискусій: в 1830-40-х рр. стало модно проходити службу на Північному Кавказі, куди їхали молоді люди, щоб відчувати емоції, які були відображені в літературних текстах. Варто згадати загалом епоху, щоб зрозуміти, що для Печоріних, Онегінних та інших героїв нашого часу, яким набридло власне існування та відсутність в ньому емоцій, Кавказ став новим притулком, на який вони плекали надію. Результатом зворотного відгуку на літературні тексти став феномен “кавказця”, якому важко знайти аналогії в історії світових війн. Феномен полягає в тому, що російські військові переймали традиції, спосіб поведінки горців, вдягались у національний одяг представників кавказьких народів. Така поведінка завойовників абсолютно нетипова і вона також стала предметом для творчості російських письменників.

Вперше герой-кавказець з’являється в літературних творах 1839 р. На таку особливу поведінку російських військових звернув увагу М.Ю. Лермонтов, відобразивши це в прозових творах “Кавказець” та “Герой нашего времени” [6, с. 5]. Л. М. Толстой надзвичайно вдало характеризує “кавказця”: “Это был один из наших молодых офицеров, удалцов-джигитов, образовавшихся по Марлинскому и Лермонтову. Эти люди смотрят на Кавказ не иначе, как сквозь призму героев нашего времени, Мулла-Нуров и т.п., и во всех своих действиях руководствуются не собственными склонностями, а примером этих образцов” [8, с. 211].

Більш детально явище “кавказців” висвітлює в своїх творах саме Л. М. Толстой уже в рамках нового літературного напрямку – реалізму, який характерний врівноваженими емоційними забарвленнями робіт про Північний Кавказ. Загальна кількість кавказької тематики в російській художній літературі зменшується – 25 % від загальної кількості. Але твори цілком відповідають своєму літературному напрямку і таким чином детально висвітлюють реакцію населення російської імперії на емоційний вибух 1820-1830-х рр. Так в розповіді “Рубка леса” 1855 р. Л.М. Толстой характеризує подальшу долю “кавказців” та говорить про розчарування військових в романтичному Кавказі вустами військового офіцера: “Все мы, по преданию едущие на Кавказ, ужасно ошибаемся в своих расчетах, и решительно я не вижу, почему вследствие несчастной любви или расстройства дел скорее ехать служить на Кавказ, чем в Казань или Калугу. Ведь в России воображают Кавказ как-то величественно, с вечными девственными льдами, бурными потоками, кинжалами, бурками, черкешенками, - все это страшное что-то, а в сущности ничего в этом нету веселого. Да, мы в России совсем иначе смотрим на Кавказ, чем здесь” [9, с. 260]. Процес розчарування в своїх уявленнях про Кавказ, навіяних представниками літературної спадщини кінця першої третини XIX ст., відображений також А. Ф. Писемським та А. П. Чеховим [7, с. 12]. На фоні розчарування в ідеалізованому Кавказі формується образ горця-хижака та хижацтва населення краю, що поступово оформилась як домінуюча суспільна думка.

Певним синтезом всіх ідей та емоцій, які вирували на Північному Кавказі протягом XIX ст., став літературний пам’ятник та історична розповідь Л.М. Толстого 1904 р. “Хаджі-Мурат” [10, с. 241]. Загалом, Толстой зрадив реалізму задля Хаджі-Мурата, адже таку тему неможливо описувати без емоцій [11, с. 63]. Робота сповнює читачів сильними почуттями, що пророкувало продовження конфлікту та констатувало невичерпаність проблеми в XIX ст., адже проблема вичерпана лише тоді, коли вона не хвилює нашої душі.

Об’єктивна реальність та склад нашого мислення – дві константи, одна з яких постійно намагатиметься пізнати іншу. Через наявність мислення людина не може просто існувати, їй необхідно обґрунтувати свою присутність на планеті, в певній географічній широті, в конкретній країні, та, врешті решт, в найменшому просторово-часовому вимірі.

Для того, щоб пізнати минуле, нам необхідні вихідні матеріали. А через те, що ми постійно хочемо знати більше про історичну реальність, ми ставимо їй нові і нові питання, тому до вже відомих класичних історичних джерел історик додає все, що так чи інакше стосується минулого. Таким чином на історичному просторі завойовують собі місце джерела, які ще півсторіччя тому визвали б лише подив – художня література. Використовуючи їх, ми ставимо собі завдання по-новому поглянути на давно відому проблему – історію Кавказької війни та дослідити емоційний вимір цього питання.

Митці першої третини XIX ст. використовують символи для підкреслення сильних емоцій та енергій, які вирують на Кавказі, а в другій половині XIX ст. Л.М. Толстой пропонує нам більш системний погляд на Північний Кавказ та Кавказьку війну.

На хвилі романтичного сприйняття Кавказької війни виникає нове покоління військових, які прибули в край, щоб відчувати емоції, про які письменники писали в своїх творах. Виникає таке поняття як “кавказець”. Це явище показує нам наскільки вплинула література 1820-1830-х рр. на своє покоління. Сильні почуття, які молодь хотіла відчувати на Кавказі, не виправдали сподівань, тому вже з початку 1850-х рр. військові розчаровуються в омріяному краї. В середовищі військових, які зіткнулись з кавказькими реаліями на такій хвилі розчарування, формується образ горця-хижака. Таким чином емоції росіян щодо Північного Кавказу амбівалентні: ідеалістична концепція замінюється прямо протилежною думкою, яка оформилась пізніше як загальноросійська суспільна думка. До того ж, період ідеалістичного сприйняття Північного Кавказу (1830-1840-ві рр.) співпадає з численними провалами російських військ на кавказькому фронті, а період розчарування – з наступом росіян, їх перемогами та підкоренням краю.

Іноді ми не замислюємося як емоції впливають на наше життя, тому ще більш дивними для нас є емоції, які впливають на історію певних поколінь. В даній роботі ми намагалися показати, яким чином ці процеси втілюються в реальності. Сподіваємося, нам це вдалося, але таких сильних емоцій навряд чи варто шукати в кожному історичному

епізоді. Північний Кавказ є надзвичайним прикладом. І останній аргумент для скептиків: лише сильні емоційні переживання можуть бути амбівалентними – від кохання до ненависті.

Примітки

- ¹ Батюшков К.Н. К Аристу Фуску // Батюшков К. Н. Сочинения в двух томах. Т. 1. – Москва, 1989. – С. 167-170.
- ² Бобров С.С. Стоя незыблемей и тверже // Бобров С. С. Стихотворения. – Москва, 1987. – С. 198.
- ³ Державин Г.Р. На возвращение графа Зубова // Державин Г. Р. Сочинения: Стихотворения; Записки; Письма. – Ленинград, 1987. – С. 236.
- ⁴ Капнист В.В. Безопасность // Капнист В. В. Избранные произведения. – Ленинград, 1970. – С. 132.
- ⁵ Лермонтов М.Ю. Герой нашего времени // Лермонтов М. Ю. Собрание сочинений в четырех томах. Т. 3. – Москва, 1986. – С. 6-203.
- ⁶ Лермонтов М.Ю. Кавказец // Лермонтов М. Ю. Собрание сочинений в четырех томах. Т. 3. – Москва, 1986. – С. 286-288.
- ⁷ Писемский А.Ф. Русские лгуны // Писемский А. Ф. Собрание сочинений. – Москва, 1987. – С. 78-198.
- ⁸ Толстой Л.Н. Набег. Рассказ волонтера // Толстой Л. Н. Собрание сочинений в двенадцати томах. Т. 1. – Москва, 1984. – С. 219-248.
- ⁹ Толстой Л.Н. Рубка леса // Толстой Л. Н. Собрание сочинений в двенадцати томах. Т. 1. – Москва, 1984. – С. 248-316.
- ¹⁰ Толстой Л.Н. Хаджи-Мурат // Толстой Л. Н. Собрание сочинений в двенадцати томах. Т. 12. – Москва, 1984. – С. 6-127.
- ¹¹ Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Сер. 2. Дневники. Т. 47. – Москва, 1937. – 356 с.
- ¹² Чехов А.П. Дуэль // Чехов А. П. Собрание сочинений в двенадцати томах. Т. 7. – Москва, 1985. – С. 48-184.
- ¹³ Бессмертный Ю.Л. Тенденции переосмысления прошлого в современной зарубежной историографии // Вопросы истории. – 2000. - № 9. - С. 49-58.
- ¹⁴ История русской литературы. XIX век. Т. 1. / под ред. проф. С.М. Петрова. – Москва, 1970. – 546 С.
- ¹⁵ История русской литературы. XIX век. Т. 2. / под ред. проф. С.М. Петрова. – Москва, 1978. – 532 с.
- ¹⁶ Кока Ю. Современные тенденции и актуальные проблемы исторической науки в мире // ННИ. – 2003. – № 3. – С. 34-45.
- ¹⁷ Лапов А.И. История Кавказской войны. – Москва, 1999. – 435 с.
- ¹⁸ Макогоненко Г.П. Творческий путь Михаила Лермонтова // Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений в четырех томах. Т. 1. – Москва, 1986. – 384 с.
- ¹⁹ Опуйская Л.Н. Творческий путь Л. Н. Толстого // Толстой Л. Н. Собрание сочинений в двенадцати томах. Т. 1. – Москва, 1984. – 589 с.
- ²⁰ Репина Л.П. Интеллектуальная история на рубеже XX-XXI веков // ННИ. – 2006. - №1. – С. 54-67.
- ²¹ Черноус В.В. История Кавказской войны: новейшие тенденции // Вестник МГУ. История. – 2004. - №4. – С.34-39.
- ²² Шмидт С.О. Памятники художественной литературы как источник исторических знаний // Отечественная история. – 2002. – № 5. – С. 40-49.

Валерія ЦУБЕНКО
(м. Одеса)

Українське (Харківське) військове поселення кавалерії: історико-правовий аспект функціонування (1817-1857 рр.)

У статті, на основі архівних і опублікованих матеріалів аналізуються історико-правові аспекти функціонування Українського (Харківського) військового поселення кавалерії в першій половині XIX ст., розглядається система судочинства, зокрема у кримінальних справах.

Valeriya TCUBENKO (Odesa) Ukrainian (Kharkiv) military settlement of cavalry: historical legal aspect of functioning (1817-1857)

On the basis of the archived and published materials the historical legal aspects during the first half of the XIX century of the Ukrainian (Kharkiv) military settlement of cavalry are analysed in the article. The system of the legal proceeding is examined, in particular in criminal cases.

Формування національної правової системи дало відчутний поштовх до поглибленого і неупередженого вивчення історії українського права. Зокрема, важливого значення набувають дослідження особливостей правового регулювання суспільних відносин в окремих регіонах України, історичних, політичних, національно-культурних та інших чинників, що їх обумовлювали. Великий інтерес у цьому контексті представляє науковий аналіз історико-правових аспектів функціонування Українського (Харківського) військового поселення кавалерії у першій половині XIX ст. Він дає можливість глибше зрозуміти специфіку державно-правового розвитку українських земель у складі Російської імперії, відтворити систему правових відносин, що характеризують самобутність правової системи України, з'ясувати закономірності та забезпечити наступність розвитку національного кримінального права. Цим, насамперед, і зумовлена актуальність даної публікації.

Теоретичну основу дослідження склали наукові положення, сформульовані в історико-правовій науці. Для розробки теми використовувалися матеріали з історії держави і права України, кримінального права. Значний внесок у виявленні особливостей соціально-правових процесів військових поселень XIX ст. був зроблений Т.Д. Липовською [1].

Джерельну базу дослідження склали нормативно-правові акти Російської імперії, матеріали мемуарного характеру, документи з фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Російського державного військово-історичного архіву (м. Москва). Об'єктом дослідження є система судочинства, зокрема, кримінальна злочинність Українського (Харківського) військового поселення кавалерії з 1817 по 1857 р.

Харківське військово-поселення не перебувало під впливом загального губернського управління та мало власний суд. Судочинство над нижчими чинами відбувалося за військовими законами. 25 грудня 1817 р. вийшов наказ, що забороняв виривати та вирізати у злочинців ніздрі. Таке покарання вперше було назване “нелюдним” катуванням [2, с. 949]. Для розслідування карних справ призначалися службові особи, які заслуговували на особливу довіру. У складних випадках окружні командири створювали слідчі комісії.

Розповсюдженням злочином серед військових поселенців було самовільне залишення населеного пункту військового поселення, тобто втеча. У 1817 р. вийшов наказ “О мерах, которые предотвращают побеги”. Передбачалося за першу втечу карати різкими 200 ударів, за другу – шпідрутенами 500 ударів. На офіцерів роти і командира полку, де сталася втеча, накладалися штрафні санкції: з них стягували платню офіцера, вартість мундиру, амуніції і всього озброєння. Проте це положення не отримало реального застосування. Величезний штраф у 2000 крб. сплачували й поміщики, які прийняли у себе втікачів-військових поселенців. Часто Сенат звільняв поміщиків від сплати такого штрафу [1, с. 68].

У 1824 р. Державна Рада затвердила вказівку М.Б. Баркляя-де-Толлі “О мерах борьбы с побегами нижних чинов”, проте втечі із військових поселень залишалися розповсюдженим явищем і надалі. Наприклад, 1843 р. у 4-му окрузі 1-ї волості Українського військового поселення були затримані втікачі військові поселенці-господарі: Гнат Несажалий, Іван Баштовий, Петро Дмитренко, Артем Недовесов, Федот Баштовий [3, арк. 92]. У розпал Кримської війни – в 1854-му році – уряд пішов на чергове послаблення покарання за втечі поселенців. Зазначалося, що поселенці-втікачі і рядові, які добровільно повернулися, не підлягали покаранню, і на період проведення розслідування зараховувалися до списків особового складу.

Потрібно відзначити, що протоколи та справи розслідування не завжди велися чинно. Документи до штабу інспектора часто надходили брудні, у розірваному вигляді. 18 вересня 1856 р. генерал-лейтенант В.Ф. фон-дер Лауніц видав наказ про дотримання у листуванні суворої чистоти та порядку [4, арк. 278].

Існувала спеціальна форма: короткий витяг-протокол, з військово-судової або слідчої справи при штабс-ротмістрі полку. У ньому особлива увага приділялася повному й точному опису правопорушення. Тут вказувалися відомості про початок слідства та особу правопорушника (ім'я та по батькові, вік, місце проживання та сімейний стан, відомості з документу, що засвідчував особу). У протоколі вказували дату, місце його складання, посаду, прізвище, ім'я та по батькові особи, яка складала протокол, місце, час, зміст правопорушення, характер провини чи злочину, протиправних дій винного, посилання на нормативний акт, що передбачав відповідальність за дане правопорушення, відомості про свідків і потерпілих. При вчиненні групового правопорушення чи злочину, протокол складали на кожну особу окремо.

Найбільшого розповсюдження у Харківському військовому поселенні набули крадіжки, шахрайство, зловживання довірою, умисне пошкодження майна. Так, наприклад, військового поселенця господаря Єфима Кренту і рядового Осипа Правцова упіймали з нарубаним напівстройовим лісом із державної ділянки [5, арк. 1]. За таке порушення військового суд виніс вирок покарати “показово для інших військових поселенців при комітетах 1-го і 2-го поселених ескадронів Є. Кренту 30 ударами, а О. Правцова 25 ударами різок” [5, арк. 1; 6, с. 518].

Крадіжки набули розповсюдження і серед підлітків-кантоністів військових поселень. Джерела свідчать, що кантоністи часто вдавалися до крадіжок курей, гусей, яєць, сала, худоби. Поселенське начальство зазвичай дивилося крізь пальці на такі проступки підлітків [7, с. 156; 8, с. 82]. Головною причиною крадіжок було недоїдання, особливо у прийомних сім'ях. Все ж найжахливішим у житті кантоністів військового поселення було не навчання і, навіть, не погане харчування, а безмежна сваволя начальства. Безліч параграфів і правил, інструкцій і положень робили життя військового кантоніста нестерпним.

Говорячи про нелегке життя кантоністів, потрібно більш детально зупинитися на системі покарань. Якщо за помилки в навчанні покарання здійснювалося частіше всього прямо в стінах школи, то за більш серйозні проступки карали на плацу або манежі. Специфічною формою покарання було зарахування підлітків до складу підрозділу барабанщиків. У корпорацію барабанщиків вступали кантоністи, які відставали у навчанні. Вони били в барабани ранкову і вечірню зорю, а також під час навчань, чергували в усіх місцях, де кантоністи працювали [9, с. 78-79]. При покаранні різками кантоніста могли забити до смерті.

Вступивши на престол, імператор Микола I амністував усіх, хто в день його коронації перебував під слідством. Прострочення строкової і безстрокової відпустки прощалося, якщо протягом 3 місяців після оголошення цього наказу, військові поселенці добровільно з'являлися до військового начальства і не скоїли злочин. Злочинцям, яких засуджено на вислання на каторжні роботи, на поселення або в арештантські роти інженерного відомства, тілесні покарання відміняли [4, арк. 221-222]. Особам, звільненим від тілесних покарань, а також тим, які засуджені на вислання на каторжні роботи, обмежили термін перебування на каторжних роботах до 20 років, а для інших скоротили визначений строк позбавлення волі на третину. Злочинців, призначених в арештантські роти інженерного відомства, за бездоганну поведінку та сумлінне ставлення до праці переводили у розряд військово-строкових. Строковим солдатам, також у разі бездоганної поведінки, скорочували термін позбавлення волі в арештантських ротах [4, арк. 222-223].

В 1826 р. відмінялися тілесні покарання без розгляду справи окружним комітетом і письмового вироку суду. Проте, незважаючи на таку заборону, тілесні покарання залишилися звичайним явищем у військових поселеннях. Колишній кантоніст свідчив, що від різок кожен рік третину батальйону відправляли на “Слисейські поля” [10, с. 330].

Найжорстокішому покаранню підлягали ті військові поселенці, які готували фальшиві документи для втеч. В одному з урядових приписів вказувалося, що “природна любов батьків до дітей, а звідси і побоювання розлуки, часто спонукає їх приховувати народження дітей ...” [11. 310–311]. Міністерство внутрішніх справ запропонувало, як засіб проти жебракування, таврування всіх тих, які будуть спіймані. Затриманим втікачам ставилася на правій руці літера “Б”, що означало “біглий” або “бродячий”, їх карали шпідрутенами, віддавали в солдати, в арештантські роти або засилали до Сибіру.

Жорстоко карали у військовому поселенні за паління, що вважалося кримінальним злочином. Міру покарання за нього визначав тільки ескадронний командир, що автоматично означало: 500 і більше ударів... [12, с. 649].

Поширеними злочинами в Українському військовому поселенні були й привласнення майна та грошей, фінансові розтрата, зловживання посадовим становищем. Наприклад, у 1848 р. командир 1-ї волості 6-го округу ротмістр Єврсинов у період неврожаю не відпускав поселенцям ні хліба, ні сіна, а забезпечував продовольством лише населення власного хутора, начальника 4-го округу, начальника штабу, окружного командира, ад'ютантів, аудиторів і писарів [13, арк. 50].

Тасмним наказом від 10 липня 1853 р. “справи розкольників проти православної церкви, скривдження віри, святинь, розповсюдження ересей й розколів” відносилися до категорії кримінальних злочинів, а відтак передавалися із цивільного у кримінальне судочинство [4, арк. 438].

Отже, аналізуючи систему судочинства Українського (Харківського) військового поселення кавалерії, потрібно відзначити, що криміногенну ситуацію в поселенні визначали такі злочини, як крадіжка, шахрайство, заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою, умисне пошкодження майна, умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, релігійні непорозуміння. Водночас заходи, що їх вживав уряд для покращання правового становища поселенців, не виправдовували себе.

Примітки

¹ *Липовская Т.Д.* Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857 гг.). – Днепропетровск, 1982. – 83 с.

² *О нерваних ноздрей у преступников // Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. – С.Пб., 1830 за 1817. – Т. 34. – №27197. – С. 949.*

³ *Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 223.*

⁴ *Там само. – Ф. 1316. – Оп. 1. – Спр. 29.*

⁵ *Там само. – Ф. 1326. – Оп. 1. – Спр. 35.*

⁶ *Образование управления военных поселений // Свод военных постановлений. – С.-Пб., 1838. – Ч. 1. – Кн. 4. – С. 420-534.*

⁷ *Федоров. Д.В.* “Игрушечная армия” (Из быта южнорусских кантонистов) // Исторический вестник. – 1899. – Т. 78. – №10. – С. 157-172.

⁸ *Ячменихин В.К.* Быт кантонистов военных поселений // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – 1997. – №4. – С. 72–84.

⁹ *Ячменихин К.М.* Алексей Андреевич Аракчеев // Вопросы истории. – 1991. – №12. – С. 37–50.

¹⁰ *Кантонисты // Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. 11-е стереотипное издание. До 33 тома. – М., 1914. – Т. 23. – С. 328-330.*

¹¹ *Столетие военного министерства. Т. IV. – Ч. 2, Кн. 1. Отд. 2: Комплектование войск в царствование императора Николая I / Сост. В.В. Щепетильников, Н.П. Михневич. – С.-Пб., 1907. – 330 с.*

¹² *Воспоминания* Кретчмера М.А. // Исторический вестник. – 1888. – №3. – С. 631-653.

¹³ *Российский государственный военно-исторический архив.* – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 19232.

Марія СРІБНА
(м. Київ)

Еволюція національно-визвольного руху Ірландії у XIX ст.

У статті розкривається процес еволюції національно-визвольного руху в Ірландії у XIX ст. та її вплив на політичну ситуацію в Об'єднаному Королівстві.

Maria SRIBNA (Kyiv) An evolution of a national liberation movement of Ireland is in the XIX century.

The process of evolution of national liberation movement discovered in Ireland during the XIX century and infused into a political situation in the United Kingdom is analyzed in the article.

В останні десятиліття XVIII ст. у Ірландії, під впливом американської та французької революцій, розгорнувся потужний демократичний рух за національне самоуправління з організаційним центром в Белфасті. Антифеодальний та антиколоніальний характер руху, спрямований проти англійського лендлордизму, а також заклик до об'єднання протестантів і католиків налякали англійські правлячі кола. Після жорстокого придушення повстання 1798 р. і розгрому руху почався новий етап англійської політики в Ірландії. В 1801 р. в результаті законодавчої унії Ірландія була насильницьким чином приєднана до Англії як провінція. Ірландський парламент був ліквідований, а вона втратила останні ознаки державної самостійності.

Ольстер повинен був стати “англійською залогою” в підкореній країні. Протиставляючи Ольстер із його протестантським населенням в цілому католицькій Ірландії, британські політики намагались створити на півночі міцний форпост для боротьби з національно-визвольним рухом. На початку XIX ст. відбувається перехід протестантської буржуазії Півночі на позиції протестантського консерватизму та імперського патріотизму. Так історично в національно-визвольному русі ірландського народу об'єдналися національний, соціальний і релігійний аспекти.

Актуальність дослідження полягає в можливості проаналізувати та осмислити матеріали, які не просто відкривають маловідомі сторінки історії Об'єданого Королівства, але й дозволяють прослідкувати еволюцію національно-визвольного руху в Ірландії останньої третини XIX ст.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз причин та особливостей розвитку національно-визвольного руху в Ірландії у визначений хронологічний період, становища ірландської протестантської Півночі у 80-х рр. XIX ст., а також показати результати та значення ірландського національно-визвольного руху. Конкретні завдання праці стосуються характеристики процесу еволюції національно-визвольного руху, аналізу змін у політиці торі та вігів, визначення наслідків національно-визвольного руху в Ірландії.

Тема еволюції політики Об'єданого Королівства Великобританії щодо Ірландії привертала увагу багатьох дослідників. Серед них К.М. Андерсон [1], В.Н. Віноградов [2], Л.І. Гольман [3], І.В. Грицьких [4], Л.А. Каверіна [5], А. Каменський [6], Р. Кауфман [7], Е. Керженцев [8], Л.Е. Кертман [9]; В.Є. Куніна [10]; О.А. Науменков [11], М.Е. Орлова [12], Ф.Я. Полянський [13].

Особливо цікавим для нас видаються дослідження Л.Ф. Туполевої [14]. Як стверджує автор, для Ірландії XIX ст. і навіть першої чверті XX ст. основними чинниками національної ідеї були: створення самостійної держави, захист національної культури і мови, зрівняння в правах католиків і протестантів. У боротьбі за реалізацію національної ідеї створювались різні громадські організації: “Асоціація за встановлення федеральної системи у Великобританії” (утворена в 1870 р. І. Батом); “Ліга Гомруля” (1883 р.). У кінці XIX ст. виникла “Гельська ліга”, а в 1923 р. – “Католицька асоціація”.

У радянській історіографії ірландська політика ліберального уряду Великої Британії першої половини 80-х рр. XIX ст. характеризується як курс, направлений на розкол визвольного руху шляхом поєднання дрібних подачок із жорстокими репресіями. Загалом погоджуючись із подібною оцінкою, підкреслимо, що ірландська політика кабінету Гладстона протягом 1880-1886 рр. перетерпіла відчутну еволюцію, в якій рельєфно виокремлюються три найважливіших етапи. Перший із них тривав від часу приходу лібералів до влади (травень 1880 р.) до підписання ними у травні 1882 р. Кілменхеймської угоди з лідерами Ірландської Протестантської Півночі (ШП). Другий етап охоплює часовий проміжок із 1882 р. до грудня 1885 р. – коли Гладстон виступив з ініціативою надання Ірландії гомруля. Третій етап – з січня по липень 1886 р. – це період боротьби за гомруль, що закінчився падінням третього за ліком кабінету Гладстона і організаційним розколом ліберальної партії.

Перші історичні праці, присвячені англійській політиці в Ірландії, з'являються ще в XIX ст. Відомий історик середини XIX ст. Г. Сміт доводив, що Ірландія, через її географічне положення, приречена бути сільськогосподарською частиною Англії. Крім того Г. Сміт запевняв, що у ірландського народу взагалі нема ніяких даних для того,

щоб досягти незалежності для своєї країни. Цими роздумами він намагався надати англійським колонізаторам в Ірландії більш благородного вигляду. Також варто зазначити і праці У. Леккі. Він із великим співчуттям малював боротьбу ірландського народу за незалежність і рішуче засуджував жорстокі розправи англійців, які були на його думку головною причиною Ірландського повстання в 1798 р. Згодом погляди цього автора еволюціонують, і в 1886 р. У. Леккі виступає вже проти проекту Гладстона за надання Ірландії самоуправління під контролем Англії. У праці “Демократія і свобода” У. Леккі відкрито нападав на демократичну реформу і демократію взагалі, стверджував, що подальше розширення виборчих прав не тільки шкідливо, але є небезпечним для суспільства. Ще один історик, який приділяв значну увагу Ірландії, був Д. Фруд. У книзі “Англіїці в Ірландії” він виправдовував жорстоке англійське пригнічення.

Аграрне питання в 70-х рр. XIX ст. залишався в центрі соціального життя Ірландії. Не дивлячись на закон 1870 р., розмір орендної плати і терміни оренди землі, як і раніше залежали виключно від лендлордів. Починаючи з 1876 р. чотирирічні неврожаї привели до того, що в кінці 70-х рр. ірландські селяни стояли перед реальною загрозою повторення лиха 40-х рр. XIX ст. Погіршення становища селянських мас і, як наслідок, зростання числа “аграрних злочинів” проти лендлордів і їх агентів свідчило про те, що в Ірландії склалися передумови для нового підйому національного руху. Завдання антиколоніальної революції, знищення залишків феодалізму ставали все більш нагальними.

Після поразки феніїв головну роль в ірландському національному русі в 70-х рр. XIX ст. почали відігравати прихильники встановлення в Ірландії самоуправління (гомруля) конституційним шляхом. У 1870 р. була створена Ірландська ліга гомруля, члени якої зобов'язалися добиватися в парламенті надання Ірландії самоуправління. У кінці 70-х рр. гомрулери виступали як організована політична сила ірландського національного руху. Поза парламентом їх підтримували впливова частина ірландської еміграції в США, а в самій Ірландії – заможне міське і сільське населення, а також частина ліберально налаштованих землевласників. Різке погіршення становища широких мас селян створило ґрунт для залучення їх до національного руху. Проте для цього була потрібна така програма, яка відповідала б їх життєвим інтересам, об'єднувала б у боротьбі з лендлордами. У гомрулерів такої програми не було, а доктрина революційних демократів 1848 р. про поєднання боротьби за землю з боротьбою за національне визволення Ірландії була фактично забута.

Про необхідність повернутися до програми 1848 р. заговорили на початку 70-х років в ірландських секціях Першого Інтернаціоналу в Нью-Йорку. Її палким прихильником став секретар секції № 7 Джон Девой, видний учасник феніанського руху. Цьому сприяла постановка ірландського питання в Міжнародному Товаристві Робітників. Висунув цю доктрину як основу національного руху цих років колишній феній Майкл Девітт.

У кінці 1880 р. Ірландія являла собою арену своерідної селянської війни, яка розділила країну на два ворогуючі табори. По один бік знаходились всі революційні сили національного руху, частина ірландських землевласників і буржуазія, а по інший – вся реакція, об'єднана навколо Дублінського замку (лендлорди, вище католицьке і протестантське духовництво). За їх спиною стояв і Папа Римський, який не раз засуджував у численних енцикліках боротьбу ірландського народу.

Ірландське питання сильно вплинуло на всі найважливіші аспекти політичного життя Великої Британії. Обструкціоністська політика ІПП в парламенті фактично паралізувала в 1880-1882 рр. його нормальну діяльність. Коли ж, використовуючи свої збільшені можливості, ІПП перейшла в 1885-1886 рр. до тактики “парламентських гойдалок” (тобто блокуванню з тією партією, яка більшою мірою враховувала їх вимоги), то робота двопартійного політичного механізму була серйозно порушена. Ірландські селяни своєю боротьбою за землю і знищення системи лендлордизму справили величезний вплив на політичну і ідейну боротьбу з аграрного питання в самій Англії.

Складним був вплив подій в Ірландії на соціальну політику Об'єднаного Королівства. З одного боку, правлячі класи, обидві провідні партії негативною дією ірландського чинника виправдовували своє небажання серйозно вирішувати соціальні проблеми. У момент найбільшого загострення соціально-економічних проблем країни в 1885-1886 рр. вони використовували питання про гомруль для відвернення робітників від їх насущних потреб. З іншого боку, боротьба в Ірландії справила вплив на активізацію англійського робітничого руху, сприяла утворенню перших соціалістичних організацій.

Ірландське питання відіграло в першій половині 80-х рр. XIX ст. важливу роль і в долі ліберальної партії. Боротьба навколо політичного курсу в ірландських справах стала джерелом безперервних розбіжностей усередині ліберального керівництва, прискорила ідейно-політичне розмежування в партії та її організаційний розкол у 1885-1886 рр.

Також варто зазначити що, на початку 80-х рр. у ірландського національного руху з'явився союзник в самій метрополії – ліворадикальне крило ліберальної партії, до якого пристали частина членів різного роду клубів, утворивши соціалістичні організації. У програми радикальних клубів і соціалістичних груп включалася вимога надання Ірландії самоврядування і рішення аграрного питання в інтересах ірландського селянства. Найясніше програма з ірландського питання була викладена у створеної в червні 1881 р. Демократичної федерації. Через свого керівника Гайндмана і інших федерація була тісно зв'язана із Земельною лігою Ірландії. За її ініціативою були утворені відділення Земельної ліги в самій Англії, Шотландії і Уельсі. Членом Виконавчого комітету Демократичної федерації став і Майкл Девітт. Ірландське питання посіло вагомe місце в діяльності заснованої у 1884 р. Соціал-демократичної федерації.

Отже, ірландське питання у кінці XIX ст. виявилось одним із найгостріших питань внутрішньополітичного життя Об'єднаного Королівства. Під тиском визвольного руху в Ірландії Гладстон, вимушений був шукати підтри-

мку ірландської національної фракції в палаті общин, запропонував проект надання обмеженого самоврядування Ірландії (гомруль). На цьому ґрунті відбувся розкол ліберальної партії. Від неї відокремилась група ліберал-юніоністів на чолі з Д. Чемберленом, яка виступала за збереження унії між Великобританією та Ірландією. Ця група вступила в блок з консерваторами, а пізніше (в 90-х рр. XIX ст.) розчинилась у партії торі. Проект Гладстона не був прийнятий.

Примітки

- ¹ *Андерсон К.М.* Буржуазная общественная мысль Англии XVII-XIX вв. – М., 1989. – 212 с.
- ² *Виноградов В.Н.* У истоков лейбористской партии. – М., 1965. – 446 с.
- ³ *Гольман Л.И.* История Ирландии. – М., 1980. – 390 с.
- ⁴ *Грицьких І.В.* Експансія і демократія: еволюція британського суспільства (др. пол. XIX - поч. XX ст.). –Л., 2004. –20 с.
- ⁵ *Каверіна Л.А.* Проблемы рабочего и национально-освободительного движения Великобритании и Ирландии. - Рязань, 1976. –166с.
- ⁶ *Каменский А.* Гладстон. Его жизнь и политическая деятельность. – Спб., 1892. –88 с.
- ⁷ *Кауфман Р.* Финансовое хозяйство органов местного самоуправления в Англии, Франции и Пруссии. Т. 1. – Спб., 1910. –392 с.
- ⁸ *Керженцев Е.* Парнелл и его время // Голос минувшего. – 1916. – № 7-9.
- ⁹ *Кертман Л.Е.* Борьба течений в английском рабочем и социалистическом движении в конце XIX – в начале XX в. – М., 1962. –112 с.
- ¹⁰ *Кунина В.С.* Майкл Девитт – сын ирландского народа 1846-1906. – М., 1973. – 160 с.
- ¹¹ *Науменков О.А.* Из истории внутренней политики консервативной партии Великобритании – Саратов, 1989. – 158 с.
- ¹² *Орлова М.Е.* Рабочий класс Великобритании и освободительная борьба ирландского народа – М., 1983. – 251 с.
- ¹³ *Полянский Ф.Я.* Экономическая история зарубежных стран. Период империализма. – М., 1975. – 136 с.
- ¹⁴ *Туполева Л.Ф.* Социалистическое движение в Англии. – М., 1973. – 263 с.

Вікторія ПАНЧЕНКО
(м. Житомир)

Судові органи Волинської губернії у першій половині XIX ст.

На прикладі Волинської губернії досліджуються особливості судової системи Правобережної України у складі Російської імперії в першій половині XIX ст. Схарактеризовано етапи її уніфікації за загальноімперським зразком.

Viktoriya PANCHENKO (Zhytomyr). Judicial bodies of the Volhynsk Province in the first half of the XIX century.

On the example of Volhynsk Province the features of the judicial system of Right-bank Ukraine as a part of the Russian empire in the first half of the XIX century has been researched. The stages of its standardization according to common imperial standard was characterised.

Одним із актуальних питань сучасного етапу українського державного будівництва є реформування судової гілки влади. Більшість політиків і вчених-правників намагаються пристосувати до наших реалій зарубіжний досвід. Проте історичний досвід у галузі розвитку і еволюції органів судової влади на території України може значно допомогти у пошуку правильних, ефективних рішень.

Загалом говорити про історіографію проблеми винесеною у заголовок нашого дослідження досить складно. Практично жодного глибокого спеціального дослідження з питань історії судової системи російської імперії на території українського правобережжя і Волині у першій половині XIX ст. немає. У зв'язку з цим метою нашої роботи виступає дослідження специфіки судової системи Правобережної України зазначеного хронологічного періоду на прикладі Волинської губернії. Ми спробуємо визначити певні особливості судової системи у даному регіоні, охарактеризувати типи покарань, встановити тенденції її розвитку, простежити кроки російської влади у напрямку уніфікації судової системи Правобережжя до загальноросійського імперського зразка. Обрана нами тема має чітко виражений міждисциплінарний характер і знаходиться на межі двох наук – історії та правознавства. Джерельною базою дослідження стали збірники юридичних актів і документальні матеріали з фондів Державного архіву Житомирської області.

У першій половині XIX ст. у лівобережних губерніях України – Слобідсько-Українській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській – судова система була приведена у відповідність до загальноросійської. До її структури входили губернські суди, що склалися з палат кримінального і цивільного суду та були другою (апеляційною) інстанцією для судів нижчого рівня. Кримінальна палата, як суд першої інстанції, розглядала справи про посадові злочини, пожежі, порубки лісу та ін., а цивільна – справи про нерухоме майно, суперечки про власність у містах тощо [1, с. 185].

Окрім цих існували й інші різновиди судів, до підсудності яких входило вузьке, чітко визначене коло справ. Наприклад, з 1808 р. почали утворюватися комерційні суди (м. Одеса), що розглядали вексельні справи, справи про торговельну неспроможність та ін. Для розгляду політичних справ так званих “державних злочинців” засновувалися тимчасові спеціальні судові органи. Існували крім того, ще й відомчі суди: військові, морські, гірські, лісові, шляхові, духовні. Стосовно духовенства, то вищим судом, що розглядав такі справи, був Синод. У більшості справ, які були незначними за ступенем вини, судові функції здійснювала поліція, яка мала право карати різками до 30 ударів й арештовувати особу на термін до 90 днів.

На рівні повіту судом першої інстанції для всіх станів, окрім купців і міщан, був повітовий земський суд. До кола його повноважень, крім власне судочинства, відносилось і слідство, а також виконання вироків. До складу земського суду входили суддя (земський справник) і засідателі від дворянського стану. Остаточню у повітовому суді вирішувалися справи у позовах до 30 рублів, кримінальні справи, якщо розгляд справи міг закінчитися лише засудженням до окремих покарань. Усі інші справи у касаційному порядку скеровувалися у вищезгадані палати. У містах діяли магістрати й ратуші для купців і міщан. Починаючи з 1840-х рр. у сільській місцевості для державних селян першою судовою інстанцією була сільська, а другою – волосна управа. Для кріпаків діяв тільки поміщицький суд [3, с. 296]. На вершині цієї судової ієрархії був двопалатний губернський генеральний суд. Його особливістю було те, що старшому з генеральних суддів доручалось, у випадку відсутності губернатора, тимчасове управління губернією. Вищу судову інстанцією імперії становив Сенат.

Унаслідок другого і третього поділів Польщі наприкінці XVIII ст. Правобережна Україна була приєднана до Російської імперії. Одразу ж постала проблема організації судової влади. Російський уряд прагнув поступово уніфікувати і привести у відповідність до загальноросійського зразка судову систему Правобережжя. Причина такої неквапливості крилася у типовій політиці царизму в національних окраїнах імперії – за умови лояльності до Санкт-Петербурга влада на місця залишалася в руках місцевого дворянства. Відтак центральна влада пішла на збереження старої польської судової системи.

Судову систему Волинської, Київської та Подільської губерній очолював так званий Головний суд, що був апеляційною інстанцією для нижчих судів – повітових, підкоморських, магістратських і ратушних. Він поділявся на два департаменти – цивільних і кримінальних справ, що проводили як окремі так і колегіальні засідання. Апеляції та скарги на рішення Головного суду подавалися до Сенату. Місцем розташування Головного суду був Київ.

Волинський головний суд був створений у березні 1797 р. замість палат цивільного і кримінального суду – у зв’язку з ліквідацією Павлом I установ раніше запроваджених в Україні Катериною II. Цей орган знаходився у віданні міністерства юстиції, був найвищою судовою інстанцією губернії та складався з канцелярії, першого (кримінального) і другого (цивільного) судових департаментів. Періодично в 1809, 1820 і 1826 рр. додатково створювався тимчасовий департамент для розгляду кримінальних справ. Волинський головний суд проіснував до 1831 р.

Кримінальна палата Головного суду розглядала в апеляційному порядку вирoki, процедуру слідства та судочинства. При потребі справа йшла до Сенату для ухвалення остаточного рішення. У випадку встановлення недоліків слідства справу повертали назад до Волинської палати кримінального суду.

Повітовий суд був становим судом для дворян і селян. До його складу входили голова (суддя), 2 підсудки (асесори), нотар (писар). У розпорядженні повітового суду знаходилося 4 возних, до компетенції яких входило за дорученням суду розглядати справи про потрави, порубки лісу, оцінювати розмір завданих збитків і накладати стягнення, оглядати місця вчинення порушення чи злочину. Члени суду та возні обиралися дворянством губернії.

Підкоморський суд – становий суд першої інстанції у земельних справах. До його складу входили підкоморій, комірник і возний. Підкоморій – головна особа цієї установи – обирався дворянством. Він особисто призначав кількох комірників, які допомагали у розгляді справ, а в деяких випадках навіть заміняли його.

У містах судовими органами були магістрати (у містах) і ратуші (у містечках). Магістрати склалися, як правило, з двох голів і 4 ратманів, які вибиралися міщанами на три роки. Апеляційною інстанцією для міських судів також був Головний суд. При магістратах інколи ще діяли совісні суди, але в основному їхні функції (розгляд справ неповнолітніх і божевільних злочинців) взяв на себе Головний суд. Система польських судів на Правобережжі була ліквідована указом імператора Миколи I від 30 жовтня 1830 р. “О присвоении всем присутственным местам и должостным лицам в западных губерниях тех наименований, какие существуют во Всероссийских губерниях” [1, с. 185].

Для кращого розуміння ситуації в судовій системі необхідно зупинитися на покараннях, які застосовувалися у першій половині XIX ст. Вони добре виписані в „Положенні про покарання кримінальні та виправні” від 15 серпня 1845 р. Загальна частина Положення встановлювала покарання кримінальні і виправні (глава 11, розділу I), з яких найбільш тяжкими були: позбавлення всіх прав становища і смертна кара; позбавлення всіх прав становища і заслання на каторгу; позбавлення всіх прав становища і заслання на поселення в Сибір; позбавлення всіх прав становища і заслання на поселення на Кавказ. Положення зберегло тілесні покарання (були скасовані лише батіг і рвання носа).

Ієрархія покарань мала дуже чіткий становий характер, типовий для феодального права: особи, не позбавлені від покарань тілесних, підпадали під покарання тавруванням і різками. За законом від тілесних покарань звільнялися дворяни, духовенство, жінки і вдови священнослужителів, духовні особи інших християнських віросповідань, вищі чини ісламського духовенства, шановані громадяни, купці першої та другої гільдії, їхні дружини і діти, деякі розряди сільських посадових осіб.

У 1835 р. були звільнені від тілесних покарань діти священнослужителів, в 1842 р. – ті, хто навчався в технологічному інституті, особи, які успішно закінчили курс наук реальних класів при гімназіях і повітових училищах, і деякі інші особи, що отримали освіту. В додатку до Положення 1845 р. до таких належали: літератори, їхні дружини і вдови, вдови спадкових дворян, що вийшли заміж за осіб, які не позбавлені тілесних покарань, особи, які закінчили курс деяких навчальних закладів, відзначені нагородами нижчі чини, станційні наглядачі та ліврейні лакеї двору імператора (на час перебування на службі). Положення встановлювало й інші пільги для вищих станів. Так, ст. 60 давала можливість заміни для дворян і чиновників короткотермінового ув'язнення домашнім арештом чи арештом у приміщенні відомства, де вони служили. Закон (ст. 61) визначав додаткові покарання, особливі покарання за злочини і проступки на службі (ст. 67-68) і можливість заміни одних покарань іншими (ст. 72-95).

Більшість істориків права, інших дослідників підкреслюють надзвичайно велику складність цієї системи покарань, недостатню визначеність санкцій, можливість заміни одних покарань іншими, наявність у багатьох статтях особливої частини посилань до інших статей для визначення міри покарання. Покарання поділялися на розряди, кожен з яких ділився на декілька родів, а ті – на декілька ступенів (з вищою і нижчою мірою) [5, с. 167].

Наприклад, міра покарання за самовільну вирубку державного лісу визначалася в залежності від обставин справи. Якщо самовільна вирубка державного лісу вчинена особою вперше чи вдруге, то вона мала сплатити тільки штраф, розмір якого визначався вартістю деревини. Якщо вирубку вчинено втретє чи вчетверте, то винний має бути переданий суду. “А що ж до покарання належного йому слід чинити так: взяти за основу вартість деревини – якщо вирубано лісу на суму меншу 20 руб. – то цю суму має сплатити винний, а потім його відсилати у робітничий дім, де він мав заробити таку ж суму грошей; якщо вирубано лісу на суму більшу 20 руб., то тоді слід чинити так, як вказано у відповідних законах, враховуючи при цьому вартість деревини, вкотре вчинено правопорушення” [6, арк. 146].

Ось які покарання за злочини і проступки передбачалися для неповнолітніх злочинців, відповідно їх віку і ступеню вини. “1) осіб, які не досягли ще 10-літнього віку, за вчинені ними правопорушення не слід карати, а передати їх з виправною метою батькам, родичам чи опікунам. 2) У справах про правопорушення, вчинені особами віком від 10-14 років, совісний суд має спочатку встановити чи свідомо воно вчинене, чи був якийсь умисел? Якщо буде встановлено, що підсудний діяв свідомо, то, не дивлячись на малолітство винного, встановлювати йому покарання, враховуючи ступінь провини, згідно закону, крім заслання на каторжні роботи, покарання батогами і покарання публічно різками. 3) У справах про правопорушення, вчинені особами віком 14-17 років, коли буде з'ясовано, що підсудний діяв свідомо, то його слід звільнити лише від тілесного покарання, але не звільняти від заслання на каторжні роботи, які згідно ступеня провини, можуть бути обмежені певним строком [7, арк. 300].

Згідно норм Третього статуту Великого князівства Литовського виконання судових вироків було покладено у повітах – на повітові суди, в містах – на міські. У 1812 р. було введено єдиний по всій імперії порядок виконання судових вироків. Вони були передані в містах – міській поліції, в повітах – нижчим земським судам [3, с. 4138].

Відмінності в судовій системі українського Правобережжя існували впродовж перших тридцяти років XIX ст. Видані у 1831-1834 рр. імперські нормативні акти ліквідували місцеві особливості. Проте перебудова на зразок судоустрою Росії здійснювалася повільно та непослідовно.

Важливою антидемократичною віхою у формуванні судової системи України було переведення судочинства на російську мову (1828-1829 рр.). Завершальними були акції щодо припинення дії місцевого права (у 1840 р. на Правобережжі, в 1842 р. на Лівобережжі), організація діяльності судів України виключно на основі загальноросійських законів “Сельського судового устава” 1839 р. Відмінність полягала в тому, що в Україні судді призначалися, а в Росії – обиралися.

У подальшому українська судова система розвивається разом із російською як її невід'ємна частина. Управління судами здійснювало міністерство юстиції, що зміцнювало зв'язки суду та адміністрації. Відтоді генеральний і головний суди було трансформовано у найвищі губернські судові інстанції – палати кримінального (апеляційна інстанція з розгляду кримінальних справ, що надходили з усіх судів губернії; кінцева інстанція у вирішенні справ про злочини, вчинені селянами, міщанами та іншими категоріями населення, крім дворянства; у першій інстанції розглядала справи про посадові злочини) та цивільного (у позовах до 600 руб. її рішення були кінцевими; у позовах на більшу суму справи направлялися на затвердження до Сенату) суду, голови яких призначалися імператором за поданням міністра юстиції, а радники призначалися власне міністром юстиції. Палата цивільного суду виконувала також функції нотаріату [8, с. 296].

Отже, у першій половині XIX ст. на Правобережжі, та у Волинській губернії зокрема, існували певні особливості судоустрою, зумовлені відмінним історичним розвитком цього регіону від Лівобережжя та політикою лавірування російської влади стосовно місцевого населення (більшість населення становили українці, а верхівку суспільства, дворянський прошарок – поляки). Зазначені особливості проявилися у тому що була збережена система польських судів, а судочинство значною мірою здійснювалось на базі норм Литовського Статуту та Магдебурзького права.

Проте, все ж головний вектор політики царського уряду було спрямовано на ліквідацію місцевого самоврядування. Хоча й проводилась вона поступово та обережно, інколи навіть і не послідовно, щоб не викликати масштабного обурення і спротиву населення. Так, у 30-х рр. XIX ст., після придушення польського повстання, царська влада вжила більш радикальних заходів щодо скасування регіональних правових особливостей. Зокрема, скасовано проаналізовану вище систему польських судів, запроваджено російську мову в судочинстві, кодифіковано всі норми права, приведено їх у відповідність до загальноросійського законодавства.

Примітки

¹ Музиченко П.П. Історія держави і права України. – К.: ТОВ “Знання”, КОО, 2006 – 437 с.

² Юридичні терміни: тлумачний словник // В.Г.Гончаренко, П.П.Андрушко, П.П.Базова та ін. За ред. В.Г.Гончаренка – К.: Либідь, 2004 – 320 с.

³ Полный свод законов Российской империи. - СПб., 1911 г. – 4680 с.

⁴ <http://www.hronos.km.ru/organ/senat1711>.

⁵ Российское законодательство X-XX вв. Т. 6. Законодательство первой половины XIX в. – М.: Юрид. лит., 1988. – 432 с.

⁶ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 18. – Оп. 3. – Спр. 1.

⁷ ДАЖО. – Ф. 18. - Оп. 3. – Спр. 7.

⁸ Терлюк І.Я. Історія держави і права України: до новітній час. - К.: Атіка, 2006 – 400 с.

Володимир САВЧИНСЬКИЙ
(м. Київ)

Інститут інспектора друкарень, літографій і книжкової торгівлі у системі цензурних органів Російської імперії в другій половині XIX ст.

У статті досліджуються питання правового статусу та особливостей функціонування інституту інспектора друкарень, літографій і книжкової торгівлі в системі цензурних інституцій Російської імперії в Україні у другій половині XIX ст.

Volodymyr SAVCHINSKIY (Kyiv). A department of inspector of printing-houses, lithography and bookselling in the system of censorial departments of the Russian empire in the second half of the XIX century.

The issue of legal status and features of functioning of department of inspector of printing-houses, lithography and bookselling, are probed in the system of censorial departments of the Russian empire in Ukraine in the second half of the XIX century are probed in the article.

Одним із ключових елементів соціокультурного зв'язку людських спільнот залишається інформація. Сучасна загальнонаукова зацікавленість проблемами інформаційного суспільства може актуалізуватись і в студіях з історії інформаційної політики держави в минулому, а саме аспектів історії цензури Російської імперії.

Роль цензури як важливого чинника внутрішньої політики Російської імперії значно зростає з другої половини XIX ст. Поряд із науковим розглядом проблеми становлення та розвитку цензури, формування її органів і законодавчих підвалин у визначений хронологічний період, малодослідженим залишається діяльність низової контролюючої поліційної ланки цензурного механізму – інспектора друкарень, літографій і книжкової торгівлі. Дослідники цензури М. Лемке [22], Б. Балуєв [19], Ю. Герасимова [20], Г. Жирков [21] обмежились тільки наративними оглядами ролі даної інституції в системі цензурних органів. Відтак, новизна нашого дослідження полягає у спробі розглянути деякі функціональні обов'язки та напрямки діяльності інспектора у справах друкарень, літографій і книжкової торгівлі.

У законодавстві та системі цензури у другій половині XIX ст. за цензурною реформою 1865 р. передбачалась посада чиновника – „інспектора друкарень, літографій і т. п. закладів і книжкової торгівлі” Інспектор відносився до відомства Міністерства внутрішніх справ, знаходився у безпосередніх зносинах із генерал-губернатором, цензурними комітетами, окремими цензорами з внутрішньої цензури. Інститут інспектора був введений у Петербурзі, Москві, Варшаві, Вільно, Києві, Лодзі, Одесі, Ризі, Тифлісі. В інших містах обов'язки інспектора виконували спеціальні чиновники при губернаторах і градоначальниках. У Повному зібранні законів Російської імперії норми, що регулюють статус інспектора друкарень і книжкової торгівлі викладені у ст. 157 “Статуту про цензуру та друк” та ст. 261 п. 1 „Загальних установ губернських” [18, т. 15, с. 3352], [17, т. 2, с. 528].

На інспектора друкарень, літографій та книжкової торгівлі перш за все покладался контроль за виконанням норм „Статуту про цензуру та друк”. Згідно цензурного законодавства інспектор був тією найнижчою зв’язковою ланкою між безпосередніми об’єктами цензурного нагляду (типографіями, літографіями, книжковими магазинами та бібліотеками) і вищими органами МВС, Головним управлінням у справах друку (ГУД), канцелярією генерал-губернатора чи губернатора [18, т. 15, С. 3353].

Для відкриття будь-якої типографії, літографії, книжкової чи газетної розкладки необхідно було отримати дозвіл інспектора друкарень, літографій і книжкової торгівлі. Саме канцелярія інспектора проводила довготривалу процедуру пов’язану з наданням дозволу на відкриття заявленого закладу: запит до III Відділу імператорської канцелярії та МВС на власника закладу, реєстрація в ГУД, візування губернатором дозволу на відкриття та видання інспектором цього дозволу [1].

Основні функціональні обов’язки та діяльність інспектора були зосереджені на типографіях, літографіях, закладах, що здійснювали торгівлю видавничою продукцією. Останні мали звітувати перед інспектором про кількість друкарських станків, список робітників, повідомляти про будь-які зміни в кількості, видах друкарського обладнання, кадровому складі друкарень і літографій (ст. 158-169) [18, т.15, с. 3353], [2]. У разі виявлення порушень чи нечасного повідомлення про вищенаведені зміни, на типографський заклад могли накласти штраф або взагалі закрити. Кожен робітник типографії мав отримати так званий “білет” (дозвіл на заняття друкарською справою), який видавався інспектором після численних перевірок особи працівника. Фактично цей документ ставав своєрідним паспортом друкаря, де фіксувалося місце і стаж роботи, посада такого працівника. Відповідно складався реєстр усіх цих осіб [3].

Дозвіл інспектора був потрібний навіть для відкриття невеличкої газетно-журнальної розкладки. Видача таких дозволів була інструментом, що забезпечував практичну реалізацію реєстру осіб, які займалися роздрібною торгівлею періодичними виданнями, листівками та іншою друкованою продукцією [4, арк. 34-43]. Інспектор друкарень, літографій і книжкової торгівлі постійно звітувався перед генерал-губернатором, місцевими органами цензури про видання дозволів на друкарську справу, роздрібну торгівлю та інше. Розпорядження з МВС і циркуляри Головного управління у справах друку інспектор отримував або безпосередньо або через губернатора. Останній також міг спрямовувати діяльність інспектора [5].

Завданням інспектора друкарень літографій та книжкової торгівлі полягало у виконанні доведених до його відома приписів і в ознайомленні з ними безпосередніх адресатів – власників друкарень, літографій, книжкових магазинів і завідуючих бібліотек [5], [6]. Із метою нагляду за дотриманням цензурного законодавства (Інструкції друкарень 1865 р. [7]), інспектором регулярно проводились ревізії всіх підконтрольних названих установ[8].

Такий контроль мав забезпечити неможливість потрапляння забороненої та нелегальної літератури до торгівельної та бібліотечної мережі. Так, проводячи ревізії інспектор друкарень, літографій і книжкової торгівлі звіряв наявні книжки в магазині (бібліотеці) з алфавітним каталогом забороненої цензурою літератури, щорічним списком літератури дозволеної цензурою, перевіряв відповідність цензурних дозволів. У разі виявлення забороненої чи нелегальної літератури, інспектор складав акт, за яким остання вилучалась із книгарні [9]. Часто інспектор робив перевірку згаданих вище закладів, а також дрібних розкладок із метою вилучити конкретну книжку чи листівку [10].

До повноважень інспектора входило також видання локальних відомчих підзаконних актів. Так, інспектор друкарень, літографій і книжкової торгівлі в м. Києві О. Нікольський у 1896 р. заборонив друкувати рекламу стоматологічних кабінетів без погодження з лікарським відділом [11, арк. 21]; у 1898 р. заборонив писати у книгарнях будь-які бібліографічні оголошення без його дозволу [12, арк. 55]; у тому ж році виходить його розпорядження щодо друкарень, за яким їм забороняється використовувати браковані, а також видалені цензурою сторінки, для підклейки, обкладинок, тощо [13, арк. 57]. У 1903 р. за розпорядженням інспектора друкарень, літографій і книжкової торгівлі м. Києва типографським робітникам єврейської національності білети мали видаватися тільки якщо останні належали до „корінних киян”, мали спеціальну освіту, і не знаходилися на обліку у III Відділі Імператорської канцелярії [14, арк. 96]. Останнє розпорядження можна розцінювати як відвертий етнодискримінаційний акт, що засвідчує дискримінаційну політику російської влади щодо по обмеження прав євреїв в книговидаванні.

Як свідчать документи, об’єм здійснюваних київським інспектором посадових функцій був пов’язаний з правом ревізії всіх книгарень і книгодрукарень Київського генерал-губернаторства. [15, арк. 12-14, 23-26, 34-35].

Таким чином, інститут інспектора друкарень, літографій і книжкової торгівлі в системі цензурних інституцій Російської імперії у другій половині XIX ст. відіграв важливу роль контролю за дотриманням цензурного законодавства, що значно доповнювало діяльність цензурних комітетів (окремих цензорів), виступаючи зв’язковою ланкою між вищими контролюючими органами та безпосередніми видавцями, продавцями друкованої продукції. Наразі повна картина дослідження діяльності цензури не можлива без врахування дискурсів, пов’язаних з цією інституцією цензурної системи самодержавства в Україні.

Примітки

¹ Державний архів м. Києва (даді – ДАК) – Ф. 287. – Оп.1. – Спр. 12

² Там само. – Спр. 12. – Арк. 5-6.

³ Там само. – Спр. 42.

- ⁴ Там само. – Спр. 12. – Арк. 34-43.
- ⁵ Там само. – Спр. 10.
- ⁶ Там само. – Спр. 58.
- ⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІА України в м. Києві) – Ф.356. – Оп.1. – Спр.57. – Арк. 174-191.
- ⁸ ДАК – Ф. 287. – Оп.1. – Спр. 2.
- ⁹ Там само. – Спр. 45
- ¹⁰ Там само. – Спр.17
- ¹¹ Там само. – Спр.17. – Арк. 21.
- ¹² Там само. – Арк. 55.
- ¹³ Там само. – Арк. 57.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 47.
- ¹⁵ Там само. – Спр.45. – Арк. 12-14, 23-26, 34-35.
- ¹⁷ *Алфавитно-предметный указатель к полному своду законов Российской империи.*//Сост. Саатчиан. – СПб., 1911. – 414 с.
- ¹⁸ *Полный свод законов Российской империи.* Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах под ред. А.А. Добровольского. // Сост. А.А. Саатчиан. Книга 1 Т. I-VIII. – СПб., 1911. – 3522 с.
- ¹⁹ *Полный свод законов Российской империи.* Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах под ред. А.А. Добровольского. // Сост. А.А. Саатчиан. Книга 2 Т. VIII-XVI. – СПб., 1911. – 4679 с.
- ²⁰ *Балуев Б.П.* Политическая реакция 80-х гг. XIX в. и русская журналистика. – М., 1971. – 254 с.
- ²¹ *Герасимова Ю.И.* Из истории русской печати в период революционной ситуации конца 1850-х – начала 1860-х гг. – М., 1974. – 208 с.
- ²² *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX – XX вв. – М., 2001. – 368 с.
- ²³ *Лемке М.К.* Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. – СПб., 1904. – 515 с.

Олена ОГІЄНКО
(м. Київ)

Окремі аспекти взаємовідносин земських установ і губернаторів Правобережної України на початку XX ст.

У статті розглядаються законодавчі засади взаємовідносин губернаторів і земств у правобережних українських губерніях на початку XX ст. На основі аналізу відповідних законоположень та у зв'язку з особливостями й етапами проведення земської реформи на Правобережній Україні, показано специфіку співвідношення на рівні норм закону правових статусів начальника краю та земських установ Київської, Волинської, Подільської губерній у 1904-1913 роках.

Olena OGIENKO (Kyiv). Separate aspects of mutual relations of zemskiky establishments and governors of Right-bank Ukraine at the beginning of the XX century.

The legislative principles of mutual relations of governors and zemstv are examined in the right-bank Ukrainian provinces at the beginning of XX century. On the basis of analysis of the proper statutes and in connection with features and stages of lead through of Zemska reform on Right-bank Ukraine, the specific of correlation at the level of norms of law of legal statuses of chief of edge and zemskiky establishments of Kyiv, Volhynia, Podil'skiy provinces in 1904-1913 years has been showed in the article.

Необхідність вирішення на сучасному етапі такої важливої проблеми як визначення та законодавче закріплення співвідношення інститутів державної влади та місцевого самоврядування в Україні актуалізує вивчення історичного досвіду взаємовідносин місцевої державної адміністрації та земських органів у пореформеній Російській імперії другої половини XIX - початку XX ст.

Питання функціонування систем місцевого державного управління та самоврядування у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. знайшли широке висвітлення у дореволюційній, радянській та сучасній історіографії, зокрема, у працях А. Градовського [1], Б. Веселовського [2], П. Чижевського [3], П. Зайончковського [4], Л. Захарової [5], В. Куликова [6], О. Богатирьової [7], М. Білоконя [8], О. Головка [9], І. Іванова [10]. Однак взаємовідносини губернської адміністрації та земських установ Правобережної України початку XX ст. не стали пред-

метом спеціального дослідження. Відтак, наша наукова розвідка присвячена аналізу законодавчих аспектів взаємовідносин губернаторів і земств Київської, Волинської, Подільської губерній у 1904-1913 рр.

У пореформеній Росії після появи “Положень про губернські та повітові земські установи” 1864 та 1890 рр. відбувся розподіл владних та управлінських функцій між урядовою губернською адміністрацією та органами земського самоврядування. Комплекс питань, пов’язаних із вирішенням політико-адміністративних справ (керівництво внутрішніми частинами території, відповідальність за безпеку життя, керівництво місцевою поліцією та розгляд скарг населення), знаходився виключно у веденні губернської адміністрації – губернатора, його канцелярії та губернського правління [4, с. 425]. Справи загального управління, які передбачали регулювання та збір місцевих податків, організацію кредитної діяльності, планування господарського розвитку регіону, складання місцевого бюджету та звіт про його виконання, були розподілені між державною адміністрацією та органами громадського самоврядування. Крім того у спільному веденні знаходилися справи, пов’язані з розвитком середовища життєдіяльності губернії та повіту (шляхи сполучення, засоби зв’язку, будівництво та утримання громадських споруд тощо), а також питання охорони здоров’я, освіти та культури. При цьому державна адміністрація виконувала переважно контролюючі, наглядові функції, а основний об’єм повноважень, пов’язаних із місцевим господарством, покладался на органи земського самоврядування [6, с. 148].

А. Градовський, оцінюючи імперську систему місцевого управління, зазначав, що із введенням земських і міських установ у російському законодавстві та адміністративній практиці відбулося “відділення влади від предметів відомства”. Тобто, основні галузі місцевого управління все більше і більше переходили до земських установ, але влада продовжувала зосереджуватися в урядових органах. У руках урядових установ та осіб (губернатор, губернське правління, поліція) залишалася влада без компетенції, в руках земських установ зосереджувалася компетенція без влади [1, с. 540].

Специфіка взаємовідносин губернатора та земств Південно-Західного краю (як тоді офіційно йменувалися правобережні українські губернії) значною мірою була пов’язана із особливостями проведення тут земської реформи. Як відомо, з літа 1904 р. у Київській, Волинській та Подільській губерніях функціонувало так зване “спрошене” земство у вигляді губернського та повітового комітетів у справах земського господарства із призначуваням державною владою складом [11, с. 11]. Виборне земство було введено тут у 1911 р. шляхом поширення Положення 1890 р. із доповненнями наступних років та змінами, що стосувалися прав місцевого населення та були зумовлені “потребою забезпечити ... справедливі інтереси російського населення” [12, с. 11].

“Положення про управління земським господарством” 2 квітня 1903 р. передало у завідування новостворених земських установ широке коло питань місцевого життя. Однак губернські та повітові комітети у справах земського господарства не обиралися, а призначалися із предводителів дворянства, місцевих представників урядових, судового та духовного відомств [3, с. 12]. Губернатор був головою губернського комітету у справах земського господарства [13, с. 4], призначав волосних старшин до повітового комітету, секретаря канцелярії губернської управи, обов’язкового члена повітової управи (останніх двох – за поданням губернської управи) [13, с. 10-13]. Також він представляв Міністру внутрішніх справ для затвердження претендентів на посаду земських гласних і кандидатів до них (по дві особи від кожного повіту, які входили до губернського, повітового комітетів та повітової управи) [13, с. 6].

Постанови губернського комітету, пов’язані із переведенням губернських та повітових доріг у сільські (або навпаки), встановленням шляхових зборів, влаштуванням нових і перенесенням старих пристаней, в обов’язковому порядку підлягали затвердженню начальником краю [13, с. XII].

Загалом згідно ст.43 Положення 1903 р. губернатор міг на власний розсуд не погодитися з будь-яким рішенням більшості зібрання губернського комітету у справах земського господарства та призупинити його постанову, направивши її на розгляд Міністра внутрішніх справ [13, с. 22]. Приміром, восени 1904 р. Подільський губернатор передав зі своїм схваленням генерал-губернатору Південно-Західного краю клопотання губернського комітету із проханням дозволити замощення вулиць в міських поселеннях за рахунок залишків коробочного збору, однак призупинив постанову комітету про підзвітність дорожнього інженера повітової, а не губернській управі [14, арк. 24-25].

Через губернатора надсилалися журнали зібрань губернських комітетів, що стосувалися низки важливих питань (проектів земських бюджетів, переведення натуральних повинностей у грошові, операційних планів доріг тощо), а також скарги на незаконні постанови комітетів, які повинні були передаватися на розгляд Міністра внутрішніх справ [13, с. 23, 29].

Ст. 57 Положення визначала, що “губернатору належить загальний нагляд за діяльністю губернської та повітової управ і всіх підвідомчих їм установ та осіб”, а також надавала можливість робити відповідні вказівки, якщо внаслідок ревізії або доносів виявлено порушення [13, с. 27]. Наприклад, Київський губернатор, у зв’язку із зауваженням духовного відомства, наказав губернській управі внести зміни до проекту земського кошторису 1905 р. і збільшити асигнування на утримання церковно-приходських шкіл [15, арк. 28].

Таким чином, “спрошені” земські установи, які функціонували у правобережних українських губерніях в 1904-1910 рр., значною мірою були підпорядковані Міністру внутрішніх справ і губернатору, причому останній мав широкі повноваження щодо контролю їх складу та діяльності.

Указом імператора від 14 березня 1911 р. на Південно-Західний край було поширено Положення про губернські та повітові земські установи 1890 р. Новостворені земські органи – губернські та повітові земські зібрання й управи – стали виборними та, порівняно із законоположенням 1903 р., розширили повноваження в межах визначених

предметів відомства [2, с. 367]. Відповідно, змін зазнало законодавче регулювання відносин губернатора з реформованими земствами.

Губернатор отримав право нагляду за законністю та доцільністю дій земських установ. Зокрема, начальник краю повинен був слідкувати, щоб постанови земських зібрань не виходили за межі законодавства, визначених сфери повноважень та порядку дій земських установ. Крім того, закріплювалося право контролю за тим, щоб рішення зібрань, в тому числі і проекти земських кошторисів, відповідали загальнодержавним інтересам та не порушували інтереси місцевого населення [5, с. 136]. Спираючись на невідповідність цим умовам, губернатору надавалося право у двотижневий термін призупинити дію постанови земського зібрання [16, с. 47]. Значно розширився перелік рішень земських зібрань, які підлягали обов'язковому затвердженню губернатором. До таких, крім ухвал, пов'язаних із утриманням шляхів, додавалися постанови про організацію виставок місцевих виробів, відкриття ярмарок та про встановлення деяких видів грошових зборів [16, с. 43-44].

У багатьох випадках земства могли вступати у певні правовідносини з державними відомствами, зокрема із Головним управлінням у справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ, тільки через губернатора [10, с. 13]. Приміром, такий порядок вимагався у разі звернення земств до центральних та місцевих органів фінансової адміністрації зі справ, пов'язаних з адмініструванням державних фінансів (у податковій сфері) [9, с. 140].

Для регулювання взаємовідносин між губернатором та земським самоврядуванням створювався під головуванням начальника краю спеціальний орган – Губернське із земських та міських справ присутствіє. До складу нового наглядового органу, крім державних чиновників, входили представники судового відомства та громадських установ (губернський предводитель дворянства, голова губернської земської управи, міський голова губернського міста та член від губернського земського зібрання) [16, с. 6]. Позавідомчий характер Присутствія повинен був гарантувати компетентний та об'єктивний розгляд справ, що вносилися губернатором у разі його незгоди з постановами земських зібрань чи з діями виборних посадових осіб, а також сприяти прискоренню розгляду спірних питань [7, с. 106]. Так, наприклад, за поданням губернатора Волинське губернське із земських та міських справ присутствіє наприкінці 1913 р. призупинило постанову Овруцького повітового земського зібрання про переадресування асигнувань ліквідованої церковно-приходської школи на відкриття при міському училищі початкових класів, задовольнивши таким чином скаргу Волинської єпархіальної ради [17].

Губернатору надавалася можливість, якщо він не погоджувався з рішенням Присутствія, призупинити його та подати справу на розгляд Міністру внутрішніх справ [16, с. 7-8]. Земське зібрання мало право оскаржити ухвалу Присутствія у Правлячому Сенаті, однак скарга подавалася через губернатора та міністра внутрішніх справ [16, с. 48].

Тобто, створені згідно Указу 14 березня 1911 р. органи земського самоврядування Київської, Волинської та Подільської губерній у межах своєї компетенції були наділені самостійністю. Губернатор відносно земських органів виконував контролюючі, наглядові функції, володіючи при цьому широкими повноваженнями щодо призупинення постанов земських зібрань. Законоположення обумовлювало можливість вирішення спірних ситуацій на місцевому рівні – у Губернському із земських та міських справ Присутствії. За земствами та губернатором закріплювалося право оскарження рішень Присутствія у вищих органах влади.

Отже, характерною ознакою законодавчого регулювання та функціонування місцевого управління пореформеної Російської імперії було зосередження широкої компетенції, пов'язаної із вирішенням справ місцевого життя, в руках земств, з одного боку, та владних повноважень в руках державної адміністрації, з іншого. Законодавчі основи взаємовідносин губернатора та земських установ Правобережної України у 1904-1913 рр. значною мірою відображали особливості проведення тут земської реформи. Аналіз змісту норм законоположень дозволяє зробити висновок, що правовідносини губернатора та «спрощених» земств 1904-1910 рр. мали характер підпорядкування, тоді як після 1911 р. із відносно самостійними у межах своєї компетенції самоврядними земськими органами губернатор позиціонувався як контролююча та наглядова інстанція.

Зважаючи на формат цієї наукової розвідки, автором не ставилося завдання вивчити питання у повному обсязі. Однак розглянутий у статті досвід законодавчого регулювання взаємовідносин губернаторів та земських установ Київської, Волинської та Подільської губерній початку XX ст. може бути корисним на сучасному етапі реформування системи місцевого самоврядування в Україні.

При подальшій науковій розробці питання доцільним було б дослідження практичних аспектів взаємодії губернаторів та земств, які часто виявлялися більш прогресивними, ніж законодавчі основи їх діяльності, зокрема, у хронологічних рамках Першої світової війни, коли уряд стає на шлях тіснішої взаємодії із самоврядними установами.

Примітки

¹ Градовский А.Д. Собрание сочинений. Т.8. Начала русского государственного права. Часть II. Органы управления. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1907. – 580 с.

² Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет: В 4 т. – Т. 3. – СПб.: Тип. О.Н.Поповой, 1911. – 708 с.

³ Чижевський П. Про земство та як обірати земських гласних. – К.: Вид-во "ВІК", 1914. – 56 с.

⁴ Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80 – начала 90 годов). - М.: Издательство "Мысль", 1970. – 445 с.

⁵ Захарова Л.Г. Земская контрреформа 1890 г. – М.: МГУ, 1968. – 178 с.

⁶ Куликов В.В. Местное самоуправление и административный надзор: исторический опыт земства // Журнал российского права. – 2000. – №9. – С. 142-153.

⁷ Богатырева О.Н. Губернская администрация и земское самоуправление. Вторая половина XIX – начало XX века // Вопросы истории – 2004. – №8. – С. 99-112.

⁸ Білоконь М.В. Органи державного управління та місцевого самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст.(на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження: Автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01.– Харків, 2002. – 19 с.

⁹ Головки О.М. Участь адміністративно-поліцейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на українських землях (кінець XVIII – початок XX ст.). Монографія. – Харків: СІМ, 2005. – 176 с.

¹⁰ Іванов І.В. Повітове земство в українських губерніях (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харків, 2004. – 20 с.

¹¹ Сесак І.В. Земские учреждения на Правобережной Украине (1904-1917) : Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.00. – Каменец-Подольский, 1987. – 17 с.

¹² Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2004. – 20 с.

¹³ Височайше утвержденное 2 апреля 1903 г. положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской. Издание хозяйственного департамента Министерства внутренних дел. – СПб.: Тип. МВД, 1903. – 59 с.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі – ЦДАК України). - Ф. 442. - Оп. 656. - Спр. 132. Ч.ІІІ. – Дело по дорожно-строительным вопросам. - Начато 11 июня 1903 г. – окончено 28 июля 1912 г. – 50 арк.

¹⁵ ЦДАК України. - Ф. 442. - Оп. 656. - Спр. 132. Ч.ІV. – Дело о народном образовании. - Начато 11 июня 1903 г. – окончено 2 июля 1905 г. – 139 арк.

¹⁶ Положение о губернских и уездных земских учреждениях с дополнениями и изменениями. Издание 2-е Главного управления по делам местного хозяйства Министерства внутренних дел. - СПб.: Тип. МВД, 1911. – 162 с.

¹⁷ Державний архів Житомирської області. - Ф. 161. - Оп. 1 - Спр. 15. – Переписка с Киевским, Подольским и Волынским генерал-губернатором о проекте введения в Овручском уезде всеобщего начального обучения. – Начато 7 сентября 1912 г. – окончено 28 августа 1916 г. – Без нумерації.

Андрій КАТОЛИК
(м. Чернігів)

До історії організації земської медицини на Чернігівщині

У статті розглядаються основні проблеми розвитку земської медицини Чернігівщини у другій половині XIX – на початку XX ст. Головна увага зосереджена на висвітленні дискусійних питань становлення системи охорони здоров'я на півночі українського Лівобережжя.

Andriy KATOLYK (Tchernihiv). To history of organization of zemsks' medicine on Chernigov province.

The basic problems of development of zemsks' medicine of Chernigov province are examined in the second half of the XIX – at the beginning of the XX century. Main attention is concentrated on illumination of debatable questions of becoming of the system of health protection in the north of Ukrainian Left-bank in the article.

У другій половині XIX ст. новоутворені земства стали невід'ємною складовою громадського, соціально-економічного та політичного життя Чернігівської губернії. За роки свого існування земські установи нагромадили значний практичний досвід в організації системи охорони здоров'я, що помітно підвищило їх авторитет як органів місцевого самоврядування. Історія земської медицини продовжує тривалий час притягувати увагу діячів науки і культури, медичних працівників, підприємців та спеціалістів в галузі менеджменту органів місцевої влади.

Перші публікації з питань земської медицини на Чернігівщині з'являються вже на початковому етапі розвитку системи охорони здоров'я регіону. Авторами цих досліджень виступали переважно активні земські діячі та лікарі. Доволі об'ємний, різноманітний за характером і змістом статистичний матеріал представлений в роботах Є. Святловського, О. Русова, В. Хижнякова, В. Сукеннікова [14]. Ці публікації присвячені перш за все становленню санітарної справи та вдосконаленню медичного обслуговування місцевого населення Чернігівщини в др. пол. XIX - на поч. XX ст. У процесі формування радянської історіографії під керівництвом колишнього земського лікаря С. Ігумнова була підготовлена перша і одна з найкращих робіт з історії медицини України, де в проблемно-хронологічному порядку були досліджені основні аспекти земсько-медичної справи, в тому числі і по Чернігівсь-

кій губернії [5]. Системно досліджували земську медицину з моменту її започаткування до Першої світової війни І. Страшун та С. Каган [13, с. 6]. Варто підкреслити, що крім статистичної інформації, яка характеризувала стан земської медицини в цілому, автори зазначених праць наводять цікаві дані по організації системи охорони здоров'я на Чернігівщині. Протягом 60-70-х років XX ст. вийшло декілька публікацій з різних питань історії земської медицини регіону.

Так Л. Замдорг визначив основні етапи боротьби з туберкульозом на Чернігівщині часів земських перетворень, Д. Рябко окреслив головні проблеми становлення і розвитку санітарно-епідеміологічної організації краю [4, с. 11]. На зламі XX-XXI ст. історико-медичні дослідження на Чернігівщині продовжили А. Груша, М. Дуля, В. Гончаренко [2]. На початку XXI ст. було захищено два дисертаційних дослідження, присвячених історії земської медицини в Україні [8, 9].

Але незважаючи на значну кількість праць з історії земської медицини, залишається дискусійним питання у визначенні характерних рис становлення й розвитку системи охорони здоров'я в кожній губернії та в Чернігівській зокрема. Необхідно окреслити головні напрями діяльності в організації медицини не тільки земських установ, а і медичної громади, комплексно розглянути переваги та недоліки кожного з учасників процесу реформування медичного обслуговування часів земських перетворень. Таким чином, можна більш-менш об'єктивно охарактеризувати загальний стан земської медицини на Чернігівщині, зрозуміти природу взаємовідносин органів місцевої влади і медичного персоналу, визначити причини успіхів та прорахунків в справі поліпшення системи охорони здоров'я регіону другої половини XIX – на початку XX ст.

Становлення і розвиток земської медицини на Чернігівщині охоплює період з 1865 р. до встановлення радянської влади у 1919 р. За 55 років існування земства в Чернігівській губернії була створена своєрідна санітарно-лікарська організація, головним завданням якої було медичне обслуговування сільського населення. Передові діячі земсько-медичної громади запровадили оригінальну систему спеціалізованої медичної допомоги та поклали початок новим її формам: лікарському амбулаторному прийому, створенню лікарських дільниць і фельдшерських пунктів. За встановленими земствами нормативами зразкова лікарська дільниця повинна була обслуговувати 10 тисяч мешканців, а радіус її дії повинен становити 17 верст. Але, як правило, таких нормативів земства не дотримувались [2, с. 17]. За даними відомого доктора і земського діяча С. В. Святловського у 1886 р. на одного лікаря в Чернігівській губернії припадало 30 838 мешканців. Якщо б у Чернігові на той час проживало в 1,5 рази більше населення, то у губернському центрі працював би тільки 1 лікар, а не 30. Цікаво, що така кількість лікарів (30) працювала у 1886 р. в Санкт-Петербурзі [12, с.157-158]. За нормами в Чернігові 25 тисяч мешканців повинні були обслуговувати 2 лікарів, але ж тільки губерньська земська лікарня вимагала наявності 7-8 провідних спеціалістів із різних галузей [10, с. 318]. У волостях і повітах розподіл лікарів був ще більш нерівномірний. Так, у Конотопському повіті на одного лікаря при загальній площі обслуговування в 354 кв. верст припадало 18 тис. мешканців, а в Чернігові за такої кількості населення медичну допомогу надавали 30 лікарів! В Глухівському повіті 1 лікар на площі в 1363 кв. верст обслуговував 60 тисяч жителів, а в Чернігівському повіті з площею 3215 кв. верст і населенням в 108172 осіб медичну допомогу надавали тільки 4 лікарі [7, с. 122-123]. Тобто, один повітовий лікар на Чернігівщині обслуговував більше мешканців, ніж проживало жителів у таких великих губернських містах Російської імперії як Курськ, Мінськ, Новгород, Оренбург, Пенза, Перм [12, с. 158]. У той же час однією з характерних рис кадрової політики земств Чернігівщини була велика кількість лікарів у містах і значно менша в селах, де іноді не можна було знайти лікаря на відстані 10-15 верст [10, с. 318].

Отже, за перші 15 років існування земської медицини в Чернігівській губернії було створено 46 лікарських дільниць, де на кожного лікаря припадало в середньому 1180 верст та 40 тисяч населення. Таким чином, незважаючи на встановлені земствами нормативи, середнє навантаження на одного земського лікаря на Чернігівщині зросло майже в 34 рази, а по кількості населення – в 4 рази.

2 листопада 1865 р. Чернігівська земська управа прийняла від Приказу громадського піклування усі його справи та медичні установи і де-юре започаткувала земську медицину на Чернігівщині [2, с. 18]. Дореформена медицина краю мала численні недоліки: незадовільний господарський стан, відсутність повноцінних медичних приміщень, низько кваліфіковані кадри, велику епідемічну захворюваність і високу смертність. Слід підкреслити, що до впровадження земств у 1864 р. лікарні та богодільні на Чернігівщині існували лише в губернському і кількох повітових містах. Незважаючи на появу перших дільничних лікарів та відкриття земських лікарень наприкінці 60-х рр. XIX ст., в губернії процес реформування медичної сфери значно ускладнювався великою територією та наявністю великої кількості дрібних населених пунктів. У 70-х рр. XIX ст. на Чернігівщині все ще продовжували свою діяльність мандрівні амбулаторії і лікарні. Вражає той факт, що станом на 1886 р. деякі повітові земства (Суразький, Мглинський, Глухівський, Кролевецький повіти) взагалі не починали будувати лікарень [10, с. 312]. Недарма делегат I-го з'їзду земських лікарів губернії В.М. Ільїн визнавав відсутність організованої медичної допомоги в Чернігівському повіті аж до 1874 р. [7, с. 116]. Крім того, не маючи необхідного медичного досвіду, земства на перших етапах реформування медичної сфери продовжували використовувати модель приказної медицини. За такою схемою у селах призначали фельдшерів, які повинні були обходити відведені їм населенні пункти і лікувати хворих.

Отже, в Чернігівській губернії станом на 1886 р. 45 % населення отримували медичну допомогу від фельдшерів, а в окремих повітах цей показник був ще вищий (наприклад у Глухівському повіті фельдшерською допомогою було охоплено 89,6 % хворих) [12, с. 163]. Таким чином у другій половині XIX ст. на Чернігівщині не існувало стаціонарної системи медичного обслуговування, продовжував існувати "фельдшеризм", більшість земців не приділяло достатньої уваги розв'язанню важливих проблем медичного обслуговування сільського населення [5, с. 97].

Дотримувались елементарних вимог стаціонарної медицини тільки Козелецький, Кролевецький, Суражський та Городянський повіти. В Чернігівському повіті у 1895 р. “фельдшеризм” зникає взагалі тільки завдяки збільшенню удесятеро лікарського загалу [10, с. 309]. На думку Є.В. Святловського відсутність стаціонарного медичного обслуговування на Чернігівщині стає не просто проблемою медицини, а “превращается в упущение” земської політики в цілому [12, с. 158-160].

Окремої уваги заслуговує вирішення земськими установами Чернігівської губернії питання фінансового забезпечення медичної сфери. Так, в 1880 р. витрати на медицину регіону склали 134 тис. крб., у 1886 р. – вже 293 257 крб., а в 1895 р. ця сума досягла 381 тис. крб. [12, с. 151] За останню чверть XIX ст. фінансування медицини Чернігівщини збільшилось майже в 3 рази і склало 28 % коштів із загальної суми земських витрат станом на 1895 рік. В той же час освіта отримувала тільки 18 % з місцевих бюджетів [10, с. 310]. Таким чином, за рівнем фінансування земська медицина краю займала привілейовану позицію в реформуванні соціальної сфери, а земські лікарі перетворились на один із забезпечених станів тогочасного суспільства.

Водночас варто наголосити про нерівномірний розподіл коштів на розвиток медицини між повітами і волостями губернії в другій половині XIX ст. Значну частку фінансової допомоги отримували центральні райони – Чернігів і Чернігівський повіт. Витрати на медицину тут були в 27 разів вищі, ніж будь-якого іншого повіту та в 2 рази більше витрат на розвиток медичного обслуговування всіх повітів губернії разом узятих [10, с. 305]. Подібна фінансова колізія спостерігалася в більшості повітів Чернігівської губернії. Так, медичний бюджет Конотопського повіту був майже в 4 рази більше Мглинського і втричі – Глухівського. В той же час десятина, яку сплачувало населення Конотопського повіту на утримання медичного персоналу, була в 6 разів більша, ніж у Мглинському повіті [12, с. 155]. Така вибіркова фінансова політика земств за умов майже однакової захворюваності населення по всій губернії призводила до зростання медичних коштів в одному повіті і, навпаки, до зменшення медичного бюджету – в іншому. Для того, щоб припинити постійні суперечки між повітами за бюджетні кошти, Є. Святловський запропонував декілька організаційних заходів. По-перше, на його думку, необхідно постійно впорядковувати медичні статистичні дані по кожному повіту. По-друге, потрібно співвідносити ці дані з земсько-медичними вказівками та інструкціями по повітах і губернії за великий проміжок часу. І по-третє, бажано враховувати специфіку кожного повіту, а саме: кліматичні умови, топографічні дані, етнографію краю, економічний стан тощо [12, с. 151]. На жаль, ці пропозиції так і залишились на папері.

Таким чином, в другій половині XIX ст. на Чернігівщині кошти з місцевих бюджетів на утримання медицини розподілялись нерівномірно, що призводило не тільки до погіршення відносин між повітовими лікарями, а і до значних утруднень у розумінні об'єктивної епідеміологічної ситуації в губернії та своєчасному розв'язанню проблем медичного обслуговування населення регіону. Недарма в пресі того часу з'являються критичні зауваження на адресу земських установ, які в більшості не враховували пропозиції провідних медичних діячів і продовжували сповільнювати темпи перетворень в медичній сфері.

Однією із суперечливих проблем реформування медицини Чернігівщини, що зустрічала протидію з боку земств, була необхідність створення санітарного бюро. В Україні ці нововведення підтримали медичні громади Чернігівської і Херсонської губерній, а в Росії санітарні бюро існували лише в Московській та Петербурзькій губерніях [10, с. 315]. На Чернігівщині санітарні бюро очолювали відомі лікарі В. Ільїн, Є. Святловський, М. Котельников. На пропозицію земського діяча В. Хижнякова санітарно-статистичне бюро повинно було б отримати статус виконавчого органу губернської санітарної ради і безпосередньо здійснювати контроль за санітарною службою [3, с. 14-21]. Але через фінансові утруднення та небажання певних земських кіл підтримувати санітарну справу, санітарні бюро проіснували з інтервалами до 1916 р., так і не виконавши до кінця покладену на них місію [5, с. 104].

Таким чином, в перші десятиріччя свого існування земська медицина змогла подолати численні перешкоди та суттєво підвищити рівень медичного обслуговування сільського населення. В той же час на зламі XIX-XX ст. в Чернігівській губернії залишались невирішеними питання організації санітарної служби, раціонального розподілу медичних коштів та рівномірного навантаження повітів губернії професійними медичними кадрами, створення стаціонарної системи медичного обслуговування та своєчасного епідеміологічного моніторингу. Але попри всі невдачі земська медицина продовжувала свій розвиток і в подальшому постала як одна із зразкових моделей організації системи охорони здоров'я в світі. Недарма в Дрездені у 1911 р. на Міжнародній гігієнічній виставці земську санітарну статистику визнано зразковою, а в 1934 р. гігієнічна комісія Ліги Націй рекомендувала іншим країнам використовувати досвід земської медицини для організації медичної допомоги сільському населенню [1, с. 292].

Примітки

¹ *Верхратський С.А.* Історія медицини. - К., 1983. - С. 286-295.

² *Груша А.М., Дуля М.М.* З історії медицини Чернігівщини. - Чернігів, 1999. - С. 15-36.

³ *Доклад* губернського гласного В.М. Хижнякова о медико-санитарной организации в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. - 1898. - № 1. - С. 1-22.

⁴ *Замдорг Л.Я.* Основные этапы борьбы с туберкулезом на Черниговщине // Опыт борьбы с туберкулезом в Черниговской области. Тезисы докладов научно-практической конференции, сентябрь 1967 г. - Чернигов, 1967. - С. 9-12.

⁵ *Игумнов С.Н.* Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, Бессарабии и в Крыму. - К., 1940. - 153 с.

⁶ *Каган С.С.* К столетию земской медицины на Украине // Очерки истории русской общественной медицины. - М., 1965. - С. 82-92.

⁷ *Протоколы 1-го очередного губернского съезда земских врачей Черниговской губернии* // Земский сборник Черниговской губернии. - 1882. - № 10. - С. 65-168.

⁸ *Рогоза О.М.* Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864-1917 рр.). Автореф. Дис... канд. іст. наук. - Харків, 2002.

⁹ *Рубан Н.М.* Розвиток земської медицини в Україні (1865-1914 рр.). Автореф. Дис...канд. іст. наук. - Донецьк, 2004.

¹⁰ *Русов А.А.* Описание Черниговской губернии. - Т. II. - Чернигов, 1899. - С. 296-319.

¹¹ *Рябко Д.В., Колесников Н.В.* К истории развития санитарно-противоэпидемической организации на Черниговщине // Опыт борьбы с туберкулезом в Черниговской области. Тезисы докладов научно-практической конференции, сентябрь 1967. - Чернигов, 1967. - С. 12-14.

¹² *Святловский Е.В.* Земская медицина в Черниговской губернии в 1886 г. (по отчётам делегатов 4-ому очередному съезду врачей) // Земский сборник Черниговской губернии. - 1888. - № 9-10. - С. 151-188.

¹³ *Страшун И.Д.* Полвека земской медицины (1864-1914) // Очерки истории русской общественной медицины. - М., 1965. - С. 30-68.

¹⁴ *Сукенников В.А.* Материалы для изучения туберкулёза лёгких в Черниговской губернии. Черниговский, Нежинский уезды // Земский сборник Черниговской губернии. - 1907. - № 1-2. - С. 55-103.

Андрій РАДЧУК
(м. Київ)

Роль теоретико-політичної спадщини М.П. Драгоманова у формуванні ідеологічних засад програм політичних партій Наддніпрянської України початку XX ст.

У статті, на основі аналізу політичної доктрини М.П. Драгоманова, здійснено спробу встановити вплив його ідей на формування програмних засад політичних партій Наддніпрянської України початку XX ст.

Andriy RADCHUK (Kyiv). A role of theoretical and-political inheritance of M.P. Dragomanov in forming of ideological principles of the programs of political parties of Ukraine of Naddnipyriansk Ukraine of the beginning of the XX century.

The aspects are analyzed in the article, on the basis of analysis of political doctrine of M.P. Dragomanov, an attempt to set influence of his ideas on forming of programmatic principles of political parties of Ukraine of Naddnipyriansk Ukraine in the beginning of the XX century is carried out.

Михайло Драгоманов – один із провідних діячів громадсько-політичного руху в Україні другої половини XIX ст. Його науково-теоретична спадщина для сучасних істориків є вагомим полем для осмислення з позицій модерної методології. Дискусія щодо визнання наскільки актуальними залишаються політичні накреслення вченого, його наполегливі намагання сформувавши програму політичних перетворень у національних і східноєвропейських масштабах є доволі актуальною [11, с. 16].

Із появою перших публікацій М.П. Драгоманова з'являються рецензії та відгуки на його наукові праці, які покладали, як відмічає А.Круглашов, початок драгоманознавства. Це роботи І. Франка, М. Павлика, Б. Кістяківського. Нові акценти в історіографії драгоманознавства пов'язані з працями М. Грушевського. У період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. в історіографії М. Драгоманова відбувається поляризація оцінок його суспільно-політичної спадщини. Міжвоєнна історіографія відзначена надзвичайно високою заангажованістю, пансофічністю, не рідко крайньою ідейною нетерпимістю, одномірністю суджень і висновків багатьох авторів [7, с. 18]. А. Круглашов зазначає, що радянська історіографія драгоманознавства розпочинається з монографії В. Сокурєнка, в якій проаналізовано політико-правову спадщину вченого-мислителя у співставленні з державно-політичними поглядами його однодумців – С. Подолинського та О. Терлецького. Новий етап у дослідженні поглядів М. Драгоманова пов'язаний з “відлигою” 60-х рр. XX ст. і представлений монографічною роботою В. Лукерєнка [8, с. 124]. У роки “перебудови” провідну позицію займають роботи Р. Міщука, М. Жулинського, О. Мишанича [7, с. 65].

На сучасному етапі активними дослідниками драгомановського теоретичного спадку є О. Скакун, М. Молчанов, Т. Андрусяк. Сучасне покоління науковців прагне дослідити спадщину М. Драгоманова в порівняльно-історичному контексті: Я. Грицак аналізує політичні погляди М.П. Драгоманова, порівнюючи їх із поглядами І. Франка;

О. Козирев спробував порівняти погляди М. Драгоманова та Дм. Антоновича; Л. Комзюк проаналізував конституційні ідеї М. Драгоманова та державно-політичні погляди М. Міхновського [7, с. 71].

Не зважаючи на велику кількість досліджень теоретико-політичної спадщини М. Драгоманова, досі залишаються актуальними питання про роль спадщини вченого у формуванні ідеологічних засад програм політичних партій Наддніпрянської України початку XX ст.

Проводячи активну громадсько-політичну діяльність, Михайло Петрович, за оцінкою А. Павко, намагався створити першу в Наддніпрянській Україні політичну партію [11, с. 60]. Це мала бути Українська соціально-революційна партія. Програму партії було вже складено в 1883 р. членом Одеської громади В. Мальованим. Кінцевою метою Української соціально-революційної партії програма проголошувала досягнення бездоганного суспільного устрою. Здійснення цієї загальної ідеї планувалось як в інтересах України, так і всіх народностей імперії [11, с. 61]. Аналізуючи проект програми В. Мальованого, А. Павко відмічає, що до її розробки причетний безпосередньо М. Драгоманов, який був прихильником федералізму. Федералізм, став засадничим принципом партії, адже був реакцією українських політичних діячів на централізаторські вподобання російських революціонерів [11, с. 63]. На думку М. Молчанова, федералізм М. Драгоманова передбачав об'єднання політично автономних країв і областей в єдиний федеративний союз [10, с. 25]. Драгоманівський федералізм – це досить складна, різнобічна, чітко опрацьована система поглядів, яка охоплює широке коло питань політико-адміністративної сфери. “У М. Драгоманова федералізм має два суспільно-політичних аспекти, - пише Р. Іванова, - федерація вільних громадян і федерація автономних земств і країв як засіб буржуазно-демократичних перетворень” [5, с. 35]. Крім сказаного вище, федералізм М. Драгоманова – це ще і засіб партійно-політичної організації та етнополітичний принцип вирішення міжнародних суперечностей, сукупність методів місцевого самоуправління, конкретний варіант загальнодержавного політичного режиму, і модель міждержавних відносин взагалі [9, с. 26].

За оцінкою В. Сарбея: “Драгоманов як демократ, непримиренний противник царського самодержавства, палкий захисник усіх гнаних і голодних, не міг не стати соціалістом у період зародження і поширення у суспільно-політичній думці України, так званого українофільства, сповідники якого, за образним тодішнім виразом, в одній кишені носили “писання батька Тараса”, а в другій “Капітал” К. Маркса [13, с. 66]. Потрібно також пригадати, що навчаючись саме у Києві (1868-1870 рр.) тодішній магістр Київського університету М. Зібер викладав учасникам нелегального студентського гуртка основи економічного вчення Карла Маркса за його основоположною працею “Капітал”. М. Драгоманов із самого початку знайомства з марксизмом не сприймав його як єдиний науковий світогляд, а вбачав у ньому лише одну з багатьох суспільствознавчих теорій” [13, с. 66].

Особливо значний вплив на М. Драгоманова справило соціал-анархістське вчення П.-Ж. Прудона, котре він подавав через призму власних федералістсько-соціалістичних ідеалів: “А Прудон недурно ж каже: “Хто каже: воля – каже федерація, або не каже нічого; Хто каже: соціалізм – каже федерація, або вп'ять не каже нічого” [13, с. 67]. При чому, анархістське тлумачення принципу федералізму, поширюваного на всі сфери суспільного життя (приватного, політичного й економічного), М. Драгоманов намагався тут же пристосувати до українського соціуму: “Для нас, українців, стати одвертими федералістами, розпрощатись із всеросійською казенщиною і центрами, - заявляв він, - значить... вернутись просто до своїх мужицьких хат і громад, стати й вільними, й народовцями, й славянами, й космополітами, - підняти війну за мужицькі хати й громади проти царства, попівства, панства, купецтва, котрі скрізь тягнуть за централізацію, а у нас на Україні більше, ніж де не будь” [4, с. 67].

Аналіз західних соціалістичних теорій дозволив М. Драгоманову розробити власну концепцію соціалізму, яка б відповідала суспільним потребам української нації та віддати належне теоретичному спадку М. Бакуніна: “Анархічні, тобто федеральні ідеї в політиці, і в соціалізмі ще очікують собі прихильників Росії. І коли настане їх час, тоді ім'я М. Бакуніна одержить нові права на подяку, як ім'я одного з попередників партії, яка не тільки взагалі одна лише може бути названа дійсно інтернаціональною, але зокрема й для Росії є єдиною умовою скільки – не будь раціонального напрямку політичного і соціального життя в цій страхотливо великій державі” [2, с. 78]. Поділяючи ідеї М. Бакуніна про засади побудови соціалізму в Росії, М. Драгоманов вважав, що організація соціальних зрушень в Україні буде відбуватися значно продуктивніше, так як Україна буде у федеративному союзі з уже налаштованими принципами соціалізму Росії. Таким чином, приймаючи анархізм М. Бакуніна М. Драгоманов вважав його погляди найприйнятнішими для Східної Європи та України зокрема [13, с. 67].

Отже, формування соціалістичних поглядів М. Драгоманова безпосередньо пов'язане з вивченням ним теоретичної спадщини провідних західноєвропейських і російських соціалістів. Важливо зауважити, що мислитель не сліпо стає прихильником теорій своїх попередників та сучасників, а свідомо намагається використати їх здобутки у розробці власної концепції соціалізму. Саму ж ефективність соціалізму для України вбачає лише тільки тоді, коли Україна буде національною автономією у складі Російської федерації.

Першою політичною партією на Наддніпрянщині була Революційна українська партія, заснована “Радою чотирьох” у січні 1900 р. У перші роки свого існування партія керувалася програмною брошурою М. Міхновського “Самостійна Україна”, що являла собою концепцією українського націоналізму який виражався такими гаслами: “Одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Сяну аж по Кавказ”, “Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог – чужинець лишеться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам'ятаймо, що слава і перемога – се доля борців за народну справу” [6, с. 185]. Проте вже 1903 р. РУП відмовляється від самостійницької ідеології та переходить на федералістські позиції, вимагаючи національної автономії України [1, с. 29]. Діяльність першої політичної партії Наддніпрянщини за оцінкою А. Павко,

була прийнята західноєвропейським, демократичним соціалізмом [10, с. 72], що дозволяє нам твердити, про вплив теоретико-політичних ідей М. Драгоманова.

Про вплив федералістичної концепції М. Драгоманова на мартиїну ідеологію засвідчують і програмні засади Української демократичної партії [1, с. 40]. Зокрема автономію України та інших складових частин Росії, програма передбачала як національно-територіальну, а Росія, в свою чергу, повинна бути федерацією цих складових частин. Обов'язковою програмною вимогою УДП було створення парламенту для загальноросійських справ та краєвих сеймів і повної волі національного життя, української мови по всіх школах, в суді, адміністрації [6, с. 271]. Соціалізм ця партія розуміла, як гуманний демократичний лад, який мало схожий на суспільство, збудоване за рецептами так званого “наукового соціалізму” [10, с. 94]. Доказом соціальної політики виступали якісно нові вимоги програми наприклад, виплата державних пенсій працівникам, які досягли 60 річного віку, знищення прав спадщини на фабриках і заводах та ін. [6, с. 272].

Аналіз змісту програми УДП, дозволяє нам зазначити, що партія виробляючи свої ідеологічні засади, не полишилась осторонь драгоманівського науково-теоретичного спадку у питаннях державного національно-культурного будівництва.

Проаналізувавши теоретичну спадщину М.П. Драгоманова та охарактеризувавши драгоманознавчу історіографію, не можна не погодитись із дослідниками у тому, що Михайло Петрович виступає, як ідеолог федералістської концепції українського національно-визвольного руху. Незаперечним є і вплив його науково-теоретичної спадщини на формування ідеологічних засад програм політичних партій Наддніпрянської України початку XX ст. Вважаємо, що більш повний аналіз втілення драгоманівських ідей у програмах політичних партій Наддніпрянської України потребує куди глибшого наукового дослідження джерел і є перспективною проблемою для подальшого вивчення.

Примітки

¹ Голобуцький О., Круглик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині (кінець XIX – поч. XX ст.). – К., 1996. – 124 с.

² Довгич В. Українська ідея в політичній теорії М. М. Драгоманова. – К., 1991. – 155 с.

³ Драгоманов М.П. Пропаший час. – К., 1992. – 46 с.

⁴ Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – 688 с.

⁵ Іванова. Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно – політичному русі Росії. – К., 1971. – 221 с.

⁶ Корольов Б.І. Історія українських політичних партій кін. XIX ст. – 1917. Хрестоматія. – К.: 2004. – 302 с.

⁷ Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла М. Драгоманова. – Чернівці, 2000. – 488 с.

⁸ Лукеренко В.Л. Світогляд М.П. Драгоманова. – К., 1965. – 124с.

⁹ “Михайло Драгоманов і українське національне відродження”. Українська республіканська конференція 150 – річчя з дня народження М. П. М. Драгоманова. – К., 1991. – 230 с.

¹⁰ Молчанов М. Державницька думка М.П. Драгоманова. – К., 1994. – 40 с.

¹¹ Павко А.І. Політичні партії та організації в Україні: кін. XIX – поч. XX ст. зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К., 1999. – 248 с.

¹² Проблеми державності в творчості М. П. М. Драгоманова: Метод і матеріали для студентів історичних факультетів. / А. М. Круглашов. – Чернівці., 1996. – 21 с.

¹³ Штрихи до наукового портрета Михайла М. Драгоманова. Збірник наукових праць / АН. Укр. Ін-т. літ. ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1991. – 248 с.

Інна ДЕМУЗ

(м. Переяслав-Хмельницький)

Антиукраїнські виступи П. Струве як елемент суспільної дискусії в Російській імперії на початку XX ст.

У статті проаналізовано суспільну дискусію з українського питання, що розгорілася на сторінках преси на початку XX ст., розглянуто та визначено характер націоналістичних поглядів ідейного лідера кадетської партії П. Струве та його опонентів.

Inna DEMUZ (Pereyaslav-Khmel'nytskyi). Anti-Ukrainian appearances of P. Struve as an element of public discussion in the Russian empire at the beginning of the XX century.

A public discussion over the Ukrainian question, which flamed up on the pages of the press at the beginning of the XX century is analysed in the article. A character of nationalistic regards of ideological leader of Cadet party of P. Struve and his opponents is considered and certain in the article.

У багатонаціональній Російській імперії в 1900-1917 рр. гостро постало питання залагодження міжетнічних стосунків. Зазначений період характеризувався боротьбою політичних і суспільних сил країни щодо вирішення українського питання. Прогресивна громадськість засуджувала національний гніт царизму в галузі культури, відстоювала право на вільний розвиток рідної мови та функціонування народних шкіл. У суспільній дискусії, що розгорнулася в пресі на початку минулого століття, активну участь брали як представники свідомої української інтелігенції (М. Грушевський, В. Дорошенко, Ф. Матушевський, М. Могилянський, С. Петлюра, В. Прокопович, В. Садовський, С. Черкасенко та ін.), так і шовіністично налаштовані громадські діячі (А. Погодін, П. Струве, Т. Флоринський, С. Щеголев). Відомий політик М. Порш правильно відзначив наступну тенденцію: коли українська ідея стала помітним соціальним явищем і з етнографічного народолюбства перейшла в національно-свідомий культурний рух, то почала користуватися надмірною увагою російських реакційних кіл [6, с. 324].

Актуальність вибраної тематики не обумовлена її значенням як прогресивної ідеї, що могла б знайти практичне застосування в сучасних державницьких конструкціях, оскільки націоналістичні гасла далекі від толерантності щодо окремих націй. Необхідність такого дослідження зводиться до теоретичного аналізу ідейних переконань шовіністично налаштованих кіл, адже глибоке вивчення зазначених поглядів допоможе краще зрозуміти суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Російській імперії на початку XX ст.

Антиукраїнські виступи російських націоналістів як цілісне явище аналізувалися в науковій літературі достатньо обмежено. Зокрема, погляди кадетського ідеолога П. Струве критикувалися його сучасниками: українськими (М. Могилянський, С. Петлюра, М. Порш, Б. Кістяківський) [3, 5, 6, 14] і російськими діячами (Н. Коробка, П. Мілюков, Ф. Кокошкін, Н. Гредескул) [1, 2, 7].

За радянської влади вивчення такого аспекту історії, як суспільні дискусії стосовно вирішення українського питання взагалі припинилося. Зазначений факт можна пояснити наступними причинами: 1) ставленням радянських істориків до імперської політики та офіційної ідеології початку XX ст. Учені марксистського спрямування, засуджуючи сам факт існування монархії та висувуючи ідеї пролетарської боротьби за світовий соціалізм, не визнавали переконань монархістів-реакціонерів; 2) ліквідацією монархічного устрою та активною політикою русифікації, спрямованої на заборону говорити про окремих український народ і вивчати його особну історію; 3) світоглядними переконаннями більшовиків – противників як монархічного, ліберального (еволюційного), так і національно-демократичного суспільних таборів, відстоювання марксистами власних соціалістичних ідеалів. З іншого боку, загальноімперська ідея “єдиної та неподільної Росії”, спільної коліски малоруського й великоруського народів, у радянській історичній науці трансформувалася в теорію єдиного соціалістичного народу, що проживав у межах Радянського Союзу. Тобто, великодержавницька тенденція в історичних дослідженнях мала місце й у радянський час, однак вона почала виконувати нове соціальне замовлення: обґрунтування легітимності приходу більшовиків до влади та право на гегемонію пролетаріату в суспільному розвитку. Тому радянський період є абсолютно безрезультатним на наукові праці про ідейне протистояння в національному питанні між російськими шовіністичними та українськими колами імперії початку XX ст.

Лише 1966 р. у Нью-Йорку вперше вийшла друком праця російського дослідника М. Ульянова, присвячена вищезазначеній тематиці та перевидана в Москві після розпаду СРСР. Автор звинувачував свідому інтелігенцію до революційного часу в ненависті до загальноросійської культури та прагненні позбутися її впливу будь-якою ціною, причому таке явище М. Ульянов класифікував як вигаданий партійний націоналізм. Український сепаратний рух, за словами дослідника, був “ненародним”, “ненаціональним”, “неповноцінним”, а національна доктрина українців – узагалі штучною [16, с. 4]. Російський науковець В. Шелохаєв [17, 18] проаналізував ліберальний варіант вирішення національного питання в Російській імперії на початку минулого століття, акцентуючи увагу на ставленні кадетського лідера П. Струве до українського питання. Історик вважав, що ліберальна модель перебудови країни орієнтувалася на формування громадянського суспільства, всебічне забезпечення прав особистості й цивілізоване вирішення національних проблем.

Чи не єдиною серйозною працею у сучасній вітчизняній історіографії нашої теми є колективна монографія фахівців Інституту історії України НАН України. Співатор цього видання – В. Кізченко, використовуючи велику кількість архівних матеріалів, проаналізувала великодержавну російську пресу (“Новое время”, “Русская мысль”, “Биржевые ведомости”, “Речь”, “Киевлянин”, “Киевская мысль”), на шпальтах якої містилися антиукраїнські статті [15].

Отже, в історичній літературі існують як критичні, так і схвальні оцінки антиукраїнських виступів ідейного лідера кадетської партії початку минулого століття П. Струве. Основним завданням нашого дослідження є комплексний систематизований аналіз ідейних поглядів П. Струве, які стали основним каркасом суспільної дискусії щодо місця і статусу української нації, розпочатої на шпальтах імперської та національної преси на початку XX ст.

Найприкметнішими для реакційно-шовіністичного напрямку вирішення національного питання в суспільній думці Росії початку XX ст. виглядають ідеї П. Струве. Загальні погляди цього суспільного діяча на зазначений аспект викладені в статті, опублікованій у редакційній газеті “Русская мысль”. В публікації вміщено обґрунтування теорії “вільного, творчого” та, як наслідок, “завойовницького” націоналізму, притаманного сильним і великим націям, зокрема російській. Головним принципом такого націоналізму політик вважав цілеспрямований вплив на іншонаціональні елементи, перетворення їх у подібні собі структурні частки, а також непотрібність творення

національної свідомості пригнічених народностей [13, с. 175]. П. Струве доводив, що російська “національна плоть і душа” шириться й міцніє лише в ході асиміляції інших “расових елементів”, коли завойовницькому націоналізмові притаманний здоровий національний егоїзм. Ось такі теоретичні підвалини ідеології кадета П. Струве стали основним підґрунтям його поглядів на українське національне питання початку XX ст. і відобразилися в подальших авторських публікаціях.

В одній зі своїх статей П.Струве доводив значення російської культури й мови, адже, стверджував він, з однією “малоросійською” чи “білоруською” мовами освічена людина прожити не зможе. Наявність “малоросійської” культури, штучно створеної, діяч пояснював фактом роздвоєння російської. Крім того, дослідник був переконаний в існуванні єдиної загальноросійської культури, яка “для інородніх племен імперії є гегемоном не лише в силу фізичної й чисельної переваги росіян, а й завдяки її внутрішньої міці та багатству” [9, с. 187].

Прихильність окремих російських ліберальних кіл до українського руху П. Струве пояснив тим, що ті надавали йому скромного значення, а кінцеву мету визнавали утопічною [10]. Ідеолог кадетів, займаючи в зазначеному питанні протилежну позицію, вважав, що для українців мова в початковій школі є не педагогічним знаряддям прилучення підростаючого покоління до культури, а зброєю у створенні відособленої від Великої Росії самостійної нації.

Висунуті П.Струве погляди на українське питання початку минулого століття започаткували національно-політичну дискусію між російськими реакційно налаштованими та українськими свідомими елементами. Так, на захист українських прав і свобод став відомий соціолог і політолог Б. Кістяківський, який друкувався в “Русской мысли” під псевдонімом Українець [14]. Визнаючи наявність міцних зв’язків української культури з великоросійською і важливість їхнього збереження саме для української нації, суспільний діяч, між тим, відстоював прерогативу власної національної культури на самобутній розвиток, особливо на право створення гімназій і університетів. Ставлення російської громадськості до українства автор тлумачив як різко виражений егоїзм.

У публікації, що стала відповіддю кадетського ідеолога на статтю Українця, перший, не заперечуючи фактичного існування малоросійської мови й культури, вказував на їхнє значення як суто місцевих і обласних порівняно з загальноросійською культурою. П. Струве вважав, що загострення українського партикуляризму, тобто прагнення поставити обласне начало на місце загальнонаціонального, що загрожувало культурній єдності держави, було справою інтелігенції Малоросії і на той час існувало лише в її свідомості, позаяк народні маси не були втягнуті в ідейну боротьбу [11, с. 70]. У середовищі останніх відбувався лише стихійний процес перетворення малоросійського побуту та мови в елементи, які несла російська культура. Політик звинуватив українські освічені кола у страхі перед безконтрольним відмиранням малоросійської культури серед простих верств населення. Зазначене перетворення П.Струве вважав природним процесом трансформації усіх місцевих діалектів під натиском могутніших культур. Окрім того, автор статті виступив проти можливого навчання українською мовою не лише в середній і вищій, а й у початковій школі. Не заперечуючи українських культурних прагнень підтримувати “місцеві” особливості побуту та мови, П. Струве рішуче висловився проти загострення вказаних “обласних” тенденцій до політичного й культурного партикуляризму, проти прагнення інтелігенції поставити українське начало в один ряд із національною російською “стихією”. Ідеолог кадетської партії пропонував два можливі варіанти розвитку української мови: 1) “українофільський” – шлях скромного регіонального існування, коли малоросійське слово буде зростати як мова місцевої літератури та, можливо, як початкової школи. У такому випадку зникнуть суперечності та ворожнеча між загальнонародною й обласною стихіями; 2) “український” – шлях надання малоросійській мові державного статусу та, як наслідок, перетворення її на зброю соціально-політичної боротьби.

Поряд із критикою своїх ідеологічних опонентів і закликком вступити в духовну боротьбу з “українством” як з тенденцією послаблення загальноросійської культури, П. Струве критикував офіційну царську політику, “поліційні методи якої ще більше гнівили малоросів і формували радикальний український партикуляризм”.

Викладаючи загальне бачення національних завдань Російської держави, в інших публікаціях П.Струве також виступав як прихильник асиміляторської політики щодо українства [8.12]. Так, він вважав, що ріст національної свідомості та розвиток національної культури серед недержавних націй неминуче будуть внутрішньою загрозою для державних, тому головним завданням буржуазії повинна бути денационалізація, зменшення матеріальної та культурної сили недержавних народностей та їх асиміляція.

На сторінках “Украинской жизни” публікувалися дискусії російських діячів з приводу загостреного українського питання. Так, П. Струве, відстоюючи монолітність загальноросійської культури, вважав українське питання лише культурною проблемою, без домішок політичних елементів, яку можливо вирішити за допомогою певної налаштованості суспільства: нові економічні відносини, культурний престиж, зростаючий міжнародний авторитет Росії [1]. Національні процеси в Україні оцінені суспільним діячем як такі, що не мали народного характеру, не дивлячись на прагнення частини української інтелігенції перетворити зародковий національний рух у всенародний, тобто, П. Струве недооцінював політичні вимоги еліти, вважаючи їх занадто слабкими та нереальними. Кадетський ідеолог наполягав на тому, щоб російська громадськість протидіяла розвиткові українського руху, який загрожував дезінтеграції єдиної загальноросійської культури.

У дискусію з П. Струве вступили російські суспільні діячі Н. Коробка, П. Мілюков, Ф. Кокоскін. Так, перший із них, погоджуючись загалом із поглядами свого опонента, звинуватив останнього в тому, що культурне питання у сприйманні кадетського ідеолога набрало “мілітарного характеру”, коли він сам, захищаючись від української культури, здійснював закиди в її бік, причому “войовничий націоналіст” вбачав тріумф російської культури в повному знищенні нею культурних надбань інших народів. Н. Коробка вважав, що російській культурі не варто боятися конкуренції з культурами інших народів, що входили до складу Російської імперії. На відміну від П. Струве, автор

був переконаний у фактичному існуванні української культури, яка не становить жодної державної небезпеки для російської, а також у можливості мирного співіснування зазначених культур [1, с. 66]. Окрім того, виступи войовничого кадета, на думку Н. Коробки, породжували роз'єднання та національну ворожнечу.

П. Мілюков вважав, що П. Струве поєднує культурницькі і державних методи в оцінці стану українського питання та не погоджувався з термінологічним апаратом свого опонента, який класифікував українську культуру як обласну та провінційну стихію [1]. Ф. Кокошкін зарахував українське питання до таких, що потребували нагального вирішення саме в період Першої світової війни. Згадавши антиукраїнські позиції П. Струве, автор відзначив його компетентність у правових питаннях державного життя, проте одна з головних помилок ідеолога кадетів полягала, на думку Ф. Кокошкіна, в тому, що П. Струве забагато говорив про те, що повинно бути, й мало про те, що було насправді [1, 2]. Російський ліберальний діяч критикував погляди П. Струве на “малоросійську стихію” як обласну та провінційну. Разом із тим, Ф. Кокошкін звинуватив П. Струве в змішуванні культурних питань із державними, як робили це націоналісти при використанні державної влади в якості ефективної зброї в національній боротьбі.

На шпальтах журналу “Украинская жизнь” неодноразово друкувалися інтерв'ю з тими представниками російської еліти, які виступали за надання українському народу елементарних демократичних прав (Ф. Корш і Н. Гредескул). Перший із них, відстоюючи прогресивні начала, першочерговими завданнями для української інтелігенції назвав вільну від стороннього впливу просвіту власного народу шляхом вивчення ним рідної мови та залучення українців до вирішення політичних справ [4]. Відомий російський діяч Н. Гредескул виступив проти ідеологічних поглядів П. Струве на вирішення українського питання. Професор стверджував, що “в середовищі української інтелігенції не помічено державного сепаратизму, однак її прагнення до самостійного культурного розвитку існує, хоча воно є законним і небезпеки для єдності Російської імперії не становить” [7].

Еволюцію поглядів П. Струве від соціалізму через лібералізм до імперіалізму, націоналізму та мілітаризму проаналізував М. Порш [6]. Він у першу чергу розкритикував погляди російського політика на малоросійську культуру як суто місцеву та крайову, прерогативу російської мови як мови вищої народності та нових економічних форм. Український діяч доводив реальність існування національної культури, переконував, що існуючі на Україні російськомовні осередки – це “невеличкі оазиси російські по містах” [6, с. 331], а в широких масах населення російської мови не було й не буде. Крім того, соціал-демократ спростовував думку П. Струве про те, що нову господарську й торгівельну культуру принесли на Україну великороси, доводячи при цьому існування і в далекому минулому власних високорозвинених економічних відносин. М. Порш заперечував думку про привнесення робітничим населенням із Великої Росії лише чужорідної стихії в національний український організм, вбачаючи в такому явищі прогресивний елемент розвитку капіталізму та злиття міського й сільського населення, що призведе до поступового демографічного витіснення великоросійської частки.

Український суспільний діяч переконаний, що для П. Струве українська справа – не що інше, як ідейно-політичне загострення, питання про права “місцевих” і “народних” діалектів, інтелігентська фантазмагорія. На протипагу зазначеному М. Порш доводив, що національне питання є “широ народним” і за змістом, і за своїми носіями [6, с. 343], а національні пристрасті роздмухувала російська буржуазна інтелігенція, яка захищала принципи збереження Великої Росії.

Окрім М. Порша, жорстоку “доктринерську безтактність” П. Струве в українському питанні схарактеризував М. Могилянський [3]. Український громадський діяч вважав, що полеміка між кадетським ідеологом і його російськими опонентами не вносила жодної нової думки, а лише “товкла воду в ступі”. Даючи власну оцінку становища української справи початку XX ст., автор публікації спростовував твердження реакціонерів-націоналістів стосовно провінційності власної культури.

Спробу визначити негативні аспекти дискусій з приводу українського питання на початку XX ст., що розгорнулися в пресі, зробив С. Петлюра [5]. Так, суспільний діяч робив ставку на те, що такі російські публіцисти, як П. Струве, А. Погодін та інші, заперечуючи право українського народу на існування власної національної культури, свідомо чи несвідомо замовчували досягнення та здобутки української цивілізації, що все глибше входили в побут народу. С. Петлюра переконував читачів, що погляди та заклики П. Струве боротися з усіма проявами українського руху за допомогою державних поліційних методів не знайшли співчутливого відгуку серед російської громадськості і викликали ряд заперечень таких прогресивних діячів, як Ф. Корш, П. Мілюков, Ф. Кокошкін, Н. Гредескул, Н. Коробка. Окрім критичних оцінок, у розпочатих дискусіях автор даної статті вбачав певні позитивні моменти, які привернули увагу російського суспільства до вирішення українського питання. Певним чином цьому сприяла окупація Галичини імперськими військами та пов'язані з цим завдання російського уряду.

Таким чином, з початку XX ст. і до революційних подій 1917 р. російські націоналісти загальною і П. Струве зокрема в національних справах вбачали справжній прояв сепаратизму, спрямований на підрич “єдиної і неділимої Росії”. Крім того, вони не визнавали прав на існування ні держави України, ні українського народу, ані окремої української мови, позаяк ці чинники визначалися фетишами, створеними ідеологією ворогів єдиного російського народу. Для шовіністів українське питання було питанням внутрішньої єдності нації. Активна критика українського руху реакційними елементами розпочалася після буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр., загострилася в період реакції та набула дещо іншого спрямування з початком Першої світової війни, оскільки до складу імперії ввійшли західноукраїнські землі, де національний рух розвивався за іншим сценарієм.

Примітки

- ¹ *К спору об украинском вопросе* (статьи П.Струве, Н.Коробки, П.Милюкова и Ф.Кокошкина) // Украинская жизнь. – 1914. – № 11-12. – С. 60-77.
- ² *Кокошкин Ф.* Либерализм и национализм // Русские ведомости. – 1914. – 9 ноября.
- ³ *Могилянский М.* К характеристике антиукраинских выступлений г.Струве // Украинская жизнь. – 1914. – № 11-12. – С. 78-81.
- ⁴ *Об украинском национальном возрождении* (Ответ на анкету “Украинской жизни” проф. Ф.Корша) // Украинская жизнь. – 1913. – № 1. – С. 14-24.
- ⁵ *Петлюра С.* Отрицательные черты полемики по украинскому вопросу // Украинская жизнь. – 1914. – № 11-12. – С. 5-17.
- ⁶ *Пори М.* П.Струве в українській справі // Літературно-науковий вісник – 1912. Т. 57. – С. 324-348.
- ⁷ *Проф. Н.А.Гредескул* о выступлении П.Б.Струве по украинскому вопросу // Украинская жизнь. – 1914. – № 8-10. – С. 48-52.
- ⁸ *Струве П.* Великая Россия и Святая Русь // Русская мысль. – 1914. – № 12. – С. 176-180.
- ⁹ *Струве П.* На разные темы // Русская мысль. – 1911. – № 1. – С. 184-187.
- ¹⁰ *Струве П.* Несколько слов по украинскому вопросу // Русская мысль. – 1913. – № 1. – С. 10-11.
- ¹¹ *Струве П.* Общерусская культура и украинский партикуляризм // Русская мысль. – 1912. – № 1. – С. 65-86.
- ¹² *Струве П.* Политические оценки и перспективы // Русская мысль. – 1913. – № 11. – С. 1-5.
- ¹³ *Струве П.* Текущие вопросы внутренней жизни // Русская мысль. – 1910. – № 6. – С. 168-178.
- ¹⁴ *Украинец.* К вопросу о самостоятельной украинской культуре. Письмо в редакцию // Русская мысль. – 1911. – № 5. – С. 131-146.
- ¹⁵ “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна монографія у 3-х част. / За ред. В.Г.Сарбея, Ін-т історії України НАН України. – К., 1999.
- ¹⁶ *Ульянов Н.И.* Происхождение украинского сепаратизма. – М.: Индрик, 1996. – 288 с.
- ¹⁷ *Шелохаев В.В.* Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии, 1907-1914 гг. / АН СССР, Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1991. – 231 с.
- ¹⁸ *Шелохаев В.В.* Либеральная модель переустройства России. – М.: РОССПЭН, 1996. – 280 с.

Розділ 3

Україна і світ у першій половині ХХ століття

Ленара АДЖИЄВА
(м. Ялта)

Діяльність природничо-історичного музею Таврійського земства у 1899-1914 рр.: науково-прикладний аспект

У статті розглядається науково-прикладний аспект діяльності природничо-історичного музею Таврійської губернії, його внесок у розвиток і розповсюдження природничо-історичних знань серед населення регіону у 1899-1914 рр.

Lenara ADZHIEVA (Yalta) Activity of Tavriysk Zemstvo historical museum during 1899-1914.: scientifically applied aspect.

Scientifically applied aspect of activity of Tavriysk Zemstvo historical museum is overviewed in the article, its contribution to development and distribution naturally historical knowledges among the population of region during 1899-1914.

Значення науково-практичної діяльності природничо-історичного музею Таврійського земства у розвитку галузей сільського господарства Криму, у соціально-економічному розвитку регіону є малодослідженим у вітчизняній історіографії. У кандидатській дисертації К. Черненко [27] розглядаються деякі аспекти цієї проблеми, але цього недостатньо для визначення внеску установи в розвиток науки і сільського господарства регіону на початку ХХ ст.

Метою дослідження є аналіз науково-прикладного аспекту діяльності природничо-історичного музею Таврійського земства в контексті його історії у 1899-1914 рр.

Необхідність всебічного дослідження Криму здавна усвідомлювалася вченими краю і Таврійським земством. У грудні 1879 р. на загальних зборах VI з'їзду природодослідників і лікарів професор К. Кесслер, розуміючи весь науковий інтерес і практичне значення вивчення Криму, зробив пропозицію щодо заснування комітету для всебічного природничо-історичного дослідження півострова. Вчений планував докладно описати геологію і кліматологію Криму з перерахуванням видів і різновидів рослин і тварин, із вказівкою взаємозв'язку флори і фауни і залежності їх від геолого-фізичних умов. К. Кесслер припускав наукове і практичне значення результатів такого природничо-історичного дослідження, оскільки у цей період не було жодної подібної наукової праці. Таке дослідження було можливим у силу того, що Крим, займаючи порівняно невеликий простір, уміщував у собі розмаїтість геологічних, ґрунтових і кліматичних умов і пов'язане з ними багатство флори та фауни [4, с. 190].

Пропозицію професора К. Кесслера було прийнято з'їздом і справу організації Кримського комітету передали Імператорському Санкт-Петербурзькому товариству натуралістів [19, с. 450]. При товаристві був організований Кримський комітет, що розпочав свою діяльність у 1883 р. Таврійське земство, визнаючи важливість подібного наукового дослідження Криму, щорічно видавало Комітету по 500 крб. протягом п'яти років [20, с. 451]. До Криму відряджалися фахівці з ботаніки, зоології і геології. Ними було зібрано чималі колекції флори, фауни і геологічних порід Криму, що послужили матеріалом для різних наукових праць, присвячених природі краю. Проте у 1886 р. зі смертю ініціатора створення комітету та вичерпанням коштів діяльність його призупинилася [4, с. 191].

Наприкінці січня 1877 р. Таврійське земство в Сімферополі заснувало природничо-історичний музей [2, арк. 2]. За пропозицією губернського гласного А. Стевена у 1877 р. земські збори доручили управі почати збір матеріалів із природничо-історичного опису Таврійської губернії [18, с. 450]. До різних установ і приватних осіб управою були розіслані листи із проханням надсилати різні предмети природного та історичного характеру. Ініціатор створення музею А. Стевен і інші особи пожертвували опудала птахів, скам'янілості, мінерали та інші експозиційні матеріали для музею. Проте, заклад так і не було відкрито. Причинами такої ситуації була відсутність попередньо розробленого плану організації музею і фахівця, що міг зайнятися його створенням [4, с. 191-192].

Лише у 1894 р. А. Стевен вніс на розгляд Губернських зборів клопотання ентомолога Таврійського земства про створення при Губернській управі невеликої ентомологічної станції для дослідження шкідливих для сільського господарства організмів, відводі приміщення для установки зібраних ентомологом колекцій і асигнуванні 600 крб. на придбання необхідних наукових посібників. Губернські збори дали згоду і ухвалили заснувати при Губернській управі ентомологічний кабінет [21, с. 706]. Головні завдання діяльності музею вбачали у системному вивченні природи краю з метою правильної організації боротьби з різними шкідливими для сільського господарства явищами і організмами і створенні передумов раціонального вирішення багатьох питань. Музей мав бути своєрідним довідковим бюро для земства, сприяти росту історичної та сільськогосподарської освіти населення і, як результат, поліпшувати економічний добробут країни [2, арк. 3]. Для вирішення цих завдань передбачалося залучати до співробітництва як різні дослідницькі товариства, так і окремих фахівців – місцевих дослідників і приїжджих вчених. Натомість музей повинен був слугувати їм базою для дослідження різних питань відносно Таврійської губернії [4, с. 193].

У 1895 р. робота земського ентомолога з організації кабінету була схвалена. Губернські збори дозволили йому розширити роботу кабінету зі збору природних та історичних колекцій [22, с. 706]. 1896 року Губернські збори заслухали звіт управи про стан кабінету, визнали недостатнім приміщення, що знаходилось у його розпорядженні, та доручили Губернській управі підготувати проект і кошторис майбутньої будівлі ентомологічного кабінету та природничо-історичного музею [4, с. 192].

Наукові завдання музею знайшли відображення у проекті його статуту [23, с. 708]. Серед них: збирання найповніших природничо-історичних колекцій Таврійської губернії (геологічних, мінералогічних, ботанічних, зоологічних), зразків культурних рослин, насіння, моделей сільськогосподарських машин; картограм і фотографій, що служили матеріалом про становище сільського господарства регіону; наукова розробка та опис зібраних колекцій; зв'язки з окремими фахівцями і науковими товариствами з метою обробки зібраних колекцій; організація демонстрації колекцій усім бажаним; організація публічних читань із питань, що стосуються завдань музею; видання праць із історії природи та сільського господарства Таврійської губернії; популярних брошур і наставлянь по різних питаннях сільського господарства і боротьби зі шкідливими організмами. [23, с. 708]

Практичні завдання музею полягали в системному описі сільського господарства, економіки, культури промислів (садівництва, виноградарства, лісорозведення, тютюнництва, рибальства) окремих місцевостей; дослідженні шкідливих для сільського господарства організмів і виробленні засобів боротьби з ними; вирішенні питань, що стосувалися народної школи (організація екскурсій із сільськими вчителями для ознайомлення з місцевою флорою і фауною, гірськими породами) [26, с. 197-198].

Природничо-історичний музей Таврійського земства був відкритий у Сімферополі 12 грудня 1899 р. У 1900-1908 р. музей став визнаним центром вивчення флори і фауни Таврійської губернії [17, с. 46]. Основою музею послужили колекції ентомологічного кабінету за 1895-1899 рр. Його завідувачем став керівник ентомологічного кабінету С. Мокржецький.

Персонал музею спочатку складався з трьох осіб: завідуючого С. Мокржецького, зберігача фондів С. Зернова і препаратора К. Остермана. Пізніше його штат поповнився помічником губернського ентомолога, завідуючим бібліотекою та служителем. Завідуючий займався загальними питаннями музею, визначенням предметів, що надходили сюди, керував заняттями у музеї хранителя і препаратора, вів листування з різними установами і приватними особами відносно внутрішніх справ. На прохання земських шкіл Таврійської губернії, для ознайомлення дітей з історією природи та сільським господарством, С. Мокржецький займався складанням колекцій шкідників. Так, у 1900 р. була виготовлена колекція для Євпаторійської повітової земської управи та п'ять шкільних колекцій для земських шкіл. С. Мокржецький залишив багато друкованих праць і статей, присвячених завданням природничо-історичного музею, захисту цінних культур від морозів [5, с. 8]; організації охорони полів і садів, захворюванням винограду, боротьбі з шкідливими комахами і грибовими хворобами у Криму [6, с. 6]; новим методам харчування і лікування рослин, причинам утворення коркових нальотів на плодах [8, с. 8-9]; медоносним рослинам півострова, хворобам зернових культур [9, с. 7], хворобам і лікуванню рослин [12, с. 18]. Він також брав участь у роботі Кримського товариства природодослідників і аматорів природи у якості його голови і редактора "Записок товариства" [14, с. 22], був директором дослідної плодівницької станції у "Салгірці", у 1913 р. був обраний віце-головою з'їзду діячів з прикладної ентомології [16, с. 27].

Хранитель вів музейні книги, інвентар і бібліотеку, спостерігав за колекціями і роботами за їх розподілом [5, с. 6-9], займався підтриманням цілісності і збереженості музейних колекцій, перевіркою майна музею, бібліотеки і складу, питаннями поповнення музею, за створенням фотографій зі зразків ушкоджень, шкідливих комах і тварин. У березні 1902 р. хранитель С. Зернов перевівся на Біологічну станцію Академії наук у Севастополі на посаду завідуючого. Його місце тимчасово посів студент Московського університету Л. Молчанов, якого у 1901 р. запросив завідуючий з метою збагачення музею різними колекціями. Він зібрав цінні колекції птахів, метеликів і інших комах і безхребетних [6, с. 2-9]. Після приїзду С. Меркулов, студент Санкт-Петербурзького університету, що чотири роки працював у Петербурзі у Подвижному музеї [7, с. 7]. У серпні 1909 р. хранителем став Б. Можейко. Він почав активну діяльність: продезинфікував всі колекції, склав каталог зоологічного відділу музею, підготував до друку низку робіт [12, с. 18]. Його у 1910 р. змінив ботанік, практикант при Губернському ентомологу Таврійського земства О. Яната, що прослухав курс сільськогосподарського відділення Київського

політехнікуму [13, с. 3, 15]. Крім своїх обов'язків, він вивчав флору степів, бур'янисті і подві рослини губернії, писав багато статей [14, с. 24].

З відходом К. Остермана у 1901 р. у музеї практично протягом року не було препаратора. У квітні сюди прийшов А. Лаас, препаратор при зоологічному кабінеті Юр'євського університету [7, с. 6]. Вже у липні його посаду зайняв З. Сватош, що раніше допомагав музею і приймав участь у екскурсіях зі збору комах і птахів [8, с. 7]. У серпні 1910 р. препаратором музею став запрошений з Києва М. Очан. Зміна співробітників гальмувала діяльність і розвиток музею, поповнення його новими колекціями. Тільки після 1911 р. працівники музею затримувалися довше за своїх попередників [13, с. 20].

Діяльність природничо-історичного музею носила прикладний характер і була пов'язана з економікою Криму. Саме тут вперше на науковому рівні розпочали вивчення артезіанських свердловин, ґрунтів, дослідження промислового рибальства, шовківництва, бджільництва [27, с. 11].

Для безкоштовного відвідування музею був відкритий по неділях, а для приїжджих і одержання довідок з ентомологічних питань працював щодня. За підрахунками вже до листопада 1900 р. музей відвідало близько 7000 людей, переважно молодь [5, с. 6]. Із січня по листопад 1901 р. – 10449 людей у неділі (відвідувачі у будні дні не записувалися) [6, с. 2], а у 1912 р. – 31148 осіб [15, с. 4]. Отже, багато, хто приходив не із цікавості, а для одержання певної інформації [6, с. 4].

Відвідувачі неодноразово висловлювали побажання почути пояснювальні розповіді з природознавства. Персонал прагнув виконувати прохання, однак систематичного характеру така робота не набула, внаслідок маленького приміщення музею, що тулився у п'ятьох кімнатах. У результаті Губернські земські збори 1901 р. визнали його приміщення тісним і ухвалили віддати ще три кімнати, які перебували на одному поверсі з музеєм [25, с. 711]. Однак скористатися ними не довелося, оскільки тут розташувався у першій половині 1902 р. Архів управи, а у другій половині року – Статистичне бюро. Таким чином, музей залишився у попередньому приміщенні, що негативно позначалося на його розвитку та здоров'ї співробітників [7, с. 5-6]. Лише у 1903 р. музей розширився до восьми кімнат. Був заснований сільськогосподарський відділ, у якому зібрали зразки місцевих зернових, вирощених у різних умовах обробки і використання добрив [8, с. 2, 4]. У 1908 р. ще дві кімнати, які раніше займав музей старожитностей, були відведені природничо-історичному музею. З'явилася можливість приділити особливу увагу садівництву, що мало величезне значення у Криму. Зусиллями державних установ і приватних осіб цей відділ швидко поповнився зразками [11, с. 5-6]. У 1909 р. музей займав 12 кімнат на нижньому поверсі управи і містив великі колекції флори, фауни і геології країни [12, с. 5].

Музей підтримував найтісніші зв'язки із Севастопольською біологічною станцією [6, с. 9], з Подвижним музеєм у Санкт-Петербурзі [10, с. 22]. По мірі можливостей музей ділився своїм матеріалом з іншими науковими установами: Київським політехнічним інститутом, Московським сільськогосподарським інститутом, Московським університетом, Жіночим медичним інститутом у Санкт-Петербурзі [5, с. 15]. Природничо-історичний музей надавав посылку допомогу приватним особам і установам, що зверталися за довідковою інформацією. У цей період багато земств зацікавилися створенням подібних музеїв і організацією засобів боротьби зі шкідниками. Саме із цих питань музей давав довідки і усіляко сприяв. З питань створення природничо-історичних музеїв, секцій прикладної ентомології зверталися: Херсонська губерньська управа, Курське земство, Катеринославська губерньська земська управа, Варшавське товариство садівництва [8, с. 14]. У справі організації боротьби зі шкідниками музей співробітничав із Камишинським земством, Астраханським товариством садівництва, Харківським уповноваженим з сільськогосподарської частини, Київським сільськогосподарським синдикатом і іншими організаціями. Таким чином, у першу чергу, з огляду на інтереси Таврійського земства, музей, по можливості, задовольняв ще і численні запити інших губерній [7, с. 13-14].

Із розширенням діяльності музею доповнювалися і його завдання: проведення у сільськогосподарське середовище сільськогосподарських і природничо-історичних знань для належного ведення господарства; організація при Губернській управі читань і демонстративних пояснень колекцій музею, що носять прикладний характер і знайомлять слухачів із різними питаннями природознавства, відносно сільського господарства. У травні 1900 р. у казенному маєтку "Салгірка" біля Сімферополя на тимчасових курсах з боротьби із шкідниками плодових садів, улаштованих Міністерством землеробства і у вересні цього ж року у Харкові на виставці за клопотанням Південноросійського товариства акліматизації проходили читання з прикладної ентомології, які відбулися завдяки колекціям і препаратам музею [5, с. 17, 8]. У 1903 р. при музеї створили тераріум з вужами, ящірками і черепахами, що дуже привернуло увагу учнівської молоді [8, с. 3].

У 1905 р. на пропозицію Губернської земської управи музею взяв на себе завдання підготовки шкільних колекцій шкідливих комах, бджільництва, шовківництва, золотозук, непарного шовкопряда, яблуневої моли, кільчастого шовкопряда з відповідним пояснювальним текстом. Метою колекцій було ознайомлення населення губернії з життям і розвитком головних шкідників сільського господарства, засобів боротьби з ними. Співробітники музею вбачали у цьому завданні практичне і загальноосвітнє значення для школи, внаслідок відсутності наочного навчального приладдя з природознавства. Також приступили до збору матеріалу для шкільних колекцій корисних копалин, подібних до виставлених у Подвижному музею, у Санкт-Петербурзі [10, с. 2]. З музею систематично видавалися школам посібники: зразки мінералів, опудала птахів і тварин, препарати з розвитку бджоли і шовковичного шовкопряда. Завдяки цьому поліпшувалося засвоєння навчального матеріалу школярами. Музей поступово виготовляв природничо-історичні колекції, маючи на меті створення рухливого музею для наочного викладання природознавства у школах [11, с. 4, 7].

Діяльність музею привертала увагу широких верств населення. Наприкінці 1903 р. музей відвідав Таврійський губернатор В. Трепов. Детально ознайомившись із колекціями музею, його діяльністю і дослідженнями з харчування і лікування дерев С. Мокржецького, губернатор залишив у книзі відвідувачів позитивний відгук про роботу музею. У 1904 р. значно поповнилася виставочна колекція музею, особливо зоологічний відділ [9, с. 14, 2]. Інтерес до музею зростає. Серед відвідувачів музею можна було знайти простого різнороба, приїжджого селянина, школярів, міську інтелігенцію і вчених [11, с. 9]. У 1904 р. його відвідали О. Берт'є-Делагард, професор зоології Московського сільськогосподарського інституту М. Кулагін, професор, член Імператорської Академії наук, барон В. Розен, Л. Самиренко, видатний геолог К. Фохт і інші; 11 зоологів, що працювали влітку на Севастопольській біологічній станції; студенти-природники Харківського університету разом із професором В. Рейнгардом і Т. Тимофеевим, екскурсія учнів старших класів Варшавського комерційного училища [9, с. 14]. У 1905 р. директор зоологічного музею Академії наук, академік В. Заленський відвідав музей і залишив позитивний відгук про науково-практичну діяльність музею [10, с. 22]. У 1910 р. послугами музею користувалися К. Сатупин, О. Браунер, професор К. Мережковський, Академія наук і Ботанічний сад Московського університету [13, с. 22], у 1912 р. - Мелітопольська повітова земська управа, Севастопольська біологічна станція, експедиція Департаменту землеробства [14, с. 29], у 1913 р. - фахівець з жуків В. Плігінський, практикант Департаменту землеробства з прикладної ентомології Ф. Щербаков [16, с. 31].

Колекції музею постійно поповнювалися. У 1900 р. їх налічувалося 454 [5, с. 13], у 1913 р. – 2699 [16, с. 8]. У 1909 р. у музеї працювали різні відділи: ентомологічний (безхребетних, комах), ботанічний, геологічний (загальної геології, мінералогічний, палеонтологічний, ґрунтознавчий, гідрологічний, петрографічний), зоологічний, садівництва, сільськогосподарський (пасічницький).

Музей брав на себе розробку важливих для місцевого сільського господарства питань. У 1905 р. розробили і упорядкували новий гідрологічний відділ колекції зразків порід з артезіанських колодязів, що мав величезну практичну і наукову цінність. Для більш твердої наукової постановки артезіанської справи, що розвивалася у краї, передбачалося ретельне вивчення геологічної будови Таврійської губернії. Поклав початок вивченню артезіанських колодязів професор Н. Головкинський [1, с. 1-14]. Продовжив його справу геолог П. Двойченко [10, с. 3, 6], якого на прохання музею Губернська управа запросила для обстеження артезіанських колодязів у губернії, нанесення їх на карту для збору даних про місце розташування шпари, її глибини, часу буравлення, кількості і якості води, що дають колодязі. Він вивчав і збирав відомості зі всієї Таврійської губернії. Цими питаннями також займалися геологи К. Фохт (присвятив геологічному дослідженню півострова тридцять років) і ординарний професор Петербурзького університету М. Каракаш. У 1910 р. зібраний матеріал по артезіанських колодязях і зразкам порід, добутих при буравленні, був систематизований і до кожної колекції складений докладний буровий журнал. Діяльність П. Двойченко мала величезне науково-практичне значення. Зібраний ним матеріал знайшов відображення у гідрологічній карті Криму [17, с. 44], завдяки якій можна було представити цілісну картину розташування артезіанських вод у губернії, геологічну будову краю із урахуванням гідрогеологічних особливостей місцевостей розвивати справу.

Петрографічний відділ містив у собі вивержені, осадові породи і метаморфічні сланці. У відділі загальної геології збирали форми вивітрювання осадових порід, продукти розкладання вивержених порід і перетворення їх у ґрунт, зразки зміни осадових і вивержених порід, мінеральні жили, зразки структур. Відділ ґрунтознавства завдяки діяльності завідуючого ґрунтовою лабораторією М. Клепініна був поставлений особливо інструктивно. Тут були зібрані по повітах і виставлені зразки різних ґрунтів, їхні аналізи, складені ґрунтові карти різних повітів Таврійської губернії, виставлені натуральні розрізи ґрунтів, картини і фотографії, що відображали різні моменти утворення ґрунту [12, с. 7-9].

У зоологічному відділі була представлена фауна країни. Деякі птахи і тварини виставлені в опудалах, але більша частина зберігалася в шкурках для наукових досліджень. Морська і прісноводна фауни були представлені гірше внаслідок віддаленості Сімферополя від моря.

Займалися і дослідженням рибальства Таврійської губернії, початим з доручення Губернських земських зборів С. Зерновим [24, с. 740]. У представлених ним звітах міститься важлива інформація і коротка загальна характеристика стану рибальства по всьому морському узбережжю губернії. У 1908 р. Головне управління землеробства зайнялося розробкою правил рибальства у Чорному морю. Для вивчення берегів Таврійської губернії був відряджений рибальський доглядач Н. Максимов. Він підтвердив висновки С. Зернова і з'ясував причини сформованої негативної тенденції у цій галузі сільського господарства. У 1909 р. з представників різних відомств і зацікавлених осіб відбулася нарада з обговорення проекту правил рибальства. Запрошений був С. Зернов, як фахівець у цій області. На нараді вирішили питання оподаткування на заняття промислом, оскільки високі ставки не просто гальмували розвиток рибальства, а робили його зовсім непривабливим у дохідному плані і для розгортання у промисловому масштабі.

В ентомологічному відділі особлива увага була звернена на прикладну сторону – вивченню шкідливих у сільському господарстві комах і розробці засобів боротьби з ними. У 1914 р. ентомологом було опубліковано більше 150 робіт, присвячених сільськогосподарській ентомології. Крим став практичною школою, куди приїжджали з інших місцевостей для ознайомлення із засобами боротьби зі шкідниками садів. Відомий американський ентомолог Л.Говард, що знав положення сільськогосподарської ентомології у всіх країнах миру, відвідав у 1907 р. Крим і у доповіді на Міжнародному Конгресі зоологів приділив йому значне місце, як найбільш розвинутому в цій області, і відзначив особливий внесок у розвиток справи С. Мокржецького [12, с. 9-12].

Ботанічний відділ був представлений гербарієм кримської флори, зібраним і наведеним у систему співробітниками музею В. Андрєєвим і Б. Бажєєвим; невеликими гербаріями приватних осіб; колекцією грибних паразитів [12, с. 12]. Тут же виставляли і колекції бур'янистих трав Таврійської губернії з докладною інформацією про їх наукову і місцеву назву, географічне поширення у краї, місцеперебуванні, характері заподіюваної шкоди, у вживанні народом у різних цілях [14, с. 13].

Сільськогосподарський і садівничий відділи були представлені гірше інших у силу відсутності достатнього приміщення, достатніх засобів і агрономів у Сімферополі, що бажали працювати у музеї. Тут же розташовувався відділ бджільництва, що складався з різних пасічницьких належностей, доставлених Кримським відділом товариства бджільництва [15, с. 14]. Розуміючи особливе значення таких відділів для краю, де розвивалося плідництво, садівництво і виноградарство, завідувач музеєм подав на розгляд Губернської управи програму і кошторис з їхнього устрою. Однак асигнування не послідувало, і програма була здійснена лише частково [12, с. 12].

У музеї працювала бібліотека. У 1902 р. вона містила 1065 книг і брошур, 1000 томів періодичних видань, одержуваних від 54 товариств [6, с. 12], на початку 1914 р. - 3948 книг, 393 неперіодичних видань [16, с. 21].

До 1911 р. накопичилося багато наукових праць співробітників музею. Це викликало необхідність створення «Трудов естественного-исторического музея Таврического губернского земства» [3, с. 125]. Їх випуск розпочався наступного року за керівництвом завідувача музею.

В 1913 р. намітилися зміни, що стосувалися приміщення і відділів музею. У січні Губернські земські збори ухвалили розробити план і кошторис з будівлі музею. Передбачалося додати археологічний, етнографічний і сільськогосподарський відділи [16, с. 1-2].

Отже, природничо-історичний музей був одним з найважливіших наукових центрів Півдня України, діяльність якого передбачала зберігання пам'яток, їх наукове вивчення, систематизацію [28, с. 72]. Поступово музей від чисто наукової діяльності перейшов до науково-практичної з метою популяризації і розповсюдження сільськогосподарських знань.

При сприянні земства, прагненні співробітників, незважаючи на недостатнє асигнування (від 200 до 600 р. у рік), створили науково-просвітницьку установу, що одержала популярність і визнання не тільки в Російській імперії і закордоном, але і серед широких кіл громадськості. Природничо-історичний музей був науковою базою для багатьох вчених Криму, а для деяких - центральним вихідним пунктом для дослідницької діяльності. Помітне місце у його роботі займали питання популяризації науки та просвітництва, розв'язання різноманітних прикладних завдань, пов'язаних з потребами економіки краю.

Примітки

¹ Головкинський Н. О современном положении артезианского дела в Таврической губернии. – Симферополь: Типография Спиро. – 1895. – 14 с.

² Державний Архів у Автономній Республіці Крим. – Ф. 199. – Оп. 1. – Од.зб. 6. – 8 арк. – Докладная записка губернского энтомолога, заведующего энтомологическим кабинетом С.А. Мокржецкого «Об организации Губернского земского естественного-исторического и сельско-хозяйственного музея в г. Симферополь». Проект устава музея.

³ Зарубин А.Г., Шуранова Е.Н., Зарубин В.Г. Крым: начало XX века – февраль 1917 года. Исторический очерк // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2005. - № 11. – С. 120-164.

⁴ Мокржецкий С.А. Об организации губернского земского естественного-исторического и сельско-хозяйственного музея в г. Симферополь. Приложение 28 // Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания XXXII очередной сессии 15-25 января 1898 года. – Симферополь: Типография Спиро. – 1898. – С. 190-197.

⁵ Отчет по Естественному-историческому музею Таврического губернского земства за 1900 г. Год I. – Симферополь: Типография Спиро. – 1900. – 22 с.

⁶ Отчет по Естественному-историческому музею Таврического губернского земства за 1901 г. Год II. – Симферополь: Типография Спиро. – 1901. – 20 с.

⁷ Отчет по Естественному-историческому музею Таврического губернского земства за 1902 г. Год III. – Симферополь: Типография Спиро. – 1902. – 17 с.

⁸ Отчет по Естественному-историческому музею Таврического губернского земства за 1903 г. Год IV. – Симферополь: Паровая Типография Спиро. – 1903. – 16 с.

⁹ Отчет по Естественному-историческому музею Таврического губернского земства за 1904 г. Год V. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. – 1904. – 17 с.

¹⁰ Отчет по Естественному-историческому музею Таврического губернского земства за 1905 г. Год VI. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. – 1905. – 27 с.

¹¹ Отчет по Естественному-историческому музею Таврического губернского земства за 1908 г. Год IX. – Симферополь: Паровая Типография Таврического Губернского Земства. – 1908. – 16 с.

¹² Отчет по Естественному-историческому музею Таврического губернского земства за 1909 г. Год X. – Симферополь: Паровая Типография Таврического Губернского Земства. – 1909. – 24 с.

¹³ *Отчет* по Естественнo-историческому музею Таврического губернского земства за 1910 г. Год XI. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. – 1910. – 27 с.

¹⁴ *Отчет* по Естественнo-историческому музею Таврического губернского земства за 1911 г. Год XII. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. – 1911. – 29 с.

¹⁵ *Отчет* по Естественнo-историческому музею Таврического губернского земства за 1912 год (XIII) // Труды Естественнo-исторического музея Таврического губернского земства. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства, 1913. – Том II. – С. 1-37.

¹⁶ *Отчет* по Естественнo-историческому музею Таврического губернского земства за 1909 год (XIV) // Труды Естественнo-исторического музея Таврического губернского земства. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства, 1914. – Том III. – 1-34 с.

¹⁷ *Попов Р.Л.* Мир ученых в Крыму. Исторический очерк. – Симферополь: ДОЛЯ, 2007. – 240 с.

¹⁸ *Постановление* Таврического губернского земского собрания XI сессии 1877 г. № 2551 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. Т. I. 1866-1886. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. – 1908. – С. 450.

¹⁹ *Постановление* Таврического губернского земского собрания XIV сессии 1880 г. № 2552 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. Т. I. 1866-1886. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. – 1908. – С. 450.

²⁰ *Постановление* Таврического губернского земского собрания XIX сессии 1885 г. № 2559 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. Т. I. 1866-1886. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. – 1908. – С. 451.

²¹ *Постановление* Таврического губернского земского собрания XXIX сессии 1894 г. № 3692 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. Т. II. 1887-1908. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. – 1909. – С. 706.

²² *Постановление* Таврического губернского земского собрания XXX сессии 1896 г. № 3693 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. Т. II. 1887-1908. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. – 1909. – С. 706.

²³ *Постановление* Таврического губернского земского собрания XXXIII сессии 1898 г. № 3699 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. Т. II. 1887-1908. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. – 1909. – С. 708-710.

²⁴ *Постановление* Таврического губернского земского собрания XXXIV сессии 1901 г. № 3678 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. Т. II. 1887-1908. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. – 1909. – С. 704.

²⁵ *Постановление* Таврического губернского земского собрания XXXVI сессии 1901 г. № 3707 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. Т. II. 1887-1908. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства. – 1909. – С. 711.

²⁶ *Проект* устава губернского земского естественноисторического и сельскохозяйственного музея в г. Симферополь. Приложение 28 // Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания XXXII очередной сессии 15-25 января 1898 года. – Симферополь, Типография Спиро. – 1898. – С. 197-200.

²⁷ *Черненко К.О.* Становлення і розвиток природознавчих досліджень в Криму (кінець XVIII – початок ХХ століття): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Центр науково-технічного потенціалу й історії науки ім. Г.Н. Доброва НАН України. – К., 1998. – 16 с.

²⁸ *Шевчук А.* Етапи формування наукової інтелігенції Півдня України на рубежі XIX – ХХ ст. // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2006. - № 93. – С. 70-75.

Олександр ВІТЮК
(м. Вінниця)

Діяльність юридичного відділу Подільського Губревкому (1918-1920 рр.)

У статті досліджується діяльність юридичного відділу Подільського губерньського Револуційного комітету у 1918-1920 рр. На основі вивчення нових документів окреслено організаційну структуру та основні функції цієї більшовицької владної інституції часів громадянської війни, простежено механізми впливу на свідомість громадян.

Olexander VITYUK (Vinnytsya) Activity of the juridical division of Podil'sk Province Revolutionary Committee during 1918-1920.

The activity of the juridical division of the Podil'sk Province Revolutionary Committee during 1918-1920 has been done in the article.. All aspects are analyzed on the basis of the study of new documents it is revealed organizational structure and the basic functions of this institute of authority, the mechanism of its influence on the public consciousness.

На етапі становлення й утвердження радянської влади, важливу роль в управлінні країною відігравали надзвичайні органи влади – Революційні комітети (Ревкоми). Створення ревкомів обумовлювалось умовами громадянської війни. Вони швидше та енергійніше, ніж Ради, задовольняли потреби армії, відновлювали господарство, налагоджували управління в звільнених районах. Ревкоми утворювалися та контролювались більшовиками. Ці органи виразно виявили прагнення більшовиків встановити диктатуру своєї партії. Більшовизм перетворювався у державну структуру. А це означає тільки одне – формування воєнно-комуністичного державного механізму, складання адміністративно-командної системи.

Упродовж 1918-1920 рр. більшовикам доводилося тричі використовувати Революційні комітети як тимчасові надзвичайні органи державної влади на місцях. Керуючись вказівками більшовицької партії, радянський уряд України видав ряд декретів, положень і постанов про Ревкоми, які встановлювали основні положення їх організації, структури і компетенції. Структуру ревкомів становили відділи, одним із головних був юридичний відділ. Юридичні відділи створювались при губернських, повітових і волосних ревкомах. При сільських ревкомах цих відділів не було. Всю роботу юридичні відділи провадили через підвідділи і секції. Завідувачами відділів спочатку, в більшості випадків, були члени ревкому. Іноді траплялося, що поки проходив відбір кандидатів на ці посади, один член ревкому очолював кілька відділів. Завідуючий відділом разом з завідуючими підвідділів становили колегію – колегіальний орган, що керував роботою відділу.

Спеціальної праці, яка була б присвячена досліджуваній проблемі немає. Необхідно відзначити праці істориків права, які висвітлюють окремі аспекти проблеми. Це роботи В. Тація [1], В. Заруби [2], О. Копиленка [3], В. Гончаренка [4], В. Капелюшного [5] та ін. Ці автори характеризують, що встановлення радянської влади в Україні і, зокрема, на Поділлі відбувалося у формі насильницького насадження більшовиками радянського режиму в Україні у 1918-1921 рр. Це був період протистояння і жорстокої боротьби, а не “тріумфальної ходи радянської влади”, як це традиційно зображувала радянська історіографія. Ревкоми займалися організацією повстань з метою повалення органів влади Української держави, були каральними органами, які вели боротьбу з “контрреволюцією” та забезпечували “революційний порядок”. Активною була участь ревкомів у здійсненні політики червоного терору в Україні. Дослідники зазначають, що при ревкомах створювались слідчі комісії з функціями судового органу, який по суті виносив вироки. За допомогою ревкомів більшовики, із надзвичайною жорстокістю, порушуючи елементарні права людини, застосовуючи тортури і розстріли, розправлялися зі своїми політичними противниками. Застосувавши таку систему, вони утримали та зміцнили владу, знищили опозиційні сили, утвердили однопартійну систему, забезпечили покірність народу на десятки років.

Історико-правові аспекти становлення радянської влади в Україні і, зокрема, на Поділлі, досліджувала Є. Юрійчук. У праці “Становлення і характер радянської влади в Україні: історико-правові аспекти (1917-1922 рр.)” [6] дослідниця обґрунтувала зв'язок більшовицького перевороту в Росії і знищення української державності, розкрила історію процесу створення на анексованій території України радянської державності. Одним з аспектів, що його досліджувала автор, стала організація та функціонування місцевих органів більшовицької влади, зокрема історико-правові питання їх діяльності.

Більшість сучасних дослідників наголошують, що більшовицька партія перебирала владу в свої руки різними способами, основним з яких був терор. З об'єктивних причин ідеологічного характеру діяльність Революційних комітетів не отримала всебічного висвітлення у радянській історіографії. Наразі й за часів незалежності вітчизняні історики поки-що не можуть похвалитися спеціальним і комплексним доробком у цій царині. Останнє і визначає наукову актуальність проблеми.

На основі аналізу масиву неопублікованих архівних матеріалів із фондів Державного архіву Вінницької області, автор статті зробив спробу висвітлити основні форми роботи ревкомів у юридичній сфері, їх компетенцію, типові методи роботи, а також значення цих по-суті карально-репресивних інституцій в утвердженні радянської влади на Поділлі.

Функціонально юридичні відділи місцевих ревкомів мали втілювати у життя організаційні та адміністративні заходи Народного комісаріату юстиції УСРР у галузі судоустрою і судочинства, організовувати загальнодоступну юридичну допомогу населенню, створювати колегії громадських захисників. Подібні відділи також здійснювали загальний нагляд за дотриманням радянського законодавства всіма державними установами на місцях.

Структуру юридичного відділу Подільського Губревкому склали низка підвідділів. Серед них: загальний підвідділ, судово-слідчий, юрисконсультський. Окрім цих структурних підрозділів, існували ще нотаріальний, тюремно-карний підвідділи, кабінет науково-судової експертизи, а при судово-слідчому підвідділі – Рада народних суддів. Певні відмінності спостерігалися в структурі цих владних інституцій на місцях. Наприклад, юридичний відділ Летичівського повітового Ревкому мав судовий підвідділ, підвідділ юридичної консультації, в'язниць, нотаріальний, контрольно-слідчий, підвідділ судово-карного розшуку. “Організовані народні судді і слідчі, призначені на ці посади особи, яким доручено відчинити камери народних суддів і камери слідчих” [7, арк. 5]. При волосних ревкомах Бердичівського повіту ситуація в юридичних відділах була наступна: “Функці-

онує Рада Народних Суддів, а саме 100 камер, 6 камер народних слідчих, 2 камери особливих народних слідчих” [8, арк. 25].

Судово-слідчий підвідділ організував народні суди і слідчий апарат, визначав дільниці народних суддів, народних слідчих і судових виконавців. При юридичному відділі були колегії обвинувачів і правозахисників. Народні судді і слідчі провадили свою роботу на основі декретів Радянського уряду про народні суди. Діяв дім примусової праці, що стимулював затриманих до виправлення ще до вироку Революційного Трибуналу: “Праця відділу уповільнюється неявками в суд. Маємо 3 колегії правозаступників в Тульчині, Брацлаві та Немирові. Існує дім примусової праці” [11, арк. 18].

Відділ Губревкому здійснював нагляд за діяльністю народних суддів, народних слідчих і судових виконавців. Революційні Трибунали, карний розшук – всі органи, які мали право провадити арешти, звітували перед юридичним відділом і надсилали йому для контролю слідчий матеріал. 20 лютого 1919 р. було затверджено “Тимчасове положення про надзвичайні суди та ревтрибунали УСРР”. Запроваджувалися губернські Революційні Трибунали, які розглядали справи колегіально, у складі не менше трьох осіб. Попереднє слідство по лінії підсудності ревтрибуналів, здійснювали особливі народні слідчі. Для виконання функцій обвинувачення та захисту створювалися колегії обвинувачів та правозаступників. До компетенції ревтрибуналів належали справи про “контрреволюційні злочини”, державну зраду, шпигунство, посадові злочини, спекуляцію, а також справи про інші злочини, що передавалися на розгляд трибуналам за постановою губернського ревкому.

Для здійснення нагляду при юридичному відділі був штат інструкторів, які постійно контролювали діяльність працівників судово-слідчого апарату, інструктували їх, вживали заходів для усунення недоліків у роботі. “Видавалися накази щодо службових змін і щодо мобілізації юристів. Давалися поради та вказівки селянам, що навідувались у відділ” [8, арк. 17]. З метою підготовки кваліфікованих кадрів для органів юстиції, юридичні відділи організували курси по підготовці судових працівників.

Працівники юрисконсультського підвідділу, на запити решти структурних підрозділів юридичного відділу ревкому, готували висновки з юридичних питань, а також брали участь у роботі різних комісій, як наприклад, в ліквідаційній комісії державних установ. Підвідділ мав своїх представників у відділі соціального забезпечення, де вони брали участь в роботі з юридичного забезпечення подолання дитячої безпритульності, з призначення пенсій. Юридичний відділ створював консультації для надання безкоштовної юридичної допомоги населенню, відкривав народні нотаріальні контори.

При повітових і губернських ревкомах діяла Комісія із застосування амністії. Дані про це знаходимо, наприклад, у звіті Ревкому Ново-Ушицького повіту Подільської губернії, де, серед іншого, зазначається, що “була організована Комісія із застосування амністій” [9, арк. 8]. З перших днів свого існування ревкоми організували надзвичайні комісії, основним завданням яких було швидке і рішуче ведення боротьби з “контрреволюцією”.

Необхідно звернути увагу на те, що діяльність юридичних відділів ревкомів, навіть в умовах громадянської війни, була чітко визначеною і суворо регламентованою. “Вся робота відділу була направлена на виконання вимог Народного комісаріату юстиції і губернського відділу, а також на систематизацію статистичних свідчень, що надходять від народних суддів і слідчих” [10, арк. 2]. Ревкоми і судові органи вели нещадну боротьбу з шпигунами, провокаторами, панікерами, поширювачами провокаційних чуток та іншими “контрреволюційними елементами”. Чимало уваги ревкоми приділяли боротьбі з ворожою агітацією, яка надзвичайно гальмувала встановлення порядку і налагодження нормальних умов життя.

Однак, відділ не обмежувався суто юридичною діяльністю, направленою на справедливе вирішення справ та винесення вироків. “Крім звичної роботи слід зазначити добре поставлену просвітницьку роботу, завдяки якій арештанти навчилися читати і писати, а також їх вчать рахувати. Було прочитано декілька лекцій по природознавству” [10, арк. 11].

Підсумовуючи підкреслимо, що Революційні комітети, зрозуміло, не можна вважати повністю легітимними органами Радянської влади. Їх організація не була передбачена ні Першим ні Другим Всеукраїнськими з'їздами Рад. Проте більшовики, намагаючись зміцнити свою владу, були готові до застосування надзвичайних заходів у сфері державного будівництва та управління.

Примітки

- ¹ Тацій В. Історія держави і права України. Академічний курс у 2-х томах. – К., 2000.
- Заруба В. Історія держави і права України. – К., 2005.
- Копиленко О. Держава і право України 1917 – 1920 рр. – К., 1997.
- Гончаренко В. Історія держави і права України. – К., 1996;
- Капелюшній В. Історія держави і права України. К., 2001;
- Юрійчук Є. Становлення і характер радянської влади в Україні: історико – правові аспекти (1917 – 1922 рр.). – К., 1998;
- Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р – 2625. – Оп. 2. – Спр. 90. – Арк. 5.
- ДАВО. – Ф. Р – 2625. – Оп. 2. – Спр. 109. – Арк. 17-25.
- Там само. – Оп. 3. – Спр. 39. – Арк. 8.

10. Там само. – Ф. Р – 886. – Оп. 4. – Спр. 10. – Арк. 2-11.

11. Там само. – Ф. Р – 2625. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 18.

Катерина ДВІРНА
(м. Київ)

Учительські профспілки 1917-1918 рр.: сторінками журналу “Вільна українська школа”

На основі аналізу матеріалів часопису “Вільна українська школа”, автор розглядає проблему створення та діяльності українських учительських профспілок за доби Центральної Ради. Наголошується, що етап українського державотворення 1917-1918 рр., був якісно новим і важливим у розвитку національної школи та становленні учительських профспілок. Всеукраїнська учительська профспілка боролася за розвиток освіти та культури, національну свідомість, рівне право на освіту, утвердження власної державності та незалежності.

Kateryna DVIRNA (Kyiv) Teacher trade unions during 1917-1918 : by the pages of the journal “Vil’na Ukrain’ska skholal”.

The article covers the general issues of the struggle for national school and education in period of the Tsentralna Rada. Analyzing publications in the periodical “Vil’na Ukrain’ska skholal” issued during 1917-1918, the author confirms the importance of teachers’ unions in the solution of educational and cultural problems. These unions at that time passed the stage of organizational formation, structuring and functional activity. All Ukrainian teachers’ union at that time considerably influenced the solution of the problems of the Ukrainian national school, performed educational, social and political work, as well as the main natural function of the unions – social and economic protection of the work-hand.

У період національно-визвольних змагань 1917-1918 рр. - доби діяльності Центральної Ради особливо гострими стали проблеми української національної школи – обов’язковість світського безкоштовного навчання, середньої та вищої професійної освіти, підготовки учительських кадрів, навчання рідною мовою, забезпечення шкіл та установ українськими підручниками тощо. Центральна Рада та її виконавчі органи – Товариство шкільної освіти, Генеральний секретаріат освіти, Міністерство освіти активно включилися у справу боротьби за рідну мову та освіту. Важливе значення у вирішенні даних питань мали і учительські профспілки, які виникли у березні-квітні 1917 р.

Слід відзначити, що значного розвитку набула й українська преса та періодичні видання, що виходили в Києві, губернських центрах, повітових містечках, таких як наприклад Прилуки, Біла Церква, Золотоноша, Канів, Умань, Ромни та ін. За підрахунками автора протягом 1917-1918 рр. українська преса нараховувала більше 250 видань.

Бурхливо розвивалася і педагогічна преса. У вересні 1917 р. у Києві почав видаватися журнал “Вільна українська школа”, у Полтаві – “Педагогический журнал”, в Житомирі – “Світець” та ін. Виходили також кілька дитячих, учнівських і студентських видань.

Одним із найвідоміших був часопис “Вільна українська школа” - орган Всеукраїнської учительської спілки, присвячений загальним педагогічним питанням, а особливо проблемам становлення нової національної школи. Друкувався він до грудня 1920 р. Редактором журналу був О. Дорошкевич (лише два перші номери редагував С. Черкасенко). Це видання допомагало розвитку народної освіти, - розроблялись методичні рекомендації, висвітлювались актуальні теоретичні та практичні питання шкільного, позашкільного та родинного виховання.

Видання “Вільна українська школа” пов’язане з іменами відомих українських науковців: С. Русової, К. Абломської, О. Астряк, В. Дурдуківського, М. Котляренка, П. Клименка, Г. Ващенко та ін.

На сьогодні журнал “Вільна українська школа” є важливим джерелом вивчення проблеми становлення національної школи, організації учительських профспілок за доби Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Його окремі видання автору вдалося відшукати у Центральній науковій бібліотеці ім. В. Вернадського, бібліотеці Національного університету ім. Т. Шевченка та в Педагогічному музеї України.

Квітневий період 1917 р. був етапом діяльності Центральної Ради, яку одноставно підтримували як інтелігенція і хлібороби, так і військові. Реальні умови історичного розвитку, активність мас, необхідність вирішення питань освіти стали підґрунтям для створення Всеукраїнської учительської спілки.

Резолюції Першого Всеукраїнського Професійного Вчительського з’їзду, що відбувся у квітні 1917 р., відтворюють всі питання, що стосувалися членства, структури, фінансового забезпечення, ставлення учительських профспілок до інших професійних об’єднань, освітні питання та матеріальне становище учителів[1, с. 36-38]. У матеріалах з’їзду вказувалось, що: “...Кожна спілка свою діяльність направляє на педагогічний шлях, тобто

спілка повинна стежити, щоб робота вчителя та дітей проходила в умовах справжньої педагогіки; спілка крім того працює на освітньому ґрунті, що несе світло культури в народні маси; спілка веде боротьбу за поліпшення правового та економічного становища своїх членів[1, с. 37-38].

У документі піднімалося питання щодо покращення матеріального становища вчителя: “З’їзд вказує, що оплата праці вчителя не повинна бути меншою 159 крб. на місяць. Через кожен рік роботи повинна бути надбавка в розмірі 5 % від основного заробітку. Штати вищих початкових шкіл збільшити на 40%. За додаткову роботу встановлювалась платня: за завідування однокласною та двокомплектною школою – 240 крб. на рік, 3-х компл. – 300 крб., 4-х компл. – 360 крб.; за співи - 60 крб. на рік; за гімнастику та завідування бібліотекою – по 120 крб. на рік. Церковно-парафіяльні школи прирівнювались в матеріальному відношенні до інших початкових шкіл. З’їзд ухвалив статус пенсій на нових підставах: для повної пенсії – 20 років стажу, враховуючи смерть чи хворобу вчителя; розмір пенсії за 20-річну службу становить 100% останнього окладу”[1, с. 38]. Отже, дана резолюція дійсно захищає інтереси вчителів, сприяє поліпшенню їх матеріального становища.

Резолюція Першого Всеукраїнського Професійного Вчительського з’їзду розкриває також зносини з іншими професійними союзами. Документ переконує, що у зносинах профспілки вчителів з іншими профспілковими об’єднаннями та організаціями закладався загальний федеративний принцип будови. В резолюції відзначалось: “Коли утвориться федеративний Всеросійський Учительський Союз, то Всеукраїнська Вчительська Спілка може увійти в склад цього Союзу на правах автономної одиниці. Всеукраїнська Вчительська Спілка співпрацює з іншими демократичними професійними організаціями на Україні в їх політичних, національних та інших домаганнях; вона може увійти в склад Всеукраїнської Професійної Спілки, коли та утвориться[3, с. 37].

На даному загальному з’їзді ставилося питання про утворення Всеукраїнської Учительської Хати (Будинок вчителя). Резолюція з’їзду відзначає, що важливими завданнями профспілки у цьому напрямку є: “Заснувати Всеукраїнську Учительську Хату ім. Т. Шевченка у Києві, а також по інших містах. Звернутися до Київської Міської Думи з проханням надати безкоштовно ділянку землі для побудови Учительської Хати[4, с. 38].

Аналіз даного документу переконує, що школа в Україні найближчим часом має стати українською як за мовою викладання, так і за її змістом. Другим важливим напрямом реформи школи є ліквідація тієї її багатоти-пності, що існувала в царській Росії і ставила великі перепони в освіті більшості народу, а особливо селян і збі-днілого міського населення.

Отже, резолюція Першого Всеукраїнського Професійного Вчительського з’їзду засвідчує організаційне становлення профспілкового об’єднання, зміну функціональної діяльності, утвердження домінуючої функції профспілки – соціально-економічний захист працюючих, а також незалежність і самостійність українського профспілкового руху в стосунках з іншими профспілковими об’єднаннями.

Новим етапом становлення української профспілки став Другий Всеукраїнський Учительський з’їзд, якій відбувся за постановою Першого з’їзду 10-12 серпня 1917 р. На з’їзді свої доповіді виголосили такі видатні українські педагоги як, С. Русова, Я. Чепіга, А. Холодний, М. Дем’яновський, Д. Стеблина та ін.

Продовжуючи роботу Першого Всеукраїнського з’їзду і зважаючи на те, що справа народної освіти в Україні перейшла до рук Української Центральної Ради, з’їзд визнавав необхідним, щоб Українська Центральна Рада через Генеральний Секретаріат втілила в життя його постанови, а саме: “Школа має бути національною і не тільки за мовою викладання, але й за його змістом, з чого випливає вимога змінити програму шкільного навчання. Школа має бути єдиною і організованою, щоб безкоштовно отримати нижчу, середню і вищу освіту мали змогу всі громадяни, забезпечити учнів підручниками. Школа повинна мати світський характер, а за бажанням батьків може викладатися релігія. Народна початкова школа має бути загальноосвітньою із семирічним курсом навчання. Після її закінчення діти повинні мати можливість вступити до середніх шкіл (гімназії, технічні школи, сільськогосподарські, вчительські семінарії та ін.)”[5, с. 32-33]. “По всіх селах України організувати осередки “Просвіти” і по всіх повітах створити “Учительські спілки”. З осені 1917 р., відкрити в Києві Український Університет, розробивши в секції вищої освіти при Українському Науковому товаристві широкий науковий план викладання. Створити фундаментальну бібліотеку для народного університету”[6, с. 33]. “При школах влаштувати дитячі садки. Поряд із українізацією шкіл, українські вчителі вимагають виявляти толерантність до освіти представників інших національностей, які проживають в Україні та організувати школи для дітей національних меншин.

Усього на з’їзді працювало більше 700 членів. Це були переважно народні вчителі та вчителі середніх шкіл. Вони з’явилися в Київ уже зовсім іншими людьми. Деякі з них ще в квітні 1917 р. були ворогами шкільної реформи, але переживши універсали Центральної ради, прослухавши курси по українознавству, вони по іншому сприймали реальну дійсність і з бажанням приїхали до Києва, щоб зробити свій внесок у вирішення важливих освітянських проблем.

Український освітянський рух у даний час наштовхнувся на опозицію російського та зрусифікованого чиновництва. Тому актуальним стало питання українізації школи та боротьби проти політики русифікації. У резолюціях з’їзду зазначалось, що: “З 1 вересня 1917 р., у нижчій початковій школі навчання у всіх групах заняття повинно провадитися українською мовою. Українізація вищої початкової і середньої школи, а також учительських інститутів і семінарій буде проводитися відповідно вимогам Першого Всеукраїнського вчительського з’їзду”.

Були прийняті рішення створити на літніх канікулах по всіх повітах України місячні повні педагогічно-освітні курси української мови. Актуальним стало питання забезпечення учбового процесу відповідною літера-

турою для навчання у нижчих, середніх і вищих школах. Саме тому на з'їзді прозвучало – просити Генеральний Секретаріат звернути відповідну увагу на русифікаторську роботу деяких земств і урядових інституцій на Україні і вжити відповідних заходів, щоб паралізувати її.

Згідно рішення з'їзду мали відбуватися зміни в освітній галузі: “1. Генеральний Секретаріат Народної освіти повинен мати своїх представників в кожному повіті і в кожній губернії: на чолі повинен стояти повітовий комісар затверджений Генеральним Секретаріатом і погоджений з Повітовою Шкільною радою. 2. Комісар має входити в Шкільну раду. 3. Права комісара поширюються на всі школи повіту. 4. Комісар затверджує повітових інструкторів по народній освіті, яких погоджує із Шкільною радою[7, с. 34].

Отже, проблема творення нової школи і системи освіти в даний період висунула на порядок денний найважливіші питання – відшукати нові форми організації, керівництва і управління освітньою справою. Революційна доба загострила актуальні проблеми українського вчителства та поставила головну проблему – підготувати нового вчителя для нової школи.

Статистичні матеріали які були надруковані протягом 1917-1918 рр. у журналі “Вільна українська школа” засвідчують масштабність учительського профспілкового руху та його діяльності. На 1917 р. до Всеукраїнської учительської спілки приєдналися повітові учительські спілки Канева, Києва, Василькова, Сквири, Бердичева та ін. повітових центрів. Вони надсилали до Всеукраїнської вчительської спілки свої статuti та членські внески. Центральне Бюро Всеукраїнської Вчительської Спілки звертається до них з проханням надіслати офіційну заяву про їх приєднання, статут і членський внесок за адресою: Київ вул. В. Володимирська 57, Бюро Всеукраїнської Учительської Спілки [2, с. 113].

Профспілкові звіти та статистичні дані переконують, що чисельність профспілок, що входили до Всеукраїнської Учительської спілки, постійно зростала. [3, с. 289-290].

Протягом 1917-1918 рр. була створена та діяла “Спілка Учителів-українців у місті Києві”. 8 жовтня 1917 р. було вироблено проект статуту спілки та скликано перші Установчі збори учителів-українців усіх типів шкіл міста Києва. Ця дата стала початком діяльності Національної Спілки Учителів-українців. На перших зборах були присутні 50 чол., які і стали першими членами спілки. Головою було обрано А.І. Лещенка, а секретарем Л.С. Ковальського. По питанню утворення спілки виступив С. Романюк, який зачитав проект статуту спілки. На других загальних зборах учителів, які проходили 15 жовтня 1917 р., були проведені вибори до ради спілки, куди увійшли: А.І. Лещенко (голова ради), Д.І. Іяченко, С.М. Романюк, Г.Р. Стриженський, А.А. Болозович, Г.І. Ковальський, О.О. Ошманський. Організаційне засідання ради спілки відбулося наступного дня – 16 жовтня. Рада спілки звертала особливу увагу на збільшення чисельності її членів і згуртування в спілку учителів-українців міста Києва[4, с. 183]. З 1 січня по 2 квітня 1918 р. відбулося 13 загальних зборів Спілка Учителів-українців м. Києва. Найактуальнішими питаннями на зборах були: контакт із учительськими спілками інших національностей, утворення різних комісій та секцій вищої та нижчої початкової шкіл, комісії розваги дітей, естетичного розвитку тощо.

Наради учительських спілок також суттєво впливали на вирішення питань освіти. Так, нарада, яка проходила 18 липня 1918 р., мала представництво учительських спілок від всієї України. На нараді вирішувалося питання про збільшення місячної платні до 150 крб. Профспілка ініціювала також введення додаткової надбавки на дорожнечу (по 100 крб. на місяць), встановлювала конкретні строки щодо виконання даних положень і щодо відрядження групи вчителів до вищих інстанцій (Міністерство освіти) для успішного вирішення даної проблеми. Нарada торкалася також стану регіональних профспілкових осередків і видавничої справи.

При учительських спілках у даний період функціонували ощадно-позичкові каси. Така ощадно-позичкова каса була створена при спілці учителів-українців. Каса мала свій власний статут, де чітко виписувався склад каси, кошти, керування справами, функції виконавчого органу та загальні повноваження членів. [5, с. 298-299]

При профспілці існував Товариський суд честі, завданням якого було забезпечити міцний етичний зв'язок між усіма членами корпорації. Мета товариського суду – оберігати перед громадою гідність учителя, виховувати почуття солідарності та взаєморозуміння. Статут товариського суду честі виписував межі діяльності суду, основи судочинства, повноваження третейського суду тощо.

Як переконує аналіз публікацій у журналі “Вільна українська школа”, основними напрямками роботи учительських спілок є: педагогічно-освітній професійний (передбачав організацію різних секцій, відкриття шкіл, садочків, видання газет, журналів, підручників, організацію бібліотек та створення комісій по реалізації педагогічно-освітнього напрямку діяльності профспілки); соціально-економічний захист (підвищення заробітної платні, врегулювання питань зносин із роботодавцем, матеріальна допомога, правовий захист працюючих вчителів тощо); громадсько-політичний (участь учителів в громадських організаціях національно-культурницьких об'єднаннях, що давало можливість членам спілки мати різні політичні погляди, але об'єднуватись на демократичній платформі).

На 1919 р. Всеукраїнська Учительська спілка об'єднувала вже майже всі губернські та повітові учительські професійні українські спілки і нараховувала у своєму складі близько 10 000 членів. Налагоджена була видавнича справа, спілка проводила активну політичну діяльність (мала своє представництво у вищих державних органах влади). На становлення та розвиток Всеукраїнської Учительської спілки впливали політичні зміни, ідеологічне протиборство, зміна партійного курсу. Так, профспілка не сприйняла русифікаторський напрям у діяльності Денікіна, який робив спроби видати закон про дві державні мови в Україні. На період 1919 р. частина українських вчителів співпрацювала разом із більшовицькою владою у створенні єдиної трудової школи, тим самим

процес національного відродження, українізації школи, що розпочала Центральна рада на той час, був призупинений.

У кінці 1919 р. було створено Всеукраїнську профспілку працівників школи і культурно-освітніх інституцій. До даної структури влада зобов'язувала вступати всі інші профспілкові об'єднання. На січень 1920 р. було призначено проведення III з'їзду Всеукраїнської Учительської спілки, однак через низку причин її доля вирішилась трагічно – з'їзд прийняв постанову про скасування спілки, адже її національно-демократичні перетворення вже не вписувалися в існуючі норми компартійної системи 20-х років.

Аналіз матеріалів журналу “Вільна українська школа” дозволяє зробити висновок про те, що доба національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., а особливо етап українського державотворення Центральної Ради, був якісно новим і важливим у розвитку національної школи та становленні учительських профспілок. Всеукраїнська учительська профспілка боролася за розвиток освіти та культури, національну свідомість, рівне право на освіту, утвердження власної державності та незалежності.

Примітки

¹ Вільна українська школа. – 1917. – № 1. – С. 32-38.

² Хроніка // Вільна українська школа. – 1917. - № 2. – С. 113.

³ Список українських учительських спілок // Вільна українська школа. – 1918. - № 8/9. – С. 289-290.

⁴ Із життя вчительських спілок // Вільна українська школа. – 1918. – №7. – С. 183.

⁵ Вільна українська школа. – 1918. – № 8/9. – С. 298-299.

Ганна МАНЬКО

(м. Кривий Ріг)

“Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки” від 28 квітня 1918 р. і Конституція України від 28 червня 1996 р.: порівняльний аналіз

На основі застосування методу контекстного аналізу нормативно-правових актів, автором статті зроблено спробу історико-правового порівняльного аналізу “Статуту про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки” від 28 квітня 1918 р. і нині чинної Конституції України, визначено їхні спільні та відмінні риси.

Ganna MAN'KO (Kriviy Rig) The Constitution of the Ukrainian Public Republic from April 28 1918: benchmark analysis with Constitution of the Ukraine from June 28 1996.

Benchmark analysis to Constitutions of the Ukrainian Public republic from April 28 1918 and constitutions of the Ukraine from June 28 1996 is given in the article, their general and discriminating line are determined.

Протягом тривалого історичного часу Україна та український народ не мав власної державності, знаходячись під владою поляків і литовців, угорців і турків, австрійців чи росіян. Проте в нашій історії були, хоча й короткі, але надзвичайно бурхливі та динамічні періоди державотворення, коли поряд із розробкою інших законів тривав і конституційний процес. Одним із таких періодів модно вважати добу національно-визвольних змагань українського народу 1917-1921 рр., зокрема Центральну Раду, уряд якої розробив і прийняв Конституцію УНР. Той документ поклав початок новітній українській конституційній традиції, що, зрештою, втілилась у прийнятій 28 червня 1996 р. Конституції України.

Відтак об'єктом нашого дослідження визначено конституційний процес в 1917-1918 рр. і середини 90-х рр. ХХ ст. в Україні. Предметом студії є два конституційні акти - Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки від 28 квітня 1918 р. і Конституція України від 28 червня 1996 р. Мета дослідження – проаналізувати та провести порівняльний аналіз конституційних актів України 1918 та 1996 рр., виділивши їх спільні та відмінні риси.

Першою національною Конституцією в повному розумінні цього слова можна назвати Конституцію УНР (“Статут про державний устрій, права і вольності УНР”) від 28 квітня 1918 р.[4, с. 224]. Ця конституція була однією з найдемократичніших конституцій світу, однак, доля розпорядилася так, що їй не судилося стати основним законом держави на довгі роки.

Над текстом конституції працювала спеціальна комісія, на чолі з професором М. Грушевським, що вивчала досвід конституційного законодавства різних країн світу, передусім найближчих сусідів України[2, с. 165].

Конституція УНР складається з 8 розділів, до яких входять 85 статей. Це такі розділи як: “Загальні постанови”, “Права громадян України”, “Органи влади УНР”, “Всенародні збори УНР”, “Про раду народних міністрів УНР”, “Суд УНР”, “Національні союзи”, “Про тимчасове припинення громадянських свобод”[4, с. 224-233].

Один із діячів Центральної Ради П. Христюк висловлював такі міркування щодо основного закону УНР: “Підготовлений особливою парламентською комісією проект, передбачалося внести на розгляд Українських Установчих Зборів. Його розробка припала переважно на той момент, коли революція в Україні проходила національно-політичну фазу, а вся демократія стояла міцно ще на ґрунті демократичного парламентаризму, не маючи на оці введення в систему державного управління, в тій чи іншій формі, класових органів робітників та селянства – рад робітничих і селянських депутатів. В дні коли ця конституція розглядалася в Центральній Раді більшість української революційної демократії, стояли вже як видно хоч би з III і IV універсалів Центральної Ради на іншій позиції. Однак момент не сприяв основному переглядові виробленого раніше проекту конституції і він був ухвалений майже без змін в редакційній комісії”[3, с. 467-468].

Так, III Універсалом, 20 листопада 1917р. Центральна Рада проголосила утворення Української Народної в українських етнографічних межах. Однак, разом з тим тут зазначалося, що “... не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її”[5, с. 722]. Таким чином, справжнім актом проголошення незалежності Української Народної Республіки можна вважати IV Універсал Центральної Ради від 22 січня 1918р., де зазначалося: “Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу...”[6, с. 221].

Незважаючи на те, що Конституція УНР не вступила в силу і залишилася на папері, певні її положення були покладені в основу конституції Української незалежної суверенної держави, що була прийнята 28 червня 1996 р. на засіданні Верховної Ради України[1, с. 2]. Дві конституції виникли в різних історичних умовах, однак мають як схожі риси так і відмінності.

У розділі I “Загальні постанови” Конституції УНР підкреслювалося, що УНР – держава “суверенна, самостійна і ні від кого не залежна” (ст. 1) [4, с. 224]. Подібне положення є основним і в конституції сучасної України (ст. 1) [1, с. 3]. Однак, крім переліченого в Конституції сучасної України визначається також, що Україна “демократична, соціальна, правова держава”[1, с. 3].

Формою державного правління обидві конституції визначають республіку (ст. 1 Конституції УНР [4, с. 224], ст. 5 Конституція України [1, с. 3]). Однак, стаття 5 нині чинного Основного закону України додатково визначає, що єдиним джерелом влади є народ [1, с. 3]. Натомість як у Статуті це положення відсутнє.

Ніяка держава не може існувати поза територією, відтак територіальне питання є одним із ключових серед загальних конституційних положень. Так, “Статут...” зазначає, що “територія УНР неподільна і без згоди Всенародних зборів в 2/3 голосів присутніх членів не може відбутися ніяка зміна в границях республіки” (ст. 4) [4, с. 225]. Конституція України, також закріплює принцип цілісності та недоторканості території держави в межах кордону (ст. 2) [1, с. 3]. Однак, на відміну від Статуту право вирішувати питання про зміну територій надає народу, шляхом проведення Всеукраїнського референдуму (ст. 73) [1, с. 15].

Поряд з неподільністю території держави, у ст. 5 “Статуту...”, а також у ст. 132 Конституції України наголошується, що територіальний устрій ґрунтується на поєднанні централізації та децентралізації у здійсненні державної влади. Це має забезпечити паритетність загальнодержавних і місцевих інтересів, структурний і функціональний поділ влади між центром та органами місцевого самоврядування.

Відразу за першим загальним розділом йде розділ про громадянські права і свободи. Отже, у тогочасній Українській державі велике значення надавалося проблемі проголошення і гарантування прав і свобод громадян[2, с. 165]. У конституції України цей розділ складається з 47 статей[1, с. 5-14], натомість аналогічний розділ “Статуту...” містить 15 статей[4, с. 225-226]. Останнє свідчить з одного боку, про те, що з розвитком суспільства особа набуває і нових прав, тих які не існували, наприклад, у 20-х рр. ХХ ст., з іншого – про появу поряд з правами і обов’язків, щодо держави. У “Статуті...” не існує такого поняття, як обов’язки громадян, є лише права.

“Статут...” визначає, що громадянином УНР є кожна особа, яка набула це право у передбаченому законодавством порядку (ст. 7). Інститут подвійного громадянства не допускається (ст. 8)[4, с. 225]. Принцип єдиного громадянства сформульований і в конституції України (ст. 4)[1, с. 3]. Однак, Статут передбачає можливість позбавлення людини громадянства за рішенням суду (ст. 10)[4, с. 225]. Тоді як, в Конституції України записано: “Громадяни України не можуть бути позбавлені громадянства” (ст. 25)[1, с. 6], навіть за рішенням суду, тобто ніхто не може бути позбавлений громадянства, окрім, як за бажанням самої особи.

Стаття 11 Конституції Української Народної Республіки закріплює гендерну рівність[4, с. 225]. Аналогічне положення зафіксовано в конституції України (ст. 24) [1, с. 6]. У Статуті підкреслювалося (ст. 12), що всі громадяни рівні у громадянських правах – незалежно від статі, національності, раси, віросповідання, освіти[4, с. 225]. Подібна позиція закріплена в ст. 24 Конституції України [1.6]. Однак, в останній визначається рівність громадян перед законом, що є відсутнім у Конституції УНР. “Статутом...” встановлювалася заборона обмеження на території України у свободі, слова, друку, віросповідання, створення організацій і союзів, права на страйк. Проголошувалася свобода пересування і вибору місця проживання. Визнавалася недоторканість житла, таємниця листування, скасовувалася смертна кара[4, с. 225-226]. Подібні права зафіксовані і в конституції

незалежної України, але до неї увійшли також й інші, зокрема, право на життя (ст. 27), на повагу до гідності(ст. 28)[1, с. 6]. Крім таємниці листування кожному гарантується таємниця телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, заборона втручатися в особисте життя та інше[1, с. 7].

“Статутом...” надавалося виборче (активне і пасивне) право громадянам УНР, яким на день виборів виповнилося 20 років (ст. 21). Не могли голосувати і бути обраними лише душевнохворі. Виборче право– загальне, рівне, таємне[4, с. 226]. Конституція України визначила вік особи, що може обирати – 18 років, та вік особи, що може бути обраною депутатом – 21 рік (ст. 76). Вибори мають проводитися на основі загального, рівного і прямого виборчого права, шляхом таємного голосування(ст. 71)[1, с. 14-15].

Отже, Конституція України у порівнянні з Статутом зменшила вік з якого особа має право брати участь у виборах на 2 роки, натомість збільшила вік особи, що має намір стати депутатом на 1 рік у порівнянні з Статутом. Крім того, Конституцією УНР встановлюється єдина умова, за якої особа не може бути обрана до органів державної влади, якщо вона душевнохвора. Конституція України вказує, що не може бути обраний до ВРУ громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята (ст. 76)[1, с. 15].

Структура вищих органів держави ґрунтується на теорії розподілу влади – на законодавчу, виконавчу, судову. Принцип розподілу влади покладений в основу і конституції України від 28 червня 1996 р.[2, с. 166].

Згідно “Статуту ...”, парламент країни – Всенародні Збори – мав обиратися населенням на основі рівного, прямого, загального, таємного голосування за пропорційною системою виборів (ст. 27). Кількість депутатів, що мали увійти до парламенту, у Конституції УНР не визначалася. Повноваження Всенародних Зборів – 3 роки (ст. 31)[4, с. 227]. Парламент, за конституцією України – ВРУ – складається з 450 депутатів, обраних на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 4 роки (ст. 76)[1, с. 15]. Обидві конституції проголошують принцип депутатської недоторканності і оплати праці (ст. 80 Конституції України[1, с. 16], ст. 29 “Статуту...”[4, с. 227]). Сесії парламенту повинні скликатися двічі на рік (ст. 37 Статуту[4, с. 228], ст. 83 Конституції України[1, с.16]).

Уряд УНР – Рада народних міністрів, формується, відповідно до “Статуту...”, Всенародними зборами і відповідає лише перед ними (ст. 51) [4, с. 230]. Згідно чинної Конституції України вищою виконавчою владою є кабінет міністрів, який є відповідальним перед Президентом України і підзвітний ВРУ[1, с. 27].

У цілому законодавчу діяльність УЦР гальмували політичні й ідеологічні непорозуміння, відсутність чіткої процедури підготовки та прийняття законопроектів. Правовий статус та повноваження Ради, Генерального Секретаріату так і залишилися невизначеними, їх функції дублювалися.

У конституції Української Народної Республіки, на відміну від сучасної Конституції не йшлося про герб, прапор, гімн України як держави, не йшлося про основні принципи зовнішньої та внутрішньої політики, формування місцевих органів самоврядування, органів суду та прокуратури.. Крім того Статут закріплював парламентську форму правління в республіці, а Конституція України – президентсько-парламентську(змішану). Наразі у “Статуті...” зовсім є відсутній розділ, що регламентує діяльність президента. Незважаючи на всі недоліки Конституція УНР 1918 р. мала цілком демократичний характер, і могла б стати міцною правовою основою держави, фундаментом для всього законодавства України, створення демократичної державності.

Конституційний процес з ХХІ ст. набирає нових обертів. Для того, щоб не допустити помилок треба враховувати надбання минулих поколінь. Древня мудрість каже: історія є вчителькою життя. “Саме тому українські наступні покоління повинні добре знати труднощі і помилки, що спричинили катастрофу української державності 1917-1921 рр., а також у своїх прагненнях до її відновлення та зміцнення повинні мати їх на перед своїми очима”, – писав український історик – доктор Ісідор Нагаєвський.

Примітки

¹ Конституція України.– Суми, 1996.

² Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: – Львів:Світ, 1996. – С. 165-168.

³ Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. К: Либідь, 1998. – С. 467-468.

⁴ Статут про державний устрій, права і вольності УНР (Конституція Української Народної Республіки) //Крисаченко В. С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2кн.Кн2. К.: Либідь,1998. – С. 224-233.

⁵ Третій Універсал Центральної Ради//Політологія. Кінець ХІV– перша половина ХХ: Хрестоматія – Львів., 1996. – С. 721-722

⁶ Четвертий Універсал Центральної Ради. //Крисаченко В. С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2кн.Кн2. К.: Либідь,1998. – С. 219-223.

Марина МАНЬКО

(м. Кривий Ріг)

Зовнішня політика урядів Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії

У статті висвітлюються головні віхи становлення зовнішньої політики незалежних українських урядів Центральної Ради, Української держави та Директорії УНР у період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

Maryna MAN'KO (Kriviy Rig) The External policy Ukrainian Public republic times to activity Ukrainian Central Pleased, and Directory.

The article deals with the main period formations external politicians Ukrainian state at period national-liberation competitions 1917-1920.

Стаючи на шлях будівництва власної суверенної держави її керманічі повинні виробити не лише стратегію внутрішньополітичного розвитку країни, а й визначити головні вектори діяльності держави на міжнародній арені. Від правильного вибору зовнішньополітичних орієнтирів, залежить чи держава стане суб'єктом міжнародної політики чи розмінною картою у грі провідних країн світу. З таким нелегким завданням зіткнулася і Українська Центральна Рада, що постала із полум'я Лютневої революції 1917 р.

Об'єктом нашого дослідження виступає міжнародна діяльність незалежних українських урядів у 1917-1921 рр. Предметом студіювання визначено зовнішню політику Української Центральної Ради, уряду гетьмана П. Скоропадського та Директорії УНР. Метою праці є аналіз зовнішньої політики українських урядів, виявлення прорахунків, що привели до неефективності їхньої діяльності на міжнародній арені.

Автором статті під час роботи над проблемою були використанні наукові праці у фахових виданнях, монографії відомих українських дослідників актуальних проблем вітчизняної історії періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. У своїх статтях О. Несук, О. Павлюк, І. Шевченко дослідили головні етапи становлення української зовнішньої політики в період 1917-1921 рр.[5, 6, 9].

Аналізуючи зовнішньополітичну діяльність Української Центральної Ради, автор статті прийшла до висновку, що перший етап, який тривав із березня до середини листопада 1917 р., характеризується намаганням налагодити двосторонні відносини з Тимчасовим урядом. Така зовнішньополітична стратегія, на нашу думку, хоча й відповідала головній меті УЦР – відродженню національної державності у формі автономії української держави у складі Російської Федерації, проте не відстоювала інтересів українського народу.

До приходу більшовиків до влади Центральна Рада намагалася врегулювати відносини з Тимчасовим Урядом погоджуючись на будь-які поступки, навіть на ті, що зводили її попередню державотворчу діяльність нанівець. Свідченням цього є те, що УЦР прийняла "Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові" від 4 серпня 1917 р., яка не давала змоги українській владі здійснювати будь-яку самостійну політику, а тим більше зовнішню[8, с. 217-218].

Більшовики, остаточно розвіяли сподівання українських державних діячів на автономію України у складі Російської Федерації. РКП(б) вбачала в Україні лише складову частину Росії. Це підштовхнуло українську політичну еліту до пошуку нового зовнішньополітичного курсу. Водночас, дотримання керівництвом УЦР курсу на політичну автономію України у складі Росії, гальмувало вихід української держави на міжнародну арену. Це заклало підґрунтя до поразки українського національного руху у боротьбі за власну, суверенну державу – Україну.

На другому етапі, який припадає на час утворення УНР, Центральна Рада намагалася налагодити відносини з країнами Антанти[6, с. 2]. Проголошення Центральною Радою 26 листопада 1917 р. Третього Універсалу й утворення УНР, поклало початок проведення самостійного зовнішньополітичного курсу. З цього часу Україна стає фактично незалежним суб'єктом міжнародних відносин[1, с. 26].

9 грудня 1917 р. міністр закордонних справ О. Шульгін звернувся з офіційною заявою в якій повідомлялося, про відсутність у Росії центральної влади у про те, що Генеральний Секретаріат є повноцінним незалежним урядом. Така заява викликала неоднозначну реакцію у країн Антанти. Вони воліли зберегти єдність Російської імперії, як противагу німецькій військовій могутності, а відтак вбачали в українському національно-визвольному русі витвір німецької агентури, спрямований на послаблення Антанти[6, с.4].

Український уряд розпочинає боротьбу за припинення Першої світової війни. 24 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат надсилає до всіх воюючих і нейтральних держав звернення, де зазначалося, що УЦР самостійно виступає в міжнародних зносинах і закликає всі сторони негайно припинити військові дії та зібратися для обговорення умов мирного договору. Ця заява не знайшла підтримки у Англії та Франції, адже на той момент перевага у війні була на боці Антанти, а українська влада наразі пропонувала їм фактично відмовитися від перемоги[1, с. 27-28]. Суттєвим прорахунком УЦР була також і вимога юридичного визнання незалежності Укра-

їни країнами Антанти. Очільники УЦР демонстративно відмовилися визнавати і частину державного боргу царської Росії.

Інтерес країн Антанти до України був викликаний кількома чинниками. По-перше, через територію України пролягала східна лінія фронту з країнами Четвертного союзу. По-друге, перед війною в українську промисловість було вкладено великі іноземні інвестиції. Зрештою країни Антанти боялися підписання сепаратного миру між новопосталою українською державою та Четвертним союзом[2, с. 71].

Від початку січня й до припинення діяльності УЦР у квітні 1918 р. тривав третій етап на якому відбулася переорієнтація зовнішньополітичного курсу УЦР від країн Антанти до Четвертного союзу[6, с. 2]. Справдилися побоювання країн Антанти. 1 січня 1918р. українська делегація прибула до Берест-Литовського для мирних переговорів. У ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. було підписано Брестський мирний договір між УНР з одного боку та Німеччиною і її союзниками з іншого[5, с. 66-67]. З підписанням Брест-Литовського мирного договору починається справжня участь УНР у зовнішніх справах. Відкриваються численні консульські установи в Центральній Європі. Українські дипломатичні установи існували в Берліні, Мюнхені, Данцигу, Женеві, Цюриху[7, с. 85].

9 лютого українська делегація написала “Заклик до німецького народу з проханням про допомогу”. 21 лютого Центральна Рада звернулася до громадян УНР з відозвою, в якій зазначалося, що Австро-Угорщина та Німеччина допоможуть українському уряду боротися з більшовицькими бандами[7, с. 67]. Вже 2 березня 1918 р. українські, а 3 березня німецькі війська увійшли до Києва[6, с. 10].

Допомога німецьких військ обернулася втратою залишків авторитету УЦР. Характеризуючи національний український уряд цього часу німецькі посадовці зазначали, що ніякого уряду не існує, а є лише купка молодих радикально налаштованих політиків. У колах німецького командування назріває ідея державного перевороту, який відбувся 28 квітня 1918 р.[4, с. 135].

Важливим внеском УЦР у розвиток зовнішньополітичної діяльності стало створення першого в історії України міністерства закордонних справ, розгалуженої системи дипломатичних відомств і представництв. УЦР допустила ряд стратегічних прорахунків. По-перше Центральна Рада виходила не з інтересів народу, а “пливла” за течією подій. По-друге, з самого початку свого існування УЦР не вбачала необхідності участі у міжнародній діяльності, не було єдності стосовно партнерів. По-третє, Центральна Рада не була послідовною у здійсненні своєї внутрішньої та зовнішньої політики. Це призвело до того, що Центральна Рада не знаходила підтримки свого власного народу й у зовнішніх відносинах.

Після повалення ЦР до влади прийшов Гетьман Скоропадський, який у своїй внутрішній та зовнішній політиці спирався на німецькі багнети, через те, що він не мав підтримки власного народу. 2 червня 1918 р. Німеччина офіційно визнала українську державу[6, с. 11]. В обмін на допомогу і визнання українські урядовці зобов’язалися постачати державам Четвертного союзу сировину, збіжжя, цукор та інші продукти харчування.

Другим вектором зовнішньої політики Гетьмана було налагодження відносин з Росією та країнами, що постали на теренах колишньої Російської імперії[9, с. 76]. 12 червня 1918 р. було підписано попередню мирну угоду між Україною та Радянською Росією, за якою остання визнавала незалежність і суверенітет Української держави. Проте, мирного договору так і не було укладено. Російська сторона ставилася до української державності, як до тимчасового явища, породженого Брест-Литовським договором[5, с. 69]. 13 листопада 1918 р., на другий день після підписання Комп’єнського перемир’я, Росія анулювала Брестський договір і в односторонньому порядку відмовилася від своїх попередніх зобов’язань щодо України[6, с. 13].

Уряд Скоропадського встановив дипломатичні відносини х Фінляндією, Грузією й Білоруссю та консульські з Литвою. Відбувається налагодження зв’язків з Швецією та Швейцарією. Цьому протидіяли країни Антанти та Німеччина[3, с. 136].

Третім, чи не найвизначнішим вектором зовнішньої політики було налагодження відносин з Антантою. Остання втратила будь-яку зацікавленість в українських справах. Скоропадському так і не вдалося схилити країни-переможниці до двостороннього діалогу. Відтак Гетьман України кардинально змінює свою зовнішню політику. Він проголошує курс на федеративний зв’язок із майбутньою демократичною Росією[6, с. 15]. Цим кроком Скоропадський сподівався здобути прихильність країн Антанти. Можливість стабілізації відносин між Україною та Антантою почала проявлятися восени 1918 р. На заваді цьому постала криза гетьманської держави. Як наслідок, 14 грудня 1918р. П. Скоропадський зрікся влади[3, с. 137].

Саме за урядування Гетьмана почалася системна розбудова дипломатичної служби, відбулося встановлення міжнародних зв’язків з державами Центральної Європи та країнами, що виникли на теренах Російської імперії. Слід зазначити, що влада Скоропадського не користувалася авторитетом серед українського народу. Він будував свою зовнішню політику спираючись на підтримку Німеччини та її союзників, що значною мірою обмежувало поле діяльності гетьманського уряду. Проголошення автономії України у складі демократичної федеративної Росії означало відступ від попередньої міжнародної діяльності, обмеження зовнішньополітичного курсу.

14 грудня 1918 р. до української столиці переможно увійшли війська Директорії. Директорія прийшла до влади не маючи чіткої зовнішньополітичної стратегії[6, с. 16]. Українська влада опинилася оточеною з усіх боків різними ворожими угрупованнями: більшовиків, білогвардійців, англо-французьких інтервентів. На даному етапі Директорія шукала міжнародного визнання. Жодна з країн світу юридично не визнавала УНР, що ускладнювало роботу її дипломатичних представництв.

Пріоритетним вектором зовнішньої політики стає налагодження відносин з Антантою. Країни Антанти не визнавали права українців на самовизначення і тому не бачили необхідності співпрацювати з ними[6, с. 16].

Важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності стає налагодження відносин з Чехословацькою Республікою та Угорщиною. Починаючи з осені 1919 р. українсько-чехословацькі відносини майже припинилися у зв'язку з налагодженням двостороннього діалогу України та Польщі, яка була залятим ворогом ЧСР. Дипломати УНР активно працювали в Швейцарії та Італії. У січні 1919 р. постало українське представництво у Ватикані.

Українська делегація взяла участь у Паризькій мирній конференції. Вона прибула без запрошення і не була визнаною. “Українське питання” розглядалося в контексті загальноєвропейських проблем. Члени української делегації встановили контакти з делегаціями інших невизнаних держав – Азербайджану, Білорусі, Грузії, Естонії, Латвії, Литви[3, с. 145]. Паралельно з Директорією на українських землях існувала Радянська Україна. Навесні 1919 р. над територією України (окрім Надзбруччя і західних областей) було встановлено радянський контроль.

За роки свого правління Директорія розширила мережу дипломатичних установ, налагодила відносини з Чехословащиною, Угорщиною, Італією. Директорії не вдалося налагодити необхідний рівень зв'язків із тими країнами від яких значною мірою залежала доля України – країнами Антанти та Радянською Росією.

Українська національна держава на початку ХХ ст. залишалася об'єктом міжнародної політики. Західні держави не вбачали в українцях єдиної нації, а отже і не визнавали за ними права на самовизначення.

Незважаючи на поразку української революції її здобутки були очевидними: прискорився процес перетворення українського етносу на сучасну політичну націю; з назвою “Україна” відроджена, хай і тимчасово, держава вже ніколи не зникла з політичної карти світу; було реанімовано традицію державності, на засадах якої розвивалася українська політична думка до кінця ХХ ст.; накопичувався визвольний потенціал, зростала національна самосвідомість, формувалися кадри національних провідників; український народ ще раз пересвідчився, що без єдності національних політичних сил, послідовності, наполегливості у реалізації всіх аспектів державотворення, максимального залучення внутрішньо- і зовнішньополітичних чинників марно сподіватися на омріяний результат.

На основі історичного досвіду, необхідно визначити пріоритетні напрямки зовнішньої політики України, які б не суперечили чинному законодавству і національним інтересам українського народу.

Примітки

¹ Будков Д. Інформаційна діяльність у період Центральної Ради УНР (1917-1918) // Університет. – 2006. – № 5. – С. 26-32.

² Гай-Нижник П. Українсько-французькі взаємини у 1917-1918 рр. (фінансово-політичний аспект) // Київська старовина. – 2007. – № 3. – С. 70-81.

³ Корнієнко П.С., Фартушняк А.К. Курс лекцій з історії України. – Ч.3. – Новітня історія України. – Тернопіль. – Вид-во Астон, 2007. – С. 110-145.

⁴ Кравчук М. Українська держава та військове будівництво у період гетьманату // Нова політика. – 1998. – № 1. – С. 37-42.

⁵ Несук О. Згідно з Берестейським договором // Політика і час. – 1997. - № 12. – С. 63-70.

⁶ Павлюк О. Дипломатія незалежних українських урядів (1917-1920) // Історія України. – 2002. – № 21-24. – С. 1-20.

⁷ Соловійова В.В. Консульська служба УНР у Центральноєвропейському регіоні// Український історичний журнал. – 2006. - №3. – С. 84 – 87.

⁸ Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні / Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія – посібник: у 2 кн.Кн.2. К.: Либідь, 1997. – С. 217-219.

⁹ Шевченко І. Біля витоків становлення української дипломатії доби УНР// Політика і час. – 1996. – № 5. – С.76-82.

Ірина ПРЯДКО

(м. Київ)

Організаційні форми становлення приватної промисловості в роки нової економічної політики (1921-1929 рр.)

У статті висвітлюються суперечливі і малодосліджені аспекти соціально-економічного розвитку України періоду НЕПу – організаційні форми становлення приватної промисловості у 1921-1929 рр., ставлення держави і партії до приватного сектору, основні законодавчі акти та специфічні сторони діяльності дрібних промислових підприємств.

Iryna PRYADKO (Kyiv) Organizational forms of private industry establishment in the years of New Economic Policy (1921-1929).

The scantily explored and moot points of socio-economic development of Ukraine in the years of NEP are reviewed in the article. It is dedicated to organizational forms of private industry establishment in the years of New Economic Policy (1921-1929), the attitude of the government and the party to the private sector, the main legislative acts and particularities of small-scale productions activity.

Вивчення історичного досвіду приватного підприємництва в УСРР 20-х рр. XX ст. має науково-теоретичне і практичне значення. Важливим для нас є з'ясування суперечливих і малодосліджених аспектів соціально-економічного розвитку України періоду НЕПу, функціонування системи приватного підприємництва, виявлення його специфічних сторін, дії підприємництва в сферах матеріального виробництва та соціальних послуг, його взаємодію з державними органами влади. Це дасть нам змогу вдосконалювати політико-економічний механізм державного регулювання підприємництва і не допустити помилки в майбутньому на шляху творення виробничих та суспільних відносин.

Перед запровадженням НЕПу багаторічна громадянська війна та інтервенція привели промисловість і сільське господарство до розрухи. Вкрай негативно позначилися соціалістичні реформи економіки, що викликали катастрофічне погіршення роботи промислових підприємств і сільського господарства. Політика “воєнного комунізму” в економіці довела свою неспроможність. Криза в промисловості і сільському господарстві, нездатність уряду вжити дієвих заходів по її подоланню викликали обурення робітників і селян. Почалися страйки на підприємствах, широкий повстанський рух на селі.

Таким чином, п'ять років більшовицьких експериментів завершилися економічною руїною: призупиненням промислового виробництва, деградацією сільського господарства, розвалом ринкової економіки і згортанням товарно-грошової системи країни. Повернутися до економічних підвалин суспільного розвитку дореволюційної доби в умовах нової системи політичної влади виявилось історично неможливо, відтак трансформаційні процеси, якими став НЕП, належать до розряду загадкових.

НЕП – нова економічна політика, введена в 1921 р. за рішенням РКП(б). Замінити політику воєнного комунізму і соціалістичних реформ новою економічною політикою запропонував В. Ленін. Мета НЕПу – подолання економічної кризи, стабілізація внутрішнього становища країни.

Становленню системи приватного підприємництва сприяли законодавчі акти радянської держави. Так 19 квітня 1921 р. РНК УСРР заклав правові підвалини “вільного обміну, купівлі і продажу сільськогосподарської продукції та фабрично-заводських та кустарних виробів” [1, ст.193.].

26 липня 1921 р. була видана постанова РНК УСРР “Про дрібну промисловість”[2, ст. 389], якою запроваджувалася система приватного підприємництва в промисловості. Республіканський уряд фактично поширив в Україні дію декрету ВЦВК і РНК РСФРР “Про кустарну і дрібну промисловість” від 7 липня 1921 р.[3, ст. 389], у якому декларувались наміри влади вжити необхідних заходів щодо розвитку кустарних промислів та дрібної промисловості. Кожен громадянин одержував право вільно займатися кустарним помислом, засновувати дрібні підприємства, продавати продукцію власного виробництва.

Приватизація дрібних підприємств фактично розпочалася з другої половини 1921 р. Наказ РНК РСФРР про запровадження НЕПу, підписаний Леніним 9 серпня 1921 р., та опублікований в усіх періодичних виданнях [4, ст. 5], запропонував основні принципи денационалізації промисловості. Держава залишила за собою найрентабельніші і водночас найбільші підприємства, а дрібні передала в оренду і частково колишнім власникам.

6 червня 1923 р. була видана постанова ВУЦВК “Про встановлення прав на промисловість підприємства”[5, ст. 76], якою юридично та фактично узаконювалося право власності приватних осіб на їхні колишні заклади.

12 листопада 1923 р опублікована інструкція ВРНГ УСРР “Про порядок надання в оренду державних підприємств” [6, ст. 4] згідно з якою оренді підлягали всі підприємства, які державні органи визнали за потрібне здавати. Перевага віддавалася кооперативам, хоча не виключалась можливість здачі в оренду і приватним особам. Термін оренди становив від 2 до 5 років, а орендні виплати здійснювалися у натуральній формі за рахунок відповідного відсотку продукції. Менше 50 % з них орендувалися приватними особами, переважно колишніми власниками, решта ж здавалася кооперативам, державним установам, робочим артілям тощо. В Україні було здано в оренду 5200 підприємств, що становило близько половини їхньої кількості[7, ст. 65]. Якщо під час “воєнного комунізму” промислові підприємства підпорядковувалися гл'явкам, то з переходом до НЕПу вони об'єднувалися у трести за галузевим, територіальним або змішаними принципами.

На момент зміни економічної політики, на держплан покладалася велика відповідальна задача по терміновому узгодженню інтересів промисловості з сільським господарством, транспортом і т. д.; для цього держплан повинен поставити своїм завданням провести в короткий термін правильний відбір основних життєздатних підприємств і окремих галузей промисловості. Підприємства, які не увійшли у вказані вище групи, повинні були на основі декрету про оренду, бути надані в оренду кооперативам, товариствам і іншим об'єднанням, а також приватним особам. Ці підприємства також могли бути здані у вигляді експерименту в експлуатацію на основі спеціальних договорів певним радянським органам.

Радянські органи повинні не вагаючись енергійно проводити в життя декрет про здачу в оренду тих підприємств котрі не могли бути пущені в хід і підтримані радянськими господарськими органами, сприяючи тим розвантаженню державного апарату від дрібних підприємств і заводів.

Підприємства, які лишилися не здані в оренду підлягали закриттю. Робітники і службовці розподілялися між підприємствами, які працюють; ті хто залишився без роботи поступали на облік Відділу Праці, отримуючи допомогу від держави.

Розглядаючи кустарну дрібну промисловість, як підсобну до крупно-державної і селянського господарства, було визнано необхідність створення умов при яких кустарі і ремісники могли б правильно розвивати своє виробництво і вільно розпоряджатися продуктами своєї праці.

У справі розвитку та організації дрібної і кустарної промисловості необхідно було кооперування дрібних виробників. Необхідно було створити умови найбільшого сприяння в першу чергу для тих галузей дрібної і кустарної промисловості, які обслуговують потреби великої індустрії чи працюють за завданням держави.

У період НЕПу значного поширення набули промислово-виробничі форми господарювання. Активно діяли такі виробництва, як кушнірство, пошиття кожухів, взуття та одягу, в південних та центральних регіонах України в кожному селі працювали олійниці, крупорушки, парові, вітряні та водяні млини. Таких підприємницьких одиниць на селі в середині 20-х ХХ ст. років налічувалося близько 200 000[8, ст. 404]. Було дозволено мати малі приватні підприємства, наймати робітників, вільно вести торгівлю, розширилася сфера товарно-грошових відносин. Все це сприяло піднесенню виробництва і рівня життя. У 1925-1926 рр. Україна досягла у промисловості показників довоєнного рівня.

Введення в життя всіх вищевказаних положень, в тому числі і визначення підприємств, які залишилися в безпосередньому управлінні державою, ті що підлягають здачі в оренду чи закриттю, визначення норм постачання і оплати праці, здійснювалося при безпосередній участі профспілок. При новому курсі НЕП і організації державної промисловості необхідне було рішуче втягнення профспілок, а через них і робітників до вирішення питань організації управління на виробництві, організації праці і т.д. Робота профспілок мала повністю співпадати з новим курсом економічної політики по відновленню та зміцненню промисловості [9, ст. 38].

Таким чином, організаційно-юридичне оформлення приватних підприємств як соціально-економічного укладу та професійної групи фактично відбулося протягом 1921-1923 рр. Саме тоді були опубліковані основні законодавчі акти про розвиток приватного сектору дрібної промисловості. У наступні роки відбувалося удосконалення норм та правил функціонування приватних підприємств, але нормативна база початкового етапу їх становлення зберігалася. Отже, саме на організаційних принципах та нормативно-правовій базі радянської держави відбувалося формування приватного підприємництва в промисловості.

Необхідно, однак, констатувати, що втілення в життя намічених директив в області безпосередньої господарської діяльності радянських органів, проведення відповідних декретів здійснювалось дуже повільно. А в другій половині 20-х рр. навпаки почало згортатися.

Переслідуючи мету взяти під контроль процес індустріалізації, більшовицькі лідери висунули нову ідею “Хто кого”. Під цим гаслом розпочалася ліквідація НЕПу. 10 серпня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР задля обмеження приватного підприємництва, видала постанову “Про ліквідацію справ щодо денационалізації дрібних і середніх промислових підприємств”, яка скасовувала дію всіх попередніх законодавчих актів держави[10, ст. 186]. Ця постанова внесла докорінні зміни в приватизацію і фактично заблокувала її.

Таким чином, держава у продовж першої половини 20-х рр. ініціювала відродження приватного підприємництва, лояльно поставилася до приватного сектору, виписала відповідну нормативно-правову базу, керувала ним. Друга ж половина 20-х рр. характеризувалася адміністративно-репресивними методами спрямованими на обмеження та фактичне усунення приватника з суспільного життя в Україні.

Розглянувши директиви, положення і загалом нормативно-правові акти можна зробити висновок, що денационалізація дрібної промисловості була фактично приватизацією законсервованих фабрик, заводів, млинів, які були конфісковані або реквізовані, однак не потрапили до державного реєстру націоналізованих підприємств. Радянська приватизація торкнулася основним чином закладів харчосмакової промисловості, які після націоналізації та в умовах господарської руїни виявилися бездіяльними. Ключові галузі промисловості підлягали трестуванню, а збиткові та законсервовані держава передавала в оренду приватним особам. На правах фактичної власності перебувала лише третина промислових підприємств приватного сектору, решта мала статус орендних. Останні за організацією праці та типом виробництва вважалися приватними, тому що ними володіли фізичні і юридичні особи. Хоча юридично вони належали до державного фонду націоналізованих підприємств.

Примітки

¹ *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (Далі – СУ України). – 1921. – № 7 – Ст. 193.*

² *СУ України. – 1921. - № 14. – Ст. 389.*

³ *СУ України. – 1921. - № 14. – Ст. 389.*

⁴ *Приказ СНК РСФСР о проведении в жизнь начала новой экономической политики // Хозяйство Украины. – 1921 – 28 августа.*

⁵ СУ України. – 1922. – № 5. – С. 76.

⁶ Інструкція “О порядке сдачи в аренду государственных предприятий” // Хозяйство Украины. – 1923. – № 3. – С. 4-7.

⁷ Панченко П.П. Історія України ХХ – початок ХХІ ст. – К., 2004. – С.65-76.

⁸ Бажан О, Білоусько О, Власов В, Мицик Ю. Історія України - К 2006 р. - С. 404-405.

⁹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет (ВУЦВК, м.Харків).- Оп. 2. – Од. зб. 388 – О проведенні в жизнь начал новой экономической политики, 9 августа 1921 г. – С. 38-40.

¹⁰ ЗУ України – 1927 – № 42. – Арт. 186.

Олександр МАЛЬОВАНИЙ
(м. Київ)

Проблема європейського економічного співробітництва в політико-економічних дискусіях 20-х рр. ХХ ст.

У статті висвітлюється політико-економічна дискусія щодо основних проблем економічного співробітництва в повоєнній Європі, що тривала серед європейської політичної та наукової еліти у 20-х рр. ХХ ст.

Oleksandr MALEVANIY (Kyiv). A problem of the European economic collaboration in political economic discussions during the twenties of the XX century

The article tells about a political economic discussion which has been lightened up in relation as to the basic problems of economic collaboration in post-war Europe which lasted among the European political and scientific elite during the twenties of the XX century.

Економічне співробітництво між країнами Європи на сьогоднішній день є загальновизнаною і практично реалізованою концепцією розвитку системи європейських міжнародних відносин. Науковий інтерес до висвітлення різних аспектів інтеграційних процесів в Європі та світі не стає меншим попри величезний обсяг досліджень в різних галузях суспільствознавчих наук. Меншої дослідницької уваги здобув період зародження і визрівання ідеї цього співробітництва в 20-х рр., коли стан розвитку капіталістичної економіки зумовив потребу переосмислення економічних засад політики європейських держав як необхідної передумови досягнення стабільності. Іншим аспектом піднесення значення економічної складової в міжнародних відносинах стала проблема забезпечення Європи від повторення воєнної катастрофи Першої світової війни. Традиційним для дослідників стало висвітлення проблеми зародження ідеї європейської інтеграції в контексті появи книги австрійського аристократа Р. Худенхове-Калергі “Pan-Europa”, діяльності пан-європейського конгресу та ініціатив А. Бріана. Проте ідея економічної співпраці набула широкого суспільного резонансу в різних країнах, що знайшло прояв у активній дискусії на шпальтах спеціалізованих видань. На нашу думку, політико-економічна дискусія 1920-х рр. з питань економічного співробітництва в Європі заслуговує відповідної дослідницької уваги, оскільки в її рамках знайшло відображення бачення тих практичних кроків, які дозволили реалізувати на практиці ідею об’єднання Європи вже в другій половині ХХ ст. Через виявлення та аналіз позицій економістів і політичних діячів 20-х р. щодо ідеї об’єднаної Європи можна більш рельєфно простежити процес формування засад майбутньої європейської інтеграції.

Джерельною базою дослідження стали маловідомі та забуті публікації в пресі та в спеціалізованих радянських виданнях з економіки та міжнародної політики 20-х рр. минулого століття. Серед них такі як: “Мировое хозяйство и мировая политика”, “Международная жизнь”, “Экономическое обозрение”, “Коммунистический интернационал”, “Международная политика и мировое хозяйство” та ін. Наукова цінність та об’єктивність цих джерел в період між 1921 та 1929 рр. є більш високою ніж в наступні роки існування радянської системи, що зумовлено нижчим рівнем цензурного контролю з боку держави. Свідченням цього є висока інтенсивність посилення в статтях радянських авторів на іноземні публікації, та присутність статей “буржуазних” спеціалістів на сторінках центральних друкованих органів. Аналіз заочної дискусії, що точилась на шпальтах цих видань між представниками різних наукових шкіл, економічних, політичних і філософських течій дає нам можливість більш точно наблизитись до суті процесу формування засад європейської інтеграції. Дана дискусія мала різну інтенсивність в досліджуваній період: розпочавшись на початку 20-х рр., особливого динамізму набула з 1925р. і досягнувши піку в 1926-1927 рр., набула спадаючого характеру та фактично зійшла нанівець протягом 1930-х рр.

Початок дискусії з економічного співробітництва, на нашу думку, ще в 1921 р. поклала праця англійського делегата на Паризькій конференції, в майбутньому видатного економіста Дж. М. Кейнса “Экономические последствия Версальского мирного договора”[1]. У цій роботі автор висунув та обґрунтував ідею створення сильного європейського господарського комплексу як єдино можливого ефективного шляху подолання наслідків

світової війни. Він підкреслив значення війни як причини визрівання загальноєвропейської тенденції до спільного пошуку виходу з складної повоевненої ситуації, а також потреби спільних зусиль у запобіганні подібних конфліктів у майбутньому. Висловлена ним думка розвивалася його послідовниками та критикувалася опонентами. Це означало що ідея Кейнса впала на благодатний ґрунт другої половини 20-х рр., коли проблема економічного співробітництва підхоплювалася багатьма дослідниками. Збільшення числа публікацій з даної проблематики пов'язано також із зростанням на початку 20-х рр. економічної ваги США, що стимулювало європейців до пошуку адекватних методів протидії цьому зростанню. В книзі Р.Худенхове-Калергі "Pan-Europa"[2], автор як раз і акцентує увагу на потребі політичного та митного об'єднання Європи, як методу підвищення конкурентоздатності Старого Світу в економічному суперництві з США. Пожвавлення дискусії, викликане появою даної книги, було вже націлене на розробку економічної основи такого об'єднання. Результатом стали публікації в яких виявилися різноманітні погляди на дану проблему. Укладання Локарнського гарантійного пакту 1925 р. сприяло посиленню пан-європейського руху. Як наслідок, того ж року, на VI сесії асамблеї Ліги Націй французьким підприємцем Лушером було ініційовано прийняття рішення про проведення в 1926-1927 рр. міжнародної, по-суті європейської, економічної конференції. Реакцією на цю подію став вихід у 1926 р. статей І. Гобсона[3], І. Чернявського[4], І. Шуткевича[5], Е. Шульце[6], Е.А.[7] (псевдонім невідомого автора), які в тій чи іншій мірі торкаються теми економічного співробітництва. По закінченні вказаної конференції виходять аналогічні за змістом статті С. Варги[8], А. Романовського[9], Н. Блискавицького[10], М. Шершевського[11].

"Велика депресія" негативно вплинула на подальший плин теоретичної розробки ідей економічного співробітництва. Ця робота консервується і втрачає актуальність для політичних діячів та економістів. Проте за попередній час спеціалістам вдалося виробити кілька напрямків побудови економічного співробітництва в Європі. Незважаючи на деякі розбіжності між цими течіями, в рамках цих підходів було сформульовано ті проблеми, завдання і цілі що мали б бути розв'язані та реалізовані на шляху до створення спільного економічного простору. Основні цілі теоретики вбачали у створенні умов для об'єднання економічних можливостей європейських країн, що в свою чергу дало б шанс на повернення Європі статусу визначального центру впливу у світі. Іншою стороною цього процесу мала б стати політична консолідація, при якій новий загальноєвропейський конфлікт був би неможливим.

Відповідно проблем у економічній взаємодії дослідники називали такі чинники: 1. Жорстка політика протекціонізму, що стимулюється торгівельними колами, які ініціюють боротьбу держави за нові ринки збуту при захищеності своїх через регулювання митних тарифів. Це гальмувало загальноєвропейський виробничий цикл загалом, а часті зміни в митній політиці держав вибивали з колії ринок тим самим погіршуючи його кон'юнктуру. 2. Відсутність достатньої кількості реальних капіталів для втілення в життя економічного об'єднання в плані дотування проблемних галузей, що можуть постраждати від митної інтеграції. 3. Великі боргові зобов'язання перед США. 4. Відсутність альтернативного ринку для збуту європейської продукції за умови що зі створенням європейського митного союзу інші господарські комплекси (США, Велика Британія з домініонами, СРСР) автоматично підвищать свої митні тарифи, щоб захистити власні внутрішні ринки.

Щодо цих проблем дослідники ставили на порядок дня завдання, які були направлені на створення умов для реалізації поглиблення економічного співробітництва в Європі: 1. Створення великими промисловими державами континентальної Європи (без Великої Британії) зони вільної торгівлі, зі спільним зовнішнім митним кордоном, та загальним органом, на кшталт Ліги Націй з економічним характером діяльності. До нього прилучався б Європейський банк із екстериторіальними та незалежними правами і функціями. 2. Активне залучення інвестицій з боку США. 3. Досягнення компромісу з американськими кредиторами щодо реструктуризації, чи зміни термінів виплат боргів. 4. Орієнтація товарного вивозу на Східну Європу і особливо СРСР, активне використання азійських і африканських ринків. Так, на думку спеціалістів, вдасться вирішити дві проблеми сучасної для них Європи – встановлення мирного співіснування і подолання диспропорції між європейським виробництвом і споживанням, таким чином "оздоровившись європейський капіталізм забезпечиться від нагоди бути купленим Америкою чи завойованим СРСР"[13].

Окрім проблем і завдань європейськими політологами та економістами також розроблялись плани щодо їх практичної реалізації. Найефективніший спосіб досягнення даної мети дослідники вбачали у скликанні своєрідного економічного форуму. Основною метою конференції визначалося вироблення компромісних проектів з організації економічної співпраці в Європі та надання цим теоретичним розробкам офіційного характеру. Щодо представництва на конференції, то тут підходи дослідників розходились: одні вважали, що коректною роботою відзначаться лише делегати від державних економічних відомств, інші - дотримувалися думки, що результат конференції дасть лише при залученні науковців і спеціалістів, треті були впевнені, що лише з'їзд підприємців може практично втілити проект митного союзу. Як один із можливих шляхів практичного втілення ідей співробітництва дослідники розглядали процес укладання домовленостей між державами в конкретних господарських галузях (створення галузевих трестів).

Цікавий метод об'єднання Європи запропонували радянські автори. Відповідно більшовицькому постулату про світову революцію та праці В. Ульянова "О лозунге Соединенных Штатов Европы"[12] автори обґрунтовують необхідність інтеграції заснованої на поетапному встановленні радянської влади в кожній окремій європейській країні. В наслідок такого процесу радянські та соціалістичні держави, ліквідувавши всі вищезазначені проблеми, що заважали інтеграції між капіталістичними країнами, економічно та політично об'єднуються не зустрічаючи на цьому шляху серйозних перепон.

Дослідники також намагалися спрогнозувати ситуацію, що складеться в наслідок таких змін. Авторів даних прогнозів можна умовно розподілити на кілька груп, що у відповідності до сучасної термінології, можуть бути визначені як єврооптимісти (ідеалісти), євроскептики (реалісти), євросоціалісти і радянські автори. У першій групі домінують дослідники, які вважають, що митний союз при правильному виконанні поставлених цілей обов'язково буде реалізований. Так, на думку Худенхове-Калергі[2], цей союз переросте в федеративне політичне об'єднання, адже економічна вигода зможе нівелювати і переважити колишні історичні образи і суперечки. Сполучені Штати Європи досягнуть паритету, а можливо і домінування над США за допомогою більш потужних об'єднаних наукового і ресурсних потенціалів. На думку ж англійського економіста Гобсона[3], Сполучені Штати Європи своїм прикладом об'єднання стимулюють загальносвітове об'єднання народів – спочатку в межах своїх регіональних уній, а потім і в об'єднання планетарного масштабу.

Наступну групу представляє австрійський економіст Павел Кауфман, котрий більш тверезо оцінював сучасну йому ситуацію і прогнозував, на його думку, більш реальну картину майбутнього об'єднаної Європи. Він вважав, що в момент падіння митних кордонів у першу чергу постраждають експортно орієнтовані прикордонні підприємства, а також ті, що знаходяться в місцях віддалених від джерел палива і сировини. Слідом за ними негативні зміни відчують дотаційні та слабкі підприємства, а вже після них – крупні. Все це викличе величезний рівень безробіття і міжбласну трудову еміграцію. Внаслідок обезлюднення підприємств втратиться основний капітал, разом з тим створення нових промислових районів потребуватиме нових капіталовкладень. Такий перерозподіл, на думку автора, спочатку у важкій промисловості, а потім і в інших галузях, розтягнеться на довгий час, можливо, на десятиліття. При цьому більш сильна промисловість випустить на ринок велику кількість товарів, внаслідок чого закрийється ще ряд неконкурентоспроможних підприємств і це дасть нову хвилю безробіття. Європу також чекають проблеми з продовольством, яке із встановленням зовнішніх мит подорожчає. Особливу увагу Кауфман звертає на стан платіжного балансу, який майже у всіх європейських країнах у 1926 р. був від'ємним. Отже новий митний союз успадкує старі європейські проблеми, а саме: від'ємний торговий баланс, боргові зобов'язання перед США, та отримає додаткові, що потенційно погіршать економічне становище Європи[13].

Та все ж Кауфман бачить спосіб, як при створенні союзу запобігти такому розвитку подій. На його думку, перед реалізацією інтеграційного процесу європейські країни мають посилити вивіз товарів у неєвропейські регіони та інтенсифікувати своє сільське господарство, щоб скоротити ввіз продовольства.

Що стосується бачення проблеми об'єднання Європи в середовищі європейської соціал-демократії, то можна зауважити, що її провідні діячі проводили паралель між розвитком робітничого та пан-європейського руху, оскільки в них були тотожні кінцеві цілі і завдання, а саме – економічне піднесення як основа для ліквідації соціальних протиріч. Так, німецький соціал-демократ Ледебур зауважував: “Нормальне удосконалення капіталістичної системи відкриває шлях до соціалізму. В економічно об'єднаній Європі швидше виникне і активніше виявиться міжнародне об'єднання пролетаріату для спільної класової боротьби... Якщо ж капіталістичний клас не впорається з цією задачею – тоді капіталістичний хаос ще швидше зміниться соціалістичним порядком”[13].

Зовсім іншої спрямованості були провідні радянські економісти-міжнародники щодо майбутнього європейського співробітництва в будь-якому форматі. Це пояснюється позицією радянського керівництва, яке в пан-європейській ідеї отримало сильного супротивника вже запропонованій ними моделі політичного і економічного об'єднання заснованого на корінній ломці соціально-економічної структури суспільства, що була вже реалізованою на прикладі СРСР. Така інтеграція ґрунтується на гаслі “Пролетарі всіх країн єднайться” тоді як Р. Худенхове-Калергі запропонував альтернативну основу єднання, яке б керувалося географічним і культурно-історичним принципом. Його гасло мало б бути приблизно таким: “Громадяни Європи єднайться”.

Із поширенням пан-європейської дискусії пропагандистський апарат СРСР розпочав роботу з розвінчання об'єднаних потуг європейців, адже успіх проекту “Пан Європа” міг позбавити більшовиків впливу на європейський робітничий рух. Радянські спеціалісти намагалися обґрунтувати позицію, що будь-яке капіталістичне об'єднання Європи є недієздатним. На їхню думку, перспектива економічного співробітництва на континенті можлива лише в рамках об'єднаної соціалістичної Європи, з СРСР включно. Останнє цілком відповідало радянській концепції світової революції.

Отже в 1920-х рр. серед європейських науковців-теоретиків і політиків-практиків визріла та відбулася жвава дискусія навколо питання економічного співробітництва, як основної складової побудови системи міжнародних відносин. Ця дискусія стала реакцією на політико-правовий характер Версальського мирного договору, який створив умови для реалізації волонтаристських рішень в міждержавних зносинах, що в свою чергу призвело до посилення економічних проблем та уповільненню динаміки відновлення функцій основних структурних складових європейської економіки. Наслідком дискусії стало вироблення основних теоретичних принципів побудови європейської системи міждержавних відносин, які було використано в другій половині ХХ ст. Основною особливістю даного обговорення було обґрунтування економічної складової практичного єднання Європи в межах міждержавного союзу.

Примітки

¹ Кейнс Д.М. Экономические последствия Версальского мирного договора. – М., 1924.

² Coudenhove-Kalergi R.N. Paneurope. – Paris-Viena, 1927.

- ³ Гобсон И. Экономическое объединение Европы // Мировое хозяйство и мировая политика. – 1926. – № 2.
- ⁴ Чернявский И. Пан-Европа // Социалистическое хозяйство. – 1926. – № 2.
- ⁵ Шуткевич И. Современная Европа // Вопросы труда. – 1926. – № 7-8.
- ⁶ Шульце Э. Будущее мирового хозяйства // Мировое хозяйство и мировая политика. – 1926. – № 2-3.
- ⁷ Е.А. К вопросу о созыве экономической конференции при Лиге Наций // Мировое хозяйство и мировая политика. – 1926. – № 1.
- ⁸ Варга Е. Положение мирового хозяйства // Экономическое обозрение. – 1927. – Май-июнь.
- ⁹ Романовский А. О международной экономической конференции // Мировое хозяйство и мировая политика. – 1927 – № 5-6.
- ¹⁰ Блискавицкий Н. Мировая экономическая конференция // Спутник коммуниста. – 1927. – № 2.
- ¹¹ Шершевский М. Кризис мирового хозяйства и международная экономическая конференция в Женеве // Социалистическое хозяйство. – 1927. – № 4.
- ¹² Ленин В.И. О лозунге Соединенных Штатов Европы. // Полное собрание сочинений. Т. 26. – М.: Госполитиздат, 1961.
- ¹³ Танин М. Пан-Европа (Патентированное средство для склейки Европы) // Большевик. – 1925. – № 11-12.

Євген КОСТЮК
(м. Київ)

Участь профспілок у вирішенні трудових конфліктів на державних підприємствах УСРР у 20-х рр. ХХ ст.

У публікації висвітлюються особливості діяльності профспілок з вирішення трудових конфліктів на державних підприємствах Української СРР у 20-ті рр. ХХ ст. На основі джерел досліджено завдання профспілок у сфері трудових конфліктів, розкрито механізм вирішення трудових конфліктів за допомогою профспілок.

Yevhen KOSTYUK (Kyiv) Participation of Trade Unions in the making decision of labour disputes on the state enterprises of Ukrainian SRR in the 20th of the XX century

The features of Trade Unions activity in the making decision of labour disputes on the state enterprises of Ukrainian SRR in 20th the XX century is stated in the article. Role of Trade Unions in the field of labour disputes, the mechanism of making decision on labour disputes by trade unions is exposed on the basis of documents.

В умовах побудови в Україні демократичного суспільства постала проблема значного поширення соціальних конфліктів різноманітних форм. На виробництві вони здебільшого проявились у формі трудових конфліктів. Це створює значну соціальну напругу на підприємствах, справляє деструктивний вплив на всю соціально-економічну ситуацію в країні. Тому нагальною є проблема вироблення ефективних механізмів розв'язання трудових конфліктів на вигідних для усіх його суб'єктів умовах. Для розробки інструментарію такої системи вирішення трудових конфліктів варто враховувати історичний досвід, особливо якщо він прямо пов'язаний із функціонуванням профспілок – наймасовішого та найвпливовішого громадського об'єднання в країні. За таких обставин актуальним є дослідження діяльності профспілок радянської України з вирішення трудових конфліктів на виробництві у 20-ті рр. ХХ ст. Суспільна актуальність даного дослідження полягає у тому, що вивчення цієї проблеми дасть змогу виробити механізм вирішення трудових конфліктів на виробництві в умовах сучасної України.

Діяльність профспілок із розв'язання трудових конфліктів на державних підприємствах радянської України лише зрідка згадувалася у працях 20-х рр. Автори цих праць – А. Радченко, О. Алуф, А. Андрєєв та ін. були не науковцями, а компартійними та профспілковими функціонерами. Останнє позначилося на характері цих публікацій [1, 2, 3, 15]. У них або подавалися практичні рекомендації щодо вирішення трудових конфліктів силами профспілок, або ж ідеологічні установки стосовно трудового конфлікту та його розв'язання. До того ж, ці праці ґрунтувалися переважно на загальносоюзному матеріалі. Радянські дослідники наступних років просто оминали своєю увагою проблему трудових конфліктів на державних підприємствах, насамперед тому, що вона не вписувалася в офіційну концепцію „пролетарської держави”.

У сучасній українській історіографії окремі аспекти вирішення трудових конфліктів на державних підприємствах досліджувалися у працях О.М. Мовчан, С.М. Свистовича та Т.М. Філіпенка [8, 9, 10, 18, 22]. Утім, згадані автори розглядають трудові конфлікти на державних підприємствах та участь профспілок у їх вирішенні лише дотично, у контексті інших проблем. Отже, можемо засвідчити відсутність цілісного наукового дослідження проблеми розв'язання профспілками трудових конфліктів на українських підприємствах державної форми власності у 20-х рр., що зумовлює значну наукову актуальність її вивчення.

Метою дослідження є вивчення діяльності профспілок із розв'язання трудових конфліктів на державних підприємствах радянської України у 20-х рр. ХХ ст. Виходячи з мети, завданнями дослідження є виявлення основних форм трудових конфліктів на державних підприємствах радянської України, визначення ролі профспілок у їх вирішенні, форм і методів вирішення трудових конфліктів профспілковими органами, дослідження механізму функціонування органів спеціальних вирішення трудових конфліктів і участі профспілок у їх роботі, виявлення причин відмови профспілок від підтримки робітників під час трудових конфліктів і визначення місця та ролі конфліктної роботи профспілок у суспільно – економічних відносинах у радянській Україні 20-х рр.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені часовою протяжністю періоду активної участі профспілок у вирішенні трудових конфліктів на державних підприємствах радянської України.

Попри те, що більшовики, прийшовши до влади, декларували свій намір повсякчас дбати про робітників, про задоволення їхніх потреб, про створення для них комфортних умов для життя та діяльності, насправді уже на початку 20-х рр. для робітничого загалу стало зрозумілим, що нова влада, яка позиціонувала себе в якості „пролетарської”, насправді недостатньо дбає про робітників. Робітників не задовольняла невисока зарплата, погані умови праці, різноманітні утиски з боку адміністрацій підприємств. У цих умовах назрівало невдоволення, що здебільшого проявлялося у формі конфліктів трудових колективів із адміністраціями підприємств й іншими господарськими органами.

На державних підприємствах радянської України у 20-х рр. ХХ ст. були поширені такі форми протесту робітників проти свавілля влади, як страйки, „італійські страйки”(„волинки”), демонстрації, колективні скарги робітників до державних інстанцій. судові позови [21, с. 4].

З-поміж основних причин трудових конфліктів на підприємствах радянської України можна виділити невиконання адміністраціями підприємств умов колективних угод, неувагу господарських органів до питань оплати праці робітників, охорони праці та поліпшення матеріально-побутового становища робітництва [2, с. 39], погіршення продовольчого постачання робітників, відмову заводської адміністрації від оплати надурочних робіт [13, с. 67].

Компартійною владою трудовий конфлікт декларувався як явище, неприпустиме на соціалістичному підприємстві, зважаючи на його деструктивну роль у розвитку виробництва [14, с. 458]. Робітники могли ініціювати страйк чи інші форми протесту лише у випадку відвертого нехтування їхніми інтересами з боку господарських органів. Профспілкові ж органи, захищаючи інтереси робітників, мали в цій ситуації роз'яснювати робітничому колективу, що вони протестують проти „бюрократичних перекручень” у діяльності конкретного господарського органу, а не проти соціально-економічного курсу компартійної влади, яка сама виступає проти таких „перекручень” [1, с. 15, 82-83].

Вибір позиції профспілок у вирішенні трудових конфліктів визначався характером вимог робітників. Так, профспілки мали підтримувати економічно справедливі вимоги, без політичного, антирадянського забарвлення, бо захист інтересів робітників не мав бути на шкоду державним інтересам [9, с. 87]. Профспілки не мали захищати робітників у разі свідомого порушення ними умов колективної угоди, навмисного завдання шкоди підприємству тощо [11, с. 28-29].

Згідно офіційної компартійної доктрини трудових відносин у „країні Рад”, профспілки мали усі аспекти своєї захисної політики узгоджувати з інтересами господарського розвитку країни. Тобто, трудові конфлікти, підтримувані профспілковими органами, які були зумовлені недотриманням господарськими органами заявлених умов соціального захисту та матеріального забезпечення робітників вважалися деструктивними, оскільки згадані дії господарських органів могли бути зумовлені „інтересами соціалістичного будівництва” [16, с. 137]. У таких випадках компартійні функціонери радили профспілковим організаціям у жодному разі не долучатися до розгортання трудового конфлікту на виробництві. Останній визнавався справедливим у тому разі, коли дії адміністрації підприємства чи інших господарських органів суперечили офіційній владній позиції у сфері трудових відносин [2, с. 40-42].

Наприкінці 20-х рр. профспілки виступають вже проти проведення страйків та інших форм протесту на державних підприємствах незалежно від вимог їх учасників, усвідомивши нездійсненність керівництва страйковим рухом за умови ігнорування інтересів робітників [10, с. 23].

У період дії закону про загальну трудову повинність до запровадження Кодексу законів про працю 1922 р. страйки розцінювалися владою як злочин – „трудове дезертирство” [18, с. 320-321]. У період „воєнного комунізму”, тобто, до 1922 р., профспілки активно залучалися більшовицькою владою до здійснення репресивних заходів щодо страйкуючих [10, с. 23]. Застосовувалися здебільшого заходи дисциплінарного впливу щодо страйкарів, насамперед, – позбавлення їх членства у профспілках, що обумовлювало позбавлення таких бунтівних робітників карткового постачання. У тих умовах це фактично прирікало непокірних на голодну смерть. Позбавлення „порушників профспілкової дисципліни” продовольчого постачання систематично використовувалося і в подальшому. Мали місце й арешти страйкарів. Особливо це стосувалося тих робітників, які висували не лише економічні, але й політичні вимоги: такий прецедент, зокрема, мав місце під час страйку у залізничних майстернях Нижньодніпровська. Учасники цього страйку були суворо покарані, деяких із них навіть було засуджено до страти [8, с. 254].

Після відміни загальної трудової повинності та дозволу вільного найму робітників згідно Кодексу законів про працю 1922 р. позиція компартійної влади, і, відповідно, слухняних виконавців її волі – професійних спілок

щодо страйків докорінно змінилася. На державних підприємствах страйки допускалися, хоча й із застереженнями. Профспілки мали насамперед усувати усі приводи до страйків. Якщо ж страйк таки відбувся, це, згідно резолюцій профспілкового керівництва, свідчило про наявність „перекручень” у роботі профспілкових або господарських органів на виробництві. Завданням профспілок на державних підприємствах було не допустити страйку та інших проявів трудового конфлікту [24, с. 35]. Якщо на державному підприємстві виникав стихійний страйк, профспілки мали „спрямувати його у правильне русло”, тобто, фактично, ліквідувати його [20, с. 125].

Профспілки могли оголошувати страйки лише тоді, коли всі інші форми вирішення трудового конфлікту виявилися неефективними. Нижчі профоргани не мали права керувати страйками, це мали робити уповноважені районних галузевих органів, значними ж опікувалися центральні профоргани – як бачимо, централізація, що була характерна для всієї радянської політичної системи, не оминула і профспілки [18, с.321]. У контексті розв’язання трудових суперечок на виробництві профспілки декларували себе як провідні захисники інтересів робітничого класу [24, с. 36]. До компетенції профспілок входило ретельне вивчення процесу перебігу трудового конфлікту, вивчення його передумов, причин та умов розгортання. Це мало створити передумови для подальшого ефективного вирішення трудового конфлікту [12, с. 3]. Безпосередньо на виробництві кожен трудовий конфлікт мав розглядатися фабрично-заводськими комітетами профспілок (ФЗК) [20, с. 123]. При виникненні трудового конфлікту ФЗК перевіряли законність вимог робітників [17, с. 86].

Одним із провідних завдань профспілок у контексті вирішення трудових конфліктів було надання робітникам кваліфікованих і своєчасних юридичних консультацій [15, с. 28]. Інколи вони це робили достатньо ефективно, переважно в період НЕПу: так, зокрема, у 1924 р. було досить багато випадків, коли профспілки захищали робітничі колективи від адміністрації підприємств внаслідок прагнення останніх знизити реальну зарплатню [5, с. 27].

Усі трудові конфлікти мали вирішуватися профспілками, до того ж швидко та оперативно, втручання ж компартійних органів допускалося лише у виключних випадках. Утім, у процесі вирішення трудових конфліктів профспілкові органи мали узгоджувати інтереси суб’єктів таких конфліктів „із інтересами всього робітничого класу”, а фактично, – із інтересами більшовицької влади. Вирішення трудових конфліктів профспілки мали проводити на взаємовигідних для суб’єктів цих конфліктів умовах – „безболісно” [6, с. 62].

Типовим явищем під час перебігу трудового конфлікту була недовіра невдоволених робітників до профспілок, скептичне ставлення до ролі профспілок як захисників робітничих інтересів. Так, гірники Парамонівської копальні на своїх зборах (2-4 листопада 1923 р.) звинуватили місцеві профспілкові органи у втраті зв’язку з масами та паразитуванні за рахунок трудящих, у нездатності захищати робітничі інтереси [8, с. 256]. Вони доручили керувати страйком не профспілковому осередку, а власноруч сформованому страйковому комітету. Тобто, робітники не довіряли профспілкам, не розглядали їх як об’єднання трудящих для захисту власних інтересів, тому вони створювали альтернативні об’єднання. Такі страйкові комітети, створені без участі профспілок, у цей час ставали досить типовим явищем. Звісно, влада разом із „законними” профспілками одразу ж почала нещадно викорінювати ці „контрреволюційні” організації [10, с. 23].

Серед причин занепаду впливу профспілок на робітників можна відзначити неспроможність профспілкових комітетів вирішувати трудові конфлікти мирним шляхом, придушення несанкціонованих страйків за допомогою репресивних заходів. Це все спричиняло дискредитування спілкових органів в очах робітничих колективів [8, с. 256].

Вивчаючи причини широкого розгортання страйків на українській території, зокрема, на Донбасі, чим займалася спеціальна комісія, компартійне керівництво відзначало, що профспілки не мають впливу на робітничі маси, і саме це сприяє поширенню, інтенсифікації страйкового руху [22, с. 113].

Ставлення робітників до профспілки як захисника їх інтересів яскраво ілюструють такі робітничі висловлювання: „заводу управління, комосередок і фабком – один чорт, якщо адміністрація захоче дати зарплатню, то й дасть, а якщо ні, то ні партія, ні профспілка не допоможе – в нас ... не знайдеться і ста чоловік, котрі вірили б у завком, що він зможе відстояти які-небудь вимоги перед господарниками підприємства...”. Як бачимо, робітники розуміли те, що профспілкові осередки фактично обслуговують інтереси адміністрації підприємств [23, арк. 18].

Навесні 1925 р. мали місце численні страйки робітників текстильної, металургійної та хімічної промисловості, які відбувалися без дозволу, а часто й без відома профспілкових органів. Це засвідчувало значний ступінь втрати контролю профспілок над робітничими колективами [7, с. 6-8].

Коли мали місце якісь заворушення, профспілки дуже часто підтримували адміністрацію, у тому числі й тоді, коли адміністрація вдавалася до локауту. Часто профспілкові діячі шукали на Біржі праці робітників, які мали замінити страйкуючих робітників, виступаючи в ролі штрейкбрехерів, інколи ж і самі члени заводських і фабричних комітетів ставали штрейкбрехерами [22, с. 113]. Був інший тактичний хід профспілок під час страйку: вони нібито очолювали його, але цим самим мали можливість його контролювати: таким чином страйк поступово придушувався шляхом заспокоєння робітників [10, с. 23].

У цей час компартійна влада проводила політику соціальної стабілізації зазвичай командно-адміністративними методами, зокрема, запобігаючи утворенню альтернативних захисних організацій робітників – так званих „самодіяльних профспілок”, які мали, на думку робітничого загалу, більшу ефективність у відстоюванні робітничих інтересів, ніж „офіційні” профспілки [9, с. 243].

Основною складовою діяльності профспілок із вирішення трудових конфліктів на державних підприємствах була їх робота у складі спеціальних паритетних органів вирішення трудових конфліктів. Основним органом вирішення трудових конфліктів була розціночно-конфліктна комісія (РКК). Остання на радянських підприємствах була первинним органом вирішення трудових конфліктів. Вона створювалася на паритетних засадах із представників робітничого колективу й адміністрацій підприємств. У РКК мали рівне представництво як робітники, так і представники адміністрації підприємства, також господарських органів. Рішення РКК мали силу лише у випадку їх одногосного прийняття [17, с. 7].

Організація та функціонування розціночно-конфліктних комісій на всіх етапах відбувалася за участі профспілкових органів. Особовий склад робітничої частини РКК формувався та затверджувався ФЗК. Останній впливав на розціночно-конфліктну комісію насамперед через її робітничу частину. Профспілкові органи також займалися реалізацією рішень розціночно-конфліктних комісій, зокрема й тих, які стосувалися вирішення трудових конфліктів. Утім, часто профспілки не дбали про контроль за виконанням рішень РКК адміністраціями підприємств, чим суттєво підривали як авторитет розціночно-конфліктних комісій, так і свій власний [19, с. 128-129]. Варто взагалі відзначити неухвалу профспілкових органів до вирішення трудових конфліктів на виробництві [3, с.29-30].

Наступною інстанцією вирішення трудових конфліктів були примирні камери. Останні діяли як на районному, так і на окружному (обласному) рівні [17, с. 77]. У примирних камерах трудовий конфлікт розглядався тоді, коли його не могла вирішити РКК. Утім, часто трудові конфлікти у примирних камерах розглядалися занадто швидко, і, без прийняття якихось конкретних рішень, направлялися до третейських судів, загромаджуючи ці установи величезною кількістю відносно дрібних справ [16, с. 38].

Якщо РКК чи примирна камера не могла розв'язати трудовий конфлікт, то профспілкові органи передавали його на розгляд третейського суду. Сама РКК, як і примирна камера, цього зробити не могла. Третейські суди організовувалися на вимогу профспілкових органів. Вони функціонували при районних й окружних інспектурах праці. До складу такого суду мав обов'язково входити представник від профспілок. Профспілки мали стежити за виконанням постанов третейських судів усіма суб'єктами трудового конфлікту [15, с. 184].

Наприкінці 20-х рр. відбувається збільшення кількості тих трудових конфліктів, вирішення яких переносилися з РКК до примирних камер і третейських судів, що багато в чому було зумовлено збільшенням кількості трудових конфліктів на підприємствах радянської України. Внаслідок складності та заплутаності механізму розгляду та вирішення трудових конфліктів їх розв'язання було часто дуже тривалим процесом, інколи вони тягнулися роками [15, с. 28].

Якщо ж трудовий конфлікт не міг вирішити третейський суд, то він переносився профспілковими функціонерами на розгляд арбітражного суду. Останній також скликався на вимогу профспілок і відрізнявся від третейського суду тим, що його головою був представник Народного комісаріату праці (НКП). Арбітражні суди функціонували лише на державних підприємствах [20, с. 123-124]. Всеукраїнська рада професійних спілок (ВУРПС) розробляла порядок передачі трудових конфліктів на розгляд таких судів [15, с. 184]. До кінця 20-х рр. право передавати трудовий конфлікт на розгляд арбітражного суду мали лише профспілки, потім це право отримали й господарські органи [4, с. 81]. В арбітражному суді трудовий конфлікт розглядався уже на більш високому рівні, більш кваліфікованими працівниками, ніж у інших органах вирішення трудових конфліктів [6, с. 62].

Характеризуючи трудові конфлікти на радянських підприємствах і участь у них профспілок, можна стверджувати, що фактично ці явища мали місце лише до межі 20-х – 30-х рр., коли остаточно сформувалася радянська тоталітарна система. Якщо в період НЕПу, коли радянська влада змушена була допускати деякий лібералізм в суспільній та економічній сферах, профспілки ще інколи виявляли свою незгоду з адміністраціями підприємств, то наприкінці 20-х рр. вони повністю втратили свою захисну функцію, що яскраво виявилось у відсутності їхньої участі у трудових конфліктах. Профспілки, як і кожне громадське об'єднання в радянському суспільстві, мали співвідносити свої завдання з тими пріоритетними завданнями, які висувала компартійна влада. Тому, коли влада почала активно включати виробництво та робітників у тоталітарну систему, профспілки мали допомагати їй у цьому. Звичайно що за таких умов захисна функція профспілок була не лише непотрібною для влади, але й шкідливою. У 30-х рр. трудові конфлікти на підприємствах радянської України були поодиноким явищем, вони швидко придушувалися завдяки спільним зусиллям профспілкових і господарських органів. 20-ті ж рр. дають нам яскраву картину поступового, але неухильного наступу компартійної влади на права людини, зокрема й на право чинити протест свавілля державних органів. А визначення ролі профспілок у цьому процесі засвідчує цілковиту відсутність у радянському суспільстві громадянських інституцій, які могли захищати права робітничого загалу.

Примітки

¹ Алуф А. Профсоюзы и положение рабочего класса в СССР: 1921-1925 гг. – М.: Издательство ВЦСПС, 1925.

² Андреев А. Профспілки й господарче будівництво. – Харків: Видавництво ЦК Спілки залізничників „Гудок”, 1927.

³ Андреев А. Экономическая работа профессиональных союзов. – М.: Издательство ВЦСПС, 1927.

- ⁴ ВКП(б) о профсоюзах. – М.: Профиздат, 1933.
- ⁵ Доклад Президиума Х.Г.С.П.С. Пятому Губернскому Съезду профессиональных союзов. – Харків: „Український робітник”, 1924.
- ⁶ Кремлев Б. Основы профсоюзной грамоты. – Ленинград: Издательство Ленинградского Губпрофсовета, 1927.
- ⁷ Милонов Ю. Как должны работать наши профсоюзы. – М.: Книгоиздательство ВЦСПС, 1929.
- ⁸ Мовчан О.М. В умовах політики воєнного комунізму та непу. 1920–1928 рр. // Нариси історії професійних спілок України. –К.: ФПУ України, 2002.
- ⁹ Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004.
- ¹⁰ Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (1920-ті рр.). – Автореф. дис. ... д.і.н. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004.
- ¹¹ Очередные вопросы конфликтной работы союзов. К VII-му Губс`езду профсоюзов. – М.: Книгоиздательство ВЦСПС, 1926.
- ¹² О работе Р.К.К. на предприятиях. – М.: «Труд и книга», 1926.
- ¹³ Профработка на Екатеринославщине в 1925 году. –Екатеринослав: Б.м., 1925.
- ¹⁴ Путеводитель по резолюциям Всероссийских съездов и конференций профессиональных союзов. – М.: Издание В.Ц.С.П.С., 1924.
- ¹⁵ Радченко А.Ф. Вопросы профдвижения на VII Всесоюзном и III Всеукраинском съездах профсоюзов. – Харьков: Всеукраинское изд-во ВУСПС “Украинский рабочий”, 1927.
- ¹⁶ Резолюции VII Всесоюзного и III Всеукраинского съездов профсоюзов. – Харьков: “Украинский рабочий”, 1928.
- ¹⁷ Рублев А. Спутник Р.К.К. – Одесса: БИП, 1926.
- ¹⁸ Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20-30 рр. ХХ ст.). – К.: „Варта”, 2007.
- ¹⁹ Справочник профработника. – М.: Издательство ВЦСПС, 1930.
- ²⁰ Спутник фабзавкома. – Ростов-на-Дону: Югвостбюро ВЦСПС, 1923.
- ²¹ Трудовые конфликты в Советской России 1918 – 1929 гг. – М.: Эдиториал УРСС, 1998.
- ²² Філіпенко Т.М. Профспілки та страйки робітників промислових підприємств Донбасу першої половини 20-х років // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. – К.: ФПУ України, 1996.
- ²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 2122.
- ²⁴ Школа профессионального движения на дому (элементарная). Выпуск второй. – М.: Курсы заочного обучения профдвижения при культотделе ВЦСПС, 1927.

Олег ШЕВЧЕНКО
(м. Київ)

Військово-хімічне співробітництво Радянського Союзу та Веймарської Німеччини

У статті йдеться про основні напрямки військово-технічного співробітництва між Червоною Армією та Рейхсвером у галузі розробки, випробування та виробництва бойових отруйних речовин у 20-х рр. ХХ ст.

Oleh SHEVCHENKO (Kyiv) Military-chemical collaboration between Soviet Union and Weimar Germany

The articles tells about basic downstreams of military-technical collaboration between Red Army and Reichswehr in development, test and production of the military poisonous substances in 20th of the XX century

Події на фронтах імперіалістичної війни наочно показали, що у розряд найбільш дієвих засобів ураження стали входити бойові отруйні речовини (ОР). Тому під час реорганізації Червоної армії, яка почалась у першій половині 20-х років, особлива увага була приділена створенню власних хімічних військ, випробуванню й виробництву хімічної зброї, а також надійних засобів захисту.

Наявність у Німеччині, високо розвинутої хімічної промисловості, яка, за оцінкою радянського керівництва, займала провідні позиції не тільки у Європі, але і у світі, а також прагнення Німеччини створити потай від Антанти базу озброєння, у тому числі хімічного, і тут визначили вибір основного партнера.

Після уточнення перспектив співробітництва у сфері військової хімії, і можливих кінцевих результатів сторони перейшли до практичної діяльності. Спільні роботи у цій галузі велися з двох генеральних напрямів. Пер-

ший – це будівництво в СРСР підприємств з випуску хімічних ОР, так званий проект “Берсоль”, в якому активно брала участь фірма Х. Штольценберга. Другий – це роботи по створенню й випробуванню нових бойових хімічних засобів, удосконаленню засобів їх застосування і протихімічного захисту, яке отримало умовну назву “об’єкт Томка”, або за аналогією з Липецьком і Казанню – “хімічна школа Томка”.

З усіх галузей радянсько-німецького військового співробітництва данна галузь стала найбільш засекреченою. Про ступінь таємності цих робіт свідчить і той факт, що до цього часу не вдалося встановити навіть точну кількість хімічних полігонів. Згідно з радянськими документами, мова йде, принаймні, про два випробувальних центри (полігони): “Подосінках”, який розміщувався у Шиханах Саратовської області і “Томке”, який знаходився у населеному пункті Тоцькое Оренбургської області на річці Самара (ст. Причернавська) [1]. Саме на останньому здійснювалася більша частина спільних радянсько-німецьких аерохімічних випробувань.

Хімуправління РСЧА мало намір випробувати на полігонах нові прилади й методи застосування ОР – артилерію, авіацію, газомети, а також нові способи й засоби дегазації зараженої місцевості. Аналогічну мету переслідувала і німецька сторона. Усі поточні витрати на випробування було вирішено оплачувати порівну.

Відомо, що перші досліді були проведені вже у 1925 р. у Подосінках. Група німецьких дослідників, у яку входили і хіміки, і льотчики, отримала першу кодову назву “Гела”. Її роботи у 1926 р. очолив Амберг. Згідно звіту Амберга, роботи “Гели” були поновлені у квітні 1926 р. у повному обсязі. Певно, домовленість про діяльність “Гели” була досягнута на рубежі 1924 – 1925 рр.

Договір про спільні аерохімічні випробування був підписаний сторонами 21 серпня 1926 р. з метою “всебічної й глибокої обробки цього питання”. Він діяв впродовж одного року і щорічно не пізніше 31 грудня повинен був поновлюватися й затверджуватися сторонами, які могли вносити до нього зміни й доповнення. Як і у більшості інших документів, що стосувалися радянсько-німецького військового співробітництва, учасники не називались своїми справжніми іменами, а отримували умовні позначки, у даному випадку радянська сторона іменувалась “М” (Moskau), німецька сторона – “В” (Berlin). Права й обов’язки між партнерами розподілялися порівну. Технічне керівництво дослідями знаходилося в німецьких руках, адміністративне керівництво – в радянських. Обидві сторони за окрему плату могли отримувати зразки усіх застосованих і розроблених під час проведення спільних випробувань приладів, а їх креслення, фотозйомки будуть виконуватися у подвійній кількості й однаково розподілялася між сторонами. Усі досліді повинні були виконуватись тільки у присутності радянського керівника або його заступника, вони ж визначали, хто з радянських спеціалістів буде безпосередньо брати участь у цих дослідях. Радянська сторона надавала для використання свої полігони і брала зобов’язання із забезпечення необхідних умов роботи. Німецька сторона “брала на себе навчання на протязі дослідів М – спеціалістів з усіх галузей дослідної роботи за умови, що М – спеціалісти будуть не тільки теоретично вивчати питання, але і практично брати участь у роботах” [2].

У договорі було спеціально передбачено, що “обидві сторони несуть відповідальність за повне збереження таємності і вживають заходів по недопущенню появи у пресі або спеціальних журналах відомостей про будівництво лабораторій і випробування”. Усім В – учасникам забороняють заводити знайомства з мешканцями гарнізону й іноземцями. Обговорювалось також, що при невиконанні німецькими спеціалістами вимог таємності радянська сторона мала право вживати необхідних заходів, аж до розірвання договору.

У випадку розірвання договору німецька сторона могла вивезти майно, яке їй належало, або передати його іншому німецькому підприємству, або продати радянській стороні, прилади й матеріали, за які платили обидві сторони, переходили у власність РСЧА за умови виплати половини оціночної вартості. Майнові витрати з проведення спільних випробувань сплачуються порівну обома сторонами відповідно до щорічного кошторису [3].

Будівництво об’єкта і завезене майно коштувало для обох сторін 1 млн. рейхсмарок. Об’єкт обладнали лабораторіями, віваріями, ангарами для спецмашин, дегазаційною камерою, колодязем із проведеною водопровідною системою, бараками для проживання.

Німецький персонал був представлений керівником випробувань, інструктором, 30-ма службовцями-хіміками. В обов’язки радянської сторони, окрім залучення технічних спеціалістів, входило виділення робочих у віварій для обдирання шкір з отруєних тварин.

Технічне керівництво випробуваннями було під контролем німецької сторони. Адміністративне – радянської. Усі розпорядження стосовно персоналу з обох сторін проходили через уповноваженого РСЧА.

Визначивши юридичні, технічні, матеріальні права й обов’язки, сторони вже у вересні розпочали практичну роботу. У вересні-жовтні була виконана основна частина програми по договору. “Група Амберга”, в яку входило 12 чоловік, провела 14 дослідів з виливними пристроями. Під час цих докладів було використано 5 т хімічних речовин. Випробувані виливні пристрої типу S 125 у звіті Берлін від 12 грудня 1926 р. Амберг рекомендував взяти на озброєння. Були також повністю проведені дослідницькі роботи з питань захисту від ОР і дегазації. На 1927 р. Амберг намітив цілу програму подальших робіт. Став проробляти методи ведення хімічної війни (розпилення ОР із повітря, скидання газових бомб, контейнерів з ОР із використанням ударної вибухівки, вибухівки з часовим механізмом, розробка нових типів ОР) [4].

Досліді проводили тільки у присутності керівника радянської адміністрації. Результати випробувань пророблялися у 4-х хімлабораторіях, визначалась ефективність окремих компонентів ОР.

У 1927 р. випробування у Подосінках, а потім і у Тоцькому, були продовжені. Відпрацьовувалися засоби хімічної атаки (розпилення іприту з різних висот), випробувалися нові прицільні прилади, що створювалися німецькою стороною, перевірялася надійність засобів хімічного захисту (проти газів і захисного одягу). Дію

іприту вивчали на тваринах, визначали найбільш ефективні способи дегазації місцевості. Під час співпраці був повністю опанований раніш невідомий засіб застосування ОР авіацією, а радянські спеціалісти “стикнулися на практиці з більш високою технічною підготовкою німецьких спеціалістів і за такий короткий термін навчилися багато чому” [5].

Треба зазначити, що у 1927-1928 рр. спільні випробування з воєнної хімії проходили дуже успішно, оскільки кошторис витрат за 1928 і 1929 рр. на дослідницьку роботу “Томки”, де сторони утримували “загальний дослідницький Інститут”, збільшився. Так, якщо витрати по договору у 1928 р. для радянської сторони складали близько 122 тис. карб., то вже у 1929 р. вони зросли до 257 тис. крб. [6].

Більш ніж двократне збільшення інвестицій свідчить не тільки про зростання обсягу робіт, але і про посилення їх інтенсивності. Підтвердження цьому є у звіті начальника розвідувального управління штабу РСЧА Берзіна від 24 грудня 1928 р. Хімічні дослідження у “Подосінках”, а потім у “Томці” дали добрі результати й продовження цих дослідів у наступному році Хімічне управління визнає доцільним. Метою цих дослідів є випробування нових приладів, і методів застосування ОР (артилерія, авіація, спеціальні газомети та ін.), а також нові способи дегазації зараженої місцевості.

Про плідність співробітництва свідчить і великий перелік випробувальних і дослідницьких робіт. У довідці про “Томку”, яку підготував Берзін для військово-політичного керівництва країни, йшла мова про те, що на 1 січня 1929 р. були випробувані цистерна для зараження місцевості, пристрій для виливання ОР з повітря, зразки дистанційних хімічних бомб, установка для наливання іприту, хімічні фугаси, що зриваються у повітрі, пристрій для дегазації, захисні костюми-протигазу, засоби лікування й профілактики іпритних уражень. Берзін рекомендував продовжувати дослідження, при цьому обумовив у договорі з німцями “можливість відмови від подальших дослідів тоді, коли ми зрозуміємо, що це необхідно” [7].

Наприкінці вересня 1928 р. полігон “Томка” відвідав генерал Бломберг. Він зробив наступний запис у своїй доповіді: „Обладнання налагоджене і функціонує добре. Радянські спеціалісти мають підвищену цікавість до випробувань. З ними було оформлено протокол про подальше будівництво об'єкта й розширення випробувань. Випробування можливі на широкій базі”.

З німецької сторони випробуваннями керував досвідчений генерал Трепнер. Завдяки йому на “Томці” став створюватись дослідний інститут. У перші два роки спільні дослідження у галузі хімічного озброєння проводились досить успішно і в цілому виправдовували виділені на них кошти (до кінця 1928 р. для цих цілей було витрачено близько 1 млн марок). Але вже на початку 1929 р. темпи й ефективність робіт, на думку радянської сторони, знизилась. Висновок про наявність такого зниження мав досить суб'єктивний характер, оскільки ВІХІМУ штабу РСЧА вважало, що інтенсивність і об'єми випробувань повинні зростати кожен рік, але на практиці таке буває не завжди. З іншого боку, були й об'єктивні причини, які занижували продуктивність дослідницької роботи – це і недостатня технічна оснащеність, і прорахунки у попередніх розробках, і дефекти виробів. Ворошилов відкрито сказав про ці проблеми під час переговорів із ген. Хаммерштейном і звернувся з проханням, про посилення й удосконалення технічної бази інституту. Про передачу радянській стороні нової апаратури... Інакше існування інституту стає проблематичним [8].

Крім того, до радянських керівників доходили чутки про те, що німці нібито ведуть подвійну гру, тобто чужою технічною обладнанням свою лабораторію у Німеччині, а на “Томку” звертають все менше й менше уваги. Ці чутки доповнювалися доповідями радянських спеціалістів, які деякий час перебували у Німеччині, знайомилися там з військово-технічними дослідженнями.

У своєму звіті Хаммерштейн делікатно обійшов усі ці проблеми, хоча і визнав, що деякі дослідження (особливо з дистанційною вибухівкою) не призвели до бажаних результатів. Прохання про поставки нової апаратури було ним чомно відхилене, тому що, за словами Хаммерштейна, “усе, що ми маємо, - усе це знаходиться у Томці”. Правда, він визнав, що у Німеччині ведуться лабораторні дослідження із синтезу нових ОР, але їх результати були засекречені. “Як тільки будуть отримані результати, то їх обов'язково передадуть на “Томку”. У нас немає приводу приховувати перед Червоною армією наші досягнення” [9]. Не ставлячи під сумнів слова Хаммерштейна, слід відмітити, що результати цих дослідів до радянської сторони так і не надійшли і майже до 1933 р. під час випробувань використовували вже відомі отруйні речовини.

Небажання німецької сторони ділитися своїми таємницями проявилось саме у тій галузі, в якій найбільше було зацікавлене ВІХІМУ, - розробка й випробування нових ОР і засоби захисту від них.

Єдиний, з ким змогли домовитися про поставки відповідного обладнання для виробництва нових ОР, була фірма Штольценберга. Після тривалих переговорів він погодився надати апаратуру для виробництва фосгену. Але і це було зроблено з урахуванням того, що виробництво отруйної речовини вже не було новим. Крім того, тодішній начальник управління озброєння рейхсверу генерал Людвіг, безпосередній куратор усіх військово-хімічних розробок, вважав, що Радянський Союз на той час за характеристикою своєї військової промисловості досі знаходяться на тій стадії розвитку, на якій перебував ще у 1914 р. З урахуванням поступового розвитку конструкторської думки, поставка в СРСР застарілого військово-хімічного обладнання не викликала у рейхсвері істотних побоювань.

Останньою спробою спонукати німців до продуктивної співпраці у розробках і випробуваннях ОР стала бесіда Ворошилова з начальником генерального штабу рейхсверу генералом Вільгельмом Адамом, який відвідав наркомом у жовтні 1931 р. Ворошилов поставив питання руба: “Ми надали Вам (тобто німцям) можливість пра-

цювати як ніде у світі над дослідними хімічними розробками, ви давайте нам конкретну матеріальну компенсацію - у вигляді дослідних результатів. Давайте на "Томку" більше обладнання й усяких засобів" [10].

Адам виправдовував пасивність німецьких хіміків на об'єкті „Томка” тим, що промисловість Німеччини мало цікавиться цією справою. Він відхилив наполегливі пропозиції радянського керівництва, про передачу радянській стороні нового газу. Генерал Адам запевнив наркома: “Не вірте, у нас нема ніякого нового газу, наша задача у галузі хімії – зробити іприт тактично більш стійким. І не більше!” [11].

Але, не дивлячись на відсутність у німців бажання або можливості для розширення і поглиблення спільної праці, у радянської сторони справи в цій сфері йшли не так вже й погано, особливо якщо урахувати, що їй довелося почати практично з нуля, оскільки в СРСР заводи з виготовлення бойових хімічних речовин безнадійно застаріли, а ті 400000 хімснарядів, які збереглися після Першої світової війни, мали погану рецептуру. Поступово хімічна промисловість в СРСР, хоча і з деякими затримками, розвивалась. Якщо в середині 20-х років був закладений перший завод із виробництва отруйних газів (“Берсоль”), то у 1931 р. їх було вже чотири: Бердянський (іприт), Черноречье, Рубіжна (фосген, дифосген), Угрешський (хлор).

Значно поповнився й арсенал хімічної зброї. Так, у проекті постанови Ради Праці й Оборони “Про стан військово-хімічної справи” за травень 1931 р., мова йшла про те, що в артилерії у наявності було 420 000 нових боєприпасів, заряджених іпритом, фосгеном і дифосгеном, і 400 000 старих хімснарядів підлягали перезарядженню. Були успішно випробувані дистанційні хімічні снаряди і нові підривачі до них. На озброєнні авіації знаходились 8- і 32- кілограмові осколково-хімічні бомби, зарядженні іпритом (для забруднення місцевості) і 8-кілограмові осколково-хімічні бомби, зарядженні хлорацетофеном (для ураження живої сили ворога). Станом на 1 травня 1931 р. у наявності було 7.600 8-кілограмових бомб. До кінця року планувалось прийняти на озброєння 50- і 100-кілограмові хімічні бомби дистанційної дії (іприт), курящі (арсини) і ударні короткочасної дії (фосген). Мали також 75 комплектів виливних авіаційних приладів ВАП-4 і до кінця року планували поставити ще 1000 таких комплектів. Для зарядження хімічних боєприпасів були побудовані 2 розливні станції із загальним обсягом виробництва більше 5 млн снарядів і бомб на рік [12].

У 1930 р. і першій половині 1931 р. в Червоній армії було проведено ряд великих хімічних випробувань, на яких вивчали й удосконалювали засоби хімічної війни: іпритні й осколково-хімічні снаряди, отруйні дими. На усіх цих випробуваннях перевіряли протигази різних конструкцій.

Хімічні війська РСЧА у 1931 р. склались з 5 батальйонів. Для них військово-хімічною службою Червоної армії тільки у 1930 р. були випробувані і передані на озброєння отруйно-димні шашки, димові шашки, ранцевий прилад для отруєння, фільтр для воєнних точок.

Радянські військові, які перебували на початку 30-х років у Німеччині, відзначали, що рейхсвер паралельно підтримував зв'язки з іншими країнами. Німці активно співробітничали із заводами Швеції, Голландії, Іспанії. Деякі офіцери мали доступ до Єджевського арсеналу в Америці для вивчення хімічної справи, а генерал Хайє, наприклад, знайомився з військовими установами США під час відрядження восени 1927 р. В Англії представники німецьких військових кіл були присутніми на авіаційних і танкових маневрах.

Головною умовою продовження спільних експериментів ВХУ висували умови: доставити на “Томку” нові, більш стійкі, ефективні за своєю дією отруйні речовини із забезпеченням доступу до них радянських спеціалістів. Але німці не поспішали реагувати на ці умови. Внаслідок цього весною 1933 р. постало питання про згортання роботи на об'єкті “Томка” за ініціативою Москви.

Проте після напружених переговорів за участю Боккельберта, Фішмана, нач. штабу хімічних військ РСЧА Рохінсона сторони все ж домовилися про проведення експериментів у Шіханах, цього разу тільки впродовж 2-х місяців (вересень – листопад 1933 р.). Але з цього нічого не вийшло і тому контакти в хімічній галузі довелося згорнути. Ліквідація об'єкту “Томка” закінчилася 15 серпня 1933 р.

Усі будівлі станції з німецьким обладнанням, станками, лабораторіями та іншим обладнанням безоплатно перейшли до ВХУ РСЧА. Їх вартість оцінювалась у 50 тис. крб. золотом.

Майно, яке німці залишили, пішло на розвиток колишнього об'єкта “Томка” у Шіханах, який став Центральним військовим хімічним полігоном Радянської Армії.

Співробітництво РСЧА і рейхсверу у військово-хімічних розробках завершилося, але воно не могло не мати певних наслідків.

У 1935 р. в Німеччині з'явився 105-мм хімічний гладкоствольний міномет “Стокса 35” із бойовим комплектом мін до нього. За ним послідував більш сучасний міномет “40” здатний стріляти димовими, хімічними і фугасними мінами, вагою 11,5 кг кожна і швидкострільністю 8-10 пострілів за хвилину. Досягненням німців став шестиствольний міномет калібру 158,5 мм, який стріляв реактивними мінами.

Отже, незважаючи на непослідовність і суперечливість майже десятирічного періоду співробітництва РСЧА і рейхсверу з розробки ОР і засобів захисту від них, радянська сторона отримала від нього певну користь. В основному вона полягала у тому, що вивчення німецького досвіду служило певним орієнтиром у самостійній розробці ОР, засобів захисту, а також в організаційних питаннях.

Примітки

¹ Російський державний військовий архів – (далі РДВА). - Ф. 33987 – Оп. 3 – Од. зб. 375 – Арк. 110.

² РДВА. - ф.33987 – оп. 3 – спр. 295 – арк. 21.

³ Там само. – Арк. 25-27.

⁴ Там само. – Арк. 27.

⁵ Там само. – Од.зб. 115 – Арк. 21.

⁶ Там само. – Од.зб. 295 – Арк. 30, 32.

⁷ Там само. – Арк. 78-79.

⁸ Там само. – Арк. 11.

⁹ Там само. – Арк. 12.

¹⁰ Бойцов В.В. Секретные лаборатории рейхсвера в СССР // Армия. – 1992.- № 3-4 - С. 70.

¹¹ Там само.

¹² РДВА. – Ф. 4– Оп.1– Од.зб. 1259 – Арк. 49.

Людмила ПРИГОДСЬКА

(м. Київ)

Нацистська політика в галузі освіти та виховання (30-ті – 40-ві рр. ХХ ст.)

У статті висвітлюється нацистське бачення майбутнього німецької молоді, основні реформи в середній і вищій школах, їх реалізація, аналізується значення змін освітньої та виховної політики для досягнення основної мети нацистів – світового панування.

Lyudmyla PRIGODSKA (Kyiv) Nazi policy of education (30th – 40th of the XX century)

Nazi vision for the future of the German youth, basic reforms in secondary and higher schools, their realization are stated in the article. The value of education policy changes for achievement of primary purpose of nazis – world domination are analysed in the article.

Історія Німеччини в нацистській період завжди привертала та продовжує привертати увагу дослідників. Проте окремі аспекти формування та функціонування тоталітарної нацистської системи поки-що не знайшли комплексного висвітлення у вітчизняній історіографії. Це проблеми освітньої та виховної політики проводирів Третього рейху.

Проблеми сутності нацистської політики щодо молоді були підняті в дослідженнях радянської історичної школи, проте увага в них акцентувалась не на аналізі співвідношення політичних цілей і методів їх реалізації нацистською державою в освітній галузі, і тим більше, не на аналізі конкретних форм, яких внаслідок діяльності нацистської влади набула система освіти та виховання, адже це могло навести на небажані асоціації з радянською моделлю. Радянські дослідження зосереджувались на викритті хижацької суті нацистської політики. Так А. Ососков, аналізуючи і “Mein Kampf”, і промови прибічників Гітлера, викриває всю хижацьку суть освіти нацистів, хоч аналіз було зроблено у відповідності до ідеологічних настанов та конкретного історичного світогляду.

Вже в пострадянській час потреба більш науково об’єктивного, ідеологічно неупередженого аналізу історії Німеччини в нацистської епохи призвела до більш широкого фактологічного висвітлення цього періоду. Так зокрема, колективом російських авторів (гол. ред. С. Воропаєв) було укладено “Енциклопедію III Рейха” [3], де можемо знайти чимало фактів, що відображують заходи нацистського керівництва Німеччини в сфері освіти і виховання. До аналізу позитивних і негативних наслідків у реформуванні освіти Німеччини при нацистах звертається російський дослідник О. Пленков. У своїх працях він доводить суперечливість результатів освітньої політики в нацистській державі для здійснення основної мети.

Маємо зауважити, що серед сучасних українських істориків найбільший інтерес викликають проблеми політичного, економічного та військового розвитку Німеччини у міжвоєнний період. Саме цим проблемам присвячені дослідження В. Газіна та О. Шевченка.

Окремим напрямом дослідження стало висвітлення роботи організацій нацистської молоді – Гітлерюгенд. Йому присвячені праці Г. Кноппа, де розповідається про історію і методи роботи в ГЮ – дитячої фашистської організації, покликаної виховувати нову керуючу касту всесвітнього рейху, про політичні школи для виховання гауляйтерів та інших вищих керівників НСДАП, СС, вермахту, та О. Давлетова, який аналізує еволюцію розвитку молодіжної організації, моделює власні схеми професійної кар’єри пересічного німця. Висновки автора ілюструють всеохоплюваність і всебічність молодіжної політики нацистів.

У тоталітарному суспільстві, як показує практика, виховання відіграє величезну роль – воно повинно створювати та зміцнювати основу тоталітарної системи. Одним із завдань виховання є проблема формування “нової людини”, не просто відданої чи лояльної до режиму, а яка буде його складовою і не мислитиме свого існування поза тоталітарним устроєм. Тому процесам виховання та навчання надається величезне значення в ідеологічній концепції розбудови нової держави, що активно впроваджувалися на практиці. Саме на дітей та молодь, як на

прошарок суспільства, що не має усталеної системи поглядів, тоталітарна система обрушувала всю міць свого державного і пропагандистського апарату.

Завданням нацистського тоталітарного режиму в Німеччині було виховання “справжнього арійця” з відповідними рисами характеру та специфічним менталітетом: головний акцент нацисти робили на фізичне здоров’я, потім на світогляд, а вже в останню чергу на інтелектуальний розвиток; культивувалися воля, рішучість, відвага, антиплюралізм, антираціоналізм, колективізм. Ще одне завдання, яке ставили нацисти, було розв’язання війни за світове панування. Відтак, із 1933 р. націонал-соціалісти розпочинають активну моральну підготовку суспільства, а передусім молоді, до війни. Ця підготовка передбачала готовність німців не тільки до участі у війні, а й до усвідомлення себе в якості “нових світових господ”, “над людей”, “арійців”. В цьому напрямку домінуюча роль якраз відводилась інститутам виховання, в тому числі школі.

Установчою позицією в нацистів є заміна примата навчання приматом виховання. Квінтесенцією цього може служити вислів К. Шустера: “Цінність людини в нацистській державі становить не те, чи читав він Канта, розуміє Шпенглера, володіє мовами чи знаннями літератури, знайомий з визначними творами мистецтва і поезії. З нацистською революцією назавжди відходить в минуле царство навчання, і на його місце разом з новим світоглядом приходить ідеал виховання” [6, с. 18].

Для реалізації цієї мети нацистами було прийнято ряд законів (“Указ про новий порядок середньої школи” від 1933р., “Закон про початкову освіту” від 1934р., “Закон про обов’язкову освіту” від 1933р., “Указ про впровадження расового вчення в школах” від 1935 р. тощо), для впровадження в життя яких формувалися відповідні міністерства (Міністерство науки, виховання і народного навчання) та державно-громадські організації (РАД, ГЮ), які відповідали вимогам створення “нового німця”. Всі вони контролювали кожен крок молоді людини, її думки, прагнення, мрії.

Вирішальним чинником, за думкою багатьох дослідників, на формування політики щодо освіти та виховання молодого покоління було ставлення до цього самого Гітлера, який ніколи не приховував своєї ненависті до шкільного та університетського навчання.

Головним критерієм рівня якості вихованості людини є критерій лояльності та слухняності по відношенню до фюрера. Саму настанову нацистського керівництва афористично сформулював голова ПО Бальдур Ширах: “Для нас почуття означають більше, ніж розум. Хлопець-робітник, серце якого відкрите фюреру, більш важливий для Німеччини, ніж високоосвічений естет, який за допомогою логічних висновків боїться перебороти будь-який спонтанний душевний порив” [6, с. 18].

Загалом схема народної освіти у Третньому Рейху в порівнянні з Веймарською республікою не змінилася: початкова школа – чотири роки, а для обдарованих дітей - три роки. Після початкової школи, п’ять років середньої (діти від 12 до 17 років); ця ступінь залишалась політехнічною, але навчання в школі скорочувалося на рік.

Процес формування освітньої політики нацистів провадився в руслі загального курсу на уніфікацію суспільного життя. Йшов наступ на приватні школи: нацистська концепція передбачала монополію держави на освіту. До 1 квітня 1937 р. у Німеччині не залишилося жодного такого закладу освіти. Також нацистське керівництво декларувало принципову необхідність запровадження окремого навчання хлопчиків і дівчат. Це мотивувалося різними соціальними ролями чоловіка та жінки. Значні зміни відбулися при нацистах і в жіночій гімназичній освіті: нацисти відкидали необхідність підготовки наукових працівників серед жінок. Жіноча гімназія отримала завдання підготовки домогосподарок, медсестер, рукодільниць.

Неоднозначним заходом є ліквідація шкільного самоуправління та заміна батьківського комітету призначеними директором лідерами ГЮ. Законом від 26 березня 1935 р. рада школи, що встановлювала та затверджувала внутрішній розпорядок, була розпущена, а всі її повноваження були передані нарадчому комітету.

Із 1933 р. почалося виправлення навчальних планів; світоглядне обдурювання школярів стало загальним явищем, у шкільних програмах на перше місце ставили історію, германістику, біологію, географію, спорт – все, що мало відношення до реалій Третнього Рейху. Спорт і фізичне виховання оголошувались головними виховними цілями, що призвело до зміни мотивації відбору школярів у вищу школу – головними стали фізичні успіхи абітурієнтів.

Ще одним нововведенням у нацистській Німеччині було створення шкіл для арійців з вродженими недоліками. Існувала дилема: вони були арійцями, яких проголосили “господарями Німеччини” з одного боку, з іншого – нацисти пропагували здорову націю, до якої ці інваліди не входили. Їх не можна було знищити, як євреїв, але й потомство вони не мали народжувати. Тому для них створювалися спеціальні школи, також такі діти проходили стерилізацію, а тих, хто взагалі не міг навчатися і працювати (душевнохворі) спеціальна комісія відправляла на знищення. У 1936-1942 рр. у Німеччині було відкрито 465 нових шкіл корекційної педагогіки. Головним завданням цих шкіл було включення дітей-інвалідів у економіку Третнього Рейху, щоб хоч якось компенсувати витрати на їхнє навчання.

Реформувалася і система вищої освіти. Німецькі університети, як і інші освітні заклади, стали жертвами державного і партійного втручання. Але це втручання полегшувалося елітним характером самої вищої школи. Становий характер навчання не сприяв поширенню демократичних думок у вищій школі, і вона взагалі не була оплотом демократії, такими університети стали після Другої світової війни, і такими ми звикли їх сприймати зараз.

В основній масі студенти політикою не цікавилися, тому стали легкою здобиччю нацистських пропагандистів, що робили опір на аналітичні цінності. Під керівництвом “Киффхойзера” студенти-нацисти впровадили терор в університетські аудиторії, цькуючи ліберально налаштованих викладачів. Велику роль зіграло апелювання нацистів до ідеалістичних уявлень студентів, до їх юної войовничості, а також заклик врятувати Німеччину, воюючи з її ворогами не на словах, а ділі. Націонал-соціалістичний студентський союз (НСДШБ) був створений в 1936 р. і за 5 років став найбільшою політичною організацією серед німецьких студентів. Це безумовне сприйняття студентів нацистів відбувалося в наслідок згаданої традиційної аполітичності студентського руху. На виборах 1931 р. за НСДАП проголосувало 50-60 % студентів. Можливо пояснення зближення нацистів і студентів можна знайти в об’єктивних причинах: в соціальній і духовній нестійкості, в антиреспубліканських настроях німецьких студентів, що сприймали Веймарську республіку як поразку в війні.

Із 1933 р. зарахування до складу студентів стало автоматично означати членство в НСДАП. Крім того було зруйновано традиційну систему управління вищими навчальними закладами. Вони позбавилися самоуправління, університетські сенати перетворилися в нарадчі органи, а ректорів стали призначати. У відповідності з принципами фюрерства, з 1935 р. ректорам були підпорядковані університетські керівники Союзу доцентів і студентське керівництво. Факультетське керівництво також було організовано по принципу фюрерства: декан ставав фюрером факультету, йому підкорювалася Рада факультету, всіх своїх заступників він призначав сам. Однак нацисти чітко не визначали функції новостворених фюрерів, тому академічний істеблішмент, при бажанні, міг захистити цінності вільних наукових пошуків від педантизму і коричневої політизації науки.

Університети мали стати військовими підрозділами, а завдання професорам – цьому сприяти. Перебудова університетів у відповідності з принципом фюрерства закінчилася у 1935 р. Студенство також було організоване на основі військової субординації й підлягало суворому контролю з боку партії та Міністерства культури. За наказом міністра Руста, четвертий семестр студенти повинні були виконувати трудову повинність на сільськогосподарських роботах. Перед початком навчання студенти відбували трудову повинність у робочому таборі. З абітурієнтів у 1933 р. 10500 добровольців записались в “трудоий семестр”, який складався з 4 місяців робочого табору і 2 місяців військово-спортивного. З 1934 р. всі абітурієнти проходили цей трудовий семестр, і літній семестр повністю випадав із навчального процесу, що негативно впливало на освічений рівень студентів. У 1935 р. було оголошено про запровадження загальної військової повинності, відтак початок навчання посувався ще на півтора роки. У червні 1935 р. вийшов Закон про 6-місячну обов’язкову трудову повинність для чоловіків від 18 до 25 років [4, с. 222-230]. До 1939 р. в РАД через брак робочих рук літній семестр було продовжено на місяць, а зимовий – на тиждень [6, с. 37].

Оскільки одним із головних завдань освітньої галузі було виховання антисемітизму, то це яскраво впроваджувалося в вищій школі. Вже з 1880-х рр. студентські корпорації стали відчувати вплив антисемітизму, чому сприяло утворення та діяльність інтернаціоналістичного “Фьолькіше” і монархічного союзу німецьких студентів “Киффхойзер”. Активність останнього мала результати – з 1906 р. до студентських корпорацій перестали приймати євреїв. А при повній підтримці студентів 9 листопада 1933 р. було введено правило, за яким єврейські студенти отримували жовті студентські білети, неарійці (без громадянства) – сині, а арійці – коричневі [6, с. 36].

Крім змін у системі освіти, процес уніфікації зачепив і вчительський загал. Вчителів “перевиховували” в центрах ідеологічної обробки, а також на різноманітних вечірних курсах, конференціях, нарадах. Майже всі педагоги сприйняли націонал-соціалістичну ідеологію, яку проповідували дітям в школі, натомість інакомислячих і неарійців звільняли з посад. Кандидати ж на посади університетських викладачів мали проходити шеститижневий збір, де вивчалися їх світоглядні та ідеологічні погляди та “благонадійність”. Різноманітні інструкції та заборони регламентували будь-які наукові судження і вислови, гестапо і СД наглядали за змістом лекцій, семінарів, наукових доповідей і промов.

За 12 років господарювання нацистів університети змінилися доволі серйозно. Окрім вищезгаданих обмежень, професорсько-викладацький склад втратив контрольні позиції не тільки в питаннях призначення і просування по службі, але також при визначенні змісту навчальних курсів, при проведенні екзаменів і прийому до вишів. Університети демонстрували занепад у всіх відношеннях – частково через переповнення навчальних планів ідеологічними предметами і з-за спаду рівня підготовки абітурієнтів: студенти перших курсів змушені були надолужувати випущене в школі, що ніколи не було притаманно старій університетській системі, що стояла на міцній і якісній гімназичній освіті.

Спостерігаючи за змінами, які відбулися в університетах, можна сказати, що в майбутній імперії Німеччини не було б прошарку інтелігенції, спеціалістів в життєвоважливих сферах виробництва. Це б призвело, все одно, до краху нацистської імперії.

Після приходу до влади нацисти, крім звичайної освіти, розробили і частково ввели в життя систему політичного виховання – це такі навчально-виховні заклади, як АГШ, НАПОЛА, Орденські замки та ще нестворені Вища школа партії і Вища політична школа. Всі вони були призначені на виховання молодих німців, які в майбутньому займуть певні посади в партії, армії, в суспільстві. Але ці заклади мали величезну хибу: вони виховували, а не навчали, тобто майбутні керівники партії і держави були фізично розвинуті, ідеологічно “правильно” налаштовані, але інтелектуально відстали від тієї планки знань, що була потрібна для справжніх

керівників. Крім того, всі ці партійні навчальні заклади прямо чи опосередковано контролювалися НСДАП, її програмами та ідеями, а тому були абсолютно чужі німецькій педагогічній традиції.

Отже, політика нацистів у сфері освіти була досить послідовною і вже за перше десятиліття свого існування дала певні результати: серед молоді культивувалися здоровий спосіб життя, чистота крові та раси, шовінізм, націоналізм, крайній патріотизм, антисегітизм, расизм, визнання себе “надюдьми”, нехтування інтелектуальним розвитком, правами і обов’язками національних меншин... Із позитивних наслідків нацистських освітніх реформ слід назвати ліквідацію соціальної нерівності. Крім того нацисти через школу впливали на дітей, і школа поступово перетворювалась з освітнього на ідеологічний заклад.

У цілому, однак, не слід переоцінювати вплив нацистської ідеології на школу, бо період історії нацизму сам по собі невеликий, до того ж не скрізь тиск нацистських шкільних політиків був значним. Але, користуючись специфікою дитячого та підліткового розвитку, нацисти змогли втілити в життя через школу та ГЮ всі свої ідеологічні й практичні засади. А вже дітям подобалося менше вчитися, більше займатися спортом, гуляти, і при цьому знати, що ти арієць і в майбутньому тебе чекає висока посада, безпечне і безтурботне життя, що фюрер і партія зроблять тебе “господарем світу”.

Примітки

¹ Давлетов О.Р. «Гітлер-югенд»: від «Загону А. Гітлера» до єдиної державної молодіжної організації «Ш Рейху» (1922-1939): нариси. - Запорожжя, 2006.

² *Енциклопедия Третьего рейха* / Сост. С. Воропаев. - М.: «Вече», 2000.

³ Кноп Г. «Дети» Гитлера / Пер. с нем. А. Чинишева. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2004.

⁴ Кормилицин С. В. III Рейх. Гитлер-югенд. - СПб.: Изд. Дом «Нева», 2004.

⁵ Линдерберг Н. Технология зла: к истории встановлення национал-социализма, М.: «Зксмо», 1997.

⁶ Пленков О. Ю. III Рейх. Арийская культура. - СПб.: Изд. Дом «Нева», 2004.

⁷ Пленков О.Ю. Мифы нации против мифов демократки: немецкая политическая традиция и нацизм. — СПб.: «Нева», 1997.

⁸ Пленков О.Ю. III Рейх. Нацистское государство. - СПб.: Изд. Дом «Нева», 2004.

Розділ 4

Актуальні проблеми історії Другої світової війни (1939-1945 рр.)

Ірина КИСЛИНСЬКА
(м. Київ)

Утримання іноземних військовополонених та інтернованих у радянських таборах на території України (1939-1953 рр.)

У статті зроблено спробу з'ясувати становище військовополонених та інтернованих на території Української РСР у 1939-1953 рр., особливості режиму утримання, матеріально-побутового забезпечення, харчування, лікування та медико-санітарного обслуговування. Досліджуються нормативно-правові та організаційні аспекти трудового використання контингентів у системі радянського військового полону в 1941-1945 рр. Проаналізовано специфіку використання праці іноземних військовополонених в економіці СРСР.

Iryna KISLINSKA (Kyiv) Maintenance of foreign war prisoners and internees in Soviet camps on the territory of Ukraine (1939-1953)

An attempt to find out position of war prisoners and internees on the territory of Ukrainian SSR in 1939-1953, features of maintenance (living conditions, feeding, treatment and medical service) is done in the article. The legal and organizational aspects of the labour usage of contingents in the system of soviet military captivity in 1941-1945 is researched. The specific of labour using of foreign prisoners of war in the economy of the USSR is also analysed.

Друга світова війна увійшла в історію, як планетарна трагедія, що призвела до величезних людських, матеріальних та культурних втрат. Серед численних категорій її жертв окремішньо знаходяться військовополонені та інтерновані. Лише під владою Німеччини в 1941-1945 рр. перебувало понад 5,7 млн. радянських бранців, із яких, за різними даними, загинуло від 3,3 до 4 млн. осіб. У свою чергу, СРСР полонив понад 4 млн. осіб і на території Радянського Союзу опинився „табірний інтернаціонал” із представників більш як 30 національностей. Історіографія військового полону сьогодні нараховує тисячі різноманітних досліджень і спогадів очевидців. Проте далеко не всі сторони, та не всі питання його історії є дослідженими. До низки таких повною мірою відноситься і проблема утримання іноземних військовополонених на території Української РСР.

Актуальність теми зумовлена передусім станом її наукового дослідження. Суспільна значимість обраної теми посилюється також з огляду на внутрішні та міжнародні чинники. Громадськість багатьох європейських країн та Японії докладає чималих зусиль, щоб з'ясувати долі сотень тисяч своїх громадян, які опинились у радянському полоні на території республіки. Відтак, об'єктивне документальне дослідження проблеми утримання іноземних військовополонених й інтернованих в УРСР, сприятиме подальшій гармонізації міждержавних стосунків України у Європі, поглибленню добросусідських відносин, зміцненню авторитету держави на міжнародній арені.

Українські аспекти теми радянського військового полону до останнього часу вітчизняними дослідниками практично не вивчалися. Цей тематичний зріз у 2000-2001 рр. відкриває публікація про відомий “Київський процес” 1946 р. – одну з ланок у повоєнному судовому переслідуванні полонених в Українській РСР [1, с. 131-159], а також книга В. Сергійчука “Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР”. Видання являє собою типовий збірник документів із вміщеною на початку передмовою упорядника [2].

Наразі відбуваються помітні, не лише кількісні але й якісні, зрушення у вивченні теми іноземних військовополонених Другої світової війни в Україні. У 2001-2005 рр. з'являються перші серйозні дослідження з нашої проблеми істориків А. Чайковського, О. Потильчака, М. Баглікової. Книга А. Чайковського “Полон: За чужі та свої гріхи (Військовополонені й інтерновані в Україні 1939-1953 рр.)” стала першим у цьому випадку серйозним дослідженням в українській історіографії. Використавши унікальну документальну базу російських і українських архівів, а також опубліковані джерела, мемуари, періодику та праці попередників, вчений зробив спробу комплексно вивчити проблему військового полону періоду Другої світової війни на її українському ґрунті [3, 4]. Аналізуючи режим утримання іноземних бранців у таборах, їх харчування, медичне забезпечення

А. Чайковський підкреслює, що політика держави у вирішенні долі військовополонених та інтернованих була переважно гуманною, виваженою, загалом відповідала існуючим тоді нормам міжнародного права.

Метою нашого дослідження є багатокомпонентний комплексний аналіз передумов, причин, практичних завдань, особливостей, форм і методів організації, розбудови й функціонування системи розміщення, утримання контингентів, що знаходилися під охороною на території України. Досягнення поставленої мети потребує з'ясування становища військовополонених та інтернованих на території Української РСР у 1939-1953 рр., а також розкриття особливостей режиму утримання військовополонених та інтернованих в радянських таборах на території України.

Однією з визначальних сторін табірної життя військовополонених та інтернованих були умови їх матеріально-побутового забезпечення. Саме від організації побуту та якості умов життя, багато в чому залежало не лише їх ефективне трудове використання, але й виживання в полоні. Не випадково органи НКВС (МВС) СРСР, що опікувалися військовополоненими та інтернованими, протягом усього періоду існування системи військового полону одним із головних своїх завдань бачили покращення умов утримання та забезпечення контингентів таборів, шпиталів і робочих батальйонів військовополонених та інтернованих.

Із початком війни з Німеччиною ігнорувати загальноприйнятю міжнародно-правову практику щодо створення належних умов утримання і забезпечення бранців, радянський уряд не став, проте, зроблено це було на зовсім іншій правовій основі. У затвердженому 1 липня 1941 р. РНК СРСР „Положенні про військовополонених”, з цього приводу читаємо: „Військовополонені забезпечуються житловими приміщеннями, білизною, одягом, взуттям, продовольством та іншими предметами першої необхідності, а також грошовим утриманням за нормами, встановленими Управлінням НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих” [5]. Цю позицію було продубльовано у затвердженій 13 серпня 1941 р. „Інструкції про порядок утримання військовополонених у таборах” [6, с. 46]. Закріплений у міжнародному праві принцип відповідності норм та умов утримання бранців відповідним нормам і умовам, прийнятим для військовослужбовців власної армії, було замінено аморфним формулюванням – „за нормами, встановленими НКВС”. Відтак доля полонених виявилася, багато в чому, в руках чиновників.

Якими були ці „норми”, ілюструє згадуване раніше „Тимчасове положення про табір-розподільник НКВС СРСР для військовополонених”, затверджене наказом НКВС СРСР № 001155 від 5 червня 1942 р. Схема організації табору такого типу, передбачала, крім житлових приміщень (бараків, землянок, наметів), розміщення у його зоні інфраструктури харчування, побутового і санітарно-медичного забезпечення. Привертають увагу норми житлової площі для військовополонених. Розміщувалися вони на двоюрисних нарах. На одного „мешканця” припадало від 0,94 до 1,1 м², або близько 3,5-4 м³ корисної житлової площі. Регламентувався літраж кухонних котлів, що мав становити 1,1 літру на особу. Лазні та дезінфекційні камери розраховувалися на одночасний пропуск 25-30 осіб (на кожен 1000 осіб контингенту). Перукарні облаштовувалися із розрахунку 1 крісло на 300 військовополонених, сушилки для взуття та одягу та туалетні кімнати – із розрахунку 0,065 м² на особу. Водночас, начальнику табору надавалося право „...у зв'язку з браком житлової площі ...тимчасово” зменшувати ці норми і „ущільнювати” бранців [6, с. 54].

Забезпечення полонених у таборі-розподільнику одягом і взуттям передбачалося „лише в окремих випадках, при відсутності таких і неможливості відремонтувати власний”, а, приміром, видавати валянки „Тимчасове положення...” взагалі забороняло. Щоправда передбачалася зміна натільної білизни, для цього у таборі мав бути створений „оборотний фонд” із розрахунку одна пара білизни на одного полоненого. Постільною білизною мали забезпечуватися лише контингенти лікувально-оздоровчих установ та офіцери. Решта спали на соломі, а в кращому разі – на солон'яних матах. Документ передбачав і невелике одноразове „грошове утримання”. Сума варіювалася від 10 крб. для рядових і молодших командирів, до 50 крб. для старших офіцерів. Гроші військовополонені мали витратити „для придбання предметів першої необхідності” [6, с. 54-55]! Мізерність грошових сум свідчить лише про намагання формально зафіксувати цю вимогу міжнародного гуманітарного права у відомчій нормативній базі НКВС. Про реальну купівельну спроможність власників цих коштів, говорити не доводиться. Що стосується пунктів для прийому військовополонених у фронтовій зоні (ППВ), то в цих режимних установах узагалі не передбачалося будь-яке матеріально-побутове забезпечення полонених, окрім харчування [6, с. 63].

Навесні 1943 р., коли табори для військовополонених значно поповнилися, НКВС (наказом № 250 від 7 квітня 1943 р.) запровадив у дію тимчасові норми речового постачання для контингенту. Таке забезпечення мало проводитися виключно за рахунок трофеїв. Витратити на потреби військовополонених майно із армійських фондів категорично заборонялося. Власний, а також виданий у таборі верхній одяг бранці мали використовувати „до повного зношення”, а постільну білизну, як і раніше, передбачалося видавати лише хворим та офіцерам [6, с. 94].

Із початком визволення території України в практиці облаштування житла і побуту військовополонених з'явилася суттєва новація. „З метою менших витрат на обладнання приміщень для ЗПВ, – вимагало затверджене наказом НКВС СРСР № 001575 від 26 вересня 1943 р. „Тимчасове положення про збірні пункти військовополонених”, – доцільно практикувати використання приміщень колишніх таборів ворога” [6, с. 115].

Об'єктивним чинником, що впливав на фізичний стан військовополонених, були кліматичні умови. Хоча територія республіки й належала до числа сприятливих зон із м'яким і помірним кліматом, все ж зими 40-х рр. ХХ ст. відзначалися досить низькими температурами. Становище з підготовкою таборів до зими та належним

матеріально-побутовим забезпеченням контингенту, залишалося складним настільки, що у цю справу втрутився уряд. 1 грудня 1947 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову № 3930-1338с, якою зобов'язала міністерства, що використовували працю військовополонених забезпечити необхідні умови розміщення і зимового утримання військовополонених (облаштування сухого та теплого житла, приміщень для кухонь, їдалень, сушилок, лазень, пральних, дезкамер, лікувальних та оздоровчих установ, складських і підсобних приміщень тощо). Постанова вимагала: забезпечити табори тримісячним запасом палива, облаштувати на місцях відкритих робіт пункти обігріву бранців, своєчасно та повністю видавати працюючим військовополоненим доброякісний спецодяг”[7, прим. 101, арк. 1-1зв]. Про недоліки в царині утримання та матеріально-побутового забезпечення військовополонених йшлося й у 1948 р. „Необхідно врахувати, – зазначалося в розпорядженні МВС СРСР № 11 від 20 січня 1948 р., – що зараз достатньо допустити на один-два дні збої в опаленні житла через нестачу дров, як це потягне за собою простудні захворювання серед фізично малостійкої частини військовополонених. Вихід військовополонених у непросушеному одязі та взутті, внаслідок хоча б одноденного збою в роботі сушки, також потягне за собою простудні захворювання... Перевезення військовополонених з роботи і на роботу у відкритих автомобілях, відсутність обігріву на відкритих об'єктах робіт, зіпсований одяг і взуття ... – все це потягне за собою погіршення фізичного стану військовополонених... Багато які міністри внутрішніх справ республік і начальники УМВС країв та областей не надають серйозного значення такого роду „дрібничкам”...” [8, прим. 7, арк. 1-2].

Численні архівні документи засвідчують що практика житлово-побутового забезпечення та речового постачання військовополонених й інтернованих не завжди відповідала не лише нормам міжнародного права, але й вимогам відомчих нормативних приписів. Порушення у цій царині були настільки звичним, що доводиться говорити про їх системність. Ділове листування адміністрацій таборів і господарських органів з керівними інстанціями НКВС (МВС), їхні накази і розпорядження, рясніють такими прикладами. 12 грудня 1944 р. начальник комбінату „Ворошиловградвугілля” у листі до Секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка доповідав, що однією з причин високої захворюваності та смертності серед працюючих на шахтах військовополонених, була відсутність „майже до кінця листопада” верхнього теплого одягу, взуття та постільної білизни [9, арк. 7зв]. У свою чергу, керівництво НКВС мало іншу, дещо відмінну від попередньої, версію причин надмірної захворюваності і смертності в таборах комбінату „Ворошиловградвугілля”. Так, заступник начальника УПВІ НКВС СРСР у надісланому 30 грудня 1944 р. на адресу очільника українських комуністів листі, повідомляв: „Важкий фізичний стан контингентів військовополонених, окрім обставин вказаних у доповідній начальника комбінату ... пояснюється також: 1. Непідготовленістю значної частини табірних приміщень до зими, внаслідок невиконання комбінатом власних договірних зобов'язань (відсутність нар, дезкамер, лазень, водопостачання, автотранспорту, спецодягу). На листопад цього року через ненадання Комбінатом і Шахтобудом будівельних матеріалів, багато табірних відділень виявилися непідготовленими до зими” [9, арк. 11].

Намагаючись покращити умови утримання та матеріально-побутового забезпечення „спецконтингентів”, 7 травня 1948 р. РМ СРСР ухвалила постанову за № 1492-572сс – „Про покращення умов утримання і трудового використання інтернованих німців”. Документ зобов'язував господарські інстанції: „...Створити нормальні житлово-побутові умови утримання в робочих батальйонах інтернованих, забезпечивши розміщення їх по нормі – 2 м² на одну особу; у двомісячний термін полагодити всі приміщення, що потребують ремонту... Організувати для інтернованих нормальне санітарне обслуговування, забезпечивши батальйони лазнями, пральнями та дезкамерами... У найкоротший термін навести санітарний порядок на території батальйонів інтернованих... Забезпечити необхідні умови для нормального харчування інтернованих та організувати їх постачання в достатній кількості доброякісним та недорогим одягом і взуттям...” [10, прим. 68, арк. 1-3]

Підсумовуючи відмітимо, що на відміну від положень міжнародних конвенцій, де основним принципом матеріально-побутового забезпечення військовополонених був визначений паритет з військовослужбовцями армії, що їх полонила, уряд СРСР це забезпечення поставив на зовсім іншу правову основу – його норми мали встановлюватися НКВС. Табірна практика показала – робилося це, зазвичай, на основі досвіду виправних таборів і колоній ГУТАБу, що було відвертим порушенням положень чинних міжнародних конвенцій. При цьому радянським урядом зауважувалося єдине – рівень матеріально-побутового постачання військовополонених мав забезпечити збереження їх життя та працездатності.

Примітки

¹ Чайковський А.С. Миттєвості історії. Вибране. – К., 2000.

² Сергійчук В. Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР. – К: Українська Видавнича Спілка, 2001.

³ Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.): Монография. – К.: Парламентское изд-во, 2002.

⁴ Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.): Монография. – К.: Парламентское изд-во, 2006.

⁵ Державний архів МВС України (далі – ДА МВС України). – Ф. 45. – Оп. 1. – Од.зб. 162. – Директиви МВС СРСР за 1946 рік з № 187 по № 304 (22 липня 1946 р. – 31 грудня 1946 р.). – 36 прим.

⁶ Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. Т. 24 (13) / Под общ. ред. В.А. Золотарева. – М.: ТЕРРА, 1996. – 560 с.

⁷ *ДА МВС України.* – Ф. 45. – Оп. 1. – Од. зб. 182. – Розпорядження МВС СРСР за 1947 рік з № 396 по № 853 (24 червня 1947 р. – 19 грудня 1947 р.). – 117 прим.

⁸ *ДА МВС України.* – Ф. 45. – Оп. 1. – Од. зб. 202. – Директиви МВС СРСР за 1948 рік з № 1 по № 44/4-1740 (3 січня 1948 р. – 6 листопада 1948 р.). – 58 прим.

⁹ *ДА МВС України.* – Ф. 45. – Оп. 1. – Од. зб. 256. – Накази МВС СРСР за 1951 рік з № 00402 по № 00932 (23 червня 1951 р. – 29 грудня 1951 р.). – 76 прим.

¹⁰ *ДА МВС України.* – Ф. 45. – Оп. 1. – Од. зб. 204. – Вказівки МВС СРСР за 1948 р. з № 4 по № 398, а також № 10 і № 26 (5 січня – 7 липня 1948 р.). – 110 прим.

Тетяна РОМАНЕНКО
(м. Київ)

Головліт РНК УРСР (1941-1945 РР.): організаційно-структурний аспект

У статті розглядаються малодосліджені питання діяльності Головного управління у справах літератури і видавництва при РНК Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни, пов'язані з організацією роботи органів радянської цензури в засобах масової інформації республіки.

Tetyana ROMANENKO (Kyiv) Golovlit of RNK of UKRAINE (1941-1945): aspect of organization.

The article deals with the scantily explored issues of activity of Main administration are examined in matters of literature and publishing houses at RNK of Ukrainian SSR in the years of Great Patriotic war, works of organs of soviet censorship related to organization in mass of republic medias.

Вивчення проблеми діяльності органів цензури у засобах масової інформації УРСР (більше відомих як Головліт) належить до малодосліджених питань історії України радянського часу. Особливо цікавим періодом діяльності цієї державної структури є роки Другої Світової і Великої Вітчизняної воєн. Нажаль, попри недостатню вивченість проблеми та її очевидну наукову актуальність і важливість в контексті дослідження особливостей функціонування адміністративно-командної системи, до сьогодні тема діяльності органів цензури в УРСР в 40-х рр. ХХ ст. фактично не стала предметом спеціальних історичних студій. Існують окремі праці, що стосуються радянської політичної цензури СРСР і в Україні періоду 20-30-х рр. ХХ ст. [19, 16, 17, 13, 15, 14, 12, 18].

Виходячи зі стану вивчення теми, метою нашого дослідження є аналіз організаційно-структурних аспектів функціонування системи органів Головного управління у справах літератури та видавництва при РНК Української РСР у визначений хронологічний період.

Джерельною базою роботи є документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Серед них: фонд 4605 (Головне управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР (Головліту УРСР) і фонд Р-2 (Рада Народних Комісарів (Рада Міністрів) УРСР). Попри певну фрагментарність цих матеріалів, що певною мірою є наслідком діяльності самого Головліту (йдеться про процедуру додаткового вилучення матеріалів з фонду), все ж, можна прослідкувати та дослідити питання кадрового забезпечення й організації Головліту УРСР в зазначений період.

До 1937 р. органи державної цензури були підпорядковані Народному комісаріату освіти, а починаючи з 1937 р., згідно постанови РНК СРСР від 11 січня 1937 р. № 400-47 [1, арк. 39], були переведені на самостійне фінансування. Однак місце Головліту в системі державних органів керівництва літературно-видавничою справою УРСР чітко визначено не було. Фактичне керівництво Головлітом УРСР здійснювалось Уповноваженим при РНК СРСР по охороні військових таємниць у пресі через Головліт РРФСР. Окреме фінансування Головліту УРСР почало здійснюватися з союзного бюджету з 1 січня 1938 р. [1, арк. 40]. До 1940 р. Головліт УРСР функціонував як структурний підрозділ Головліту РРФСР, оскільки лише тоді було офіційно вирішено питання про його підпорядкування РНК республіки [1, арк. 37].

У 1938 р. розроблялося положення про Головне управління цензури при РНК СРСР [16, с. 60]. Документ передбачав створення структури в складі 15 відділів, детально розписував їх завдання та функції.

18 грудня 1940 р. з'являється постанова РНК СРСР „Про закріплення державного контролю над художнім радіомовленням за органами Головліту. Цим документом були розширені повноваження Головліту СРСР.

Водночас відбувалася комплектування штатів відповідних структур УРСР. Згідно штатного розкладу Головліту УРСР на 1941 р. йому підпорядковувалося 23 обласних Управління у справах літератури і видавництва (Облліти). Серед них: Вінницьке, Волинське, Ворошиловградське, Дрогобицьке, Дніпропетровське, Житомирське, Запорізьке, Кам'янець-Подільське, Київське, Кіровоградське, Львівське, Миколаївське,

Полтавське, Рівненське, Сталінське, Станіславське, Сумське, Тернопільське, Харківське, Чернігівське, Одеське, Ізмаїльське, Чернівецьке управління [2, арк. 1-56]. У штаті Головліту було передбачено адміністративно-технічний апарат, цензорський склад, а в Обллітах, окрім цих двох підрозділів, працювали ще і районні уповноважені.

Адміністративно-технічний апарат Головліту УРСР у 1940 р. складав 16 осіб. 1941-го його штат передбачав 17 працівників адміністративно-технічного апарату. Цензорський склад у 1940 р. становив 35 осіб, а 1941-го – працював 31 співробітник.

Нажаль, період евакуації в діяльності Головліту, а також відновлення його роботи після звільнення території УРСР від німецько-фашистських окупантів недостатньо відображений в архівних документах.

Вже в 1943 р. Головліт УРСР поновлює функціонування в Харкові. Цього ж року відновлюють свою діяльність 7 Обллітів: Харківський, Ворошиловградський, Полтавський, Сталінський, Сумський, Чернігівський, Київський.

Навесні 1943 р. призначається керівник Головліту УРСР – Барланицький Є.Г. Згідно посадових обов'язків керівник Головліту УРСР міг: „...Розпоряджатися кредитами, асигнованими Головліту УРСР за державним бюджетом... Здійснювати всі операції по відкритому в Держбанку бюджетному рахунку, підписувати чеки, бюджетні і платіжні доручення, отримувати гроші та цінності, укладати договори на послуги та роботи в межах кошторисних призначень... Приймати на роботу та звільняти працівників Головліту Української РСР і підвідомчих йому місцевих органів... Керувати роботою підлеглих Головліту Української РСР місцевих органів і уповноважених... [4, арк. 4].

Запланована кількість штатних працівників Головліту УРСР [4, арк. 1] на 1943 р. складала 15 осіб. У Харківському Облліті працювало 7 співробітників, по 5 працівників в інших обласних управліннях. Усього в системі Головліту на той момент існувало 52 штатних і 10 позаштатних посад, більшість із яких були вакантними [3, арк. 2]. На 1 січня 1943 р. у республіканському Головліті працювало лише 2 особи. Станом на 1 травня цього ж року кількість працюючих зросла до трьох, а в кінці серпня – до чотирьох співробітників. У жовтні 1943 р. в апараті установи працювало 7, а в листопаді – 16 осіб. На перше грудня 1943 р. у штаті Головліту УРСР нараховувалося 19 штатних і 6 позаштатних співробітників [3, арк. 2].

У 1944 р. на території Української РСР структура Головліту об'єднувала вже 24 відповідні управління: у Харківській, Ворошиловградській, Полтавській, Сталінській, Сумській, Чернігівській, Київській, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Житомирській, Кіровоградській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Рівненській, Волинській, Одеській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій, Херсонській, Ізмаїльській, Львівській і Дрогобицькій областях [7, арк. 25-27]. Цього року штат працівників визначав по центральному апарату – 19; по Обллітах – 182. Із них: Харківський Облліт нараховував 11 співробітників, Ворошиловградський – 14, Полтавський – 9, Сталінський – 15, Сумський – 9, Чернігівський – 7, Київський – 10, Дніпропетровський – 11, Запорізький – 9, Миколаївський – 7, Житомирський – 6, Кіровоградський – 6, Вінницький – 6, Кам'янець-Подільський – 7, Рівненський – 6, Волинський – 5, Одеський – 9, Станіславський – 5, Тернопільський – 5, Чернівецький – 5, Херсонський – 5, Ізмаїльський – 5, Львівський – 5, Дрогобицький Облліт – 5. На 1 січня 1944 р. у Головліті УРСР працювало 25 штатних і 6 позаштатних співробітників.

14 січня 1944 р. Головліт УРСР переїздить із Харкова до Києва [5, арк. 1] та з 25 січня розпочинає практичну роботу на новому місці [5, арк. 2]. У Харкові залишається цензор періодичних видань.

У 1944 р. тривала організаційно-структурна розбудова системи Головліту УРСР. Державною штатною комісією при РНК СРСР 18 квітня 1944 р. були затверджені додаткові штати установи. Вводилась посада заступника Начальника Головліту по кадрам [7, арк. 1].

У червні 1944 р. перевіркою органів Головліту були виявлені численні порушення при призначенні на посади працівників, недоцільне використання бюджетних коштів. За результатами перевірки вживалися заходи для запобігання порушень у кадрових питаннях [5, арк. 4].

Спільним листом Уповноваженого РНК з охорони військових таємниць у друкованих виданнях і Начальника Головліту від 25 серпня 1944 р. встановлювався порядок затвердження політичних редакторів. Облліти надавали іменні списки цензорського складу та вказували обсяг роботи. Водночас, із затвердженням у всіх Обллітах посад бухгалтерів з'являлася можливість переводу цих установ на самостійні баланси [7, арк. 4].

6-8 жовтня 1944 р. була проведена нарада керівників Обллітів у Києві. За підсумками цієї наради з'явився наказ керівника Головліту УРСР № 62 від 15 жовтня 1944 р. [5, арк. 6]. Начальники Обллітів мали завершити комплектування апаратів своїх установ, підібрати у всіх районах уповноважених; організувати навчання цензорів через університети марксизму-ленінізму, самостійне вивчення першоджерел класиків марксизму-ленінізму, слухання лекцій. Не рідше ніж двічі на місяць мали проводитись оперативні наради політредакторів. Одночасно планувалося вивчення „Переліку відомостей, заборонених для відкритого публікування”. До 1-го січня 1944 р. передбачалося повністю завершити очищення бібліотек від політично шкідливої літератури, широко впроваджувати в практику Головліту та Обллітів складання оглядів преси, контроль усієї друкованої продукції, перевірку місцевих уповноважених. Систематично перевіряти друкарні щодо виконання ними існуючих правил друку.

Наказом № 66 Начальника Головліту УРСР від 14 листопада 1944 р. з 1-го січня наступного 1945 р. встановлювався єдиний зразок печаток і штампів для всіх обласних Управлінь у справах літератури та

видавництва, надавалося право користування гербовою печаткою. Про становище Головліту УРСР в 1944 р. і підпорядкованих йому Обллітів дізнаємося з пояснювальної записки до звіту установи за 1944 р. [6, арк. 24-26]

Стрімке зростання кількості обласних управлінь, особливо у другій половині 1944 р. спричинило велику заборгованість по заробітній платі працівників Головліту і його структур. На 1 січня 1945 року вона становила понад 150 000 р. Через нестачу коштів далеко не всі працівники, які поверталися з евакуації та мали право на так звані “підйомні”, отримували їх. Судячи зі звіту, в апараті Головліту існував дефіцит обладнання, а кошти на його придбання були відсутні.

В 1945 р. в системі Головліту Української РСР діяли 24 Облліти. На 1 січня 1945 р. в штаті Республіканського Управління УРСР налічувалось 154 працівники. Поряд із цим, працювало 440 позаштатних співробітників.

3 1 січня 1945 р. Облліти, що раніше входили до структури Головліту УРСР, виділяються на самостійні баланси [9, арк. 2]. Порядок роботи Головліту УРСР встановлювався Наказом № 16 від 9 квітня 1945 р. Було встановлено графік робочого дня та внутрішній трудовий розпорядок Головліту УРСР [8, арк. 3].

5 липня 1945 р. відбувається нове розширення кадрового складу Головліту УРСР. Державною штатною комісією при РНК СРСР 17 червня 1945 р. № 7-8447 [11, арк. 4] були затверджено 96 додаткових штатних одиниць. Таких по Головліту виявилось 10; по Обллітам – 86. Зокрема Харківський облліт розширив свої штати на – 7, Ворошиловградський – 2, Полтавський – 4, Сталінський – 11, Сумський – 2, Чернігівський – 3, Київський – 8, Дніпропетровський – 5, Запорізький – 2, Миколаївський – 3, Житомирський – 3, Кіровоградський – 3, Вінницький – 3, Кам’янець-Подільський – 3, Рівненський – 2, Волинський – 2, Одеський – 5, Станіславський – 2, Тернопільський – 2, Чернівецький – 3, Херсонський – 2, Ізмаїльський – 2, Львівський – 4, Дрогобицький – 4 працівники [11, арк. 4-6].

3 1 грудня 1945 р. у секретаріаті Головліту запроваджується реєстрація всієї кореспонденції та друкованих видань. Практикувалася обов’язкова підшивка газет. Отримані і оброблені секретаріатом газети мали розподілятися між цензорами для контролю. Перевернені цензором газети здавалися на зберігання в архів. 3 1 грудня 1945 р. вводилася окрема реєстрація рукописів і версток книг, що надходили до Головліту на попередній контроль. Відпрацьовані цензором і секретаріатом верстки також здавалися на зберігання до архіву. Про всі надходження до Головліту кореспонденції слід було повідомляти Начальнику Головліту УРСР.

На 15 січня 1946 р. Головліт УРСР і 24 Облліти, нараховували 251-го штатного працівника замість передбачених 268. Також працювало 657 позаштатних співробітників [9, арк. 9]. У пояснювальній записці до звіту за 1945 р. вказувалося на недостатнє фінансування Головліту УРСР. Коштів не вистачало ні на погашення заборгованості за минулий рік, ні на поточний місяць. Також в Управлінні не вистачало обладнання. Ще однією проблемою була низька кваліфікація і плінність бухгалтерських кадрів на місцях [9, арк. 9-11].

Підсумовуючи аналіз питання організаційно-кадрового забезпечення діяльності органів Головліту УРСР у 1941-1945 рр. слід відмітити, що важлива роль цієї структури в ідеологічній сфері зумовила швидке відновлення діяльності Головліту у щойно звільнених областях України.

Зокрема кількість працівників із 1943 по 1945 р. збільшилась в 459 разів! Із початком визволення України від німецько-фашистських загарбників вдалося відновити роботу 7 Обллітів. А за 1944 р. відновили роботу 24 обласні управління.

У роботі Головліту спостерігалися значні матеріальні складності, що були наслідком тотального дефіциту в умовах війни. До того ж неповна комплектація штатів і низька кваліфікація деяких співробітників негативно впливала на роботу даної структури. Проте, навіть у таких складних умовах органи управління у справах літератури та видавництва виконували покладені на них функції.

Примітки

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України)Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од.зб. 419. - Матеріали про роботу видавництва та поліграфічної промисловості Української РСР(проекти постанов Уряду, листи, довідки, телеграми тощо). – 96 арк.

² ЦДАВО України. – Ф. 4605. – Оп. 1. – Од. зб. 1. - Штатное расписание Главлита УССР и обллитов, сметы расходов по центральному аппарату и местным органам цензуры на 1941 год и документы к ним. (имеется список сотрудников оргпнов цензуры республики). – 71 арк.

³ ЦДАВО України. – Ф. 4605. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Годовой бухгалтерский отчёт Главлита УССР за 1943 г. – 6 арк.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4605. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Штатное расписание органов цензуры республики на 1943 год и смета расходов Главлита УССР на II полугодие 1943 г., справки о фонде заработной платы II и IV кварталы 1943 г., и I квартал 1944 г. доверенность Уполномоченного Совета Народных комиссаров СССР по охране военных тайн в печати т. Барлалицкому Е. Г. на право руководства Главлитом. Лист 4. – 12 арк.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4605. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Приказы Главлита УССР по основной деятельности за 1944 год. Подленики. 14 января-14 ноября – 9 арк.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4605. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Годовой бухгалтерский отчёт Главлита УССР за 1944 г. и объяснительная записка к нему. – 30 арк.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4605. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Штатное расписание органов цензуры республики и смета расходов Главлита УССР на 1944 г., справки о списочном составе и заработной плате паботников центрального аппарата и обллитов. (Содержатся списки личного состава). – 67 арк.

⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4605. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Приказы Главлита УССР по основной деятельности за 1945 год. Подленники. 26 января-17 декабря. – 23 арк.

⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4605. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Приказы Главлита УССР по основной деятельности за 1945 год. Подленники. 26 января-17 декабря. – 23 арк.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4605. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – Годовые бухгалтерские отчёты обллитов за 1945 год. (Катеринославского, Черновицкого) – 163 арк.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 4605. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – Штатное расписание органов цензуры республики год и смета расходов Главлита УССР на 1945 год, изменения и дополнения к ним. – 26 арк.

¹² Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 1920-1930-х рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук / 07.00.01. – К., 2007. – 22 с.

¹³ Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора, 1929-1953. – СПб Гуманитарное агенство „Академический проект”, 2000. – 312 с.

¹⁴ Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР.1917-1991. – М.: „РОССПЭН”, 2002. – 400 с.

¹⁵ Жирков Г. В. история цензуры в России XIX-XX вв.: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 376 с.

¹⁶ Исключить всякие воспоминания...: Очерки истории сов. Цензуры. / Сост., авт., предисл., Т.М. Горяева. – Минск: Старый свет-принт; М.: Время и место, 1995. – 330 с.

¹⁷ История советской политической цензуры: Документы и комментарии / Отв. сост. и рук. твор. коллектива Т.М. Горяева. – М. РОССПЭН, 1997.

¹⁸ Каракоз Олена Олександрівна Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917-1939 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук / 07.00.01. – К., 2006. - 25 с.

¹⁹ Литературной дорогой: История полит. цензуры. 1932—1946 гг.: Сб. док. – М., 1994. – 217 с.

Наталія САЄНКО
(м. Київ)

Особливості організаційно-кадрового забезпечення табірної системи НКВС для військовополонених на території УРСР (вересень – жовтень 1939 р.)

Статтю присвячено малодослідженій проблемі кадрового забезпечення діяльності керівних органів і таборів Управління у справах військовополонених (УПВ) НКВС СРСР у період становлення радянської системи роботи з цією категорією “спецконтингенту” восени 1939 р.

Natalia SAENKO (Kyiv) Features of organizational and personnel providings of the camp system of NKVS for prisoners of war on the territory of USSR. (September – October, 1939)

This article is devoted to scanty explored problem of personnel-providings of authorities and camps of Administration in prisoners' of war matters (UPV) of NKVS of the USSR in a developing period of soviet system of work with this category of the special “contingent” in autumn in 1939

XX ст. є чи не найтрагічнішою сторінкою в усій історії України. Адже саме на цей час припали жахливі події Другої світової війни, яка страшними трагедіями, смертю та найтяжчими випробуваннями прокотилася територією нашої Батьківщини, залишивши сотні і тисячі осиротілих дітей та вдів. Війна принесла жахливі і неоправдані втрати й руйнування, тисячі й мільйони військовополонених у радянських і німецьких таборах.

Створення апарату, який би опікувався полоненими та організація таборів для їх утримання почалася ще до початку вторгнення Червоної Армії на територію західних регіонів Білорусі та України. Вже 15 вересня 1939 р. Генеральний штаб РСЧА відає розпорядження про організацію у смузі фронтів пунктів для прийому військовополонених. Спочатку їх всього було влаштовано 7. Для Українського фронту таких приймальних пунктів створювалося 4 – на залізничних станціях Ірша, Погребище, Хирівка та Хоробичі. Проте вже 17-19 вересня 1939 р. стало зрозумілим – така кількість приймальних пунктів військовополонених є явно замалою, щоб забезпечити прийом всезростаючої кількості бранів, а тому НКВС за домовленістю з Генеральним штабом РСЧА вже 20 вересня розпочав розгортання нових ППВ на території України. Всього на додаток до вже існуючих, було створено 11 таких пунктів, із них в УРСР – 6. Таким чином, уже у вересні 1939 р. в Україні формувалися підвалини системи військового полону в СРСР. Саме тоді було закладено основи його

нормативної бази, організації системи полонення, організаційно-кадрового забезпечення тощо. У практиці роботи з військовополоненими на перших порах НКВС цілком покладався на досвід ГУТАБу. Саме розгалужена радянська табірна система стала джерелом організаційного, кадрового та матеріально-технічного забезпечення новоутвореного Управління у справах військовополонених НКВС СРСР та його структурних підрозділів.

Очільником УПВ став українець, уродженець Київської губернії майор П.І. Сопруненко, а його заступниками – лейтенант держбезпеки І.І. Хохлов та майор І.М. Полухін. Комісаром управління Л.П. Берія призначив полкового комісара С.В. Нехорошева. [1, с. 69] Очевидно, що Й.В. Сталін та його оточення не повною мірою розуміли той обсяг роботи, який звалиться у майбутньому на це відомство. На користь такого висновку, певною мірою свідчить і той факт, що штати нового Управління були чи не найменшими у порівнянні із штатними розписами інших структурних підрозділів НКВС – усього 56 осіб, у складі п'яти відділів: політичного, який очолював С.В. Нехорошев, режимного – капітан А.В. Тишков, обліково-реєстраційного – старший лейтенант І.Б. Моклярський та санітарного – лейтенант М.В. Соколов.

У ці ж дні було закладено основні принципи керівництва всім апаратом УПВ. Як і у всіх інших випадках, жорстка централізація тут цінувалася понад усе. Призначення керівного складу усіх рівнів (починаючи з центрального апарату УПВ і закінчуючи табірними відділеннями) здійснювалося лише союзним НКВС. Особливістю керівного складу стали штатні звання і не менш високі посадові оклади. В залежності від типу табору посада його керівника (заступника) відповідала званню капітана, в гіршому випадку старшого лейтенанта державної безпеки. Заробітна плата встановлювалася від 1600 до 2500 рублів. [2, с. 37] Наприклад, керівники Оставшківського, Юхновського, Козельського, Путивльського й Козельщанського таборів (із лімітом наповнення до 8 тис. осіб) отримували зарплатню 2400 рублів. Згідно з Постановою “Про встановлення посадових окладів працівникам Управління таборів і приймальних пунктів НКВС для військовополонених” (від 27 вересня 1939 р.) заробітна плата табірної адміністрації залежала від займаної посади та штатної чисельності того чи іншого табору. Наприклад, заробітна плата керівника приймального пункту табору військовополонених із чисельністю 600-800 чол. складала – 1000 рублів, тоді як керівники такого ж табору, але з чисельністю 300-500 і 100-200 військовополонених, отримували відповідно – 900 і 800 рублів [3, с. 149]. Така тенденція диференціації в заробітній платні, стосувалася виключно вищого керівництва таборів, тоді як інші працівники (оперуповноважений, повар, вахтер, конюх та ін.) отримували однакову платню в незалежності від чисельності табору. Однак ця платня була далеко не низькою. Заробітна платня апарату УПВ, у порівнянні із заробітною платнею табірної адміністрації, була дещо вищою. Для порівняння, щомісячні оклади працівників союзної промисловості складали в середньому 375 рублів. Можна зробити висновок, що співробітники УПВ далеко не бідували. Гроші були суттєвим стимулом до “дотримання норм на службі і в побуті” [4, с. 243].

Гіршою була ситуація в низових структурних підрозділах УПВІ, перш за все особового складу збірних пунктів військовополонених, а також гарнізонів конвойних військ. Матеріальна зацікавленість офіцерського складу тут була не настільки високою.

Певна частина вакантних посад, особливо в приймальних пунктах і у фронтових прийомно-пересильних таборах, заповнювалася військовим, офіцерським, сержантським і рядовим складом. В першу чергу тими, хто із різних причин (поранення, хвороба та ін.) не міг знаходитись в діючій армії. За ними, у відповідності до наказу НКВС, зберігалися особисті, військові і спеціальні звання, а “для встановлення суворої військової дисципліни серед службовців таборів, на їх особовий склад поширювались положення дисциплінарного статуту Червоної Армії” [1, с. 56].

Однак війна внесла в кадрову політику НКВС суттєві поправки. Поряд із протекціонізмом і особистою відданістю, особливо почали цінуватися і такі якості як: уміння організувати роботу, домогтися, у здавалося б безнадійній справі, результатів. Зросла потреба в жорстких адміністраторах, які не зупинялися ні перед чим. У керівних структурах системи УПВІ такий тип людей все більше ставав потрібний.

Значно складнішим було питання щодо кадрового забезпечення в низових підрозділах – таборах, табірних відділах, працюючих батальйонах, спец шпиталях. Нестача спеціалістів на ці посади, призвела до того, що вимоги до кандидатів на офіцерські посади, в тому числі і керівні, суттєво знизилися. На посади, особливо командирів окремих робітничих загонів, керівників табірних відділів, керівників служб, нерідко призначались випадкові люди. А це в свою чергу тягло як наслідок грубі порушення службової дисципліни, зловживання службовим становищем, безчинство і самоуправство по відношенню до військовополонених. [5, с. 28]. Ці порушення мали місце в першу чергу внаслідок поганого контролю за роботою і поведінкою підлеглих з боку керівників таборів, слабого вивчення особового складу вищим керівництвом, недостатньою вимогливістю по службі по відношенню до підлеглих тощо. Таким чином, можна констатувати, що характеристика особового складу українського УПВІ мало чим відрізнялася від загальної маловтішної картини.

Отже, створені в 1939 р. в УРСР органи і структури військового полону мали типовий для радянських силових відомств централізований, екстериторіальний характер. У цій управлінській моделі винятковою була роль центрального керівництва. А всі структурно-організаційні, кадрові та поточні рішення ухвалювалися виключно в Москві. НКВС Української РСР функціонально був практично позбавлений можливості впливати на діяльність адміністрацій режимних установ, розташованих на території республіки, але безпосередньо підпорядкований УПВІ НКВС СРСР.

Примітки

¹ Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953гг.): Монография. – К.: Парламентское издательство. – 2002.

² Потильчак О.В. Радянські табори військовополонених в Україні (1939-1954): організаційно-структурний аспект. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004.- 88с.

³ Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953гг.): Монография. – К.: Парламентское издательство. – 2005.

⁴ Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954): Монографія. – К., Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004.

⁵ Конасов В.Б. Гриф секретности снят. К истории немецких военнопленных в СРСР: Монография.- Вологда: Изд-во Вологд. ин-та повышения квалификации пед. кадров., 1991.

⁶ Потильчак О.В. Організація системи військового полону в СРСР у 1939-1941рр.: нормативно-структурний аспект // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005.- № 2.- с.195-200.

⁷ Потильчак О.В. Табори для військовополонених у системі радянського військового полону на території України (1939-1954рр.)// Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей /НАН України Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип.10.- Част. 2. – С. 202-214.

Марина МИХАЙЛЮК
(м. Київ)

До питання про військово-поліцейське управління в Україні періоду нацистської окупації

У статті йдеться про німецьке військово-поліцейське управління в окупованій Україні. Акцентовується увага на повноваженнях військового управління при штабі Групи армій „Південь”, а також на відмінностях у функціональних обов’язках поліцейських формувань у складі вермахту та СС.

Maryna MIKHAYLYUK (Kyiv) To the question about a military police administration of Ukraine during nazi occupation.

The article is about German military police administration on occupied territory of Ukraine. Attention is accented on powers of military department of the „South” Group’s of armies headquarter, and also on differences between functional duties of police units of Wehrmacht and SS.

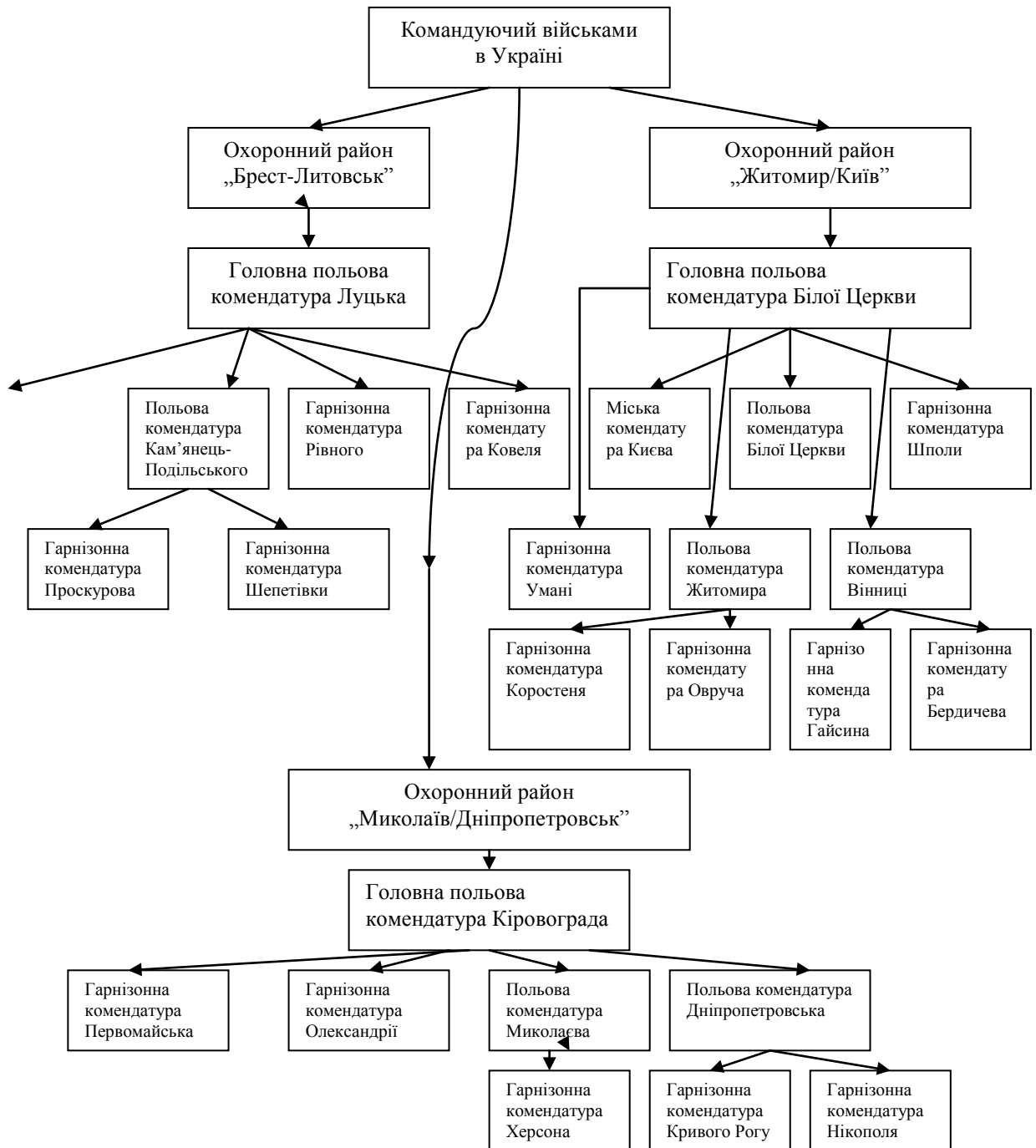
Питання військово-поліцейського управління нацистського окупаційного режиму в сучасній українській історіографії належить до категорії малодосліджених, оскільки довгий час перебувало на периферії наукового пошуку та академічного аналізу. Лише в публікаціях М. Ковалю [1], П. Рекотова [2] і дисертаційних дослідженнях В. Нестеренка [3], С. Власенко [4], А. Скоробогатова [5] можна знайти окремі відомості про військово-поліцейську структуру органів нацистського окупаційного режиму в Україні. У наукових працях А. Боляновського [6], О. Романька [7], І. Дерейка [8] розглядається діяльність допоміжних збройних формувань у складі вермахту та СС. Якщо напрями діяльності останніх всебічно вивчаються українськими дослідниками, то структурно-функціональні аспекти німецьких військово-поліцейських органів перебувають лише на стадії розробки й осмислення, тому потребують належної уваги з боку наукової громади. Адже на сучасному етапі розвитку історичної науки відбувається плутанина функціональних обов’язків військово-поліцейських владних структур, наприклад польової жандармерії та польової поліції. Історики часто вживають поняття „гестапо” (німецька аббревіатура Gestapo від „Geheime Staatspolizei”), хоча німецькі документи повідомляють, що такої структури на окупованій території не існувало. Функції таємної державної поліції виконувала поліція безпеки (SIPO) і СД.

Виходячи з цього, метою даної статті є спроба виділити вертикально-горизонтальну структуру військово-поліцейського управління в Україні, проаналізувати компетенцію територіальних військово-поліцейських установ вермахту, їх персональний склад, з’ясувати труднощі, з якими стикалися органи військової влади в процесі реалізації поставлених завдань.

Напередодні окупації східних земель було створено три зони військової адміністрації згідно з „Особливими вказівками щодо забезпечення. Частина С” від 3 квітня 1941 р. До першої зони відносився безпосередній район бойових дій, де командири дивізій і корпусів, а також підлегли їм війська стали виконавчою владою на підконтрольній території. Другу зону становив тилловий армійський район, керівництво якого належало спеціально призначеним комендантам. У їх розпорядженні знаходилися охоронні частини дивізій, польові й гарнізонні комендатури, загони польової жандармерії, табори для військовополонених, місцеві збройні

формування тощо. До третьої зони входила територія оперативного тилового району кожної з трьох груп армій. Територією управляли дивізії охорони тилів і головні польові комендатури, а далі – польові та місцеві комендатури.

Згідно з наказом командуючого військами в Україні від 19 січня 1942 р. організаційна структура комендатур мала такий вигляд.

Таблиця 1. Схема вертикальної структури воєнного управління в окупованій Україні (січень 1942 р.).

Вся окупована територія була поділена на три сектори – охоронні райони „Брест-Литовськ”, „Житомир-Київ” і „Миколаїв-Дніпропетровськ”. Брест-Литовський охоронний район складала гарнізонні комендатури Брест-Литовська, Ковеля, Рівного, Проскурова і Шепетівки, польова комендатура Кам’янець-Подільського. Головна польова комендатура району знаходилася в Луцьку і підпорядковувалася безпосередньо командуючому військами в Україні. В свою чергу їй підпорядковувалися гарнізонні комендатури Брест-Литовська, Ковеля, Рівного і Кам’янець-Подільська. Гарнізонні комендатури Проскурова і Шепетівки підпорядковувалися Кам’янець-Подільській польовій комендатурі.

Аналогічну вертикальну структуру військового керівництва мав охоронний район „Житомир-Київ”, головна польова комендатура якого знаходилася в Білій Церкві. Їй підпорядковувалися міська комендатура Києва, польові комендатури Білої Церкви, Житомира, Вінниці, гарнізонні комендатури Шполи та Умані. Житомирській польовій комендатурі підпорядковувалися гарнізонні комендатури Коростеня і Овруча. Вінницькій польовій комендатурі підлягали гарнізонні комендатури Гайсина та Бердичева [9]. Станом на 1943 р. найбільшу територію займала зона оперативного тилового району групи армій “Південь” під командуванням генерала піхоти Фрідерічі.

Органи управління при військових установах під час німецько-радянської війни територіальні військові установи виконували дві функції: керуючу і управлінську. До першої відносилося забезпечення спокою й порядку, охорона тилу в окупованих областях. До другої – створення, керівництво й контроль місцевих органів влади, мобілізація трудових ресурсів для введення війни. Обидві функції були тісно взаємопов’язані між собою.

Органи військового управління були сформовані або як самостійні відділи при польових комендатурах, або як VII відділ при обер-квартирмейстерах армій. На початку війни вищим органом військового управління на території тилового району являвся VII відділ при штабі командуючого військ тилового району. Відділ видавав накази іншим органам управління при військових установах даного тилового району. Наприкінці 1942 р. керівництво органами управління у зоні військової адміністрації здійснювалося VII відділами штабів при групах армій. До початку 1943 р. усі інстанції мали власні відділи військового управління, за виключенням місцевих комендатур і штабів у районах бойових дій.

З німецьких документів відомо, що військовому управлінні не вистачало спеціалістів для місцевих комендатур, оскільки основна робота з питань управління окупованими територіями лягала саме на них. Згідно зі штатним розкладом військового часу, затвердженим ще 1 листопада 1941 р., група військової адміністрації польової комендатури, не враховуючи сільськогосподарське управління, мала складатися з 8-ми військових чиновників вищого (4) і середнього (4) рангів. Комендатури ж подавали заявки з проханням забезпечити їх хоча б мінімальною комплектацією, тобто чотирма чиновниками відповідних рангів [10].

Труднощі управління на рівні польових комендатур були пов’язані й з тим, що території місцевих органів управління не співпадали з територіями управління польових комендатур. Тому VII відділи польових комендатур змушені були свої функції перекладати на місцеві комендатури. Через нестачу кадрового потенціалу влітку 1943 р. були ліквідовані місцеві комендатури, а їх функції перейшли до польових комендатур. Реформування системи управління мало ряд переваг, оскільки управлінська робота референтів місцевих комендатур, які не мали спеціальної освіти, перекладалася на висококваліфіковані кадри VII відділів польових комендатур. Останні для контролю за діяльністю місцевих органів влади проводили виїзні інспектування бургомістрів й старост сіл. Отже, адміністративно-територіальний поділ України залежав від наявності персоналу, оскільки його постійна нестача змушувала вище керівництво об’єднувати райони для підпорядкування одній комендатурі або для спільної боротьби з підпільно-партизанським рухом Опору.

Великим недоліком у роботі окупаційних структур був довгий шлях надходження наказів від вищих інстанцій до нижчих й навпаки. Наприклад, польова комендатура надсилала звіти у дивізію охорони тилів, яка направляла їх командуючому оперативного тилового району. Той, в свою чергу, передавав інформацію в групу армій, штаб якої, зазвичай, розміщувався у тому ж населеному пункті, що й польова комендатура. Лише наприкінці 1943 р. у вертикальній структурі органів управління було зроблено спрощення – розформовано VII відділи при дивізіях і командуючих оперативними тилівими районами армій.

Значно мобільнішою вважалася горизонтальна структура військової влади. Через постійну зміну лінії фронту, армії змушені були тримати значну кількість своїх установ та військових частин на території оперативного тилового району групи армій. Внаслідок незадовільних дорожніх умов і зв’язку, їх накази часто надходили із запізненням. А отже, нижчим інстанціям нічого іншого не залишалося як зв’язуватися між собою минаючи звичні службові канали. Тому вищому керівництву постійно надходили пропозиції щодо спрощення горизонтальної структури управління, тобто скорочення штатів оперативного тилового району групи армій й розширення меж армійського тилового району [11].

Персонал апарату відділів військового управління здебільшого складався з одного співробітника вищого і одного середнього рангів. Після передачі фінансово-податкових штатів від штабу господарської інспекції „Ост” до військового управління, його відділи поповнилися новим співробітником – референтом з фінансових питань. Іноді персонал двох інстанцій, наприклад польової комендатури і VII відділу дивізії охорони тилів об’єднувався й виконував функції обох інстанцій. Залучення співробітників до апарату військового управління відбувалося за рахунок органів внутрішнього управління, комунального господарства, судочинства й фінансових відомств Рейху. Самими цінними працівниками вважалися ті, яким вдалося відібрати з маси населення, готового до співпраці, найбільш здібних та надійних людей, „запалити” їх своїми ідеями і планами, та за їх допомоги організувати ефективну роботу допоміжних органів управління (міських, районних і сільських управ).

Існували непоодинокі випадки, коли службовці, які в Німеччині мали гарну репутацію, на окупованій території не справлялися зі своїми обов’язками, а ті громадяни, що в Рейху нічим не виділялися, на Сході проявили себе з найкращого боку. Нестача кваліфікованих кадрів не дозволяла відсилати до місцевих комендатур спеціалістів. На допомогу комендантам направлялися унтер-офіцери й солдати із досвідом роботи, придатні лише до нестройової служби.

Значні труднощі існували із забезпеченням перекладачами, оскільки персонал майже не володів російською мовою, а тим більше українською. Військові перекладачі, надіслані з Берліна, насамперед направлялися на роботу у відділ пропаганди оперативного тилового району групи армій „Південь” і розвідувальні відділи при польових комендатурах. Тому кадрові питання військового апарату вирішувалися за рахунок фольксдойче і тих добровольців, які відвідували курси перекладачів. Проблеми з кадровим забезпеченням особливо гостро відчувалися на початку 1943 р., оскільки в цей час управління у справах фольксдойче розпочало масову відправку місцевих німців до Рейху. Військовим комендатурам ставало все складніше відстоювати своїх працівників [12].

На початку своєї роботи завдання військового управління обмежувалися виконанням пов'язаних із військовими інтересами постанов щодо розміщення військ, забезпечення їх харчуванням, медичним обслуговуванням і робочою силою, створення допоміжних органів управління для задоволення потреб вермахту, підтримки спокою й порядку серед місцевих жителів. Згодом їх функції стали включати проведення політико-пропагандистської роботи.

Постачанням німецької армії усім необхідним займалися офіцери-інтенданти армійських корпусів і дивізій чи спеціально призначені гарнізонні комендатури, які керувалися наказами штабу армії, проте могли діяти й самостійно, залежно від ситуації на місцях. Розміщення німецьких військовослужбовців та союзних сил відбувалося по квартирах і домівках евакуйованих на початку війни радянських громадян або завдяки примусовому виселенню тих, хто залишився на окупованій території. Родини виселених підселялися до родичів або інших сімей. Військовослужбовцям заборонялося проживати разом із господарями будинку з огляду на заходи безпеки, можливість проведення шпигунської діяльності, а також завдяки існуванню великої ймовірності підхопити від них будь-яку інфекційну хворобу. Винятки існували лише для тих комендатур, яким для розміщення військ катастрофічно не вистачало житлових приміщень.

Забезпечення стаціонарним житлом насамперед стосувалося дивізій охорони, які брали участь у боротьбі з партизанами та перебували на відпочинку або переформуванні на території армійського тилового району, інтендантських частин, німецьких установ, допоміжних поліцейських формувань й служб порядку. Внаслідок нестачі житлових приміщень під квартири часто використовувалися адміністративні будівлі, шкільні приміщення, фабрично-заводські будови, казарменні комплекси радянських збройних сил тощо. Після перших поразок вермахту, з метою безпеки військовослужбовців, їх стали селити разом із господарями помешкання, розмірковуючи, що радянські війська не стануть вести бої там, де проживають їхні громадяни. Такі будинки швидко перетворювалися на цілі фортеці. Першочерговому знесенню підлягали лише ті будівлі, що перешкоджали веденню бойових дій і слугували ворогові за укриття [13].

Військове управління намагалося ефективно вирішувати питання медичного обслуговування військових частин, організації гігієнічних днів, оскільки в регіоні існували передумови для епідемії черевного тифу і малярії. Щоб запобігти розповсюдженню таких хвороб як висипний тиф, дизентерія, холера, віспа, лихорадка, короста тощо проводилося примусове щеплення військовослужбовців вермахту, а також відбувалися санітарні заходи щодо додержання чистоти на базарах, очищення річок, водоймищ, ставків і колодязів, утилізації померлих тварин, боротьби з мухами, блохами, малярійними комарами й щурами [14].

Військове управління постійно співпрацювало з пропагандистами з „Propaganda-kompanien”, відділом пропаганди „U” (Україна) та поліцією безпеки і СД, які були прикріплені до армійських підрозділів та груп армій. Взаємодія різних структур була передбачена довоєнними домовленостями ОКВ з Міністерством пропаганди та угодою укладеною з начальником РСХА Р. Гейдріхом.

Поліцейські формування були численними, роздробленими та один одному не підпорядковувалися. Паралельно існували оперативні команди СС і СД, поліція безпеки і СД, охоронна поліція, таємна польова поліція, польова жандармерія а також частини СС і поліції, які не підпорядковувалися жодному військовому управлінню й брали участь у роботі СД.

Оперативні команди СС і СД (зондеркоманди і айнцакоманди айнцагруп) були закріплені за групами армій. Функції цих спецпідрозділів визначалися таємним наказом ОКВ, і полягали у виконанні особливих завдань безпеки, швидкому придушенні руху Опору у захоплених фронтових та тилових районах. Зокрема, в остаточному вирішенні „єврейського питання”, ліквідації членів КП(б)У, співробітників НКВС, що залишилися в тилу для організації розвідувальної і підпільно-підривної роботи. Ці команди не підпорядковувалися жодному військовому управлінню, отримували накази безпосередньо з Берліна по спеціальним службовим каналам, з дотриманням суворої таємниці. Будь-яким німецьким інстанціям вмішуватися в їх роботу було категорично заборонено. Навіть коменданти польових комендатур не завжди ставилися до відома про ліквідацію тих чи інших бургомістрів або старост сіл, які були ними призначені на ці посади як „політично надійні”.

Поліція безпеки і СД стежила за діяльністю усіх окупаційних структур, зокрема прикордонної поліції та поліції у справах іноземців, відповідала за паспортний контроль, давала дозвіл на в'їзд або виїзд з населеного пункту, розглядала „єврейське питання”, мала власну агентурну мережу і картотеку на кожного високопосадовця.

Охоронна поліція підпорядковувалася міським і польовим комендатурам, забезпечувала охорону в'язниць та концтаборів, допомагала айнцакомандам відбирати політично неблагонадійних осіб серед військовополонених, виявляти євреїв та інших „расово неповноцінних елементів”.

Таємна польова поліція у частинах вермахту виконувала функції таємної й кримінальної поліції, а також займалася питаннями безпеки шляхом контрзаходів у випадку шпіонажу, саботажу і диверсій, державної зради, ворожої пропаганди, нападів на вермахт; участі у виконанні завдань поліції щодо охорони тилів; організації й керівництва облавами; знищення підпільно-партизанського руху Опору. Польова поліція спочатку підпорядковувалася армійському командуванню, а з 1942 р. стала отримувати накази безпосередньо з РСХА через власні службові канали, тому не підлягала комендантам польових або місцевих комендатур.

До сфери компетенції частин СС і поліції, котрі не підпорядковувалися жодному військовому управлінню й брали участь у роботі СД, належали: поліцейське адміністративне і кримінальне право, кримінальне судочинство, зв'язок, ведення картотек на благонадійних осіб і списків населення, контроль за діяльністю транспортної й промислової поліції, пожежної й водної поліції, поліції охорони театрів і кінотеатрів, забезпечення безпеки промислових підприємств.

Польова жандармерія виконувала поліцейські функції з підтримки правопорядку: регулювання дорожнього руху, контролю системи перепуску, військових з'єднань, що проходили через підлеглий район або перебували на його території (підрозділи вермахту чи місцевої поліції), обліку населення, розслідування злочинів за наказом місцевої комендатури, нагляд за роботою місцевої допоміжної поліції. Її функції перетиналися з повноваженнями військових патрулів. Крім того, польова жандармерія у випадку відсутності на підконтрольній території поліції безпеки і СД, таємної польової поліції, начальника військ СС і поліції, перебирала на себе їхні функції, а також допомагала органам військово-польового суду та приймала участь у операціях по знищенню партизанських загонів. Польова жандармерія підпорядковувалася коменданту польової комендатури, а не військовому управлінню (тобто відділу VII при польовій комендатурі).

Військово-польові суди при територіальних штабах вермахту, частинах СС й поліції розглядали справи військовослужбовців вермахту й місцевих поліцейських формувань. Розвідувальні відділи при територіальних штабах і особливі відділи Абверу (військової розвідки і контррозвідки), які функціонували при польових комендатурах та підрозділах вермахту, не підпорядковувалися територіальним органам управління, мали свою вертикаль влади й право вмішуватися у діяльність будь-якої поліції, залучаючи її до боротьби з диверсантами, розвідувальними групами, партизанами.

Свою поліцію мали також господарські установи для контролю цінової політики окупаційної влади, закриття тих чи інших підприємств, вилучення товарів, накладання грошового штрафу тощо. Сільськогосподарські керівники працювали без охорони, тому мали деякі поліцейські повноваження. Зокрема, господарський штаб „Ост” підпорядковувався рейхсмаршалу як військова організація з відділами у справах ремесла, сільського, загального, лісового й паливного господарства, забезпечення робочою силою й зарплатою, розвитку підприємств і професійного навчання.

Вертикальна структура штабу мала такий вигляд: 1. Район бойових дій (офіцери-інтенданти при штабах армійських корпусів або дивізій у спеціальних питаннях підпорядковувалися господарському керівнику тилового району армій). 2. Армійський тилловий район: а) один господарський керівник при штабі армії, котрий відповідав за весь тилловий район армії; б) кілька господарських управлінь. 3. Оперативний тилловий район групи армій: а) одна господарська інспекція, що підпорядковувалася штабу „Ост”, інспектори якої одночасно являлися керівниками групи господарства при штабі групи армій; б) управління господарством, підпорядковані інспекціям, керували господарством на території однієї або декількох польових комендатур і розміщувалися при одній з польових комендатур [15].

Таким чином, німецьке військово-поліцейське управління на окупованій території України мало чітко виражену вертикально-горизонтальну структуру, перелік функціональних обов'язків і повноважень. Майже всі поліцейські формування, що були прикріплені до окупаційних структур вермахту, мали власні канали надходження службової інформації й лише формально підпорядковувалися військовому управлінню.

Примітки

¹ Коваль М. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939-1945): спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1999.

² Рекотов П. Органи управління в Україні під час фашистської окупації // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 121-126.

³ Нестеренко В. Окупаційний режим у військовій зоні України (1941-1943): адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти: Автореф. ...дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 2005.

⁴ Власенко С. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941–1943 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007.

⁵ Скоробогатов А. Харків у роки німецької окупації (1941-1943): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Каразіна. – Х., 2006.

⁶ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). – Львів, 2003.

⁷ Романько О. Крымско-татарские добровольческие формирования в германских вооруженных силах (1941-1945) // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 2. – С. 266-287.

⁸ Дерейко І. Місцеві військові формування збройних сил Німеччини на території рейхскомісаріату „Україна” (1941-1944): Автореф. ...дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет „Кієво-Могилянська академія”. – К., 2006.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 135. – Арк. 13-15.

¹⁰ Там само. – Од. зб. 195. – Арк. 17-18.

¹¹ Там само. – Од. зб. 332. – Арк. 3-6, 15.

¹² Там само. – Арк. 6-8.

¹³ Там само. – Арк. 44-46.

¹⁴ Там само. – Арк. 83-85.

¹⁵ Там само. – Арк. 8-12; Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 363-364.

Ірина АФОНІНА
(м. Київ)

Фінансова реформа уряду Е. Коха в Рейхскомісаріаті “Україна”

У статті розглядається фінансова реформа окупаційного уряду Е. Коха від 4 липня 1942 р. в контексті економічної політики нацистської Німеччини на окупованих територіях СРСР. Здійснено базовий аналіз створеної окупантами мережі кредитних і господарських банків, а також наслідків їхньої діяльності на окупованій території України.

Iryna AFONINA (Kyiv) Financial reform of E. Kokh's government in Reichcommissariat "Ukraine"

Financial reform of E. Kokh's occupation government from July, 4 in 1942 in the context of economic policy of nazi Germany on the occupied territories of the USSR is examined in the article. The basic analysis of the network of credit and economic banks, created by invaders, and consequences of their activities on the occupied territory of Ukraine is carried out.

Незабаром після завершення Другої світової війни почалося дослідження німецького окупаційного режиму, зокрема, питань фінансово-господарської та банківської систем. До речі, у цих студіях вперше як самостійний об'єкт дослідження виступає грошова система окупованих територій. Саме грошова система окупації, а точніше – здійснення окупаційним урядом Е. Коха грошової реформи від 4 липня 1942 р. становить предмет нашого дослідження.

Перший сплеск наукового інтересу до проблеми припадає на кін. 40-х – поч. 50-х рр. ХХ ст. Тут ми можемо згадати, наприклад, роботу О.М. Алексєєва “Военная валюта” [1]. Автор стверджує, що однією з характерних особливостей фінансування Другої світової війни є випуск і використання воюючими сторонами спеціальних військових грошей для покриття військових і окупаційних видатків. Він чітко визначає, що військові гроші – це особливий вид грошей, що випускаються без будь-якого забезпечення, але завдяки примусовим заходам військової влади однієї держави або коаліції держав стають обов'язковим засобом платежу на території іншої ворожої чи союзної держави [1, с. 3].

Проблема функціонування економіки військового часу, а також використання військових грошей є не досить детально вивченою. Тим більше цікавим є факт появи ще у довоєнній нацистській Німеччині книги Хольцгауера – “Готівкові платежі та забезпечення платіжними засобами в окупованих областях”. Цю книгу так само аналізує у своїй роботі О.М. Алексєєв, доводячи, що низку ідей свого економіста німецьке виробництво втілило в життя на окупованих територіях у роки Другої світової війни [1, с. 3-4]. До того ж, автор зауважує, що підриг економічного потенціалу ворога, зокрема за рахунок пограбування окупованих земель, та емісії військових грошей, можна виділити, як стратегічні цілі воюючих сторін [1, с. 2]. Дещо пізніше (1952 р.) виходить друком монографія О.М. Алексєєва “Военные финансы капиталистических государств” [2]. Незважаючи на міцне ідеологічне обґрунтування соціалістичної фінансової системи, автор вдало виділяє основні завдання аналізу військових фінансів капіталістичних держав. У його праці ми можемо прослідкувати питання розподілу фінансових витрат Другої світової війни між воюючими таборами; висвітлення джерел покриття військових витрат і розподіл фінансового масиву в середині таборів, що брали участь у війні; визначення методів, за допомогою яких «правлячі кола імперіалістичних держав вишукували грошові ресурси в середині країни і за кордоном для фінансування військових витрат; характеристику впливу Другої світової війни на стан державних бюджетів, кредиту і грошового обігу; залежність світових воєн від загальних криз систем виробництва [2, с. 15-18].

1969 р. з'являється праця З.В. Атласа "Социалистическая денежная система". Для дослідника проблеми позначеної у заголовку нашої праці є корисним аналіз розвитку товарного господарства, як економічного базису грошової системи, поданий автором у першому розділі [3, с. 7-14].

Наступний етап розробки нашої проблематики спостерігається вже після 1991 р. у пострадянській історіографії. Саме тоді виходить друком книга Б.В. Сенілова "Военные деньги Второй мировой войны" [11]. У ній міститься конкретний аналіз військових грошових знаків, що надходили в обіг на території країн всіх головних театрів бойових дій в Європі, північній Америці, Азії тощо. Автор склав працю у вигляді самостійних, але хронологічно та логічно пов'язаних нарисів, що доповнюють один одного [11, с. 3].

На сьогодні відповідне коло наукових проблем розробляють у своїх працях українські дослідники М. Дубик та І. Ветров [4, 6]. У праці останнього питанню функціонування фінансової та банківської систем на окупованій німецькими загарбниками території України присвячено окремий розділ. Наведений тут аналіз "українського карбованця", як окремого виду військової валюти, є досить детальним і базується на даних основних джерел уряду рейхскомісаріату "Україна" [6, с. 118-135].

Наразі немає точних даних про матеріальні ресурси, отримані Німеччиною з окупованих земель. Існують є лише дані про ресурси, отримані Німеччиною через стягування окупаційних податків, випуску окупаційних грошей та застосовування валютних клірингів.

В усіх країнах Європи, окупованих Німеччиною, застосовувались різноманітні методи фінансового пограбування місцевого населення. Ці методи розроблялися німецькими економістами ще задовго до початку війни, з урахуванням досвіду господарювання німецької військової влади в період Першої світової на території Бельгії, Північної Франції, Північної Італії, Румунії та західних областей Росії.

Зрозуміло, що вході Другої світової війни у складені раніше господарські плани, стосовно країн, які планувалося окупувати, вносились поправки. Як зауважував німецький економіст Йозеф Трієр: "Перші надані спрямовуючі лінії вочевидь носили характер імпровізації. Протягом війни вони були виправлені на основі накопиченого досвіду та поступово утворювали добре продуману систему" [2, с. 262].

Вищезазначена система передбачала: випуск військових грошей, спеціально призначених для окупованих територій; використання захопленої в окупованих країнах так званої трофейної валюти; встановлення контролю над операціями місцевих емісійних і комерційних банків; встановлення надзвичайно високого курсу німецької марки, відносно валют окупованих країн; періодичну девальвацію місцевих валют; використання клірингової системи таким чином, щоб безоплатно отримувати ресурси інших країн для підсилення німецької військової машини; визискування контрибуцій у розмірах, необхідних не лише для утримання окупаційних військ, але й для сплати військових замовлень; скуповування матеріалів та устаткування для посилення економічного потенціалу Німеччини; скуповування підприємств у примусовому для власників порядку, тощо [2, с. 263].

Наслідком діяльності, спрямованої на виконання вищезазначених пунктів, ставала колосальна, необмежена емісія військових грошей, котра, поруч із безперервним викачуванням матеріальних ресурсів, призводила до значного знецінення валют окупованих країн. Не оминула подібна доля і українські землі.

На території рейхскомісаріату "Україна" грошову реформу було здійснено 4 липня 1942 р., відповідно до курсу фінансової діяльності німецьких окупаційних урядів, накресленому сумнозвісною "Зеленою текою" Г. Герінга. Вже з 1 червня 1942 р. господарський банк у Рівному розпочав випуск власної грошової одиниці – карбованця. В основу розрахунку було покладено співвідношення, встановлене німецькою владою: 1 рейхсмарка дорівнювала 100 карбованцям. Центральний емісійний банк України випускав "нові гроші" номіналом 1, 5, 10, 20, 50, 100 і 500 крб. Праворуч на зовнішній стороні банкнот розміщувалося зображення: дитини (5 крб.), селянки (10 крб.), робітника (20 крб.), шахтаря (50 крб.), моряка (100 крб.), хіміка (500 крб.). Українські карбованці приймалися до сплати лише на території рейхскомісаріату "Україна". До 25 липня 1942 р. населенню України було наказано обміняти радянські гроші, номіналом 5 і більше рублів на нові карбованці. Однак, при обміні більш, ніж 20 карбованців, гроші не видавалися, а зараховувалися на так званий безвідсотковий "рахунок заощаджень", що фактично означало конфіскацію радянських грошей. Зі зданих населенням заощаджень понад 75 % конфіскували на користь окупаційної влади. Люди ж змогли отримати лише четверту частину своїх коштів у карбованцевому еквіваленті [7, с. 70].

За свідченнями очевидців окупаційна влада видрукувала для рейхскомісаріату й грошові знаки номіналом 2 крб., проте вони в обіг не потрапили, адже були знищені під час транспортування, внаслідок диверсії [4, с. 28].

Фінансову діяльність окупаційної влади в Україні було регламентовано у розділі "Фінанси та кредитне господарство" вже згадуваної "Зеленої теки". Гроші, що перебували в обігу на території окупованої території Сходу конфіскації не підлягали, а мали й надалі слугувати засобом платежів. Документ рекомендував для запобігання пограбувань охороняти банки, державні ощадні каси, припинити вивіз грошей, конфісковувати гроші в осіб, які не викликають довіру до себе з обов'язковим наданням розписки про їх отримання. Вказані гроші після цього мали бути передані одній із німецьких службових інстанцій – господарчій групі при польовій комендатурі чи господарській команді. "Зелена тека" містила положення про збереження золотого запасу та валюти на окупованих територіях.

За цим документом, якщо громада не мала грошей, потрібних для здійснення господарської діяльності, то вона могла отримати кредит в імперських кредитних касових білетах під звичайну боргову розписку або під заставу. Для цього потрібна була письмова вказівка господарчої групи при польовій комендатурі або господарчої команди. Під відповідні звичайні гарантії також надавалися грошові кредити підприємствам для

сплати заробітної плати своїм робітникам. Перші заходи в цій справі мали проводити господарчі відділи при Головному командуванні армії. У випадку коли імперські кредитні каси ще не були організовані, військові інтенданти мали видати у вигляді позики відповідний грошовий аванс, звісно ж за умови його швидкого погашення через відповідну імперську касу.

Однією з вимог “Зеленої теки” було негайне взяття під контроль на окупованій території банків та інших фінансових установ. Керувати ними мали так звані “тимчасові управителі на правах комісарів”, які зазвичай мали призначатися із числа колишніх фахівців. Всі фінансові установи мали бути у найкоротший час закриті для загального користування, а на них покладено кредитування виплат заробітної плат і пенсій.

За першої ж можливості потрібно було створити імперські кредитні каси, що знаходилися в оперативному підпорядкуванні Головного управління імперськими кредитними касами в Берліні, котре й відало всіма питаннями фінансів і кредитування.

У “Зеленій теці” йшлося про випуск для здійснення грошових операцій імперських кредитних касових білетів, вартістю 0,5, 1, 2, 5, 20, 50 імперських марок. Документ проголошував, що “імперські кредитні касові білети є законним платіжним засобом поряд із місцевою валютою”. Вказувалося, що курс імперської марки, щодо місцевої валюти, повинен визначатися постановою виконавчої влади.

“Зелена тека” визначала також і функції імперських кредитних касових білетів: вести господарство в окупованих областях; підтримувати спокій та порядок; задовольняти грошові потреби німецьких військ. Також документ визначає засоби для здійснення цих функцій: шляхом кредитування промислових та інших підприємств, фінансових установ, органів державного та окружного управління у випадках, коли надання таких кредитів – у німецьких інтересах; пропонувати фінансовим установам в окупованих областях відкривати поточні рахунки в імперських кредитних касах [8, с. 25-26].

Військам, одразу ж після переходу кордону, наказувалось виплачувати солдатам гроші лише імперськими кредитними касовими білетами або місцевими грошовими знаками. Положення “Зеленої теки” дозволяли використовувати гроші німецької держави лише як розмінну монету в 10, 5, 2 та 1 пфеніг, якщо не було місцевої розмінної монети.

Німецькі гроші, вартістю 0,5 марки, які солдати мали при собі під час переходу кордону, військові каси повинні були обміняти на імперські кредитні касові білети в найближчій імперській кредитній касі. При цьому військовим частинам наказувалося слідкувати за тим, щоб солдати в окупованих областях розплачувалися виключно імперськими кредитними касовими білетами або місцевими грошима за встановленим курсом.

“Зелена тека” вказувала на особливу важливість підтримання встановленого курсу імперських кредитних касових білетів. Її положення вимагали прискіпливо слідкувати за вартістю ККБ серед населення. Під загрозою штрафів населенню заборонялося відмовлятися приймати імперські кредитні касові білети взагалі або приймати їх не за встановленим курсом. Про такі випадки обов’язково мали доповідати господарчим органам. У “Зеленій теці” було розроблено заходи для підтримання курсу ККБ – при стягненні контрибуції та продажу товарів населенню приймати не лише місцеві гроші, а й імперські кредитні касові білети за встановленим курсом. Документ вимагав не випускати тимчасових грошових знаків на окупованих територіях, а також підтримувати тісний контакт господарських установ та імперських кредитних кас. Останні мали узгоджувати всі свої заходи з планами господарських інспекторів у галузі грошового та кредитного господарства [8, с. 26].

Як бачимо, грошова реформа від 4 липня 1942 р., проведена окупаційним урядом Е. Коха, була досить добре підготовленим заходом, спрямованим на фінансове пограбування окупованих земель і повне підпорядкування фінансово-кредитної сфери України відповідній імперській інфраструктурі Третього Рейху.

Детальна конкретизація всіх заходів, які мали здійснюватись на окупованих територіях, дає підстави думати, що Німеччина ще до початку війни зараховувала території, які підлягали окупації, до кола своїх стратегічних фінансово-господарських інтересів.

Примітки

¹ Алексеев А.М. Военная валюта. – М.: Госфиниздат, 1948. – 104 с.;

² Алексеев А.М. Военные финансы капиталистических государств. – М.: Госполитиздат, 1952.

³ Атлас З.В. Социалистическая денежная система. – Ленинград, 1969.

⁴ Боряк Д., Дубик М., Маковська Н. «Нацистське золото» з України: в пошуках архівних свідчень. – Вип. 1. – К.: Амадей, 1998.

⁵ Боффа Д. История Советского Союза. В 2-х томах. – Т. 2. – М.: Международные отношения, 1990.

⁶ Ветров І.Г. Економічна експресія «Третього Рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни. – К.: Наукова думка, 1999.

⁷ Директивы по руководству экономикой во вновь оккупированных восточных областях (“Зеленая папка”) // Военно-исторический журнал. – 1991. - № 4. – С. 9-17.

⁸ Там же. – 1991. – № 5. – С. 24-33;

⁹ Коваль В.С. В роки фашистської навали (Україна в період Великої Вітчизняної війни). – К.: Держполітвидав УРСР, 1963.

¹⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 479 с.;

¹¹ Сенілов Б.В. Военные деньги Второй мировой войны. – М.: Финансы и статистика, 1991.

¹² Шифман М.С. Война и экономика. – М.: Военное издательство, 1964.

Світлана МАРІОНДА
(м. Кривий Ріг)

Аграрна політика нацистської окупаційної влади на території генеральної округи “Дніпропетровськ” у 1941-1943 рр.

У статті розглядаються окремі аспекти аграрної політики нацистської Німеччини на території генеральної округи “Дніпропетровськ” у роки окупації (1941-1943). Аналізується організація “нового порядку” в галузі сільського господарства, що передбачала проведення обліку земель, часткове повернення майна особам репресованим радянською владою, вилучення у населення сільськогосподарських продуктів, штрафи та оподаткування громадських господарств, а також заходи спрямовані на зміцнення трудової дисципліни, регламентацію робочого дня та контроль над селянами.

Svitlana MARIONDA (Krivyi Rig) Agrarian policy of occupation nazi government on the territory of general district “Dnipropetrovsk” during 1941-1943

The separate aspects of agrarian policy of nazi Germany are examined on the territory of general district “Dnipropetrovsk” during the occupation (1941-1943) have been done in the article . Organization of a “new order” in agricultural industry, that foresaw the recalculation of land, partial returning of property to persons beeing repressed by Soviet government, confiscations of agricultural products from local people, fines and taxations of communal farms, also actions, directed on strengthening of labour discipline, regulation of working day and control over peasants is analysed

Проблема економічного розвитку, аграрних відносин на тимчасово окупованій гітлерівцями території України залишається актуальною та недостатньо дослідженою. У радянській історіографії основний акцент робився на висвітленні питань пограбування окупантами національних багатств УРСР, знищенні міст і сіл, масових розстрілів і найбільше – радянського руху Опору населення та ролі Комуністичної партії [5; 6; 12; 13]. Із 90-х рр. ХХ ст. українські дослідники: В. Мороз, М. Рошко, О. Потильчак, І. Рибак, М. Слободянюк, В. Шайкан та ін. [7; 8; 10; 11; 14] здійснили спроби по-новому об’єктивного документального вивчення даного питання. Праці останніх дають можливість краще зрозуміти сутність тогочасних подій в аграрній сфері окупованої нацистами Української РСР. Проте й досі питання організації німецькою владою сільськогосподарського виробництва на території окремих адміністративних утворень доби окупації, зокрема і генеральної округи “Дніпропетровськ”, залишаються недостатньо дослідженими.

Генеральна округа “Дніпропетровськ” входила до складу рейхскомісаріату “Україна”, утвореного декретом А. Гітлера від 20 серпня 1941 р. [12, с. 305]. До її складу увійшли Дніпропетровська та Запорізька (без південних районів) області. Місцем перебування генералкомісара було м. Дніпропетровськ [12, с. 308]. Площа генеральної округи складала 52398 кв. км., населення – 2 373 000 осіб. [9, с. 92]

Аналіз таких документів як наказ рейхсканцлера А. Гітлера “Про використання економіки окупованих східних областей” від 29 червня 1941 р. і директива керівництва Рейху “Про завдання і організацію економіки в окупованих східних областях” (червень 1941 р.) [12, с. 291-299] свідчить, що нацистські очільники у своїх геостратегічних і військових планах відводили важливу роль сільськогосподарському потенціалу України. Саме за рахунок українських ресурсів вони розраховували вирішити одну із стрижневих проблем – створити сировинну та продовольчу базу війни за світове панування.

Одним із найважливіших напрямків у вирішенні цих планів була організація сільськогосподарського виробництва, адже саме за рахунок цього керівництво Німеччини й планувало одержати основну частину продовольства й сировини. “Мета нашої роботи, - наголошував Е. Кох, - змусити українців працювати на Рейх, а не зробити цей народ щасливим. Тобто Україна має постачати все, чого бракує Німеччині, це завдання має бути виконане, незважаючи на жертви” [7, с. 156]. Іншими словами, планувалося перетворити родючі українські землі на сировинний та аграрний придаток Німеччини, а місцеве населення – на покірну й дешеву робочу силу.

Попередня аграрна програма нацистів, відповідно до плану “Ольденбург” (економічного розділу плану “Барбаросса”), полягала у ліквідації на окупованих територіях колгоспно-радгоспної системи та повернення до структури сільського господарства початку ХХ ст. Однак, виходячи з планів “блискавичної війни”, нацистське керівництво відклало кінцеве вирішення аграрного питання до її завершення [8, с. 97]. Окупаційна влада не ліквідувала колгоспну та радгоспну систему господарювання, а лише змінила назви колгоспів на “громадські

господарства”, а радгоспів – на “державні маєтки” [5, с. 69]. Окупанти взяли до уваги, що створений більшовиками колгоспний лад, забезпечував вищий, порівняно з індивідуальними формами господарювання, рівень експлуатації сільської праці. До того ж і праця за відсутності на селі техніки, реманенту та тяглової худоби давала вищі результати саме в організованій сільській громаді [8, с. 97]

На території генеральної округи “Дніпропетровськ” були створені громадські і великі державні господарства, які спеціалізувалися на вирощуванні зернових культур. Діяло не менше 57 сільських управ. Існувала і третя форма землекористування – індивідуальні господарства. На Дніпропетровщині селянам колгоспів було виділено для індивідуального користування по 0,5 га землі [14, с. 219]. За повідомленням німецького інформаційного бюро по розподілу землі до середини травня 1942 р. між селянами на Дніпропетровщині було поділено 9700 га землі. Не забули окупанти і про колоборантів, пособників, яким за сприяння в знищенні партизанів німецька влада виділила 400 га землі [15, с. 306]. Архівні документи свідчать, що генеральний комісар округи “Дніпропетровськ” Хартман активно займався проблемами сільського господарства області [15, с. 306].

Після встановлення окупаційного режиму німецьке командування на території генеральної округи “Дніпропетровськ”, перш за все, провело облік земель, що знаходилися у користуванні колгоспів, радгоспів, установ та організацій, окремих селян, робітників і службовців на території кожної сільської управи. Вимагали надати відомості по кожному колгоспу чи радгоспу зазначивши загальну кількість землі, зокрема, ріллі, особистих городів, окладної, сільськогосподарської корисної, луків і пасовищ. Також подавалася інформація про води, ліси, двори, дороги та непридатну для аграрного виробництва землю [3, с. 41]. Райземвідділ пропонував зобов'язати колгоспних землемірів, а де такі відсутні, то призначити “іншого добре грамотного колгоспника” та простежити, щоб обмір земель і заповнення відомості відбувалось правильно і точно, без будь-яких орієнтовних даних [3, с. 43-44].

Наступним кроком нової влади були заходи проти розбазарювання колгоспного майна населенням. Так, головам колгоспів Анастасієвської сільської управи Томаківського району Дніпропетровської області пропонувалося: “Негаймо зібрати увесь наявний реманент у колгоспні двори, зберігаючи його, а до осіб винних у розбазарюванні майна застосувати найжорстокіші заходи” [2, арк. 1]. Такі заходи проводилися з метою вилучення у населення колгоспного реманенту, проте під виглядом повернення розкраденого у селян частогусто забирали їх власний.

Особлива увага зверталась на підвищення рівня трудової дисципліни, враховуючи те, що все частішими ставали випадки відмови працювати. Так, у колгоспах Томаківського району Дніпропетровської області така поведінка мотивувалася тим, що “забезпечення його [колгоспу – Авт.] хлібом становить вже на повний рік” [2, арк. 3]. Тому районні управи, керуючись маніфестом, виданим німецькою владою з метою підняття трудової дисципліни, постановили роботу в колгоспах проводити від сходу до заходу сонця. При цьому вихід на роботу колгоспників повинен бути своєчасним і стовідсотковим. Особи, які підривали трудову дисципліну в колгоспі запізнюючись на роботу чи прогулюючи її, а також і ті, хто будуть потурати цьому вважалися саботажниками та мали притягуватися до відповідальності за законами військового часу. Головам колгоспів необхідно було протягом однієї доби завести книгу виходу на роботу, у якій відмічати запізнення та відсутність людей [2, арк. 6]. Однак, навіть такі постанови, не давали німецькому командуванню бажаних результатів. Продовжувались випадки невиходу на роботу селян, що зривало план збирання врожаю та підготовки до весняної сівби. Тому від погроз окупаційна влада перейшла до конкретних методів економічного тиску на селян. Особам, які “злісно не виходять на роботу не видавати довідок на мелення борошна та фуражу” [2, арк. 24].

За часів окупації у генеральній округі “Дніпропетровськ” особлива увага приділялась вилученню у населення сільськогосподарських продуктів. Забирали картоплю, кабачки, зелену городину (цибулю, редьку), навіть буряки та квашену капусту минулого року, а також крашанки, молоко та ін. [1, арк. 14, 16, 27, 35-37; 2, арк. 10]. Селяни мали постачати м'ясо корів, свиней, коней, гусей, качок, а також шкірсировину, кінську та коров'ячу шетину та ін. [1, арк. 1, 2, 4-11, 13, 17, 30; 4, арк. 6-7]. Окупанти провели облік власників бджіл і кількості бджолосімей та встановили норму здачі меду у розмірі 15 кг. з кожної бджолосімей [1, арк. 31-32]. Проте селяни не поспішали виконувати ці вимоги [1, арк. 33].

Крім цього, німецька інспекція провела оподаткування громадських господарств округи. Так, громадські господарства Томаківського району Дніпропетровської області були обкладені у 1941 р. прибутковим податком у розмірі 10 крб. з гектара посівної площі. Встановлювався термін сплати. Після спливу зазначеного терміну за несвоєчасну сплату нараховувалася пеня в розмірі 0,1 % за кожний день простроченої суми [2, арк. 22].

Картина пограбування буде неповною, якщо не згадати про численні штрафи. Їх місцеве населення сплачувало за будь-яку провину. Так, наприклад, за постачання недоброякісного молока на громадське господарство “Червоний партизан” с. Петриківка Петриківського району Дніпропетровської області 9 червня 1943 р. було накладено штраф 300 крб. [1, арк. 40].

Наслідком нацистської окупації Дніпропетровщини, стало руйнування на селі 22391 споруди, зокрема 2830 конюшень, 1446 свинарників, 1526 скотарень і 1553 зерносовища. Взагалі, з території Дніпропетровщини нацисти вивезли до Рейху або спожили для потреб армії чи окупаційної влади 300 000 голів великої рогатої худоби, 160 000 коней, понад 700 000 овець, кіз, свиней, велику кількість різноманітного сільськогосподарського майна. Загальні збитки, що їх завдали господарству області гітлерівські окупанти, становили майже 30 млрд. карбованців [7, с. 158].

Таким чином, “нова влада” на території генеральної округи “Дніпропетровськ” здійснила облік земель, вжила заходів для повернення майна, встановлення трудової дисципліни, проводячи при цьому масове пограбування та руйнування аграрного сектору зазначеної території. Окупанти прагнули якнайшвидше та найефективніше втілити в життя свої експлуаторські, грабіжницькі плани максимально використавши природний потенціал українських земель і працю населення, адже від виконання планів вирощування та заготівлі сільськогосподарських культур і тваринництва залежало постачання армії, а отже подальший хід війни.

Примітки

- ¹ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. Р. – 2311. – Оп. 1. – Од. зб. 117.
- ² ДАДО. – Ф. Р. – 2311. – Оп. 2. – Од. зб. 119.
- ³ ДАДО. – Ф. Р. – 2311. – Оп. 2. – Од. зб. 121.
- ⁴ ДАДО. – Ф. Р. – 2311. – Оп. 1. – Од. зб. 169.
- ⁵ *Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945гг.): Сборник документов и материалов.* - Днепропетровск, 1962.
- ⁶ *Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни.* 1986.
- ⁷ *Мороз В.І., Рошко М.В.* Аграрний сектор України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945рр.)// Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років: сучасні проблеми історичної освіти і науки: Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, Дніпропетровськ, 12-13 травня 2005р./ Ред. кол. : С.І. Світленко (відп. ред.) та ін.. - Дніпропетровськ, 2005.
- ⁸ *Потильчак О.* “Новий порядок” в окупованій Україні (1941-1944) // Пам'ять століть. - 1999. - № 1.
- ⁹ *Рекотов П.В.* Органи управління на окупованій території України (1941-1944) // Український історичний журнал. - 1997. - № 3.
- ¹⁰ *Рибак І.* Соціально-побутова сфера українського села в період фашистської окупації// Історія в школі.- 2000.-№11-12.
- ¹¹ *Слободянюк М.* Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941-1944(на матеріалах південних областей)// Київська старовина. - 2000.- №2.
- ¹² *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Документы и материалы.* В 3-х т. – К., 1985.
- ¹³ *Українська РСР у Великій вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945рр.: У 3-х т. – К., 1967-1969.*
- ¹⁴ *Шайкан В.О.* Колабораціонізм в аграрній сфері на території рейхкомісаріату «Україна» та військової зони // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси, 2005. - Вип.9.
- ¹⁵ *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхкомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. - Кривий, 2005.
- ¹⁶ *Шайкан В.О.* Проблема економічного колабораціонізму на території Рейхкомісаріату “Україна” та військової зони // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. - Кн.12 / Головн. ред. З.М. Лихолобова. - Донецьк: ДонНУ, 2006.

Антон ПРОНЕНКО
(м. Київ)

До питання карної відповідальності іноземних військовополонених – військових злочинців у Радянському Союзі (1941-1955 рр.)

У статті розглядається питання карної відповідальності військовополонених звинувачених у скоєнні військових злочинів на території СРСР. Здійснено огляд основних нормативних документів, що стали правовою базою для розгляду справ осіб, звинувачених у скоєнні військових злочинів. Простежено вплив зовнішньополітичних і внутрішніх чинників на еволюцію ставлення радянської влади до військових злочинців.

Anton PRONENKO (Kyiv) To the question of penal responsibility of foreign prisoners of war – military offenders in Soviet Union (1941-1955)

The issue of penal responsibility of prisoners of war blamed for military offences on the territory of the USSR is examined in the article. The review of basic normative documents, which became a legal base for consideration of cases of military offences has been done. Influence of foreign policy and internal factors is traced on the evolution of Soviet government's treatment of the war criminals.

Під час Другої Світової війни в радянських таборих опинилися мільйони військовополонених та інтернованих громадян різних країн. Незважаючи на велику кількість праць, присвячених проблемам військовополонених, відсутні дослідження, які простежують еволюцію ставлення радянської влади до військовополонених, звинувачених в скоєнні злочинів.

Дослідження окремих аспектів питання розпочалося ще за радянських часів. В 1953 р. вийшла праця П.С. Ромашкіна „Військові злочини імперіалізму”, в якій розглядалися військові злочини Другої Світової війни і міжнародні правові акти, на основі яких здійснювався розгляд цих справ. Більш детально в радянській історіографії питання відповідальності військових злочинців досліджував Н.С. Алексеев. У працях „Відповідальність військових злочинців”(1968 р.) і „Злочин і кара”(1986 р.) він розглядає не лише міжнародне, а й радянське законодавство, яке стосується військових злочинців, аналізує основні судові процеси над ними – як міжнародні, так і ті, що відбулися в СРСР.

Серед нових досліджень особливої уваги заслуговують праці В.Б. Конусова „Политика советского государства в отношении немецких военнопленных” (2002 р.) та „Узники войны” (1994 р.), в яких розглядаються переважно зовнішньополітичні аспекти перебування в радянському полоні іноземних громадян. Слід зазначити також монографію А.С. Чайковського А.С. „Плен. За свои и чужие грехи”, в якій автор аналізує судові процеси над військовими злочинцями в СРСР і наводить деякі документи, що стали правовою основою цього судочинства.

Детальніше проблему карної відповідальності військових злочинців із числа військовополонених дослідив В.П. Галицький у статтях „Військовополонені в СРСР” (1990 р.) та „Репресивна політика радянської влади стосовно іноземних військовополонених” (1995 р.) детально аналізуються деякі міжнародні та радянські правові акти, на основі яких здійснювалися судові процеси над військовими злочинцями.

На даний момент існують праці, присвячені окремим питанням судового переслідування військових злочинців в СРСР, але відсутні систематизовані дослідження правової основи, на базі якої здійснювався цей процес.

У даній праці зроблено спробу простежити зміни ставлення радянського керівництва СРСР до проблеми карної відповідальності військових злочинців у період 1941-1955 рр., а також простежити вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на цей процес.

Із вступом СРСР в Другу Світову війну почалася розробка правових актів, на основі яких мало відбуватися переслідування військових злочинців. Вже 1 липня 1941р. з'явилося затверджене РНК СРСР „Положення про військовополонених”, згідно з пунктом 26 якого військовими злочинцями визначалися військослужбовці, які порушили радянське законодавство [5, с. 128]. Розгляд справ осіб, звинувачених в здійсненні військових злочинів мали проводити військові трибунали за законами СРСР і союзних республік [9, с. 58]. Тобто на початковому етапі війни, при розгляді справ, які стосувалися військовополонених, СРСР використовував національне законодавство, без врахування міжнародного права. По відношенню до військовополонених застосовувалися ті ж законодавчі норми і діяли ті ж надзвичайні органи, що й стосовно громадян СРСР. Наприклад, паралельно з військовими трибуналами діяв і позасудовий орган, який займався питаннями військових злочинів. Це була Особлива Нарада (ОСН) при НКВС. Ця структура мала право розглядати заочно завершені судові справи та виносити стосовно них рішення про покарання, які мали силу судового вироку [15, с. 288]. Пізніше, 17 листопада 1941 р., ДКО прийняв рішення № 303сс, за яким Особлива Нарада отримала право винесення смертного вироку [15, с. 288]. У 1946 р. такі ж повноваження отримала Особлива Нарада при НКДБ.

При розгляді справ осіб, звинувачених в здійсненні військових злочинів, Особлива Нарада НКВС мала такі само повноваження і застосовувала ті ж методи, як і стосовно радянських громадян. Тобто, вироки виносилися заочно і містили лише посилання на конкретні статті Карного закону союзних республік [15, с. 289].

13 січня 1942 р. з'являється Сент-Джемська декларація про покарання за злочини, скоєні під час війни. Під безпосереднім впливом цього міжнародного правового акту, радянський уряд 14 жовтня 1942 р. оголошує „Заяву про відповідальність гітлерівських загарбників за злочини, скоєні в окупованих країнах Європи”. 2 листопада 1942 р. Президія Верховної Ради СРСР видає „Указ про створення Надзвичайної Державної Комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх співучасників”. Відтепер у практиці радянського слідства в справах про військові злочини починають застосовуватися норми міжнародного права [6, с. 288-289].

Але основним документом, на основі якого здійснювалося переслідування військовополонених звинувачених у скоєнні військових злочинів у СРСР, став указ від 19 квітня 1943р. „Про покарання німецько-фашистських злочинців”. З його прийняттям, більша частина справ, що стосувалися військових злочинів направлялася у Військові трибунали військ НКВС територіальних округів. Найважливіші справи пересилалися до Військової Колегії Верховного Суду СРСР. При цьому військовим трибуналам дозволялося розглядати справи за так званою спрощеною процедурою. В такому випадку справа розглядалася в присутності обвинуваченого, але без участі адвоката, прокурора, без виклику свідків і без допиту. На таких трибуналах рішення приймалися за 15-20 хвилин, а присутність обвинуваченого була простою формальністю [15, с. 288, 310].

Виключення становили лише відкриті судові процеси. В СРСР вони проводилися в повоєнний час у два етапи. Перші з них відбулися в кінці 1945 – на початку 1946 р. у Києві, Миколаєві, Брянську, Смоленську,

Великих Луках, Мінську та Ризі. На них було засуджено 84 військових злочинця, більшість із яких отримали смертний вирок. Фактично це були показові процеси, приурочені до проведення Нюрнберзького міжнародного трибуналу.

Друга серія відкритих судових процесів над військовими злочинцями в СРСР була проведена у жовтні-грудні 1947 р. Згідно постанови РМ СРСР від 10 вересня 1947 р., вони відбулися у Сталіно, Севастополі, Бобруйську, Чернігові, Полтаві, Вітебську, Новгороді, Кишиневі та Гомелі. Покарання отримали 143 військових злочинця [3, с. 147]. У порівнянні з першим етапом відкритих судових процесів, на другому не було винесено жодного смертного вироку, що пояснюється скасуванням смертної кари в СРСР за законом від 26 травня 1947 р.

Власне скасування смертної кари в СРСР і проведення нових відкритих судових процесів пояснюється посиленням тиску з боку світової спільноти, яка звинувачувала радянську державу в порушенні норм міжнародного права. Втім, як СРСР дотримувалася міжнародного права наочно демонструє доповідна записка тодішнього генерального прокурора СРСР А. Вишинського на ім'я В. Молотова від 5 грудня 1942 р., в якій повідомляється, що до військових злочинців прирівнюються особи, звинувачені в порушеннях, за які міжнародне право карає лише короткочасним арештом (спроба втечі, ворожа агітація), а також за звинуваченням у порушенні, яке взагалі не відображене в міжнародному праві – контрреволюційний саботаж [9, с. 57].

З другої половини 1945 р. СРСР бере участь у розробці та ухваленні цілої низки міжнародних правових актів. Серед них угода урядів СРСР, США, Англії та Франції “Про судові переслідування та покарання країн Осі” від 8 серпня 1945 р., Закон № 10 Контрольної ради в Німеччині від 20 грудня 1945 р. “Про покарання осіб, звинувачених в військових злочинах, злочинах проти людства та проти миру”, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 13 лютого 1946 р. “Про видачу та покарання військових злочинців”, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р. “Про злочини геноциду”, “Конвенція про попередження геноциду та покарання за нього” від 9 грудня 1948 р. та ін. [6, с. 5].

Прийняття цих актів було використано радянським урядом для збільшення кількості судових процесів над військовими злочинцями. Їх притягали до відповідальності вже не тільки на основі національного законодавства, а й за Законом № 10 Контрольної Ради в Німеччині. Характерною особливістю процесів періоду після 1947 р. є поновлення їх закритості. Відбувалося це згідно з спільним розпорядженням МВС, Міністерства юстиції та прокуратури № 739/18/311сс від 24 листопада 1947 р. „Про передачу завершених слідчих справ на військовополонених у закриті суди за місцем перебування злочинців” [15, с. 288]. Згідно з розпорядженням вимагалось всі справи розглянути в грудні „без участі сторін та без виклику свідків.”

В січні 1948 р. в Москві відбулася всесоюзна нарада працівників МВС, під час якої міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов поставив питання про виявлення в таборах військовополонених осіб, які підходять під визначення „нацистський злочинець” [15, с. 311]. При цьому широко застосовувалася директива № 38 Контрольної ради в Німеччині щодо відповідальності членів злочинних організацій. У СРСР застосовувався формальний принцип: це означало, що військовополоненому було достатньо формально належати до СС, СД, GESTAPO, РСХА, НСДАП, СА, щоб автоматично отримати звинувачення [6, с. 8]. У такому випадку вирок виносився переважно за ст. 58 п. 6 Карного кодексу союзних республік (шпигунська діяльність). Спостерігаються також тенденції прискореного розгляду справи та підготовки звинувачення [15, с. 311].

Повернення до практики закритих судових засідань пояснюється складністю збору переконливих доказів вини військовополонених. Впливали також і зовнішні фактори. З весни 1949 р. гостро постає питання репатріації військовополонених. СРСР потребував для відбудови зруйнованого війною господарства великої кількості робочої сили, тому і почався посилений пошук „нацистських злочинців”, які не підлягали репатріації.

Після смерті Й. Сталіна ситуація змінюється. Перш за все було скасовано військові трибунали військ МВС-МДБ і відмінено спрощену процедуру розгляду справ підсудних [15, с. 288]. Розпочався також перегляд справ військовополонених, засуджених за ст. 58 Карного кодексу союзних республік, внаслідок чого багатьом засудженим покарання було відмінено за відсутністю складу злочину, або пом'якшено за браком доказів [6, с. 8].

Остаточно питання іноземних військових злочинців в даний період було вирішене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 вересня 1955 р., за яким всі військовополонені та інтерновані особи західних країн, які відбували покарання на території СРСР, достроково звільнялися.

Таким чином, ставлення радянської влади до питання карної відповідальності військових злочинців протягом 1941-1955 рр. зазнало значних змін. На початковому етапі війни визначення військових злочинців і їх відповідальності відбувалося на основі виключно радянського законодавства. З 1942 р., внаслідок участі в антигітлерівській коаліції, СРСР бере участь у розробці та ухваленні низки міжнародних законодавчих актів і, відповідно, починає використовувати в судовій практиці норми міжнародного права. В той же час, приєднання СРСР до міжнародних правових договорів мало скоріше декларативний характер. За винятком окремих епізодів, судові процеси над військовими злочинцями проводилися в закритому порядку, з численними порушеннями правових норм, а самі підсудні нерідко обиралися за формальними ознаками. Одночасно діяли й позасудові органи (Особливі Народи НКВС і НКДБ).

На зміну ставлення радянської влади до даної проблеми впливали як внутрішні, так і зовнішні фактори. Тиск із боку світової спільноти змушував радянське керівництво на певні поступки: проведення відкритих

судових процесів (хоча й вони перебували під наглядом і контролем уряду і зрештою носили показовий характер), прискорення репатріації осіб, які перебували під підозрою у скоєнні злочинів. Докорінно ситуація змінюється зі смертю Й. Сталіна, коли скасовуються позасудові органи розгляду справ військовополонених і починається перегляд вже винесених вироків. Закінчується процес достроковим звільненням осіб, які відбували покарання за військові злочини.

Примітки

- ¹ Алексеев Н.С. Ответственность нацистских преступников. – М.: Международные отношения, 1968.
- ² Алексеев Н.С. Злодеяние и возмездие. – М.: Юрид. литература, 1986.
- ³ Безбородова И.В. Иностранные военнопленные и интернированные в СССР // Отечественная история. – 1997. – № 5.
- ⁴ Галицкий В.П. Вражеские военнопленные в СССР // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 9.
- ⁵ Галицкий В.П. Проблема военнопленных и отношение к ней СССР // Советское государство и право. – 1990. – № 4.
- ⁶ Галицкий В.П. Репрессивная политика советского правительства в отношении иностранных военнопленных (1939-1956). // Актуальные проблемы археографии, источниковедения и историографии: Материалы к Всероссийской научной конференции, посвященной 50 - летию Победы в Великой Отечественной войне / М.А. Безнин (гл. ред.); РАН, Институт Российской истории. – Вологда: Русь, 1995.
- ⁷ Карпов В. Пленники Сталина. – К., Львов, 1997.
- ⁸ Конасов В.Б. Гриф секретности снят. К истории немецких военнопленных в СССР. – М.: Воениздат, 1993.
- ⁹ Конасов В.Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые, политические аспекты. – Вологда: Русь, 1996.
- ¹⁰ Конасов В.Б. Узники войны // Новый часовой. – 1994. – № 1.
- ¹¹ Левин Д.Б. Об уголовной ответственности военнопленных // Вопросы уголовного права. Сборник 1. – М., 1966.
- ¹² Минасян Н.М. Международные преступления Третьего рейха. Саратов, 1977.
- ¹³ Ромашкин П.С. Военные преступления империализма. М.: Госюриздат, 1953. - 439 с.
- ¹⁴ Сергійчук В. Новітня которга. К.: ТОВ „ Українська видавничка спілка”, 2001.- 186 с.
- ¹⁵ Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи. Военнопленные и интернированные в Украине (1939-1953 гг.). – К.: Парламентское издательство, 2002.

Ольга ГАЛИЧ
(м. Київ)

До питання про антисемітські настрої мешканців визволеного Києва (1943-1944 рр.): на матеріалах архівів радянських спецслужб

У статті зроблено спробу дослідити питання про антисемітські настрої населення столиці України у період після визволення від нацистської окупації. Підкреслюється, що посилення антисемітизму було спричинено тяжкими умовами війни, різноманітними провокаціями на національному ґрунті та суперечливою політикою держави.

Olga GALICH (Kyiv) To the question of anti-semitic views of habitants of exempt Kyiv during (1943-1944): according to materials of archives of the Soviet special services

An attempt to inquire into a question of anti-semitic views of population of the capital of Ukraine during the period after releasing from nazi occupation is done in the article. Increasing of anti-semitism, caused by difficult war situation, various provocations on national questions and contradictory policy of the state are pointed.

У ході звільнення території України від німецько-фашистських окупантів, органами НКВД УРСР у великих містах були зафіксовані випадки антисемітських висловлювань із боку місцевого населення, що мали тенденцію до зростання. В окремих випадках мали місце навіть відкриті виступи погромного характеру [1]. У спецповідомленнях НКВД це пов'язувалося з впливом німецької та української націоналістичної пропаганди часів окупації [2].

У пропонованому дослідженні розглядається ситуація з антисемітськими настроями населення м. Києва періоду осені 1943 – 1944 рр., як найбільш тенденційна для всієї постокупованої України. Джерельною базою

праці є маловідомі архівні документи із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Галузевого державного архіву Служби Безпеки України.

Після 6 листопада 1943 р., коли Київ було звільнено від німецької окупації, місто поволі поверталось до мирного життя: відновлювалася радянська влада, починалася відбудова господарства, налагоджувався побут мешканців. До столиці потягнувся потік громадян різних національностей, які до війни мешкали в Києві, зокрема й єврейське населення. Саме стосовно останніх агентурною мережею НКВС і НКДБ, а також партійними і радянськими органами були зафіксовані прояви національної нетерпимості на побутовому рівні.

У спецповідомленні обкому КП(б)У, датованому квітнем 1944 р., відзначається: “Останнім часом у Києві зафіксовано численні випадки проявів національної нетерпимості та ворожнечі між громадянами єврейської національності, які поверталися до Києва, та українцями й росіянами. На цьому ґрунті поширюються провокаційні чутки” [3]. Характерний приклад. Громадянка Г.І. Брант, повернувшись із евакуації до Києва почала поширювати чутки про те, що все населення, яке перебувало в окупації, підлягатиме виселенню, а Україна буде заселена євреями, що за одного померлого єврея буде знищено 30 росіян, а якщо хтось чіпатиме євреїв, то для росіян буде влаштована варфоломівська ніч [4]. Такі, м'яко кажучи, несвідомі розмови лише загострювали і так доволі суперечливу ситуацію в місті.

Проявом суспільної напруженості такий випадок на одному з київських базарів: Інвалід Великої Вітчизняної війни, нагороджений медалями „за бойові заслуги” торгувався при купівлі цукерок з продавчиною, доречі, україною за національністю. Ймовірно, торгування не було успішним і ветеран прийнявши жінку за єврейку в образливій формі висказав на її адресу ряд антисемітських висловлювань. У відповідь на це вона вдарила громадянина пляшкою по голові, від якого він втратив свідомість і був направлений в госпіталь [5]. Як наслідок містом поширилися чутки про те, як на базарі „єврейка вбила офіцера Червоної армії” [6].

В результаті розповсюдження провокаційних чуток, було зафіксовано ряд антисемітських проявів. Так учениці шостого класу жіночої школи № 44, розповідали про випадок на ринку та закликали до знищення євреїв, оскільки „вони б'ють військових” [7]. Ще один, безглуздий та жорстокий інцидент стався 23 липня 1944 року на вулиці Хоривій, в будинку № 8, з третього поверху було зкинута Хоменко Віру Микитівну, інваліда війни 52-х років, сина якої було вбито на війні [8]. В ході розслідування було встановлено наступне: в квартиру, яку займала Хоменко, з'явилась Лівшиць Єлизавета, що проживала в даній квартирі до окупації. Лівшиць запропонувала Хоменко звільнити помешкання за велику суму грошей, але отримала відмову. Невдоволена Лівшиць Є. І., за допомогою інваліда Вітчизняної війни Большаш Г.А., єврея за національністю, викунули Хоменко з вікна квартири, яка при падінні з третього поверху розбилася на смерть [9]. У зв'язку з цим випадком, на Житньому базарі Києва, мали місце висловлювання антисемітсько-погромного характеру, а на ринкових ятках були розклеєні листівки із закликами „бити євреїв” [10].

Невдоволення дорожнечею та й, загалом незадовільне становище населення Києва, а також поширення чуток, спричинило ще один показовий випадок на тому ж таки Житньому базарі. Громадянка Бланш-Панич, яка повернулася із Уральська до звільненого Києва, купуючи хліб через ціну посварилася з продавцем. В розпалі сварки вона заявила: „... Мало вас з балконів скидали. Це лише початок. Якщо нас, євреїв, розстрілювали німці, то тепер ми будемо вас розстрілювати і вішати” [11].

Подібний випадок стався і на Межигірській вулиці, коли в квартиру, де проживав Хоменчук Д.М., з'явився сержант Червоної армії єврей за національністю і заявив, що до війни мешкав у цій квартирі та попрохав повернути речі, які належали йому. Хоменчук відмовився віддати речі й підняв галас, що його „б'ють євреї”. Таким чином його дружина з сусідкою, озброївшись ножами та виделками, намагались побити сержанта. Прибула міліція завадила можливий трагедії [12].

У цьому ж спецповідомленні наводиться ще один подібний випадок, що дозволяє зробити висновок про системний характер проблем, пов'язаних з антисемітськими настроями у звільненому від окупації місті. Отже, в квартиру по вул. Саксаганського до громадянки Громової зайшов начальник житлово-побутового відділу УТЛК НКГБ Буховер, з метою проведення переселення в іншу квартиру, підтверджене відповідними документами. Громова, не бажаючи звільняти помешкання, підняла істеричний галас. До місця події збіглися мешканці будинку і, звернувши увагу на єврейську національність Буховера, в зневажливій формі почали викрикувати: „... євреї і працівники НКГБ б'ють людей” [13]. На місце події прибули голова Сталінської Райради прокурор, які не розібравшись у ситуації та законності дій Буховера, заборонили йому здійснювати переселення Громової. Наведений вище випадок може свідчити, про упередженість не лише звичайних громадян, а й керівників різних відомств і служб.

Напруга в Києві призвела до низки безглузвих ситуацій пов'язаних з поширенням антисемітизму серед мешканців міста. Траплялися випадки побиття, образ, знущань, незаконних дій стосовно єврейського населення Києва. Однак, “підливали жару у вогонь” і самі євреї погрожуючими висловлюваннями, різноманітними звинуваченнями, необґрунтовано називаючи опонентів „фашистами” і “антисемітами”, погрожуючи „розправою з російським народом” [14], розпалюючи взаємну ненависть один до одного.

Прояви антисемітизму були притаманні не лише цивільному населенню, а й вищому керівництву, про що свідчить анонімна заява, надіслана до ЦК КП(б)У 14 липня 1944 р.: “На Україні розвивається неприпустимий антисемітизм, що дуже сильно проявляється в апараті ЦК КП(б)У та РНК України [15]. Для підтвердження цього можна навести кілька характерних випадків. Систематично висловлював свої антисемітські погляди Сезоненко Є.К. – заступник керівника бюро з обліку та розподілення робочої сили при РНК УРСР. Заявляючи,

що „євреї ніколи не працювали, шукають легке життя, вони – непридатні для праці”. Заступник наркома місцевої паливної промисловості Гайдамаченко мав подібні думки, висловившись про те, щоб „жоден євреї не працював у столовій наркомату”. У цьому ж таки наркоматі, Басенко взагалі заборонив приймати на роботу євреїв офіціантами та кухарями [16].

У Наркомторзі УРСР серед співробітників ходили чутки про те, що урядом встановлені ліміти для євреїв по наркоматах і торговельній мережі міста. Наркомторг та інші цивільні наркомати можуть мати у своєму складі не більше 5 % євреїв, НКГБ — 10 %, а торговельна мережа міста – до 25 %, причому не на керівних посадах [17].

Було встановлено, що керівники окремих установ і підприємств безпідставно відмовляли євреям у прийомі на роботу [18]. Так наприклад, дирекція взуттєвої фабрики № 8 отримала ділянки для індивідуальних городів своїм керівним працівникам. Коли було складено список, в якому було чотири єврея-керівника, то директор фабрики трьох із них викреслив, додавши до списку сторонніх осіб [19].

Варто зазначити, що все частіше траплялися випадки провокаційного характеру, ініціаторами яких були особи єврейської національності, які й породжували антисемітські прояви. Ці факти провокацій виражаються в поширенні чуток про те, що, нібито, керівні посади в державному апараті УРСР найближчим часом повинні обійняти євреї, а українці будуть вигнані та покарані за прояви антисемітизму. Більше того, поширювалися чутки про антисемітську політику уряду УРСР і особисто М. Хрущова, тому мають статися зміни в складі уряду і т.п. [20]. Це можна пояснити враженням від етнічних чисток і жахливого досвіду Другої світової війни, знищення радянських євреїв нацистами та повсюдне їх цькування привели до того що багато євреїв почали активно повертатись до своїх національних традицій.

Слід навести ще один приклад провокацій. Після звільнення Києва Мариненко В.П. почала працювати в Подільському райкомі, де займалася розпалюванням національної ворожнечі. Вона відкрито заявляла: „Скоро всіх українців звідси виженуть, оскільки, вже почали приїздити євреї” [21]. Спромоглася зібрати 14 підписів під листом на ім'я М. Хрущова, а зі звільненням з роботи Мариненко почала посилено поширювати провокаційно-антисемітські чутки, заявляючи, що євреї підкупили керівників партійних працівників, співробітників НКГБ, НКВД та ін. [22]. Також вона розповідала про те, що відвідувала самого М. Хрущова, розповідала йому про становище в Подільському райкомі, і він нібито говорив, що всі справи в Подільському районі йдуть погано, бо господарі євреї. Подібні чутки, потрапляючи в маси, призводили до посилення антисемітських проявів і відкритих ворожих дій та висловлювань по відношенню до євреїв.

Об'єктивне та неупереджене вивчення та глибоке переосмислення складних епізодів історичного дозволить поліпшити й гармонізувати суспільство, позитивно вплинути на формування суспільної свідомості українців, як громадян незалежної держави. Розкриття нових фактів, публічні обговорення сприятимуть порозумінню і толерантному ставленню один до одного

Примітки

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 1363. – Арк. 1.
- ² Там само. – Арк. 2.
- ³ Державний архів Служби безпеки України (далі ДА СБ України). – Ф. 79 — Оп. 1 – Од. зб. 5. – Арк. 10.
- ⁴ ДА СБ України. – Арк. 10 зв.
- ⁵ Там само. – Арк. 10 зв.
- ⁶ Там само. – Арк. 11.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само. – Арк. 11 зв.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Там само. – Арк. 12.
- ¹² Там само. – Арк. 11 зв.
- ¹³ Там само. – Арк. 12.
- ¹⁴ Там само. – Од. зб. 3 — Арк. 81 зв.
- ¹⁵ Там само. – Ф. 16 — Оп. 37 — Од. зб. 2. – Арк. 43.
- ¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 1363. – Арк. 7.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 8
- ¹⁸ Там само. – Арк. 2.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 8.
- ²⁰ Там само. – Арк. 3.
- ²¹ Там само. – Арк. 8.
- ²² Там само. – Арк. 9.

Михайло ТЕРЕНТЬЄВ

(м. Київ)

Перевірко-фільтраційні пункти НКВС для “переміщених осіб” на території України у 1944 р.

У праці зроблено спробу документального аналізу особливостей організації та функціонування перевірко-фільтраційних пунктів НКВС у прикордонній зоні Української РСР на початку розбудови системи репатріаційних органів у другій половині 1944 р. У цьому зв'язку розглянуто передумови і причини облаштування цих режимних установ органів репатріації, динаміку їх організації на території республіки у вересні-грудні 1944 р.

Mykhajlo TEREENT'EV (Kyiv) Revisionary posts of NKVS for the “repatriated persons” on the territory of Ukraine in 1944

The attempt of documentary analysis of features of organization and functioning of revisionary posts of NKVS in the boundary areas of USSR at the beginning of re-erecting of the system of repatriational departments in the second half of the 1944 is done. Pre-conditions and reasons of organization of those regime departments of repatriation are reviewed in their connections, dynamics of organization on the territory of republic during September-December 1944.

У завершальний період Другої світової війни особливої актуальності в таборі Антигітлерівської коаліції набуло питання повернення на Батьківщину громадян, які в силу різних причин чи життєвих обставин опинилися поза межами своїх держав. У міжнародно-договірній практиці середини ХХ століття за цією категорією людей закріпився термін – “переміщені особи”.

Проблема репатріації “переміщених осіб” – громадян СРСР упродовж повоєнного півстоліття фактично була виведена за межі серйозного предметного наукового студіювання. Причини банально традиційні. Небажання існуючого політичного режиму відкривати широкому загалу не зовсім зручні факти радянської дійсності, а як наслідок – закритість архівних фондів колишнього СРСР. Природно, що відсутність доступу до автентичних джерел не лише зумовила численні історіографічні лакуни у цій апріорі контраверсійній і політично заангажованій проблемі, але й спричинила появу низки непідтверджених документально суджень, сприяла поширенню ідеологічної міфотворчості, відголоски якої закріпилися на сторінках наукових праць.

У 1944-1945 рр. НКО та НКВС СРСР організували у прикордонній зоні Української РСР, в областях і районах республіки цілу мережу органів та установ по репатріації “переміщених осіб”. Серед них різного роду перевірко-фільтраційні, збірно-пересильні та приймально-розподільчі пункти, відділи у справах репатріації при виконкомах місцевих Рад. Одними з перших у шеругу цих установ з'явилися так звані перевірко-фільтраційні пункти (ПФП), що знаходилися в оперативному підпорядкуванні Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР, проте в питаннях повсякденної роботи з репатріантами були підзвітні відповідним урядовим структурам Української РСР.

У праці зроблено спробу документального аналізу особливостей організації та функціонування перевірко-фільтраційних пунктів НКВС у прикордонній зоні Української РСР на початку розбудови системи репатріаційних органів у другій половині 1944 р. У цьому зв'язку розглянуто передумови і причини облаштування цих режимних установ органів репатріації, динаміку їх організації на території республіки у вересні-грудні 1944 р. В основу джерельної бази нашого дослідження покладено архівні документи Відділу у справах репатріації радянських громадян РНК УРСР із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Питання щодо передумов і причин створення репатріаційних органів у СРСР на завершальному етапі Другої світової війни знайшло певне висвітлення та оцінку в пострадянській історіографії. Йдеться передусім про праці російських істориків, згадані нами в історіографічному огляді. У публікаціях другої половини 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. учені називають дві головні передумови розбудови системи органів репатріації в Радянському Союзі у кінці 1944 р. Насамперед – це завершення визволення окупованої радянської території від нацистів і вихід Червоної Армії на територію країн Центральної і Південної Європи, а також наявність поза межами СРСР близько 5 млн. радянських громадян із числа “переміщених осіб”.

Причинами організації такої категорії режимних установ НКВС, як перевірко-фільтраційні пункти (ПФП) більшість дослідників убачають не стільки необхідність транзиту репатріантів через державний кордон СРСР, скільки важливість їх політичної та ідеологічної фільтрації. Результатом такої перевірки репатріантів мала стати ізоляція виявлених “злочинних елементів” і “підозрілих осіб”. У діловодстві НКВС ці репатріанти долучалися до широкої категорії – “спецконтингент”. До його числа мали всі шанси потрапити не лише колишні колаборанти, але й військовополонені, “остарбайтери”, біженці, інші громадяни, які з власної волі чи за інших причин опинилися в роки війни за межами державних кордонів СРСР. Особливу категорію

спецконтингенту становили радянські громадяни – етнічні німці, кримські татари, представники народів Північного Кавказу – вони підлягали депортації у віддалені східні і північні райони СРСР.

Наразі прикордонна зона Української РСР, що була водночас і західним кордоном Радянського Союзу, виявилась доволі підходящим для облаштування тут різного роду спеціальних установ радянських силових органів, основною функцією яких стала фільтрація та перевірка потоку репатріантів. Серед інших установами такого профілю були й перевірконо-фільтраційні пункти (ПФП) Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР.

Початок організації ПФП НКВС, як і усієї системи органів репатріації, було покладено 24 серпня 1944 р. постановою ДКО СРСР № 6457-сс “Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезених німцями, а також тих, хто з різних причин опинився за лінією кордону між СРСР і Польщею” [1]. Рішенням Державного Комітету Оборони організація перевірконо-фільтраційних пунктів покладалося на НКВС СРСР. Місцем розташування ПФП були визначені прикордонні залізничні станції на території західних областей Білоруської РСР, а також західних і південно-західних областей України.

Справа організації ПФП НКВС увійшла в практичну площину діяльності відомства вже на початку вересня 1944 р. Зокрема, в Українській РСР вісім таких пунктів передбачалося розмістити на території п’яти областей: трьох західних – Волинської, Дрогобицької та Львівської, і двох південно-західних – Ізмаїльської та Чернівецької.

№ пп	Місце дислокації	Ліміт (осіб)	Начальник ПФП	Початок роботи	Примітки
1.	м. Володимир-Волинський, Волинська обл.	3000	полковник Курпас	15.09.44 р.	
2.	сmt. Любомль, Волинська обл.	3000	підполковник Макаров	16.09.44 р.	Ліквідовано у грудні 1944 р.
3.	м. Рава-Руська, Львівська обл.	3000	підполковник Боровков	12.09.44 р.	
4.	сmt. Яворів, Львівська обл.	3000	підполковник Капітонов	16.09.44 р.	
5.	сmt. Хирів, Дрогобицька обл.	3000		10.09.44 р.	
6.	сmt. Мостиськ, Дрогобицька обл.	3000	полковник Полешкін	8.09.44 р.	
7.	м. Болград, Ізмаїльська обл.	3000	лейтенант Морозов		
8.	м. Чернівці	3000	підполковник Макаров	XII.1944 р.	Організований у середині грудня 1944 р.

Таблиця 1. Дислокація перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС СРСР на території Української РСР, станом на 31 грудня 1944 р.[2].

Як видно з поданої вище таблиці, ПФП НКВС на території Української РСР розміщувалися у прикордонній зоні на відстані кількох десятків кілометрів від лінії державного кордону СРСР, на залізничних шляхах, що вели з Польщі і Румунії до України. Виключення становили лише пункти у Володимирі-Волинському та Яворові, які не мали прямого залізничного сполучення із закордонням.

В умовах спричиненої війною розрухи, браку придатних приміщень і найнеобхіднішого обладнання, керівництво пунктів ладне було використати для утримання контингенту будь-які, навіть малопристосовані, приміщення. У доповідній записці, надісланій на ім’я голови РНК УРСР М.С. Хрушова 18 вересня 1944 р., нарком внутрішніх справ республіки В.С. Рясной повідомляв: “У Мостиську перевірконо-фільтраційний пункт займає житловий будинок казарменого типу, здатний вмістити до 2500 осіб, який розміщується на центральній вулиці в зоні розташування НКВС і НКДБ ... У Хиріві для перевірконо-фільтраційного пункту відведені приміщення колишнього жіночого монастиря, які до війни займали військові частини. Приміщення загалом пристосовані для житла, обладнані ліжками та нарами і здатні вмістити понад 10000 осіб. ... У Раві-Руській перевірконо-фільтраційний пункт займає два цілком відповідних вимогам пункту будинки, місткістю до 1500 осіб ... У Володимирі-Волинському для перевірконо-фільтраційного пункту відведено будинок казарменого типу на 3000 осіб, що має 42 кімнати і розташований на території військового містечка ... У Любомлі – виділено за рахунок житлового фонду 5 будинків на 56 кімнат, здатні повністю прийняти та розмістити 3000 осіб ...” [3].

Цей самий документ дозволяє скласти уявлення і про перші конкретні кроки на шляху організації мережі ПФП НКВС у західних областях України: “Начальники перевірконо-фільтраційних пунктів, призначені НКВС СРСР, прибули на ввірені їм пункти та спільно з начальниками НКВС у Львівській, Дрогобицькій і Волинській областях із перших чисел вересня цього року приступили до організації пунктів. Разом із ними прибули голови фільтраційних комісій і частина працівників пунктів. Решта працівників продовжують ще прибувати ...” [4] Як видно з таблиці 1, найпершим 8 вересня 1944 р. розпочав приймати контингент ПФП у Мостиську (Львівська

обл.). На пункт у Хирові (Дрогобицька обл.) перші репатріанти надійшли 10 вересня. Рава-Руський перевірконо-фільтраційний пункт почав фільтрацію “переміщених осіб” 12 вересня, а Володимир-Волинський, Любомльський і Яворівський прийняли поверненців на перевірку 15-16 вересня 1944 р. [5]

У роботі ПФП НКВС, особливо в перші тижні і місяці їх діяльності, спостерігалися численні проблеми, більшою мірою пов’язані з матеріально-побутовою необлаштованістю приміщень, браком найнеобхіднішого приладдя, продовольства, палива, одягу і взуття, ліків і медичного обладнання. Архівні документи – доповідні записки начальників пунктів, довідки контролюючих інстанцій, листи і звернення чиновників республіканських органів репатріації досить повно ілюструють ту складну ситуацію, в якій доводилося працювати співробітникам ПФП у початковий період роботи цих режимних установ. Так, начальник Любомльського перевірконо-фільтраційного пункту, підполковник держбезпеки Макаров у доповідній записці на адресу уряду Української РСР 10 жовтня 1944 р. скаржився не лише на матеріально-побутову скруту, але й на повну байдужість районної влади у справі облаштування приміщень пункту, його забезпечення найнеобхіднішим – будівельними матеріалами, меблями, паливом, транспортом, харчуванням, одягом і взуттям для репатріантів. Характеризуючи участь інших органів влади і військових у обладнанні ПФП він писав: “Районні органи нам не допомогли навіть у тому, щоб звільнити займану прикордонним загonom половину нашого будинку ... Наразі прикордонний загін звільняючи приміщення, приводить їх до напівзруйнованого стану, знімають віконні рами та двері, виймають і вивозять із собою обладнання печей. У результаті ... знову прийдеться займатися капітальним ремонтом цих приміщень ...” [6].

Подібне становище спостерігалось й на інших перевірконо-фільтраційних пунктах регіону. Заступник наркома внутрішніх справ УРСР, полковник І.Л. Лобуренко у довідці, надісланій 3 жовтня 1944 р. на адресу начальника відділу по репатріації радянських громадян РНК Української РСР М. Зозуленка, повідомляв: “Більшість приміщень пунктів вимагають великої роботи з підготовки їх до зими. У приміщеннях Володимир-Волинського пункту вибито багато скла в більшості віконниць, ... зруйновано пічне опалення. Аналогічне становище і в приміщеннях Хирівського пункту, ... у якому більшість будівель пошкоджено пожежею... Ремонт приміщень пунктів до зими затримується через відсутність відповідних будівельних матеріалів ... і робочої сили, яких керівництво пунктів не має, а місцеві радянські органи і господарські органи не надають, повною мірою, допомоги пунктам ... На ряді пунктів не повністю обладнані харчоблоки і санізолятори ... Усі пункти потребують невідкладної допомоги ... у справі заготівлі та завезення палива”. Наостанок заступник наркома просив керівника республіканського відділу репатріації допомогти в облаштуванні перевірконо-фільтраційних пунктів на території Львівської, Волинської, Дрогобицької а Ізмаїльської областей [7].

До матеріально-побутових негараздів у початковий період функціонування ПФП додавалися і кадрові проблеми. Мізерна заробітна плата, відсутність довгострокової перспективи праці, можливостей кар’єрного зростання не надто приваблювали, а тому “кадровий голод” був явищем доволі характерним для перевірконо-фільтраційних пунктів. Якщо співробітників НКВС направляли на роботу до ПФП у наказовому порядку, а відтак ця квота у штатному розкладі пунктів зазвичай була укомплектована, то цивільні особи не надто бажали зв’язувати себе такою працею. Особливо це стосувалося фахівців медичної галузі – лікарів і фельдшерів. Так, ще через місяць від початку прийому перших репатріантів на ПФП Володимира-Волинського, у штаті цього пункту залишалися вакантними посади начальника санітарного ізолятора і лікаря [8].

Не дивлячись на побутову необлаштованість, матеріальну скруту і гостру нестачу найнеобхіднішого, ПФП ще в ході організаційного періоду розпочали прийом, перевірку і розподіл репатріантів. Наприклад, ПФП Любомля з 16 вересня по 10 жовтня 1944 р. здійснив перевірку 342-х осіб. У зв’язку з цим начальник пункту писав до Києва: “Прийом і відправлення радянських громадян, які проходять через пункт, відбувається організовано: на пункт доправляються військовими частинами, а відправляються силами пункту із вузлової залізничної станції Ковель. Спеціальних вагонів для перевезення спецконтингенту на місця ст. Любомль не надає, при цьому посилаючись на відсутність дозволу управління залізниці... Підготовкою до зимових перевезень контингенту ні станція Любомль ні управління залізниці не опікуються. Випадків пропуску неоформлених і таких які не пройшли фільтрацію радянських громадян ... не було, проте були до закриття кордону, і трапляються тепер – при наявності прикордонної охорони, випадки проникнення радянських громадян через кордон повз фільтраційний пункт” [9]. За домовленістю з військовим комендантом та адміністрацією станції Володимир-Волинський, у вересні-жовтні 1944 р. здійснював відправлення перевіреного контингенту місцевий ПФП. “У зв’язку з незначним надходженням на фільтраційний пункт, - писав до Раднаркому Української РСР його очільник, полковник Курпас, - масової організації відправки не вимагається, а відправка окремих громадян відбувається без затримки. Створені на ПФП умови не дозволяють контингенту піти з пункту не перевіреним ... ПФП загалом підготовлений до щоденного прийому 350-ти радянських громадян” [10].

Як свідчать документи, факти уникнення “поверненнями” перевірки у фільтраційних комісіях на початковому етапі репатріації були не такими вже й поодинокими. Наприклад, доповідаючи 4 грудня 1944 р. про результати перевірки прийому та облаштування репатріантів Полтавщини, референт відділу у справах репатріації радянських громадян при РНК УРСР А.І. Васюхно писала: “Розмовляючи із дівчатами, які прибули із Перемишля – Зінаїдою Скворцовою і Марією Квітка – я встановила, що багато [репатріантів – Авт.] прибуває з допомогою військових частин не побувавши на фільтраційному пункті, а харчуванням і грішми також забезпечувалися військовими...” [11].

Підсумовуючи відмітимо, що формування мережі перевірко-фільтраційних пунктів почалося ще до того, як було прийняте урядове рішення про організацію державних органів по репатріації “переміщених осіб”. У тому, що справу організації ПФП було доручено НКВС немає нічого дивного, адже основним завданням цих пунктів мало стати не сприяння в поверненні репатріантів на батьківщину, а їх політична та ідеологічна фільтрація, відокремлення “ворожих елементів” і підозрілих осіб від загальної маси тих хто повертався. Серед радянських спецслужб саме НКВС мав необхідний досвід та усі можливості організувати таку фільтрацію в широких масштабах.

Примітки

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) – Ф. Р. 2. – Оп. 7. – Од. зб. 1727. – Арк. 5.

² *Таблицю складено автором за даними: ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 1727. – Арк. 5-7зв., 9-12.*

³ *ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 1727. – Арк. 5зв. – 7.*

⁴ *Там само. – Арк. 5.*

⁵ *Там само. – Арк. 5зв., 6зв., 9-9зв*

⁶ *ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 1730. – Арк. 26зв.*

⁷ *Там само. – Од. зб. 1727. – Арк. 10.*

⁸ *Там само. – Од. зб. 1730. – Арк. 51.*

⁹ *ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 1730. – Арк. 28-28зв.*

¹⁰ *Там само. – Арк. 51зв-52зв.*

¹¹ *Там само. – Од. зб. 1734. – Арк. 37.*

Розділ 5

Історія постіндустріального суспільства (др. пол. XX – поч. XXI ст.)

Роман ШЛЯХТИЧ
(м. Кривий Ріг)

Боротьба радянської влади проти Української греко-католицької церкви у повоєнний час

У статті розкриваються форми і методи боротьби радянської влади проти Української греко-католицької церкви в повоєнний час. Ця боротьба проходила у контексті протистояння радянської влади та ОУН(Б)-УПА. Стверджується, що ліквідацію УГКЦ можна розглядати як один з етапів нищення українського національного підпільного підпілля.

Roman SLYAHNICH (Kryviy Rig) Fight of Soviet government against the Ukrainian greco-catholic church in post-war time

Forms and methods of fight of Soviet government against the Ukrainian greco-catholic church in post-war time are reviewed in the article. This fight was going in the context of opposition of Soviet government and OUN(B)-UPA. It becomes firmly established that liquidation of UGKC can be reviewed as one of the stages of elimination of the Ukrainian national underground.

Християнська церква протягом усієї історії свого існування намагалась поєднувати політичну та релігійну складову в умовах протистояння світській владі. Внаслідок розколу 1054 р. утворюються католицька й православна церкви. Вони мали не лише різні релігійні структури, а ще й на основі свого вчення, створили різні суспільно-ментальні типи цивілізацій. Так виникає західноєвропейська католицька цивілізація та східнослов'янська православна [8].

Західноєвропейська цивілізація пережила багато криз, зокрема й релігійних, проте жодна з них не привела до тотального нищення католицької церкви, її пастви та кліру. Зокрема в XX ст. католицька церква пройшла через формування тоталітарних режимів в Європі (20-30-ті рр.), суспільно-ідеологічну кризу (60-ті рр.) [4, с. 317], але й сьогодні залишається однією з найконсервативніших і наймасовіших світових релігійних конфесій.

У той же час, східнослов'янське суспільство на початку XX ст. потрапило в цивілізаційну кризу, яка відчувається ще й сьогодні. Одним із наслідків цієї кризи стало пасивне споглядання радянського суспільства за нищенням церкви. Так у 20-30 рр. була морально й фізично знищена православна церква в Східній Україні, а в післявоєнний час – греко-католицька церква на західноукраїнських землях. Проте людина без віри жити не може: радянський матеріалізм не зміг повністю замінити християнський ідеалізм, до того ж спрацювали цинічно-прагматичні погляди радянського керівництва. З 1943 р. розпочинається відновлення структури Російської Православної Церкви та її легалізація в СРСР [2, с. 25]. Ціною, сплаченою церквою за це, було її повернення до звичного, ще з часів Петра I, положення слухняного провідника ідей державної влади. Що стосується Української Греко-Католицької Церкви, то остання де-юре була приєднана до РПЦ, а де-факто – загнана в підпілля на багато десятиліть.

Метою нашої роботи є з'ясування причин і обставин, форм і методів боротьби радянської влади з греко-католицькою церквою, та вплив цієї боротьби на етно-конфесійне становище в регіоні.

В українській історіографії питання релігійного життя у повоєнний час досліджували О. Лисенко, В. Войналович, Ю. Волошин, О. Уткін., І. Андрухів. У працях цих авторів розроблені основні напрямки діяльності церкви на західноукраїнських землях, визначено місце християнських ідей в націоналістичній ідеології, розкриті політичні та соціальні умови, в яких проходив Львівський церковний собор 1946 р. Збірники документів під редакцією В. Сергійчука, містять багатий фактичний матеріал, що ілюструє форми і методи боротьби радянської влади проти Української Греко-Католицької Церкви та ставлення місцевого населення до цієї боротьби [7]. Для об'єктивності висвітлення теми ми залучили матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ).

На думку О. Лисенка, у повоєнній радянській історіографії виникла міфологема про симбіоз “українського буржуазного націоналізму” та “клерикальної реакції” в особі греко-католицької церкви. Ці поняття стали синонімами і лише під таким кутом зору поширювались в суспільній думці [6, с. 37]. Хоча насправді все виглядало куди складніше.

ОУН(б) мала радикальні погляди на місце релігії в житті суспільства. Так, ідеологи ОУН(б) визнавали необхідність церкви для морального та етичного виховання суспільства, але в той же час казали про зверхність нації навіть над церквою [6, с. 34]. Із таким трактуванням ролі церкви більшість церковних ієрархів погодитись не могла, важко було пояснити пастві про терор, як метод політичної боротьби, який був притаманним українським націоналістам. З цього приводу неодноразово звертався до українських націоналістів і громадськості митрополит А. Шептицький, закликаючи не порушувати Першої заповіді (“Не вбий”) та не втягувати священників у політичну боротьбу [6, с. 44-45].

Проте ці заклики почуті так не були. Як наслідок, тільки на Волині до 1944 р. від рук ОУНівців загинуло близько 30 священників, серед них були як православні, так і греко-католики [6, с. 45]. Інший спалах насильства по відношенню до греко-католицького духовництва з боку українських націоналістів стався після Львівського собору 1946 р. Тоді священники або переходили у православ'я ризикуючи своїм життям, або, рятуючи себе і своє сумління, одягали цивільний одяг.

У той же час частина греко-католицьких священників була щирими прихильниками українських націоналістів. Вони збирали кошти для ОУН, входили до агентурної мережі українських підпільників, займалися пропагандистською діяльністю [5, с. 54]. З іншого боку, більшість західноукраїнського суспільства не розуміла тієї політичної невизначеності, яка була притаманна керівництву греко-католицької церкви в кінці 30-х – першій половині 40-х рр. XX ст. Таке далеко неоднозначне становище греко-католицької церкви в західноукраїнському суспільстві й вирішила використати радянська влада для її ліквідації по війні.

Боротьба проти греко-католицької церкви проводилась у двох напрямках: ідеологічному та репресивному. Зважаючи на складну суспільно-політичну ситуацію в регіоні, радянський уряд для вирішення цього питання переважно використовував ідеологічні методи впливу на суспільну думку західноукраїнського населення. Так, вже 28 травня 1945 р. була створена Ініціативна група по возз'єднанню греко-католицької та православної церков [9, с. 100]. Практично відразу в центральних і місцевих газетах з'являються звернення цієї групи до народу. Головою Ініціативної групи Г. Костельником у деякі райони направляється особистий представник для популяризації ідеї про “возз'єднання” церков [5, с. 109-110]. На особистих зустрічах із греко-католицьким духовництвом побували всі члени Ініціативної групи, було надруковано велику кількість агітаційної антикатолицької літератури. Нарешті, 8-10 березня 1946 р. було проведено Львівський Собор, рішеннями якого закріплено “возз'єднання” УГКЦ і РПЦ.

За період діяльності Ініціативної групи та при підтримці радянських і партійних органів до кінця 1945 р. погодилися на “возз'єднання” у Львівській області 233 священники із 298 (79 %), Дрогобицькій – 237 із 290 (85 %), у Тернопільській – 188 із 270 (69 %), у Станіславській – 188 з 341 (55 %) та 47 дяків з 390 (12 %) [1, с. 301]. Така велика кількість священників, які погодилися на “возз'єднання”, стала можливою з ряду причин. По-перше – далеко не всі священники зареєстрували власні парафії в республіканській Раді у справах релігійних культів. По-друге – протягом 1945 р. на західноукраїнських землях панувала думка про те, що СРСР, США та Великобританія домовляться про передачу Західної України під владу Польщі, й тоді можна буде відновити греко-католицьку церкву [5, с. 102]. По-третє – влітку 1945 р. керівництво ОУН(б) дало розпорядження не перешкоджати приєднанню греко-католицької церкви до православної аби зберегти свої кадри, створити єдине церковне керівництво в Києві, висунути власного кандидата на митрополичий сан України [5, с. 25].

До тієї частини духовництва та пастви, які не захотіли змінити віру радянські спецслужби застосували відверті репресії. Так, ще 21 квітня 1945 р. у Львові війська НКВС заарештували митрополита УГКЦ Йосипа Сліпого, настоятеля собору Святого Юра Н. Будку та ще 20 священників, 17 оунівців і студентів духовної семінарії [7, с.280-281]. При цьому звинувачення були такими, аби не просто засудити, а ще й дискредитувати їх в очах громадськості. Наприклад, Йосипа Сліпого було звинувачено в отруєнні митрополита А. Шептицького [5, с. 102], а студентів духовної семінарії – в ігноруванні призову до Червоної Армії. 120 з них були направлені на призовний пункт [7, с. 283].

Показовою щодо репресій проти греко-католицького кліру є агентурна справа “Ватиканці”, заведена органами НКВС ще в 1945 р. По справі проходили 11 священників УГКЦ. Їх звинувачували в активній антирадянській агітації, розповсюдженні “пораженческих” чуток щодо радянської влади та в намаганні проводити організовану боротьбу проти православної церкви. Як привід для початку цієї агентурної розробки НКВС використало два реальні факти – лист К.І. Шептицького до Москви з проханням звільнити з-під арешту священників УГКЦ, і спробу В.І. Фіголя організувати групу для боротьби проти православ'я [5, с. 57-59].

Недовіру радянської влади до священників УГКЦ можна пояснити повоєнними суспільно-політичними реаліями західноукраїнського регіону. З іншого боку, ці ж реалії не дозволяли довіряти й тим людям, які, будучи вихідцями із Західної України, активно співпрацювали з радянською владою. Яскравим свідченням цьому може бути агентурна справа “Відродженці”, заведена органами НКВС на членів Ініціативної групи по возз'єднанню Греко-Католицької церкви з РПЦ. Основними фігурантами агентурної розробки тут були 6 осіб на чолі з Г. Костельником. Останніх звинувачували в тому, що, прагнучи зберегти власні кадри, на керівні посади в захід-

ноукраїнських православних єпархіях вони намагаються ставити представників уніатського духівництва, які погодилися перейти в православ'я. Агентурна інформація на того ж таки Г. Костельника свідчила, що “в окремих випадках він проводить агітацію про возз'єднання не з православною церквою, а з Ініціативною групою, говорячи, що, вони залишаються католиками” [5, с. 188-190].

Не менш важливою для радянської влади справою було знищення греко-католицьких монастирів, які продовжували активно використовуватися українськими націоналістами для потреб національно-визвольної боротьби. У своїх листах до Московського патріарха Олексія Г. Костельник зазначає, що на західноукраїнських землях існують три греко-католицькі чернечі ордени – василіани, студіти, редемптористи, що мають власні монастирі [3, с.7]. Так, монастир василіан, який знаходився в с. Гошеві Болехівського району Станіславської області протягом 1947 р. використовувався “вороже налаштованими до радянської влади угрупованнями” [10, арк. 89]. Тому, ще з 1947 р. у цій обителі було монастирі заборонено проводити богослужіння, а також висилено з монастиря всіх чужих ченців. З листопада 1949 р. розпорядженням Станіславського облвиконкому чоловічий монастир у Гошеві було ліквідовано, а ченців запропоновано переселити до діючої ще тоді Унівської обителі Львівської області. Проте ченці на це не погодились, а тому 26-27 березня 1950 р. шестеро молодших із них були заарештовані органами МВС, решту ж насильно доправили доживати свій вік у будинок для літніх людей [1, с. 320-321].

Іншим прикладом може бути доля ченців Жолківського монастиря ордену василіан, шестеро з яких проходили по агентурній справі “Монахівці”. Останніх звинувачували у зв'язках з українськими націоналістами, вихвалюванні німецько-фашистського устрою, виготовленні антирадянської агітаційної літератури [5, с. 195].

Отже, до 1949 р. структура УГКЦ на території Західної України була практично знищена. З 2769 греко-католицьких церков, що були в цьому регіоні в 1946 р., на 1 вересня 1949 р. залишилося лише 175, а з 1280 священників, залишилось усього 178. Незмінною залишилась лише кількість монастирів – 5, а на Закарпатті їх чисельність навіть збільшилась (із 13 у 1946 р. до 17 – у 1949 р.) [11, арк. 278]. Це пояснюється тим, що основні заходи по ліквідації УГКЦ до 1949 р. здійснювались на території Західної України в рамках боротьби проти націоналістичного руху Опору. На Закарпатті ж оунівців було не багато, та й вони не були тісно пов'язані з греко-католицькою церквою.

Заходи щодо ліквідації уніатської церкви викликали неоднозначну реакцію серед місцевого населення. Міське населення розділилося на людей, які критикували заходи влади, і на тих, хто їх підтримував [7, с. 284-285]. Сільське населення опинилося в складніших умовах: з одного боку, тиснула радянська влада та православні священники, з іншого – українські націоналісти та греко-католицьке духівництво. Тому, в тих районах, де радянська влада була слабкою, переважало негативне ставлення до нищення УГКЦ, в інших районах – хоча і створювались православні церкви, але паства віддавала перевагу греко-католицькій вірі.

Підсумовуючи наведене вище підкреслимо, що боротьба радянської влади проти греко-католицької церкви здійснювалась у контексті боротьби з українськими націоналістами. Аби ще більше не дестабілізувати і так у край складну ситуацію в регіоні основними методами боротьби проти УГКЦ були пропаганда та агітація. Репресії застосовувалися таким чином, щоб не зробити з греко-католицьких священників і віруючих мучеників, а відтак не дати підстав для героїзації греко-католицької церкви. У свою чергу, це призвело до того, що в повоєнний час українська греко-католицька церква почала активніше співпрацювати з українськими націоналістами. Відверті прорахунки в політиці радянської влади, щодо ліквідації уніатської церкви на місцях, призвели до того, що УГКЦ перейшла в підпілля

Примітки

¹ Андрухів І.О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кін.30-х – 50-х р.р. XX ст. – Івано-Франківськ, 2005.

² Войналович В.А. Духовні навчальні заклади України (друга половина 40-х – перша половина 60-х років ХХст.) // Український історичний журнал. – 2003. – № 2.

³ Волошин Ю. Гавриїл Костельник: три листи до московського патріарха // <http://www.sbu.gov.ua>.

⁴ Григулевич І.Р. Папство век XX. - 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1981.

⁵ Ліквідація УГКЦ (1939-1949). Документи радянських органів державної безпеки. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т 2.

⁶ Лисенко О.Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст.// Український історичний журнал. – 2000. – № 6.

⁷ Сергійчук В.І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944-1955 рр.: Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998.

⁸ Тойнби А. Дж. Постигание истории// <http://www.gumilevica.kulichki.net>

⁹ Уткін І.О. Львівський церковний собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій // Український історичний журнал. – 1998. – № 5.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп. 23. – д. зб. 5069.

¹¹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5667.

Ольга ЛІСОВСЬКА
(м. Черкаси)

Розвиток матеріально-технічної бази українського села (1964-1985 рр.)

У статті аналізується комплекс питань, пов'язаних із розвитком матеріально-технічної бази села в ході інтенсифікації сільського господарства УРСР в 1964-1985 рр. Розкрито характер і хід реалізації гучних кампаній з меліорації, хімізації, механізації та електрифікації аграрного сектора, наголошено на їх негативних наслідках.

Olga LISOVSKA (Tcherkasy) Development of material and technical base of the Ukrainian village (1964-1985)

Complex of questions, related to development of logistical base of village during intensification of agriculture of Ukraine in 1964-1985 is analysed in the article. Character and motion of realization of popular campaigns of melioration, using chemicals, mechanization and electrification of agrarian sector is exposed, their negative consequences is marked.

Упродовж всієї історії існування радянської держави основою аграрної політики КПРС була щонайвища експлуатація сільського господарства та непаритетне, другорядне його становище порівняно з промисловістю. Аграрний сектор економіки розглядався лише як постачальник сільськогосподарської продукції – продовольства та сировини. Фактично не здійснювався раціональний продуктивний пошук оптимальних форм організації виробництва. Партійні рішення з аграрних питань, ухвалені в 60-80-ті роки ХХ ст., були непослідовними, під них не підводилося реальне матеріальне підґрунтя, не забезпечувався належний контроль за їх виконанням.

Питання, пов'язані з оцінкою та значенням матеріально-технічної бази села, одержали певне висвітлення в радянській історіографії [1]. У працях І. Чепурнова [2], В. Плисюка [3], П. Панченка [4], П. Костика [5] вивчалися питання інтенсифікації землеробства та тваринництва. Однак, в силу об'єктивних причин, насамперед, через політичну кон'юнктуру, ці автори відстоювали офіційну концепцію, яка зводилася до екстенсивного розвитку галузі.

Якісно новий період в розвитку вітчизняної історіографії у дослідженні означеної проблеми розпочався із здобуттям України незалежності. Протягом 1991-2006 рр. опубліковано чимало змістовних праць, які тематично чи хронологічно стосуються означеної теми. Хоча до цього часу відсутні публікації, в яких би комплексно відображався реальний стан розвитку матеріально-технічної бази села в 1964-1985 рр. Здебільшого питання матеріально-технічної бази села розглядалися в контексті розвитку всієї аграрної історії [6], [7]. Ґрунтовністю підходів відзначається монографія С. Падалки. [8]. Низка важливих аспектів, що стосуються досліджуваної теми, показано у спільній роботі І. Рибачка та О. Завальнюка [9].

Висвітлення питань розвитку матеріально-технічної бази села в 1964-1985 роки на нових методологічних засадах необхідне для відтворення неупередженої історії українського села.

З огляду на викладене вище, автор публікації ставить за мету дати комплексну і реальну оцінку спробам радянського керівництва сприяти інтенсифікації аграрного сектору, модернізувати його матеріально-технічну базу.

У березні 1965 р. Пленум ЦК КПРС ухвалив Постанову “Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку сільського господарства”, яка по суті повторювала положення лютневого (1964 р.) Пленуму. Ідентичними були і контрольні цифри обох постанов [10, с. 18]. У рішеннях Пленуму визначалися заходи, спрямовані на зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів, ефективне використання досягнень науки і передового досвіду, впровадження госпрозрахунку, на поліпшення системи заготівель сільськогосподарської продукції.

Основу сільського господарства УРСР становили колгоспи та радгоспи. В 1965 р. в Україні діяло 9553 колгоспи, в яких працювало 6042 тис. працівників і 1343 радгоспи з 959 тис. працюючих. Цим господарствам належали практично всі засоби виробництва. Так, із загальної земельної площі України – 60,3 млн. а, колгоспам належало 36,1 млн. га, радгоспам та іншим державним господарствам – 11,9 млн. га [11, с. 178]. У 1965 р. на госпрозрахунок було переведено понад половину всіх бригад колгоспів Української РСР. Госпрозрахункові принципи застосовували майже 58 % усіх комплексних, тракторно-рільничих бригад, вони стали вирішальною формою ведення сільськогосподарського виробництва. У тваринництві найбільше поширення госпрозрахунок одержав на фермах великої рогатої худоби. Радгоспам, які були у вигляді досвіду в 1967 р. переведені на повний госпрозрахунок, надавалися довгострокові кредити на централізовані капітальні вкладення виробничого призначення; кредити на спорудження житлових будинків і об'єктів культурно-побутового призначення, кредити для механізації [12].

У 1965 – першій половині 1966 рр. упровадження госпрозрахунку створило передумови для поліпшення оплати праці. Гарантована оплата праці була впроваджена як у економічно міцних, рентабельних, так і економічно слабких і навіть збиткових колгоспах. Вона в основному провадилася за рахунок державної дотації. Якщо

у 1965 р. на гарантовану оплату праці колгоспи України одержали дотації у сумі 8,4 млн. крб., то у 1970 – майже 35 млн. [13, с. 46].

Важливими напрямками інтенсифікації сільського господарства були меліорація та хімізація українських земель, комплексна механізація виробництва, електрифікація трудомістких процесів. Широка меліорація розпочалась у червні 1966 р., коли Пленум ЦК КПУ прийняв рішення про побудову зрошувальних систем і осушення земель, відповідно, до постанови травневого Пленуму ЦК КПРС “Про широкий розвиток меліорації земель для одержання високих і стійких урожаїв зернових і сільськогосподарських культур”. Меліорація втратила своє виключне значення лише у березні 1985 р., однак до цього часу вона набула вже таких масштабів, що перетворилася на самостійний сектор народного господарства. За 1966-1976 рр. за рахунок держави і колгоспів були проведені меліоративні роботи на площі 1337 тис. га. Упродовж Восьмої п’ятирічки було осушено 557 тис. га. землі, за Дев’яту п’ятирічку – 668 тис. га [14].

Меліоративні заходи проводилися без належних наукових обґрунтувань. Не враховувався їх вплив на екологію, не продумувалися шляхи раціонального використання нових площ. Протягом 1970-1980 рр. площа еродованих угідь зросла на 1,2 млн. га, засолених – на 570 тисяч, окислених – на 650 тис. га. Зменшились площі захисних лісосмуг, які виконували важливу протиерозійну функцію. Якщо в 1975 р. на землях колгоспів і радгоспів їх було створено 17,2 тис. га., то в 1985 році – тільки 3,9 тис. га., тобто в 4,4 рази менше. На кінець 1980-х рр. стало зрозуміло, що запрограмовані з 1966 рр. завдання залишаться нереалізованими. Плани були матеріалізовані на 64 % по зрошенню та на 58 % по осушенню українських земель.

У 60-80-ті рр. одним із головних чинників піднесення рослинництва вважалась його інтенсивна хімізація. Повністю задовольнити потреби хімізації сільського господарства не вдавалося. З року в рік бракувало хімічних засобів захисту рослин, особливо гербіцидів. Через їх дефіцит господарства не могли вести успішну боротьбу з бур’янами та шкідниками сільськогосподарських культур. У другій половині 1960-х рр. хімічну обробку рослин здійснювали лише на 15-20 % посівних площ.

Не надавали належної уваги нагромадженню та використанню найдоступніших і ефективних добрив – органічних. У 1966 р. удобрення органічними добривами на зрошувальних землях було проведено лише на 25 % площі [15]. Наприкінці 1960-х рр. на один гектар ріллі колгоспи й радгоспи вносили відповідно 4,6 та 3,3 тони органіки.

Недосконалою була система зберігання та застосування добрив. Більшість господарств не мали гноєсховищ. Добрива вивозили на поля і часто не буртували, через що вони вивітрювалися, втрачали свою поживність. У 60-80-ті рр. 60 % колгоспів і 80 % радгоспів вносили мінеральні добрива за допомогою сільськогосподарської авіації. Це не тільки призвело до марнотратства, а й завдавало великої шкоди природі, оскільки хімічні продукти потрапляли у водойми, лісові масиви і т.д. [10, с. 44].

Переважаючи кількісних показників над якісними визначало й підходи держави до механізації сільського господарства. Від п’ятирічки до п’ятирічки у господарствах зростав парк тракторів, комбайнів, автомашин. У 1965-1981 рр. в колгоспах і радгоспах кількість тракторів збільшилась в 1,6 рази, комбайнів – у 1,5, вантажівок – у 1,3 рази. Щороку село отримувало в середньому 28,9 тис. автомашин, 49 тис. тракторів, 11 тис. зернозбиральних і 5 тис. бурякозбиральних комбайнів, але парк основної сільськогосподарської техніки залишався не укомплектованим. Під час збирання врожаю доводилося залучати машини військових частин, районних посередницьких структур тощо. У 1980 р. на полях колгоспів і радгоспів працювало до 15 тисяч таких транспортних засобів.

Плани постачання сільськогосподарських машин із року в рік не виконувалися. Наприклад у 1968 р. заявки колгоспів на придбання силосозбиральних комбайнів були задоволені на 80 %, косарок – 87 %, буряконавантажувачів – 78 %, кукурудзосіялок – 69 %, тракторних причепів – 64 %, автомашин – на 74 % [10, с. 52].

Досить слабкою залишалася ремонтна база господарств. На 1970 р. 20 % колгоспів не мали власних ремонтних майстерень, 43 % - пунктів технічного обслуговування. Тільки 21,7 % тракторних бригад користувалися послугами таких пунктів. Із загальної кількості ремонтних майстерень (7521) типовими були 51,8 %, пристосованими – 48,2 %. Вони не мали необхідного набору механізмів, діагностичних і реставраційних центрів, погано постачалися запасними частинами.

На низькому рівні знаходилося технічне оснащення тваринницької галузі. Заявки тваринницьких господарств із року в рік не виконувалися. У 1967 р. із замовлених 26,5 тис. транспортерів для видалення з приміщення гною надійшло тільки 18,1 тис., з 10,7 тис. доільних агрегатів – лише 3,1 тис. При цьому чимало наявної техніки не використовувалося. У 1969 р. не діяли 25 % установок для доїння корів, простоювала велика кількість кормороздавачів, навантажувачів тощо. Промисловість фактично не забезпечувала тваринництво засобами приготування кормів. У 1967 р. у господарствах бракувало 8070 механізмів для розмелювання зерна, 8674 корморізок, 9871 кормозапарників.

У колгоспах Буковини в 1967 р. на фермах великої рогатої худоби прибирання гною було механізовано лише на 20 %, доїння корів – на 41 %, водопостачання – на 90 % [16]. У 1986 р. комплексна механізація була відсутня на 39 % молочних ферм, 36 % свиноферм, 13 % птахоферм. Виробничі приміщення, в силу своєї непристосованості, без спеціальної реконструкції не підлягали механізації. Через це переважна частина виробничих процесів здійснювалася вручну. У 1986 р. 6 % доїнь, 44 % роздач кормів, 9 % прибирань гною виконувалися вручну.

На фермах більшості колгоспів і радгоспів були відсутніми дороги з твердим покриттям. Тваринницька галузь була енергозатратною. Газети, приховуючи справжній стан галузі, описували наявність на всіх тваринницьких комплексах і фермах “червоних куточків”, кімнат відпочинку, душових, саун, а не давали реальні цифри механізації робіт [17].

Упродовж тривалого часу не вирішеною залишалась проблема забезпечення сільськогосподарських підприємств електроенергією. На початку 70-х років у 108 колгоспах (2 %) і у 18 радгоспах електроенергією не користувались взагалі.

У 70-80-ті роки споживання електроенергії колгоспами і радгоспами зросло у 2,9 рази і досягло у 1987 р. 14015 млн. кВтг. З них 67 % витрачалося на виробничі потреби. Втричі збільшився випуск електродвигунів, настільки ж зросла їх потужність. При використанні джерел електроенергії господарства стикалися з низкою труднощів. Для потреб сільського господарства УРСР в 1971 р. було побудовано і введено в дію лише близько півсотні районних підстанцій на 22750 км. ліній електропередач усіх напруг [18].

Значна частина ліній електропередач знаходилась у занедбаному стані. У 1970 р. з 1740,1 км. високовольтних ліній колгоспів у задовільному стані перебували лише 543,4 км. (31,2 %). Вимагали ремонту 194,4 км., реконструкції – 370,4 км., аварійний стан мали 631,9 км. електростанцій.

Із загальної суми інвестицій, що вкладалися в економіку держави, промисловість отримувала майже 40 %, а сільське господарство вдвічі менше. Капіталовкладення отримані аграрним сектором, розподілялися в республіці таким чином: на будівництво виробничих споруд – 61 %, водогосподарських і меліоративних об'єктів – 12 %, придбання техніки – 27 %. Залишалися поза увагою проблеми підвищення родючості ґрунтів, механізації трудомістких процесів, соціального розвитку села й особливо такі ділянки сільськогосподарського виробництва як зберігання та переробка продукції. Переважна частина коштів витрачалася на зведення велетенських тваринницьких комплексів. При цьому більше дбали про показний вигляд, а ніж функціональну роль таких споруд.

Отже, матеріально-технічне забезпечення аграрного виробництва й тваринництва значно відставало від потреб часу. Державна політика у цій сфері не відзначалася раціональністю. Панувало тяжіння до кількісних показників, тенденція до гігантоманії.

У досліджуваній період певною мірою активізувалися пошуки шляхів до піднесення сільськогосподарського виробництва. Проте вся робота стримувалася економічною політикою тоталітарної держави.

Примітки

¹ *Історія селянства Української РСР 1917-1989 рр.* Відп. ред. Л.Ю. Овдієнко.– К.,1990.

² *Чепурнов І.А.* Науково-технічний прогрес і ефективність сільськогосподарського виробництва (На матеріалах УРСР).- К.: Політвидав України, 1973.

³ *Плисюк В.П.* Радянське село в умовах розвинутого соціалізму: Діяльність Комуністичної партії по вдосконаленню соціалістичних відносин на селі. 1960-1978.- Львів Вища школа, видавництво при Львів. держ. ун-ті, 1980.- 135 с.

⁴ *Панченко П.П.* Развитие сельского хозяйства Украинской ССР. (1959-1980). - К.: Наукова думка,1980.

⁵ *Костик П.С.* Партійне керівництво науково-технічним прогресом на селі (1965-1982).- Львів, видавництво при Львів. держ. ун-ті, 1986.

⁶ *Панченко П.П., Шмарчук В.А.* Аграрна історія України: Підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во “Знання”; КОО, 2000.

⁷ *Історія українського селянства: Нариси в 2т. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006. Т.2. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, О.М. Веселова та ін., - 2006. – 652 с.: іл.*

⁸ *Падалка С.С.* Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ ст. – К., 1995.

⁹ *Рибак І.В., Завальнюк О.М.* Новітня аграрна історія України. - Кам'янець-Подільський: Абетка Нова, 2004.

¹⁰ *Падалка С.С.* Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80-ті роки ХХ ст.)– К., 2003.

¹¹ *Зернова О.Г.* Колгоспи України в 60-ті роки ХХ століття // Український селянин. – 2002. - № 5.– С.178-182.

¹² *Про переведення радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств на повний господарський розрахунок // Сільські вісті. – 1967. – 15 квітня.*

¹³ *Українське село у 20-90-х роках ХХ століття: короткий історико-економічний нарис / Л.Ю.Беренштейн, П.П.Панченко и др. – К.: Наукова думка, 1998.*

¹⁴ *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 2.- Оп. 14. – Од. зб. 1588.*

¹⁵ ЦДАВОУ. – Ф. 27.- Оп. 22. – Од. зб. 660.

¹⁶ *Богдан М., Марченко І, Білик П.* Руками майстрів. Комплексно механізуємо ферми // Сільські вісті. – 1967. – 1 квітня.

¹⁷ *Пушкаренко П.* Соціально-економічний розвиток села // Сільські вісті. – 1985. – 4 січня.

¹⁸ *Електрика в господарстві // Сільські вісті. – 1971. – 22 грудня.*

Тетяна АНПІЛОГОВА
(м. Луганськ)

Розвиток табірної руху в 60-ті рр. XX ст.: Організація літнього відпочинку й оздоровлення дітей і молоді Луганщини

Стаття присвячена проблемі створення на Луганщині в 60-і рр. XX ст. різноманітних типів оздоровчо-виховних закладів для дітей і молоді, які працювали під час літніх канікул і виконували цілу низку функцій: оздоровлення, фізичного розвитку, трудового, політичного, естетичного виховання тощо.

Tetyana ANPILOGOVA (Lugansk) Development of camp motion during 60s of the XXcentury.: Organization of summer recreation of children and youth of Lugansk region

The article is dedicated to the problem of creation during 60s (XX century) in Lugansk region various types of health-educative establishments for children and youth which worked during summer vacations and had a number of functions: health-improvement, physical development, labour, political, aesthetic education and others like that.

Питання про форми й методи виховного впливу на молодь, напрями її розвитку, сфери застосування її фізичного потенціалу завжди було актуальним і не тільки в українському суспільстві. У контексті загальної тенденції гуманізації навчально-виховного процесу, характерної для сучасної України, в цілій низці наук піднімаються питання про духовне та релігійне виховання молоді, про формування її політичної свідомості, про впровадження у навчальний процес ціннісно-орієнтованого підходу, про альтернативні форми організації навчання й дозвілля школярів і студентства. Цікавим у цьому контексті може бути історичний досвід, набутий за радянської доби шкільними, позашкільними, спеціальними технічними і вищими навчальними закладами.

Проблеми молодіжної політики та історії розвитку молодіжного руху в радянській та пострадянській Україні неодноразово піднімалися у працях сучасних авторів – Є. Василевської, О. Наконечної, Н. Некраса, О. Огірко, К. Климової [1] та ін. Однак таке цікаве питання, як утворення літніх виховних установ (студентських, військово-спортивних, літніх дитячих піонерських таборів тощо), не було ще достатнім чином представлене у вітчизняній історичній науці.

Пропоноване дослідження певною мірою заповнює цю історіографічну лаку. Мета даної статті – на матеріалах Луганщини визначити форми позашкільного виховного та ідеологічного впливу й методи організації радянською владою дозвілля школярів та студентства під час літніх канікул у 60-і роки XX ст. Основою джерельної бази нашої роботи є матеріали низки фондів Державного архіву Луганської області.

Виховна робота з молоддю в період літніх канікул проводилася у різноманітних формах (залежно від вікової категорії) і напрямках (трудова, патріотична, спортивна, політична виховання, перевиховання тощо).

Для оздоровлення та організації дозвілля школярів Луганської області наприкінці 50-х – у 60-ті рр. XX ст. практично постійно працювали дитячі піонерські табори у Краснопіллі (Кадіївський р-н), Красному Яру (Луганський р-н), Щедрищево (Лисичанський р-н), Старобільську та Бутківці (Старобільський р-н), Ровеньках, Кременному [2] тощо. У важкі часи повоєнної відбудови літні піонерські табори організовувалися в приміщеннях шкіл області, однак уже з другої половини 50-х рр. починається розбудова нових стаціонарних піонерських таборів у приміських районах. Це, в першу чергу, відомчі й профспілкові піонерські табори: „Дзержинець” (УВС Луганської обл., с. Лиман), „Енергетик” (відомчий табір „Донбасенерго”), „Сосновий” (Управління сільського господарства Луганського облвиконкому), „Юний Ленінець” (працівників автомобільного транспорту) та ін.

Оздоровлення дітей проводилося в таборах у 2-3 зміни, кожен із табір був здатний прийняти щозміни по 150-160 осіб. На початок 70-х рр. дитячі піонерські табори Луганської (з 1970 р. – Ворошиловградської) області протягом літнього періоду оздоровлювали до 7 тис дітей [3].

Окрім приміських піонерських таборів існували такі форми літнього відпочинку й суспільно-корисної праці, як міські піонерські табори з разовим харчуванням (організовувалися при школах), профільні табори (техніків, юннатів тощо), походи по рідному краю (в межах районів), екскурсії за межі області (до Москви, Києва, Севастополя, Одеси, Ленінграда), оздоровчі майданчики (за місцем проживання), спортивні майданчики при клубах і школах, табори праці й відпочинку (при колгоспах, радгоспах), спортивні секції при стадіонах.

Організацією дитячого відпочинку, оздоровлення й суспільно-корисної праці школярів і піонерів улітку займалися районні комітети ЛКСМУ Луганської області, районні відділи народної освіти, будинки піонерів, адміністрації шкіл, міські виконкоми тощо [4, арк. 42-43]. У сільській місцевості харчування дітей забезпечувалося за рахунок радгоспів і колгоспів, у містах – за рахунок міськвиконкомів [5, арк. 4].

Путівки до піонерських таборів надавалися дітям у віці до 15 років. Організація дозвілля школярів і виховна робота в піонерських таборах проводилася з врахуванням інтересів дітей, проте значна частина часу відводилася на політико-виховну та ідеологічну роботу. Вихованці піонерських таборів ходили в походи, з екскурсіями відвідували підприємства промисловості й сільського господарства, історичні місця, брали участь у спартакіа-

дах, що проводилися між таборами, залучалися до художньої самодіяльності, роботи спортивних секцій, навіть мали можливість скласти нормативний залік на значок БГТО.

Забезпечення життєдіяльності таборів зазвичай покладалося на відповідальних членів президій профспілкових організацій різних відомств. Ці посадовці, як правило, не достатньо зналися на особливостях педагогічної діяльності та потребах дитячих виховних закладів, а тому не завжди були в змозі організувати повноцінний відпочинок дітей. Так серед недоліків роботи піонерських таборів у звітах про їх роботу постійно зазначалися: брак меблів, холодильних установок, ігор, наочності агітаційного характеру, спортивного інвентарю, погане забезпечення таборів питною водою та овочами тощо [6, арк. 79].

Іншою формою організації відпочинку й виховної роботи з підлітками у другій половині 60-х рр. XX ст. на Луганщині стали спортивно-трудова та воєнізовані табори для так званих “важких” підлітків. В організації таких таборів брали участь міські та районні комітети партії, комсомолу, працівники міліції й профспілок, комісії у справах неповнолітніх. У 1968 р. на території Луганської області було утворено 23 спортивно-трудова і воєнізовані табори для важковиховуваних підлітків та правопорушників, а влітку 1969 р. їх було вже 26 з загальною кількістю вихованців у 1800 осіб. До таборів направлялися підлітки віком від 12 до 17 років. Вихователями, командирами взводів, викладачами радіо- та авіа справи виступали офіцери запасу Радянської Армії, директори і викладачі середніх шкіл, інструктори ДТСААФ, комсомольці, активісти. З підлітків формувалися взводи на чолі з одним вихователем, що поділялися на загони на чолі з командирами. Більшість таборів уявляли собою наметові містечка в лісових масивах, на берегах річок подалі від населених пунктів, залізничних і шосейних шляхів. Побут таборів ґрунтувався на ідеї самообслуговування: діти самі готували їжу, прибирали територію, шукали паливо, забезпечували охорону табору, до того ж працювали по 4 години на день у колгоспах і радгоспах. Так, багато підлітків взяли участь у будівництві Чорнухінської птахофабрики, допомагали збирати врожай овочів і фруктів у радгоспі „Забійник” Первомайського району, колгоспі імені „12-ти років Жовтня” Лутугінського району тощо [7, арк 1-10, 21-26].

У таборах працювали спортивні секції, проходили змагання між взводами у різних видах спорту, підлітків навчали працювати з радіостанціями, застосовувати засоби протихімічного та протирадіаційного захисту. Частина підлітків під час відпочинку у таборі складала норми комплексу „Готовий до захисту Вітчизни”. Практикувалися також і військові ігри, бойові тривоги. В основу табірної статуту були покладені військові Статуту Радянської Армії. Регулярно проводилися заняття з стройової підготовки, організовувалися зустрічі з ветеранами громадянської та Великої вітчизняної воєни, Героями Радянського Союзу і Соціалістичної Праці, відомими спортсменами. Велася й правова освіта із залученням працівників прокуратури та суду.

Перед закриттям таборів у Луганську біля пам’ятника В.І. Леніну щорічно відбувався загальний урочистий зльот вихованців таборів, на якому підлітки давали клятву „стати справжніми людьми”. Після цього їх запрошували на екскурсію до військових підрозділів Луганського гарнізону для знайомства з бойовою технікою, а ввечері – до стадіону, де відбувалися спортивні змагання, присвячені Всесоюзним фінальним іграм „Шкіряний м’яч”.

За даними УМВС Луганської області, в період функціонування таборів, протягом червня-серпня 1968 р., кількість злочинів, скоєних неповнолітніми впала на 21 % [8, с 20-21]. Виховна робота з підлітками, розпочата влітку в таборах, продовжувалася потім на базі Палаців культури, Будинку піонерів, культурних секцій. Досвід роботи таборів воєнізованого і спортивно-трудова типу був узагальнений в брошурі „Щоб не було важких підлітків”, виданій УВС Луганської області 1969 р.

Для старшої молоді – студентів вищих навчальних закладів – на початку 60-х рр. XX ст. були відкриті студентські спортивні табори. Відкриті табори було вирішено від двох вищих навчальних закладів – Луганського педагогічного та Ворошиловського гірничо-металургійного інститутів (м. Ворошиловськ – сучасний Алчевськ). Обидва табори були відкриті 3 липня 1960 р.

Для табору Луганського педінституту, начальником якого був призначений старший викладач кафедри фізичного виховання В.П. Шовгур, було відведено місце поблизу р. Сіверський Донець під с. Щастя Верхньо-Теплівського району Луганської області. Табір був розрахований на 100 осіб. Для нього було виділено 8 десятимісних наметів, 3 човни, 120 ліжок, машина, кінь, організована читальня [9, арк. 107-108].

Студентський табір Ворошилівського гірничо-металургійного інституту постав на березі Азовського моря в Богатирському лісництві Акимівського району Запорозької області. Директором табору було призначено Ю.М. Воеводіна (його наступниками стали І.С. Мещеряков і С.М. Носенко). У таборі велася фізкультурна, політико-масова робота, студенти допомагали колгоспу імені Ватутіна та Богатирському лісництву. Регулярно проводилися спортивні зустрічі-змагання з студентами оздоровчо-спортивного табору м. Дніпропетровська, здійснювалися переходи на байдарках, екскурсії до Криму, велопробіги Ворошиловськ-Альтагір-Ворошиловськ [10, арк. 222-228]. Серед недоліків у роботі таборів найвагомішими були погана організація системи харчування й водопостачання [11, арк. 142-145]. За літній період в обох згаданих інститутських таборах оздоровлювалося до 500 студентів.

Отже, виховна робота з дітьми та молоддю під час літнього відпочинку здійснювалася у різних формах і гармонійно поєднувалася з їх оздоровленням і організацією дозвілля. Незважаючи на суттєву заідеологізованість роботи піонерських, спортивно-трудова, воєнізованих, студентських таборів, їх утворення мало позитивні наслідки, оскільки сприяло самореалізації молоді, її спортивним досягненням, фізичному розвитку й оздоров-

ленню, дозволяло уникнути негативного впливу вулиці на малолітніх правопорушників і важких підлітків, організувати допомогу колгоспам та підприємствам області з боку підлітків і молоді. Досвід утворення подібних установ і дитячих організацій міг би бути дуже корисним для сучасного навчально-виховного процесу в Україні.

Примітки

¹ *Василевська Є.Н.* Особливості організації виховної роботи серед студентської молоді в сучасних умовах // Інтелігенція і влада: Зб.наук.праць. Вип. 1. Ч.1. – Одеса: Астропринт, 2002. – С.51-56; *Наконечна О.М.* Особливості формування української молоді на сучасному етапі // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції „Політична свідомість молоді України”. – Краснодар: КФ МАУП, 2003. – С. 69-71; *Некраса Н.В.* Еволюція молодіжного руху в Україні: проблема періодизації (1991 – початок XXI ст.) // Вісник ЛНПУ ім. Т.Шевченка. – 2005. - №14(94). – С.194 – 201; *Огірко О.В.* Духовне виховання сучасної молоді на засадах християнської етики // Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції “Значення релігії в духовному вихованні молоді в умовах востока України”. – Краснодар: ООО “Центр”, 2002. – С. 59-65; *Климова К.* Из скаутов в пионеры и обратно // Воспитание школьников. - 1994. - № 2. – С. 12-16.

² *Державний архів Луганської області* (далі – ДАЛО). Р-2251. – Оп. 2. – Од. зб. 104.

³ *ДАЛО.* – Ф. 6336. – Оп. 1. – Од. зб. 92.

⁴ *Там само.* – Ф. 291. – Оп. 1. – Од. зб. 604.

⁵ *Там само.* – Од. зб. 697.

⁶ *Там само.* – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Од. зб. 104.

⁷ *Там само.* – Ф. 179. – Оп. 12. – Од. зб. 191.

⁸ *Там само.*

⁹ *Там само.* – Р-2251. – Оп. 2. – Од. зб. 104.

¹⁰ *Там само.*

¹¹ *Там само.* – Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 111.

Олександр МАЗУРЕНКО
(м. Київ)

Значення “Празької весни” для розвитку демократичних традицій у Чехословаччині

У статті розглядається сутність і спрямованість реформ „Празької весни”. Висвітлюються диференціація політичних настроїв у чехословацькому суспільстві взимку 1968 р., особливості моделі „соціалізму з людським обличчям”, значення реформістського курсу тодішнього керівництва КПЧ для розвитку демократичних традицій в країні. Зроблено спробу виявити справжні причини окупації Чехословаччини військами країн Варшавського Договору, визначити причини, що унеможливили мирне реформування соціалізму радянського зразка у Чехословаччині наприкінці 60-х рр. XX ст.

Oleksandr MAZURENKO (Kyiv) The value of the “Prague spring” for development of democratic traditions in Czechoslovakia

Essence and orientation of reforms of the „Prague spring” are reviewed in the article. Differentiation of political moods in Czechoslovakia society in winter of 1968, features of model of „socialism with a human countenance”, value of reformers’s course of guidance of Czechoslovakia Communist Party for development of democratic traditions are also signed. An attempt to find out the real reason of occupation of Czechoslovakia by the troops of Warsaw-Agreement countries, to define reasons which did impossible peaceful reformation of socialism of soviet standard in Czechoslovakia at the end of 60s of the XX century are done.

Політичні зміни в країнах Центральної і Східної Європи, які відбувалися у 1989-1991 рр., підвели підсумок існування тоталітарних режимів, основою яких була монополія комуністичних партій на владу. Сьогодні, коли зникло ідеологічне протистояння і “берлінська стіна” в історіографії остаточно зруйнована, перед дослідниками постало завдання по-новому осмислити повоєнний період у розвитку країн Центральної і Південно-Східної Європи.

Однією з таких важливих проблем є історія демократичного руху в Чехословаччині, його ідейно-політичний розвиток. Саме тоді відродилися старі і виникли нові течії, сформувались оригінальні концепції суспільного розвитку, які упродовж більше 40 років характеризувались офіційною історіографією як опортуністичні, ревізі-

оністські, буржуазні, антирадянські, антимарксистські, контрреволюційні, а, отже, ворожі інтересам компартій і соціалізму.

Запропоноване дослідження присвячене аналізу маловивчених у вітчизняній історіографії процесів так званої “Празької весни” 1968 р. Розуміння повоєнної історії Чехословаччини як багатогранного та суперечливого процесу викликало необхідність всебічного аналізу історичних праць, документів, різних політичних поглядів і переконань вчених-істориків і безпосередніх свідків подій.

Історія демократичного руху Чехословаччини у повоєнний період є актуальною темою наукових досліджень у Чехії, Словаччині і Росії, про що свідчить величезна кількість публікацій, монографій, колективних аналітичних робіт, опублікованих протягом 1990-1998 рр. Однак українські науковці ще й до сьогодні не приділяють належної уваги цим питанням. Метою даної роботи є спроба комплексного дослідження розвитку чехословацького демократичного руху у період з 1945 по 1968 рр., висвітлення його основних напрямків та форм, визначення причин, що зумовили його кризу після поразки реформ часів „Празької весни”. Автор прагнув з’ясувати реальну картину трансформації чехословацької повоєнної політичної системи в бік радянського тоталітаризму; висвітлити процес „радянзації” політичного та суспільного життя країни, а також його наслідки у політичній, духовній та економічній сферах; визначити характер демократичних перетворень у політичній системі й громадянському суспільстві у період „Празької весни”, виявити закономірності й причини реформаторського руху за „соціалізм з людським обличчям”, показати різноманітність оцінок подій 1968 р. в історіографії проблеми; дослідити значення „Празької весни” для розвитку демократичних традицій в країні.

Важливим явищем у формуванні антитоталітарних рухів у “нормалізованій” Чехословаччині стало виникнення незалежної, здебільшого емігрантської, історіографії, що пов’язана з іменами К. Каплана Й. Чеха, І. Гаска, Я. Опата, З. Пречана та інших авторів, чії роботи були надруковані на Заході у самвидаві. З 1978 по 1987 рр. нелегально вийшло близько 20 незалежних журналів і збірок, присвячених “коротким періодам свободи” 1945-1948 і 1968-1969 рр. Багатьом із цих видань притаманний дух сильної національної самокритики [1, с. 25-35].

Перші спроби відійти від традиційного догматичного розгляду періоду 1945-1948 рр. були зроблені у другій половині 80-х – на початку 90-х рр. Зокрема у монографії Г. Мурашко “Политическая борьба в Чехословакии в 1944-1948 гг. и национализация средств производства” [2] вперше вказано на роль некоммуністичних партій у демократичних процесах 40-х рр.

Поштовхом до об’єктивності у дослідженнях подій “Празької весни” стала заява керівників Болгарії, Угорщини, Польщі, НДР і Радянського Союзу від 4 грудня 1989 р., в якій керівники держав визнавали помилковість рішення країн ОВД про інтервенцію до Чехословаччини, а процес демократичних реформ 1968 р. визнавався закономірним і необхідним [3].

У 1998 р. з’явилась збірка наукових статей російських і чеських істориків-славістів та архівістів “Лютий 1948 Москва і Прага. Матеріали Другого засідання комісії істориків і архівістів Росії та Чехії”. До найповніших досліджень російських учених, зокрема, належать праці Г.П.Мурашко та М.В. Латиша – “Східна Європа у документах російських архівів 1944-1953” [4], та “Празька весна 1948 р. і реакція Кремля” [5]. Найціннішим є те, що ці останні розробки ґрунтуються на документах із свого часу засекречених архівів Чехії, Росії і США.

У порівнянні з російською славістикою в Україні фундаментальних наукових досліджень з історії чехословацького демократичного руху 40-60-х рр. ще досить мало. Ці проблеми сьогодні досліджують С. Віднянський [6], І. Вовканич, І. Гранчак, І. Поп [7], їх пошуки пов’язані з українською діаспорою у Чехії та Словаччині, контактами цих країн з Україною у другій половині 90-х рр. XX ст. “Празькій весні” присвячена низка статей у періодичній пресі В. Нібака [8] та В.Шуневича [9]. В українській славистиці проблеми чехословацької демократії XX ст. та її гуманістичні традиції висвітлені у працях Р. Постолювського та Є.Пугача.

“Сім великих днів” – із 21 по 27 серпня 1968 р. – коли вся нація взяла участь у русі протесту, ніколи б не увійшли в історію, якби не було подій попередніх шести місяців відродження незалежної громадської думки та національної свідомості. Це був період найбільшої громадянської свободи, яку чехословацький народ мав лише у 1945-1947 рр.

Під тиском Москви О. Дубчек був замінений Г. Гусаком. Останній вважався лідером словацьких націоналістів і навіть реформаторів. Він був готовий здійснити реальну “нормалізацію” ситуації ліквідувавши залишки “Празької весни”. Саме Г. Гусак зміг відповісти на питання: “Чи можливий сталінізм з людським обличчям?” [10].

У річницю окупації народ знову вийшов з протестом на вулиці. Демонстрації були жорстоко придушені чехословацькими силами держбезпеки і танками. Сотні поранених залишилися лежати на Вацлавській площі, під вікнами Федеральних зборів, котрі очолював О. Дубчек. Вже наступного дня було ухвалено декрет про обмежені повноваження судів, сил правопорядку і держбезпеки. Це була остання і найстрашніша зрада інтересів нації і народу колишнім лідером “Празької весни”.

Після цього почалась тотальна деморалізація суспільства. Півмільйона людей, інтелектуалів, активістів “Празької весни” та антитоталітарного руху Опору були змушені емігрувати. Для маленької країни це була національна катастрофа, інтелектуальний геноцид [11, с. 6]. Ось чому у 1989 р. ЧССР не змогла використати здобуту свободу як продовження традицій демократичного руху відомого під назвою “Празька весна” [12, с. 3]. Під керівництвом Г. Гусака чехословацьке суспільство перетворилося на інтелектуальне кладовище, в якому

ідеї гуманізму були глибоко поховані. Народ боявся, що країна опинилась під гнітом тоталітаризму щонайменше на 100 років.

Таким чином, робить висновок В. Белоцерковський, брежневський “реальний соціалізм”, що придушив “Празьку весну”, рішуче змінив хід світової історії та історії соціалізму, зробив все для того, щоб “синтезований” самобутній чехословацький соціалізм ніде і ніколи не зміг прорости [12, с. 3].

Представниця російського правозахисного руху Л. Богораз, аналізуючи подальший хід подій у Чехословаччині стверджувала: “Невідомо, до чого дійшли б чехи і словаки, якби на їх землю не вторглися радянські танки. Тепер вже усі переконалися, що соціалізм, як варіант міжнародної системи, довів свою повну неспроможність. Таким чином, незалежно від подій 1968 р. цей лад рано чи пізно виявився б несумісним із гуманістичними цінностями. Або соціалізм, або “людське обличчя”, - цю тезу підкреслив сам розвиток подій не тільки у Чехословаччині, але й в усіх соціалістичних країнах. Цей соціалістичний режим розвалився зсередини без жодного втручання” [13, с. 7].

Слід відзначити, що реформи 1968 р. були зумовлені загальним громадянським незадоволенням: монопольною владою КПЧ, економічною зрівнялівкою, соціально-політичною нерівністю, недосконалою централізованою системою управління народним господарством, опікою партапарату над творчою інтелігенцією, політичними репресіями 60-х рр., небажанням партійної номенклатури провести повну реабілітацію політв'язнів. Особливу роль у цьому відіграло й незадоволення статусом “молодшого брата” словацького народу.

Аналіз наукових досліджень представників незалежної чехословацької, російської та української історіографії свідчить, що поступлива позиція Л. Свободи та О. Дубчека призвела до порушення єдності партійного керівництва й суспільства в цілому. Це і відкрило Кремлю шлях до застосування силової тактики, яка сприяла підписанню “Московського протоколу”, отже привело до поразки партійних реформаторів і народно-демократичних сил країни. Втягнення Москвою окремих реформаторів до “гри на вихід” означало поступове закінчення “Празької весни”, відмову від ідеї “соціалізму з людським обличчям”.

Таким чином, найважливішою ознакою семимісячного чехословацького експерименту 1968 р. було прагнення анти тоталітарних сил демонтувати радянську модель побудови соціалізму. Підхід до цього питання і його реалізація в революційному русі був не однозначним. Більшість членів Політбюро ЦК КПЧ, хоча і виступали за зменшення керівної ролі компартії, все ж прагнули загальмувати демократизацію суспільства та фактично утримували однопартійну систему.

Деякі сучасні чеські та російські дослідники звинувачують команду О. Дубчека в нездатності вистояти перед радянським тиском, у тому, що вони не були ініціаторами реформаторських процесів, а весь час наздоганяли події. Насправді вожді “Празької весни” і не могли бути іншими, оскільки вирости у комуністичному середовищі, були його типовим продуктом. Та й біда їх не в цьому, а в тому, що вони програли так принизливо. Навіть тоді, коли О. Дубчек і частина членів Політбюро привезли з Кремля нав'язаний Л. Брежневим “Московський протокол”, практично все населення Чехословаччини було готове виступити на їхній заклик. Проте партійні лідери у цей відповідальний період спасували. Дорогою ціною розплатився народ за цю нерішучість: тисячі діячів науки, культури, мистецтва, працівників засобів масової інформації, кваліфікованих інженерно-технічних працівників емігрували, десятки тисяч були виключені з партії, чимало з них кинуте до в'язниць – йшов процес, який отримав назву “нормалізація”.

Спадає на думку, що аналізуючи події сорокарічної давнини не слід судити цю епоху сьгоднішніми критеріями. Через 20 років після подій “Празької весни”, оцінюючи свої дії у цей час, О. Дубчек писав: “Виявити збройний опір означало б приректи чеський і словацький народи на кровопролиття. У цьому я був переконаний тоді і сьогодні Наша перемога могла б бути тільки моральною і життя це підтвердило”.

Отже, придушення “Празької весни” і наступна “нормалізація” не вирішили назрілих проблем, а лише загнали “хворобу” всередину. Їх вирішення стало можливим лише через 20 років у результаті революційних змін листопаді 1989-го, що зумовили крах “реального соціалізму” у Чехословаччині. Невдала горбачовська перебування в кінці 80-х рр. поставила під сумнів здатність системи до еволюціонування та активізувала пошук шляхів розриву з тоталітаризмом у рамках інших політичних концепцій і доктрин.

Примітки

¹ *Постоловський Р.М.* Проблема чехословацької демократії та її традиції в чеській, словацькій та зарубіжній історіографії // *Слов'янський вісник /Міжвідомчий науковий збірник/*. - Рівне, 1998. – С. 22-37.

² *Мурашко Г.П.* Политическая борьба в Чехословакии в 1944-1948 гг. и национализация средств производства. - М.: Наука, 1986. – С. 328.

³ *Заявление руководителей Болгарии, Венгрии, ГДР, Польши и Советского Союза* // *Известия*. – 1989. – 5 декабря.

⁴ *Восточная Европа в документах российских архивов 1944-1953*. Т.1: 1944-1948 / Отв.ред. Г.П. Мурашко. - М.; Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997.

⁵ *Латыш М.В.* “Пражская весна” 1968 г. и реакция Кремля. - М.: РАН, 1998. – С. 384.

⁶ *Віднянський С.В.* Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. – К., 1993. – Вип. 3. – С. 38-40.

⁷ Гранчак І.М., Поп І.І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни // Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-східної Європи. – Ужгород, 1993. – Вип. 2. – С. 220-227.

⁸ Нібак В. Чому радянські танки опинились у Празі 30 років тому? Погляд очевидця на події в Чехословаччині через 30 років // День. – 1998. – 20 серпня. – С. 3.

⁹ Шуневич В. В 1968 советское руководство велело кормить Дубчека из солдатской столовой. Вспоминает бывший комендант штаба войск Варшавского договора в Чехословакии И. Крепченко // Факты. - 2001. - 20 августа. – С. 9-10.

¹⁰ Історія західних та південних слов'ян: ХХ століття / Є.П.Пугач, С.Ю.Страшнюк, Р.М.Постоловський та ін.; Під ред. Є.П.Пугача. – Харків: Око, 1998. – С. 464.

¹¹ Куранов А. Радости и разочарования “Пражской весны”. Председатель сената Чехии Петр Питгарт в интервью «Независимой газете» рассказывает об истоках, надеждах и трагическом завершении печально знаменитых событий 1968 года // Независимая газета. – 1998. – 21 августа. – С. 1-6.

¹² Белоцерковский В.В. Пражская весна и судьба России. Брежневский “реальный социализм” изменил весь ход мировой истории // Независимая газета. – 1998. – 21 августа. – С. 3.

¹³ Шинкарев Л. Без страха перед правдой. Интервью с участниками и жертвами вторжения в Чехословакию // Известия. – 1998. – 21 августа.

Барвара ПАДАЛКА
(м. Київ)

Ідея самостійності України в програмі Української робітничо-селянської спілки

У статті розкриваються причини створення Української робітничо-селянської спілки (УРСС), висвітлюється історія діяльності цієї підпільної організації та основні програмні засади досягнення ідеї самостійності України.

Varvara PADALKA (Kyiv) Idea of Ukraine independence in the program of the Ukrainian worker-peasant union

Reasons for creation of the Ukrainian working-peasant union (URSS), history of activity of this underground organization and basic programme principles of realization of idea of Ukrainian independence are reviewed in the article.

Поворотним пунктом в історії боротьби українського народу за свою незалежність стала загибель 5 березня 1950 р. командувача Української Повстанської Армії Р. Шухевича. На думку дослідника дисидентського руху Б. Захарова, можна стверджувати, що саме після розгрому у 1954 р. останніх частин УПА боротьба українського народу з радянським тоталітарним режимом почала набувати нового характеру. Мова йде про процес переходу від збройної боротьби до пошуку інших її форм і методів. У цей період відбувалися зміни в партійному керівництві КППС, лібералізація та демократизація суспільно-політичного життя в Українській РСР. Наслідком цього процесу також стало зародження в середині 1950-х – на початку 1960-х рр. дисидентського руху. На цей час збройна боротьба вже вичерпала свої ресурси, а етап лібералізації та демократизації суспільно-політичного життя давав великі надії на краще майбутнє. У цей час виникають своєрідні підпільні групи та організації, які генетично були пов'язані з ОУН-УПА, а в основу своєї боротьби ставили питання досягнення самостійності Української держави.

Необхідність вивчення цієї проблеми полягає у розумінні та усвідомленні становища й умов, в яких перебував український народ, еволюція його свідомості, усвідомлення себе справжніми патріотами-українцями, які боролися проти ворогів своєї рідної Батьківщини з метою створення власної вільної, незалежної та самостійної держави. До речі, ідея самостійності та незалежності Української держави завжди жила у серцях і душах наших предків, передавалася із покоління в покоління, вона нікуди не зникала, а навпаки жила, живе і, маю надію, – житиме вічно.

Дана проблема знайшла вагоме місце в різноманітних дослідженнях – узагальнюючих працях, монографіях і численних статтях українських вчених. Правозахисник Б. Захаров у книзі „Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987)” висвітлює історію вітчизняного дисидентства, робить спробу визначити місце дисидентського руху в історичному процесі, розглядає увесь спектр дисидентських напрямків і течій, що існували в цей період, приділяючи особливу увагу українському національному рухові [5]. Заслуговує на увагу науковий доробок А. Русначенка, який досліджує національно-визвольний рух в Україні середини 50-90-х рр. ХХ ст. [11]. Серед глибоких досліджень з історії української інтелігенції слід відмітити працю Г. Касьянова. У ній вчений розкриває роль української інтелігенції в русі Опору 60-80-х рр. ХХ ст. [6]. Цікавими є дослідження В. Барана

[2], О. Бажана [1], Ю. Данилюка [3], Ю. Курносова [7], Ю. Зайцева [4], Б. Христинича [14], які в своїх дослідженнях розкривають причини руху Опору, особливості різних періодів діяльності підпільних організацій на теренах УРСР та інші питання.

Аналізуючи наявні історичні дослідження з нашої проблеми, автор намагається розкрити і висвітлити розвиток ідеї самостійності в Україні, закладеної свого часу в програмному документі підпільної організації – Української робітничо-селянської спілки (УРСС).

Автор запропонованої статті робить спробу виявити причини створення підпільної організації УРСС, розкрити ідею самостійності в Україні та її теоретичні засади, здійснити аналіз програми УРСС.

Українська робітничо-селянська спілка постала у Львові 1959 р. Головним її ідеологом і засновником був Лєвко Григорович Лук'яненко. Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р., розвінчання культу особи на XX з'їзді КПРС у лютому 1956 р., деяке „потепління” суспільно-політичного життя в цілому призвело до того, що група радянських комуністів, до якої і належав молодий Л. Лук'яненко, вже не бажала і не могла „закривати” очі на те, що відбувалися на теренах нашої держави. Це молоде покоління критично дивилося на події, і об'єктивно оцінювало радянську дійсність, її ідейно-політичну платформу. Тому не дивно, що саме під час правління М. Хрущова, якому на початковому етапі були притаманні демократичні засади, виникають опозиційні, напівлегальні та підпільні групи й організації.

Л. Лук'яненко разом із партійним працівником Степаном Віруном на початку 1959 р. створюють організацію, метою якої є сприяння виходу України зі складу СРСР. Невдовзі до них приєднуються Василь Луцьків та Олександр Лібович. У 1960 р. Л. Лук'яненко знайомиться з адвокатом Іваном Кандибою і залучає його до організації. Скоро до її складу також увійшли Йосип Боровницький та Іван Кипиш.

6 листопада 1960 року відбулося зібрання членів УРСС, яке проводилося на квартирі Івана Кандиби. На зібранні були присутні Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун, В. Луцьків, а також слухач обласної партійної школи М. Вашук, який, як виявилось потім, був „стукачем”. На зібранні обговорювалася складена Л. Лук'яненком програма організації. Іван Кандиба згадує: „Виступив Лук'яненко спочатку. Потім я. Я сказав приблизно такі фрази: „Проект програми взагалі я схвалюю. Але мені не подобається те, що то на базі марксизму-ленінізму вона побудована”. А тоді Вірун мені зразу таку репліку каже: „Без марксизму-ленінізму даліше, як до Києва, не дійдеш”. Ну, такий собі конфлікт. Значить, вирішили все-таки замінити цю програму... І доручили знов-таки Лук'яненку в іншій формі це подати” [5, с. 66].

УРСС першою усвідомила, що в годину поразки нація в боротьбі за самостійність повинна опертися не на фізичну силу, а на силу права, зафіксованого в Конституції і задекларованого в міжнародних правових документах. Покликаючись на ст. 14 Конституції УРСР, згідно з якою республіка мала право на вихід зі складу СРСР, зберігаючи існуючий соціальний лад, УРСС висунула цілком законну ідею референдуму з цього питання. Звичайно, ніхто з членів УРСС не був щирим марксистом-ленінцем і прихильником комунізму, тож проект її націонал-комуністичної програми писався як завідомо тактичний. Добре розуміла це і влада. „Конституція – для негрів і для таких дурнів, як ви,” – сказав слідчий заарештованому Іванові Кандибі, визнавши тим самим, що Конституція є лише пропагандистською фікцією [9, с. 14].

У програмі УРСС головним завданням організації була ненасильницька боротьба за громадські, національні, культурні, економічні права в Україні. Мета першого етапу боротьби УРСС полягала в завоюванні демократичних свобод, необхідних для організації всього українського народу на боротьбу за утворення своєї незалежної національної держави [10, с. 10-34]. Другим етапом боротьби мала стати боротьба за самостійність України. Методи досягнення цієї мети були мирними та конституційними. Єдиним правильним шляхом здійснення своєї мети Спілка вважала шлях розвитку громадянської свідомості і в тому напрямку треба використовувати всі легальні, а в крайньому випадку, напівлегальні способи агітації та пропаганди [13, с. 143]. Тогочасне становище України розцінювалося як колоніальне, але програма все ж базувалась на засадах марксизму-ленінізму [5, с. 66].

Чи справді автор програми вважав марксизм-ленінізм за правильне вчення, чи вживав їх як маскування для пом'якшення гострої антиімперської позиції? Л. Лук'яненко пояснює це так: методи боротьби за самостійність України залежать від часу і умов, відповідно необхідно і діяти в тих умовах в яких ти перебуваєш [8, с. 8]. Він планував свою боротьбу за досягнення самостійності України здійснювати впродовж довгого періоду, тим самим він передбачав необхідність проаналізувати різні політичні сили і вибрати таку тактику, щоб одних прихилити на свій бік, других зробити нейтральними, а проти третіх повести відкритий наступ. Саме тому умови в яких перебував Л. Лук'яненко необхідно було трактувати таким чином, інакше тебе просто не зрозуміють.

Програма УРСС в жодному пункті не розходила ані з принципами пролетарського інтернаціоналізму, ані з основами радянської влади (як влади робітників), ані з духом чи буквою радянської Конституції [13, с. 142].

Одним з основних пунктів програми УРСС був пункт про розвиток національної свідомості українського народу, включно до самовизначення і виходу зі складу СРСР, бо сучасний Союз не сприяє повному економічному, соціально-політичному і культурному розвитку України.

У тій частині програми УРСС, що торкалася питання політики, організація виступила за обмеження тенденції посилення влади в руках держави і за більшу демократизацію всього громадянського організму, в якому б всі члени всі громадяни, їхні організації і партії мали б рівні права і можливість брати участь у громадському житті та в керівництві державою [13, с. 142].

Програма УРСС оцінювала становище України в складі Союзу як колоніальне. Члени організації плекали ідею визволення своєї держави від ярма СРСР. Ідея визволення визрівала в серці кожного патріота-українця. В програмі ми зустрічаємо такі висловлювання: „Ми боремося за самостійну Україну”, „Справа утворення самостійної України вирішуватиметься всім українським народом” [10, с. 10-34] та ін.

Г. Касьянов вважає, що програма УРСС переживалась із ревізійністськими течіями у комуністичних партіях Заходу та Східної Європи, а також була продовженням ідейних пошуків українських соціалістів початку XX ст. А. Русначенко відзначає, що проект програми носив узагальнений характер і охоплював майже всі сфери життя суспільства, чого не було в інших програмах. Ю. Данилюк та О. Бажан вважають УРСС організацією „націонал-комуністичного спрямування” [5, с. 67].

Наступні збори організації мали відбутися 22 січня 1961 р., проте напередодні – 20 січня 1961 р. почалися арешти. Першим був заарештований І. Кандиба. Л. Лук’яненко заарештували 21 січня. Нова редакція Програми УРСС так і не була записана. У кримінальній справі вона фігурувала лише у згаданих „Нотатках”, а старий проект програми УРСС був вилучений і став головним матеріалом, на якому базувалося обвинувачення.

Л. Лук’яненко суд засудив до розстрілу за ст. 56 ч. 1 і 64 КК УРСР. Його звинуватили в тому, що він „із 1957 р. виношував ідею відриву УРСР від СРСР, підривав авторитет КПРС, зводив наклепи на теорію марксизму-ленінізму” [12, с. 98]. Страту Л. Лук’яненку через 72 доби замінили на 15 років позбавлення волі. І. Кандиба був звинувачений у „зраді Батьківщини” за ст. 56, 64 КК УРСР, засуджений до 15 років таборів суворого режиму, а решта членів одержали від 11 до 7 років ув’язнення. І. Кипишу та Й. Боровницькому за касаційною скаргою зменшили терміни до 7 років.

Цим судовим актом було зневажено основне право українського народу – право на самовизначення – право на свободу, право суспільства на вільне вирішення економічних, політичних та інших питань [13, 143].

Усі члени УРСС мали вищу освіту, більшість з них була юристами, тому в літературі справу УРСС називають ще „справою юристів” [5, с. 67]. Вони хотіли виборювати права людини і права нації на основі радянської Конституції, радянських законів.

Хоч ця організація діяла недовго, небагато встигла зробити, за засобами та метою боротьби УРСС можна вважати першою дисидентською організацією. Більше того, вона була дуже близькою до майбутнього українського правозахисного руху, до якого пізніше приєдналися найактивніші колишні члени УРСС.

Отже, демократизація та лібералізація суспільного життя за часів М. Хрущова призвели до того, що на арену боротьби з радянською системою вийшла інтелігенція, яка прагнула бачити Україну самостійною. Свідченням цього і є програма УРСС. Головним завданням УРСС був вихід України зі складу СРСР відповідно до чинної Конституції Союзу, яка теоретично не заперечувала такого кроку.

Нажаль, вся Конституція УРСР в умовах тоталітарної держави перетворилася на фікцію, а це свідчить про надзвичайне лицемірство політичної системи та офіційної радянської моралі [8, с. 34].

Примітки

¹ Бажан О. Опозиційний рух в Україні (2-га пол. 50-х – 80 ті рр. XX ст.). Автореф. дис. канд. іст. наук: / Дніпровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1996.

² Баран В. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. – Л.: МП „Свобода”, 1992. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50 – х – 80 – ті рр. XX ст.). – К. : Рідний край, 2000. – 616 с.

³ Зайцев Ю., Дубас М., Сливка Ю. Український Національний Фронт: дослідження, документи, матеріали. – Л., 2000.

⁴ Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956 – 1987). – Харківська правозахисна група. – Х. : „Фоліо”, 2003.

⁵ Касьянов Г. Незгодні : українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80 – х років. – К.: Либідь, 1995.

⁶ Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.) – К., 1994.

⁷ Лук’яненко Л. Не дам загинуть Україні! – К.: Вид.-культурол. центр. „Софія”, 1994.

⁸ Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-і роки) // Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : В 4 т. Т. 1.: Особистості / Харківська правозахисна група; Упорядник Є.Ю. Захаров; Худож.-оформлювач Б. Ф. Бублик – Х.: Фоліо, 2001.

⁹ Проект програми УРСС // Лук’яненко Л. Не дам загинуть Україні! – К.: Вид.-культурол. центр „Софія”, 1994.

¹⁰ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998.

¹¹ Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод: В 4 т. Т. 1.: Особистості / Харківська правозахисна група; Упорядник Є.Ю. Захаров; Худож.-оформлювач Б. Ф. Бублик – Х. : Фоліо, 2001.

¹² Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : В 4 т. Т. 3.: Документи і матеріали. Серпень 1976 – 10 грудня 1978 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. В. Овсієнко; Худож.-оформлювач Б.Ф. Бублик – Х.: Фоліо, 2001.

¹³ Христинич Б. На шляхах до волі. Підпільна організація „Об’єднання (1956-1959)”. – Л., 2004.

Людмила ЛЮТА
(м. Київ)

До питання про час виникнення першої в Україні правозахисної організації

У статті зроблено спробу аналізу питання щодо передумов, причин і часу створення в Українській РСР першої правозахисної організації. Обстоюється думка, що такою організацією слід вважати Громадський комітет захисту Ніни Строкатої, що був утворений у грудні 1971 р.

Lyudmyla LYUTA (Kyiv) To the question about appearing of the first human rights organization in Ukraine.

The attempt to analyse the question of pre-conditions, reasons and time of creation in Ukrainian SSR of the first human rights organization. Next idea is asserted: the Public committee of defence of Nina Strokata, which was formed in December 1971, was the first such organization.

Прийняття у 1975 р. Заключного Акту Гельсінської наради з питань безпеки й співпраці в Європі було основою суб'єктивною причиною виникнення однойменного руху за права людини. Опозиція отримала можливість спиратися у своїй діяльності на міжнародну підтримку. Серед об'єктивних причин слід назвати тоталітарний характер радянської адміністративно-політичної системи, а також активну діяльність попередніх рухів спротиву в Україні. У сукупності всі зазначені чинники й призвели до появи нової опозиційної течії – правозахисної, яка відіграла важливу роль у суспільно-політичних процесах.

Окремі дослідники звертають увагу на те, що деякі з українських дисидентів мали досвід роботи у правозахисних організаціях, які були створені на території Радянського Союзу дещо раніше. Це в першу чергу стосується Л. Плюща та Г. Алтуняна, які входили до Ініціативної групи по захисту прав людини в СРСР (1969 р.), та М. Руденка – члена Московської філії Міжнародної Амністії (1971 р.) – найбільшої Всесвітньої правозахисної організації [1]. Однак, не зовсім правильним було б вважати, що вперше спроба створення на території УРСР правозахисної організації була зроблена лише після підписання Гельсінських угод. Українські історики вважають, що необхідність створення груп та організацій, які б мали змогу проводити свою легальну діяльність, не виходячи за межі міжнародного та радянського права, постала на початку 70-х рр. минулого століття, оскільки нелегальні утворення були позбавлені можливості більш ширше налагодити контакти із закордонними засобами масової інформації та різного роду міжнародними організаціями [2].

Деякі дослідники першим правозахисним об'єднанням на території України, називають Громадський комітет на захист Ніни Строкатої. З цим не погоджується Г. Касьянов, який вважає, що до 1976 року правозахисний рух не мав жодних організованих форм, а створення Комітету захисту Н. Строкатої називає спонтанним кроком [3].

Питання про дату виникнення Комітету викликало деякі розбіжності між українськими істориками. Так, О. Бажан та Ю. Данилюк вважають, що він постав 21 грудня 1971 р., коли було підписано декларацію про його створення [4]. Ю. Зайцев робить припущення, що створення Комітету можна датувати третьою декадою грудня 1971 р. Дослідник пояснює це тим, що хоча на „Заяві про створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої” стояла дата 21 грудня 1971 р., яка офіційно й вважається датою створення, а точніше, саме це число зафіксовано у вітчизняних і зарубіжних виданнях, але у примірнику „Бюлетеня” № 1, в якому вміщено вищезазвану „Заяву” й довідку „Хто така Ніна Строката”, та який було вилучено у М. Плахотнюка, число 21 виправлено на 30. Крім того, автор посилається на І. Калинець, яка на допиті сказала, що „Бюлетень” мав бути відправлений до вищих інстанцій на початку січня 1972 р. Беручи до уваги останні дані, львівський історик і запропонував своє датування виникнення Комітету [5].

„Заяву про створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої” підписали П. Якір, І. Стасів, В. Стус, Л. Тимчук, В. Чорновіл. Учасники Комітету зазначили, що організація виникла на основі гарантій Конституції СРСР, Декларації Прав Людини та Пакту про громадянські й політичні права. Коли ж громадян СРСР будуть переслідувати з політичних мотивів, то учасники Комітету будуть вдаватися до організованих дій для захисту перших [6]. Однак, якихось конкретних дій Комітет не встиг здійснити, оскільки на заваді стали арешти.

Таким чином, першим правозахисним об'єднанням на території України можна вважати „Громадський комітет захисту Ніни Строкатої”. Він послужив прикладом об'єднання зусиль найактивнішої частини учасників опозиційного руху для створення правозахисної організації, яка б у майбутньому могла спрямовувати роботу всього правозахисного руху.

Створення в подальшому Української Гельсінської групи стало важливою подією у суспільно-політичному житті України. Наразі, саме УГГ стала першою реально діючою опозиційною організацією, що виникла на легальних засадах. Члени Групи змогли поставити в контекст загальнолюдських цінностей українську проблему.

Примітки

¹ Політична історія України. XX століття: В 6 т. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002). – К., 2003. – С. 239; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987 р.). – Харків, 2003. – С. 96.

² Бажан О. Г., Данилюк Ю.З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950 – х – 1980 – ті рр..) – К.,2000. – С.131.

³ Касьянов Г. Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці // Віче. – 1994. – № 10. – С. 117.

⁴ Українська Громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. X: Фоліо, 2001. Т. 3: Документи та матеріали. Серпень 1976 – 10 грудня 1978 / В.В. Овсієнко (упор), І. Рапп (ред.). – 2001.

⁵ Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (60ті – перша половина 80х рр. XX ст.). НАН України, Ін-т історії України. – К., 1994

⁶ Заява про створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої// Український вісник: Захальний журнал з України. – Вип. 6: Березень 1972р. – Париж-Балтимор, 1972. – С.141-142.

Вікторія АБАКУМОВА
(м. Луганськ)

До питання про впровадження української мови у вітчизняне кіновиробництво (друга половина 80-х – початок 90-х рр. XX ст.)

Досліджуються особливості процесу впровадження української мови в галузь кінематографії. Автор робить припущення, що негативні витoki питання полягали не лише в інерції впливу адміністративно-командної системи, а й у світоглядних позиціях багатьох кіномитців, їх слабкій обізнаності з історією та культурою України, народною творчістю. Зазначається визначальна роль держзамовлення у виробництві україномовних кінофільмів.

Viktoriya ABAKUMOVA (Lugansk) To the question about introduction of Ukrainian language in a domestic filmmaking (the second half of 80s - beginning 90s of the XX)

The features of introductory process of Ukrainian in cinematography are probed. The author does supposition, that the negative influence on the point of discussion consisted not only of influence of administrative-command system but also in world-view positions of cinema-makers, who had rather weak knowledge of Ukrainian history, culture and folk. The main role of the state-ordering in the Ukrainian movie-making.

Українська мова – це мова багатомільйонного народу, що стала однією з найбагатших мов світу і може задовольняти потреби суспільства в спілкуванні, розвитку культури, освіти, науки й техніки. Тому нічим не виправдане звуження сфери функціонування мови корінного населення в державному, економічному, політичному та громадському житті. На жаль, на сімнадцятому році розбудови Україною незалежності мовне питання залишається актуальним. Наприкінці 2007 р. за поданням 60 Народних Депутатів мовний аспект питання розповсюдження іноземних фільмів отримав своє продовження в Конституційному суді України. Рішенням КСУ була підтверджена заборона демонстрації кінофільмів, не дубльованих, не озвучених чи не субтитрованих державною мовою [1]. Факт вирішення питання на такому рівні наводить на думку про дуже тривалий процес реалізації в Україні “Закона про мови”.

Залучення до наукового обігу нових документальних матеріалів, розсекречення архівів вищого політичного керівництва республіки, дало можливість показати наявність організованого опору політиці русифікації в Україні. Одними з перших це зробили Г. Касьянов, Ю. Курносів, Ю. Зайцев, О. Коханова, А. Русначенко, Ю. Данилюк, О. Бажан та ін. Позитивно оцінюючи зазначені праці, не можна не відзначити, що загалом вони торкаються лише окремих аспектів мовної політики в Україні, не розглядаючи особливостей цього процесу в галузі мистецтва. Вирішення цього питання, як і багатьох інших, знаходиться в руках української інтелігенції. Тільки вона може вселити надію на відродження української мови та втілити цю мрію в життя при підтримці державних органів влади. Дослідження процесу запровадження української мови у вжиток саме засобами кінематографії є метою даної статті.

Соціальні перетворення другої половини 80-х рр. XX ст. докорінно змінили суспільно-політичну ситуацію в Україні. Відбувся злет національної самосвідомості. В нових умовах влада була вимушена рахуватися з процесом поживлення розвитку національної самосвідомості і національної культури. З метою забезпечення послідовної реалізації Закону УРСР “Про мови в Українській РСР” Рада Міністрів Української РСР 12 лютого 1991 р. схвалила Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на

період до 2000 р. [2]. Так за часів Союзу в суспільстві розпочався процес набуття державного статусу українською мовою. Виокремимо особливості цього курсу в сфері кіноіндустрії.

По-перше, аналіз певних фактів, подій, заходів, спрямованих на вирішення мовного питання в кіновиробництві доводить, що серйозні зрушення, головним чином, пов'язані із зверненням творчих пошуків кіномитців до української літератури і драматичної класики, історичних джерел, що залишалися не засвоєними екранним мистецтвом. Починаючи з 1988 р. дирекція кіностудії ім. О. Довженка спільно з провідними творчими працівниками і літераторами республіки проголосила програму по відродженню національного кіно, включення до неї масштабних кінопроектів про життя і творчість Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, екранізації української літературної класики, творчої реабілітації письменників України, проектів молодих українських сценаристів і режисерів. Проте така робота йшла важко. В попередній період українського ігрового кіно цей інтерес до національної культури був втрачений, що не могло не відбитися в настроях й планах творчої молоді.

Значно динамічніше змінювалося становище в неігровому кіно. Виробництво неігрових фільмів цього періоду відрізнялось новим репертуаром – світ побачили стрічки про національну самобутність українського народу, його культуру, мову. Характерно, що збільшення кількості документальних стрічок в українському варіанті, присвячених життю України відбувається на хвилі загальнонародного інтересу до раніше заборонених тем, “білих плям” історії, громадсько-політичних рухів.

По-друге, позитивним моментом у реалізації Закону “Про мови в Українській РСР” у галузі кіновиробництва стало створення на київській студії ім. О. Довженка ВТО “Сузір'я”, яке здійснює дублювання українською мовою кращих вітчизняних та зарубіжних фільмів. У 1989 р. зроблено українські дубляжі 12 фільмів, в 1990 р. – 17-ти, 1991 – 25-ти кінострічок [3, с. 38]. При цьому, комісія по відборі кінотворів для дубляжу орієнтувалася в основному на дитячі картини та на стрічки високого глядацького потенціалу. Така діяльність підкріплювалася фінансово – згідно Державної програми розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 р. збільшувались кошти для дублювання й тиражування кінофільмів, що вироблялися за межами республіки та демонструвалися по телебаченню, в кіномережі та відеосалонах.

По-третє, надзвичайно важливим фактором виступало впровадження державного соціально-творчого замовлення на фільми, які висвітлювали найбільш значні й актуальні проблеми історії України та її сьогодення. Наприклад, примноження фільмів цієї тематики і випуск їх українською мовою у 1990-1991 рр. безпосередньо пов'язані з програмою замовлень Міністерства культури УРСР (із 32 фільмів, замовлених міністерством на 1991 р. – 29 були україномовними) [3, с. 37].

Водночас слід визнати, що на тлі позитивних зрушень у цей період українською мовою створюється менша частина фільмів. А тому перші здобутки в опануванні українським кінематографом національної мови виглядають скромно. Наприклад, на кіностудії ім. О. Довженка в 1990 р. україномовними були лише 5 з 13 прокатних кінофільмів і 7 телевізійних стрічок; у 1991 р. – 9 україномовних фільмів. На Одеській кіностудії за останні 20 років вийшли лише 3 фільми в україномовному варіанті. Незадовільно можна оцінити мовний статус фільмів молодіжного об'єднання “Дебют”: з 21 – 5 в українською мовою [3, арк. 36]. Загалом же національний мовний статус в другій половині 80-х рр. реалізувався частковим дублюванням власних стрічок за рахунок коштів республіки.

Із 50-ти хронікально-документальних картин річної програми студії «Укркінохроніка» понад 30 були присвячені національній проблематиці та створені українськими митцями. Решта – російськомовні. Автори виправдовували мовний статус тим, що їх герої не володіють вільно українською мовою. Фільми масового екрану студії “Київнаукфільм” взагалі створювалися переважно російською мовою, так як виробництво науково-популярних стрічок значною мірою асигнувалося з союзного бюджету. Практично всі анімаційні фільми, що створювалися в республіці (13-18 назв на рік) мали основним український варіант [3, арк. 36-38]. Проте, тираж цих фільмів надходив у кіномережу республіки від союзного кінопрокату вже російською мовою. В умовах ринкових відносин загострюються і проблеми, пов'язані з прокатом україномовних фільмів, від яких масовий глядач за роки нігілістичного ставлення до власної мови і національної культури встиг відзвичаїтись.

На незацікавленості окремих кінорежисерів у освоєнні національної тематики та створенні фільмів в українському оригіналі певною мірою позначався диктат комерційного підходу до кіно, умови продажу картин на всесоюзному ринку. Наприклад, вартість ліцензії на фільми українських студій були значно нижчими за кінопродукцію центральних і зарубіжних кіностудій. Середня вартість ліцензії за одну копію фільмів українських кіностудій дорівнювала 605 крб., центральних кіностудій – 1115, зарубіжних – 4000 [4, арк. 104]. З кінця 1990 р. відійшла в минуле практика, коли при прийомі фільмів республіканських студій для союзного кінопрокату вартість російськомовних дубляжів оплачувало Держкіно СРСР. Тепер дублювання створених національною мовою кінострічок для союзного екрану мало здійснюватися за рахунок студій або коштів республіки, що одразу зумовило відмову багатьох кіномитців від україномовної творчості.

Безумовно, багато перешкод зумовлено об'єктивними чинниками, проте не можна заперечувати людський фактор. Так, неприглядне становище, яке склалося з випуском україномовних фільмів на кіностудіях України у 80-ті рр. – мало коріння не лише в інерції впливу адміністративно-командної системи, а й у світоглядних позиціях багатьох кіномитців, їх слабкій обізнаності з історією і культурою України, народною творчістю, прагненням режисерів до широкого залучення у свої фільми акторів-зірок із Москви та Ленінграду, які не володіли українською мовою.

Отже, розгляд особливостей процесу впровадження української мови в галузь кіновиробництва свідчить, що певні здобутки мали місце ще в період, який передував незалежності України. Разом із тим, наочним стає факт вирішальної ролі державної підтримки кіновиробництва за умов переходу кінематографії на ринкові відносини, зокрема фінансування з бюджету республіки виробництва фільмів.

Примітки

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини другої статті 14 Закону України “Про кінематографію” (справа про розповсюдження іноземних фільмів) // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>

² Про Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року: Постанова ради Міністрів Української РСР від 12 лютого 1991 р. N 41 // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 5116. – Оп.19. – Од. зб. 3069.

⁴ Галузевий державний архів Міністерства культури і туризму України. – Ф. 5116. – Оп. 19. – Од. зб. 3143.

Сергій ВОРОНОВ
(м. Київ)

Народний Рух України та формування багатопартійної вітчизняної політичної системи у кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст.

Стаття присвячена політичній історії України напередодні проголошення її незалежності та в перші роки самостійності. Висвітлюються етапи, особливості та умови процесу формування багатопартійності в країні. Визначається роль в цьому процесі Народного Руху України.

Serhij VORONOV (Kyiv) Narodniy Ruh (Folk Movement) of Ukraine and forming of the domestic multiparty system during the end of 80s – at the beginning of 90s of the XX century

The article is dedicated to political history of Ukraine in the eve of proclamation of its independence including first years of independence. The stages, features and terms of process of forming of multiparty system in the country are reviewed. A role of Narodniy Ruh (Folk Movement) of Ukraine in this process is signed.

Сучасний стан розвитку українського суспільства характеризується необхідністю розширення наукових досліджень місця та ролі політичних партій, громадських організацій і рухів у процесі державотворення України. Саме суспільно-політичні організації мають відігравати провідну роль у розбудові демократичної держави та громадянського суспільства. До таких суспільно-політичних рухів належить Народний Рух України – громадсько-політична організація, яка стала провідником боротьби за незалежність та демократизацію України.

Місце Народного Руху України в історії і суспільно-політичному житті нашої держави досліджене недостатньо. Переважна більшість праць, зокрема В. Базіва, А. Білоуса, О. Бойко, А. Крамаревського, є надто загальними та висвітлюють сучасний політичний процес. Першими науковими дослідженнями присвяченими процесу формування багатопартійності стали праці О. Гараня. Важливе значення для дослідження історії Руху має монографія Г. Гончарука “Народний Рух України. Історія.” Заслужують на особливу увагу матеріали всеукраїнських наукових конференцій “Народний Рух України: місце в історії та політиці”, що відбувалися у 1994, 1996, 1998, 2000, 2001, 2005 рр. на базі кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету.

Вивчення літератури показує відсутність систематизованого дослідження ролі Народного Руху України в процесі формування багатопартійності в Україні. Наразі мета цієї статті полягає у аналізі та з’ясуванні місця Народного Руху України в процесах побудови в Україні багатопартійної політичної системи. Автор спробував визначити етапи становлення багатопартійності в Україні, дослідити особливості процесу формування багатопартійної системи, розглянути роль НРУ в цьому процесі.

Одним із головних елементів політичної системи сучасного демократичного суспільства є багатопартійність. Процес формування багатопартійності в Україні розпочався в часи, коли політичне життя повністю контролювала одна партія – комуністична, а продовжився вже за часів незалежної України. Тому для розуміння цього процесу важливо визначитися з періодизацією. Думки, щодо цього питання, серед вітчизняних дослідників розходяться.

Так О. Бойко за основу періодизації бере зрушення в організаційній структурі партій та їх вплив на владні структури. Виділяючи три етапи:

I етап: “Зародження” (середина 1988 – лютий 1990 р.). Цей часовий проміжок характеризується виникненням неформальних організацій, утворенням організованої опозиції, політизацією УГС, виходом на політичну арену НРУ, диференціацією в середині Комуністичної партії, виникненням першої формально задекларованої партії – Української національної партії, вилученням із Конституції СРСР ст. 6.

II етап: “Утвердження” (березень 1990 – серпень 1991 р.). Поява парламентської опозиції, ініціювання нею важливих рішень, зростання кількості політичних партій.

III етап: “Становлення” (з серпня 1991 р.). Розширення спектру багатопартійності, посилення розколів і дроблення політичних сил, активізація партій на місцях, оформлення юридичної бази багатопартійності, зміцнення зв’язків партій з фінансовими колами, створенням політичних блоків [3, с. 60].

Іншу періодизацію дає О. Гарань. На його думку перший етап становлення багатопартійності охоплює 1988 р. і характеризується постановкою демократичними силами питання про створення широкого об’єднання на зразок народного фронту. Другий етап (1989 – лютий 1990 рр.) – створення Народного Руху та фактична легалізація політичного плюралізму. Третій (з березня-квітня 1990 р.) – утвердження парламентської опозиції [4, с. 5-8].

М. Яремченко та В. Шмирьова визначають такі етапи: I. Зародження багатопартійності (середина 1988 – березень 1990 рр.); II. Вихід багатопартійності на державний рівень (травень 1990 – серпень 1991 рр.); III. Становлення багатопартійності (з серпня 1991 р.) [11, с. 187].

Виходячи з аналізу існуючих варіантів періодизації становлення вітчизняної багатопартійності, наразі можемо виділити три основних періоди. Перший – не партійний (1988-1989 рр.) відзначався створенням Української Гельсінкської Спілки, Народного Руху України за Перебудову, “Зеленого світу” та інших організацій. Другий – становлення (1990 – серпень 1991 рр.) – поява перших легальних партій та їхній вихід на політичну арену. Третій – утвердження (серпень 1991 – грудень 1992 рр.) цей період характеризується остаточним формуванням правого, центристського та лівого спектру української політики і завершується перетворенням останньої непартійної політичної організації НРУ в партію.

Сучасну історію становлення багатопартійності в Україні варто розпочинати зі створення Народного Руху України за перебудову. На думку українських істориків, об’єктивними причинами формування НРУ є такі: відсутність серйозних зрушень в економічному та соціальному житті України; відставання від процесів Перебудови, що проходили в центральних регіонах країни, республіках Прибалтики; повна дискредитація діяльності керівництва [15, с. 3-6]. Як вважає О. Гарань створення широкого об’єднання на зразок народного фронту стає 1988 р. першочерговим завданням для демократичних сил в Україні [5, с. 12]. І такі спроби мали місце але вони не досягли успіху.

Процес утворення Руху розпочався 1 листопада 1988 р. на партзборах Київської організації Спілки письменників України, де вперше прозвучала ідея заснування Народного руху за Перебудову. Про це написала “Літературна Україна”. Вже 23 листопада була створена “ініціативна група по розгортанню руху сприяння перебудові”. 31 січня 1989 р. проект програми Руху було винесено на обговорення зборів київської організації СПУ та його прийняли за основу. 16 лютого проект було надруковано в “Літературній Україні”.

Організаційне оформлення Руху розпочалося 18 березня зі створення Координаційної ради ініціативних груп по створенню НРУ у Києві та області. Далі 7 травня була заснована Львівська регіональна організація НРУ, 1 липня Київська. Установчий з’їзд Народного Руху пройшов 8-10 вересня 1989 р. в Києві. На нього прибули 1109 делегатів з усіх областей України, що представляли 280 тис. учасників Руху [5, с. 49]. Був затверджений Статут та обране керівництво (голова – І. Драч). Отже, Рух почав функціонувати як організація. Політолог О. Гарань робить висновок, що зважаючи на те, що головою найвпливовішого керівного органу НРУ – Секретаріату було обрано “радикала” М. Гориня, у Русі з самого початку існував поділ на “поміrkованих” і “радикалів” [5, с. 59]. Саме ці дві групи в майбутньому виокремляться в окремі партії.

З’їзд Руху мав вплив і на інші організації. Так 28-29 жовтня 1989 р. провела свій Установчий з’їзд Асоціація “Зелений світ”, що згодом перетворилася в Партію Зелених України.

Наприкінці 1989 – початку 1990 р. поглиблювалася диференціація всередині Руху. Вперше ідея перетворення НРУ у партію пролунала в заяві “До членів Руху та до всіх громадян України”, яку підписали провідні члени Народного Руху, вона була розміщена в газеті “Літературна Україна” 8 березня 1990 р. Однак, ця ідея була відразу відкинута Великою Радою Руху (29-30 березня 1990 р.), на якій на її захист не виступили навіть підписанти.

Каталізаторами перетворення НРУ в партію були: існування в рамках цього політичного об’єднання різних політичних течій; вихід опозиції в результаті виборів до Верховної Ради УРСР на державний рівень; бажання частини контр-еліти, що формувалася, створити діяльну, дисципліновану та ефективну політичну структуру, яка б відповідала потребам часу та новим завданням [13, с. 37].

На тій же Великій Раді Руху, що відкинула ідею перетворення НРУ в партію, І. Драч та Д. Павличко заявили про намір створити Демократичну партію. Важливим кроком у створенні цієї партії стала публікація в “Літературній Україні” у кінці травня 1989 р. Маніфесту Демократичної партії України.

З іншого боку активізували свої прагнення створення партій і “радикали”. Ще в листопаді 1989 р. В. Чорновіл запропонував перетворити УГС у партію, але тоді він був у меншості. Все ж на конференції УГС 17 березня 1990 р. було вирішено провести з’їзд Співки 29-30 квітня і перетворити УГС на партію.

Отже, можна зробити висновок, що на Великій Раді в Хусті ініціатори перетворення Руху в партію, які переважно належали до групи “поміркованих” рухівців, відмовились від своєї ідеї, відчувши посилення “радикалів”, і побоюючись втрати впливу над НРУ-партією.

29-30 квітня 1990 року в Києві в Будинку кіно пройшов Установчий з’їзд Української республіканської партії. На час з’їзду в УГС налічувалося 2300 членів. Вона мала досить чіткої структури та ідеологію, визнаних лідерів, користувалася авторитетом не лише в Україні, а й поза її межами, значною мірою впливала на формування позиції Руху. До Верховної Ради УРСР спілка провела 12 своїх представників [5, с. 97]. В. Чорновіл до УРП не увійшов, розкритикувавши програму та статут партії. Очолив партію Л. Лук’яненко, його заступниками стали радикал С. Хмара та донеччанин Г. Гребенюк.

У жодному з документів УРП не пов’язувала себе з НРУ та вела свої початки з Гельсінкської групи. Однак це не заперечує її спадкоємності з Руху, що виявилось в обранні багатьох провідників НРУ до керівництва партії, зокрема М. Гориня, який очолив пізніше УРП. Він був керівником Секретаріату Народного Руху, а згодом і співголовою НРУ.

Створення УРП фактично започаткувало диференціацію НРУ на окремі партії. Майже одночасно з УРП розпочалося створення Демократичної партії України [1, с. 32]. 22 вересня 1990 року у м. Тернопіль на спільному засіданні підготовчого комітету та уповноважених від областей було затверджено проект статуту Демократичної партії України. Установчий з’їзд ДемПУ відбувся у Києві 15-16 грудня 1990 р. Очолив партію Ю. Бадзьо, серед лідерів були Д. Павличко, В. Дончик, Ю. Цеков, І. Ющук, М. Швайка. На час з’їзду в партії налічувалося 2,7 тис. членів, у Верховній Раді УРСР вона мала 25 депутатів [5, с. 154].

Ще до проголошення Україною незалежності в Народному Русі України фактично існували три фракції УРП, ДемПУ та група прихильників В. Чорновола, яка була в більшості, про що свідчить підтримка НРУ на виборах президента кандидатури саме В’ячеслава Максимовича. Однак рішення більшості УРП і ДемПУ не підкорилися та висунули власних кандидатів. Отже, партизація окремих уламків НРУ розпочалося задовго до 24 серпня 1991 р. [1, с. 48].

Усе ж така спроба зберегти єдність Руху була зроблена на Третіх Великих Зборах НРУ. Був знайдений компроміс між прихильниками В. Чорновола та І. Драча і М. Гориня, їх трьох було обрано співголовами НРУ. Однак про перевагу Чорновола свідчило те, що з чотирьох заступників голів троє були прихильниками Чорновола, а з шістнадцяти обраних членів проводу таких було аж одинадцять.

Остаточно процес перетворення Народного Руху України на партію завершився на четвертих зборах (грудень 1992 р.), головою партії став В.М. Чорновіл.

Процес формування багатопартійності в Україні проходив у надскладних умовах. Це була країна з тотальним контролем однієї партії над усіма сферами суспільного життя, з переслідуванням за інакodomство, з відсутністю свободи слова. Визначальний вплив на цей процес мав Народний Рух України. Організація, що змогла консолідувати навколо себе сили національно-демократичного спрямування. Як громадсько-політична організація НРУ на першому етапі характеризувалася відсутністю чіткої партійної структури, що згодом спричинило певну напругу в демократичному русі. Однак, після перетворення Руху на партію він посів провідне місце серед демократичних сил України. НРУ став “школою” української політики. У керівництві провідних партій сьогодні, таких як Партія регіонів, ВО “Батьківщина”, НСНУ багато вихідців з Руху. Народний Рух й надалі займає важливе місце в українській політиці.

Політична історія Народного Руху України, першого громадсько-політичного об’єднання України, нероздільно пов’язана з утвердженням державної незалежності, побудовою демократії та багатопартійної системи в Україні.

Примітки

¹ *Базів В.А.* Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія. – Л.: Світ, 1999.

² *Білоус А.О.* Політичні об’єднання України. – К.: Україна, 1993.

³ *Бойко О.* Початок формування багатопартійної системи в Україні: основні етапи, проблеми, характерні риси та особливості // *Сучасність*. – 2003. - № 11.

⁴ *Гарань О.В.* Багатопартійність на Україні: формування, проблеми, перспективи // *Україна багатопартійна. Програмні документи нових партій*. – К., 1991.

⁵ *Гарань О.В.* Убити Дракона. (З історії Руху та нових політичних партій України). – К., 1993.

⁶ *Гончарук Г.І.* Народний Рух України. Історія. – О.: Астропринт, 1997.

⁷ *Крамаревський А.* Політичні партії і організації України: Довідник. – К.: Альтерпрес, 1999.

⁸ *Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали першої Всеукраїнської наукової конференції / Гончарук Г.І. (гол. редкол.) та ін.* – К., 1994

⁹ *Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали другої Всеукраїнської наукової конференції / Гончарук Г.І. (гол. редкол.) та ін.* – О.: Астропринт, 1996.

¹⁰ *Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали третьої Всеукраїнської наукової конференції / Гончарук Г.І. (гол. редкол.) та ін. – О.: Астропринт, 1998.*

¹¹ *Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали четвертої Всеукраїнської наукової конференції / Гончарук Г.І. (гол. редкол.) та ін. – О.: Астропринт, 2000.*

¹² *Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали п'ятої (позачергової) Всеукраїнської наукової конференції / Гончарук Г.І. (гол. редкол.) та ін. – О.: Астропринт, 2001.*

¹³ *Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали шостої Всеукраїнської наукової конференції / Гончарук Г.І. (гол. редкол.) та ін. – О.: Астропринт, 2005.*

¹⁴ *Примуш М.В. Історія і теорія політичних партій. – Донецьк, 2000.*

¹⁵ *Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України. – К., 1990.*

¹⁶ *Шевченко В.Ф. та ін. Історія українських політичних партій. – К., 1999.*

Ігор МЕЛЬНИЧУК
(м. Київ)

Роль жінки у політичному житті та державному управлінні сучасною Україною

У статті проаналізовано гендерні стереотипи ролі жінки в сучасній Україні. Автор на основі статистичних даних розкрив основні тенденції динаміки змін жіночого представництва у системі державних органів влади та системи управління в сучасній Україні.

Ihor MEL'NICHUK (Kyiv) The role of woman in political life and state administration in modern Ukraine

Gender stereotypes of the role of woman in modern Ukraine are analysed in the article. The author exposed the basic tendencies of changes of woman representation in the system of governmental departments in modern Ukraine on the basis of statistical information.

*“Жінкою не народжуються: нею стають.”
С. де Бувар*

У сучасній Україні однією з необхідних умов становлення демократії та громадянського суспільства є утвердження принципів гендерної рівності. Реалізація цих принципів набуває особливого значення в контексті сучасних соціально-політичних перетворень. Реалії сучасного життя вимагають переосмислення ролі жінки в умовах суспільних трансформацій. Однак саме в реальному житті ми спостерігаємо старі стереотипи щодо ролі жінки у суспільстві, які вступають у протиріччя з потребами сучасного суспільства. Хоч в сучасному політичному житті офіційно декларується гендерна рівність, свідченням чого може слугувати загальне виборче право та відсутність будь-яких офіційних перепон для політичної кар'єри жінки аргументованих гендерним принципом, проте кількість жінок у політиці та апараті державного управління є відносно незначною. Це говорить про існування в українському суспільстві стереотипу імперативом якого є твердження: “політика не жіноча справа!”. Звичайно, він не офіційний й існує в латентній формі. Однак значення “закоренілого” стереотипу для цілого суспільства є не меншим, ніж значення якогось нормативно-правового акту, що регулює ті чи інші суспільні відносини. Тому актуальним для українського сьогодення є реалізація вимог рівноправної участі жінок у державному управлінні. Без цього неможливе розв'язання всього комплексу проблем відстоювання й забезпечення прав людини. Проблемі ролі жінки в суспільстві приділяють увагу такі дослідники, як Дж. Елштейн [4], К. Левченко [7], С. Павличко [10], Л. Смоляр [11], Л. Трофименко [14].

Метою нашої роботи є дослідження представленості жіноцтва України в адміністративно-політичних установах держави та аналіз причин гендерної асиметрії у вітчизняних адміністративно-політичних інституціях сучасності.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі дослідити неадекватність гендерних стереотипів на сучасному етапі політичного розвитку України; виявити вплив цих стереотипів на розвиток українського суспільства.

Участь жінок у політиці та управлінні державою на перший погляд є буденним явищем у переважній більшості країн сучасного світу. Не виняток в цьому плані й Україна. Проте у відсотковому відношенні ця участь залишається ще досить низькою порівнюючи з кількістю чоловіків. Та й стереотип того, що “політика не жіноча справа”, незважаючи на формально рівні політичні права чоловіка й жінки, знаходить своє відображення в реаліях української політики та державного управління. Найповніше розкрити ці положення нам допоможе аналіз статистичних даних про динаміку жіночого представництва в органах влади та управління.

Так, перші демократичні вибори до місцевих рад та Верховної Ради, що відбулися в Україні у березні-квітні 1990 р. засвідчили негативність ставлення до жінок-політиків у свідомості виборців. До місцевих рад по багатомандатним округам було обрано 35,5 % жінок від загальної кількості обраних депутатів. Найменше їх було

серед депутатів у Київській області (4 %) та м. Києві (17 %). Значно кращою була ситуація щодо виборів жінок у представницькі органи в таких областях, як Херсонська (40 %), Дніпропетровська, Миколаївська і Чернігівська (по 37 %), Волинська, Черкаська і Запорізька (по 36 %). [6, с. 385]. У результаті безрезневих виборів до парламенту жінки отримали 14 депутатських місць із загальної кількості 450-ти [11, с. 171].

Результати виборів до Верховної Ради України 1994 р. продемонстрували, незмінність гендерної асиметрії в репрезентації жіноцтва в органах влади. Навіть, цього разу жінки були представлені значно менше, ніж чоловіки. Зокрема, до українського парламенту другого скликання 1994 р. обрано 19 депутатів-жінок, тобто 4 % від загальної кількості депутатів. У виборах до місцевих рад жінки отримали 33,4 % місць [6, с. 385].

Нові динамічні показники з'являються вже на виборах 1998 р., коли українські жінки майже подвоїли свою чисельність у представницьких органах влади. Так, з 1998 р. у Верховній Раді України було 37 жінок – Народних депутатів, тобто 7,38 % від їхньої загальної кількості. Проте результати виборів 2002 р. обернули прогрес у зворотній бік, так до складу Верховної Ради України увійшло лише 23 депутати-жінки, що становить 5 % депутатського корпусу [8, с. 230].

Аналогічні тенденції в динаміці зміни гендерних показників засвідчують і статистичні дані представництва жінок в органах місцевого самоврядування. Так, за результатами виборів 1994 і 1998 рр. не було обрано жодної жінки на посаду голови обласної ради або голови обласної державної адміністрації. І лише у 2002 р., вперше за 11 років незалежності, Головою Дніпропетровської обласної ради обрано жінку [16, с. 22]. Станом на 1 січня 2001 р. серед керівників і спеціалістів органів державної влади, які за чинними нормативно-правовими актами віднесені до категорії державних службовців, 72,2 % становлять жінки. Зберігається тенденція до збільшення серед державних службовців кількості жінок, яких на державній службі в 2,5 рази більше, ніж чоловіків. В апаратах райдержадміністрацій працюють 72,4 % жінок, а в обласних – 63 % від загальної кількості працюючих [16, с. 22]. Проте серед керівників місцевих органів виконавчої влади незначна кількість жінок. На 1 січня 2001 р. серед голів районних державних адміністрацій нараховувалось лише 12 жінок, або 2,4 %, серед заступників голів облдержадміністрацій – 8 (4,5 %) [3]. Серед 164 голів міст обласного підпорядкування налічувалось 5 жінок, або 3 %, серед 488 голів районних рад – 30, або 6 %, серед 94 голів районних у містах рад – 9 жінок, або 9,4 %, серед 10 978 сільських та селищних голів – 2614 жінок, або 24 %. Серед 1653 заступників голів райдержадміністрацій – 294 жінки, або 18 % [3]. У 2004 р. чотири жінки керували містами обласного підпорядкування: І. Демченко з Охтирки (Сумщина), О. Власенко з Фастова (Київщина), Г. Міхеєва з Чугуєва (Харківщина) і Т. Бернадська з Берислава (Херсонщина). Десять жінок головували у містах районного значення. На Одещині три жінки очолювали райради (з 25), 12 – селищні Ради (з 34). На Тернопільщині серед керівників органів місцевого самоврядування міського та районного рівня було дві жінки. На Дніпропетровщині з 40 райрад лише 6 очолювали жінки і одна – на Львівщині [9, с. 6].

Проаналізовані нами статистичні дані свідчать про поступове збільшення кількості жінок у сфері управління державними структурами. Жінки все частіше обіймають керівні посади, що дає нам можливість говорити про певну “позитивну” тенденційність та нівеляцію стереотипу про те, що “політика не жіноча справа”. Згідно з даними моніторингового опитування 2002 р., політика цікавить 85 % чоловіків, але й 78 % жінок [6, с. 385]. Характерно, що бажання займатися політикою серед жінок більш поширене ніж серед чоловіків. Так, якщо серед жінок потенційну спрямованість на політичну діяльність продемонстрували 7 %, то серед чоловіків таких – 4 % [12, с. 158]. Проте гендерний аналіз структури передвиборчих списків політичних партій свідчить про те, що політика все ще залишається чоловічою справою. Принаймні в середньому у передвиборчих списках 2002 р. було 77 % чоловіків і 23 % жінок. Тому результати виборів 2002 р. мали значно більшу асиметрію за ознакою статі, ніж очікувалося за прогнозами експертів. Адже в списках партій, які мали шанси подолати 4 - відсотковий бар'єр, частка чоловіків складала близько 90 %. Так, у списках виборчих партій і блоків 2002 р. помічено різкий дисбаланс у представництві жінок і чоловіків: блок “Наша Україна” – 90 % чоловіків; КПУ – 86 % чоловіків; СДПУ(о) – 87 % чоловіків; блок “За єдину Україну” – 92 % чоловіків; виборчий блок Юлії Тимошенко – 79 % чоловіків. [15, с. 4].

Політичне лідерство жінок не є новиною для українського суспільства пострадянського періоду. Так загальноновідомим є те, що жінки-депутати очолювали у парламенті відповідні фракції (Ю. Тимошенко фракцію “Виборчий блок Ю.Тимошенко”; Р. Богатирьова – фракцію “Регіони України”). Хоч більшість політичних партій намагається репрезентувати одну-дві жінки у першій п'ятірці відаючи належне моді та намагаючись таким чином нівелювати “шарм” тієї політичної сили яка безпосередньо очолюється жінкою – БЮТ, але загальна чисельність чоловіків безперечно тягне на більше ніж дві третини.

Про наростаючу динаміку жіночого представництва засвідчують вже результати виборів 2006 р. до Верховної Ради п'ятого скликання, коли жіноцтво було представлено вже 41 народним депутатом, що становить 9,1 %, від загальної чисельності парламенту. На позачергових виборах 2007 р. статистика дещо змінилася. Лише 37 депутатів є жінками, себто 8,2 % від загальної чисельності Верховної Ради VI скликання [1]. Попри зменшення кількості жінок у парламенті VI скликання, ми можемо простежити збільшення їхньої чисельності відносно I та II скликань, що засвідчує позитивну наростаючу динаміку жіночого представництва в органах державної влади, а отже, і про поступове подолання тендерної асиметрії у сучасному українському суспільстві.

За даними Державного комітету статистики України, станом на 1 січня 1998 р. серед 435 керівників і заступників керівників центральних органів виконавчої влади лише 27 жінок (7 %), а серед 712 керівників місцевих

органів виконавчої влади, віднесених до I, II та III категорій, – тільки 9 жінок (або 1 %). Також, на той час не було жодної жінки на посаді голови обласної Державної адміністрації, обласної Ради народних депутатів [3]. Станом на 1 січня 1999 р. у територіальних державних органах управління керівниками (в загальній кількості службовців) працювало дещо більше жінок (51,2 %), ніж чоловіків (48,8 %). Тут у середньому спостерігалася ставега рівновага, за невеликою перевагою жінок. Проте, як наголошує О. Кулачек, “...спрацьовує феномен “піраміди” – чим вища посадова категорія, тим менше там жінок”. Так, серед керівників VI посадової категорії 67,0 % жінок; V – 43,5 %; IV – 31,4 %; III – 16,4 %; II – 12,3 %; I – 8,2 % [5, с. 209]. Статистичні дані державних службовців у центральних органах управління характеризується збалансованістю, навіть деяким переважанням серед них жінок [2, с. 23]. Дійсно, жінки України беруть активну участь у державній службі. За даними ДКСУ, станом на 1 січня 2002 р. в усіх органах влади працюють понад 300 тис. державних службовців, серед них понад 170 тис. жінок (72,7 %) [3].

Проаналізована нами статистика свідчить про існування вертикально-гендерної асиметрії, при якій жінки найчисельніше представлені у державному апараті, але фактично обмежені у доступі до керівних адміністративно-політичних ресурсів, попри існуючу формальну рівність. Виявлення причин такої суперечності змушує нас відволіктись від емпірично-статистичних показників до теоретичних висновків.

Сучасна влада, як зазначає американський футуролог А. Тоффлер, будується на трьох принципах: сила, багатство, знання. При чому роль останнього в наш час є все більш вагомішою [13]. Якщо розглянути гендерні відносини через призму владної тріади американського вченого, то виникає така картина: жінки, звичайно, не поступаються чоловікам інтелектуально, вони можуть володіти та маніпулювати економічними ресурсами на рівні з “представниками сильної половини людства”, то сила (фізичний стан) жінки у порівнянні з чоловіком полишається природно незмінним – вона є представником “слабшої статі”. І це вже нерівність, яку подолати не можливо, а можливо лише зменшити її значення. Сучасність, як ми зазначали, демонструє збільшення ролі знання (інформації) у багатьох суспільних процесах, що веде, відповідно, до зменшення значення сили та багатства, але не їх зникнення. Така “метаморфоза влади” відкриває перед жінками можливість стати ще більш самостійними по відношенню до чоловіків. Сподіваємось, що в майбутньому емпіричні показники участі жінок у владних структурах України підтвердять вище сказане.

Отже, розглянута нами участь жінок у державному управлінні свідчить про наявність гендерної асиметрії. Причина ж, все ще помітного, нерівномірного представлення жінок в політиці та на керівних посадах бюрократичного апарату, на наш погляд, спричинена латентним (прихованим) функціонування в українському соціумі гендерних стереотипів. Вони не задекларовані в офіційному законодавстві, їх не озвучує жоден політик, але вони як елементи колективної масової свідомості створюють реальні перепони для кар’єри жінки. Проте, проаналізовані нами тенденції вказують на, хоча й повільне, але все ж збільшення ролі жіночого фактору у органах державного управління України.

Примітки

- ¹ Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. zakon. rada. gov. ua
- ² Гендерний аналіз українського суспільства / ПРООН. – К., 1999.
- ³ Державний комітет статистики України: www.ukrstat.gov.ua
- ⁴ Елштейн Дж. Громадянський чоловік, приватна жінка. Жінки в соціальній й політичній думці. – К., 2002.
- ⁵ Кулачек О. Роль жінки в державному управлінні: старі образи, нові обрії / Монографія. – К.: Вид-во Солом’ї Павличко “Основи”, 2005.
- ⁶ Лавриненко Н. Гендерні відмінності громадської думки в Україні // Україна – 2002: Моніторинг соц. Змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 379-391.
- ⁷ Левченко К. Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління. – Х., 2003.
- ⁸ Морзун В.А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні (історичний аспект). – Донецьк: Донецький держ. ун-т, 2003.
- ⁹ Нагребецька І. “Жіноче питання” в контексті весни // Урядовий кур’єр. – 2004. – 6 березня.
- ¹⁰ Павличко С. Фемінізм – К., 2002.
- ¹¹ Смоляр Л. та ін. Жіночі студії в Україні. Жінки в історії та сьогодні. – Одеса, 1999.
- ¹² Стрельник О. Поняття соціального потенціалу в інтерпретації проблеми гендерної рівності. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. - № 4 – С. 147-160.
- ¹³ Тоффлер А. Нова парадигма влади: Знання, багатство й сила. – Х., 2004.
- ¹⁴ Трофименко Л. Феномен жіночого політичного лідерства в Україні. – Автор. Дис. канд. пол. наук. / 23. 00. 02. – Одеса, 2002.
- ¹⁵ Управління загальноосвітніх шкіл. Зведені дані про чисельність учнів та педагогічних кадрів України. – 1998. – вересень.
- ¹⁶ Яковенко О. Кадровий потенціал державотворення: стан та проблеми розвитку // Вісник УАДУ. – 2002. – № 1. – С. 19-26.

Катерина ГУЛА
(м. Київ)

Ірландська Республіканська Армія та врегулювання Північноірландського конфлікту (1990-2007 рр.)

У статті розкривається проблема впливу лідерів ІРА на процес мирного врегулювання конфлікту в провінції Великої Британії, що викликано загрозою розповсюдження тероризму і впливом його на світові політичні процеси.

Kateryna GULA (Kyiv) Army of Irish Republic and adjustment of the Northirish conflict (1990-2007)

The problem of influence of leaders of IRA on the process of peaceful adjustment of conflict in the Great Britain's province, which is caused by the threat of spreading terrorism and influence of it on world political processes has been reviewed in the article.

Тривале протистояння в Північній Ірландії, яке має багатовікові корені, є одним із найяскравіших і повчальних прикладів у сучасній європейській історії, оскільки процес врегулювання конфлікту, що спалахнув на основі конфесійних і національних протиріч, складний і довготривалий.

Особливість даної проблеми викликана тим, що незмінною діючою силою в цій міні-громадянській війні був і потенційно залишається тероризм, який на початку XXI ст. поступово перетворюється із загрози регіональної в загрозу глобальну. Історія конфлікту в Ольстері актуальна і повчальна тим, що демонструє розмитість меж між поняттями “терорист” і “борець за свободу”, спричиняючи появу практики подвійних стандартів і “двох правд”. Вчорашній “терорист” сьогодні може стати “політиком”, а симпатичний суспільству “Робін гуд” – “злочинцем”.

Ірландія – перша англійська колонія, захоплення якої розтягнулося з XII по XVI ст. В 1921 р. Ірландія добивається незалежності, але шість графств в Ольстері залишаються в складі Об'єднаного Королівства на правах автономії. До 1973 р. Північна Ірландія мала федеративне відношення з британським парламентом. Тут діяв власний законодавчий орган – Стормонт, який володів, хоча й обмеженими, але все-ж власними повноваженнями [1].

У 1969 р. в провінції наростає зіткнення на релігійному ґрунті між уніоністами-протестантами і республіканцями-католиками, націоналістами. З обох сторін активізувалися воєнізовані незаконні формування. Найпопулярнішими серед них були націоналістична Ірландська республіканська армія (ІРА) і юніоністські Асоціація оборони Ольстера й Добровільна служба Ольстера. В майбутньому ІРА відіграла помітну роль в процесах мирного врегулювання конфлікту в провінції і стала каменем спотикання між місцевими католиками й протестантами.

В історичній науці однозначної оцінки стосовно діяльності цього угруповання немає, крім того воно розглядається в контексті міжобщинного протистояння двох протилежних груп. Ірландські дослідники Майкл О'Ріордан [2], Ліем де Пеа [3], Гривз Десмонд [4], вивчаючи проблему Ольстера, акцент роблять на боротьбі “пригнобленого класу католиків” і “панівного” – протестантів. ІРА для них виступає як виразник національних інтересів пригнобленого населення провінції, а її дії не трактуються як терористичні.

Подібною думки притримуються радянські історики М. Грибін [5], І. Бірюков [6], В. Татарінцев В.[7], І. Рибалкіна [8], які також досліджували діяльність ІРА в контексті північноірландського конфлікту. Для них бойовики цієї організації ні національні герої, ні терористи, а їхня діяльність розглядається як логічна відповідь на дії британського уряду і протестантів у провінції стосовно католицького населення.

У сучасній західній і пострадянській історіографії намітилися деякі нові тенденції стосовно діяльності ІРА. Передусім це було спричинено активним розгортанням терористичних актів у Європі та світі в середині 90-х рр. XX – на початку XXI ст., а також перетворення організацій подібного типу на реальну загрозу мирному функціонуванню держав у ході інтеграційних і глобалізаційних процесів. Західні дослідники Дж. Стівенсон [9] та П. Жоаннон [10] вказують, що ІРА завжди залишалася терористичною організацією, а її дії гальмували миротворчі процеси в провінції. І лише із відмовою від насильницьких методів з боку угруповання вдалося прийти до формування коаліційного кабінету й вироблення спільної політики католиками та протестантами.

Серед російських дослідників діяльності ІРА присвячені роботи О. Полякової [11], О. Громико, І. Зімуліної [12]. На їхню думку, дане військове угруповання використовувало методи терористичної боротьби, що й ставило його поряд з такими терористичними організаціями як ЕТА, Аль-Каїда та ін. Крім того, лідери ІРА намагалися використовувати у своїх цілях католицьку партію Шинн фейн, яка була їхнім політичним крилом. Дослідники слушно зауважують, що мирне вирішення конфлікту в Північній Ірландії, ускладнювалося саме завдяки небажанню роззброюватися з боку ІРА, що негативно сприймалося політиками-юніоністами.

Важливі кроки по врегулюванню протистояння в Ольстері намітилися на початку 90-х рр. XX ст. У грудні 1993 р. було оголошено спільну “Декларацію про принципи політичного врегулювання північноірландського конфлікту”. Серед основних положень цього документа – відмова від військових дій з боку обох сторін проти-

стояння та роззброєння ІРА [13]. Націоналістична партія Шинн Фейн поставилася до цих пропозицій схвально і готова була співпрацювати з британським й ірландським урядами. У свою чергу 30 серпня 1994 р. ІРА оголошує про беззастережне припинення вогню та готовність вести переговори з британським урядом на найвищому рівні. Проте офіційний Лондон, під тиском уніоністів, продовжував вагатися та вимагав від Шинн Фейн все нових і нових запевнень, що оголошене ІРА припинення вогню є незворотним. Крім цього, англійським урядом було висунуто ряд попередніх умов для початку переговорів, зокрема, вимога про здачу зброї бойовиками ІРА.

Не дивлячись на формальне припинення вогню, переговори гальмувалися. Каменем спотикання залишалося питання стосовно здачі зброї загонам ІРА, як умови початку переговорів. Щоб зрушити мирний процес із мертвої точки, було запропоновано ідею “двоколіїних переговорів”: одночасно з зустрічами представників обох сторін, має працювати Міжнародна комісія з питань роззброєння ІРА. Така Комісія була створена, а її очолив колишній американський сенатор Мітчелл. У січні 1995 р. члени Комісії прийшли до висновку, що процес роззброєння довготривалий та потребує ретельного вивчення, а відтак вимагати від ІРА здати зброю до початку переговорів – нереально. Висновки Комісії були представлені Дж. Мейджору і новому прем'єру Ірландії Дж. Брутену.

Здавалося, що всі перепони на шляху переговорів зняті. Але вже в кінці січня Лондон висунув нову умову – провести в Північній Ірландії вибори в орган, який має вести переговори. Враховуючи, що в такому органі юніоністи безумовно отримають більшість голосів, Шинн Фейн відхилила цю пропозицію. Процес знову зайшов у глухий кут, а ІРА в свою чергу оголосила про призупинення перемир'я та відновлення військових дій. Першим актом нової драми виявився вибух 9 лютого 1996 р. у східній частині Лондона. Було зруйновано кілька будівель, загинуло дві особи, поранення отримали понад 100 мирних громадян.

1997 р. став поворотним у підході британського уряду до північноірландської проблеми. Кабінет Т. Блера, прийшовши до влади під гаслом змін, взяв курс на зміни і в “ольстерській” політиці. Після приходу лейбористів у громадськості з'явилася надія на те, що новий уряд зможе домовитися з ІРА про мирне врегулювання. У червні 1997 р., після зустрічі з прем'єр-міністром Ірландії Дж. Брутоном, який пішов у відставку, Т. Блер заявив, що погоджується з принциповою вимогою ІРА поступової здачі зброї. Крім того, він погодився з пропозицією ІРА спочатку сісти за стіл переговорів, а потім в ході самого переговорного процесу прийти до домовленості про умови здачі арсеналів. Це укріпило надії на можливість врегулювання конфлікту. Однак, радикали з обох общин були не зацікавлені в швидкому досягненні компромісу, що спричинило чергову хвилю терористичних актів. Проте не дивлячись на новий вибух насилля і, відповідно, тимчасове припинення контактів британського уряду з Шинн Фейн, процес врегулювання все-ж зрушив з місця. ІРА оголосила про припинення вогню з 20 липня 1997 р., щоб надати можливість Шинн Фейн вестити переговорах, намічені на вересень поточного року. В результаті, в кінці серпня 1997 р. Міністр з питань Північної Ірландії Мо Мовлен оголосив, що Шинн Фейн допущена до переговорів [14].

Після підписання Стормонтської угоди 10 квітня 1998 р. відбулися вибори до північноірландської Асамблеї. Лідер Ольстерської юніоністської партії, яка отримала більшість голосів, Д Трімбла, категорично заявив, що він не запросить у свій майбутній уряд представників Шинн Фейн, так як ІРА, чийм політичним крилом являється партія, відмовляється роззброїтися.

Питання про роззброєння стало основною перепорою для подальших кроків по врегулюванню проблеми провінції після проведення виборів. Це питання посіло центральне місце і на переговорах Т. Блера з лідерами общин, в дебатах британського парламенту щодо ольстерського питання, а також у британській пресі. Бойовики ІРА не поспішали здавати зброю, обмежуючись наданими зі свого боку гарантіями зупинення терору. Протестанти ж вимагали цілковитого роззброєння католицьких “терористів” як важливої умови подальшого мирного процесу та допуску Шинн Фейн до коаліційного уряду Північної Ірландії. В Угоді 1998 р. роззброєння проголошувалося важливою складовою врегулювання конфлікту, але його конкретна процедура не визначалася [15]. Це і дало можливість ІРА заявити, що вона тимчасово не збирається здавати зброю, тим самим не порушуючи умов, підтриманої нею угоди. Тому обіцянка керівництва ІРА “всебічно співробітничати” по даному питанню, на думку аналітиків, фактично була заморожена. В результаті процес переговорів по формуванню коаліційного уряду в провінції був перерваний на деякий час новою хвилею насилля влітку 1998 р. Ці події змусили лідерів общин перервати переговори по формуванню адміністрації Ольстера та поєрнутися до вирішення питань про призупинення насилля та роззброєння. Результатом терористичних актів 1998 р. став той факт, що британський уряд почав розглядати рекомендації низки експертів по вдосконаленню антитерористичного законодавства, які включали такі пропозиції як положення про затримку осіб підозрюваних у підготовці теракту, про розгляд інформації, отриманої по телефону в якості доказів у справах про тероризм, а також про право поліції конфіскувати фінансові засоби, призначені для терористичних актів, якщо на це є підстави. Ці ініціативи знайшли розуміння з боку керівництва Ірландської Республіки.

Восени 1998 р. відбулася зустріч Т. Блера і Б. Ахерна, присвячена обговоренню спільних дій проти тероризму. Прем'єр-міністри підтримали ідею прийняття нового антитерористичного законодавства в обох країнах, яке розширювало можливості поліції й судів у справах проти бойовиків. Нове законодавство мало передбачати можливість засудження підозрюваних у приналежності до організації оголошеної поза законом, лише на основі свідчень старшого офіцера поліції (причому суд має володіти доказами надійності таких свідчень і відсутності особистих мотивів). Передбачалася можливість виносити засудженим вироки навіть у тих випадках, коли зви-

нувачений зберігає мовчання в ході слідства (що буде трактуватися як підтвердження участі в діяльності збройної організації). Також передбачалося право суду виносити вирок тим, хто планує здійснення терористичного акту за межами Великої Британії.

У кінці 1998 на початку 1999 р. у Північній Ірландії всередині ІРА відбувся розкол на прихильників і противників мирного процесу. В угрупованні намітилися тенденції застосування того ж самого терору з боку “миротворців” ІРА по відношенню до радикалів, які були переконаними прихильниками силових методів боротьби [16].

У 1999 р. відбувся черговий раунд переговорів між британським й ірландським урядами щодо формування коаліційного уряду в Північній Ірландії. Однак юніоністи в черговий раз провели межу: спочатку роззброєння, а потім участь Шинн фейн в уряді. Зі своєї сторони ІРА оголосила, що не піде ні на яке роззброєння, оскільки для неї це буде означати капітуляцію перед ненависною юніоністською більшістю. 21 липня 1999 р. керівництво ІРА розповсюдило заяву, в якій дало зрозуміти, що здавати зброю організація не збирається. В тексті уточнюється, що перемир'я, яке зберігає ІРА протягом двох років, “вже досить сприяло створенню атмосфери для вирішення північноірландської проблеми”. Багато аналітиків вважає, що за цим формулюванням приховувалася пряма погроза порушити перемир'я та перейти до наступальних дій. Питання про роззброєння напіввійськового угруповання ІРА в Північній Ірландії з самого початку стало каменем спотикання в мирному врегулюванні конфлікту. Саме ця проблема була в центрі уваги при підписанні Угоди 1998 р. Згідно плану, запропонованого Т. Блером, повного роззброєння передбачалося досягнути до 22 травня 2000 р. Зазначалося, що уряд провінції й спільні органи для Півночі й Півдня почнуть діяти на рік раніше, щоб полегшити процес роззброєння, який не обіцяв бути легким.

5 грудня 1999 р., після отримання місць в уряді партією Шинн фейн, керівництво ІРА заявило про початок прямих переговорів по роззброєнню з Міжнародною спостережною комісією. У відповідному комюніке повідомляється, що представник цієї організації, ім'я якого не розголошується, зустрівся з канадським генералом Дж. Де Шастеленом, який очолював зазначену Комісію. Зміст цієї розмови, так само як і місце зустрічі, тримається в таємниці. Факт зустрічі підтвердив сам Шастелен, відмовившись дати будь-яку інформацію. Те, що ІРА пішла на переговори, ще не означає її готовності здати всі свої арсенали зброї.

До 22 травня 2000 р., кінцевої дати роззброєння, за словами голови Незалежної комісії по роззброєнню Дж. де Шастелена, ІРА не було здано жодної одиниці зброї. Лідер ОЮП Д. Трімбл, очікуючи подібної поведінки від цієї організації, підписав ще в листопаді заяву про відставку, яка повинна вступити в силу, якщо процес по роззброєнню не розпочнеться до 31 січня 2001 р. У черговий раз скликано переговори, метою яких було переконати ІРА або розпочати роззброєння, або підписати декларацію проте, що вона покінчила з війною. ІРА зробила заяву щодо своєї твердої позиції про припинення вогню, проте обійшла стороною головний пункт вимог уніоністів – про роззброєння, що дало привід членам Комісії вагатися в істинній прихильності до миру цієї терористичної організації.

6 лютого 2000 р. керівництво ІРА оголосило, що питання про здачу зброї не може бути вирішеним на британських умовах і, що вона не становить загрози для мирного процесу в Північній Ірландії. Але невдовзі ситуація змінилася. Раптом ІРА оголосила про свою готовність до “повної перевірки” арсеналів зброї та відмову від її використання. Заяву було підписано псевдонімом, який означав, що рішення було прийнято вищим керівництвом. Таким чином, “позитивна відповідь” якої чекали Лондон і Дублін, була досягнута. Вперше в історії терористи погодилися на те, щоб показати свій арсенал чужому оку, і таким чином, поставити його під контроль. А арсенал досить солідний. Як вважають експерти, ІРА запасла стільки зброї, що може воювати десятиліттями. Той факт, що угруповання запропонувало таку інспекцію, представляє собою важливий прорив, досягнутий в ході багаторічного процесу мирного врегулювання в провінції. ІРА вперше погодилася допустити до своїх арсеналів міжнародних інспекторів, назвавши їхні імена – М. Ахтисаара і С. Рамафоза. Перший показав себе талановитим посередником у Косово, другий зробив багато для падіння режиму апартеїду в Південній Африці. Однак у своїй відповідній заяві ІРА не пропонує знищити зброю, чого вимагають протестантські партії. Воєнізована організація згідна відкрити лише доступ до своїх арсеналів для інспекторів, які будуть підзвітні Комісії.

23 жовтня 2001 р. Незалежна міжнародна комісія по роззброєнню оголосила, що ІРА знищила частину своєї зброї, боєприпасів і вибухівки. Процес роззброєння зрушив із мертвої точки та врятував мир у провінції.

Слід зауважити, що в ході багатьох переговорів між Лондоном, Дубліном і Белфастом реформістсько-республіканці вирішили на початку 90-х рр. перейти до невійськової, виключно політичної стратегії (TUAS). Вони заявили, що мета залишилася попередньою – єдина демократична республіка. При цьому головним принципом було оголошено відмову від збройної боротьби. В таких умовах ІРА не змогла діяти попередніми методами та до кінця 2001 р. змушена була, після довгих вагань, погодитися на роззброєння своїх сил [17].

Остаточна здача зброї завершилася лише 2005 р., коли ІРА заявила, що відходить від збройної діяльності та буде добиватися своїх цілей виключно політичним шляхом. В опублікованій офіційній заяві керівництво цієї організації закликала всіх бойовиків зупинити будь-які види екстремістської і кримінальної діяльності, а також “повністю співробітничати” з Міжнародною комісією по роззброєнню незаконних збройних формувань Північної Ірландії.

Роззброєння ІРА завжди було непоборною перешкодою в мирному процесі у Північній Ірландії. Республіканські бойовики не раз оголошували про те, що готові скласти зброю, однак, до кінця цей процес не доходив.

Після підписання Угоди 1998 р. була створена спеціальна Комісія, яка мала слідкувати за використанням військового арсеналу ІРА. Протягом всього часу юніоністи вимагали надати доказів того, що ІРА відмовилася від збройної боротьби, і відмовлялися вести будь-які переговори, доки не будуть виконані ці умови. З того часу врегулювання переживало одну кризу за іншою. Кілька разів Асамблея Північної Ірландії призупиняла свою діяльність. Результатом роззброєння ІРА стало формування нового коаліційного кабінету з представників як юніоністів, так і націоналістів, який почав діяти 8 травня 2007 р.

Таким чином, збройне протистояння в Північній Ірландії завершилося. Державні установи могли приступити до виконання своїх функцій у повному обсязі. Це засвідчує той факт, що в ході мирного процесу можна подолати внутрішні протиріччя та кризові явища. Головними ж причинами, що привели до роззброєння ІРА стали: перехід республіканців до мирної невійськової стратегії, звинувачення угруповання в зв'язках з терористичними організаціями (ЕТА, Аль-Каїда) та наркоторгівцями Колумбії, активне розгортання антитерористичної діяльності після терактів 11 вересня 2001 р. у США, зміна демографічної ситуації в провінції з тенденцією до збільшення католицького населення і повного зрівняння його в правах, активні процеси деволуції (регіоналізації), що робить недоречними вимоги з боку націоналістичного руху об'єднання Ірландії в єдину державу, і, звичайно, бажання населення провінції нарешті жити в мирі й злагоді, про що свідчать дані опитувань, згідно яких 85 % опитуваних були переконані в необхідності роззброєння ІРА, а 57 % вважали, що представники партій, пов'язаних з напіввійськовими організаціями, мають бути виключені з парламенту, якщо роззброєння не буде розпочато [18].

Таким чином початок XXI ст. виявився сприятливим періодом у процесі мирного врегулювання конфлікту у Північній Ірландії. Звичайно, залишилися ще трудні політичного та психологічного характеру, які не можна подолати в короткі строки. Після тривалої боротьби, не дивлячись на прощання зі зброєю, без сумніву, знадобиться життя ще цілого покоління для того, щоб спокій і пробачення відкрили шлях для необхідного примирення общин в Північній Ірландії.

Примітки

¹ Кучменко Е. Ірландія і ольстерська проблема: Пошуки її подолання у другій половині XX століття, - К., 2000. - С. 11.

² О'Риордан М. Классовая борьба и национальный вопрос. - М., 1962.

³ Пеа Лиэм. Росколотый остров. - М., 1974

⁴ Гривз Д. Ирландский кризис. - М., 1974.

⁵ Грибин М. Кризис политики английского правительства в Северной Ирландии (1968-1974 гг.). - М., 1974

⁶ Бирюков И. Ольстер: горящая земля. - М., 1975.

⁷ Татаринцев В. Северная Ирландия: напряженность сохраняется. - М., 1972.

⁸ Рыбалкина И. Истоки североирландского кризиса. - М., 1981.

⁹ Stevenson J. Irreversible peace in Northern Ireland? // Survival. - London. - 2000. - № 3. - P. 15-17.

¹⁰ Joannon P. Les attentats du 11 septembre et la fin du terrorisme en Irlande du Nord/Perfens nat. - № 2.

¹¹ Полякова Е. Ольстер – истоки трагедии. - М., 1982.

¹² Зимулина Л. Ирландская республиканская армия (исторический очерк) // Вопросы истории. - 1970. - № 8.

¹³ Joint Declaration on Peace: The Downing Street Declaration, Wednesday 15 December 1993.

¹⁴ Кучменко Е. Вказ. праця. - С. 11.

¹⁵ Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and Government of the Republic of Ireland (10.04.1998), - [http:// www.nio.gov.uk/agreement/htm](http://www.nio.gov.uk/agreement/htm).

¹⁶ Cash J.D. Identity, Ideology and Conflict: the structuration of political in Northern Ireland. - Cambridge, 1996.

¹⁷ Stevenson J. Op. cit. - P. 15-17.

¹⁸ Joannon P. Op. cit.

Катерина КОПТЕВА

(м. Луганськ)

Євразійство у зовнішній та внутрішній політиці Росії XX ст.

У статті аналізуються перспективи можливого розвитку сучасної Росії як центру об'єднаної Євразії у контексті посилення останнім часом цього вектора її внутрішньої та зовнішньої політики.

Kateryna KOPTEVA (Lugans'k) European and Asiatic vectors in foreign and internal policy of Russia during XX century

Possible development prospects of modern Russia as a center of incorporated Eurasia in the context of intensification this vector of domestic and external policy are analysed in the article.

Одна з наймогутніших сучасних держав – Росія – відіграє важливу роль у світовому розвитку. З існуванням і функціонуванням державного механізму Росії дуже тісно пов'язана якість життя сусідніх держав. Визначення напрямків зовнішньої політики Росії особливо важливе для України. Розглянутий в поданій роботі варіант співіснування цих країн пропонує гармонійні стосунки, що можуть бути налагоджені в слов'янському світі в разі відродження єдиного Євразійського об'єднання під керівництвом Росії. Вивчення ідей євразійства є зараз необхідним через активний пошук Росією нових орієнтирів у своїй політиці, одним з яких може стати запропонована євразійцями інтеграція.

Метою роботи є всебічна характеристика особливостей і перспектив розвитку саме Росії як центра об'єднаної Євразії. Джерельною базою дослідження є праці засновників євразійського руху – збірники статей П.Н. Савицького „Континент Євразія” та книга Н.С. Трубецького „Спадщина Чингізхана”.

Слід зазначити, що ідея Євразії як глобального об'єднання існувала протягом багатьох століть. Найповніше втілення вона знайшла у Золотій Орді – державі Чингізхана, а також у Російській імперії. З розвалом цих держав тимчасово припинялися інтеграційні процеси на євразійському просторі, але згодом до них знов поверталися. У XX ст. „каталізатором” такого повернення стала революція 1917 р. у Росії. Знищення існуючого державного устрою та пошук нових варіантів розбудови держави покликали до життя ідеї єдиної Євразії. Палкими прихильниками руху стали представники російської емігрантської інтелігенції. Базовою ідеєю євразійців була інтеграція народів під керівництвом Росії для створення могутнього культурного та геополітичного об'єднання – Євразії, головна місія якої полягала в організації гармонійного розвитку її народів.

Існують три основні причини обрання саме Росії об'єднуючим ядром. По-перше, географічне положення – „Росія займає основний простір земель Євразії” [1, с. 656] та є зразком усіх основних природних характеристик цього регіону. По-друге, історичний чинник. Завершальний етап формування саме російської державності можна віднести до часів монгольського панування. Всі прояви того складного психологічного процесу, який тривав у середовищі підвладних монголам народів і призвів до радикальних змін у їх житті, концентрувалися у Москві [2, с. 314]. Подальший успішний розвиток цього князівства зробив його спадкоємцем монгольської державності. По-третє, культурно-релігійний чинник. Головний стрижень об'єднання Євразії – православна релігія, а її центром теж є Москва. Сукупність цих чинників дає змогу виокремити Росію як центр Євразії та констатувати прямий зв'язок розвитку Росії й пов'язаних із нею народів.

Розглянемо детальніше устрій Росії за євразійським зразком. У політичній сфері мають відбутися певні зміни у зв'язку з недосконалістю існуючого ладу. „Єдино можливою формою гармонійного розвитку держави та народу стане ідеократія – „устрій, при якому правляча верхівка обирається за критерієм відданості загальній ідеї-володарці. Ця ідея – благо спільності народів, що мешкають у межах певного автаркічного світу” [2, с. 615,619]. Логічно, що місцем перебування та діяльності цієї „відданої народів верхівки” стане саме столиця Росії. В економічній сфері визначальною рисою є необхідність корелювання господарської діяльності з природно-кліматичними умовами.

Найбільшу увагу класики євразійства у своїх працях приділяють культурному розвитку народів через його надзвичайне значення як у справі інтеграції, так і у подальшому житті. Основою об'єднаної Євразії є і буде православна релігія, основні положення якої присутні в житті навіть нехристиянських народів. Епіцентр цієї релігійної ідеології – Росія. Проте тривалий час православна церква в Росії знаходилася у скрутному становищі, її діяльність значно обмежувалася політичним курсом світської влади. „Відновити своє власне обличчя та стати самою собою Росія-Євразія може лише повернувшись до релігії та зміцнивши в собі релігійну стихію” [2, с. 364]. Недарма формула гармонійного розвитку Росії-Євразії (які євразійці часто ототожнюють) складається з трьох життєво необхідних елементів, сформульованих Н.С. Трубецьким: „приватний побут, державність, релігійність”.

Розвиток зовнішньої політики Росії, на думку П.Н. Савицького та Н.С. Трубецького, має спрямовуватися в тому ж євразійському напрямку. Можна виділити основні три її аспекти: інтеграційні процеси, відносини з неєвразійськими країнами, засоби ведення зовнішньої політики. По-перше, Росія виступає не тільки як центр вже сформованої спільноти народів, але й як „магніт” для залучення нових учасників до євразійського союзу. Та при цьому треба обов'язково пам'ятати, що „не можна приєднувати до себе країни, які не входять до географічних меж Євразії, адже це був один із чинників падіння імперії Чингізхана” [2, с. 363]. По-друге, відносини з різними неєвразійськими народами мають діаметрально протилежний характер, зумовлений географічним положенням і культурними особливостями. „Єретична” Європа (романо-германський світ) є уособленням всього ворожого, тому треба припинити розповсюдження впливу цієї культури на інші народи [3, с. 65]. З азіатськими країнами, навпаки, слід „підтримувати культурне спілкування, жваві торгівельні стосунки та сприяти їх всебічному розвитку” [2, с. 363]. По-третє, на чому особливо наполягають євразійці, засоби ведення зовнішньої політики мають бути мирними. „Сучасна Росія повинна рішуче відмовитися від звичних методів об'єднання, які належать вже подоланому історичному етапу, – методів насильства та війни. Зараз мова йде про шляхи культурної творчості, співробітництва, натхнення” [3, с. 302]. У відносинах як з Європою, так і з Азією слід використовувати „заклик, приклад, підтримку” [3, с. 66]. Уся зовнішня політика Росії має бути чітко скоординована, тому що вона захищає інтереси цілого конгломерату євразійських народів.

Таким чином, представники євразійського руху пропонують власний варіант розвитку Росії. Досягнення гармонії та прогресу, на їх думку, можливе шляхом інтеграції євразійських народів під єдиним керівництвом Москви. Цей процес зумовлений географічними, історичними та культурно-релігійними чинниками. Росія як ядро Євразії перша відчує на собі перетворюючі процеси у різних сферах життя та стане їх провідником серед сусідніх держав.

Сформульовані понад 80 років тому ідеї відроджуються сьогодні в діяльності російської політичної партії „Євразія”. Чи можливе створення Євразії у сучасному світі та які особливості такого об'єднання? Пошук відповіді на ці питання стане наступним кроком нашого дослідницького шляху.

Примітки

¹ *Классика* геополитики, XX век: Сб. / Сост. К. Королев. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003.

² *Трубецкой Н.* Наследие Чингисхана / Николай Трубецкой. – М.: Эксмо, 2007.

³ *Савицкий П.Н.* Континент Евразия. – М.: Аграф, 1997. – 464 с.

⁴ *Классическое* евразийство, обзор // <http://eurasia.com.ru/vehil.html>.

Інна МИРЛЕНКО

(м. Київ)

Зовнішня політика США на початку XXI ст.

У статті досліджуються сутність і зміст зовнішньої політики США початку XXI ст. Аналізуються зовнішньополітичні проекти адміністрації президента Дж. Буша-молодшого, політика Сполучених Штатів щодо ЄС та Російської Федерації. Визначено вплив трансатлантичних відносин на перспективи інтеграції України в європейські та євроатлантичні структури.

Inna MIRLENKO (Kyiv) Foreign policy of the USA at the beginning of the XXI century.

Essence of foreign policy of the USA at the beginning of the XXI century is probed in the article The foreign-policy projects of G.Bush, policy of the USA towards EU and Russian Federation are analysed. Influence of transatlantic relations on the Ukrainian integration prospects into the European and European –atlantic structures is rated. Feature of using Ukrainian subdivisions in international peacemaking operations

A pressing today question about using Ukrainian national forces in international peacemaking operations under an aegis UNO is examined in the article. The different types of peacemaking operations, in which took and take part the Ukrainian contingents, experience and principles of their leadthrough are analysed.

Завершення “холодної війни”, її численних рецидивів, переорієнтація зовнішньополітичних концепцій наддержав світу в нових умовах зумовили необхідність дослідження зовнішньополітичної стратегії США. Актуальність цього питання визначається статусом США як світового лідера в системі міжнародних відносин. Зовнішня політика в США повинна залишатись предметом постійної уваги і аналізу, бо від її кроків залежить не лише доля наддержави, але і багатьох інших країн і регіонів, зокрема й України.

Для України актуальність обраної теми дослідження зумовлена, з одного боку, необхідністю самоідентифікації нашої держави в міжнародній системі через аналіз трансатлантичних зв'язків. Дослідження американо-європейських і американо-російських відносин важливе для відповідного адаптування зовнішньої політики України до реалій сучасного міжнародного життя.

Характер зовнішньої політики США на початку XXI ст. є предметом вивчення у працях як відомих політиків і політологів, як Г. Кіссінджер[4], Ф. Фукуяма [6], Д. Саймс, М. Херш, В.Л. Іноземцев [21], Є.М. Примаков [23], Е.Я. Баталов [19], М.Л. Вишневський [13], В.І. Батюк [12].

Сучасна історіографія західноєвропейського вектора зовнішньої політики США початку XXI ст. представлена також роботами З. Бжезінського [3], Ф. Захарія, Д. Фріда, А.І. Уткіна[5, 6], О.В. Приходько [17], М.А. Миронова [9, 11], Д.М. Скляренко[10], А.О. Кощенко[8]. Російський напрямок американської зовнішньої політики досліджується у працях Г. Кіссінджера [4], З. Бжезінського [2], М. Манделбаума, Ф. Захарія, Т.О. Шаклеїна [18], М.В. Загладіна [14], С. Караганова [22], А.Д. Богатурова [20], О.І. Шумиліна, Г.Б. Корсакова [15], П.Т. Подлесного, Д.Б. Малишева [16], І.Д. Дудко [1], Ю. Фролова та ін.

Мета нашої роботи полягає в аналізі зовнішньополітичних відносин США з країнами ЄС, та Росією, виявленні їх спонукальних мотивів, здобутків і проблем. Автор зробила спробу вивчити зовнішньополітичні проекти адміністрації президента Джорджа Буша – молодшого, проаналізувати особливості політичного діалогу США та ЄС та їх відмінність від двосторонніх відносин США з країнами-членами ЄС, розкрити суть існуючої

політики по відношенню до Російської Федерації, дослідити вплив трансатлантичних відносин і перспективи інтеграції України в європейські та євроатлантичні структури. Хронологічні рамки дослідження окреслюються 2000-2008 рр. періодом президентства Джорджа Буша-молодшого.

Для початкового етапу президентства Буша-молодшого, тобто починаючи від передвиборчої боротьби й до подій 11 вересня 2001 р., питання зовнішньої політики були другорядними. Важливим для цього етапу було зберегти набуті відносини з ключовими державами, утримати досягнуті позиції в різних регіонах світу. Поворотним моментом для американської зовнішньої політики стали події 11 вересня 2001 р., що призвели до перегляду зовнішньополітичного курсу та його радикалізації.

Події 11 вересня зробили Дж. У. Буша рішучим лідером країни, яка веде війну проти прямої та смертельної загрози, головнокомандувачем єдиної в світі наддержави. Відтепер Америка сама буде приймати рішення, незалежно від думок її союзників [3]. Отже, події 2001 року поклали початок нової ери в американському стратегічному мисленні, заклали основу нової політики, яку назвали “доктриною Буша”. Ця політика орієнтується, в першу чергу, на зовнішню загрозу, що її становить тероризм і зброя масового знищення, та вибудовується у відповідності з національними інтересами США, що цілком природно. При цьому, одним із головних завдань США, залишається переконати та спонукати якомога більшу кількість держав допомагати Вашингтону у просуванні та зміцненні їх лідируючих позицій, так і в боротьбі з спільними глобальними загрозами.

У поняття “загрози” США вкладає всі ті чинники, що протидіють реалізації американського бачення системи міжнародних відносин, поділяючи їх на три групи: регіонального і державного походження, транснаціональні загрози і зброя масового ураження.

Пріоритети США, серед яких демократизація світу, боротьба з диктаторськими режимами, врегулювання конфліктів етнічного характеру, зміцнення економічних позицій, мають не локальний (окремі країни), а проблемно-мережевий характер. Тобто, окремі держави попадають у поле дії Сполучених Штатів по мірі досягнення їхніх цілей і забезпечення національних інтересів.

Практичні дії США на міжнародній арені визначили достатньо суперечливі прояви неоглобалізму їхньої зовнішньої політики – від гуманітарної і економічної допомоги країнам, що розвиваються, до силового втручання у внутрішні справи інших держав із метою встановлення світового порядку за американським зразком. У свою чергу, сприйняття світовим співтовариством неоглобалістських орієнтацій Сполучених Штатів також набуває різнопланового характеру – від прагнення досягти стратегічного партнерства зі США задля поглиблення безпеки чи забезпечення економічного зростання до протидії Сполученим Штатам з метою захисту своїх державних позицій [1].

Що стосується відносин США і Росії, то остання не вважалась пріоритетом американської політики. Але після терористичних актів 11 вересня 2001 р. співробітництво в боротьбі з тероризмом між Сполученими Штатами і Росією значно зросло в багатьох областях – політичній, економічній, правоохоронній, розвідувальній та військовій. Сторонами були підписані низка документів, серед яких “Спільна декларація про нові стратегічні відносини”, що передбачає широке співробітництво в області безпеки [21; 11]. Розходження в поглядах залишаються в питаннях зовнішньої політики та баченні майбутнього світового порядку. Концепція національної безпеки Росії розглядає існуючий світовий порядок з домінуванням США як загрозу для неї. У зв’язку з такою позицією міцне стратегічне партнерство уявляється проблематичним.

Партнерство Америки і Європи – основа американської зовнішньої політики [27]. Особливістю відносин США та ЄС стало включення у ці відносини політичних питань із широкого кола проблем: як європейських регіональних, так і глобальних (міжнародна безпека та боротьба із міжнародним тероризмом, допомога у розвитку, проблеми нерозповсюдження зброї масового знищення тощо). Водночас, погляди США та ЄС на власну роль у системі міжнародних відносин стали все більш різнитися, рівень близькості та гармонії між ними повільно, але неухильно знижується [12]. Політичні відносини США та ЄС кардинально відрізняються від відносин США з окремими європейськими країнами, оскільки неоднорідність об’єднання, що складається із різних за статусом і потенціалом країн, та залежність від здатності до внутрішньої згуртованості його членів, ускладнюють вироблення спільної позиції між США та ЄС. Існує ряд відмінностей, пов’язаних із різною політичною культурою, ресурсами та можливостями сторін, що є головною перешкодою для ефективного партнерства: США є наддержавою, що частіше вдається до односторонніх дій та військової сили, ЄС в свою чергу є регіональним центром сили та обирає плюралістичну модель співробітництва, зокрема і в рамках міжнародних організацій. Проте саме ці відмінності, що зумовлені різними ресурсними базами та політичними активами партнерів, створюють перспективи для плідної співпраці [24].

Практичне значення трансатлантичних відносин для України визначається їхнім впливом на перспективи інтеграції України у європейські та євроатлантичні структури. При формуванні зовнішньополітичної стратегії України потрібно враховувати об’єктивні відмінності у підходах США та ЄС як до України, так і пострадянського простору в цілому.

Сучасна історіографія зовнішньої політики США представлена багатьма дослідженнями, в яких по-різному оцінюються сучасні положення Америки в світі. Історики і політологи аналізують положення Сполучених Штатів в сучасному світі, їх зовнішньополітичну стратегію, вивчають її витоки і наміри, висувують найбільш імовірні з їх точки зору моделі американської поведінки в майбутньому. Часто ці моделі суперечливі. І лише

час розставити усі крапки над “і”. Закінчилась доба Дж. У. Буша. Настає доба підсумків та аналізу, щоб взяти необхідний урок, а в майбутньому уникнути помилок.

Примітки

- ¹ Дудко І.Д. Національні інтереси США у постбіполярному світі. – К.: КНЕУ, – 2003.
- ² Бжезінський З. Україна у геостратегічному контексті. – К.: Києво-Могилянська академія, – 2006.
- ³ Бжезінський З. Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы. – М.: Междунар. отношения, 2007.
- ⁴ Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? – М.: Ладомир, 2002.
- ⁵ Уткин А.И. Единственная сверхдержава. – М.: Алгоритм, 2003.
- ⁶ Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. – М.: ЭКСМО, – 2002. – 511с.
- ⁷ Фукуяма Ф. Америка на распутье: Демократия, власть и неоконсервативное наследие. – М.: АСТ, 2007.
- ⁸ Кощенко А.О. Інтервенціоністська стратегія США у контексті євро-американських суперечностей. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / 07.00.02. – К., 2006.
- ⁹ Миронова М.А. Трансформація відносин Європейського Союзу та США в постбіполярний період. Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2007.
- ¹⁰ Склярєнко Д.В. Трансформація європейської політики США після завершення холодної війни. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / 07.00.02. – К., 2004.
- ¹¹ Миронова М.А. Основні тенденції розвитку відносин США – ЄС у постбіполярний період. // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2002. – Випуск 36 (част. II) – С.44-49.
- ¹² Батюк В.И. Национальная оборонная стратегия США после неоконсервативной революции // США-Канада: экономика, политика, культура. – 2007. – № 7. – С. 21-38.
- ¹³ Вишиневский М.Л. О доктрине “Американского мирового лидерства” // США - Канада: экономика, политика, культура. – 2005. – № 9. – С. 68-82.
- ¹⁴ Загладин Н.В. Политика США в отношении России: факторы формирования и динамика. // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 3. – С. 73-84.
- ¹⁵ Корсаков Г.Б. Эволюция ядерной политики США (2001-2005). // США-Канада: экономика, политика, культура. – 2006. – № 6. – С.13-36.
- ¹⁶ Малишева Д.Б. Южная Евразия в стратегии США. // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 8. – С. 33-42.
- ¹⁷ Приходько О.В. Какая Европа нужна США? // США-Канада: экономика, политика, культура. – 2006. – № 2. – С. 45-68.
- ¹⁸ Шаклеина Т.А. Россия и США в мировой политике. //США-Канада: экономика, политика, культура. – 2006. – № 9. – С. 3-18.
- ¹⁹ Баталов Э.Я. Америка: страсти по империи. // Свободная мысль – XXI. 2003. – № 12. – С. 3-15.
- ²⁰ Богатуров А.Д. Истоки американского поведения. // Россия в глобальной политике. – 2004. – № 6.
- ²¹ Иноземцев В.Л. Несколько гипотез о мировом порядке XXI века. // Свободная мысль – XXI. – 2003. – №№ 10, 11.
- ²² Караганов С. Российско-американские отношения: новые времена. // Россия в глобальной политике. – 2007. – 15 октября.
- ²³ Примаков Е.М. Мир без сверхдержав // Россия в глобальной политике. – 2003. – 2 сентября.
- ²⁴ Дениел Фрид. Европа и Евразия. // Внешняя политика США в XXI веке. // <http://usinfo.state.gov/journals/itps/0906/ijpr/europe.htm>

Тетяна ХАВЕР
(м. Київ)

Теоретичні засади інтеграційних процесів другої половини XX ст. Вибір шляху України.

У статті розглядаються теоретичні засади інтеграційних процесів другої половини XX ст., проаналізовано теорії та концепції інтеграції, розробленні фаховими дослідниками інтеграційних процесів, а також можливі основні напрямки інтеграції України.

Tetyana KHAVER (Kyiv) Theoretical principles of integrative processes during the second half of the XX century. Choice of Ukraine.

Theoretical principles of integrative processes during the second half of the XX century are considered, theories and conceptions of integration, investigation of integrative processes by professional researchers and possible basic ways of Ukrainian integration have been analysed in the article.

Глобалізаційні процеси характерні для сучасного етапу розвитку світового господарства, мають всеохоплюючий характер і є наслідком дії нових тенденцій світового значення. Підґрунтям для цих процесів стали глибинні перетворення, які відбувалися під впливом розвитку економічних і політичних взаємовідносин між країнами. Крім того, розвиток міжнародних економічних відносин другої половини XX ст. – початку XXI ст. відбувається під знаком широкого розгортання інтеграційних процесів у різних регіонах світу.

Економічна регіоналізація, як одна з тенденцій утворення глобального економічного простору, сприяє формуванню економічних зв'язків із превалюванням наднаціональних інтересів, вирівнюванню основних характеристик міжнародних ринків, створенню умов для проведення реформ у рамках самого угруповання, взаємної відкритості економік країн-членів об'єднання.

Питання інтеграції та регіоналізації посідає чільне місце в економічних дослідженнях як вітчизняних, так й іноземних вчених-економістів. Серед них варто відзначити роботи вітчизняних науковців, зокрема О. Білоруса, Ю. Гончарова, Д. Лук'яненка, В. Новицького, Ю. Пахомова, С. Макухи, С. Соколенка, Є. Молчанової, О. Азарова, О. Бесараба, Є. Булатова та ін.

Проте констатує даний факт, хотілося б висловити деякі зауваження та міркування. Зазначені статті мають переважно практичну спрямованість. Проблеми економічної інтеграції розглядаються відірвано й ізольовано від інтеграційних процесів у політичній, культурній, військовій та інших сферах. Більшість вітчизняних дослідників не враховує, що процеси дезінтеграції можуть знов нагадати про себе у будь-якій сфері та у будь-який час, особливо на пострадянському просторі.

Все це спонукало автора даної статті спробувати проаналізувати західні (за браком вітчизняних) теорії економічної та політичної інтеграції. В західній науці проблеми інтеграції почали активно розроблятися у другій половині XX ст. Першим системним підходом до розгляду інтеграційних процесів був федералізм. Один із засновників цього напрямку – Куденгоф-Калегрі, стверджував, що європейські нації, які хоча й руйнували одна одну впродовж безглуздої війни, вже за своєю природою формують інституцію яка, за умови розроблення Федеральної конституції, могла б стати суттєвою світовою силою [1]. Проте, федеративна теорія залишилася своєрідною стратегією досягнення спільних цілей європейських країн, а не теорією, яка пояснює реальні інтеграційні процеси.

В основі іншого, трансакційного, підходу лежать праці видатного дослідника інтеграційних процесів К. Дойча, який припускав, що економічні та політичні процеси підпорядковуються ідентичним закономірностям. Визначив він і особливий показник цих взаємовідносин – обсяг контактів, зв'язків і обміну між їх учасниками. Звідси висновок: зростання обсягу зв'язків між учасниками призводить до їх зближення та об'єднання, а при певних умовах і до створення нової держави чи міждержавного об'єднання, а також виникнення «суспільства безпеки» (security community). Також за твердженням К. Дойча, інтеграційний рух у своєму розвитку проходить три етапи: 1) «етап інтелектуалів», коли його підтримують лише деякі представники інтелігенції; 2) «етап великих політиків», коли до нього приєднуються більш широкі політичні кола; 3) «етап масового руху» [2].

Проте, найбільше вплинула на створення концепції інтеграції теорія функціоналізму. Функціоналіст Д. Мітррані висунув цікаву ідею «розгалуження», згідно з якою процес інтеграції в одній царині сприяє інтеграції в іншій. Міжнародні організації не є самодостатніми, а радше слугують засобами для досягнення мети і тому мають бути гнучкими, модифікувати свої завдання відповідно до обставин [3]. У контексті європейської інтеграції функціоналізм відіграв важливу роль, бо його положеннями керувались Жан Монне і Робер Шуман.

Ще один новий напрям, що отримав назву неофункціоналізм. Представники цього напрямку аналізували сам процес, особливо його політичні складові, а також роль наднаціональних інститутів у розвитку інтеграції. Зокрема, Ернст Гаас припускав, що процес інтеграції – це єдиний, безперервний і нерозривний феномен [4].

Широкого розповсюдження набув реалістичний підхід, послідовники якого стверджували, що домінуючі позиції у світовій політичній системі займають раціональні держави, які можуть використовувати силу для досягнення своїх цілей, насамперед безпеки. З цієї перспективи взаємодія між державами в конфліктному міжнародному середовищі визначається балансом сил, який постійно змінюється і, таким чином, співробітництво між державами може мати лише тимчасовий характер. Реалістичний підхід став основою для міжурядового підходу до економічної інтеграції [5, с. 31].

Протягом 1970-х рр., виникла так звана «криза інтеграційних теорій»: склалася така обстановка, коли ті теорії, що існували, не давали задовільних відповідей на питання щодо подальшого поглиблення інтеграційних процесів, а нові теорії не пропонували загальних концепцій, обмежуючись лише дослідженням певних аспектів інтеграційних теорій. Виходом з неї стало створення синтетичної інтеграційної теорії, яка почала формуватися у вісімдесяти-дев'яності роки, і складалася з кількох наукових підходів, зокрема внутрішньополітичного [5, с. 32].

Для будь-якої країни світу тісна міждержавна співпраця у різних сферах суспільних відносин є необхідною умовою її нормального існування. Вона сприяє економічному, політичному та культурному розвитку країни, зміцненню її положення як суб'єкта міжнародних відносин. Сучасною практикою міждержавних відносин розроблено ряд варіантів міжнародної співпраці, кожному з яких притаманний різний рівень інтеграції.

Наріжними каменями зовнішньополітичної стратегії в контексті укріплення національного суверенітету України мають стати: неприпустимість недооцінки будь-якого зі світових центрів сили або проведення щодо нього “анти”-курсу; вибудова пріоритетів стратегічного партнерства й інтеграції має відбуватися на основі комплексного розуміння поняття національно-державного суверенітету.

Серед можливих варіантів інтеграції України виділимо основні: 1. Відмова від участі в інтеграційних процесах взагалі, що неможливо, зважаючи на глобалізацію та геополітичне розташування нашої держави. 2. Європейська інтеграція – як ключовий пріоритет, який акумулює в собі цілий комплекс внутрішньо- та зовнішньополітичних зусиль України з метою наближення до ЄС та створення необхідних передумов для вступу до Європейського Союзу у майбутньому [6]. Найбільшим здобутком України на цьому шляху стала власна визначеність: 1996 р. Київ вперше конкретно та чітко окреслив свою позицію щодо процесів загальноєвропейської інтеграції: стратегічною метою України названо інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури з пріоритетом вступу до Європейського Союзу. 3. Інтеграція в східному напрямку, зокрема вступ до Єдиного економічного простору (ЄЕП) разом з Росією, Казахстаном, Білорусією. Угода про ЄЕП, підписана 19 вересня 2003 р. в Ялті під час самміту СНД, розглядається фаховими спеціалістами неоднозначно, принаймні як перший крок в бік відмови від поступової інтеграції з структурами Європейського Союзу та НАТО [7]. Прихильники національної ідеї, зокрема, О. Сич, стверджують, що якщо Україна увійде і ЄЕП, а згодом стане членом Єдиного економічного простору – це означатиме повну втрату економічної незалежності нашої держави [8]. На противагу цим поглядам прихильники ЄЕП стверджують, що передбачені в ньому механізми можна буде використати як інструмент: відновлення перерваних розпадом СРСР кооперативних зв’язків та поживлення роботи тих галузей промисловості й окремих підприємств, що зупинились чи потрапили у стагнацію; збереження ринків Росії та інших країн СНД для українських товарів; зміцнення економіки України; забезпечення Україні доступу до дешевих російських енергоносіїв; підвищення рівня життя громадян України; сприяння вступу України до ЄС тощо [9].

Україна, як це не раз бувало в її історії, знов опинилася в становищі “буриданова віслюка”, якого ліві сили вкотре вже заманують “оберемком російської інтеграційної соломи”, а праві спокушають “копицею західного інтеграційного сіна”. Вибір для України не з легких, тим більше, що час на роздуми вже вичерпано, та і Захід не дуже поспішає зі створенням для неї привабливих умов для інтеграції до своїх економічних та політичних структур. Хотілося б сподіватись, що західні теорії та досвід економічної та політичної інтеграції (при критично-конструктивному підході до них) можуть стати у нагоді всім посттоталітарним державам, у тому числі й Україні, якій ще належить вирішувати такі проблеми, як більш міцне об’єднання своїх західних і південно-східних регіонів, визначення свого місця і ролі в СНД, зближення, а в перспективі – і вступ до ЄС тощо.

Примітки

¹ *Coudenhove-Kalergi Richard N.*, Pan-Europe, Knopf, New York, 1926.

² *Deutsch Karl W.* The Analysis of International Relations, Prentice Hall, Englewood Cliffs NJ, 1968.

³ *Mitrany David.* A Working Peace system, Quadrangle Books, Chicago, 1966.

⁴ *Haas Ernst B.* The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950-1957, 2nd edn. Stanford: Stanford University Press, 1968

⁵ *Міжнародні інтеграційні процеси сучасності.* – К., 2004. – 304с. // Грінченко Ю.Л. Інституціональні теорії інтеграції.

⁶ *Офіційний сайт Міністерства Закордонних справ України:* <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua> // Дипломатичні відносини // Зовнішньополітичні пріоритети України.

⁷ *Медіа-центр Кандидат // Аналітика // ЄЕП: чинник геополітичного самовизначення України та інструмент мобілізації електорату //* <http://www.kandydat.com.ua/analitika/eeep.htm>

⁸ *Олександр Сич.* Вступ України в ЄЕП означатиме втрату економічної незалежності // <http://www.ivano-frankivsk.vosvoboda.info/dokument003101.html>

⁹ *Василенко.В.* Що Україні робити з ЄЕП? – Дзеркало тижня. – 2004. – № 13.

Світлана КУНИК
(м. Київ)

Російсько-американські відносини у 1991-2000 рр.: стабільність чи нове протистояння?

У статті розглядається проблема російсько-американських відносин у період після закінченні Холодної війни. Аналізується бачення Росією та США перспективи двохсторонніх стосунків, поступовий перехід від конфронтації до політичного, економічного та науково-технічного співробітництва.

Svitlana KUNIK (Kyiv) Russian-American relations during 1991-2000. Stability or new opposition?

The problem of Russian-American relations during the period after Cold War is reviewed in the article. Russian and American vision of partnership's prospect, gradual transition from confrontation to the political, economic, scientific and technical collaboration is analysed.

Російсько-американські відносини були та залишаються однією з основних тем, що дають можливість оцінити перспективи розвитку всієї міжнародної системи, а також ролі, яку можуть зіграти в ній ці провідні держави світу. Після розпаду Радянського Союзу Російська Федерація стала самостійним суб'єктом міжнародних відносин, хоча за геополітичними масштабами та впливом вона поступається колишньому СРСР. США ж перейшли з категорії „однієї з наддержав” у категорію „єдиної наддержави”. Обидві держави опинилися перед проблемою формування стратегії міжнародної політики у двосторонніх відносинах.

Однак не можна однозначно сформулювати оцінку російсько-американських відносин за період, який розглядається. Очевидно, що в розвитку цих відносин були і спади, і підйоми, позитиви, і негативи, плюси, і мінуси. Це пов'язано з періодичними зустрічами на вищому рівні, з результатами президентських виборів в обох країнах, з іншими подіями як всередині двох держав, так і на міжнародній арені.

По закінченні холодної війни та з розпадом СРСР Росія була готова сприйняти американське лідерство. Очевидно, керівники російської дипломатії розраховували, що якщо діаметрально змінити підхід Росії до всіх питань, у яких СРСР протистояв США, то Сполучені Штати у відповідь доклядуть всіх зусиль, щоб забезпечити максимально безболісну та швидку інтеграцію Російської Федерації у західне співтовариство. Адміністрація Буша, а згодом і Клінтона, здавалося, були схильні підтримати такий підхід. Кемп-Девідська декларація в лютому 1992 р., Хартія російсько-американського партнерства і дружби в червні 1992 р., Ванкуверська декларація в квітні 1993 р. проголосили стратегічне партнерство США та Росії, яке під час візиту Клінтона в Москву в січні 1994 р. було оголошено „зрілим”. У вересні 1994 р. у Вашингтоні було підписано заяву про принципи і цілі розвитку торговельного, економічного та інвестиційного співробітництва – „Партнерство для економічного прогресу”. В травні 1995 р. в Москві відбулася чергова російсько-американська зустріч на найвищому рівні, підписані декларації, проведені традиційні вже прес-конференції. У червні, в рамках участі Б. Сльцина в нараді „великої сімки” в Галіфаксі відбулася ще одна зустріч з Б. Клінтоном [5, с. 6].

Таким чином, у новій системі міжнародних відносин, що склалися після холодної війни, життєво важливі інтереси Москви і Вашингтона продовжували реалізовуватися в умовах тісного співробітництва і зовсім не підштовхували їх до конфронтації. Та все ж припинення радянсько-американської конфронтації не призвело до автоматичного припинення регіональних і локальних конфліктів. Відтак, політичне врегулювання регіональних конфліктів виявилось конче необхідним для забезпечення стійкості поліцентричного світу, що також відповідало інтересам Росії та США.

Радянсько-американські відносини були центральними для епохи холодної війни. Відсутність ідеологічного і військового протистояння Москви і Вашингтона неминуче зменшує значення російсько-американських відносин. У багатополлярному світі, що склався по закінченні холодної війни, домінували інші – неідеологічні та невійськові фактори. Економічно ж Росія для США не була першочерговим партнером. Іншим фактором, що послаблював взаємне притягання була відсутність спільного ворога, що необхідно для будь-якого військово-політичного альянсу. При несиметричності геополітичних інтересів партнерство не проти когось, а в ім'я чогось побудувати доволі важко [5, с. 8].

Головною метою Вашингтона було збереження системи координації економічної та військово-політичної стратегії Заходу в межах „великої сімки” і НАТО. Росія не вписувалася в цей доволі делікатний механізм, погрожуючи порушити баланс сил, який там склався. У свою чергу Росія також не хотіла та не могла позбавляти себе свободи геополітичного маневру. Велике значення для Москви мало також відновлення впливу на пострадянському просторі.

У 90-х рр. зовнішня політика пройшла два етапи. Концептуальною основою першого в 1991-1995 рр. залишалась романтична „доктрина демократичної солідарності”, яка по суті являла собою певну модифікацію концепції „нового політичного мислення” М.С. Горбачова. Провідником цього курсу виступив тодішній міністр іноземних справ Російської Федерації А.В. Козирев. З 1996 р. у зовнішній політиці Росії почався новий етап, що

характеризувався переходом до пріоритету національного інтересу. Ця нова неписана „доктрина Примакова” визначала політику Москви щодо США.

Взагалі, зовнішньополітичний курс Російської Федерації зі зміною міністрів іноземних справ майже не змінювався, хоча і набував дещо нового відтінку. Коли в грудні 1991 р. Російська Федерація стала незалежною державою, перед Президентом Б. Єльциним постало завдання: розробити нову стратегію, що відповідала б типу держави, яку він хотів створити. Перші місяці існування нової Росії були відзначені нерішучістю, суперечливою політичною діяльністю і, часом, хаотичним станом справ як на зовнішній арені, так і на внутрішній політиці [2, с. 171].

На початковому етапі міністр іноземних справ А.В. Козирев встановив параметри чіткого прозахідного курсу, заснованого на позитивному уявленні про наміри Заходу. Він, і ті ліберали, які займали важливі пости в російському Міністерстві іноземних справ, виходили з принципу необхідності виходу Росії з ізоляції від Заходу, що тривала не одне десятиліття. Для цього необхідно було створити ефективні інститути, які б підтримували демократію та ринкову економіку, що зароджувались. Ключовим моментом цієї політики було зобов'язання тісного партнерства з США, зафіксоване в підписаній 1992 р. у Вашингтоні „Хартії російсько-американського партнерства і дружби”. Одночасно Москва визнала незалежність держав СНД і почала виводити свої війська з Прибалтики та Кавказу. Протягом 1992 р. Росія ще проводила політику підтримки американських позицій в Іраку, в конфліктах у Югославії та в інших регіонах [2, с. 172].

Не дивлячись на рішучу прозахідну політику протягом 1992 і частково в 1993 рр. Москва в окремих сферах почала діяти більш самостійно. Спочатку було запропоновано посилити роль ОБСЄ, як гаранта миру, що мало стати альтернативою розширення НАТО. Крім того, з огляду на можливі та наявні загрози стабільності, з окремими членами СНД були проведені переговори про укладення колективного договору безпеки. Москва також намагалась нормалізувати відносини з Китаєм, частково засновані на експорті зброї.

Однак, уже з середини 1993 р., коли Росія почала займати більш визначену роль в СНД, її політика починає дещо змінюватися. Це було також тісно пов'язаним із внутрішньополітичною боротьбою між Б. Єльциним і Державною Думою влітку-восени 1993 р., що закінчилася застосуванням військової сили з боку Президента. У наступні два роки спостерігається все те ж тяжіння Російської Федерації до США і Заходу, хоч одночасно відчувалося і прагнення домінувати серед держав СНД, відродити відносини з окремими країнами, що розвиваються. В цей період вимальовуються основні загальні риси зовнішньої політики Росії. Найвищий пріоритет у зовнішньополітичній сфері надавався географічному регіону колишнього СРСР – „ближньому зарубіжжю”. Також підтримувалася ідея збереження статусу Росії як ядерної держави та її повернення в коло світових держав [2, с. 173].

Призначення Б. Єльциним у січні 1996 р. міністром іноземних справ Є.О. Примакова мало що змінило в російській зовнішній політиці. Хоча тон цієї політики та її презентація суспільству стали більш самовпевненими та набули націоналістичного відтінку, її фактичний зміст відповідав курсу, що його проводив свого часу ще А.В. Козирев.

У прагненні сформувати власну систему міжнародних відносин росіяни успішно здійснювали політику, спрямовану на встановлення більш тісних зв'язків із низкою країн Азії, зокрема з деякими традиційно залежними від СРСР державами. Робилося це всупереч постійній критиці з боку США.

Одночасно Москва зміцнювала стосунки з Іраном і відновила зв'язки з Індією. Ці держави являли собою важливий ринок для російських військових і ядерних технологій. Такі ініціативи переслідували подвійну мету: 1) забезпечити додаткові можливості експорту; 2) зміцнити позиції Росії як незалежної світової держави. В результаті – Росія опинилася на межі прямого конфлікту з інтересами політики США. Сполучені Штати рішуче виступали проти продажу сучасного військового обладнання Індії, проти можливої дестабілізації балансу сил у цьому регіоні, а також проти поставок ядерних технологій Ірану, який вони вважали державою-ізолюєм, що здатний поставити під сумнів безпеку в регіоні і довготривалі цілі Заходу [2, с. 178]. Разом із тим, хоча Росія своєю політикою й суперечила зовнішньополітичним інтересам США, основні компоненти двосторонніх відносин Російської Федерації Сполучених Штатів залишались стабільними.

Росія прагнула формувати рівноправні, партнерські відносини з США, використовуючи спільність підходів обох країн до проблем нерозповсюдження ядерної зброї, врегулювання регіональних конфліктів, боротьби з міжнародним тероризмом. Тому з обох сторін було прагнення створити стабільну основу для розвитку партнерських відносин. Разом з тим, двостороннім відносинам судилося пройти через тривалий і доволі непростий період адаптації до внутрішніх і зовнішньополітичних реалій [7, с. 74]. Крім політичної співпраці, Росія була життєво зацікавлена в економічній співпраці з іншими країнами (одна з основних – США) у світлі завдань свого економічного та фінансового оздоровлення [1, с. 317].

З початку 90-х рр. найбільш динамічно розвивалися торгівельно-економічні зв'язки Росії з США. Так, за деякими оцінками, приріст російсько-американського товарообігу за 1996 р. склав 5-7 %. Загалом, в останні роки спостерігається помітне зростання кількості угод, що регулюють різноманітні аспекти торгівельно-економічного та науково-технічного співробітництва двох країн. За період, що розглядається Москва і Вашингтон уклали більше угод по торгівлі (15), ніж майже за 60-річну епоху радянсько-американських відносин (13). Аналогічні показники для угод про співробітництво в сфері промисловості також вражають (23 – за останні шість років, 23 – протягом всієї радянської епохи). Але особливо динамічно розвивалось в останній час двосто-

ронне співробітництво в таких сферах як космічні дослідження та ядерна енергетика. Саме вони визначали науково-технічний прогрес у кінці XX ст. За 1992-1998 рр. Москва та Вашингтон уклали в двічі більше угод по співробітництву в космічних дослідженнях і розробках, ніж у радянський час (24 угоди проти 11). Аналогічні показники співробітництва в галузі ядерної енергетики – 22 проти 11.

Принципово нова сфера російсько-американського співробітництва, що практично була відсутня в радянсько-американський період відносин Москви і Вашингтона – співробітництво в сфері інвестицій. Якщо за 1933-1991 рр. не було укладено жодного міжурядового договору по інвестиціях, то за 1992-1998 рр. з'явилося 17 подібних угод [6, с. 35].

У цілому ж економічні зв'язки Росії і США мали другорядне значення для Москви і третьорядне значення для Вашингтона. На долю США припадало близько 5,5 % російської зовнішньої торгівлі – в кілька разів менше, ніж на долю ЄС і країн СНД. Американські інвестиції більш помітні, але в цілому також відігравали мізерну роль у російській економіці. Частка ж Росії в американській зовнішній торгівлі та зарубіжних інвестиціях – менше половини відсотка [4, с. 43].

Хоча США було одним із найбільших іноземних інвесторів у Росії, загальний обсяг американських прямих капіталовкладень (3-4 млрд. доларів) виглядав мізерним у порівнянні з масштабами економік двох країн. Доволі обмежена американська допомога і по державній лінії [4, с. 43].

Певною конкурентоспроможністю Росія володіла лише у вузькій сфері торгівлі зброєю та технологіями подвійного призначення (хоча для економіки кінця XX ст. домінуючою є невійськова продукція). Після холодної війни головні її учасники різко скоротили попит на військову продукцію, а країни, що розвиваються не в змозі були забезпечити платоспроможний попит, що міг би компенсувати звуження світового попиту на озброєння. Тим не менше, між Росією і США сталися ряд зіткнень по цим питанням. Продаж криогенних ракетних технологій Індії, постачання зброї Китаю, виключення Росії з ядерної угоди з КНДР, продаж ядерного реактора Ірану, надання зенітного комплексу С-300 Кіпру – це далеко не весь перелік протиріч між Москвою і Вашингтоном. При цьому Сполучені Штати зовсім не демонстрували бажання компенсувати втрату Росією її традиційних радянських ринків збуту допуском російської продукції на ринки США, інших західних та прозахідних країн [4, с. 44].

Однак, слабкість взаємодії в економічній сфері могла б більш ніж компенсуватися збігом ключових інтересів США в сфері міжнародної безпеки. На період, що розглядається ні Вашингтон, ні Москва не були зацікавлені в неконтрольованому перерозподілі військової потужності серед учасників багатополярного світу. Спільний інтерес Росії і США полягав в тому, щоб не допустити такої дифузії сили, яка могла б призвести до виникнення в XXI ст. нових військових наддержав.

Росія та США не зацікавлені в різкому нарощуванні військової потуги третіми країнами, які можуть спробувати добитися регіональної гегемонії в Європі, на Близькому Сході, в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, що може дестабілізувати глобальний баланс військової сили. Це головний стимул для співробітництва між Росією і США в сфері безпеки [4, с. 45].

Таким чином, російсько-американські відносини, хоч і не в такій мірі, як радянсько-американські, все ж залишалися одним із головних напрямків зовнішньої політики обох держав і були важливим елементом міжнародних відносин [3, с. 19]. І вже з 1991 р. відносини США і Росії почали набувати позитивної спрямованості, що проявлялося в активній політичній та економічній співпраці.

Примітки

¹ Арбатов А.Г. Безопасность: российский выбор. – М., 1999.

² Внешняя политика России: от Ельцина к Путину: Сб. статей. – К., 2002.

³ Мельников Ю.М. Становление и развитие современных российско-американских отношений// США-Канада: экономика, политика, культура. – 1999. – №12.

⁴ Рогов С.М. Россия и США на пороге XXI века// Свободная мысль. – 1997. – №4.

⁵ Рогов С.М. Россия и США: партнерство или новое отчуждение// Международная жизнь. – 1995. – № 7.

⁶ Россия и США после «холодной войны». Отв. ред. В.А. Кременюк. – М., 1999.

⁷ Сорокин К.Э. Геополитика современности и геостратегия России. – М., 1996.

⁸ Шаклеина Т.А. Внешняя политика США и Россия: итоги десятилетия// США-Канада: экономика, политика, культура. – 2001. – № 12.

Антоніна НАЮК
(м. Київ)

Процес упровадження євро та його наслідки

У статті розглядається процес формування єдиної грошової системи в рамках Європейського Союзу та запровадження спільної валюти – євро. Аналізуються проблеми та перспективи розширення “зони євро”.

Antonina NAYUK (Kyiv) The process of introduction an euro and his consequences

The forming process of the unique money system in EU and introduction of general currency (euro) is observed in the article. Problems and prospects of expansion of “euro area” are analysed.

Євро – офіційна валюта 15 із 27 країн Європейського Союзу, єдиний платіжний засіб для більш ніж 318 млн. європейців. У вигляді готівки банкнот і монет євро існує з 2002 р., а вперше ця валюта була представлена фінансовим ринкам як розрахункова в 1999 р. У зону євро мають право увійти всі члени ЄС, що відповідають певним вимогам до кредитно-грошової політики, а для всіх нових членів Євросоюзу зобов'язання рано чи пізно перейти на євро є неодмінною умовою вступу до Союзу. Тому дослідження процесу впровадження євро, на прикладі країн так званої “єврозони”, та його місця в світовій фінансовій системі є актуальним у сучасній європеїстиці.

Дана проблема висвітлена в працях по історії європейської інтеграції та окремо в економічних дослідженнях. До першої групи належать праці українських вчених В.В. Копійки та І.А. Грицяка, а також європейських науковців В. Волес, Д. Дайнена, Н. Мусиса, Ф. Годі, Л. Зідентопа, Л. Ентіна та ін. До другої групи можна віднести роботи економістів у галузі європейської інтеграції – російських: А.І. Бажана, Т.Д. Валової, В.С. Панькова, та західних: Р. Левінеба, В. Кернза, Н. Веллінга, Р. Перотті та ін. Не дивлячись на масовий інтерес до проблеми, до цього часу залишається відкритим питання майбутньої перспективи євро, адже європейська валютна система постійно розширюється.

Зусилля зі створення економічного й валютного союзу (ЕВС) беруть свій початок із 1 січня 1971 р. Та знайшли свій розвиток у “Плані Вернера” та резолюції Ради урядів держав-членів Спільноти від 22 березня 1971 р. Ця перша спроба виявилася невдалою через свою передчасність, зумовлену ситуацією на міжнародному валютному ринку, що характеризувалася нестабільністю долара та станом економічної інтеграції всередині Спільноти, яка тоді лише завершила формування митного союзу [6, с. 99-107]. Тоді панувало прагнення створити одразу економічний і валютний союз, оминаючи етап формування спільного ринку. Такі ілюзії швидко розвіялися, й перегони завершилися, так би мовити, уже після першого кола. Однак спроби не були марними. Саме на етапі цієї першої спроби заснування ЕВС були запроваджені інструменти й механізми такого союзу. Передусім йдеться про “валютну зміну”, європейську одиницю розрахунку та Європейський фонд валютної співпраці, який 1979 р. було перетворено на Європейську Валютну Систему [2, с. 106-115]. Уже на цьому етапі всі згадані інструменти проявили як свої переваги так і недоліки, що їх було враховано у другій спробі запровадження ЕВС в 1990-х рр.

Друга спроба запровадження ЕВС, без сумніву, була успішною, особливо якщо взяти до уваги виклики, пов'язані з переходом до єдиної валюти. Запровадження євро було не просто історичною подією, а й безпрецедентним стратегічним, матеріально-технічним і практичним викликом [2, с. 115-119]. Одного дня замість національних валют банкомати почали видавати банкноти євро. Декілька мільйонів монетних автоматів і банкоматів було перепрограмовано. Протягом кількох тижнів в обіг надійшло 15 млрд. євро-банкнот і 50 млрд. євро-монет, що становило рівноцінний еквівалент національних банкнот і монет у дванадцяти країнах із трьохсотмільйонним населенням.

Пристовуючись до нової валюти як громадяни, так і підприємства постали перед істотними проблемами. Причому головні проблеми мали здебільшого психологічний характер. Громадяни мусили відмовлятися від сентиментальної прив'язаності до національної валюти, що інколи була зумовлена престижністю (наприклад, німецької марки), а деколи її давністю (наприклад, грецька драхма). Споживачі потребували часу для пристосування до євро, а також для вироблення нової шкали цінностей. Підприємства й компанії мали перепрограмувати обладнання, підготуватися до використання нової валюти в розрахунках, а також скористатися перевагами дедалі більшої конкуренції всередині спільного ринку, зумовленої дедалі зростаючою прозорістю цін. Попри всі ці ускладнення, обіг євро доволі вдалий – і саме завдяки зразковій співпраці й плануванню національних і європейських органів влади.

Мало того, незважаючи на вагомі переваги багатонаціональної інтеграції, реалізованої започаткуванням ЕВС, певною мірою втрачалася й частина національного суверенітету. На цьому етапі держави-члени ЄС, безперечно, втрачали автономію у валютній політиці, оскільки вони вже не могли вільно впливати на два суттєві її складники – обмінний курс і відсоткову ставку [1, с. 58-74]. Саме тому впливові політики (Г. Коль, Г. Шредер, Й. Фішер та ін.) стверджували, що ЕВС – це рух до політичної інтеграції [5, с. 382-385], а отже саме від успішності євро залежить доля найвищого етапу формування об'єднаної Європи. В рамках ЕВС 12 держав добровільно від-

мовилися від своєї грошової суверенності. В історії ніколи не було раніше події такого масштабу. Наприкінці XX ст. власна валюта значно більше ніж військова міць була справжнім символом суверенності. Тож і відмовитися від своєї валюти означало передусім зробити політичний вибір [3, с. 80-82].

Важливим аспектом створення ЄВС є питання про критерії вимог до його учасників та їх виконання. Так звані “критерії конвергенції” були вироблені для того, щоб забезпечити однорідність економічної політики та економічного розвитку, створення основи для стабільного євро.

Договір про Європейський Союз визначає такі критерії: 1) Стабільність цін. Країна-кандидат повинна мати рівень інфляції не більше 1,5 % зверх середнього значення трьох країн співтовариства, де зафіксоване мінімальне зростання цін. 2) Процентна ставка. Довгострокові процентні ставки на 10-річні державні облігації не повинні виходити за двохвідсотковий ліміт над середніми ставками тих трьох країн, де вони мінімальні. 3) Дефіцит. Дефіцит державного бюджету має бути меншим за 3% сукупного національного продукту. 4) Борг. Рівень державного боргу не повинен перевищувати 60% сукупного національного продукту. 5). Валютна стабільність. Національна валюта не повинна бути девальвована протягом двох останніх років і має залишатися у дозволеніх межах механізму обмінних курсів [4, с. 318-324].

Станом на 1 січня 2002 р. ці критерії виконало 14 країн-членів. 12 з них утворили зону євро: Бельгія, Німеччина, Греція, Іспанія, Франція, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Австрія, Португалія та Фінляндія. Велика Британія та Данія вирішили поки що відмовитися від введення євро на своїй території, а Швеція не змогла виконати необхідних вимог. Із 1 січня 2007 р. без потрясінь та ускладнень до зони євро увійшла Словенія [8, с. 17], а з 1 січня 2008 р. – Кіпр і Мальта [7, с. 23]. Тепер до ЄВС приєдналася більшість держав ЄС. Прогнозують, що в 2009 р. на євро має перейти Словаччина та Балтійські держави. Чехія, Польща та Угорщина зроблять це після 2010 р.

За даними статистичної служби Європейських спільнот (Євростат), до середини 2007 р. у зоні євро постійно знижувався рівень інфляції та безробіття, а річний показник зростання ВВП становив 3,4 % [9]. Це засвідчує стабільність євро у світовій фінансовій системі та успіхи економіки ЄС, що свідчить про результативність вдалих реформ. На початку 2007 р. показники зростання ВВП економіки зони євро та ЄС загалом були найвищими з 2000 р.

Проте з другої половини 2007 р. основні економічні показники єврозони почали падати, тому погляди на 2008 р. менш оптимістичні. У листопаді 2007 інфляція в єврозоні виявилася рекордно високою. Порівнюючи з листопадом 2006 р. ціни в 13 країнах з європейською валютною системою піднялися на 3,1 %. Причиною такого стрибка стало зростання цін на освіту (9,4 %), транспорт (5,8 %) та на товари широкого вжитку (4,3 %) [10]. Тож у 2008 р. Європейському центральному банку доведеться обирати чіткішу програму: зростання інфляції вказує на необхідність жорсткої кредитно-грошової політики, в той час як нестабільний ринок і слабка економіка підштовхують до її пом'якшення.

Євро, як міждержавна валюта, ще не пройшло всіх випробувань і говорити про його перемогу на світовому фінансовому ринку ще зарано. Крім того, євро досі не є єдиною валютою всіх країн ЄС, і процес його впровадження в інших державах спільноти продовжується.

Примітки

¹ Валовая Т.Д., Иванов И.Д., Колесов В.П. Новая единая европейская валюта. – М., 1998.

² Мусис Н. Усе про спільні політики Європейського Союзу.-К.,2005.-466с.

³ Проді Р. Задум об'єднаної Європи. – К., 2002.

⁴ Світова економіка/За ред. Головка С.В. – К., 2000.

⁵ Тэтчер М. Искусство управлять государством. Стратегия для меняющегося мира. – М.,2003.-304с.

⁶ Тоді Ф. Нариси історії Європейського Союзу. – К., 2001.

⁷ Наступні новачки зони євро...// Євробюлетень. – 2007. – № 7-8. – С. 23.

⁸ Словенія перейшла на євро.// Євробюлетень. – 2007. – № 5. – С. 17.

⁹ <http://europa.eu.int>

¹⁰ <http://www.k2kapital.com/analytics/reviews/331109.html>

Андрій ЛЕГА
(м. Черкаси)

Особливості застосування українських військових підрозділів у міжнародних миротворчих операціях

У статті розглядається актуальне сьогодні питання щодо використання підрозділів Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях під егідою ООН. Аналізуються різні типи миротворчих операцій, у яких брали й беруть участь українські контингенти, досвід і принципи їх проведення.

Andrey LEGA (Tcherkasy) Feature of using Ukrainian subdivisions in international peacemaking operations

The issue about using Ukrainian national forces in international peacemaking operations under an aegis UNO is examined in the article. The different types of peacemaking operations, in which took and take part the Ukrainian contingents, experience and principles of their leadthrough are analysed.

Миротворча діяльність на порозі XXI ст. являє собою складний багатогранний процес, пов'язаний із цілою низкою політичних, економічних, соціальних та інших проблем, та зачіпає національні інтереси значної частини держав світу. Ця діяльність дозволяє вирішувати такі проблеми, що їх не в змозі вирішити жодна держава світу окремо.

Україна за 17 років незалежності зробила вагомий внесок у справу збереження миру в європейському регіоні та у світі в цілому. Зміцнення сучасної європейської безпеки не можливе без тісного військового співробітництва з іншими державами в галузі міжнародної миротворчої діяльності. Участь Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях і місіях не лише забезпечує авторитет України в демократичному суспільстві, але й сприяє підтриманню боєздатності військових частин і підрозділів та є важливим чинником професіоналізації Збройних Сил. Сьогодні це нагальна вимога часу, що обумовлена об'єктивними причинами європейського та світового розвитку.

Сфери вітчизняної миротворчої політики визначені у Воєнній доктрині, яка, зокрема, передбачає, що “воєнна безпека України досягається за рахунок готовності виділити військові контингенти до складу військ ООН для проведення, згідно з рішеннями Ради Безпеки, воєнних дій з метою припинення агресивних дій окремих держав або груп держав, а також підтримання миру і безпеки в різних регіонах” [1].

Історія участі України в операціях ООН по підтриманню миру бере свій початок 15 липня 1992 р., коли за зверненням ООН, згідно Постанови від 3 липня 1992 р. № 2538-XII “Про участь батальйонів Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії” для здійснення миротворчої місії було відправлено 240-й окремий спеціальний батальйон, 60-й окремий спеціальний батальйон, 40-а оперативна група штабних офіцерів, підрозділ військової поліції, група військових спостерігачів і 15-й окремий вертолітний загін Збройних Сил України (з 01.06.95 р.) [2].

Відтоді наша держава залишається активним учасником миротворчого процесу і входить до числа 25 з понад 80 держав, що беруть участь у миротворчій діяльності. Географія цієї участі постійно розширюється. Збройні Сили України брали участь в миротворчих місіях у колишній Югославії (Боснія і Герцеговина, Східна Славонія, Македонія, Косово), Анголі, Гватемалі, Таджикистані, Лівані, Конго, Сьєрра-Леоне, Грузії, Молдові, Афганістані, Східному Тиморі, Ефіопії та Еритреї.

За минулі роки з метою виконання миротворчих завдань за межі держави було направлено 23 військових формування типу бригада, батальйон, рота, ескадрилья, загін. У миротворчих операціях брали участь близько 30 тис. українських військовослужбовців, залучалось понад 2,5 тис. одиниць техніки [3].

Згідно Конституції, порядок направлення підрозділів Збройних Сил до інших держав устанавлюється лише законами України. Основоположним законом, на якому ґрунтується вся законодавча база в сфері миротворчості, є Закон “Про участь України в міжнародних миротворчих операціях”, прийнятий парламентом 23 квітня 1999 р. та Закон “Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав” від 15 листопада 1999 р. [4-6].

Ці закони дозволяють брати участь тільки в тих миротворчих операціях, які проводяться з метою запобігання виникненню міждержавних або внутрішніх конфліктів, врегулювання міжнародних або внутрішніх конфліктів за згодою сторін конфлікту або з використанням примусових заходів за рішенням Ради Безпеки ООН, надання гуманітарної допомоги населенню, яке постраждало внаслідок міжнародних або внутрішніх конфліктів, виконання поліцейських функцій із забезпечення безпеки і дотримання прав людини, надання допомоги у подоланні наслідків конфліктів, усунення загрози миру, порушень миру чи акту агресії.

Участь наших Збройних Сил в міжнародних миротворчих операціях може здійснюватися шляхом надання у порядку, визначеному чинним законодавством, миротворчого контингенту і персоналу, а також матеріально-технічних ресурсів та послуг у розпорядження відповідних органів, визначених для організації такої операції.

Миротворчий персонал України складають окремі військовослужбовці і працівники Збройних Сил та інших військових вітчизняних формувань, особи керівного та рядового складу органів внутрішніх справ, а також інших державних і громадських установ, що направляються для участі в міжнародних миротворчих операціях, але не входять до складу миротворчого контингенту.

До матеріально-технічних ресурсів та послуг, що надаються Україною для підтримки міжнародних миротворчих операцій, відносяться: бойова та спеціальна техніка, окремі види озброєнь, засоби зв'язку, транспортні засоби з екіпажами, продовольство та медикаменти.

Провідна роль у проведенні міжнародних миротворчих операцій належить ООН. Саме вона володіє найбільшими матеріально-технічними ресурсами для їх проведення та має виняткове право надавати мандат для розгортання таких операцій. Відтак уряд України у своїх діях орієнтується перш за все на рішення ООН і розглядає участь у миротворчих операціях як певний внесок у діяльність цієї впливової організації в галузі зміцнення миру і безпеки в усьому світі. Отже, ООН для України є головною організацією, яка, власне, і визначає її миротворчу політику. Саме ООН Україна віддає пріоритет щодо участі в тих чи інших миротворчих операціях.

Поряд з Організацією Об'єднаних Націй все більш значну роль у врегулюванні конфліктів починають відігравати регіональні та субрегіональні організації, зокрема НАТО. Основною формою співпраці України і НАТО в зоні відповідальності Альянсу є безпосередня участь у його миротворчих операціях, які проводяться за повноваженнями Ради Безпеки ООН або за відповідальністю ОБСЄ. Зростаюча активність України в заходах програми "Партнерство заради миру", починаючи з 1994 року, а також підписання у 1997 році "Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО" – переконливий приклад стабільності української політики національних інтересів, вміння враховувати тонкі політичні баланси, поточний політичний контекст. Україна зарекомендувала себе як надійний партнер НАТО у всіх її миротворчих справах, починаючи з 1995 року у Боснії в рамках IFOR, потім SFOR, а тепер у Косово у рамках KFOR. Віддаючи належне досягнутому вже сьогодні в таких важливих областях співробітництва Україна-НАТО як оборонна реформа, допомога в надзвичайних ситуаціях, адаптація звільнених в запас військовослужбовців тощо. Україна, як і інші учасники спільної миротворчої роботи, має незаперечні вигоди від участі у такому партнерстві з НАТО, оскільки воно відповідає національним інтересам, спрямоване на повнішу реалізацію її суверенітету і головної стратегічної мети – інтеграції в Європу.

Україна і НАТО подовжують розгортати свою кооперацію в сфері планування заходів партнерства. Це знаходить своє втілення в щорічних Індивідуальних Планах Партнерства (ІПП), які складаються починаючи з 2001 року, та які найбільшою мірою відповідають цілям участі України в Програмі "Партнерство заради миру". 8 лютого 1994 р. Україна першою з країн СНД підписала Рамковий документ ПЗМ, а 25 травня передала керівництву НАТО свій Презентаційний документ. У ньому визначені політичні цілі участі України в ПЗМ, заходи, які планується здійснити для їх досягнення, а також сили і засоби, що виділяються Україною для участі у ПЗМ [7].

Одними з пріоритетних завдань для України в рамках ПЗМ є: підтримання готовності та військового потенціалу, необхідного для участі в операціях, спільне планування підготовки та навчання, спрямованих на посилення можливостей учасників ПЗМ здійснювати місії в таких галузях, як підтримка миру, пошукові та рятувальні роботи, гуманітарні операції та інші місії, щодо яких може бути досягнута домовленість.

Україна бере активну участь в миротворчих діях ОБСЄ на терені СНД. Основною формою співпраці України з ОБСЄ з урегулювання конфліктів у СНД і участь її представників у Місіях спостереження ОБСЄ, розгорнутих у зонах конфліктів пострадянського простору. Зокрема це стосується місії ОБСЄ в Грузії та Нагірному Карабасі [8].

Отже, аналіз участі українських військових формувань у миротворчих операціях, дозволяє визначити найголовніші їх завдання, серед яких: надання гуманітарної допомоги і забезпечення умов її доставки; сприяння реалізації та захисту прав людини; нагляд за примиренням і припиненням вогню; розділення ворогуючих сторін уздовж визначеного кордону; роззброєння військових та воєнізованих формувань; виконання обов'язків цивільної адміністрації; надання допомоги біженцям та їхня репатріація; сприяння реконструкції і розвитку.

Досвід участі у спільних миротворчих операціях та виконання підрозділами і військовослужбовцями Збройних Сил України окремих миротворчих завдань дозволяє зробити такі висновки щодо основних тенденцій сучасного миротворчого процесу. При виконанні миротворчих завдань національні контингенти діють у складі коаліційних угруповань військ (сил). Миротворча діяльність має все більший вплив на трансформацію положень воєнних доктрин та уточнення завдань збройних сил. Рішення на застосування миротворчих сил повинні передбачати проведення комплексу заходів, спрямованих на забезпечення готовності відповідних підрозділів до виконання завдань за призначенням та визначити порядок взаємодії з представниками інших відомств України (МВС, МНС та МЗС). Миротворча діяльність стала каталізатором розвитку співробітництва держав у воєнній сфері.

Участь підрозділів Збройних Сил України в миротворчих операціях під егідою ООН та ОБСЄ є доцільною та корисною, оскільки надає можливість сприяти зміцненню миру та стабільності; ознайомитися з досвідом інших держав у галузі оборонного планування та реформування збройних сил; набути досвіду спільних дій з

силами НАТО та держав-партнерів у ході миротворчих операцій; підвищити міжнародний авторитет Збройних Сил України [9].

Отже, на сучасному етапі розвитку світової системи, тенденція залучення збройних сил у миротворчість стає ключовою при вирішенні проблем колективної безпеки, укріплення миру, перебудові політичних, економічних і законодавчих інститутів у державах, що беруть участь у таких операціях. Миротворчість перетворюється у важливу ланку широкомасштабного політичного процесу, спрямованого на запобігання і вирішення криз, встановлення миру і забезпечення довготривалого вирішення міжнародних суперечностей.

Разом із зростанням ролі миротворчих операцій розширюється спектр завдань, які необхідно вирішувати в ході їх підготовки та проведення. Якщо до 90-х років XX ст. такі стратегічні задачі зводились фактично до спостереження за обстановкою в районі конфлікту, а миротворчі сили головним чином виступали в ролі посередників, то з початку 1990 р. з'явився новий тип миротворчих операцій. Це зумовлено, насамперед, зміною самої природи конфліктів, які перестали мати лише міждержавний характер, а стали виникати усередині країн. Змінюється характер операцій і місій, збільшується їх кількість. Вони мають тенденцію перетворення із суто військових в багатофункціональні, із вирішенням широкого кола завдань (наприклад, поліційні функції).

Аналіз досвіду миротворчих операцій останніх років дозволяє зробити такі основні висновки та висловити пропозиції стосовно принципів їх планування, підготовки і безпосереднього здійснення.

1. При підготовці і проведенні операцій і місій в кожному конкретному випадку необхідно чітко визначити їх цілі і мандат, які б не допускали подвійного тлумачення заходів. Операції повинні проводитись під єдиним командуванням при тісній координації дій з політичним керівництвом. Порушення цього принципу може призвести до край негативно-наслідків.

2. Доцільно розробити і мати загальні стандарти проведення миротворчих операцій і правил застосування сил і зброї.

3. Необхідно забезпечити міжінституційну взаємодію, максимальну інтеграцію і взаємодоповненість різних компонентів операції, в першу чергу військового, цивільного і поліційного. Це надасть можливість вирішувати завдання політичної і цивільної реконструкції, створення демократичних структур, основ правопорядку тощо.

4. При проведенні операцій або місій необхідно прагнути до максимальної синхронізації зусиль з різними міжнародними структурами, що діють в районі конфлікту.

5. Необхідно врахувати особливості тактичних дій українських миротворчих сил при виробленні спеціальної настанови (статуту), що регламентують проведення операцій з підтримання та встановлення миру в різних регіонах світу.

6. Пріоритетним напрямом повинно стати раннє розпізнання і своєчасне упередження військово-політичних криз, що назрівають і збройних конфліктів з урахуванням специфіки відповідної стадії їхнього розвитку. Це створює передумови для порівняно стійкої нейтралізації або локалізації основних джерел і причин криз і конфліктів.

Отже, в основу теорії та практики миротворчих операцій повинні бути покладені п'ять найважливіших аспектів: наявність гнучкої, адаптованої до сучасних умов доктрини; визначення принципів комплектування особового складу; досягнення відповідного рівня бойової підготовки з використанням механізму проведення спільних багатонаціональних навчань; об'єднання зусиль військових та інших державних організацій (таких як міліція, митна служба, сили цивільної оборони тощо) для вирішення різноманітних завдань, що виникають в ході миротворчих операцій; наявність розвинутої системи управління та контролю.

Всі названі типи миротворчих операцій і принципи їх проведення мають бути відображені у військово-політичних, військово-доктринальних і оперативно-стратегічних документах держави.

Примітки

¹ Закон України “Про участь України в міжнародних миротворчих операціях” // Народна Армія. – 1999. – 28 травня (№ 97). – С. 2.

² Губаренко О. Основні принципи застосування миротворчих підрозділів Збройних Сил України // Військо України. – 1999. – № 9-10. – С. 10-14.

³ Кузьмук О.І. Миротворча діяльність у спектрі пріоритетних функцій Збройних Сил України // Наука і оборона. – 2001. – № 4. – С. 3-12.

⁴ Закон України “Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав” // Голос України. – 2000. – 4 квітня (№ 59). – С. 5.

⁵ Закон України “Про схвалення Указу Президента України “Про направлення миротворчого контингенту для участі України у міжнародній миротворчій операції в Косово, Союзна Республіка Югославія” // Урядовий кур'єр. – 1999. – 4 серпня (№ 145-146) – С. 10.

⁶ Воєнна доктрина України. Затверджена Указом Президента України № 648 від 15 червня 2004 року // Наука і оборона. № 4. – 2004. – С. 3-11.

⁷ Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами Європейської безпеки. – К.: Стило, 2002.

⁸ *Поліщук І.М.* Миротворча діяльність Збройних Сил України: досвід, проблеми, перспективи // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 197-213.

⁹ *Кузьмук О.І.* На варті миру та міжнародного правопорядку // Наука і оборона. – 2002. – № 2. – С. 3-9.

Інна ПОГОРЕЛОВА
(м. Київ)

Роль Китайської Народної Республіки у вирішенні Північнокорейської ядерної проблеми

У статті розглянуто політику офіційного Пекіна щодо Північнокорейського ядерного питання. Проаналізовано інтереси, позиції та з'ясовано роль Китаю у вирішенні ядерної проблеми.

Inna POGORELOVA (Kyiv) A role of People's Republic of China in the decision of the NorthKorean nuclear problem.

The policy of official Beijing as to the relation to the NorthKorean nuclear problem is considered in the article. Interests, positions and the role of China in the solution of nuclear problem are analysed.

Випробовування КНДР ядерної зброї 9 жовтня 2006 р., довгі й складні, часто безрезультативні переговори з ядерного питання ускладнюють ситуацію в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР), загрожують регіональній стабільності та глобальному режиму нерозповсюдження ядерної зброї, тим самим зачіпають інтереси міжнародного співтовариства. Адже приклад Північної Кореї здатний стимулювати „порогові” і „предпорогові” держави до розвитку власних ядерних програм та придбання ядерної зброї заради політико-економічних переваг.

Питання розробки КНДР ядерної зброї є не лише корейською проблемою, а є проблемою міжнародною. Півострів оточують великі світові держави з важливими інтересами у регіоні, зокрема Китайська Народна Республіка (КНР), для якої важливим є забезпечення власної безпеки й зміцнення політичних позицій в АТР. Саме Китай є одним із головних учасників вирішення північнокорейської проблеми, адже Пекін мав і має значний вплив на КНДР. Для Північної Кореї КНР залишається ідеологічним союзником, держави мають двосторонній військово-політичний договір від 1961 р.; окрім цього, Китай надає значну фінансову підтримку Пхеньяну.

Метою статті є з'ясувати роль КНР у вирішенні ядерного питання і розширити знання про сучасну китайську політику на Корейському півострові. Аналіз ролі Китайської Народної Республіки у вирішенні сучасного корейського ядерного питання посилюється через відсутність у вітчизняній науці доробку з даної теми. Важливість обраної теми зумовлена і тим, що роль регіону зростає і буде зростати в майбутньому [1, с. 53; 2, с. 142], тому необхідно досліджувати специфіку існуючих там проблем й особливості їх розвитку. АТР став дуже значним, щоб залишатися підсистемою у рамках західної або атлантичної системи міжнародних відносин.

Ситуація на півострові загострилася ще на початку 90-х рр. XX ст., коли керівництво КНДР 12 березня 1993 р. оголосило про вихід країни із Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Російський вчений В. Лі вказував, що „китайський чинник” зіграв не останню роль у виникненні північнокорейської ядерної проблеми, зокрема, він наголошував, що не озираючись на Китай, КНДР навряд чи б наважилася кинути такий відвертий виклик міжнародній системі нерозповсюдження ядерної зброї [2, с. 255]. Саме КНР виявилася країною, що нормалізувавши відносини з Республікою Корея (РК) зберегла дружні відносини з Північною Кореєю. Водночас, Пекін дав зрозуміти Пхеньяну, що КНДР не повинна розраховувати на військову підтримку Китаю у випадку, якщо вона спровокує і розпочне військовий конфлікт на Корейському півострові. На переконання частини дослідників, Китай не стане захищати північнокорейський режим з ідеологічних міркувань і не підтримуватиме Пхеньян у війні, оскільки це зірве китайсько-американські відносини, підірве економіку і соціальну стабільність у Китаї. Водночас, Китай не бажає втрачати КНДР як союзник і можливо вірить у перспективу реальних реформ у Північній Кореї.

Пекін підтримував зусилля Вашингтона, спрямовані на згортання північнокорейської програми ядерної зброї. Проте, Пекін виступав проти силового вирішення північнокорейського питання і проти санкцій та ізоляції КНДР. Так, на початку 90-х рр. XX ст. уряди Японії, США, Республіки Корея передали ядерне питання на розгляд у Раду Безпеки ООН для його вирішення. Однак під час обговорення питання про застосування економічних санкцій щодо КНДР, жорстка резолюція, яку пропонували США не отримала підтримку через вето Китаю. Як наслідок, прийнята РБ ООН резолюція від 11 травня 1993 р. була поміркованою і лише пропонувала КНДР переглянути рішення про вихід з ДНЯЗ. Отже, саме через китайський чинник США не змогли запровадити проти КНДР економічні санкції.

Коли США обговорювали силовий варіант вирішення ядерної проблеми (бомбардування ядерних об'єктів КНДР), тоді керівництво КНР запевнило Пхеньян про підтримку й обіцяло надати військову допомогу КНДР, якщо вона стане жертвою агресії з боку США і РК. Китай, як регіональна наддержавка, з метою захисту своїх інтересів в АТР, зацікавлена в збереженні стабільної ситуації у регіоні, тому політика китайського уряду була спрямована проти силового варіанту вирішення корейської проблеми. До того ж такий варіант суперечив інтересам КНР, яка виступала проти посилення американських позицій у регіоні й побоювалася наслідків воєнних дій на півострові. Головним завданням Пекіна було уникнути широкомасштабної гуманітарної катастрофи на північно-східних межах у разі розвалу КНДР. Саме через такі острахи Пекін постійно заохочує реформи у Північній Кореї і добивається політичного врегулювання ядерної кризи. Так, американські фахівці вказували, що військовий конфлікт на півострові може призвести до політичної нестабільності у КНР та до можливого розміщення американських і їх союзницьких військових сил на кордонах або біля кордонів Китаю; різка зміна політичної ситуації у Пхеньяні й на півострові можуть також стимулювати хвилювання серед етнічних корейців Китаю [3, с. 4].

Офіційний Китай наголошував, що запобігти переростанню ситуації у кризове протистояння краще не стільки засобами стримування та силового тиску, скільки шляхом переговорів і надання фінансової допомоги КНДР. Сполучені Штати Америки не могли не рахуватись з політикою Китаю, тому Вашингтон намагався знайти основу для конструктивного політичного діалогу з Пекіном. Китай взяв на себе роль посередника у примиренні США, РК з КНДР, саме КНР доклала чимало зусиль, щоб політичним засобом вирішити дану проблему. Адміністрація Б.Клінтона розпочала двосторонні переговори з КНДР і готова була до подальшої нормалізації відносин з нею за умови ліквідації її ядерної та ракетної програми. Заступник помічника держсекретаря США з питань нерозповсюдження Р.Айнхорн так оцінював дії Китаю: „Китайці ефективно діяли за лаштунками, підтримуючи угоду, яку ми уклали з Північною Кореєю у 1994 р. на двосторонній основі” [4, с. 15].

Прийшовши до влади (2001 р.) адміністрація Дж. Буша-молодшого переглянула американську політику щодо КНДР. Сутність перегляду полягала у тому, що Північна Корея, перш ніж набути дипломатичне визнання з боку США повинна розпочати переговори зі США з ядерних і ракетних проблем і сприяти створенню заходів військово-політичної довіри на півострові [5, с. 10]. Пізніше у зв'язку з подіями 11 вересня 2001 р. і новою зовнішньою політикою США адміністрація Буша зарахувала КНДР до переліку країн „вісі зла”, і переговорний процес з нею був перерваний.

Ситуація на Корейському півострові почала загострюватися. 10 січня 2003 р. КНДР оголосила, що відновлює ядерну програму. Готовність Дж. Буша до військового стримування КНДР суперечили інтересам країн регіону, зокрема, Китаю, який продовжував відстоювати дипломатичний шлях вирішення проблеми. І знов таки, через позицію Китаю неможливо було ввести економічні санкції проти КНДР. У Вашингтоні розуміли, що США не здатні цілком ізолювати КНДР від зовнішнього світу через позицію Китаю і РК, які, бажаючи попередити вплив північнокорейських біженців, можуть піти і на несанкціоноване постачання у КНДР палива і продовольства. Прийняття резолюції РБ ООН щодо санкцій стосовно КНДР було зупинено 28 квітня 2004 р. Китаєм, який мотивував свій крок тим, що це може ускладнити дипломатичні зусилля з вирішення цієї проблеми.

Враховуючи сформовану ситуацію американські фахівці підкреслювали необхідність продовжувати переговорний процес. Саме Китай проводив інтенсивні переговори з КНДР, здійснював тиск на Пхеньян, наполягаючи на тому, щоб її лідери сіли за стіл переговорів. Китай володів достатніми політичними, економічними важелями для того, щоб умовити Північну Корею погодитися на переговори. Слід зазначити, що Китай залишався найбільшим торговельним партнером КНДР: об'єм двосторонньої торгівлі склав приблизно 728 млн. дол. в 2002 р., а в 2004 р. – 1,38 млрд. дол. [3, с. 2].

Пекін допомагав налагоджувати діалог між Вашингтоном і Пхеньяном. І зіграв важливу роль, адже Китаю вдалося умовити 16 квітня 2003 р. США і Північну Корею розпочати тристоронні переговори (США, КНДР, КНР) щодо корейської проблеми, які відбувалися у Пекіні. Дж. Буш після закінчення пекінської зустрічі високо оцінив роль Китаю у врегулюванні північнокорейської ядерної проблеми. В подальшому країни погодилися обговорювати дане питання на багатосторонніх переговорах за участю США, КНДР, КНР, РК, РФ, і Японії.

У 2003-2004 рр. відбулися декілька раундів шестисторонніх переговорів, проте, прогресу досягти не вдалося. Професор університету Дж. Хопкінса Ф. Фукуяма підкреслював, що Вашингтон сподівався, що багатосторонній підхід дозволить ізолювати Північну Корею, але Пхеньяну вдалося заручитися підтримкою Китаю і РК, щоб домогтися більш м'якої лінії щодо себе [6, с. 56]. Китай та інші країни закликали США піти на компроміс із Північною Кореєю. Так, помічник колишнього міністра оборони США У. Перрі Е. Картер вірно вказував, що альтернативи дипломатії щодо вирішення північнокорейського питання, окрім того, що є небезпечними, не можуть бути повністю ефективними, якщо інші країни не приєднуються до США в їх виконанні [7, с. 1].

Представники американських політичних і академічних кіл розуміли, що без Китаю вплив США на Північну Корею є обмеженим і наголошували на важливому значенні КНР у врегулюванні північнокорейської проблеми. Так, голова Ради з міжнародних відносин Р. Хаас вказував, що в дипломатичних переговорах центральну роль повинен відігравати Китай, оскільки його вплив на Пхеньян є найбільшим. Він підкреслював, що Вашингтон

повинний переконати Китай використовувати весь свій вплив, щоб примусити Пхеньян відмовитися від ядерної програми [8, с. 70].

У лютому 2005 р. КНДР заявила про наявність у неї ядерної зброї і про вихід з шестисторонніх переговорів. Вашингтон закликав Китай і РК не йти на поступки і примусити Пхеньян відновити перерваний ним переговорний процес. Прес-секретар Білого дому С. Макклеллан заявив, що Китай має значний вплив, який він може використати, щоб допомогти повернути Північну Корею за стіл шестисторонніх переговорів [9]. Намагаючись відновити участь КНДР у переговорах, китайці знову проводили консультації з Пхеньяном; здійснювали певний політичний тиск на державу, одночасно, надаючи енергетичну й продовольчу допомогу КНДР.

Зусиллями Китаю й інших держав вдалося посадити за стіл переговорів КНДР і США в шестисторонньому форматі. У період з 26 липня по 6 серпня 2005 р. в Пекіні відновилися переговори, проте, досягти значного прогресу не вдалося. США наполягали, щоб ядерні програми були повністю ліквідовані. Пхеньян наголошував на праві здійснювати мирну ядерну діяльність під контролем міжнародних інспекторів і його позицію підтримали Китай, Росія і Південна Корея, які закликали США до реалістичного і „гнучкого” підходу щодо вирішення проблеми, без тиску на КНДР і висловили підтримку формулі заморожування ядерної програми Пхеньяну за винагороду. Під час четвертого раунду шестисторонніх переговорів (13–19 вересня 2005 р.) США, враховуючи позицію КНР, РК, РФ дещо пом’якшили свою позицію і погодилися на надання КНДР енергоресурсів в обмін на припинення нею ядерної програми.

Проте у жовтні 2006 р. ситуація на півострові знову загострилася через дії КНДР, яка вперше провела випробування ядерної зброї. Слід зазначити, що тільки після такого провокуючого кроку Північної Кореї, керівництво КНР, як і інші держави засудило вчинок Пхеньяна і передало питання у РБ ООН для його вирішення. 14 жовтня 2006 р. РБ ООН прийняла резолюцію, в якій вимагала щоб КНДР не випробувала ядерні заряди та запуски ракет, увійшла до ДНЯЗ. РБ ООН закликала країнами-членами ООН заходи, метою яких є не допустити придбання КНДР технологій, матеріалів для реалізації своїх ядерних амбіцій. РБ закликала країни вирішити проблему мирним шляхом, а КНДР повернутися до шестисторонніх переговорів.

Необхідно підкреслити, що КНР проводила досить збалансовану політику: підтримувала відносини зі США, Японією, РФ поліпшувала відносини з Сеулом та одночасно продовжувала розвивати дружні взаємовідносини з КНДР. Такий підхід дозволяв Китаю залишатися впливовою фігурою у врегулюванні комплексу проблем, пов’язаних з півостровом. Відстоювання КНР певних принципів у вирішенні північнокорейської ядерної проблеми виступало в якості активного фактору впливу на характер корейської політики США, зокрема, в якості „стримуючого” механізму в зовнішньополітичному курсі адміністрації Дж. Буша; й цілком вірогідно матиме значний вплив на визначення подальших шляхів та засобів вирішення ядерного питання. Сполучені Штати самостійно не можуть взяти всю відповідальність або гарантувати денуклеарізацію Корейського півострова. Їм потрібний Китай, адже саме завдяки тиску з боку Пекіна, його посередницькій місії Пхеньян декілька разів погоджувався брати участь у шестисторонніх переговорах. До того ж, китайська політика не обмежується ядерною проблемою, а включає рекомендації припинити милітаризацію економіки, реформувати її і відкрити зовнішньому світу.

Для всіх шістьох країн, зокрема Китаю, головною метою є збереження миру, стабільності і без’ядерного статусу Корейського півострову. Разом з тим, кожна країна намагається посилити свій вплив на півострові. Для створення системи миру на півострові й подолання корейської проблеми необхідна співпраця і скоординована позиція США, Росії, Китаю, Японії і РК. Без такої координації Пхеньян зберігатиме можливість для дипломатичного маневрування. Позиція Пекіна з ядерної проблеми не змінювалася упродовж 90-х рр. XX – початку XXI ст. Китай намагався переконати Північну Корею відмовитися від розробки ядерної програми, але він не підтримував такі заходи щодо Пхеньяну, як санкції або силовий варіант, які на думку офіційного Пекіну лише призведуть до ускладнення ситуації. До того ж Китай виступав за гарантії безпеки КНДР і створення належних умов для її соціально-економічного розвитку.

Примітки

¹ Шергін С.О. Геополітична конфігурація регіональних суб’єктів АТР у контексті трансформації міжнародної системи // Науковий Вісник Дипломатичної академії України. – 2003.– № 9. – С.51-61; Gordon B., Bernard K. The Asian-Pacific Rim: Success at a Pace // Foreign Affairs.–1990/91.–Vol. 70. – P.142-159.

² Ли В.Ф. Россия и Корея в геополитике евразийского Востока (XX век).– М.: Научная книга, 2000.

³ Regional implications of the changing nuclear equation on the Korean Peninsula: Hearing before the Comm. On Foreign Relations, US Senate, 108 th Cong., 1 st. sess. March 12, 2003. – Washington: GPO, 2003.

⁴ Интервью с Р.Айнхорном, заместителем помощника Государственного секретаря по вопросам нераспространения // Внешняя Политика США. – 1998. – Т. 3. – № 1. // <http://www.usinfo.state.gov/journals/itps/0198/ijpr/tocr.htm>.

⁵ U.S.-North Korea Relations after the policy review: Hearing before the Subcommittee on Asia and the Pacific of the Comm. On International Relations House of Representatives 107 Cong., 1 sess., July 26, 2001. – Washington: GPO, 2001. – 77 p.

⁶ Fukuyama F. Re-Envisioning Asia // Foreign Affairs. – 2005. – Vol. 84, №1. – P.49-60.

⁷ *A Report on Latest Round of Six-Way Talks Regarding Nuclear Weapons in North Korea: Hearing before the Comm. On Foreign Relations, US Senate, 108 th Cong., 2 d. sess. July 15, 2004.*—Washington: GPO, 2004.

⁸ *Haass R. Regime Change and Its Limits // Foreign Affairs.* – 2005. – Vol. 84, № 4. – P. 66-78.

⁹ *Белый дом заявляет о поддержке Китаем возобновления шестисторонних переговоров*<http://www.usinfo.state.gov/Russian/Archive/2005/May/12509715.html>.

Н. ЦЕНДРА

Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України: організаційні форми та політико-правові напрямки діяльності (1991–1994)

Стаття присвячена дослідженню діяльності Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України упродовж 1991–1994 рр. Розглянуто структуру та основні напрямки діяльності органу виконавчої влади у справах релігій. Проаналізовано участь Ради у врегулюванні міжконфесійних конфліктів, розробці нормативно-правових актів і законопроектів, реєстрації релігійних громад.

N. CENDRA Council in matters of religions: organizational forms and legal political ways of activity (1991–1994)

The article is dedicated to the activity of Council in matters of religions affiliated to the Cabinet of Ministers of Ukraine during 1991–1994. A structure and basic ways of activity of executive department in matters of religion is researched. Role of the Council in resolution of interconfessional conflicts, elaboration of normative legal acts and bills, registrations of religious societies are analysed.

Слід відзначити, що доробок вчених у вивченні цієї проблематики є незначним. Проблему взаємодії церкви та інститутів громадянського суспільства досліджував у своїх працях І. Коваль [1-6]¹⁻⁶, О. Шуба [7]. Відносини між державою та представниками різних конфесій стали предметом дослідження В. Бондаренка⁸, Л. Прокопчук [9-12]⁹⁻¹² та С. Смирнова [13].

Джерельною базою даної статті є комплекс поточної документації Ради у справах релігій при КМУ за 1991-1994 рр., що зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Ф. 4648, оп. 7). Мета дослідження – висвітлити діяльність Ради у справах релігій при КМУ упродовж 1991-1994 рр.

Рада у справах релігій при КМУ (далі – РР) створювалась відповідно до п. 1. Постанови КМУ „Про Раду у справах релігій при КМУ” від 22 березня 1992 р. [14] як центральний орган державного управління України, на який покладалося завдання: забезпечення проведення єдиної державної політики щодо релігії та церкви; вирішення відповідно до чинного законодавства питань, пов’язаних з державно-церковними відносинами, реалізацією права громадян на свободу совісті, додержанням принципів відокремлення церкви від держави і школи від церкви; сприяння виконанню релігійними організаціями їх статутних завдань, невтручання у здійснювану ними у межах закону діяльність. Вона організовувала виконання законодавчих актів, указів Президента, рішень Уряду, взаємодіяла з іншими органами державного управління України, АР Крим, місцевого самоврядування через підпорядковані відділи у справах релігій. Крім того забезпечувала реалізацію громадянами права на свободу совісті, створення рівних умов для віруючих різних релігій; вирішувала питання передачі культових будівель і майна у власність чи у користування релігійним організаціям; утвердження релігійної толерантності між віруючими різних конфесій. Рада подавала практичну допомогу релігійним організаціям у застосуванні законодавства України про свободу совісті та релігійні організації; запобігала проявам у будь-якій формі релігійної винятковості, нетерпимості до невіруючих і віруючих, їхніх сповідань і зневажливого ставлення до почуттів громадян; розпалюванню ворожнечі й ненависті на релігійному ґрунті; запобігати втручання державних органів і громадських організацій у діяльність інших релігійних організацій, а також втручання релігійних організацій у діяльність інших релігійних організацій, у справи державних органів та інших громадських організацій; здійснювати реєстрацію положень (статутів) релігійних організацій та духовних навчальних закладів; подавати до КМУ висновки щодо державно-церковних відносин; за дорученням КМУ брати участь у розробці проектів нормативних актів, що стосуються відносин, пов’язаних із реалізацією права громадян на свободу совісті та діяльністю релігійних організацій; вести облік релігійних організацій і культових будівель; узагальнювати досвід роботи державних органів у справах релігій, подавати їм методичну допомогу [15]. За Положенням Рада у справах релігій мала право одержувати від органів влади та управління України та Кримської АР, органів місцевого самоврядування, а також від органів управління релігійних організацій відомості й довідки про застосування і додержання законодавства України про свободу совісті та релігійні організації; давати роз’яснення з питань застосування законодавства України про свободу совісті та релігійні організації; у встановленому порядку вносити пропозиції стосовно скасування прийнятих державними органа-

ми і громадськими організаціями актів, що суперечать законодавству України про свободу совісті та релігійні організації. РР очолює Голова, який призначається КМУ. Голова РР має заступників, які призначаються КМУ за його поданням. Голова РР несе персональну відповідальність за виконання Радою функцій і завдань, покладених на неї [15]. Варто також відзначити, що 1993 р. відповідним рішенням у складі РР на громадських засадах було створено експертну раду, до складу якої увійшло по чотири представники від релігійних та наукових організацій. Очолив М. Бойчук. Рада проводила релігієзнавчу експертизу документів на предмет їх відповідності чинному законодавству України, готувала висновки за запитами державних установ і організацій, суду, окремих громадян та ін. щодо забезпечення прав на свободу совісті або ж правомірність його обмеження; при порушеннях прав громадян з боку органів державної влади подавала пропозиції про необхідні заходи щодо їх усунення; надавала допомогу місцевим органам влади у вирішенні існуючих питань стосовно культових будівель і майна; вирішувала у межах своєї компетенції питання у галузі свободи совісті та релігійних організацій [16].

Однією з основних функцій РР було затвердження статутів релігійних організацій. Лише протягом березня–жовтня 1991 р. Радою було затверджено статuti: Єпархіального управління Київської єпархії УАПЦ, Християнської місії милосердя і добротності „Віфанія” при Союзі Вільних Церков християн євангельської віри в УРСР, Патріаршої канцелярії УАПЦ, у липні 1991 р. – Львівської духовної семінарії УАПЦ, у серпні 1991 р. – Управління Мукачівської та Одеської єпархій УПЦ, у жовтні – Луганської єпархії УПЦ та Києво-Печерської Свято-Успенської Лаври в м. Києві [17-21].

На початку 1992 р. Рада ініціювала, а Верховна Рада України підтримала і схвалила „Звернення Верховної Ради України до усіх громадян незалежної України”, у якому відзначалася необхідність засудження репресій щодо церкви у минулому; бралось зобов’язання ніколи більше не допускати стосовно церкви дій репресивного характеру, наголошувалося, що всі люди, які зазнали переслідувань і репресій за релігійну діяльність, мають бути реабілітовані згідно із Законом України „Про реабілітацію жертв політичних репресій”. Крім того, у документі містилося запевнення, що в незалежній Україні гарантуватиметься свобода віросповідання. Цей документ швидше носив політичний характер і мав на меті створити толерантну ауру міжконфесійних стосунків. Не випадково голова Ради М. Колісник у листі до Верховної Ради України визнав, що цей документ не може внести щось нове у державно-церковні відносини [22].

Варто зауважити, що перші роки незалежності в Україні відзначалися нестабільністю державно-церковних відносин. Відповідні політичні сили внесли розкол у православ’я України. 26 червня 1992 р. в Києво-Печерській Лаврі відбувся Архієрейський Собор УПЦ, рішенням якого було відсторонено з посади митрополита Філарета [22]. Він звинувачувався у нібито намаганні розколоти українське православ’я та створити неканонічним шляхом так звану „незалежну УПЦ” [23]. Позиція Голови РР М. Колісника була викладена у листі на ім’я Президента України Л. Кравчука від 3 червня 1992 р., і полягала в тому, що владі не слід втручатися у даний конфлікт і не потрібно підтримувати когось персонально (Москву чи Філарета). Рада релігії стояла на позиції, що УПЦ має право на свою частку церковного майна, а проголошення УПЦ-КП єдиною спадкоємницею православного майна в Україні є неправомірним [22]. Вона намагалася враховувати і громадську думку. Проаналізовані звернення громадян дали підстави вважати, що в українському суспільстві факт утворення УПЦ-КП сприймався неоднозначно [24].

Рада вагому частку зусиль приділяла підготовці основних засад відносин держави і церкви в Україні. Головними серед них визначались такі: досягнення міжконфесійного миру в Галичині; сприяння процесам відродження українського православ’я; забезпечення законності в процесах переорієнтації церковних громад і релігійних центрів; нормативне регулювання правових відносин, церковного майна; як засіб подолання негативних наслідків церковної політики попередніх режимів – надання допомоги щодо будівництва храмів; розробка спільної церковно-державної програми богословської освіти України; сприяння розгортанню добродійної діяльності релігійних організацій; розбудова перспективи об’єднання національної і греко-католицької церков [22].

Фахівцями РР визначались також і такі актуальні питання як інвентаризація церковного майна; проведення „круглого столу” представників церков областей Західної України; введення у релігійних навчальних закладах, підпорядкованих Московському Патріархату українськомовних навчальних дисциплін; подолання напруженості у міжцерковних стосунках; створення так званого „Київського патріархату” [22]. Крім того рекомендувалось передати монастирський комплекс у с. Дермань до користування УАПЦ [25].

5 травня 1992 р. Митрополит Київський і Всієї України Філарет у листі на адресу Президента України Л. Кравчука висловив прохання щодо передачі будівель Києво-Печерської Лаври під юрисдикцію церкви [26]. Прем’єр-міністр України В. Фокін у листі Президентові відзначав, що КМУ вважає за можливе передачу лише окремих (не всіх) споруд. 20 січня 1992 р. відбулася нарада при постійній комісії Київради з питань культури і охорони навколишнього середовища стосовно статусу Києво-Печерського історико-культурного заповідника та інших видатних історико-архітектурних пам’яток м. Києва. Учасники наради дійшли висновку про те, що передача цих споруд у користування чи власність церкві спричинить значної шкоди науці та відвідувачам. До цієї ж думки схилився і Генеральний директор музейного об’єднання „Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник” Ю. Кибальник [26].

У 1992 р. був затверджений „План основних заходів, здійснюваних РР”. Він, зокрема, передбачав: ретельно вивчити причини загострення відносин між українськими православними церквами, а висновки з цього питання обговорити на Колегії РР; після завершення формування відділів у справах релігій при місцевих державних адміністраціях провести семінар-нараду з керівниками цих відділів, де обговорити поточні завдання, що випливають з сучасної релігійної обстановки; надати необхідну допомогу у процесі переположення кардинала УГКЦ Й. Сліпого; надати допомогу обласним відділам у справах релігій у підготовці їх положень про відділи на базі розробленого РР Типового Положення та з урахуванням вирішення релігійних проблем даного регіону; узагальнити пропозиції, зауваження до окремих частин законодавства про свободу совісті та релігійні організації, що надходять до РР та підготувати проект Закону з відповідними змінами; підготувати докладне роз’яснення РР до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”; доопрацювати відповідні розділи підготовленого до друку збірника нормативних документів, внести уточнення і зміни до законодавства, відповідно до сучасної релігійної ситуації в Україні [27].

З листопада 1992 р. виконуючий обов’язки голови Ради релігій А. Зінченко зустрівся з митрополитом Володимиром, обговоривши перспективи зближення УПЦ і УПЦ-КП. Спонукав цю зустріч лист Митрополита до Адміністрації Президента України, у якому викладались факти неприкритих нападків на УПЦ-МП [28]. Митрополит від державної влади одержав гарантії в тому, що негайно будуть вжиті дії аби припинити протистояння між віруючими і наблизити об’єднання цих двох церков у єдиній незалежній УПЦ. Володимир поки не мав підстав вважати здобуття на цьому етапі автокефалії канонічних шляхом. В цій бесіді Митрополит висловив також і умови налагодження міжцерковного діалогу: припинення насилля з боку прибічників УПЦ-КП по відношенню до УПЦ; повернення УПЦ насильницьки захоплених соборів, храмів та єпархіальних центрів; невтручання центральних та місцевих органів влади і народних депутатів у внутрішнє життя церкви; проведення діалогу без участі колишнього митрополита Філарета (Денисенка). А. Зінченко вважав, що ці положення „...є не лише свідченням відсутності у Синоду доброї волі і здатності йти на переговори, а є явним ультиматумом”. З цього випливав висновок, що „погодження у середовищі православних найближчим часом чекати важко” [28]. Окрім того, РР відкрито виступила проти того, щоб події розвивались так, коли УПЦ-МП залишатиметься єдиною канонічною православною церквою в Україні [29].

РР також проводилося систематичне вивчення релігійної обстановки в регіонах України. 15–18 грудня 1992 р. група її фахівців на чолі з І. Морочковським перебуваючи у відрядженні в Чернівецькій області надавала практичну допомогу обласній державній адміністрації, Садгірській районній адміністрації міста Чернівців та Вижницькій, Заставнівській, Кіцманській районним державним адміністраціям Чернівецької області в розв’язанні питань, пов’язаних з майновими справами релігійних громад УПЦ і УПЦ-КП. Склалося так, що в області кілька релігійних громад претендували на одну культову будівлю. Фахівці РР переконались, що такі заходи, вжиті обласною і місцевими владами, як тимчасова передача культових будівель обом громадам..., або тимчасове закриття культових будівель, хоча й не опротестовуються жодною релігійною громадою, нададуть майновим спорам хронічного характеру, заженуть їх „вглиб” [30]. Також було констатовано, що і УПЦ, і УПЦ-КП демонструють „не виважені дії” стосовно даного питання. Фахівці РР пропонували: видати спеціальне розпорядження представника Президента України по Чернівецькій області про розведення у часі і почерговість користування храмами. Схожа ситуація спостерігалася і у Львівській та Черкаській областях [30]. У висновках РР зазначалося: „...головною причиною міжконфесійного непорозуміння є проблема культових приміщень, які місцевими органами влади передаються зараз релігійним організаціям у власне, безоплатне рівне і почергове користування”. Розв’язання проблеми культових приміщень на основі принципу переваги історичних власників завдає великої шкоди справі стабілізації релігійної обстановки; передача будівель двом чи більше громадам у почергове користування за їх згодою не виправдала себе”. Також пропонувалися наступні зміни до Закону „Про свободу совісті та релігійні організації”: здійснювати надання дозволу на спільне, почергове, рівне користування храму без надання згоди на це релігійними організаціями. Такі ж висновки було зроблено щодо ситуації у Тернопільській області [30]. У квітні 1993 р. після відповідних перевірок незадовільною було визнано роботу відділів у справах релігій Черкаської та Закарпатської облдержадміністрацій [31]³¹.

10 січня 1993 р. в КМУ відбулася нарада з питань релігійної ситуації в Україні. На нараді зазначалось, що міжконфесійна ситуація в державі на початок 1993 р. характеризувалася кількома вузлами напруженості: відносини між греко-католицькими і православними громадами в Галичині; проблема формування помісної православної церкви в Україні; боротьба за храми різних релігійних громад; певні проблеми у зв’язку із розширенням контактів релігійних організацій із своїми одновірцями за кордоном [32]. Стосовно стосунків УПЦ і УПЦ-КП, РР виходила з того, що „державна має бути зацікавлена в реалізації права українського народу на незалежну православну церкву. Цей процес – історично обумовлений. Тому всілякі спроби протидіяти йому, окрім шкоди, нічого не принесуть. Цей процес торкається цілого ряду проблем, серед яких не останню роль відіграють інтереси Московського Патріархату. Намагаючись втримати свої позиції, Московський Патріархат діє за надійним принципом „Поділяй і володарюй”. Останнім часом бачимо численні спроби поділити УПЦ-КП. РР стоїть на тих позиціях, що поділ в середовищі... УПЦ-КП є небажаним” [32]. Актуальними у сфері врегулювання міжконфесійної ситуації в Україні фахівці РР вважали наступні заходи: сприяння невідкладному проведенню наради за участю вищих державних інстанцій суду і прокуратури, комісії ВР і КМ щодо вироблення однакового розуміння Закону про свободу совісті і релігійні організації; сприяння в організації і участь в

роботі Державної Комісії щодо міжконфесійного замирення в Галичині; сприяння переговорному процесові між представниками церков для досягнення міжконфесійного замирення; внесення змін до Закону про свободу совісті і релігійні організації, які б дали змогу оперативніше розв'язувати майнові конфлікти між громадами; сприяння процесам духовного відродження в Україні, забезпечення національних інтересів у царині церковного життя [32].

Підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. в Україні відбувалося поживлення релігійного життя. З метою формування державної політики щодо церкви постановою КМУ було створено спеціальний орган – Раду у справах релігій при КМУ, фактичним завданням якої і було налагодження стосунків держави і церкви, нормалізація міжцерковного життя в Україні. Дана інституція відіграла помітну роль у становленні демократії в галузі державно-церковних відносин.

Примітки

¹ Коваль І.В. Взаємодія церкви і інститутів громадянського суспільства: політологічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. пол. н.: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Львівський національний університет імені І. Франка. – Львів, 2007.

² Коваль І.В. Громадянське суспільство – соціальна основа сучасної демократичної держави // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва. – 2005. – № 3. – С. 143–149.

³ Коваль І.В. Демократизація релігійно-церковної сфери – важлива риса громадянського суспільства // Під ред. С. Гелея (Науковий вісник): Збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 7. – С. 167–171.

⁴ Коваль І.В. Державно-церковні відносини: аналіз тенденцій // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва. – 2007. – № 1. – С. 134–137.

⁵ Коваль І.В. Релігія і політика: шляхи взаємодії // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2007. – № 5–6. – С. 44–49.

⁶ Коваль І.В. Церква у системі інститутів громадянського суспільства // Держава і право. – 2006. – Вип. 30. – С. 703–710.

⁷ Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К.: Криниця, 1999.

⁸ Бондаренко В.Д. Інституалізована православна релігійність в контексті сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні: Автореф. дис. ... д. філос. н.: 09.00.06 – історія і теорія релігії, вільнодумства і атеїзму / Інститут Філософії НАНУ. – К., 1993.

⁹ Прокопчук Л.В. Відносини між православними церквами в Україні (1990-ті рр.) // Наукові записки: збірник наукових статей Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Історія. – 2004. – Вип. 8. – С. 77–83.

¹⁰ Прокопчук Л.В. Проблема утвердження єдиної української помісної православної церкви (90-ті рр. XX ст.) // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика: Збірник наукових статей. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 315–322.

¹¹ Прокопчук Л.В. Розвиток релігійного законодавства в Україні (90-ті рр. XX ст.) // Наукові записки: збірник наукових статей Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Історія. – 2002. – Вип. 7. – С. 100–107.

¹² Прокопчук Л.В. Трансформаційні процеси в православних конфесіях України (90-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... к.і.н. – 07.00.01 – Історія України / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2005.

¹³ Смирнов С.А. Православ'я в контексті сучасних суспільно-політичних процесів в Україні (90-ті рр.): Автореф. дис. ... к. пол. н.: 23.00.02. – Політичні інститути та процеси / Інститут політології та етнонаціональних досліджень НАНУ. – К., 2000.

¹⁴ Постанова КМУ №107 „Про затвердження Положення про Раду у справах релігій при КМУ, від 2 березня 1992 р. // Зібрання постанов Уряду України. – К.: Україна, 1992. – №4. – С. 11.

¹⁵ Положення про Раду у справах релігій при КМУ, від 2 березня 1992 р. // Зібрання постанов Уряду України. – К.: Україна, 1992. – № 4. – С. 12–14.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ) – Ф. 4648. – Оп. 7. – Од. зб. 676.

¹⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Од. зб. 633.

¹⁸ Там само. – Од. зб. 623.

¹⁹ Там само. – Од. зб. 624.

²⁰ Там само. – Од. зб. 627.

²¹ Там само. – Од. зб. 632.

²² Там само. – Од. зб. 644.

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 11. – Од. зб. 2097.

²⁴ ЦДАВОУ. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Од. зб. 669.

²⁵ Там само. – Од. зб. 625.

²⁶ Там само. – Од. зб. 645.

²⁷ Там само. – Од. зб. 658.

²⁸ Там само. – Од. зб. 689.

²⁹ Там само. – Од. зб. 690.

³⁰ Там само. – Од. зб. 664.

³¹ Там само. – Од. зб. 678.

³² Там само. – Од. зб. 648.

Людмила ЛЕБЕДЕВА
(м. Київ)

Сталий розвиток людства і географічне середовище

У статті досліджується проблема впливу географічного фактору на розвиток сучасного світу. Аналізуються теоретичні концепції географічного детермінізму.

Ljudmyla LEBEDEVA (Kyiv) Steady development of humanity and geographical environment

The problem of geographical environment's influence on the development of human civilization in historical context is considered in the article. The attempt to analyse possible ways of humanity development is done.

Поняття світу, географічного середовища, шляхів розвитку людства та їх взаємовпливу завжди хвилювали і будуть хвилювати науковців. Є різні методології, теорії, гіпотези щодо прогнозів майбутнього людства у конкретному географічному середовищі. Ця тема завжди актуальна. Метою дослідження є спроба сформулювати теоретичну концепцію, місце і вагу впливу географічного середовища на сталий розвиток людства.

Поняття світ, як світоглядна категорія почало формуватися ще на ранніх етапах історії людства. Життя людей було можливим лише у формі колективної діяльності, адже могло бути забезпеченим лише через задоволення потреб сім'ї, клану, громади (виробництво знарядь праці, виробництво суспільних відносин). Все, що є в суспільстві (як і власне суспільство) є результатом діяльності людини. Діяльність – це специфічно людський спосіб відношення до світу. Поступово йде зміна характеру ставлення людини до природи – від пристосовництва та збирання, до діяльності, спрямованої на виготовлення з предметів природи знарядь праці і з їх допомогою перетворення предметів природи на засоби задоволення потреб людини. Природа безпосередньо включається у сферу активної діяльності людини. Складається єдність людини і природи. З'являється усвідомлення зв'язку індивіда з общиною, з колективною діяльністю для освоєння природи. Тобто, світ – це єдність природної і суспільної діяльності, зумовленої практичною діяльністю людей.

Звідси стає зрозумілим, що людину слід уявляти не просто у світі, а у світі історії природи і суспільства, в системі суспільних відносин, які значною мірою визначають характер ставлення людини до природи.

Географічне середовище – це та частина земного простору, з яким людське суспільство перебуває (на даний час) у безпосередній взаємодії, тобто воно пов'язане з процесом життєдіяльності людей. Географічне середовище – цілісна система, яка розвивається в діалектичній єдності природи і суспільства. Ця єдність суперечлива. Людина перетворює природу у світі свого буття, який з одного боку забезпечує її існування і життєдіяльність, а з іншого – руйнує природу і створює загрозу власному існуванню.

Ми добре розуміємо, що розвиток людства неможливий без науково-технічного прогресу. Під основним критерієм науково-технічного прогресу на сучасному етапі розвитку світової спільноти, на наш погляд, потрібно розуміти будь-яким чином формалізований рівень безпеки існування. Базисні положення глобальної безпеки існування є похідними концепції сталого розвитку людства. Зазвичай, під терміном “сталий розвиток” розуміють соціально-економічний і екологічний розвиток, направлений на збереження миру на всій планеті, на розумне задоволення потреб людей при одночасному поліпшенні рівня якості життя нині мешкаючих і майбутніх поколінь, на дбайливе використання ресурсів. У базу даної концепції включають наступні постулати: основою соціально-економічного розвитку повинні бути ідеї гуманізму; необхідність гармонізації відносин у системі “суспільство – природа”; визнання єдності та різноманітності варіантів соціально-економічного і екологічного розвитку різних країн і народів; економічний розвиток не повинен супроводжуватися небезпечним забрудненням і руйнуванням природного середовища [1; 5; 6].

Тобто завдання соціально-економічного розвитку будь-якої держави, регіону, міста на сучасному етапі існування людської цивілізації, практичні завдання науково-технічного прогресу потрібно розв'язувати з ураху-

ванням основних положень концепції сталого соціально-економічного розвитку і відповідно до екологічного імперативу людського існування на основі інноваційних технологій.

Висунута світовим співтовариством у 1992 р. концепція сталого розвитку людства спрямована на поступову переорієнтацію природоохоронного механізму з стратегії захисту природи на стратегію управління якістю природного середовища, орієнтацію на соціально-екологічні пріоритети в розвитку продуктивних сил, інтеграцію механізмів управління ресурсно-екологічною безпекою на всіх ієрархічних рівнях (національному, регіональному, місцевому та об'єктному).

Швидше філософсько-світоглядна по своїй суті, категорія “сталого розвитку” на рівні окремої держави, як правило, трансформується в конкретне поняття національної безпеки та безпеки окремих територій. Під безпекою розуміють стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. У свою чергу, життєво важливі інтереси – це сукупність потреб, задоволення яких надійно забезпечує існування та можливість прогресивного розвитку особистостей, суспільств, держав, територій. До загроз безпеці відносять сукупність умов і чинників, що створюють небезпеку життєво важливим інтересам особистості, суспільства і держави [10]. По суті, це визначення можна віднести і до загального поняття “національна безпека”.

З певною часткою умовності всі види безпеки можна згрупувати в три основні блоки: безпека особистості; безпека суспільства і держави; економічна та ресурсна безпека [7]. До першого блоку належать особиста, майнова, санітарно-епідеміологічна, екологічна, виробнича (частково вона належить і до другого блоку) безпеки. До другого блоку належать соціальна, внутрішньо- та зовнішньополітичні, військова, інформаційна (частково належить до першого і третього блоків), кадрова, а також оборонна, демографічна, безпеки культури тощо.

Зі складових економічної безпеки найбільший інтерес представляють енергетична, продовольча, загально-економічна, фінансова, зовнішньоекономічна безпеки, а також технологічна, сировинна, трудоворесурсна, водого-сподарська, ресурсно-екологічна та інші види безпеки.

Базовими характеристиками національної безпеки держави чи території є складне сплетіння внутрішніх та зовнішніх чинників всіх трьох блоків основних складових безпеки.

Економічні та соціальні перетворення, що відбуваються в Україні, породили ряд серйозних проблем, від вирішення яких залежить її подальший розвиток як суверенної держави. Пріоритетною сферою діяльності органів державної влади стало розроблення концепції національної безпеки та заходів щодо її здійснення з урахуванням впливу процесів глобалізації та глобальної інтеграції.

Сучасна економіка нашої держави все більше набуває рис інноваційної економіки, пов'язаної з розробленням, впровадженням і використанням інновацій (нововведень), із перебудовою організаційно-економічного механізму господарювання. Розвиток інформаційних технологій змінює людство і призводить до глобалізації не тільки економіки, а й сфери свідомості людей. Цей фактор також необхідно враховувати, розробляючи повну модель управління соціально-економічним розвитком території.

Зв'язок сталого розвитку суспільства і географічного середовища найбільш наглядно продемонструвати на прикладі моделювання екологічної безпеки території. Сьогодні практично не існує усталеного визначення категорії “екологічна безпека території”, методології, яка б дозволяла визначити її рівень та провести систематизацію й аналіз методів управління екобезпекою міст.

Ефективне розв'язання проблеми прогнозування розвитку екологічної безпеки території знаходиться в прямій залежності від повноти інформації, що отримується та обробляється про стан території, наявність та склад виробничих систем, кліматичні, соціально-політичні, фінансово-економічні, кадрові, технічні, технологічні зміни на протязі терміну спостережень з бажаною частотою. У той же час наявність великої кількості початкових даних збільшує розмірність задачі і утруднює її оперативні розрахунки і прийняття рішень.

При цьому потрібно рахуватися з різномірністю інформаційної сукупності початкових даних, що досліджується. Застосування статистичних методів аналізу і якісних описів вимагають встановлення однорідності і виявлення пріоритетних інформативних чинників і їх варіацій. З урахуванням того, що склад сукупності основних технологічних і споживчих факторів та чинників гетерогенний, тобто він містить різнотипні фізичні одиниці (наприклад, кліматичні умови, промислові викиди, рослинні відходи, енергоємність, валові доходи, ціни, податки, тривалість життя тощо) і всі вони характеризують в тій або іншій мірі рівень екологічної безпеки території, доцільно прийняти гіпотезу про однорідність сукупності даних, що досліджується. Ця вимога, однак, не зводиться до обмеження об'єкта спостереження. Будь-яка реальна статистична сукупність практично завжди внутрішньо диференційована і являє собою своєрідний комплекс відмінних один від одного об'єктів або явищ. Це дозволяє вважати задачу класифікації (розпізнавання образів) сукупності, що досліджується на групи (приватні сукупності) актуальною при проведенні аудиту екологічної безпеки і аналізі будь-яких виробничих та соціальних систем. Без виконання такого угруповання, як основного прийому рішення задачі класифікації об'єктів, часто втрачають реальне значення всі узагальнюючі інформативні показники.

У статистичних дослідженнях угруповання первинних інформативних даних є основним, а може і єдиним узагальнюючим способом встановлення правил віднесення об'єкта до однієї або декільком групам (категоріям, класам) на основі вимірювання деякого числа його характеристик (ознак) і побудови опису класів. При цьому не завжди вдається однозначно встановити міру приналежності об'єкта управління до цілком певного класу.

Однак застосування теорії розпізнавання образів значно полегшує проведення класифікації параметрів екологічної безпеки.

В основу типологічної класифікації встановлюються технологічні чинники, а політетичної – базові статистичні показники, за допомогою яких встановлюється однорідність типових груп територій по екологічній безпеці. При цьому класифікація виявляється найбільш ефективною, якщо вона проведена по істотних чинниках для об'єктів, що класифікуються і показниках, виділення яких може бути проведене шляхом оцінки їх інформативності експертами. Потім проводиться розподіл множини об'єктів на групи у відповідності зі значеннями даних чинників і показників, тобто проводиться монотетична класифікація.

При використанні базових характеристик виробництв з наявністю різнорідних відходів та засобів їх знешкодження одночасно, при наявності ієрархізованих між собою показників за важливістю, можна здійснювати політетичну класифікацію.

Класичне типологічне угруповання на етапі синтезу класифікації вимагає конструювання деякого узагальнюючого показника, що функціонально залежить від початкових інформативних чинників. Таким показником може бути ефективність заходів та засобів підвищення рівня екобезпеки повітряного чи водного басейну, що оцінюється одним інтегральним показником який залежить від ряду чинників: природних умов, макроекономічних, енергетичних, організаційних, соціальних, умов науково-технологічної сфери тощо. В цьому випадку для класифікації територій на групи може бути використаний дискримінантний аналіз, в якому інтегруючим показником є так звана дискримінантна функція, звичайно лінійна, що залежить від декількох змінних – початкових інформативних ознак; при цьому число аргументів, як правило, невелике.

Побудова політетичної класифікації на базі значущих технологічних або соціальних узагальнених показників, що іменуються чинниками, компонентами, здійснюється методами факторного (кластерного) аналізу. При цьому повинні витримуватися два визначальних положення: в один клас об'єднуються об'єкти, схожі між собою в деякому розумінні; міра схожості між собою у об'єктів, що належать до одного класу, повинна бути більшою, ніж міра схожості між собою у об'єктів, що відносяться до різних класів. Стосовно до адміністративних територій оптимальне угруповання, згідно з сформульованими вище загальними принципами, обов'язково повинне мати найбільшу однорідність в середині груп (класів) і можливо більшу відмінність між групами об'єктів. У цьому випадку цільова функція повинна мінімізувати деякий параметр, визначений на множині об'єктів (наприклад комплексний показник, що відображає об'єми викидів, регульовальні можливості зовнішніх інтервенцій у промисловій стоки, платіжна спроможність населення тощо). Оскільки в невяному вигляді цей показник враховує значну кількість взаємопов'язаних і доповнюючих один одного чинників, що характеризують ефективність роботи промислового і комунального сектору економіки, то, по суті, він є латентним чинником - основою класифікації об'єктів, що входять до тієї або іншої групи. Виділення класів, тобто об'єднання об'єктів в можливо більш однорідні групи, базується надалі на застосуванні дискримінантного і кластерного аналізів, що відносяться до групи процедур, і іменуються в сукупності методами розпізнавання образів.

Експертний характер розв'язання питань прогнозування екологічної безпеки територій, пов'язаний з диференціацією сукупності інформативних даних, вимагає обов'язкової перевірки правильності угруповання, визначення критерію якості класифікації об'єктів. Це може здійснюватися порівнянням узагальнених показників - середніх і відносних величин і рівнянь регресії, побудованих по типах об'єктів (наприклад, статистичні критерії Стьюдента t , Фишера F), узгодженістю отриманої класифікації з теоретичними уявленнями, мінімізацією вибраної міри схожості об'єктів, порівнянням розрахункових показників ефективності роботи підприємств по базовому варіанту і отриманому внаслідок класифікації. Іншими словами, якість класифікації характеризується значеннями критеріальної функції, що досягається при певному угрупованні.

Сучасні вимоги до якості класифікації об'єктів передбачають облік всіх чинників, що мають вагу. Так, класифікація, наприклад, об'єктів переробки рослинних відходів відповідно до умов їх ефективної роботи вимагає обліку техніко-економічних чинників, ознак соціального характеру, чинників природного і технологічного середовища тощо. При цьому кожний з інформативних чинників може в свою чергу характеризуватися ще декількома показниками (складом ґрунтів, рельєфом, кількістю опадів, температурними режимами, гідрографією, топографією і таке інше). Все це приводить до того, що експертні типологічні угруповання одних і тих же територій можуть виявитися різними.

Все різноманіття чинників, що формують екологічну безпеку територій можна поділити на ряд характерних груп по базових, основоположних для них чинниках: макроекономічні, природні, соціальні, технічні, умови науково-технологічної сфери. Причому одні й ті ж чинники можуть бути зовнішніми і внутрішніми для конкретної території. Це визначається ієрархічним рівнем і технологічною специфікою території. Структура і взаємозв'язки інформативних чинників наведені на рис. 1. В основу покладена схема Ісікава, що використовується для виявлення впливу складу чинників на об'єкт аналізу і визначення значущості цих чинників. Схема являє собою графічне упорядкування різноманітних чинників, що впливають на об'єкт аналізу, і зокрема, на стан екологічної безпеки. Вона дає наочне уявлення не тільки про сукупність різних чинників (характеристик), але і про причинно-слідчі зв'язки цих чинників.

При побудові такої схеми до центральної горизонтальної стрілки, що зображає об'єкт аналізу, підводять великі (первинні) вектори, що характеризують головні чинники, які впливають на об'єкт, що досліджується. Далі до кожного первинного вектора підводять вектори другого порядку, до яких, в свою чергу, приєднують вектори

третього порядку, і так доти, поки на схему не будуть нанесені всі чинники що надають помітний вплив на об'єкт аналізу в конкретних умовах. При цьому не існує певних правил в послідовності розташування і кута нахилу векторів. Головне при побудові схеми – забезпечення правильної зі-підлеглості і взаємозалежності чинників, а також чіткість оформлення схеми.

Питання встановлення та постійного моніторингу рівня екологічної безпеки територій, забезпечення розвитку та передбачуваного регулювання системи збору, транспортування, сортування, знешкодження та утилізації відходів виробництва, управління екобезпекою міста можна розглядати як один із найважливіших пріоритетів, який вимагає посиленої уваги науковців, систематизації та концептуалізації цих понять як важливого наукового завдання для збереження національного географічного середовища.

Сьогодні практично не існує усталеного визначення категорії “екологічна безпека міської території”, методології, яка б дозволяла визначити її рівень; провести систематизацію й аналіз сучасної техніки та технологій для управління екобезпекою міста, створити комплексну систему видалення, знешкодження, сортування, переробки та утилізації відходів виробництва, споживання, спільного землекористування мешканцями територіальних громад. Ця ситуація вимагає розроблення інформаційних та методичних основ, фрагментів програмного забезпечення досліджень цього напрямку, спонукає розробляти та пропагувати нову техніку, перелік та спрямованість заходів для підвищення екологічної безпеки міських територій, які б відповідали вимогам доступності, гнучкості та адаптивності до практичного застосування в сучасних умовах.

Рис. 1. Структура і взаємозв'язок інформативних чинників впливу на екологічну безпеку території.

¹ - У дужках наведено кількість інформативних чинників згідно наявної статистичної звітності.

У практичному плані приведену схему можна використати для рішення самих різноманітних задач. Аналіз показує, що при такій великій кількості і різноманітності інформативних чинників та показників отримати досить коректну класифікацію територій скрутно. При цьому потрібна участь фахівців самого різного профілю – представників влади, виробництва, екологічних, економічних і соціальних працівників тощо. Думку фахівців про міру впливу різних інформативних чинників на екологічну безпеку будь-якої території навряд чи можна вважати однозначною, тобто така оцінка буде носити суб'єктивний характер.

Для визначення початкового факторного поля, що впливає на процес можна застосовувати метод експертних оцінок, що дозволяє додати значну частку об'єктивності рішенням та думкам фахівців - експертів. Для підбору експертів може бути використаний метод самооцінки фахівцями рівня своєї компетентності і компетентності своїх колег. Крім того, оцінку рівня значущості компетентності експертів можна здійснити за допомогою статистичних критеріїв, наприклад Р-критерію Фішера [5].

Визначене внаслідок аналізу думок фахівців-експертів факторне поле може бути покладено в основу формування математичної моделі екологічної безпеки об'єкта управління географічного середовища.

Прогнозування поведінки такої складної системи як екологічна безпека міста потребує вивчення, розроблення і використання сучасних методів і методологій коротко - і довгострокового прогнозування результатів діяльності адміністрації, комунальних та екологічних служб з врахуванням можливого впливу складного спле-

тіння внутрішніх і зовнішніх чинників основних складових екологічної безпеки території. Метод встановлення рівня екологічної безпеки території повинен реалізуватися наступним чином. Проводиться квантування даних на деяку кількість рівнів з переводом їх з класу фізичних в клас номінальних даних, оцінюються ймовірності зв'язків між окремими змінними, вибираються оптимальні сценарії (маски) на основі прийнятого критерію (наприклад критерію мінімуму ентропії), формується генераційна система, формуються можливі структурні кандидати для заданої кількості змінних, оцінюється ступінь відповідності варіанту сценарію за критеріями точності і інформативності, розраховується найбільш точний інформований сценарій з врахуванням апріорних даних про можливу структурну систему.

Наведена методологія прогнозування розвитку території може застосовуватися на будь-якому рівні територіального управління для прогнозування та прийняття регуляторних рішень щодо поліпшення оточуючого середовища і якості життя населення.

Примітки

¹ Васильев В.И. Распознающие системы (справочник).- К.: Наукова думка, 1983.

² Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере. // Успехи современной биологии. – 1944. – № 8. – Вып 2. – С. 113-120.

³ Заец Р. В. Проблемы построения экоустойчивого общества и новые ориентиры для науки и инноватики. // Наука та наукознавство. – 2004. – № 3. – С. 39-61.

⁴ Згуровський М.З. Україна в глобальних вимірах сталого розвитку // Дзеркало тижня. – 2006. – 20 травня.

⁵ Жуковская В.М., Мучник И.Б. Факторный анализ в социально-экономических исследованиях. – М.: Статистика, 1976.

⁶ Научно-технологическая безопасность регионов России: методические подходы и результаты диагностирования/ А.И.Татаркин, Д.С. Львов, А.А. Куклин, А.Л. Мызин и др. / Под. Ред. А.И. Татаркина, А.А. Куклина. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2000.

⁷ “Про відходи”. Закон України від 5 березня 1998 року № 187/98-ВР // Урядовий кур’єр. – 1998. – № 77-78.

⁸ “Про охорону навколишнього природного середовища”. Закон Української РСР від 25 червня 1991р. // Закони України: Офіційне видання. Т. 2. – К., 1996.-С. 46-79.

⁹ “Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення”. Закон України від 24 лютого 1994 р./ Законодавство України про охорону праці (у трьох томах), Т. 3. – К., 1995. – С. 244-277.

¹⁰ Закон України “Про основи національної безпеки” 19.06.2003 № 964-IV.

Розділ 6

Історіографія. Джерелознавство

Ірина ШАНДРА
(м. Луганськ)

Часопис гірничопромисловців Донбасу та Подніпров'я (др. пол. XIX – поч. XX ст.)

У статті на основі періодичних видань другої половини XIX – початку XX ст., опублікованих та архівних джерел проаналізовано основні етапи розвитку спеціалізованого журналу „Южно-русский горный листок”, його структуру, тематику та головні завдання.

Iryna SHANDRA (Lugansk). Chronicle of mining of Donbas and Podniprovsykyi region (the second part of the XIX – the beginning of the XX centuries)

The basic stages of development of the specialized magazine „Yuzhno-russkiy gornyy listok”, its structure, subject and main tasks, are analysed in the article on the basis of magazines of the second half of the XX – the beginning of the XX centuries, published and archived sources.

Суспільний вплив буржуазії Донецько-Придніпровського району базувався, головним чином, на великому значенні промисловості, як чинника економічної могутності держави та стійкості політичного ладу. Тому важливим напрямом діяльності гірничопромисловців було висвітлення прямої залежності між розвитком промисловості та перспективними інтересами країни. Необхідно було обґрунтувати потрібність запропонованих ними економічних проектів. Класичним способом досягнення цієї мети, як тоді так і зараз, є вплив на суспільство та громадську думку через періодичні друковані видання.

Із розвитком капіталістичних відносин у другій половині XIX ст. відбувався процес спеціалізації періодичної преси, з'явився новий тип періодичних видань, які відображали інтереси представників окремих галузей господарства [1, с. 101]. Їх поява в другій половині 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. обумовлена певною активізацією буржуазії та деяким послабленням цензури [2, с. 52]. У 1911 р. у Росії виходило 114 торгово-промислових періодичних видань, які склали 6,3 % від загальної кількості періодики [3, с. 14]. Не були виключенням і гірничопромислові кола Південного економічного району, де також виходила спеціалізована преса.

З часу свого заснування під назвою „Южно-русский горный листок” журнал виходив спочатку як приватне видання, потім – як офіційне за редакцією начальника Гірничого управління Південної Росії. Змінивши свою назву на „Горно-заводской листок”, а потім на „Горно-заводское дело”, журнал став офіційним друкованим органом Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії.

Певні аспекти проблеми буржуазної преси порушені ще в дореволюційний період. Член Імператорського російського технічного товариства А. Єрманський (А.О. Гушка) застосував анкетний метод обстеження сучасних йому організацій буржуазії. Результат аналітичної роботи було покладено в основу праці „Представительные организации торгово-промышленного класса в России” (1912 р.) [4]. У ній подано перелік і класифікацію чинних союзів підприємців, хронологію та географічний ареал їх виникнення, генезис організацій та їх склад. Автор оцінює представницькі організації буржуазії як фінансово могутні, з широкою сферою діяльності, в якій серед головних виділяє і видавничий напрям.

У радянський період проблеми буржуазної преси порушені в монографії А.Н. Боханова, де на основі багатого фактичного матеріалу проаналізовано, зокрема, і особливості періодичних видань підприємницьких об'єднань в кінці XIX – на початку XX ст. [1]. Докладна характеристика одного з таких видань („Листок Русского общества пароходства и торговли”) представлена в статті З.В. Першиної та І.С. Гребцової [2]. Друкований орган З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії часто згадується в роботах, присвячених проблемам розвитку буржуазії та соціально-економічних процесів в Російській імперії. Але спеціального дослідження з визначеної теми в українській історіографії немає. Водночас ця проблема становить не лише конкретно-історичний, а й джерелознавчий інтерес, адже представляє думку однієї з найвпливовіших верств населення пореформеного періоду – буржуазії Донецько-Придніпровського району.

Видання, яке стало рупором підприємців Південного економічного району, проаналізовано на підставі опублікованих матеріалів „Трудов...” з’їздів гірничопромисловців Півдня Росії, документації діловодства підприємницького об’єднання, що збереглася у фондах Центрального державного історичного архіву України, вивчення структури та матеріалів власне „Южно-русского горного листка” та інших спеціалізованих видань другої половини XIX – початку XX ст.

„Южно-русский горный листок” почав виходити з 1880 р. Редакторська стаття першого номеру наголошувала, що „в істинних потребах гірничої справи на Півдні Росії ми можемо перекопати й уряд, і суспільство лише за допомогою преси” [5, с. 2]. Спочатку „Южно-русский горный листок” був приватним виданням гірничого інженера М.І. Яшевського. Геолог-практик, який працював у всіх гірничозаводських областях імперії (Домбровський, Підмосковний, Уральський, Південний райони), Михайло Яшевський довго обмірковував ідею заснування фахового гірничого видання найперспективнішого регіону країни [6, с. 188]. За особливі заслуги в дослідженні надр, активну роботу на з’їздах гірничопромисловців Півдня Росії М.І. Яшевський був представлений до державної нагороди [7, с. 24]. Після смерті першого видавця з 1 січня 1888 р. журнал виходив під назвою „Горно-заводской листок” за загальною редакцією начальника Гірничого управління південної Росії С.М. Сучкова.

Вузькоспеціалізований характер видання, виражена позиція в питаннях урядової політики, авторитетність серед науковців склали перелік тих позитивних характеристик, які забезпечили цензовий дозвіл на отримання журналом статусу друкованого органу громадського об’єднання буржуазії. З 1903 р. „Горно-заводской листок”, перейменованій пізніше в „Горно-заводское дело”, став офіційним виданням Ради З’їздів [8, с. 4]. З бюджету З’їздів гірничопромисловців на розвиток журналу щорічно виділялося 3 тис. рублів [9, с. 35]. Посаду редактора „Горно-заводского дела” з 1906 р. обіймав голова Ради З’їздів, відомий публіцист, гірничий інженер М.Ф. фон Дітмар, відомий своїми економічними проектами й організаторським талантом „усій грамотній Росії” [10, с. 16589].

Редакція журналу ставила за мету надати арену для публічного розгляду й критичного аналізу проблем промислового розвитку краю. На сторінках журналу знайшли своє відображення найбільш важливі питання економічного та суспільного розвитку країни. У 1882 р. видання повідомило про відкриття А.В. Міненковим родовища кіноварі поблизу с. Микитівки Бахмутського повіту, наведено відомості про характер родовища, аналіз цієї рідкісної руди. Акціонерне товариство „Ртутна справа О. Ауербах і К^о” першим у Росії розпочало розробку ртутних родовищ та заснувало перший у країні завод з виробництва металевої ртуті [11, с. 6660].

Успішна реалізація головних завдань корпорації вимагала правильної організації видавничої справи. На з’їздах підприємців визначалася стратегія й тактика журналу, виконавчі органи здійснювали безпосереднє керівництво його роботою. У виданні використано різні способи подання інформації: текстові матеріали, графіки, діаграми, таблиці, ілюстрації. Відводилося місце реклами промислових товарів. Основний обсяг видань займали різні статті, хроніки, кореспонденції, довідкові та статистичні матеріали. Головні теми були майже незмінними, а зміщення акцентів відбувалось у зв’язку зі зміною економічної кон’юнктури. Регіональні видання розкривали місце представленої ними галузі промисловості в загальнодержавному виробничому комплексі.

Тематика журналу реалізовувалася в рубриках „Авторські статті”, „Урядові та адміністративні розпорядження”, „Хроніка Ради З’їздів гірничопромисловців Півдня Росії”, „Гірничі та гірничозаводська промисловість Півдня”, „Огляд фінансового та економічного життя”, „Огляд іноземних ринків”, „Хроніка торгово-промислового життя та преси”, „Хроніка акціонерної справи”, „Місцеві відомості”, „Оголошення” та ін. Особливу роль відігравали редакційні статті, які задавали тон усьому номеру.

Публікації на сторінках видання підсумків та матеріалів роботи з’їздів підприємців були поточним звітом представницької організації перед громадськістю. Біографії гірничопромисловців Донбасу, які наводилися в „Горно-заводском деле” з приводу пам’ятних дат або смерті підприємця, є цінним фактичним матеріалом, відображають ставлення самих підприємців до свого колеги.

Видання також уміщувало наукові й полемічні статті технічного та економічного характеру, в яких велика увага приділялася проблемним питанням мережі шляхів сполучення, залізничного будівництва, митної політики, створення механізмів регулювання ринку вільнонайманої робочої сили. На сторінках видання дискутувалися й питання щодо монополізації промисловості, значення іноземних капіталів, доцільності тарифної урядової політики. Постійно друкувалися відомі гірничопромисловці Донбасу П.М. Горлов, О.А. Ауербах, М.Ф. фон Дітмар, А.Ф. Мевіус, які у своїх матеріалах порушували актуальні проблеми реформування системи управління промисловістю, структури розподілу промислових товарів та збалансування зовнішньоторговельного обігу.

Журнал виходив двічі на місяць накладом 500 примірників [8, с. 4]. Прискорені темпи розвитку економіки Півдня Росії відбилися і на періодичності видання – з 1903 р. журнал став виходити щотижня. На 1912 р. загальний тираж журналу досяг 1,5 примірників, а витрати на його утримання – понад 24 тис. рублів щорічно [4, с. 207]. З 1908 р. часопис розсилався всім гірничим і гірничозаводським підприємствам Донбасу безкоштовно. „Горно-заводское дело” відправлялося членам Державної думи й Державної ради, урядовим і громадським установам, а також особам, які за своїм службовим становищем мали відношення до промисловості Донецького басейну. У такий спосіб серед широких кіл поширювалося належне уявлення про

значення промисловості Донбасу та Придніпров'я. Головним принципом видання було всіляко підкреслювати значення гірничої промисловості, а разом з тим і буржуазії в економічному й суспільному житті.

Редакція журналу мала власних кореспондентів у провідних економічних центрах Росії. Завдяки розміщенню в ньому урядових розпоряджень, звітів структурних підрозділів З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії та інших представницьких організацій буржуазії, оглядів цін і ринків збуту вугілля й металу в Росії та за кордоном, статистичних даних щодо розвитку промисловості Півдня Росії, інших районів й іноземних держав, технічних статей видання стало популярним серед підприємців.

Як свідчить аналіз матеріалів, „Горно-заводское дело” було помірковано-ліберальним виданням, яке поєднало в собі характерні риси ліберальної преси й особливості інтересів торгово-промислових кіл Донбасу та Придніпров'я. Окрім спеціалізованого журналу Рада З'їздів видавала „Труды...” з'їздів гірничопромисловців, закони й урядові розпорядження, технічні видання, економічні дослідження, картографічні матеріали, статистичні збірники. Активна видавнича діяльність З'їздів гірничопромисловців крім інформаційного, наукового та культурного значення, була вагомим інструментом впливу на державну економічну політику, засобом реалізації представницької функції об'єднання, пропагування його поглядів серед широких верств населення.

Комплексне вивчення сучасними науковцями матеріалів різних видів періодичних видань другої половини XIX – початку XX ст. (галузевих та загальних; газет й журналів, які видавали представницькі організації буржуазії та офіційних відомчих видань) дозволяє відділити факти від зацікавленого коментування, простежити відмінності в оцінках буржуазією, владою та громадськістю основних явищ та процесів капіталістичної доби.

Примітки

¹ Боханов А.Н. Буржуазная пресса России и крупный капитал (конец XIX в. – 1914 г.). – М.: Наука, 1984. – 152 с.

² Першина З.В., Гребцова І.С. З історії зародження буржуазної преси на Україні (газета «Листок Русского общества пароходства и торговли») // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип. 16. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 51 – 57.

³ Шобер Ф. Наша торгово-промышленная печать // Промышленность и торговля. – 1911. – № 1. – С. 14 – 17.

⁴ Гушка А.О. Представительные организации торгово-промышленного класса в России // Записки Императорского русского технического общества. – 1912. – № 6 – 7. – С. 203 – 226.

⁵ От редакции // Южно-русский горный листок. – 1880. – № 1. – С. 1 – 2.

⁶ Яшевский М.И. (некролог) // Горный журн. – 1887. – Т. 2. – С. 188.

⁷ Труды IX съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 16-го октября по 7-е ноября 1884 г. – Харьков: Тип. К.П. Счасни, 1885. – [разд. паг.].

⁸ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України, м. Київ) – Ф. 1680. – Канцелярія Харьковського інспектора по делам печати. – Оп. 1. – Од. зб. 25. Сведения о количестве экземпляров вышедших из печати в Харьковской губернии периодических изданий и о числе подписчиков на них. – 38 арк.

⁹ Труды X съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 20-го ноября по 8-е декабря 1885 г. – Ч. 1. Доклады. – Харьков: Тип. Каплана и Бирюкова, 1886. – [разд. паг.].

¹⁰ Памяти Николая Федоровича фон-Дитмара // Горно-заводское дело. – 1919. – № 1 – 2. – С. 16589-16592.

¹¹ Миненков Аркадий Васильевич (некролог) // Горно-заводское дело. – 1913. – № 4. – С. 6659-6662.

Михайло ПЕТРИШИН

(м. Тернопіль)

Утворення централізованої держави у Франції: історіографія проблеми

У статті здійснено аналіз праць українських, російських і французьких істориків, присвячених проблемі складання централізованої держави у середньовічній Франції. Автор звертає увагу на використання французьких хронік й інших документів, як запоруки детального та різнобічного висвітлення об'єднувачих зусиль королів Франції.

Mykhajlo PETRISHIN (Ternopil). Formation of the centralized state is in France: historiography of problem

The analysis of labours of the Ukrainian, Russian and French historians, devoted to the problem of drafting of the centralized state in medieval France is carried out in the article.

Об'єднавчий рух в умовах роздробленості країни, його перебіг в різних державах є важливою науковою проблемою, що цікавить істориків як в Україні, так і за її межами. Вивчення цієї проблеми відкриває можливість історичних аналогій, узагальнюючих висновків, важливих як для істориків, так і для суспільства в цілому. Саме тому немало дослідників присвятили увагу перебігу цього процесу, однак, найчастіше, розглядаючи його не спеціально, а в контексті історії країни, функціонування державних органів тощо.

Автор статті ставить за мету виявити ступінь наукового вивчення процесів централізації у Франції, що дасть можливість порівняти останні з подібними явищами в інших європейських країнах. Це тим більше важливо, що на сьогодні історіографічних праць з історії середньовічної Європи вкрай мало.

Роздробленість була реалією середньовічної Франції. З часів Верденського поділу (843 р.) імперії Карла Великого і до XV ст. ця земля не перебувала повністю під владою єдиного правителя. У складних умовах того часу дванадцять французьких королів вели боротьбу за об'єднання Франції і, врешті-решт, домоглися свого, а Франція стала наймогутнішою державою Старого Світу.

Цей період історії Франції цікавий для нас, передусім, можливістю провести паралелі з нашою вітчизняною історією, а саме з розвитком давньоукраїнської держави. Київська Русь була утворена внаслідок військових походів перших князів, тобто насильницьким шляхом. Про нестабільність у цій державі свідчать такі факти: вбивство древлянами в 945 р. київського князя Ігоря і спалення княгині Ольгою древлянського міста Іскоростеня; військові походи проти в'ятичів, здійснені Святославом у 964 р., тощо [1, с. 38-40]. Та й саме полюддя було скоріше насильницьким збором данини з підкорених народів, аніж державним податком. Тим не менше, на деякий час Русь перетворилася на наймогутнішу державу Східної Європи.

Таким же чином, з 769 по 800 рр. Карл Великий будував Франкську державу, здійснюючи військові походи в Італію проти лангобардів, Іспанію проти арабів, на землі між Рейном і Ельбою проти саксів, тощо [2, с. 113-115]. Завдяки цьому Франкське королівство, як і Київська Русь, стало наймогутнішим у Західній Європі, наводючи страх на сусідів. Згодом, внаслідок різних соціальних і економічних чинників, обидві країни розпадаються на окремі удільні території. У Франції цей процес розпочався договором, підписаним синами Карла Великого у Вердені в 843 р., і тривав до XI ст., після чого французькі королі стали на шлях об'єднання країни.

В Київській Русі процес феодальної роздробленості розпочався ще після смерті Святослава (972 р.), але масового характеру набув після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.). У цей період для Русі характерними були міжусобні війни за території між одними князями, боротьба за київський престол між іншими, а також збільшення кількості нападів кочівників половців на територію Русі. Довершила катастрофу монголо-татарська навала 1237-1241 рр. [1, с. 48], після чого об'єднання було відсунуте на другий план.

Франція епохи роздробленості в певній мірі нагадувала Русь. Ті ж міжусобні війни і боротьба за землі, занепад економіки, а своєрідними "монголо-татарами" для Франції виступали англійці, які володіли французькими землями з XII ст., а на початок Столітньої війни, тобто на 1337 р., під владою англійських монархів перебувало більше третини французької території. Однак, між двома країнами була головна відмінність – під час феодальної роздробленості у Франції ніхто з графів і герцогів, окрім англійських королів, не претендував на королівський трон, а це означає, що у Франції була сильна королівська династія, яку визнавала знать. Саме французькі королі, як найбільші феодалі Франції, стали ініціаторами об'єднання розрізнених територій в одну державу і досягли в цьому напрямку неабияких успіхів.

Політичні питання об'єднання Франції, здавалось би, повинні були повно відображені у письмових джерелах того часу. Насправді середньовічні автори надавали перевагу опису епізодів об'єднавчих воєн, а також опосередковано виражали в своїх творах ставлення до тих, кого вважали ворогами Франції, зокрема англійців, катарів, чи тамплієрів. У нашому розпорядженні є уривки з французьких хронік та інших творів доби роздробленості. Серед них праця хроніста Філіппа II, канцлера Рігера [3, с. 115], Мон-Сен-Мішельського абата Робера, Еда Клюнійського [3, с. 117], де автори наводять аргументи для завоювання французами інших земель; уривки з "Книги про святі промови та добродійності св. Людовіка" маршала Франції Жана де Жуанвіля [3, с. 128], значну кількість ордонансів, промов і висловів інших французьких королів.

У статті подається аналіз лише доступних нам праць, серед яких твори українських і російських, а також переклади праць французьких істориків.

Однією з найцікавіших праць з історії Франції, де послідовно висвітлено весь об'єднавчий процес цієї країни, є праця Вадима Ададурова "Історія Франції. Королівська держава та створення нації" [3]. Автор не лише подає загальний опис подій, а й наповнює текст емоційно забарвленими власними висновками та думками. В книзі часто зустрічається аналіз праць інших істориків та біографів, зокрема найновішого біографа короля Філіппа II Жоржа Бордонова і дискурси Гійома Ле Бретона [3, с. 114], Жоржа Дюбі [3, с. 117], тощо. Тут також зустрічаються уривки з творів деяких вищезгаданих середньовічних авторів, думки яких є важливими для порівняння з оцінками сучасних істориків стосовно об'єднавчого процесу у Франції.

Не менш важливою у дослідженні та вивченні історії Франції є праця історика Жоржа Дюбі "История Франции. Средние века. От Гуго Капета до Жанны д'Арк" [4]. На відміну від праці Ададурова, ця книга позбавлена емоційності та є виключно науковою, вона також містить карти, де відображено основні етапи об'єднання. Хоча Дюбі рідко подає фрагменти документів, але, читаючи його працю, стає зрозуміло, що цей

дослідник опрацював їх детально і подав у аналітичному контексті. Позитивом є й те, що Жорж Дюбі, на відміну від таких істориків як А. Люблінская [5] чи С. Карпов [2], докладно описує такі факти, як знищення мирних жителів під час Альбігойських хрестових походів до Лангедоку, схвалення даних походів Римською католицькою церквою тощо [4, с. 310-313].

Але найдетальнішою з праць, присвячених як історії Франції взагалі, так і її об'єднанню зокрема, є книга Шарля Пті-Дютайї [6]. Хоча автор, як і Жорж Дюбі, не наводить уривків з середньовічних джерел, але його праця подає описи династичних шлюбів, а також перебіг військових подій, аналізує причини та наслідки війн і військових походів, військовий потенціал французьких королів і їхніх суперників [7, с. 184-185]. У праці подано події, не відображені навіть в Жоржа Дюбі, а саме англо-німецька коаліція і детальний опис бою при Бувіні [6, с. 212-215], а також факти асиміляції приєднаних французькими королями територій [6, с. 303-307].

Дослідження об'єднаної політики французьких королів важко уявити без праці Жана Ле Гоффа "Людовік IX Святий" [7]. Загалом книга є біографією відомого французького короля, згодом канонізованого католицькою церквою. В даному випадку нас цікавить лише та частина праці, де йдеться про успіхи цього монарха в об'єднаної політиці. Вона, як і вся книга, побудована на основі праці офіційного біографа і сучасника короля Людовіка IX Жана де Жуанвіля "Книга про святі промови та добродійність св. Людовіка". Оскільки Жан де Жуанвіль був людиною, наближеною до Людовіка, то все його писання позбавлене негативу і, фактично, є хвалебною одою цьому королю.

Якщо Жуанвіль використовував лише власні спогади та офіційні королівські документи, то Ле Гофф, для повноти картини використовує й інші джерела, зокрема уривки із Гійома із Нанжи, де розповідається про переможний бій французів з англійцями та повний розгром останніх у бою при Сенте [7, с. 122]; Гійома де Сен-Патю, де виправдовується знищення катарів [7, с. 592]. Більше того, Ле Гофф наводить уривок з Метью Періса, де той виправдовує невдалий похід Людовіка IX до Єгипту [8, с. 505]. Таким чином, стає зрозумілим, що Жан Ле Гофф, як і хроніст Жан де Жуанвіль, із симпатією ставиться до діяльності Людовіка IX, а тому цю працю не можна вважати критичною. Попри це вона залишається цінним надбанням у дослідженні об'єднаного процесу Французького королівства.

Ще однією науковою роботою, присвяченою такому епізоду об'єднання Франції, як хрестові походи в Лангедок і знищення середньовічної ересі катарів, є праця Зої Ольденбург "Костер Монсеґюра. Історія альбігойських хрестових походів", в якій авторка висвітлює політичні причини, хід і жахливі наслідки альбігойських хрестових походів французьких королів у Лангедок, наводить статистичні дані щодо жертв серед місцевого населення [8]. Книга також містить велику кількість додаткових матеріалів, зокрема постанови щодо еретиків-катарів на католицьких соборах в Тулузі 1229 р., Безь'є 1233 р., Нарбонні 1243 р., тощо [8, с. 350-355], вироки інквізиції [9, с. 355-356], а також витяги із вчень катарів, які суперечили ортодоксальним християнським догматам.

Звісно, є ще багато книг з цієї проблеми, але всі вони, починаючи з М. Бенсона [9], В. Бутромеева [10], О. Егера [11] і закінчуючи Б. Печніковим [12], Рене Шанделем [13] та виданнями "100 великих замків" [14], "100 великих рыцарей" [15] із серії "100 великих...", мають науково-популярний, публіцистичний характер, і є відверто комерційними проектами. Тим не менше, в них у різній мірі присутній аналіз подій історії Франції, адже ці книги написані на історичному науковому матеріалі, запозиченому в тому числі й у згаданих вище авторів.

Як бачимо, праць з історії об'єднання Франції XI-XIV ст. є чимало. Проте науковими можна вважати лише деякі з них. Та й боротьба за єдність країни подана в них найчастіше у контексті феодалних суспільних відносин, що не дає україномовному читачеві повної логічної картини об'єднаного процесу у Франції з усіма його деталями та суперечностями. Існує два шляхи вирішення цієї проблеми – створення нових вітчизняних наукових праць, або ж переклад вже існуючих досліджень зарубіжних істориків.

Примітки

¹ *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.

² *История средних веков: В 2 т.: Учебник / Под ред. С.П. Карпова.* – М., 1997. – Т.1. – 640 с.

³ *Адауров В.* Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). – Львів, 2002. – 412 с.

⁴ *Дюби Ж.* Історія Франції. Середніє віка. От Гуго Капета до Жанны д'Арк. 987-1460 / Пер. с фр. Г.А. Абрамова, В.А. Павлова. – М., 2000.- 416 с.

⁵ *Люблинская А.Д., Прицкер Д.П.* и др. Очерки истории Франции. С древнейших времен до окончания первой мировой войны. – Л., 1956. – 368 с.

⁶ *Шарль Пти-Дютайи.* Феодалная монархия во Франции и Англии X – XIII веков. Пер. с фр. С.П. Моравского. – СПб., 2001. – 448 с.

⁷ *Ле Гофф Ж.* Людовик IX Святой / Пер. с фр. В.И. Мотузовой. – М., 2001. – 800 с.

⁸ *Ольденбург З.* Костер Монсеґюра. Історія альбігойських хрестових походів / Пер. с фр. О.Й. Егоровой.- СПб., 2001. – 416 с.

⁹ *Бенсон М.* Тайные общества, секты и культы / Пер. с англ. О. Скоробагатской.- Харьков, 2006. – 287 с.

¹⁰ Бутромеев В.П. Всемирная история в лицах: Раннее средневековье. Энциклопедия для Школьника.- М., 1999. – 320 с.

¹¹ Егер О. Всемирная история: В 4 т. Т. 2. Средние века.- М., 2000. – 696 с.

¹² Печников Б.А. "Рыцари церкви." Кто они?" Очерки об истории современной деятельности католических орденов. – М., 1991. – 351 с.

¹³ Шандель Р. Між да Вінчі та Люцифером. Чому Ватикан заборонив книжку "Код да Вінчі".: Пер. з ісп. І. Єр'оміної, Н. Борсукової.- Харків, 2006. – 240 с.

¹⁴ 100 великих замков / Сост. Н.А. Ионина.- М., 2004. – 480 с.

¹⁵ 100 великих рыцарей / Сост. О.В. Вовк.- М., 2004. – 480 с.

Андрій ЛЮБАСЮК
(м. Тернопіль)

Конфлікт світської та духовної влади в середньовічній Європі: історіографія проблеми

У статті проаналізована історична література, що розглядає конфлікти між світською владою і Папським престолом в XI-XIV ст. В зарубіжній та вітчизняній історіографії ці конфлікти тлумачаться неоднозначно, відтак потребують подальшого аналізу та висновків з позицій сьогодення.

Andrey LYUBASYUK (Ternopil). A conflict of society and spiritual power is in medieval Europe: historiography of problem.

Historical literature which examines conflicts between society power and Papal throne during XI-XIV centuries is analysed in the article

In foreign and domestic historiography these conflicts are explained ambiguously, consequently need subsequent analysis and conclusions from positions of today.

Історія конфліктів між світською владою і Папським престолом в XI-XII ст. насичена подіями, які заклали фундаментальні західноєвропейські традиції, що існують і сьогодні. В зарубіжній та вітчизняній історіографії ці конфлікти трактуються по-різному і потребують ще подальшого дослідження. Актуальність досліджуваної теми зумовлена посиленням сьогодні інтересу до історії папства та його відносин із рядом західноєвропейських правителів, а також через зростання впливу Святого престолу на сьогоденний християнський світ, зокрема й на великі держави, що відіграють значну роль в житті нашого суспільства.

Метою дослідження є аналіз історіографії проблеми конфліктів між світською владою країн Західної Європи та Папським престолом в XI-XIV ст. Звідси випливає і завдання – проаналізувати спільні підходи та відмінності у баченні різними істориками відносин між світською і духовною владою в середньовічній Західній Європі. Об'єктом

Конфлікти між світською і духовною владою знайшли своє відображення в історичній літературі різних періодів. Так, починаючи уже з XI ст. про нього пишуть сучасники цих подій, проповідники, що повчають сеньйорів та хроністи при дворах королів чи герцогів. Яскравим представником історіографії цього періоду був Бернард Клервоський, історичні твори якого стали одним із канонів, через які розповсюджувались в суспільстві політичні та церковні ідеї того часу [1, с. 23].

У XII ст. найвидатнішою працею виразно феодального характеру була хроніка Оттона Фрейзенгенського. Онук імператора Генріха IV і дядько імператора Фрідріха I, він відіграв значну роль в політичному житті Німеччини. За свою працю взявся, напевне, під впливом руйнівного характеру феодальних суперечок і боротьби між імперією і Папством [1, с. 25].

Перебуваючи під впливом праць Августина Блаженного, він прагне показати, що всесвітня історія, ця "трагедія людських лих", являє собою істинну боротьбу царства диявола і царства Христа, Вавилону і Єрусалима. Історія, за його словами, повчальна лише в тому відношенні, що вона показує недосконалість і непостійність всього земного. Впевнений у близькості кінця світу, автор всі надії покладає на майбутнє блаженство в царстві небесному. Таким чином, хроніка Оттона Фрейзингенського витримана в суворому аскетичному дусі, проникнута глибоким песимізмом. Про те, що коріння цього песимізму знаходиться в суперечках у середині пануючого класу, стає зрозумілим із тексту шостої книги, де мова йде про боротьбу Генріха IV з папою Григорієм VII [1, с. 27].

Прикладом тенденційного висвітлення подій є не менш цікава праця Еккегарда. Її автор неодноразово змінював свою політичну орієнтацію: спочатку він захищав інтереси Генріха IV, згодом – його сина, і, врешті, перекинувся на бік папства. Всі ці політичні метаморфози Еккегарда відобразились у наступних редакціях його

хроніки. Разом із тим в особі Еккегарда ми маємо історика, який застосовує у своїй роботі методи елементарної критики усної і письмової традиції. Стосовно подій, пов'язаних із діяльністю перших римських пап, правлінням Карла Великого, він прагне використовувати найнадійніші джерела, помічаючи в них суперечності, а також висловлює сумніви у достовірності тієї чи іншої історичної легенди [2, с. 18].

У Бельгії та північній Франції в цей період таке ж значення як і хроніка Еккегарда мала аналогічна праця – “Хронографія” його сучасника, бельгійського ченця Сігеберта із Жамблу. Тут поруч із численними легендами і сумнівною хронологією ми знаходимо деякі елементи історичної критики. Проте найпомітніші успіхи феодальної історіографії в цьому питанні знаходимо у творах Гвіберта Ножанського, абата одного із північно-французьких монастирів. Тут бачимо критичні зауваження як на адресу світських правителів, так і духовних осіб. [2, с. 21].

У XII ст. поряд із хроніками, анналами, хронографіями і життями святих з'являються короткі підручники з всесвітньої історії, на кшталт праці Мартина із Троппау; історичні хрестоматії, які також використовувались із науковою метою та публікувалися під своєрідними назвами “Квітів”, “Дзеркал”; біографії окремих царів та імператорів; великі національні історії та історичні мемуари, до яких можна віднести спогади учасника IV хрестового походу Віллардуена і спогади учасника VI хрестового походу Жуанвіля [2, с. 23].

Певне висвітлення проблеми відносин світських і духовних правителів пов'язане з діяльністю ченців жезбручих орденів, особливо домініканців, які реорганізували церковно-феодальну школу. Авторами найцікавіших історичних посібників, де розглядалось це питання, були: Вікентій із Бове, Мартін із Троппау, Бернар Гюї. Звичайно, вони не були новаторами. Історики радянської доби кваліфікували їх як ідеологів найреакційніших ортодоксально-католицьких кіл феодального суспільства, від яких важко було очікувати нововведень, і які обстоювали традиційну богословську концепцію історичного розвитку. Нині ми бачимо в цих авторах лише послідовних прихильників домінування влади папи над світським політичним життям [3, с. 32].

Історіографія XIV ст. представлена хронікою Фруасара, яка значною мірою є світською, хоча й зберігає християнсько-моралізаторські тенденції, що нерідко поступаються в ній місцем реальним політичним оцінкам. У цілому мотивація дій набуває в хроніці Фруасара світського характеру. Автор вже прагне виявити причини подій, не обмежуючись традиційним посиленням на волю Божу, або витвори диявола [3, с. 35].

Як бачимо, сучасники фіксували наявність проблем у відносинах світської та духовної влади, описували їх, подекуди пробували розібратися у причинах. Але науковий аналіз даної проблеми знаходимо вже в історіографії XX та початку XXI ст. Серед істориків, які працювали над цією проблемою, можна назвати: А.Л. Мортону, який написав “Историю Англии”, де досить детально показав причини та наслідки конфлікту між папством і англійськими королями, відстоюючи позицію останніх [4, с. 142].

О.К. Джебжула, посівши сторону світської влади, у своїй праці “История Франции” доводив, що боротьба французьких королів з папством була закономірна, виправдана та спричинена централізацією держави і посиленням влади королів. Автор також наголошує, що конфлікт ряду світських правителів із Святим престолом відбувався лише тоді, коли посилювалася влада королів чи імператорів, які хотіли централізувати свою державу і не бажали ділитися податками з Папою [5, с. 203]. Аналогічну позицію зайняла А.Д. Люблінська, яка у праці “Очерк истории Франции” відстоює державницьку позицію щодо конфлікту. Вона дуже детально описує боротьбу папства із французькими королями, не опускаючи навіть найменших подробиць цього протистояння [6, с. 156].

Протилежну думку відстоює С.Г. Лозинський. Автор у дослідженні “История папства” навів вагомі аргументи стосовно того, що боротьба папства з світською владою була виправданою, мала свої підстави та власні перемоги [7, с. 102].

В.І. Гутенберг та І.П. Медведева зуміли побачити різнопланові причини конфлікту та пояснити їх із позиції як істориків-державників, так і вчених-клерикалів. Деталі чисельних конфліктів між світською і духовною владою вищезазначені автори яскраво показали у праці “Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе” [8, с. 165].

Цей конфлікт відігравав настільки значну роль у політичному житті середньовічної Європи, що не міг не потрапити на сторінки вузівських підручників. Прикладом є книга С.Д. Сказкіна. У цьому підручнику показано найяскравіші сторони конфлікту Святого престолу із правителями Західної Європи [9, с. 248].

Конфлікт пап і королів описується також авторами сучасних підручників – Е.А. Космінського, О.О. Крижанівського, О. Карліної, які відобразили його досить точно та систематично. Вони зайняли позицію світської влади, хоча і папство у їх дослідженнях пошановане як реальна духовна та політична сила Середньовіччя. Автори також прагнули подати цей конфлікт, як події, що мають запам'ятатися, тому урізноманітнили його опис детальними фактами, яскравими висловами учасників, про які часто не згадували автори попередніх досліджень. При цьому з огляду на те, що їх праці є все ж підручниками, подали узагальнення та відзначили політичні наслідки конфліктів для кожної з країн [3, с. 214].

Серед інших підручників можна відзначити і “Лекції з історії середніх віків” С.Г. Грановського, який структурував ці конфлікти по країнах і періодах, в яких вони відбувались, відзначив закономірності протікання конфлікту в кожній країні та логічні зв'язки між ними [10, с. 124].

Важливою є думка медієвіста В.В. Штокмара, який у своєму дослідженні з історії середньовічної Англії стверджує, що конфлікти англійських королів із папством були закономірним процесом становлення сильної англійської держави і безпідставних претензій папи [11, с. 89].

С.Й. Бобілева, яка займалась дослідженням історії Німеччини, також підтримала позицію істориків-державників і ґрунтовно висвітлила перебіг конфлікту в Священній Римській імперії, відносячи до причин конфлікту не тільки духовні, але й політико-територіальні [12, с. 162].

Досить детально конфлікти папства з світською владою описані в праці Г.Г. Кенігсбергера “Середньовічна Європа”. Автор пов’язує виникнення конфлікту в тій чи іншій країні з особистістю короля, імператора чи папи, які намагалися якнайміцніше утвердитися у своїх володіннях та поширити свій вплив на інших [13, с. 208].

В енциклопедичній літературі, а саме у В. Бутирлової, згаданий конфлікт подається узагальнено, автор розглядає його як претензії папства на домінуючу роль у християнській Європі та незгоду з цим світських правителів, які зміцнили та не потребували більше політичної підтримки Святого престолу [14, с. 106].

У праці В.М. Дряхлової можна знайти зовсім інші пояснення причин конфліктів, ніж їх подають історики-державники. Вона відстоює позиції Святого престолу та надає досить великого значення засадам, які заклало папство у середньовічному суспільстві. Саме з папським престолом авторка пов’язує утвердження правових норм у тогочасному суспільстві, тому саме він на її думку сприяв прогресу суспільства. [15, с. 121].

В. Гончаров у праці “Претензии на папский престол в итальянской политике Максимилиана I” висловлює думку про те, що суперечки між папством та імператорами насамперед виникли через спільні кордони, імперські апетити правителів і зміцнення пап на своєму престолі. При цьому автор є прихильником законності позиції папства [16, с. 112].

Певну увагу проблемі відносин між папами і королями приділив і французький дослідник Шарль Пті Дютаї, який у своїй праці “Феодална монархія в Франції та Англії X-XIII ст.” висловився на підтримку істориків-державників. Він вважає, що конфлікти, які виникали, були намаганнями папства втримати свою владу над правителями християнських держав середньовічної Європи, де проходив процес централізації [17, с. 132].

Більш узагальнено про цей конфлікт згадується у праці О. Єгера, котрий зумів лаконічно показати основні причини, наслідки та прояви конфліктів. Велику увагу автор приділив хронології перебігу конфлікту, висвітливши суперечки в порядку їх протікання, що важливо для пошуку логічних зв’язків між діями окремих осіб [18, с. 97-98].

Досить ґрунтовно згаданий конфлікт описує Маріон Мельвіль, яка у дослідженні “Історія ордену тамплієрів” наводить чимало джерел цього періоду. Посилаючись на джерела, історик розповідає про орден тамплієрів, і в контексті цієї розповіді згадує про боротьбу французьких королів із папством, наголошує на тому, що Святий престол, так само як і орден тамплієрів, став жертвою інтриг Філіпа IV. Безпідставне знищення ордену храмовників, вважає авторка, є яскравим прикладом протистояння пап і світських правителів. Таким чином, критично ставлячись до французьких королів, Мельвіль займає позицію захисту папства і тамплієрів [19, с. 137].

Тема протистояння світської та духовної влад, також згадується й у праці Ж. Делерома “Основні події середньовіччя”. Тут автор розглядає перебіг цього конфлікту не у кожній країні окремо а в загальному в Європі, виявляючи спільні причини, що призвели до початку боротьби. Автор також порівнює між собою особистості конфліктуючих сторін та ситуацію в державах під час загострення протистояння [20, с. 132].

Р.Ю. Виппер про цей конфлікт також писав узагальнено та поділяв думку, що протистояння пап із світськими правителями було закономірним процесом зміцнення та централізації європейських держав, з чим не міг змиритися Святий престол [21, с. 98]. Такої ж думки був і С. Смірнов. У праці “Високе середньовіччя” він показав, що церква, як універсальна організація, очолювана автократичним главою – папою, якою вона була в XII столітті, в XV – поступово вичерпала себе [22, с. 104].

Таким чином, у розглянутій історичній літературі конфлікти між світською владою і папським престолом в XI-XV ст. зображується як важлива сторона політичного життя Європи, хоча й з досить різними оцінками причин і наслідків цього процесу. Вперше дуалізм церкви і держави – системи двох влад – виник у результаті падіння Західної римської імперії та згодом призвів до відкритого конфлікту. Раніше ці протиріччя, як погоджуються усі автори, не виходили на поверхню, оскільки існувала дуже велика різниця між великою силою імператорів і відносно слабким папством. Проте, відзначають дослідники, папи діяли з великою наполегливістю і, не дивлячись на численні невдачі, протягом декількох століть суттєво розширили свою владу над західним християнським суспільством.

Разом із тим, появу папських претензій потрібно оцінювати в контексті загального універсального процесу зміцнення папства та посилення його впливу на суспільство. Церква надавала королів цілу низку специфічних послуг, найбільш актуальних на міжнародному рівні. Тому, пишуть дослідники, в цьому значенні боротьба за інвеституру відображала свідому політику папства зробити духовенство більш професійним, звільняючи його від світського контролю.

Також в історичній літературі знаходимо цікаві міркування щодо значення середньовічних суперечок між церквою та державою. Вони заклали фундаментальну та життєво важливу західноєвропейську традицію, яка полягала в пошуках правового захисту суб’єктом політичної діяльності. Ця традиція вимагала, щоб політична влада спиралася не лише на прецедент чи реальну силу, але й мала раціональне виправдання.

Примітки

- ¹ Косминский Е.А. История средних веков. – М., 1963. – 429 с.
² Вайништейн О.Л. Историография средних веков. – М., 1940. – 460 с.
³ Суворцева М.Э. Беседы о книгах по истории средних веков. – М., 1983 – 384 с.
⁴ Мортон А. История Англии.— СПб.: Евразия, 2000. – 468 с.
⁵ Джебджула К.О. История Франции. – К., 1954. – 645 с.
⁶ Люблинская А. Д. Очерк истории Франции. – Ленинград., 1953. – 293с.
⁷ Лозинский С. Г. История папства.— М., 2000 – 364 с.
⁸ Гутенберг В.И., Медведева И.П. Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе. – Львов, 1990. – 248 с.
⁹ Сказкин С. Д. Средние века. – М., 1962. – 320 с.
¹⁰ Грановский С.Г. Лекции по истории средних веков. – М., 1986. – 436с.
¹¹ Штокмар В.В. История Англии в средние века. – Санкт - Петербург, 2000. – 389 с.
¹² Бобілева С.Й. Історія Німеччини. – Донецьк : РВВ ДНУ, 2003. – 528 с.
¹³ Кенігсбергер Г.Г. Средневековая Европа. – М., 2001. – 384 с. ¹⁴ Бутирлова В. Большая Школьная Энциклопедия. – М., 2002. – 800 с.
¹⁵ Дряглова В.М. Христианизация Западной Европы на заре средневековья. – М., 2005. – 258 с.
¹⁶ Гончаров В. Претензии на папский престол в итальянской политике Максимилиана I.— М., 2004. – 338 с.
¹⁷ Шарль Пти Дютаи. Феодальная монархия во Франции и Англии X- XIII столетий.— СПб: Евразия, 2000. – 390 с.
¹⁸ Егер О. Всемирная история. – СПб.: Евразия, 1997. – 824 с.
¹⁹ Марион Мельвиль. История ордена тампилеров. – СПб. : Евразия, 2002. – 416 с.
²⁰ Делером Ж. Основные события средневековья. – М., 2004. – 460 с.
²¹ Випер Ю. История средних веков. – СПб.: Евразия, 2000. – 381 с.
²² Смирнов С. Высокое средневековье // Знание - сила. – 1987. №7, С.284-289 с.

Ірина БЕЗГУБЕНКО
(м. Київ)

Містика в джерелах Середньовіччя

У статті розглядається та аналізується комплекс середньовічних джерел, що стосуються проблем містицизму, зокрема еволюції поглядів на потойбічний світ, смерть і пекло, ангелів, демонів, метаморфози образу диявола тощо.

Iryna BEZGUBENKO (Kyiv). Mysticism in the sources of the Dark Ages.

The complex of medieval sources which touch as the problems of mysticism, in particular evolutions of opinions about the postexistence, death and hell, angels, demons, metamorphoses of appearance of devil and others like that is scrutinized and analysed in the article.

Для середньовічного суспільства містика була невід'ємною частиною, вона виконувала надважливу місію – пояснювала комплекс незрозумілих речей, що все частіше з'являлися в житті людини, порушуючи існуючу стереотипну систему мислення. Поодинокі паростки наукового аналізу світу, що ознаменували раннє середньовіччя визначили і його подальшу історію, а саме постійне жорстке протистояння не просто поглядів, а світів.

Крім того, зміни в суспільстві були невід'ємно пов'язані з реформуванням теологічного бачення. У той час як Мейстер Екхарта, Гуго Сен-Вікторський та інші ознаменували початок розвитку так званої духовної містики, все більшого поширення набувають інші містичні вчення діаметрально протилежного характеру. Демонічні істоти та їх прихильники заповнили свідомість людини.

Такі апологети церкви як Фома Аквінський, Ансельм Кентерберійський та Гонорій Августодунський пишуть твори присвячені боротьбі зі злом. У них диявол із живої фігури спокусника все більше перетворюється в алегорію зла як такого. Укорінюється віра в фізичну реальність подібних істот та їх дій, чому не мало сприяють самі теологи. Саме вони перетворили Сатану з мисливця за душами слабких у могутнє і непереможне втілення зла з безмежним демонічним військом і почали боротьбу з ним. Так в XI ст. склалися достатні умови для формування культу диявола. Відбувається рішучий перелом в розвитку європейської релігійної культури, пік якої припадає на XIVст., що ознаменувалося тотальним поширенням демонології та

відьомства. Складні соціальні умови життя, повальні епідемії та терор штовхали все більшу кількість людей в обійми сил зла. Хоча перші відьми були спалені ще в XI ст., та саме в XIV ст. це полювання досягає апогею. Була розроблена ціла система діяльності. Лише в роботах Ж. Бодена “Про демономанію відьом” і Я. Спренгера та Г. Кремера “Молот відьми” було чітко сформульовано всі етапи слідства та покарання, а також зроблені детальні рекомендації по визначенню невірних.

Але процес поширення інтересу до містичних знань було вже не зупинити. Саме з XIV-XVI ст. відбувається стрімке поширення посібників з окультних наук, так званих “тримуарів”, де чітко описуються ритуали чорної та білої магії, а головне, робиться повна характеристика всього пекельного племені. Водночас з’являється низка праць, у яких з наукової точки зору автори намагаються структурувати хаотичні дані про містичних істот. Як результат діяльності представників цих двох напрямків містичного знання – вже в XIV ст. існує визначений розподіл як демонів так і ангелів. Всі вони чітко структуровані, кожному визначено власну сферу діяльності, детально прописано ритуал зв’язку з ним. Залишилося лише обрати колір! До речі, магичний обряд виклику будь-якого ангела не заборонявся церквою, а функції які він міг виконати мало чим відрізнялися від можливостей демонічних істот, за виключенням звичайно відвертого злого наміру. І що характерно, у більшості таких посібників Боже плем’я так чи інакше невід’ємно пов’язане з демонічними істотами (Заповіт Соломона, Гоетія).

Метою нашого дослідження є аналіз джерел із проблеми історії розвитку містичної свідомості в добу Середньовіччя, як основних інформаційних каналів про особливості не лише морально-етичної, але й соціальної сторони життя середньовічного суспільства. Через свою специфічність даний матеріал є малодослідженим. Відтак, авторка намагалася максимально зосередити увагу на вивченні літератури з даної тематики. Ці твори є по-суті втіленням містичної свідомості людини свого часу. Через активний, всебічний інтерес до даної теми можна виділити низку спроб класифікувати потойбічні створіння, систематизувати їх за різними ознаками. Першою спробою даного періоду була класифікація містичних істот на основі їх приналежності до місць існування, запропонована в XI ст. М. Пселом. Такий підхід ґрунтується на твердженні, що не всі демони абсолютно злі, а відтак не повинні жити в пеклі. Тому він виокремлює вогняних, повітряних, земних, водяних, підземних демонів. Заняття того чи іншого демона є основою класифікації запропонованої в XV ст. Альфонсом де Спіною у праці “Фортеця віри”. Тут автор визначає 10 класів демонів за ступенем їх могутності.

Пізніші спроби класифікації виглядають більш системними, як правило базуються на певному ієрархічному статусі істот, їх значущості. До таких можна віднести класифікацію за числом смертних гріхів, розроблену П. Бінсфельдом у 1589 р. Автор закріплює за кожним гріхом власного демона-спостерігача: Люцифер – гордість; Маммон – жадоба; Асмодей – розпуса; Сатана – гнів; Вельзевул – об’їдання; Левіафан – заздрість; Бельфегор – лінь. Також існує й сучасна, розроблена Стефані Коннолі, класифікація демонічних істот за сферами впливу.

Названі вище автори намагаються визначити і ієрархію демонів. У першій частині “Істинного Тримуару” імператором названо Люцифера, його нижчі “підлегли” мешкають в Європі і Азії, Беелзубут (Вельзевул) живе і керує в Африці та Астарот, що живе в Америці. Подібний розподіл знаходимо і в “Червоному драконі”, де Бельзевулу надано титул князя, а Астароту – великого герцога. У них у підданстві знаходяться “шість верховних духів”, нижчих за рангом, які відповідно керують ще нижчими.

Натомість у “Червоній книзі Аппіна”, автором якої за легендою вважається сам Влад Тепеш, зазначається, що “...серед вищих демонів і духів зла, немає того, хто б був вищим за всіма якостями, тому вони всі володарі і головного серед них немає. Просто бувають якості, що в одного переважають, або відсутні у інших, на цьому принципі будуватиметься розподіл сил зла, яке носить назву Залізна башта або просто Башта” [5, с. 8].

В “Гоетії” названо 72 духи, що поділені за ієрархією – королі, герцоги, принци і прелати, маркізи, губернатори, графи, лицарі. А в “Теургії Гоетії” мова йде про чотирьох імператорів сторін світу – Карнесіела, Каспіела, Аменадіела та Деморіела.

Як вже згадувалося, кожен із духів має свої здібності і зовнішній вигляд. Для прикладу згадаємо кількох: Клепот допоможе вам пізнати всі види танців, а Фрутімер може влаштувати будь-яке свято. Щодо вигляду, наприклад Атторакс в “Гоетії” описаний як ангел із головою чорного нічного ворона (сови), що їде на чорному вовку з піднятим мечем. “...образ демонів не постійний так як вони створюють себе з таємної матерії, яка є суть всіх матерій, тому вони позичають тіло, яке їх влаштує” [7, с. 57]. Слід також зазначити, що демони існують не лише чоловічої статі. Найвідоміша демоніця – Ліліт (дружина Самаеля в “Червоній книзі Аппіна”), а також в “Заповіті Соломона” серед інших згадується сім демоніць миловидної зовнішності – “...тридцять три елементи космічного володаря темряви” [3, с. 9].

І. Вейером та Р. Бертоном було створено ієрархічну класифікацію демонів відповідно до поділу ангелів на дев’ять орденів. Кожен орден очолює князь відповідальний за цю сферу. К. Агріппа в третій частині своєї “Окультної філософії” визначає, що “...злі духи бродять вверх-вниз в їх інтегральному світі, розгнівані на всіх, тому їх називають дияволами” [1, с. 36].

У “Заповіті Соломона” кожен демон називає ангела, що має над ним владу. У свою чергу носії світла теж розподілені за певною приналежністю. Зокрема в уже згадуваній нами третій частині книги Корнелія Агріппи “Окультна філософія”, говориться про три підрозділи ангелів – наднебесні, мирові та виконавці, кожен з яких

поділяється на три ієрархії, цих частин всього дев'ять. Також додають ще один особливий чин – Анімастік (помічники Бога). Мирові ангели поділяються в залежності від місця, сфери та часу їх діяльності. Хоч вони й жорстко не обмежені ні місцем, ні тілом, котрим їм призначено керувати, але все ж більш схильні до цих місць. Тому є сатири, сімейні духи, Ельфи, Німфи, Наяди, Дриади, Домові і т.д. Деякі з них, близькі до людей, можуть взаємодіяти, а деякі навіть є тілесними та смертними.

Щодо кількості добрих духів. Наприклад, П. Ломбардський вважає, що чисельність ангелів переважає чисельність людей. І їм протистоїть величезна кількість нечистих духів. Їх так само багато в нижньому світі як чистих – у верхньому.

У XIV-XV ст. увага демонологів переключалася з самого диявола на його прихильників, розгортається ціла кампанія з полювання на відьом і чаклунів. Головною проблемою низки трактатів даного періоду є визначення реальності комплексу відьмацьких заходів, а також участь у цьому самого диявола. Хоча фігура володаря пекла і відійшла на другий план, але жодна з робіт даної тематики, включаючи офіційні судові документи, не обходилася без демонічної присутності. Це в свою чергу сприяло формуванню ще більш реального, всюдисущого і зловісного образу Сатани.

Перший судовий процес, що завершився винесенням смертного вироку, відбувся в 1022 р. в Орлеані. У XII ст. страти відьом стали відбуватися частіше, але характеру масового явища набули після 1300 р. В Ірландії в 1324 р. було страчено Алісу Кітелер. У Франції перше публічне катування застосоване в 1335 р. до Анне-Марії де Жоржель.

Одним із перших прикладів світського указу проти чаклунства був указ Роджера II, короля Сицилії. У ньому зазначалося, що створення приворотного зілля, незалежно від того подіяло воно чи ні, вважається злочином. У 1181 р. дож Венеції Орло Маліпері також ухвалив низку законів проти чаклунства. Перша папська булла, присвячена даній проблемі, була опублікована Олександром IV 13 грудня 1258 р. Вже в XIII ст. Північну Європу захопила манія полювання на відьом, а ось у Південній Європі до початку XV ст. ставлення до чаклунства було більш терпимим. Щодо самого терміну “інквізиція”, то звичне для нас значення він почав набувати лише в XIII ст.

“Відьма – це та, що знаючи закони Божі, увійшла в контакт з дияволом з метою досягнення своєї мети” [11, с. 13]. Таким було перше офіційне визначення відьом запропоноване одним із найвідоміших ідеологів боротьби з чаклунством – юристом Жаном Боденом в його “Демонології”.

У XVI ст. Вільям Уест пише про відьму: “Чаклунка чи відьма – це жінка, що піддалася обіцянкам демона і втягнена обманним шляхом в зв'язок з ним. Вона вважає, що може чинити злодіяння, сіяти прокляття, стрясати повітря громом і блискавкою, викликати град і бурі, переносити дерева і трави з одного місця на інше, і разом зі своїм помічником, який часто з'являвся в образі козла, свині, бика і т.д., переміщуватися з допомогою кочерги, вил або інших подібних предметів на далеку гору і там всю ніч бенкетувати” [9, с. 46].

Зрозуміло, що відьми теж були класифіковані за здібностями та ступенем шкоди, яку можуть заподіяти людям. Так, Бінсфельд у 1589 р. наводить назви різних видів чаклунських створінь. Найповнішим джерелом інформації про полювання на відьом є праця Я. Шпренгера та Г. Крамера “Молот відьми”. Автори виділяють три роди відьом: “...ті що лише шкодять, лише лікують або ті, що об'єднують всі здібності...” [12, с. 296]. У 1646 р. Джон Гоул зізнався перед судом, що існує вісім класів відьом.

Під впливом своєрідної демонологізації суспільства на фоні відьмацьких судових процесів відбувається еволюція уявлень і про інших представників містичного світу. Диявол невпинно набуває образу кривавого тирана. На думку Лютера лише любов обмежує диявола на землі.

Розквіт містико-езотеричних учень призвів до кардинального повороту в демонології взагалі. Найпомітніше це в трактаті Парацельса “Про німф, сільфаг, пігмех і саламандрах”, де автор рішуче відштовхує традиційне християнське бачення подібних істот як демонів. Насправді вони дикі істоти і відрізняються від людей лише відсутністю душі, а саме прагнення отримати останню приваблює їх до людей. Проте, в них легко може увійти диявол – тоді вони стають небезпечними.

Але поступово в кін. XVI-XVII ст. знову повертається уявлення про диявола, як “творця ілюзій”. Найширше це було висвітлено в трактаті Еразма Франциска, де він називає диявола “мавпою Бога”. Та цього разу подібні погляди набувають медично-психологічного характеру. Вважається, що саме створені демонами ілюзії негативно впливають на психічне здоров'я людей. Такий стан речей зводив нанівець всю систему теологічних поглядів. У такому випадку відьми є лише постраждали. Вирішальне значення в даному питанні мала дискусія між Боденом – котрий підтримував тезу про реальність діянь демонів і відьом, та Вейером, який вперше в демонології посів у питанні щодо відьомства медичну точку зору (хоча вона теж ґрунтувалася на теологічних уявленнях про диявола). Вейер у “Псевдоієрархії демонів” класифікує магів, які добровільно віддалися дияволу, а тому несуть за це повну відповідальність, і “несчасних жінок (відьом), слабкістю яких він скористався і заморочив їм голову, і тому покарання для них має бути пропорційне шкоді, яку вони спромоглися вчинити” [9, с. 236]. А ось Боден пропагував позицію, що втілила ренесансну ідею про матеріальну могутність диявола. Фактично він наділив диявола “божественною привілецією творіння”.

Із становленням наукової думки образ владики пекла паралельно терпить певні метаморфози. Диявол стає не просто неземною істотою, а фактором, закладеним у самій структурі світу. І всі негативні дії демонів пояснюються тим, що вони включені в систему Космосу, як негативні фактори відносно людини. Одночасно

диявол набуває певної людяності, на перше місце виходять спільні для людини та демонів риси. Боден у книзі “Про де мономанію відьом” порівнює відносини демонів, які змушені нищити один одного, з поведінкою людей.

Усе частіше автори роблять спроби певним чином поєднати людину і диявола, він стає частиною не просто світобудови, а душі самої людини. Томас Лодж у своєму трактаті “Убогість розуму та безумство світу: відкриття втіленого диявола цього століття” (1596 р.), приходять до висновку, що найбільш підходяще втілення диявола – кожна людина. Все частіше в літературі доходять висновку, що диявол безтілесний, а договір із ним це лише вигадки.

Паралельно зі зміною уявлень про диявола змінювалося й уявлення про пекло. Саме потойбіччя, а особливо його розташування покликали до життя безліч діаметрально протилежних теорій. Головні образи, що визначали уявлення про пекло в середньовіччі це піч, паща та кухня. Всі вони визначені традиційним мотивом пожирання душ. У середньовіччі образ пекла асоціювався з мідним ідолом язичників (Молохом), що вимагав жертвоприношень. Найпоширенішими атрибутами були колесо пекла, міст правосуддя, сходинки спасіння, іноді це пов’язується з чистилищем. Ну і звичайно ж полум’я, що так чи інакше було присутнє завжди.

Щодо розміщення пекла, то тут маємо теж чимало думок – починаючи від Ісландії (Дж. Б. Рассел, Люцифер) і закінчуючи Сонцем (XVII ст. теорія Т. Суїндена). Все ж у середньовіччі переважала “теорія” підземного розташування пекла – закритий простір у центрі землі. Данте розташовував потойбіччя на півночі, а в поемі “Гіон Бордоський” (XIII ст.) пекло знаходилося на острові Moysant. Проте, якщо відштовхуватися від ідеї, що і грішники і праведники знаходяться в полі зору один одного, то можна зробити висновок, що рай і пекло розташовані десь по-сусідству.

Якщо в ранньому середньовіччі людина підкорювалася ідеї про смертність усіх, то з XIV-XV ст. починається усвідомлення себе перед обличчям смерті, відкриваючи смерть свого “Я”. Тенденція до індивідуалізації в суспільній свідомості, пов’язана з осмисленням значення особистої долі в суспільному житті. І ці зміни, звичайно, відбилися на світосприйнятті. Як уже згадувалося диявол набув людяності, а пекло в свою чергу позбулося матеріальності. Мільтон ототожнює пекло з душею самого Сатани: “...И ад внутри...От ада, как нельзя с самим собой расстаться” [8, с. 486].

Подібна точка зору відображена в трагедії К. Марло “Трагічна історія доктора Фауста”: “У ада нет ни места, ни пределов: где мы – там ад, где ад – там быть нам должно” [7, с. 23]. Але одне з найглибших зображень внутрішнього пекла передала Тереза Авільська (XVI ст.), ототожнюючи пекло з самогубством душі, всі муки пекла було не порівняти “...з агонією, котру переживала душа. Вона відчувала настільки гостру тугу, тяжкість, сум, і настільки відчайдушну і глибоку муку, що я не можу їх виразити. Якщо я скажу, що вам виривають душу, це буде слабким вираженням, тому що в цьому випадку є все ж таки хтось інший, хто позбавляє вас життя. Але тут душа сама розривала себе на шматки...” [7, с. 213]. Ще однією новою рисою, що з’являється в XVI ст. стає страх перед замкнутим простором, що й втілено в зображенні пекла. Раніше воно було безмежне, а в баченні Т. Авільської – “...я була замурована в стіні,...і стіни, жажливі самі по собі, навалилися на мене своєю вагою...” [7, с. 208]. Якщо розглядати пекло як втілення найпотемніших страхів людини, своєрідне відображення реальності і місця в ній особистості, то саме боязнь замкненого простору є близька сучасній людині.

Із цього можна зробити висновок про існування певного причинно-наслідкового зв’язку між баченням містичної сутності Всесвіту та реального повсякденного життя. Все незрозуміле, навіть сьогодні, в еру комп’ютерних технологій, концентрує на собі наш страх, такий самий як і шість століть тому. Але це не просто набір психологічних комбінацій особистості, це своєрідне задзеркалля матеріального життя. І якщо інші образи менш зрозумілі то інтерпретація замкненого простору переслідує кожного. У більшості випадків це суто індивідуальне явище, але є і одне спільне пояснення, що і являє собою спотворену уявою картину реального існування суб’єкта в його часовому проміжку.

Концентрація містичних сил в період X-XVI ст. дозволяє охопити у науковому пошуку значний спектр питань. Навіть побіжне знайомство з джерелами середньовіччя дозволяє зробити висновок про певний рівень аналізу сфери демонів. Хоч значна частина цих писань і заснована на хворій уяві авторів, але це ще не дає приводу нехтувати даною інформацією. Її спірність у сучасному світі не зменшує ваги даних творів, як джерел для відновлення історичної картини. Кожне подібне джерело, починаючи з епічних творів і теологічних трактатів, і закінчуючи посібниками з окультизму, це крок на шляху пошуків наукових пояснень. Адже те що зараз звичайна річ, ще зовсім недавно могло бути пояснене лише втручанням світлих або темних сил. Суспільство далеко не завжди встигає підготуватися до появи революційних ідей, а для окремих інститутів прогрес і взагалі шкідливий.

Примітки

¹ *Агриппа Генрих Корнелий* [Електронний ресурс]. Режим доступу до сайту: <http://www.oto.ru/cgi-bin/article.pl?articles/grimoire/4-agrippa.txt>

² *Бержье Жак* Проклятые книги / Пер. с фр. А. Васильковой. – М.: Крон-Пресс, 1998.

³ *Завещание Соломона*. [Електронний ресурс]. Режим доступу до сайту: <http://www.oto.ru/cgi-bin/article.pl?articles/grimoire/3-testament.txt>

⁴ *Кавендыш Ричард*. Чёрная магия / Пер. с англ. А. Блейз. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2000.

⁵ *Красная книга* Аппина. [Електронний ресурс]. Режим доступу до сайту: <http://www.oto.ru/cgi-bin/article.pl?articles/grimoire/4-agrippa.txt>

⁶ *Лемегетон* [Електронний ресурс]. Режим доступу до сайту: <http://www.oto.ru/cgi-bin/toc.pl?articles/grimoire/lemegeton&toc.val>

⁷ *Махов А.Е.* Категории и образы средневековой христианской демонологии. – М.: Интрада, 2006.

⁸ *Мильтон Джон.* Потерянный рай / Пер. с англ. А. Штейнберга. – СПб.: Кристалл, 1999.

⁹ *Рассел Хоуп Роббинс.* Энциклопедия колдовства и демонологии. – М., 1994.

¹⁰ *Реньяр Пол* Умственные эпидемии / Пер. с фр. Эл. Зауер. – М.: Emergency Exit, 2004.

¹¹ *Саммерс Монтегю.* История колдовства. [Електронний ресурс]. Режим доступу до сайту: <http://www.beth.ru/summers/intrhwitchcraft.htm#int>

¹² *Шпренгер Яков, Крамер Генрих.* Молот ведьм. [Електронний ресурс]. Режим доступу до сайту: http://lib.meta.ua/?book_id=3935

Сергій МИКИТЧУК
(м. Київ)

Українське козацтво в оцінці П. Куліша

Стаття присвячена аналізу поглядів видатного вітчизняного письменника, історика і громадського діяча Пантелеймона Куліша на українське козацтво. Наголошується на їх еволюційному характері.

Serhij MIKITCHUK (Kyiv). Ukrainian cossacks are in the P. Kulish estimation.

The article is dedicated to the analysis of views of the greatest domestic writer, historian and publicman Pantelejmon Kulish to Ukrainian the cossacks. It is marked on their evolutionary character.

У багатомілітній історії України важливе місце належить козацтву. Зародившись на прикордонні в другій половині XV ст., воно протягом двох століть не лише стало значною військовою силою, а й піднялося до усвідомлення та відстоювання загально національних інтересів. Ще й сьогодні досить актуальною проблемою залишаються особливості сприйняття козацької епохи істориками XIX ст., коли історія стає у повному розумінні наукою, що дозволяє критично дивитися на минуле українського народу. Ми докладніше зупинимося на поглядах на козацьку добу історика-романтика XIX ст. Пантелеймона Куліша.

До питання генези українського козацтва зверталися як вітчизняні, так і зарубіжні історики: М. Маркевич, В. Антонович, М. Костомаров, П. Куліш, С. Соловйов, Д. Яворницький, М. Грушевський, І Крип'якевич, П. Сас, В. Голобуцький, С. Леп'як, В. Гурій, В. Смолій та багато інших [1, с. 55].

Із другої половини XVIII ст. в українській культурі під впливом соціально-політичних чинників починає формуватись романтичне світосприймання. Романтизм – загальноєвропейське явище, яке в різних країнах відзначається національною своєрідністю, оскільки формується під впливом відповідних особливостей. У цьому контексті можна виокремити “народний” романтизм, що постає на українському ґрунті та в поєднанні з ідеями Відродження повертає до життя українську традицію [2, с. 1].

Власне в історії українського романтизму можна виокремити низку етапів. Серед них найбільшу увагу до себе привертає той, початок якого припадає на 40-ві рр. XIX ст. Цей етап представлений багатим творчим доробком із виразним політичним характером і пов'язується з київськими романтиками на чолі з М. Максимовичем (до них із часом прилучилися М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко) [2, с. 4]. Кожен із істориків-романтиків, творячи в ритмі духу епохи, по своєму оцінював минуле українського народу. Особливо цікавою є їхня інтерпретація однієї з найцікавіших і водночас найсуперечливіших сторінок історії України – доби козаччини.

Наукове дослідження соціальних основ українського козацтва бере початок з середини XIX ст. У розвідці В. Антоновича “Про козацькі часи в Україні” козацтво постає як результат народної колонізації степового прикордоння [8, с. 46]. За інтерпретацією автора “в Украине обеих сторон Днепра козачество развилось с XVI веком как особое сословие малороссийского народа среди прочих сословий, т.е. духовенства, шляхетства, мещанства, посольства” [9, с. 261].

Проте, чи не найцікавішими з нашої точки зору поглядами на такий феномен української історії, як козацтво відрізнявся свого часу П. Куліш. Його оцінка козацької епохи досить суперечлива. У ранні роки своєї діяльності він позитивно оцінює козацтво, пізніше ж переходить до відвертої його критики.

На думку Д. Дорошенка, П. Куліш завдячує пробудженням інтересу до української історії та етнографії М. Максимовичу [10, с. 64]. Вчений визначив початок наукової історичної праці П. Куліша 1846 роком, коли вийшла його “Повесть об украинском народе”. У перших роботах, вважає автор, історичні погляди П. Куліша перебували під впливом “Історії Русів” і народних ідеалістичних поглядів на козацтво. На думку Д. Дорошенка,

Пантелеймон Куліш пізніше відмовився від цих поглядів, але дивився на козаччину як на найблисучіший період історії України, його діячів вважав народними героями, а козаків спадкоємцями Київської Русі, оборонцями українського народу, культури, старого громадського ладу [10, с. 64]. Відтак, історичні погляди П. Куліша зазнали своєрідних метаморфоз: від традиційної романтичної апології козаччини до заперечення її творчої та конструктивної ролі в українській історії [10, с. 106].

На нашу думку, метою історизму П. Куліша було завдання, через студювання минулого, витлумачити сучасне йому політичне та соціальне буття народу. У цьому контексті можна зрозуміти співвідношення понять “традиції” та “новації” у його творчій спадщині. У розумінні П. Куліша історія постає як поєднання минулого та сучасного, як поступальна взаємодія традицій та новацій: “історія ще ніколи не відступала від законів наслідування між старовиною і новим часом” [12, с. 183].

Подібно до інших романтиків, як підкреслює О. Ясь, П. Куліш акцентував увагу на розмаїтих духовних виявах масового героя, на “пам’ятках духу народного”, які розглядалися ним як найвища цінність. Таких же поглядів він дотримувався щодо ролі козацтва в українській історії, котрому відводив роль захисника “християнства од невірних Татар і Турків” [3, с. 222]. В одній із ранніх праць П. Куліша “Перший період козаччини аж до ворогування з поляками” запорожці постають справжніми лицарями, захисниками України від ворожих посягань [13, с. 3].

В іншому його творі – драмі “Іродова морока” серед усіх персонажів найбільше уваги П. Куліш приділяє Запорожцеві, який бачить своє призначення в тому, щоб “нищити все вороже людям, все несправедливе”. Тут автор ідентифікує його з місією козацтва, з духом визвольного руху, адже Запорожець не просто бере на себе відповідальність криваво карати антидуховних “людодів”, він хоче знайти найтяжче для них покарання – примушує “...дивитися очима на людську волю” [7, с. 329].

Водночас, ми цілком підтримуємо думку Є. Нахліка про те, що у світогляді й творчості пізнього П. Куліша спостерігається відхід від романтизації та героїзації козацтва, характерного для нього та інших українських письменників 30-60-х рр. XIX ст. О. Ясь зазначає, що вже в 50-х рр. XIX ст. виявляються специфічні риси його наукового мислення, насамперед схильність до крайніх оцінок і підходів [3, с. 222]. В історичному нарисі – “Яка була доля нашого рідного краю од найдавніших часів”, уміщеному в другому виданні “Граматики”, П. Куліш уже критично дивився на козацьку минушину з демократичної перспективи, беручи до уваги інтереси суспільних низів і розуміючи, що поняття українського народу не зводиться до поняття народу козацького [6, с. 40].

Оцінка діяльності козаків у другому та третьому томах “Истории воссоединения Руси” набула негативних рис. Автор закидає козацтву відсутність конструктивних сил, байдужість до віри, прагнення розбою, розглядає його як руйнівну силу, що нищила цивілізацію [1, с. 56]. Ми вважаємо, що таку оцінку козацтва не можна назвати цілком протилежною до тієї, яку давав йому П. Куліш на більш ранніх етапах своєї творчості. Вже тоді, захоплюють козаччиною, для нього соціальним ідеалом було не козацьке минуле, а майбутнє – організація суспільства на демократичних засадах.

Є. Нахлік дотримується думки, що у своїх критичних висловлюваннях про окремих осіб і деякі події з української історії, у тому числі й про козацтво, Куліш виходив з українських національних інтересів і все-таки визнавав історично виправданими й доцільними козацькі повстання та війни проти Речі Посполитої, зокрема й Хмельниччину. Так у його тогочасній полемічній статті “Полякам об украинцах” (1862 р.) козакам, які під проводом Богдана Хмельницького піднялися на визвольну війну, дається хоча й неоднозначна, та загалом позитивна характеристика [6, с. 40].

Погляди П. Куліша в 50-х – на початку 60-х рр., хоча й були дещо своєрідними, але в цілому вкладалися у межі народницько-романтичної парадигми середини XIX ст. Можна прослідкувати загальну спрямованість еволюції його поглядів щодо соціальних функцій козацтва, які вповні спостерігаємо в студіях цього дослідника протягом 70-х – 80-х рр. XIX ст. [3, с. 223].

У середині 70-х рр. XIX ст. П. Куліш переходить до позитивістського пізнання козацької доби. Під кутом зору “правди факту” він простував, за його словами, “з узенької до ширшої світової правди”, намагаючись осмислити національну історію у світовому контексті, з погляду вселюдських духовних і культурних вартощів, у зіставленні її “із тим життем, яким жили інші товариства і нації” [14, с. 3]. Внаслідок цього, як стверджує Є. Нахлік, уже в “Епілоге” к “Черной раде”, написаному 1856 р., він засвідчив, що разом із своїми українськими колегами-істориками усвідомив і обговорив фактичну невірність частини переказів з “Истории русов” ще до того, як це публічно сказав С. Соловійов в “Очерке истории Малоросии” [6, с. 41-42].

На думку міншого дослідника – В. Андреева, вже у “Чорній Раді” П. Куліш неприхильно ставиться до запорожців як до руйнівної сили, яка часто ставала небезпечною для рідного краю, вносила заколот, руйнувала основи громадського життя [4, с. 1].

Отож, як зазначає Є. Нахлік, Січ, як самодостатнє військове утворення, на думку письменника, не сприяла формуванню української державності, становила небезпеку для громадянського суспільства, цивільних станів [6, с. 43].

П. Куліш доходить до того, що малює козаків дикими руйніниками, “ворогами сільськогосподарської та промислової кляси”, називає їх “кривавими п’яницями” й “татарськими побратимами”, а Б. Хмельницького

виставляє як страшного “змія-горинича”, що зруйнував культуру в Україні. Він бачить у козаччині лише деструктивний, руйнівний елемент, не знаходячи в ній жодного конструктивного, творчого начала [15, с. 171].

Щож до оцінки постаті Богдана Хмельницького., то якщо на ранніх етапах своєї творчості П. Куліш його величав, то в 60-70-х рр. XIX ст. ця оцінка стає протилежною. Він звинувачує “Козацького Батька” в тому, що він розплатився з Ордою за військову допомогу сотнями тисяч українських молодих, дівчат, парубків і дітей, що наслідком Хмельниччини стали розорення багаті країни, “голод и нищета в Украине”, “замена панського ига козацьким” над посполитим людом, який до того ж украй збіднів, і що “малорусский поджигатель” (Б. Хмельницький), не зміг навести лад на підвладній території – приборкати войовничу голоту, яку сам підняв на бунт проти панів [5, с. 104]. Стосовно І. Мазепи погляди П. Куліша куди “м’якші”. Вчений вважає, що за його гетьманства розвиток промисловості в Україні та добробут краю був куди вищий, ніж за теперішніх часів. Пояснення цьому він вбачав у закріпаченні народу, поневоленні України російським царизмом, її феодальній бюрократизації [6, с. 47].

Отже, погляди пізнього П. Куліша на історію козаччини, це прагнення в першу чергу висвітлити її в дусі критичності, щоб наблизити її до реальної, незаангажованої, наукової сторінки українського минулого. Якщо на ранніх етапах його творчості, козацтво постає як лицарство, захисник України, то пізній П. Куліш критично відноситься до цього соціального феномену, в його поглядах на козаччину відбуваються метаморфози від позитивного сприйняття до цілковитої критики, що цілком було зумовлено еволюцією його суспільно-політичного світогляду.

Примітки

¹ Щербак В. Українське козацтво XVI – першої половини XVII ст. в історіографії // Наукові записки. Том 41. Історичні науки. 2005.

² Стещенко А. Традиція і новація в контексті філософської думки в Україні кінця XVIII – XIX ст.

³ Ясь О. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск 4. 2004.

⁴ Андреев В.П. Куліш як історик козацтва у творчості Д. Дорошенка // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 6.

⁵ Куліш П. Отпадение Малороссии отъ Польши (1340 – 1654). – М., 1889. Т. 3

⁶ Нахлік С. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. Том 2; К., 2007.

⁷ Куліш П. твори: В 2-х томах. – Т. 2: Хроніка 1663 року; Оповідання; Драматичні твори; Статті та рецензії. – К., Дніпро, 1989.

⁸ Антонович В. Про козацькі часи в Україні, - К., 1991.

⁹ Максимович М. Ответные письма М. І. Погодину // Собрание сочинений. – К., 1880. – Т. 3.

¹⁰ Дорошенко Д. П.О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність, - К., 1918.

¹¹ Сфремов С. Без синтезу. До життєвої драми Куліша// Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1924. – Кн. 4.

¹² Куліш П. Записки о Южной Руси. – Спб., 1956, Т.1

¹³ Куліш П. Перший період козаччини аж до воронування з поляками// Правда. – Львів., 1868. – № 3.

¹⁴ Куліш П. Заздалегідне словце до другого типу // Куліш П. Досвідки. Думи і поеми. – К., 1876.

¹⁵ Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. Літературні характеристики українських письменників. – Лейпциг, 1923.

Микола БЕХ
(м. Київ)

Вплив західної дипломатії на трансформаційні процеси в Османській імперії періоду танзімату: Історіографія питання

У статті аналізується західна, російська та турецька історична література з проблеми дипломатичного впливу країн Західної Європи на трансформаційні процеси в Османській імперії періоду танзімату (1839-1877 рр.).

Mykola BEKH (Kyiv). Influence of western diplomacy is on transformation processes in the Ottoman Empire during the tanzimat period: Istoriografiya of the question

Western, Russian and Turkish historical literature on the issue of diplomatic influence of countries of Western Europe on transformation processes in the Ottoman Empire during the tanzimat period (1839-1877) is analysed in the article.

Інтерес до специфіки трансформаційних процесів є зрозумілим, з огляду на те, що Україна, як більшість держав пострадянського простору, в тій чи іншій мірі відчуває його вплив. Питання про моделі розвитку, дійсно, привертає увагу до подібних процесів у минулому.

Дослідження проблеми трансформації в контексті процесу формування різних моделей розвитку сягає своїм корінням повоєнного періоду. Теоретичні питання трансформації вперше обговорювалися 1960 р. на симпозиумі в Японії (у рамках американської дослідницької програми розвитку Японії в XIX-XX ст.) та 1962 р. на конференції у Нью-Йорку (процеси політичної трансформації Японії і Туреччини). У наступні роки в Японії, Китаї, Туреччині, Індії та інших країн Сходу з'явилась чимала кількість фахової історичної літератури з проблем трансформації [1].

Не дивлячись на значну кількість праць, присвячених трансформації східної традиційної структури суспільства у світовий контекст, ці процеси так і не отримали єдиного термінологічного визначення. У сучасній історіографії поширені три основні терміни: “європеїзація”, “вестернізація” та “модернізація”.

Звернемося до історії їх появи цієї термінології в науковій літературі. До Другої світової війни вживалося два терміни – “європеїзація” та “вестернізація”. У західній літературі під “європеїзацією” розуміють вплив європейських держав на ті чи інші регіони світу. Термін “вестернізація” означає вплив країн західної цивілізації на інші частини світ. Його виникнення пов'язане з посиленням США на міжнародній арені [2]. Становлення терміну “модернізація” пов'язане зі змінами, що відбулися після Другої світової війни, з новим співвідношенням сил у світі, з процесом деколонізації та суперечностями навколо шляхів подальшого розвитку колишніх колоніальних і залежних державах.

Подібні термінологічні розбіжності викликали необхідність пошуку єдиного визначення, яке б адекватніше відображало дійсність. Водночас існувала необхідність виробити історичне поняття, котре б враховувало не лише зовнішній вплив, але й внутрішню динаміку суспільства. Свою роль відіграло й намагання знайти нейтральний термін, поняття, яке б не протиставляло західне суспільство державам Сходу і не було апріорі європоцентричним [3]. Відтак, у 60-х рр. XX ст. з'явився термін – “модернізація”.

У своєму вузькому значенні термін “модернізація” вживається стосовно західноєвропейського суспільства XVIII-XIX ст. Модернізація якого-небудь явища, в технічному змісті терміну – це доведення цього явища до “сучасного” рівня, до рівня, який вважається еталоном у даний історичний період [1]. Оскільки поняття “сучасний рівень” і “відсталість” є відносними, той в конкретно-історичному плані стосовно певної епохи було б доцільніше застосовувати терміни – “європеїзація” та “вестернізація”.

Що стосується досвіду Османської імперії, його значення перш за все визначається тим фактором, що, вступивши в безпосередній контакт із Європою і потрапивши під її вплив, імперія опинилася серед передових держав Сходу, що розпочинають модернізацію власного суспільного, економічного і політичного укладу. Цей процес протікав у доволі широких хронологічних рамках, а також складався з кількох періодів. Чи не найяскравішим із них був період реформ танзімату (1839-1877 рр.)

На наш погляд термін “європеїзація” найбільш адекватно відображає трансформацію суспільної структури Османської імперії періоду реформ танзімату, а також містить їх вичерпну характеристику. Тому що саме Західна Європа була прикладом для проведення реформ в Османській імперії. Цей термін краще розкриває причини проведення реформ 1839-1877 рр., а особливо вплив на них провідних європейських країн – Великобританії та Франції. Дане твердження, однак, не означає заперечення того факту, що розвиток Османської імперії мав власну логіку. Саме цей внутрішній розвиток, а особливо криза, яка ставала все більш очевидною з XVIII ст. і досягла свого апогею на початку XIX ст., створив сприятливий ґрунт для зовнішніх впливів. Зрозуміло, що жоден термін не в змозі всебічно охопити цей історичний процес. Водночас, термін “європеїзація” виглядає більш комплексним, а відтак містить ширшу характеристику розвитку Османської імперії в середині XIX ст.

Розуміння перетворень в Османській імперії як процесу комплексно зумовленого внутрішнім розвитком і зовнішніми чинниками, є властивим для західної історіографії. Її умовно можна поділити на довоєнну та повоєнну [3].

Для істориків першого періоду характерним було вивчення трансформаційних процесів у руслі загальної історії Османської імперії, особливо “Східного питання”. Більшість праць франкомовні. У контексті впливу західної дипломатії на рух за реформи в Османській імперії ці праці цікаві, тим що вони виступають важливим джерелом вивчення суспільної думки провідних європейських країн, а також офіційної позиції західної преси стосовно руху за реформи в Османській імперії.

Першість впливу на трансформаційні процеси в Туреччині Англії та Франції відстоювали у своїх працях представники англійської консервативної школи історіографії. Яскравим прикладом такого підходу є праця Ламе-Пооле “Туреччина” [4]. Ця книга поклала початок дослідженню проблеми. Зокрема йшлося про дипломатичні кроки впливу тодішнє керівництво Османської імперії, англійського посла у Стамбулі Стретдфорда Канінга.

Щодо повоєнної західної історіографії, то вона переважно англійська [2]. На перший план у працях західних вчених, цього періоду, виходить питання впливу їхніх держав (передусім Англії) на реформи танзімату. Історики Англії та США взяли на озброєння тезу Г. Темперлі про “спільність інтересів” [5]. За їхньою версією –

Англія та Франція активно захищали в Османській імперії власні інтереси, які в той момент співпадали з інтересами самої Туреччини. Цю тезу підтримують Ч. Вебстер, Дж. Бартлет, Лорд Кінросс та ін. західні дослідники.

Вперше з'являються праці про вплив західної дипломатії на проведення реформ. У роботах Ф. Бейлі "Британська політика і реформистський рух в Туреччині" [6], А. Куннінгама "Страфорт Канінг і танзімат", Ф. Родки "Лорд Пальмерстон и оздоровлення Туреччини". Серйозним недоліком цих праць є хронологічна обмеженість – вони охоплюють не всю добу танзімату, а лише її перший період. Інший недолік згаданих досліджень – апологетика британського колоніалізму, ідеалізація політики Англії в Османській імперії. В основу праць покладено концепцію, протиставлення "миролюбної" політики Англії на Близькому Сході "агресивній" політиці Росії [5]. Автори відстоюють ідею повного невтручання Англії у справи Османської імперії до 1833 р., і поступову зміну цього положення у зв'язку з агресивністю царського уряду. Послідовний захист інтересів Туреччини Англією допомагає Османській імперії подолати кризу та сприяє її буржуазному оновленню. Проте, не дивлячись на недоліки цих праць, вони є першим кроком у вивченні проблеми впливу західної дипломатії на реформи в Туреччині в контексті Східного питання.

Проблема західного впливу та його наслідків із самого початку викликають гостру дискусію в турецькій історіографії. Зазвичай виділяють два періоди активізації дослідження цього питання турецькими вченими – Першу світову війну та 60-ті рр. XX ст. [2] Розпад Османської імперії та становлення республіканської Туреччини зумовили появу нового погляду на проблеми держави. Активний і все більше зростаючий інтерес до проблем історії Османської імперії пояснюється актуальністю останніх, адже Туреччина успадкувала багато з них.

Трансформаційні процеси отримали серйозний аналіз у працях низки турецьких авторів, і особливо – Е. Карала [8]. Основною працею, спеціально присвяченою цьому процесу є монографія Т. Тунайя. Останній розуміє "вестернізацію", як комплекс захисних заходів, спрямованих на збереження імперії в результаті тиску з боку західних держав [9]. На думку автора, західні держави своєю агресивною політикою спонукали Османську імперію до реформ, проте не допомагали їх втіленню в життя. Процес "вестернізації" у книзі Т. Тунайя, охоплює великий період історії Османської імперії XVIII – початку XX ст. Можливо для деяких етапів цього періоду це визначення є правильним, але до танзімату, який автор в своїй періодизації навіть не виділив, воно явно не підходить.

60-ті рр. XX ст. виявилися другим важливим етапом у турецькій історіографії нашого питання. Тоді з'являються праці турецьких авторів, написані на основі західних, передусім американських, архівів – Н. Беркеса, Ш. Мардина, К. Карпата. За своїми поглядами вони є дуже близькими до західної історіографії, що дозволяє виділити ці дослідження в особливу групу [3]. Основною причиною трансформації Османської імперії їх автори вважають, перш за все, внутрішній розвиток країни. Н. Беркес твердить, що до кінця XVIII ст. традиційна структура суспільства Османської імперії розпалася. У цілому автор сприймає Османську імперію як приклад традиційних структур і інститутів, котрі випробували на собі вплив сучасних цивілізацій. Він вважає що трансформація Туреччини – це трансформація суспільства, вимушеного змінюватися під тиском сучасної цивілізації. На думку автора зовнішнім чинником, що сприяв трансформації Османської імперії була Росія: "...сучасна Росія, ... була силою, що повернула Туреччину до Заходу". При цьому підкреслюється що, "виклик" Росії примусив західні держави розширити допомогу з модернізації турецької армії [10]. Таким чином, вирішальну роль в процесі європеїзації, на думку автора, відіграли суперечності великих європейських держав навколо "Східного питання". Водночас, окремі історики роблять ставку на внутрішній розвиток країни. На їх думку зовнішній вплив не відіграв великої ролі у процесі модернізації Туреччини в XIX ст. [2]

Турецькі дослідники 70-80 рр. XX ст., досить скептично ставляться до впливу західної дипломатії на реформи в Османській імперії, вважаючи його негативним, руйнівним явищем. Рух за реформи у XIX ст. і його результати – Гюльханейський-хатт 1839 р., Хатт-і гумаюм 1856 р., Конституція 1878 р., розглядаються як фактори, що відкрили шлях західноєвропейському імперіалізму та перетворили й Османську імперію на фактичну колонію Заходу [3].

У сучасній турецькій історіографії немає єдиної точки зору на роль і місце зовнішньополітичного чинника в проведенні реформ танзімату. Основними причинами реформ середини XIX ст. турецькі історики вважають внутрішній розвиток країни. На їхню думку танзімат є логічним продовженням реформ Махмуда II, хоча з іншої сторони реформи танзімату, були проголошені для завоювання суспільної думки Англії та Франції. Втручання іноземних держав у процес реформування розглядається як негативний і руйнівний процес. Водночас, підкреслюється важлива роль іноземних спеціалістів (англійців і французів) у проведенні реформ [11].

Проблема впливу західної дипломатії на реформи танзімату, знайшла своє висвітлення також у працях радянських і сучасних російських вчених. А.Д. Новичев у статті "Гюльханейський хатт-і шериф 1839 р. і його зовнішньополітичний аспект" [12] розглядає ставлення провідних європейських держав до Гюльханейського акту. Автор підкреслює, що лише Англія і Франція позитивно відгукнулися на проголошення акту. Він підтримує думку, що акт був проголошений для завоювання симпатії й довіри з боку Англії та Франції. У праці йдеться про втручання західних держав у проведення реформ, але з метою встановлення контролю над Османською імперією.

Інші радянські автори також підтримують цю думку. Наприклад, І.Л. Фадеева пише: "Г. Пальмерстон надеялся, что реформы в Османской империи сделают ее более способной сопротивляться ее врагам" [13]. І.А. Дуліна вважає, що торговий договір між Англією і Османською імперією 1838 р. був попередником танзімату [14].

У праці М.Н. Тодорової "Англія, Росія і танзімат. Друга чверть XIX ст.", присвяченій зовнішньому чиннику реформ в Османській імперії [3], йшлося про те, що реформи другої чверті XIX ст. були логічним продовженням політики Селіма III і Махмуда II. З іншого боку вони були ініційовані Англією, яка зробила ставку на Османську імперію в збалансуванні сил у Європі, а також виходячи з захисту інтересів своєї колоніальної імперії. Велику роль тут відіграли й економічні інтереси Англії. На думку авторки, саме тому лорд Пальмерстон і підтримував лише реформування турецької армії та флоту.

Отже питання впливу західної дипломатії, на процеси трансформації суспільства Османської імперії періоду танзімату, є досить дискусійним щодо причин, проявів і наслідків цього впливу. У цій дискусії крапку остаточно так і не поставлено.

Примітки

- ¹ Березин Л.А. Критика методологии американской буржуазной историографии Китая. – Л., 1964. – С. 92-94.
- ² Тодорова М.Н. Европеизация Османской империи (постановка проблемы и ее освещение в современной западной и турецкой историографиях) // Народы Азии Африки. – 1977. – № 2. – С. 204-212.
- ³ Тодорова М.Н. Англия, Россия и танзимат вторая четверть XIX века. – М., 1983. – С. 5-17.
- ⁴ Lane-Poole St. Turkey. – London, 1888.
- ⁵ Георгиев В.А. Англо-американская буржуазная историография Восточного вопроса // Вопросы истории. – 1968. – № 3. – С. 178.
- ⁶ Bailey F.E. British Policy and the Turkish Reform Movement, Harvard Historical Studies. – Cambridge, 1942.
- ⁷ Георгиев В.А. Англо-американская буржуазная историография Восточного вопроса // Вопросы истории. – 1968. – № 3. – С. 173.
- ⁸ Желтяков А.Д. К вопросу о вестернизации Турции // Историография и источниковедение стран Азии и Африки. Вып. II. – Л., 1968. – С. 129.
- ⁹ Тунай Т. Движение вестернизации в политической жизни Турции. – Стамбул, 1960.
- ¹⁰ Berkes H. The Development of Secularism in Turkey. – Montreal, 1964. – С. 24.
- ¹¹ История османского государства общества и цивилизации / Под. ред. Э. Ихсаноглу. – М., 2006. – С. 73-74.
- ¹² Новичев А.Д. Гюльханейский хатт-и шериф 1839 г. и его внешнеполитический аспект // Тюркологический сборник – 1976. – М., 1978. – С. 382-395.
- ¹³ Фадеева И.Л. Английская экспансия в Турции после Крымской войны в 50-60-е годы XIX в." // Тюркологический сборник – 1976. – М., 1978. – С. 163-177.
- ¹⁴ Дулина Н.А. Англо-турецкий договор 1838 г. и его влияние на экономическое развития Османской империи // Народы Азии Африки. – 1976. – № 3. – С. 69-80.

Марина КЕДА
(м. Чернігів)

Актуальні проблеми історії нового часу у науковій спадщині М.Н. Петрова

У статті розглядається концепція історії нового часу харківського професора Михайла Назаровича Петрова (1826-1887) у контексті загального розвитку історичної науки в Російській імперії другої половини XIX ст. Основну увагу приділено його поглядам на історію Французької революції та запровадженню цієї теми в практику університетського викладання.

Maryna KEDA (Tchernihiv). Urgent problems of New Time history are in the M.N. Petrov's scientific inheritance.

Concept of New Time history of the Kharkiv professor Mykhajlo Nazarovich Petrov (1826-1887) is examined in the context of general development of historical science in the Russian Empire during the second half of the XIX century is studied in the article.

Basic attention is spared his views about the French revolution's history and introduction of this theme in practice of the university teaching.

Загальні відомості про життя та науковий доробок Михайла Назаровича Петрова містяться в роботах В. Бузескула, А. Деревницького [1], у працях істориків радянського часу Є. Гутнкової, Б. Могильницького, М. Сміріна, Б. Вебера, В. Шиловцевої [2, с. 27]. У пострадянський період інтерес до особистості та творчості

вченого поживався. У кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилися розвідки Ю. Голубкіна, О. Могилки, А. Мітряєва, С. Лімана [3], а також дисертаційні дослідження М. Кеди та Н. Остапова [4]. Водночас в історичній науці відсутні спеціальні студії, присвячені поглядам М. Петрова на історію нового часу. Відтак, мета даної статті – висвітлити ставлення вченого до актуальних проблем історії нового часу, зокрема, його погляди на історію Французької революції. Дане питання розглядається в контексті дослідження новістики в українських землях Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст.

До 60-х рр. ХІХ ст. студії в галузі всесвітньої історії в Російській імперії стосувались в основному історії стародавнього світу та середніх віків. Тогочасні університетські курси з історії нового часу являли собою переклади іноземних підручників й охоплювали події лише до другої половини ХVІІІ ст., “не ризикуючи” висвітлювати суворо заборонену епоху Французької революції. Проте, починаючи з 60-х рр. ХІХ ст. для вивчення нової історії складаються більш сприятливі обставини: швидкий розвиток друку, послаблення цензурних вимог, розширення ступеня духовної свободи. Крім того, цьому періоду історії особливу актуальність надавала боротьба за певний шлях подальшого розвитку імперії, яка розгорнулася у 50-х – 60-х рр.

В історичній літературі М. Петрова визначають передусім як спеціаліста з історії нового часу. Б. Вебер справедливо зазначав, що першим дослідником цього періоду історії в Росії з лав університетської професури слід назвати не стільки В. Гер'є, як це зазвичай прийнято в історіографії [5, с. 393], скільки М. Петрова. Адже саме він першим почав систематично й професійно викладати “нову історію” у Харківському університеті, випередивши, таким чином, В. Бауера, з ім'ям якого пов'язували початок планомірного й регулярного вивчення та викладання історії нового часу в Петербурзькому університеті [5, с. 400]. Така оцінка є абсолютно справедливою. М. Петров і сам визнавав, що його рівень знайомства з історичною літературою визначив зацікавленість саме новим і новітнім періодом історії – особливо історії Франції, Німеччини та Англії [6, с. 13].

М. Петров є автором цілісної концепції всесвітньої історії, яка охоплює всі етапи та ключові моменти розвитку людської цивілізації в різних вимірах і взаємозв'язках: економічному, політичному, релігійному, соціальному, культурному. Він вважав, що мета історії як науки полягає у вихованні суспільства та зазначав, що досягти цієї мети можливо лише за умови “єдності принципів і поглядів, проведених через усі епохи історичного розвитку” [7, с. 6]. Зasadничими принципами його концепції були: єдність, органічність всесвітньо-історичного процесу, його закономірний поступальний прогресивний характер. При цьому виклад подій подавався з “національної” російської точки зору. Його концепції всесвітньо-історичного процесу була притаманна увага до історії культури, повсякденного побуту, психології видатних історичних осіб. Її органічною складовою стали історія слов'янських народів, історія США [8, арк. 11-14; 9, арк. 11-12], а також історія країн Сходу (зокрема Китаю та Індії) [10, арк. 6; 11, с. 169-173]. Це вигідно вирізняло його доробок з-поміж інших тогочасних університетських курсів. Ключові історичні події він висвітлював у дусі лібералізму, що зумовило актуальність його концепції на довгий час: навіть у ХХ ст. історики спирались на результати його напрацювань.

Зі спадщини М. Петрова історії нового часу цілком присвячено третій та четвертий томи “Лекцій з всесвітньої історії” [13; 12], докторську дисертацію “Новітня національна історіографія в Німеччині, Англії та Франції” [14] та низку біографічних нарисів [15], в яких особливо рельєфно проявилось ставлення харківського вченого до переломних моментів історичного розвитку взагалі та до революційних рухів зокрема. Цінна інформація міститься також у неопублікованих роботах – підготовчих матеріалах та програмах до лекційних курсів, записках до міністерських програм, нотатках щодо окремих подій та явищ нового часу [8; 9; 10; 16; 18].

При розгляді подій цього періоду М. Петров, в основному, спирався на спеціальні конкретно-історичні дослідження провідних російських та європейських істориків, зі спадщиною яких він мав можливість детально ознайомитися під час наукового відрядження до Європи. Однак поза його увагою не залишилися також історичні джерела: він докладно вивчав збірники документів, які в другій половині ХІХ ст. досить активно публікувалися в Німеччині, Англії та Франції.

М. Петров повсякчас підкреслював надзвичайну актуальність європейської історії нового часу. Стосовно навчальних планів викладання історії, затверджених Міністерством народної освіти у 1877 році, у яких перевага надавалася вивченню стародавньої історії перед новою та новітньою, історик зазначав, що нова історія більше пов'язана з сучасністю, ніж антична, тому й вивчати її слід повніше та глибше [40, арк. 4]. Європейська історія стала складовою тогочасної системи освіти й виховання, послужила своєрідним “містком” від стародавньої освіченості. Він не поділяв думку своїх сучасників стосовно того, що Росія і без впливу Заходу стала спадкоємицею стародавніх традицій, які отримала через Візантію. На його думку, саме Заходу Росія завдячує “пробудженням до нового життя” і відкидати вплив західних ідей неможливо, оскільки ці ідеї, як сприятливі так і небезпечні проникають в усі “шпаринки нашого існування” [10, арк. 11 зв.].

В оригінальній періодизації історичного процесу М. Петрова (всесвітня історія у нього поділена на стародавню, яка вивчає народи й держави, що скінчили своє існування, та нову) нова історія складається з періоду середніх віків, “які представляють перехід від давнього світу до нинішнього часу”, та історії чотирьох останніх, тобто найближчих до нас століть (ХVІ, ХVІІ, ХVІІІ і ХІХ), “упродовж яких остаточно склалось наше сучасне життя”. До цього останнього етапу, тобто нової історії “у вузькому значенні”, історик відносить як складову новітню історію (термін “новітня” він вживає для позначення сучасної історії), яка охоплює події, починаючи з Французької революції [17, с. 37].

Виклад історії нових часів М. Петров починає з рубежа XV-XVI ст., виходячи з того, що саме Великі географічні відкриття, доба гуманізму (XV-XVI ст.) і Реформація XVI ст. зумовили докорінні зміни в житті людського суспільства, стали потужним поштовхом у розвитку продуктивних сил, світової торгівлі, науки, техніки, сприяли розвитку відносин між різними країнами і народами, об'єднавши їх у єдиний процес світового поступу.

Основним змістом історії нового часу М. Петров вважав цілу низку важливих процесів і явищ. Серед таких дослідник називав гуманізм і потужний економічний розвиток, при цьому підкреслюючи, що “інтереси матеріальні, промислові починають відігравати таку важливу роль, що ними частково зумовлюється і самий розвиток політичних подій” [13, с. 2-3]. Іншими впливовими чинниками вчений визначав виникнення ідеї й системи політичної рівноваги, посилення абсолютної монархії на Заході та Реформацію західної церкви [18, арк. 41]. У цей період тривала повсюдна боротьба з старим суспільним ладом, із середньовічними установами й порядками з метою побудови соціальних відносин на нових засадах свободи й рівності. Виявом саме цієї боротьби, на думку історика, і були “суспільні потрясіння останніх століть” – у XVI ст. Селянська війна в Німеччині, Англійська революція у XVII ст. та Французька революція кінця XVIII ст. М. Петров особливо підкреслює прагнення націй до самовизначення і незалежності (як прояви – боротьба Нідерландів з Іспанією в XVI ст., боротьба англо-американських колоній з метрополією у XVIII ст.) Він також наголошував на швидкому та всебічному розвитку науки та винаходів, які істотно змінили всі умови життя, на важливій ролі суспільної думки та літератури, розширенні європейських колоній, а з ними і європейського життя та культури на весь світ.

Важливе місце в курсі всесвітньої історії М. Петрова посідає історія Французької революції, яку він вважав однією з найвизначніших подій нового часу. Для російської історичної науки другої половини XIX ст. був характерний значний інтерес до Французької революції XVIII ст. Проте, до кінця 70-х рр. XIX ст. не було створено жодного ґрунтовного конкретно-історичного дослідження з цієї проблеми. Б. Вебер пояснював такий стан справ цензурною забороною [5, с. 446]. Натомість М. Петров, незважаючи на цензурні рескрипти Міністерства народної освіти, дотримувався думки про те, що “не страшні розповіді ні про які революції, якщо при викладі постійно мати на увазі всю ненормальність і винятковість цих явищ. Набагато вже небезпечніше – мовчати про такі події або згадувати про них мимохідь” [10, арк. 11 зв.]. Він вважав, що саме через брак інформації молодь самотужки шукатиме відповіді на питання, що її хвилюють, тому слід заздалегідь потурбуватися про те, щоб ці відповіді були “правильні”. Саме цим пояснюється значна увага, яку історик приділяв історії революцій [8].

Відтак, М. Петров став одним із перших професорів Російської імперії, які наважилися виступати з університетської кафедри з подібною тематикою. Протягом 1865-1866 навчального року він читав у Харківському університеті спеціальний курс з історії Французької революції [20, с. 10]. Для того часу це було непересічною подією. До М. Петрова публічні лекції з історії Французької революції читав тільки В. Шульгін у Київському університеті Св. Володимира [5, с. 450]. Щоправда, це були поодинокі лекції, а не цілісний курс, як у М. Петрова. Цей факт спростовує поширене в історіографії твердження про те, що саме В. Гер'є наважився запровадити революційну тематику в практику університетського викладання [22, с. 9; 21, с. 66; 5, с. 450]. В. Гер'є почав розробляти свої спеціальні курси з історії Французької революції тільки з 1868 р. [22, с. 11]. Щоправда, М. Карєєв, який був знайомий з науковим доробком М. Петрова, усе ж називав В. Гер'є “першим у часі, хто у нас почав серйозно займатись Французькою революцією” [23, с. 150], оскільки саме В. Гер'є першим залучив матеріали російських архівів для вивчення цієї теми.

Погляди М. Петрова на історію революції склалися на основі аналізу широкої джерельної бази. Матеріали з історії революції він поділяє на офіційні та неофіційні: законодавчі пам'ятки, “державні папери” та акти, дипломатичне листування (Мірабо, Марії Антуанетти, Людовіка XVI), полемічну літературу та мемуари [12, с. 123]. До аналізу джерельної бази вчений додає ґрунтовну характеристику європейської історіографії революції, аналізуючи погляди Ж. де Местра, Ф. Шатобріана, Ф. Мін'є, А. Тьера, Ж. Мішле, Луї Блана, Баранта, О. Токвіля, Г. Зібеля та ін.

М. Петров вважав, що викладаючи історію Франції в період революції, дуже важливо з'ясувати вплив усіх прошарків суспільства на хід подій. Так, характеризуючи “Історію Французької революції” Ф. Мін'є, він дорікав її автору за те, що той намагається повсюдно висунути на перший план тільки середній стан, у той час як інші категорії тогочасного суспільства посідають другорядне місце [12, с. 126]. М. Петров намагався простежити в революційних подіях роль кожного суспільного прошарку: середніх станів, дворянства, духовенства, а також ставлення інших держав до революції. Причини революції він поділяв на три групи: суспільні (становище станів, поширення ідей свободи та рівності), моральні (література й публіцистика XVIII ст.) та економічні, з-поміж яких він особливо виділяв фінансові труднощі, вважаючи їх “відправною точкою усієї революції” [12, с. 141-190]. Першість М. Петров надає причинам суспільного характеру.

Услід за І.Теном основою революції він вважав абстрактні ідеї свободи та рівності. Непрактичність, “абстрагованість” цих ідей автор пояснює тим, що державний лад старої Франції ще не був підготовлений для впровадження цих ідей, особливо ідеї свободи. Установи, які могли б стати її виразниками у Франції, поступово втрачали свій вплив: так сталось з провінційними та обласними “сеймами”, Генеральними штатами, які не збирались протягом 175 років. Показово, що їх скликання у 1789 р. стало відправною точкою революції.

На думку М.Петрова, Франція того часу була абсолютно не підготовлена до політичної свободи: “вищі класи були глибоко аморальні, нижчі – глибоко неосвіченими; і ті й інші – однаково відучені від автономії довгим періодом державного абсолютизму і теоретико-філософською освітою століття” [12, с. 197]. Що ж стосується ідей рівності, то тут, як вважав історик, для її розвитку існували абсолютно сприятливі умови: міцна монархічна влада з її тенденціями до зрівняння, віковий процес централізації, який все більше згладжував місцеві, обласні та станові особливості, і, що особливо важливо, значне посилення ролі середнього стану.

Однією з головних причин соціального характеру дослідник називав вікову станову ворожнечу. Наприкінці XVIII ст. Франція являла собою два ворожих табори: “з одного боку – привілейовані класи зі своїми родовими та корпоративними забобонами, пихатістю, образливими привілеями та моральною убогістю, оскільки сила інтелігенції давно вже перейшла на бік середнього стану; з іншого – tiers-état, з накопиченою освітою та багатством, з усвідомленням своєї сили та прав, з незрівнянною кількісною та моральною перевагою та разом з тим з непримиренною ненавистю до привілейованих станів” [12, с. 149].

Підкреслюючи всевітньо-історичне значення “просвітницької літератури”, М. Петров вдавався до її детального аналізу, оскільки саме зі світоглядною ситуацією XVIII ст. він пов’язував другий комплекс причин революції. На його думку, ніколи ще філософські ідеї та вчення не мали такого впливу як у цей період. Літературу XVIII ст. він називав “нервом і душею тогочасного європейського життя” [12, с. 150]. Її визначальною рисою вчений вважав наповненість “розмаїттям широких та сміливих ідей рівності й свободи”. Даючи загальну характеристику літератури епохи Просвітництва, М. Петров, спираючись на А. Токвіля, виділяв такі її особливості: ненависть до наявного стану речей; антиісторичність; матеріалізм, який шкодить розвитку суспільної свободи, оскільки заперечує в людині свободу волі, а відтак і суспільну свободу, і породжує суспільне рабство; глибока нерелігійність, що мала великі негативні наслідки: під час революції були зруйновані не тільки закони громадянські, але й релігійні та моральні. Звідси він виводив і зухвалий, брутальний, руйнівний і страшний характер революції. Захоплення суспільства суто літературними теоріями зумовило абстрактність, непрактичність характеру революції. Згодом подібне ставлення до цього комплексу причин сформулював відомий фахівець з історії Французької революції М. Карєєв, який також вважав, що вона була підготовлена філософами-енциклопедистами [24, с. 212].

Третю групу причин, на думку М. Петрова, становили економічні. Він зауважував, що основна маса населення Франції – tiers-état – потерпала від численних економічних утисків, перебувала у злидненому становищі. В особливу групу виділені фінансові аспекти економічної політики держави напередодні революції, аналіз яких М.Петров починав з періоду правління Людовіка XIV, за якого проявились значні фінансові ускладнення. Увесь наступний період правління монарха був наповнений безрезультатною боротьбою за покращення фінансового становища. Штучна система Джона Ло на початку регентства, заходи герцога Бурбона та його спадкоємця Машо по управлінню фінансами викликали жорстоку боротьбу з парламентом, який прагнув контролю над фінансами, – усі ці явища призвели до жахливого стану державного бюджету на початку правління Людовіка XVI.

М. Петров повсякчас висловлює своє співчуття тяжкому становищу народних мас, але суворо засуджує революційний фанатизм, який супроводжував народні виступи. Він зазначає, що ніякі аргументи не можуть виправдати “дикого фанатизму розлюченої маси повсталих” [15, с. 352]. Таку тактику боротьби він вважає найбільшою помилкою, що неминуче завершується “катастрофою”.

Головною причиною народних виступів М. Петров вважав матеріальні негаразди: “маси ніколи не підіймаються через самі лише ідеї, і книги, якими б вони не були, рідко спричиняють революції... Лише тяжке матеріальне становище, голод, злидні, нестерпні утиски, словом, – економічні умови і причини в змозі викликати народний заколот” [15, с. 333].

При викладі подій революції головну увагу харківський історик звертає на політичні аспекти: зміну системи управління та установ. Такий підхід був характерним для істориків того часу: на політичних аспектах революції зосереджували свою увагу С. Соловйов і В. Гер’є, в той час як М. Карєєв детально висвітлював становище селян під час революції [5, с. 451].

Зміну існуючого ладу у Франції М. Петров називає історично зумовленим і необхідним кроком. Услід за А. Токвілем він вважає постанови 4 серпня 1789 р. закономірною формальною ліквідацією феодальної держави, яка фактично натоді вже не існувала [12, с. 194].

Характеризуючи Французьку революцію, російський історик не вживає терміни “антифеодальна” чи “буржуазна”, натомість використовує поняття “політична” та “соціальна”. Різні періоди революції, на думку М. Петрова, відрізняються за своїм змістом. Так, спочатку вона носила політичний характер і була спрямована на формальну ліквідацію фактично неіснуючої феодальної держави, а потім “поза політичною революцією, що тривала у Франції, зростала ще більш грізна революція соціальна, тобто похід незаможних класів суспільства проти заможних” [12, с. 204]. Такі погляди М. Петрова не вкладались у річище поширеної історіографічної концепції, представленій іменами О. Тьєррі, Ф. Гізо, Ф. Мін’є. Натомість його концепція містила ідеї, які пізніше знайшли відгук у так званій “ревізіоністській” історіографії Французької революції (Ф. Фюре, П. Губер, Д. Ріше та ін. [25, с. 141-143; 26, с. 3]). У даному випадку можна говорити про тонку наукову інтуїцію вченого, його здатність до критичного переосмислення усталених історичних позицій. Посилаючись на аргументи Луї-

Блана та Зібеля і спираючись на факти, він доводив, що соціалістичні принципи справили величезний вплив на конституцію 1791 р., особливо на нову фінансову систему [12, с. 202].

М. Петров одним із перших спробував дати об'єктивні оцінки провідних діячів Французької революції. Заслугує на увагу його позитивне ставлення до Мірабо, котрого він називав "найвидатнішим державним мужем революції, єдиним її діячем, який міг керувати її ходом" [12, с. 195]. Вчений вважав його чесною та щирою людиною з відвертими ліберальними поглядами, а його програму – досить практичною. Щоправда, він визнавав, що "вади Мірабо були настільки ж вражаючими, наскільки і його чесноти", а в приватному житті ця людина вирізнялася безсоромністю та аморальністю [12, с. 196]. Однак зі смертю Мірабо "зникла й остання опора престолу і законного порядку, й анархія вже не бачила перед собою ніяких перепон" [12, с. 206]. Лафайєта, на протипагу Мірабо, історик називає популістом.

Історик досить критично оцінив "Декларацію прав людини", вважаючи, що її принципи ігнорують історичну традицію, оскільки вимагають негайної й абсолютної рівності й свободи, чим ризикують "відкрити ворота анархії". На його думку, розширення політичних прав відбувається не одразу і вимагає певного часу. Тому влада не може, коли б навіть і хотіла, зробити своїх підлеглих одразу вільними, не підготувавши їх до цього засобами освіти та самоуправління. Ще більш згубним він вважав пункт про права кожної людини протидіяти тиранії, оскільки під тираном кожна людина розуміє того, кого має на увазі особисто вона: бідняки – багатіїв, робітники – капіталістів, солдати – офіцерів і т. д.

М. Петров зауважував, що постанови 4 серпня 1789 р. дали Франції і Західній Європі вічні блага, "на яких ґрунтується теперішній економічний та суспільний лад Європи", а саме – свободу праці, рівність усіх перед законом і єдність держави [12, с. 194]. Конституцію 1791 р. вчений вважав досить ліберальною. Найзначнішими її досягненнями він називав судову реформу, звільнення селян і промислового виробництва від феодалного та корпоративного гноблення [12, с. 201].

Важливе місце в поглядах М. Петрова на Французьку революцію посідало його ставлення до так званого *tiers-état*. Увага дослідника до третього стану була обумовлена об'єктивним розвитком історичної науки у першій половині XIX ст. Досить значним її фактом було виділення в 30-х – 40-х рр. XIX ст. у розвинених країнах робітників у самостійний суспільний клас, що вплинуло на розвиток суспільної думки й суспільної науки, у тому числі й історіографії [27, с. 108; 28, с. 19]. М. Петров говорив про існування в німецькій історіографії окремого "простонародного напрямку", представники якого займалися вивченням життя нижчих, простих прошарків суспільства [14, с. 106]. Так само і в англійській історіографії він виділяв окремо тих істориків, які спеціально займалися вивченням нижчих станів [14, с. 207-208].

Слід зауважити, що під *tiers-état* М. Петров мав на увазі перш за все, середні прошарки суспільства. Однак він наводив різні тлумачення цього терміну, наприклад, Зібелем, який під *tiers-état* розумів не тільки міське населення, але й усю масу селян, увесь народ, який протистояв привілейованим класам – дворянству та духовенству. Визначною в науковому відношенні він називав "Історію третього стану" О.Тьєррі й слідом за її автором вважав, що на боці третього стану виступила буржуазія й інтелігенція [12, с. 146]. На думку М. Петрова, середній стан складався з кількох частин: буржуазії, інтелігенції, робітників, селян. Формально, керуючись думкою "сучасників-філософів", до його складу він відносив найнижчі стани суспільства – "чорнонародье".

Демократично-революційну "грізну масу" простого народу М. Петров називав "темною силою столиці, що складалася з жебраків, волоцюг, голодних ентузіастів, різних шукачів пригод, але нерідко й відвертих патріотів" [12, с. 199], що являла собою готовий "матеріал" для будь-яких насильницьких переворотів. На його думку, середній стан створив колосальну суспільну машину з єдиним центром у Парижі, і тільки "від випадку залежало – хто буде машиністом" [14, с. 276].

Головними натхненниками соціальної революції він називав палерояльських демагогів, зокрема Марата. Історик засуджував нав'язане ними простому народу переконання в тому, що він є справжнім господарем держави і революція має скінчитися не раніше, ніж пролетаріат досягне забезпеченого становища [12, с. 204].

Негативно М. Петров ставився як до якобінців, так і до жирондистів. Жиронду він вважав гілкою якобінців, від яких вона відрізнялася більшою поміркованістю, "своїм безкорисливим патріотизмом, чесністю й відвертістю своїх переконань". Якобінська партія, за словами дослідника, "за незначними винятками складалася з брутальних, брудних та корисливих агітаторів паризької черні" [12, с. 210]. Спільним між цими двома партіями, на його думку, було те, що вони обидві бажали встановлення республіки. "Але жиронда разом зі свободою прагнула також порядку, безпеки та закону; між тим, як якобінці під іменем республіканської свободи мали на увазі саме відсутність будь-якого порядку, панування черні й пограбування багатих на користь пролетарів" [12, с. 217]. Найкращим засобом для повалення монархії та встановлення республіки обидві партії вважали європейську війну. Отже, справжніми винуватцями 22-річної революційної війни з Європою історик вважає не змову "старих дворів" та емігрантів проти французької свободи, як це доводила більша частина французьких істориків, а "інтриги і фанатизм жиронди та якобінців" [12, с. 210, 213].

Виникнення терору М. Петров вважав невід'ємним наслідком запровадження принципів 1789 року (громадянська рівність, національний суверенітет), так само, як це робила більшість представників консервативної історіографії. Якщо прибічники революції вважали терор випадковістю, результатом впливу

зовнішніх обставин, нещастям, на яке прирекли її вороги, то противники революції пов'язували терор з її засадничими принципами [29, с. 62].

Таким чином, М. Петров висвітлював історію нового часу в дусі лібералізму, який був провідним напрямком російської політичної та історичної думки кінця XIX ст. Він, як і більшість лібералів (К. Кавелін, С. Соловйов, Б. Чичерін), вважав неприпустимим для російського суспільства революційний спосіб вирішення політичних та економічних проблем. Викладаючи історію Реформації та Французької революції науковець, з одного боку, засуджував криваві революційні методи, а з іншого – і реакційно-консервативну урядову систему. Коли влада, на думку історика, внаслідок своєї недбалості не здатна взяти ініціативу у свої руки, це змушений зробити народ. Водночас народ не здатен самостійно здійснювати реформи, оскільки може боротися за свої права єдиним реальним для нього шляхом – силовим, революційним. Відтак, М. Петров підкреслював, що не можна відкидати остаточно імовірність революцій і звідси вважав за необхідне вивчати їх історичні приклади. Саме тому Михайло Петров став одним із перших у Російській імперії, хто не побоявся звернутись не тільки до нової та новітньої історії, але й до найбільш суперечливих і “небезпечних” подій – історії Реформації та Французької революції. Йому належить першість у запровадженні в практику університетського викладання курсу Французької революції.

Примітки

¹ Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Часть 1. – Л.: Изд-во АН СССР, 1929. – 218 с.; Бузескул В.П. К биографии Михаила Назаровича Петрова // Харьковские губернские ведомости. – 1887. – № 33 (5 февраля). – С. 2-3; Бузескул В.П. М.Н. Петров [Некролог] // ЖМНП. – 1887. – № 3. – С. 42-47; Деревицкий А. Михаил Назарович Петров. Биографический очерк. (Страница из истории Харьковского университета). – Харьков: Изд. Д.И. Полухтова, 1887.

² Смирин М.М. Народная Реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. – Изд. 2-е. – М.: АН СССР, 1955; Вебер Б.Г. Великая крестьянская война в Германии в освещении М.Н. Петрова // Средние века. – Вып. XIII. – С. 79-85; Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. – М.: Высш. школа, 1985; Шиловецова В.С. Деякі питання історії Стародавнього Риму у висвітленні М.Н. Петрова // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1982. – Вип. 24. – С. 101-107.

³ Голубкин Ю.А., Могилка О.Н. М.Н. Петров как историк // Вестник Харьковского университета. – № 316. – История. – 1988. – Вып. 22. – С. 25-30; Митряев А.И., Голубкин Ю.А., Лиман С.И. Медиевистика в Харьковском университете // Вестник Харьковского университета. – 1991. – Вып. 24. – С. 69-83; Лиман С.И. Изучение и преподавание истории средних веков на Украине в конце XIX – начале XX в. // Сборник научных работ аспирантов Харьковского университета. Гуманитарные науки. – Харьков, 1992. – С. 157-159; Лиман С.И. Медиевистика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880-1917 рр.): Дис. ... к.і.н. / 07.00.03. – Харків: Харківський державний університет, 1994.

⁴ Кеда М.К. Михайло Назарович Петров (1826-1887) та його внесок в історичну науку.: Дис. ... к.і.н. / 07.00.06. – Чернігів: ЧДПУ, 2005; Остапов Н.В. Становление преподавания всемирной истории в университетах России: научно-педагогические взгляды и деятельность М.Н. Петрова (1850-1880 гг.) / Автореф. дис. ... к.і.н. – Сыктывкар: Сыктывкарский государственный университет, 2006.

⁵ Очерки истории исторической науки в СССР. В 5 т. / Под ред. М.В. Нечкиной. – Т. 2. – М.: АН СССР, 1960.

⁶ Петров М.Н. Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии, с июля 1858-го по июль 1860-го года. – Харьков: В университетской типографии, 1861.

⁷ Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков: В университетской типографии, 1861. – VII, 309 с.

⁸ Центральный державный историчний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 2048. – Оп. 1. – Од. зб. 52-55 зв. История революций: французской, английской, испанской, прусской. 41 арк.

⁹ ЦДАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Од. зб. 60. Программа по всеобщей истории. 5 арк.

¹⁰ ЦДАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Од. зб. 66. Учебные планы предметов, преподаваемых в мужских гимназиях МНП. 60 арк.

¹¹ Надель Х.С. Индология в Харьковском университете за полтора века // Народы Азии и Африки. – 1964. – № 2. – С. 169-173.

¹² Петров М.Н. Лекции по всемирной истории: В 4 т. / Под ред. проф. В.К. Надлера. – Т. 4. История Новых веков (от Вестфальского мира до национального конвента) / В обработке В.П. Бузескула. – Харьков: Типография Х. Счасни, 1894.

¹³ Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. – Изд. 2-е. – Т. 1-4. – СПб: В. Березовский, 1904-1908. – Т. 3. История Новых веков (Реформационная эпоха) / В обраб. и с доп. проф. В.П. Бузескула. – 1904.

¹⁴ Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков: В университетской типографии, 1861.

¹⁵ Петров М.Н. Из всемирной истории: Очерки. – Изд. 2-е, просм. и доп. – Харьков: Типография В.А. Сыхра, 1882.

¹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Од. зб. 56. Заметки к истории Людовика XIV. 24 арк.; Од. зб. 57. О значении истории. 19 арк.; Од. зб. 58. Литература XVIII в. 13 арк.; Од. зб. 60. Программа по всеобщей истории. 5 арк.; Од. зб. 61. Курс Новой истории М. Петрова. [1882]. 178 арк.; Од. зб. 62. Курс Новой истории М. Петрова. Конспект по русской истории. [1884]. 208 арк.; Од. зб. 63. Новая история. – Ч. 1. 104 арк.; Од. зб. 64. Новая история. – Ч. 2. 165 арк.; Од. зб. 65. О разработке Новой истории. 13 арк.; Од. зб. 67 – 68 зв. Программа по новой истории. [1884]. 21 арк.

¹⁷ Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. – Изд. 2-е. – Т. 1 – 4. – СПб: В. Березовский, 1904-1908. – Т.1. История древнего мира. В новой обраб. и с доп. А.Н. Деревницкого. – 1907. – XI, 397 с.

¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Од. зб. 69. Конспект по новой истории. 41 арк.

¹⁹ Петров М.Н. Лекции по всемирной истории: В 4 т. / Под ред. проф. В.К. Надлера. – Т. III. История Новых веков (Реформационная эпоха). В обработке прив.-доц. В.П. Бузескула. – Харьков: Издание книжного магазина Д.Н. Полуехтова, 1888.

²⁰ Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1865 – 1866 учебный год. – Харьков: В университетской типографии, 1864.

²⁰ Далин В.М. Историки Франции XIX – XX веков. – М.: Наука, 1981.

²¹ Иванова Т.Н. В.И. Герье и начало изучения Великой Французской революции в России. / Автореф. дис. ... к.и.н. – Ленинград, 1984.

²² Кареев Н.И. Историки Французской революции. Т. 3. Изучение Французской революции вне Франции. – Л.: Колос, 1925.

²³ Погodin С.Н. Социология истории Николая Кареева //Новая и новейшая история. – 2002. – № 6. – С.212-215.

²⁴ Блуменау С.Ф. Французская революция конца XVIII в. в современной научной полемике // Вопросы истории. – 1998. – № 9. – С. 141-150.

²⁵ Таран Л. Французька революція кінця XVIII ст. в світлі сучасних дискусій //Історія України. – 2003. – № 21-22. – С. 1-7.

²⁶ Историография истории нового времени стран Европы и Америки: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по спец. “История” /Под ред. И.П. Дементьева. – М.: Высш. школа, 1990.

²⁷ Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX до 1917 г. – М.: Наука, 1983.

²⁸ Генциффе П. Террор: случайность или неизбежный результат? Из уроков Французской революции XVIII в. // Новая и Новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 61-77.

Олександр ВІТОЛІН
(м. Київ)

Рецепції натурфілософії В.І. Вернадського у етнографічній концепції Л.М. Гумільова

У статті розглянуто взаємозв'язок історфософії В.І. Вернадського і Л.М. Гумільова. Проаналізовано вплив природничого фактору на історичні процеси.

Oleksandr VITOLIN (Kyiv). Receptions of V.I. Vernadskiy's natural philosophy in L.M. Gumilev's etno-historical conception

Intercommunication of V.I Vernadskiy's and L.M. Gumilev's is considered in the article. Influence of natural factor on historical processes is analysed.

Історик і географ Лев Миколайович Гумільов створив не тільки оригінальну історфософську концепцію, але й започаткував розвиток етнології в СРСР. Однак як засвідчує аналіз історіографії, ставлення науковців до концепції пасіонарних типів вкрай неоднозначне [4.182]. Тому для адекватного розуміння концепції Гумільова, ми маємо дослідити її витoki; в першу чергу взаємозв'язок з натурфілософією академіка Вернадського.

Володимир Іванович Вернадський - основоположник мінералогії, але його геній підштовхував його до вивчення і розв'язання різноманітних наукових проблем. Вернадський займався аналізом процесу становлення і розвитку наукового світогляду, а також проблем, які він пов'язував з цими процесами [1.189]. Результатом таких роздумів стало твердження, що торжество певного наукового погляду не є свідченням його істинності [1. 192, 198, 228, 230]. На нашу думку, особливо прогресивним для радянської науки було твердження: „Недостатньо глибокі філософські, матеріалістичні уявлення виступили ясно лише в середині XIX століття. В цей час в Німеччині, у зв'язку з науковою роботою Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, вони ввійшли в коло впливу гегельянства. В цій новій формі, докорінно змінені, вони отримали після (Жовтневої) революції

державну підтримку як офіційна філософія в країні. І тут за відсутності в нас свободи філософського пошуку, вони спричиняють значний вплив на біологічну наукову роботу. Але цей вплив часто поверхневий, можна навіть сказати, офіційно формальний. Не з'явилось досі жодного скільки-небудь оригінального мислителя в цій філософській течії і жодного, видного за науковими результатами, прояву їх впливу на творчу біологічну наукову думку [1.456].” Вернадський також неодноразово наголошував, що історія науки є в якійсь мірі процесом протистояння наукових шкіл і окремих особистостей. Саме з такими вченими одинаками Вернадський пов'язує прогрес наукового мислення: „Науковий світогляд і данні науки мають бути доступні критиці кожного, - критики, що ґрунтується на принципах наукового дослідження, що спирається на наукові істини. І тут відкривається широке поле для прояву наукової індивідуальності. ... Вся історія науки на кожному кроці демонструє, що окремі особистості були більше праві в своїх твердженнях, ніж цілі корпорації вчених і сотні і тисячі дослідників, що дотримувались панівних поглядів [1.229-231].” Тож звичайно, що знайомство Льва Гумільова з працями Вернадського мало підштовхнути вченого до критичного переосмислення соціально-економічного детермінізму історичного процесу і натомість звернення уваги на значущості географічного фактору [5.340].

Вагомим внеском в методологію науки стало твердження Вернадського, що емпіричне узагальнення по суті є науково встановленим фактом [1.51]. Вчений також наголошував на необхідності використання в наукових дослідженнях емпіричного узагальнення [1.48-53]. Аналізуючи праці Гумільова, ми легко помітимо, що його історіософські побудови ґрунтуються саме на методі емпіричного узагальнення [6.23]. Характеризуючи науковий світогляд Вернадського маємо також відзначити, що вчений розглядав механічне і віталістичне бачення, як віддзеркалення філософських і релігійних ідей, які гальмують вивчення явищ життя і заплутують емпіричні узагальнення [1.48]. Вчений відзначав, що з'являються нові області знань і змінюється наукова методика [1.49]. Як наслідок Вернадський вказав на становлення нової дисципліни біогеохімії її значення для дослідження біосфери і її таксономічних тіл (таких як вид, підвид, раса, рід) [1.415, 427, 428-429]; а також підкреслив необхідність дослідникам біосфери звернутись до філософії холізму з її новим розумінням живого організму як єдиного цілого в біосфері [1.458]. Схожі моменти ми знаходимо в працях Гумільова, який активно використовував у своїх дослідженнях полідисциплінарний підхід і акцентував увагу на ролі природничих факторів в етнічних процесах. Так, посилаючись на слова Володимира Вернадського, що вид Гомо Сапієнс поширився по всій суші і значної частини морської поверхні планети та вніс такі значні зміни, що їх можна пріврівняти до геологічних переворотів малого масштабу, Гумільов виводить особливу категорію закономірностей – історико-географічну, яка вимагає для розгляду і вивчення особливу методіку, що суміщає історичні і географічні прийоми дослідження [6.22].

Аналіз ідей Вернадського також показує, що прагнення Гумільова продемонструвати взаємозв'язок людини з біосферою має серйозне наукове підґрунтя. Про це виразно свідчить низка наукових положень висунутих Вернадським: „Людина як все живе не є самодостатнім, незалежним від оточуючого середовища об'єктом. Однак навіть вчені-натуралісти в наш час, протиставляючи людину і живий організм взагалі середовищу їх життя, дуже рідко це не враховують. Але нерозривність живого організму з оточуючим середовищем не може зараз збудити сумніви у сучасного натураліста [1.242].” Вернадський також стверджував: „Досі історія людства і історія його духовних проявів вивчається як самодостатнє явище, що вільне і незакономірно проявляється на земній поверхні. Соціальні сили, що в них проявляються, вважаються в значній мірі вільними від середовища, в якому протікає історія людства [1.276].” Як наслідок вчений закликав: „Людина має зрозуміти, як тільки наукова, а не філософська чи релігійна концепція світу його охопить, що він не є випадкове, незалежне від середовища, вільне в діях природне явище [1.253].” Тож ми маємо підстави стверджувати, що Лев Гумільов творчо розвинув ідею великого вченого, що історія людства, так само як життя кожної окремої особистості, не може бути відірвана і розглянута окремо від середовища [1.284].

Крім того, ми вважаємо, що значення ідеї про взаємозв'язок людини з біосферою було першим кроком до розуміння впливу космічних променів на історичні процеси. Так Вернадський вказував, що навколо нас, в нас самих, всюди, без перерви, постійно змінючись, зі співпадіннями і зіткненнями, відбувається випромінювання хвиль різної довжини – від хвиль довжина яких вимірюється десятимільйонними долями міліметра, до довгих, що вимірюються кілометрами [1.35]. Вчений описав природу цих хвиль: на біосферу падають хвилі інших шляхів, що йдуть від віддалених частин космосу; зірки і туманності безперервно шлють на нашу планету світлові опромінення [1.43]. Це дало йому підстави стверджувати, що ми неминуче маємо побачити в біосфері прояв космічного механізму [1.38]. Розвиваючи це положення Вернадський пропонував розглядати біосферу як область земної кори, що зайнята трансформаторами, що переводять космічні опромінення в земну енергію – електричну, хімічну, механічну, теплову і т.д. [1.43] Безперечно на світогляд Л.М. Гумільова вплинули також слова Вернадського, що космічні промені безперервно проливають на Землю потужний потік сил, що надають надзвичайно особливий, новий характер частинам планети, що межують з космічним простором [1.37]. Теорія пасіонарних поштовхів також співзвучна з іншим твердженням вченого, що ми маємо на кожному кроці рахуватися в усіх наших побудовах з тими випромінюваннями передачі станів, які є для нас формами енергії [1.36].

Так Гумільов неодноразово підкреслював, що вчення Вернадського про біохімічну енергію стало шляхом до вирішення проблем етнології [5.47, 342, 345; 6.250, 281-282, 333-334]. Крім того вчений стверджував:

„Поставивши питання про енергетичну сутність етногенезу, ми маємо довести, яка форма енергії створює ці процеси. Але для цього необхідно відмежуватись від звичного ставлення до себе як до незалежного організму. Слід розглядати живі організми як єдине ціле, бо вони є функцією біосфери [6.331].” Таким чином, людина для Гумільова є складовою біосфери і підпадає під впливи енергетичних потоків [5.37], а етногенез – інерційний процес, де заряд енергії (біохімічної, як вона описується Вернадським) витрачається внаслідок супротиву середовищу, що веде до гомеостазу – рівновазі етногенезу з ландшафтом і людським населенням [6.351].

Тож проаналізувавши вплив рецепції натурфілософії В.І. Вернадського в науковій спадщині Гумільова, ми можемо стверджувати, що концепція етногенезу запропонована вченим ґрунтується на поглядах одного із найбільш видатних мислителів ХХ століття.

Примітки

- ¹ Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера – М.: Айрис-пресс, 2004. – 576с.
- ² Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. М., 1965 – 362с.
- ³ Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. М., 1981 – 254с.
- ⁴ Вітолін О.М. Оцінка етноісторичної концепції Л.М. Гумільова у пострадянській історіографії // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. - К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – с.174-182с.
- ⁵ Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало: Популярные лекции по народоведению. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 384с.
- ⁶ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. М.: АйрисПресс, 2005. – 560с.
- ⁷ Карельская Л.П. Л.Н. Гумилев. – М.: ИКЦ «МарТ», 2005. – 112с.

Катерина КРИВОНОС
(м. Київ)

Школа “Анналів” в історіографії ХХ століття

У статті проаналізовано значення та вплив школи „Анналів” на розвиток історичної другої половини ХХ ст. Охарактеризовано основні засади праць М. Блока, Л. Февра, Ф. Броделя, Р. Мандру, зокрема в контексті становлення міждисциплінарних зв'язків історії з іншими суспільними науками.

Kateryna KRIVONOS (Kyiv). “Annals” School in the historiography of the XX century.

The value and influence of „Annals” School on the development of historical (concept) the second part of the XX century are analysed in the article Basic principles of M. Block’s, L. Febvre’s, F. Braudel’s, R. Mandrou’s works are described in the context of interdisciplinary connections’ development of history and other social sciences.

На сучасному етапі історичного розвитку більшість історичних шкіл і напрямків визначається сильним опортунізмом. Вони не виробляють власних методів, а позичають їх готовими із ділянок гуманітарних наук, споріднених з історією. Рідко можна знайти приклад зворотного впливу, тієї чи іншої гуманітарної або суспільної дисципліни, яка б переймала методіку історичного пошуку. Чи не єдиним таким винятком є французька школа „Анналів”[1].

Ця школа виникла у відповідь на виклик, що його кинули історії на початку ХХ ст. суспільні та природничі науки. Їхній бурхливий розвиток і вражаюче уяву відчуття зробили смішними претензії істориків називати своє улюблене заняття наукою. Бо „справжня” наука ґрунтується на аналізі масиву явищ, які постійно повторюються, а отже, можуть бути передбачені. Об’єктом же історичних досліджень є кремлі та виняткові факти минулого. Тому за означенням історія навряд чи могла вважатися науковою дисципліною – вона була більше схожа на літературу чи мистецтво. Звичайно, історики могли повторювати на свій захист слова Леопольда фон Ранке, що вони вивчають минуле, „як це було насправді”. Але їм було важко пояснити, для чого, власне, вони це роблять.

На відміну від радянської, немарксистська історіографія, освоїла міждисциплінарну методологію, збагатилася її структура та тематика. На основі даної складної міждисциплінарної методології утворилася історична антропологія, політологія, соціологія, які сприяли формуванню шкіл „нової політичної”, „нової інтелектуальної” історії. Вагомо розширивши межі зарубіжної історичної науки, заповнивши цим самим невідомі раніше сфери колективного та індивідуального історичного досвіду людей.

Багато представників „нової історіографії”, в першу чергу консервативної та ліберальної, зосередили власну увагу на розгляді того, як втрачається зацікавленість до загально визначеного питання історичної науки, визначаючи її специфічне місце серед інших загально суспільних наук. Це, в свою чергу, породило в „новій

історіографії тенденції кризи історичного минулого. „Нова наукова історія” в результаті власного розвитку, поступово розширювалася за напрямками. Характеризуючи її в цілому, важко враховувати, що в ній поєднуються часом протилежні тенденції, і що освоєна міждисциплінарна методологія поступово нейтралізується „позитивними контр-тенденціями”. Розмежується історія на історичну політологію, соціологію, антропологію, демографію, і таким чином протидіє намаганню авторитетних представників „нової наукової історіографії” звести на історичну науку завдання: об’єднати знання про людське суспільство, створивши „глобальну” і „тотальну” історію, створити новий історичний синтез, який би інтегрував досягнення „нової міждисциплінарної і традиційної, історіографії подій” [2]. Ці умови пов’язані із Францією, з дослідженнями таких видатних істориків школи „Анналів” як М. Блок, Л. Февр, Ф.Бродель, Ж. Ле Гофф, Д. Дюбі [3].

У 1929 р. Марком Блоком (1886-1944) і Лусьєном Февром (1878-1956) було застосовано журнал „Анналі”. З цього часу починає свій відлік власної історії однойменна школа. Вона народилася в „боях за історію” (згідно з однією з книг Л. Февра), які вона, за образним висловлюванням А.Я. Гуревича, „вела проти збіднілої історіографії, яка заховалась за каталожними шухлядками з цитатами авторів давніх текстів, у яких вона не спроможна була відчутти живих людей”. Л. Февр у деякій мірі, знущався над тими істориками, в працях яких селяни працювали „не плугами, а картуляріями”, згадуючи їх лише як об’єкт експлуатації і матеріальних угод з їхніми власниками [4]. З під їх пера реальне життя людей замінювалось текстами пам’яток в яких передавалося лише часткове значення, мов би завдання історика – максимально точно передати зміст джерела, а воно вже скаже саме за себе. Це було, за словами А.Я. Гуревича, не засобом пізнання людського змісту історичного процесу, а засобом демонстрації снобійського всезнання дрібниць, замкнувшись у „вежу з слонової кістки”, „мандаринами” університетської науки.

М. Блок та Л. Февр ввели у використання та лексику історика таке поняття як „менталітет”. У сфері уваги М.Блока перш за все знаходилися суспільні зв’язки, а також соціальні структури. З його точки зору, „середньовічне суспільство має при собі поєднання багатьох аспектів: виробництва, панування влади та залежності, політичної влади, світосприйняття, а також соціальна система, аграрна структура, яка займала у поглядах М.Блока вагоме місце і була на вершині п’єдесталу.”

Л. Февр, як зазначає А.Я. Гуревич, надавав перевагу поняттю „структура” більш розширені терміни: „ритми, пульсації, течії, контрнапрямки”. Ці поняття були більш близькими Л. Февру як історикю ідей, адже вчений прагнув до синтезу історичних і психологічних наук. У працях Л. Февра червоною ниткою проходить методика психологічного підходу до вивчення історії. Він вважається унікальним знавцем XVI ст., але його праці про М. Лютера та Ф. Рабле, статті „Капіталізм і реформація”, „Купець XVI століття”, „Головні аспекти однієї цивілізації” дали можливість іншим спеціалістам, які пізніше займалися розробкою та дослідженнями проблеми історичної психології, використовувати цей унікальний методичний матеріал. Л. Февр остаточно зруйнував традиційні уявлення в історичній науці відносно двох типів сприйняття – середньовічного та ренесансного – як про деякі чітко обмежені та показані структури; він прагнув передати неповторність та унікальність менталітету беручи до уваги кожний історичний період. Демонстрація своєрідного мислення європейського купця XVI ст., уміння яскраво зобразити цю неповторність – одна з якостей творчості історика та письменника Л. Февра. Чітко та образно змальовує він, наприклад, великий переворот у внутрішньому світі художника на початку XVI ст.: „Цей працівник ручної праці, цей „механізм” – насправді є чимось іншим, на відміну від необтесаного ремісника, який приносить користь. Тому що, якщо він талановитий, якщо він своєю рукою може створювати життя, воскресати минуле, одягаючи його в усі яскраві фарби теперішнього, то він тоді – один із найбільших світу цього, який зрівнявся знатністю та благородністю в очах освічених людей і творців з принцами та королями. Хіба Тиціан не вартий того, щоб Карл V підняв з підлоги кинуту ним кістку? Набагато раніше, коли Альбрехт Дюрер залишав неймовірно Венецію, щоб повернутися до рідної тогочасної Німеччини, – хіба він не промовив при душевному своєму неспокої, виконуючи призначення: „У Венеції я дворянин. В Нюрнберзі я неймовірно нікому не потрібний бідняк”.

Основним об’єктом „атаки” представників нової історичної науки стала фундаментальна апорія істориків-традиціоналістів, які стверджували, що людина у всі періоди свого розвитку мало змінювалася та мислила однаково: що в Середньовіччі, що в Новий час. Представники школи „Анналів” до цього питання мали інший підхід: для розуміння історії за важливий аспект не повинні ставити розуміння мотивацій поведінки середньовічної людини, на яку переносили сприйняття логіки сучасника. Історик повинен намагатися проникнути в механізм мислення діячів минулого, з’ясувати мотивацію їх поведінки, що є наслідком існуючого часу та способу їх світобачення. При цьому, зовсім не обов’язково, щоб люди з минулого все це формулювали для себе у вигляді чітких положень. Найціннішим виявляється з’ясувати несвідомі мотиви їх вчинків, ніби послухати таємні розмови їх мислення. Потім це було названо ментальністю. Згодом історія матиме „голос”, з’явиться діалог між істориком і джерелом (хоча розуміння поняття „діалог” було сформульовано пізніше, але головні його засади визначені Л. Февром і М. Блоком). За визначенням Ю.Л. Безсмертного, „анналістами” досліджуються не лише індивідуальне мислення, але й масове притаманне, так званій, „мовчазній більшості” суспільства, а головне – подібні дослідження не самоціль, і майже повністю присвячені з’ясуванню важливої ролі цього мислення в функціонуванні системи суспільства в цілому”. Основними принципами „нової історичної науки” є: історичний синтез, тобто заперечення „визначеності” в методології вивчення минулого,

об'єднання в рамках свого дослідження, як різноманітних методик так і всебічного розгляду об'єктів вивчення; кінцевою метою праці історика є створення цілісної, об'ємної картини минулого – тотальної (глобальної) історії, зміст якої не в максимальному огляді історичної території, а в розгляді об'єкта вивчення з максимальною можливою кількістю точок зору в найрізноманітніших ракурсах. За визначенням А.Я. Гуревича, в наш час даний аспект розвитку напрямку культурної антропології був замінений поняттям „повного опису” (термін Кагірца) соціального та культурного спілкування за допомогою інтерпретації символів і категорій того часу. Таким чином „повний опис” спрямований на виявлення соціальної реальності в даному аспекті, якому притаманний в мисленні людей епохи, що досліджується і тим самим пояснював їх поведінку.

Поле дослідження історика представлено багатогранною структурою, цілим аспектом „соціальних часів”. Проте, за А.Я. Гуревичем, „цей концептуальний засіб продуктивний лише в тих межах в яких історики користуються ним обачно і не схильні перебільшувати його, перетворюючи в деякий самостійний зміст, дана тенденція присутня в „анналістів” [5].

Крім того „анналісти” поєднують макро- і мікроісторичні підходи вивчення. Антропологічний підхід в історії притаманний при вивченні людини в історії, за образним висловом М.Блока, якого вважають основоположником цього підходу, справжній історик нагадує казкового людожера, там де пахне людиною, він знає, його чекає здобич. Важливо при вивченні історії враховувати не лише пояснення минулого, яке формулюється кожним вченим і яке абстрагується від сприйняття минулого сучасниками, разом з тим слід враховувати трактування суб'єктивного уявлення сучасників про світ та про себе, тобто того, що зазвичай називають ментальністю. Поняття ментальності так і не отримало загального визнання. За Ж. Дюбі, ментальність це „система образів і уявлень, що розвиває і пов'язує, різні соціальні групи і країни, яка визначає мотиви їх поведінки, і в якій визначене уявлено про світ в цілому та їх місце у цьому світі”. У працях А. Буро зроблено певну ревізію ключового поняття ментальності. Він вважає, що предметом вивчення ментальності має бути механізм, що визначає, яким чином свідомість має впливати на історичних лідерів, як загальні уявлення перетворюються в індивідуальні, тобто „створити методу перетворення колективного стереотипу в особисту конкретність”. Незважаючи на всю наукову актуальність питання, Ю.Л. Безсмертний підкреслює, що незрозуміло, наскільки дана проблема „взагалі може бути вирішена”.

М. Блок наголошував, що історик відрізняється від антиквара саме в історичному пізнанні процесу, і в цьому виключно важлива роль інтелектуальної активності вченого. „Анналісти” визначають цей процес, як діалог історика та джерела. Крім того, вони вводять полідисциплінарність та міждисциплінарний синтез в історичні дослідження.

Заслуга Л. Февра і М. Блока не лише в тому, що вони заклали основи теорії ментальності. Праця дослідників дозволяє пізнати оцінку вчинків історичних постатей, з точки зору сучасних стереотипів. як викривлення історії. Люди минулих століть були відмінними від нас перш за все, своїм менталітетом. Як би не була розвинута індивідуальність окремої людини, „психологічна матриця” його часу накладала на свідомість особливу відмітку. М. Блок, Л.Февр були неперевершеними художниками слова, вони здатні створити картину минулого подібно Хейзінгу, але їх дослідницький характер одночасно надзвичайно точно проникав у минуле. Завдяки використанню синтетичного методу більшість традиційних історичних джерел, які декілька років вважалися вивченими цілком, знову почали „випромінювати” інформацію [6].

Своєрідним спадкоємцем, продовжувачем, керманічем, упорядником ідей та існуючих концепцій школи „Анналів” вважають Фернана Броделя. Вплив Броделя на світову історіографію важко переоцінити. З його ім'ям пов'язані не лише зміни в французькій історіографії, але і вагомні зміни парадигми сучасної світової історичної науки.

Він змінив предмет історичної науки, ввівши нові представницько-просторові кордони об'єкта і суб'єкта історичного дослідження. Виділивши новий вимір історії із специфічного історичного суб'єкта, у вигляді дослідницьких структур, сприяло створенню оригінальної моделі історичного дослідження. З початку розглядаються географічні, демографічні, агротехнічні, виробничі і споживчі умови матеріального життя, або ж як їх називає Ф.Бродель – „структури повсякденності” предмету дослідження. Потім, аналізуючи в загальному економічні структури суспільства, що пов'язані сферою обміну і виникаючи на цій основі соціальні структури, починаючи від простої торгівельної ієрархії і закінчуючи державою. В зв'язку з тим, що предметом дослідження Броделя є цивілізації Середземного моря, виникнення капіталізму або ж самотність Франції, призводить до того, що отримані в результаті дослідження вченим підсумки, виходять за рамки нарративного викладу історії [7].

Праці Ф.Броделя („Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV – XVIII століть” в 3-х томах) викликали величезний резонанс у науковому світі, а його ідея „longue duree” („час великої протяжності”) дала наснагу багатьом дослідникам і цікавість до вивчення повсякденного життя.

Наступним поколінням істориків школи „Анналів” вважають Ж. Ле Гофф, Ж. Дюбі, Роберт Мандрю, Емануель Леруа Ладюрі – продовжили роботу своїх вчителів. Ж. Ле Гоффа А.Я. Гуревич називає головним теоретиком ментальності третього покоління школи „Анналів”. Р. Мандрю продовжив справу своїх попередників, він не розмежував історію людських емоцій і настрою від загальної соціальної історії. Емоціональність, духовне життя в деякій мірі, вважав Роберт Мандрю, пов'язане з соціальною дійсністю. Якщо Л. Февр вивчав унікальність менталітету в окремий період людського розвитку, то Р.Мандрю цікавився

загальною динамікою змін ментальностей у зв'язку з розвитком соціально-економічних структур. Зокрема, у монографії „Магістри та чаклуни” спромігся чудово прослідкувати, як змінювалася колективна психологія французького чиновництва протягом XVII ст. стосовно носіїв „диявольської сили” – від дикої нетерпимості до цивілізованої толерантності. Р. Мандрю також продемонстрував наскільки є складними метаморфози ментальності: „Будь-яка історична психологія, будь-яка історія ментальностей є безпосередньо історією соціальною. Але разом із тим вона представляє собою і історію культури” [8].

Із другої половини XX ст. школа „Анналів” перетворилася на одну з найвпливовіших і найвідоміших у світовій історіографії. Її аналоги з'являються в США, Англії, ФРН, Італії, Австралії. Протягом всієї своєї історії „Анналі” слугували предметом дискусій між історичними школами світу, та й власне самі „анналісти” активно брали в них участь. Як зазначає Ф. Бродель: „З моменту власного народження „Анналі” були журналом еретиків, коли я отримав його від Л. Февра, я успадкував і ненависть, котру він викликав до себе.” Школа „Анналів” зазнає надзвичайно полемічних впливів. Деякі дослідники пророкували „смерть даного напрямку”, вказуючи на безплідність і навіть загибель для історичної науки, яку деякі ніби тягнуть до „роздробленості”. Інші вчені, навпаки відстоювали прогресивний розвиток „Анналів”, надаючи йому життєву силу та перспективу дослідницького напрямку, яку обрали „анналісти”.

Історики школи „Анналів” врятували честь історії. Вони змінили наголос на масовість та явища, що повторюються. Крім того спробували встановити зв'язок між історичними процесами, що були віддалені одні від одного, як у просторі так і часі. На місце нарративу – розповіді, як традиційного способу написання історичних праць, лідери цієї школи поставили проблемно зорієнтовану історію. Замість політичного життя, як традиційного предмету історичного дослідження, вони звертали увагу на інші об'єкти аналізу – суспільство, культура, та так звані структури повсякденності. Своєю стратегічною метою вони проголосили створення „тотальної історії” – тобто такої історії, яка б охоплювала усі без винятку сторони життя людини, включно з такими незвичними для традиційної історіографії темами, як історія їжі, одягу, читання, дитинства. Цю мету не можна було досягнути засобами одного лише історичного аналізу. Історики школи „Анналів” вдалися до ламання міждисциплінарних перегородок між історією та іншими галузями, змінивши таким чином сам предмет історії. Протягом кількох десятиліть вони самі перетворилися з об'єднання інтелектуальних дисидентів у найпрестижнішу академічну школу, належати до якої вважалося за найбільшу честь. Тяжко відшукати сучасного історика, який не читав би найвідоміші праці Ф.Броделя, М.Блока, Л.Февра, чи принаймні не знав би про їхнє існування та головні ідеї [9].

Примітки

¹ Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров. Французька історіографія XX століття. Навч. пос. для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. Львів: Класика, 2001 – С. 7-9.

² *Всеобщая история: дискуссии новые подходы.* Вып. 1. – М., 1989 – С. 18-41.

³ Там же. – С. 29.

⁴ Февр Л. Бои за историю. – М., 1991.

⁵ Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа “Анналов”. – М., 1993.

⁶ Каплан А.Б. Французская школа “Анналов” об истории культуры // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 115-116.

⁷ Грабски А.Ф. Фернан Бродель: Вопросы методологии истории // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С. 194-201.

⁸ *Идеи в культурологии.* Сборник обзоров – М., 2000.

⁹ Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров. Вказ. праця. – С. 8.

Олександр КУРИЛЕНКО
(м. Київ)

Соціально-економічна історія України першої половини XIX ст.: деякі аспекти новітньої вітчизняної історіографії

У статті зроблено спробу аналізу існуючого спектру напрямків і підходів сучасної української історіографії в дослідженні соціально-економічної історії України першої половини XIX ст.

Oleksandr KURILENKO (Kyiv). Socio-economic history of Ukraine during the first half of the XIX century: some aspects of the newest domestic historiography

The attempt of analysis existent spectrum of directions and opinions of modern Ukrainian historiography in research of socio-economic history of Ukraine during the first half of the XIX century has been done in the article.

Поява незалежної Української держави та “деідеологізація” життя суспільства надали нового змісту всім сферам суспільного розвитку. Однією з таких сфер стала наука. Сучасні соціально – економічні процеси в Україні, які проходять в умовах “нового первісного накопичення капіталу”, навряд чи можуть бути в повній мірі адекватно пояснені й детерміновані будь-якою теорією історії. Проте це зовсім не означає непотрібності дослідження соціально-економічної історії чи неможливості екстраполяції вже існуючих теоретичних структур на український емпіричний базі. Навпаки, не дивлячись на те, що ледь не вся гуманітарна наука СРСР була сфокусована на різних аспектах соціально-економічної історії, реалії сьогодення потребують її суттєвого теоретичного переосмислення та істотного практичного доопрацювання з урахуванням новітніх методологічних підходів.

Відхід від марксистсько-ленінської ідеологічної парадигми, через призму якої відбувалась інтерпретація фактологічного матеріалу, зробив можливим плюралістичний погляд на історичний концепт. Такий перехід уможливив збільшення творчої свободи для сучасного українського історика, який тепер може послуговуватися різними методологічними принципами – від класичного позитивізму до постмодернізму або витворювати власні принципи. Цей простір творчої свободи був неможливий для цілої плеяди радянських істориків, які були затиснуті набором позитивістських нормативів, законсервованих у ролі “єдиної вірної марксистсько-ленінської методології”.

На сучасному етапі розвитку історичної науки України одне з важливих значень має дослідження соціально-економічної історії України першої половини XIX ст. на основі новітньої методології та методики історичного дослідження.

Метою нашої роботи є спроба аналізу та висвітлення деяких аспектів питань сучасної української історіографії присвячених соціально-економічним проблемам розвитку України в першій половині XIX ст.

Першою групою праць, виділеною нами, є роботи присвячені безпосередньо соціально-економічному розвитку різних регіонів України в першій половині XIX ст. У цьому шереху хотілося б виокремити роботу Г. Казьмирчук і Т. Соловйової [7], присвячену соціально-економічній історії Правобережної України першої половини XIX ст. Автори дослідили розвиток сільського господарства, промислового виробництва й торгівлі на Правобережній Україні; описали та проаналізували соціальні процеси в регіоні у період розпаду феодално-кріпосницької системи. Історія соціально-економічного розвитку Південно-Східної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. досліджена М. Панфьоровою [13], яка спробувала комплексно розглянути основні аспекти соціально-економічного розвитку, проаналізувала загальний стан промисловості та сільського господарства регіону.

Другу групу досліджень складають праці присвячені аграрні проблематиці та історії селянства. Так, історія зародження високотехнологічного землеробства в Україні XIX ст. досліджена Т. Вихватенко [1], який зосереджує свою увагу на теоретичній спадщині, ролі та місцю українських вчених і практиків аграріїв у здобутках сільського господарської науки у XIX ст. У контексті світового розвитку аграрної науки та техніки автор виявив чинники зародження різних систем землеробства на території України.

Роль церкви у соціально-економічних процесах в Україні першої половини XIX ст. стала темою досліджень кількох вітчизняних учених. Так, історія церковного землеволодіння в першій половині XIX ст. вивчається В. Левицьким [9], який у своїй роботі досліджує еволюцію форм і розмірів землеволодіння й землекористування духовенства, значення місцевої церковної земельної власності в соціально-економічних процесах регіону. Значна увага приділяється динаміці розвитку церковного землеволодіння та методам господарювання. Автор не залишає поза увагою свого дослідження і державну політику спрямовану на секуляризацію церковного землеволодіння. Іншою роботою, присвяченою церковному володінню на Правобережній Україні, є праця А. Зінченко [6]. Тут автор аналізує політику держави щодо церковної земельної власності в регіоні.

Історія поміщицького господарства на Правобережній Україні першої половини XIX ст. досліджується у праці О. Годуновського [2]. Останній спробував дослідити еволюцію поміщицьких господарств у контексті розвитку капіталістичних відносин, не як об'єкта експлуатації кріпосних селян, а як суб'єкта економічної діяльності. Історія панського маєтку на Правобережній Україні стала предметом наукових студій О. Петренко [14]. Він, передусім, аналізує основні тогочасні форми власності на землю, основи функціонування ренти та співвідношення її видів у різних маєтках, економічно-юридичні типи господарств селян-кріпаків, етнічний склад соціально-станових груп мешканців польських маєтків, основні тенденції функціонування панських маєтків та особливості їхнього залучення до товаро-грошових відносин.

У зв'язку з колишніми ідеологічними пріоритетами радянської науки, історія селянства є однією з традиційно “сильних” тем української історіографії. Проте акценти та методологія розвідок радянських учених була, як ми вже зазначали, затиснута в лещата марксистсько-ленінського методологічного інструментарію та мегаісторичної конструкції.

Змістом постульованого нами вище історіографічного “перезавантаження” є зміщення акцентів досліджень з суто соціально-економічної проблематики, до соціальних мікроісторій та соціально-психологічного аспектів колективної поведінки. Так, одним із проявів таких історіографічних зрушень є дослідження О. Крижанівської

[8], присвячене соціальним настроям та уявлення селян Правобережної України у 20-50-х рр. XIX ст. Це дослідження, на наш погляд, потребує особливої уваги. Дослідниця намагається з позицій, так званої, історичної антропології, яка зосереджує свою увагу на широкому витлумаченні світу уявлень, розглянути соціальні настрої та уявлення правобережного селянства. Аналізуючи соціальні уявлення селян вчена зазначає, що “суспільний устрій не здавався селянам Правобережжя справедливим ні до, ні після скасування кріпосного права. Соціальну справедливість вони, як і західноєвропейське селянство, пов’язували з ідеалом Правди” [8, с. 134]. Автор, застосовує порівняльний підхід, пояснює особливості соціальної поведінки українського селянства у порівнянні з соціальною поведінкою західноєвропейських селян. Аналізу еволюції та традиціоналізму ментальності українського селянства у XIX – на початку XX ст. присвячена праця Ю. Присяжнюк. [15]. Загалом, ми можемо відмітити перспективність досліджень з історії ментальності українського селянства.

Соціально-економічні аспекти історії українського селянства продовжують бути темами досліджень вітчизняних істориків. Серед таких робіт необхідно відзначити дослідження В. Орлик [12], присвячене податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. в українських губерніях щодо селянства. У статті проаналізовано податковий тягар українських селян в Російській імперії як першочергову причину податкових заборгованостей державних селян України. Автор аналізує і спроби властей ліквідувати хронічну заборгованість українських селян в межах феодально-кріпосницької держави. Проблема життєвого рівня селян України у першій половині XIX ст. є у центрі досліджень В. Молчанова [11], який на широкому архівному матеріалі розкрив джерела прибутків, раціон харчування сільського населення, ціни на продукти харчування, вартість предметів широкого вжитку та житлових умов селян.

Третьою, виділеною нами, групою досліджень, є праці присвячені історії міст, промисловості та торгівлі. Дослідження по історії торгівлі в Україні першої половини XIX ст. проведене Т. Гончарук [3]. Автор узагальнив існуючий історіографічний доробок із вивчення дореформеної торгівлі, здійснив спробу визначити відмінності методичних підходів до вивчення важливих проблем розвитку української торгівлі першої половини XIX. Історії формування населення міст Південної України у дореформений період присвячена робота Н. Діанової [4]. Дослідницею виявлено особливості заснування та розвитку міст півдня України, витоки та етапи їх заселення. Автор аналізує демографічні процеси, визначає динаміку чисельності міського населення, висвітлює особливості утворення та розвитку основних станів та етнічних груп. Проблема ремісничого та фабрично-заводського виробництва у містах і містечках Подільської губернії кін. XVIII – початку XX ст. присвячена робота А. Задорожнюк [5].

У зв’язку з популярністю в другій половині XX ст. серед західних істориків так званої ментальної географії (або “ментального картографування”), тобто уявлень про навколишній простір та на специфіку так званої “ментальної мапи” як суб’єктивного відображення в уяві людини певної частини простору, варто відзначити працю Т. Люти [10], присвячену проблемі картографування території Києва та інформаційні можливості карт і планів міста XVII-XIX ст., в якій комплексно досліджено картографічні джерела Києва визначеного хронологічного періоду, виявлено основні етапи картографування території міста, з’ясовано закономірності цього процесу.

Таким чином, навіть доволі поверховий погляд на сучасну вітчизняну історіографію дозволяє стверджувати, що українські дослідники продовжують віддавати явну перевагу вивченню проблем економічного та соціально-економічного розвитку, традиційного для радянської історіографії та відзначити нові тенденції, пов’язані з появою досліджень, присвячених соціальним уявленням і ментальності селянства, що засвідчує про включення до загальноєвропейського наукового простору сучасної української історичної школи проникнення з її актуалізацією проблем соціальної мікроісторії та історії ментальності.

Примітки

¹ *Вихватенко Т.* Історія зародження та розвитку системи землеробства в Україні (кінець XVIII – початку XX ст.). / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004.

² *Годуновський О.* Поміщицьке господарство Правобережної України в умовах розвитку товарно – грошових відносин у першій половині XIX ст. – Донецьк., 2000.

³ *Гончарук Т.* Торговля України першої половини XIX ст.: історія вивчення. / Автореф. ... канд. іст. наук. – О., 1998.

⁴ *Діанова Н.* Формування населень міст Південної України у дореформений період (кін. XVIII – 1861) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2003.

⁵ *Задорожнюк А.* Ремісничє та фабрично заводське виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.: історичний аспект. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007.

⁶ *Зінченко А.* Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1994.

⁷ *Казьмирчук Г., Соловійова Т.* Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. – К., 1998.

⁸ *Крижанівська О.* Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-х – 50-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 130-142.

⁹ *Левицький В.* Церковне землеволодіння на правобережні України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя., 2007.

¹⁰ *Люта Т.* Картографування території Києва та інформаційні можливості карт і планів міста XVII-XIX ст. / Автореф... дис. канд. іст. наук. – К., 2003.

¹¹ *Молчанов В.* Рівень життя селяни України в першій половині XIX ст. (до 1861 р.) // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 80-94.

¹² *Орлик В.* Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній) // Український історичний журнал. – 2007. - №1. – С.94 – 103.

¹³ *Панфьорова М.* Соціально – економічний розвиток Південно-Східної України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998.

¹⁴ *Петренко О.* Панський маєток на Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. : соціально – економічні та етноконфесійні відносини. – К., 2005.

¹⁵ *Присяжнюк Ю.* Українське селянство XIX-XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002.

Ольга БРАНЧУК
(м. Київ)

Політичні погляди Вячеслава Липинського в оцінці новітньої історіографії

У статті представлено палітру оцінок сучасними вченими політичних поглядів В.К. Липинського (1882-1931) – одного з найвизначніших представників державницької школи у вітчизняній історіографії.

Olga BRANCHUK (Kyiv). Vyacheslav Lipinskiy political views are in the estimation of the newest historiography.

The palette of estimations of V.K Lipinskiy political views (1882-1931) – one of the most prominent representatives of state school in domestic historiography . is presented in the article by the modern scientists.

Вічна проблема української історії – Схід чи Захід. Вирішення цієї дилеми залежить від усвідомлення того, чого ми хочемо. Повернутися до європейської колиски світової цивілізації? Чи залишитись зі “старшим братом”? Я вважаю, що український народ повинен знайти власний “код” державницького шляху. Значно полегшити цю дорогу допоможе нам спадщина геніального теоретика-державотворця В’ячеслава Липинського.

Так, Василь Кучабський – талановитий учень і послідовник В. Липинського, активний організатор Січового стрілецтва, засновник Української військової організації вважав, що у світі існує ієрархія людських душ і що найвищі шаблі в ній займають натхненні Богом пророчі постаті. Серед українського народу такі трапляються рідко: “Хмельницький – Шевченко – Липинський” [1, с. 8].

Автор цілісної наукової концепції української консервативної думки Вячеслав Казимирович Липинський – видатний історик, педагог, громадсько-політичний діяч, філософ, публіцист, член Наукового товариства імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри української державності в Українському науковому інституті в Берліні, народився в с. Затурцях на Волині у польській шляхетській родині. По закінченні Київської гімназії служив у драгунському полку на Тернопільщині. В майбутньому вивчав філософію та історію в Ягеллонському університеті. [2, с. 156].

Глибокий вплив на формування світогляду молодого вченого справили університетські наставники – представники польської консервативної школи в Ягеллонському університеті, зокрема, його науковий керівник професор В. Яворський (1865-1930). Навчаючись у Вищій школі політичних наук у Женеві, що займала провідне місце серед суспільно-політичних навчальних закладів світу, Вячеслав Казимирович дістав можливість ознайомитися зі здобутками світової політичної та соціологічної думки: теоріями Гегеля, Маркса, Гумпловича, Оппенгеймера, Вебера, Сореля, Моски, Парето, Міхельса та ін. [3, с. 111].

Визначальний вплив на формування світогляду Липинського справили п’ять теоретичних напрямків політичної та соціологічної науки того часу: 1) ранні теорії соціального конфлікту, зокрема концепції Гегеля, Маркса, Гумпловича, Оппенгеймера; 2) західноєвропейський раціоналізм кінця XIX ст., у тому числі теорії М. Вебера про значення ірраціональних впливів у людському існуванні та концепції Ж. Сореля, особливо його критика доктрин демократії і лібералізму; 3) політологічні теорії еліти Моски, Міхельса, теорії циркуляції еліт Парето; 4) німецька політична історія, зокрема ідеї Л. Фон Ранке та його учня Ф. Ракеля про побудову державного життя; 5) польська консервативна історична школа.

Через відсутність багатьох джерел, у першу чергу листування вченого за період його життя до 1917 р., залишається ще й досі не з’ясованим повною мірою питання, чи В. Липинський все своє життя дотримувався як

політик і вчений консервативних політичних поглядів, чи спочатку був демократом, і лише під впливом військових і революційних подій став консерватором. Український зарубіжний вчений професор Л. Білас дотримується думки, що еволюція політичних поглядів В. Липинського була дуже незначною та він завжди був монархістом і консерватором.[4, с. 264-285]. Натомість, директор Східноєвропейського дослідницького інституту ім. В. Липинського, професор Я. Пеленський, вважає, що консерватизм Липинського – результат набутого політичного досвіду та його песимістичних настроїв періоду української революції. Більше того, він визначає цілий історичний “демократичний” період у житті і творчості Липинського (1912-1917 рр.), посилаючись, зокрема, на його “Меморіал до Українського комітету про наше становище супроти напруженої ситуації в Європі” (1912 р.), в якому Василь Казимирович власноручно викреслює термін “конституційна монархія” і замінює його словом “державна”.

Український зарубіжний вчений професор Є. Пизюр вважав, що проблема еволюції політичних поглядів В. Липинського коріниться в його досі не зрозумілому та повною мірою не з'ясованому “перетворенні з поляка в українця”. [5, с. 112]. На його думку, Липинський ніколи не був демократом у повному розумінні цього слова, бо, як свідчать його досі не опубліковані листи, написані вже після революції, він вбачав у демократії ідеологію, що має служити людям, а не політико-правову форму влади, самоуправління людей і т.д. ”Тут він ніколи не був демократом”, – зазначає Є. Пизюр [6, с. 305]. Учений вважає, що політична доктрина Липинського незвичайно складна та розлога, і навіть перерахування її поодиноких компонентів стає нелегким завданням. Вдаючись до порівняння з ділянкою механіки, тут можна б сказати так: політична доктрина нагадує велику і складну машину, в якій маса коліщат, кожне з них пов'язане з наступним, це спрямовує машину на одну функцію. Так і з політичною теорією Липинського. Хто хоче належно зрозуміти її зміст і призначення, мусить завдати собі багато праці, щоб належно збагнути суть і значення її поодиноких теорем. Липинський, безумовно, наш найбільший оригінальний політичний мислитель. На мою думку, він залишається таким, навіть коли виступає як історик. Його цікавить історія в першу чергу тому, що вона є політичною лабораторією і дозволяє йому довести слушність або фальшивість якоїсь політичної тези [7, с. 721].

У 1908 р. В.К. Липинський повертається до України та поринає в активну наукову діяльність. Основною темою талановитого науковця стає історія української державності середньовіччя. Незабаром учений почав поєднувати дослідницьку роботу із громадсько-політичною діяльністю. В 1912 р. виступає ініціатором створення Українського інформаційного комітету, завдання якого була пропаганда за кордоном ініціативи необхідності створення Української незалежної держави. Ця ідея захоплює В. Липинського назавжди. В 1917 р. пише програму для Української демократично-хліборобської партії (УДХП), в якій висунув питання: для чого ж потрібна держава тим, хто населяє українську територію? Державна організація потрібна, наголошував він. У програмі УДХП чи не вперше особливо надавав вагу національному суверенітету. “Українська національна ідея, – наголошував провідник українських консерваторів, – тільки тоді в силі оживити собою українську етнографічну масу, коли вона іде поруч з ідеєю суверенітету українського народу коли вона кличе до повного національного визволення і на місце рабської служби чужим державним організаціям ставить, створення власної держави”.

Досить цікавим, на мій погляд, є питання про те, коли ж В. Липинський став консерватором? Відомий український політолог В. Потульницький з цього приводу аналізує праці Л. Біласа, Я. Пеленського, Є. Пизюра, які певною мірою торкалися цієї проблеми. Автор доходить висновку, що “демократичний період” у діяльності Василя Липинського був свого роду необхідним компромісом, “оскільки вже з юнацьких літ стояв на консервативних позиціях, втілював у життя ті ідеї, які пізніше в еміграції виклав у фундаментальних історичних і політологічних працях”[8, с. 157].

Улітку 1920 р. В. Липинський разом зі своїми прихильниками створив у Відні “Український союз хліборобів-державників” (УСХД) в основу союзу була покладена монархічна ідея в її національній формі – гетьманщині. До складу Союзу ввійшли відомі на той час українські політики – Д. Дорошенко, М. Кочубей, А. Монтезор, С. Шемет, О. Скоропис-Йолтуховський та інші однодумці В. Липинського. За участю Василя Казимировича були опрацьовані та затверджені Статут і Регламент Союзу. Як бачимо, опрацьовуючи державотворчу концепцію, Липинський мав на увазі її втілення на всіх зібраних у єдину державу українських землях. В основу діяльності Союзу закладалася ідея соборності розпорошених українських земель, об'єднання, які мав би організувати гетьман – монарх майбутньої незалежної української держави.

Необхідно зазначити, що фундаментом державницької концепції В. Липинського стали його історичні дослідження козацької доби, Липинський дійшов висновку, що гетьманська монархія була найкращою формою державного устрою України. [9, с. 161].

У центрі історичних досліджень Липинського – новий, відмінний від концепцій М. Грушевського, В. Антоновича, польської та російської буржуазної історіографії погляд на Хмельниччину як на процес будівництва української державності. [10, с. 115].

Пізніше В.К. Липинський вважав, що справжньою державою, яка постала в час Української національної революції 1917-1921 рр., була Українська Держава П. Скоропадського. Він доходить висновку про те, що “українська держава може бути збудована лише класократією: політичною співпрацею авторитетних

провідників, обмежених в своїм бажанні якнайбільшої для свого класу влади, послухом одному все класовому державно-національному закону і зберігаючій цей закон Гетьманській Верховній Владі” [11, с. 162].

Будівництво держави, на думку Липинського, не може бути працею лише одного політика, вона має опиратися на певну соціальну базу. Побудувати соціальну державу, вважає Вячеслав Казимирович, можна лише в тому разі, коли в суспільстві є соціальні сили, верстви, класи, що зацікавлені в її існуванні. До такого класу Липинський звертається у своїй головній політичній праці “Листи до братів-хліборобів” (1926 р.). Соціальний клас – лише підвалина, на якій починається державне будівництво, його справжніми будівниками є невеликі соціальні групи, національна аристократія, еліта. Еліта – це та активна меншість, яка створює держави й нації. В.К. Липинський є автором власної типології національних аристократій, що розрізняються способами організації своєї влади: олігархію, класократію і демократію. Для характеристики цих понять він знаходить досить точні формулювання і визначення.

Дослідник історії вітчизняної філософії Л. Кондратик звертає увагу сучасників на дослідження релігії В’ячеславом Липинським (“Дух обмежує меч...”). Релігієзнавчі зацікавлення Липинського багатогранні. Особливу ж увагу вчений приділяв питанню відносин між релігією і політикою, церквою і державою, яке, на мою думку, й нині є досить пунктуальним.

Сьогодні Україна стає на новий демократичний шлях свого розвитку, тому спадщина яку залишив нам В’ячеслав Казимирович є особливо значущою в наші дні. Адже цей мислитель ретельно проаналізував причини невдач самостійництва в Україні у 1917-1920 рр. Дав рекомендації, як уникнути їх у майбутньому. Його теорія української державності, типологія устрою взагалі, вчення про народну еліту, ролі Україні в майбутньому союзі держав належить до світових вершин суспільної політичної думки. Від того, наскільки уважними ми будемо, у великій мірі залежатиме подальша доля суверенної України, яка зовсім недавно стала незалежною.

І наостанок кілька рядків із його творчого передбачення, які має знати і виконувати кожен українець: “Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути” [12].

Примітки

¹ Кучабський В. Значіння ідеї Вячеслава Липинського. - Львів, 1935.

² Дробот І.І. “Ніхто нам не збудує держави, коли самі її не збудуємо” // Пам’ять століть – 2006 – № 2. – С. 156.

³ Потульницький В.А. Історія української політології. – К.: Либідь, 1992.

⁴ Vilas L. The Intellectual Development of V. Lypynskyi. His word View and Political Activity before World War I // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. 9. – P. 264-285.

⁵ Потульницький В.А. Вказ. праця. – С. 112.

⁶ Ружиур Е. Лупынський Idea of Nation // Ibid. P. 305

⁷ Пизюр Є: В’ячеслав Липинський і політична думка західного світу. – 721 с.

⁸ Дробот І.І. Вказ. стаття. – С. 157.

⁹ Там само. – С. 161.

¹⁰ Потульницький В.А. Вказ. праця. – С. 115.

¹¹ Дробот І.І. Вказ. стаття. – С. 162.

Уляна ЄЛОВСЬКИХ
(м. Луганськ)

Дипломатичне листування Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини як джерело з історії українсько-німецьких відносин березня-квітня 1918 р.

У статті проаналізовано дипломатичне листування Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини, як важливе джерело з історії українсько-німецьких відносин у березні-квітні 1918 р. За характером інформації виділено три тематичні групи документів, виявлено їхні особливості та інформаційний потенціал.

Ulyana ELOVSKIKH (Lugans'k). Austro-Hungary Ministry of Foreign Affairs' diplomatic correspondence as a history source of the Ukrainian-German relations during March-April 1918.

Austro-Hungary Ministry of Foreign Affairs' diplomatic correspondence as a history source of the Ukrainian-German relations during March-April 1918 is analysed in the article. After character of information three thematic groups of documents are selected, found out their features and informative potential.

Після підписання Брестського мирного договору та приходу в Україну німецько-австрійських військ, Німеччина та Австро-Угорщина дотримувалися приблизно однакового дипломатичного курсу відносно України: цілі і наміри їх української політики багато в чому збігалися, дії були спланованими та узгодженими. Тому документи Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини становлять значний інтерес для вивчення історії україно-німецьких відносин у березні-квітні 1918 р., оскільки вони суттєво доповнюють джерела українського та німецького походження, допомагаючи простежити динаміку подій і відновити маловідомі факти.

Загальнотеоретичні питання опрацювання дипломатичних документів як джерел з історії міжнародних відносин розглядалися в наукових студіях окремих вітчизняних дослідників. Їх роботи й склали методологічне підґрунтя нашої праці [1, с. 141; 2, с. 284; 3, с. 270; 4, с. 110]. Що ж стосується вивчення документів австрійського походження з історії України, то тут, передусім, слід виділити роботи О. Кураєва, в яких автор розкрив можливості використання та значення документів Австрійського державного архіву у Відні як джерел з історії України першої чверті ХХ ст. [5, с. 70], а також охарактеризував окремі опубліковані матеріали з цього архівосховища [6]. Проте, джерелознавчі аспекти історії україно-німецьких відносин у березні-квітні 1918 р., зокрема використання дипломатичного листування міністерства закордонних справ Австро-Угорщини як джерел з цієї проблеми, не було об'єктом окремого наукового дослідження. Останнє власне і зумовлює актуальність нашої теми.

Слід також зазначити, що документи Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини досі залишаються недостатньо використаними в працях сучасних вітчизняних дослідників, які вивчають різні аспекти україно-німецьких відносин доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Наразі, метою даної статті є виявлення інформаційного потенціалу дипломатичного листування МЗС Австро-Угорщини як комплексу джерел з історії україно-німецьких відносин березня-квітня 1918 р.

За походженням джерела є документацією відомства. Вони представлені листуванням між міністерством і дипломатичними представниками Австро-Угорщини в Києві та Берліні, Штабом австрійського військового командування в Україні, внутрішнім службовим листуванням співробітників МЗС – листами, телеграмами, доповідними тощо.

За характером інформації з історії україно-німецьких відносин у березні-квітні 1918 р. дипломатичне листування Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини умовно можна поділити на три тематичні групи: 1) листи, в яких повідомляється про окремі факти чи події з історії україно-німецьких відносин; 2) листовні повідомлення, де розкриваються приховані від українського уряду наміри та заходи німецької дипломатії відносно України; 3) листування, в якому службовці МЗС Австро-Угорщини оцінюють стан та перспективи україно-німецьких відносин.

Документи першої групи дають загальне уявлення про розвиток україно-німецьких відносин у березні-квітні 1918 р., допомагають відтворити перебіг подій. Це найбільша група джерел. Особливістю джерел цієї групи є те, що в них міститься інформація про факти та події, що відбулися, проте уникаються коментарі й оцінки. Ці документи – своєрідна хроніка поточних подій.

Таблиця 1. Факти та події з історії україно-німецьких відносин у березні-квітні 1918 р. за документами Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини [7]

№ пп	Факти чи події, що згадуються у документах	Кількість згадок
1.	Суперечка між німцями та українським урядом із приводу його небажання оприлюднювати факт, що німці прийшли на його запрошення УЦР.	1
2.	Призначення Ф. фон Мумма дипломатичним представником Німеччини в Україні.	1
3.	Звернення українського уряду до дипломатичних та військових представників Німеччини та Австро-Угорщини з приводу позики для виплати заробітної платні залізничникам	2
4.	Робота комісії з товарообміну.	2
5.	Звернення німецьких колоністів до німецької окупаційної влади з проханням відновлення прав їх приватної власності, створення національно-культурної автономії та міністерства у справах німців в структурі уряду УНР.	1
6.	Наказ Г. Ейхгорна, відношення німців до земельної політики Центральної Ради.	2
7.	Доля військового формування з українських військовополонених.	3
8.	Відмова німців віддавати управління в Холмській області до рук українців.	1
9.	Листування з приводу відновлення польської земельної власності на Україні.	12
10.	Розгін Центральної Ради німецькими військами.	3

Найбільша кількість документів – це листуванням посла Австро-Угорщини в Україні графа Й. Форгача з МЗС, або ж особисто з тодішнім міністром закордонних справ Австро-Угорщини О. Черніним. Присутні також телеграми начальника австрійського генерального штабу А. фон Арца, представника міністерства закордонних справ Австро-Угорщини при австрійському Генеральному штабі К. Траутмансдорфа, внутрішнє листування між працівниками міністерства закордонних справ та О. Черніним і С. фон Буріаном, який заступив першого на посаді міністра закордонних справ у квітні 1918 р.

Особливе значення документів цієї групи полягає в тому, що вони відновлюють маловідомі подробиці згаданих подій. Наприклад, цікавою є телеграма посла Австро-Угорщини в Україні графа Й. Форгача до міністерства закордонних справ від 15-го квітня 1918 р., в якій він повідомив про загострення відносин між Україною та Німеччиною внаслідок видання німецьким фельдмаршалом Г. Ейхгорном наказу про весняний сівбу: “Цей наказ, який опосередковано виступає проти революційних постанов української аграрно-соціалістичної Ради про експропріацію землі та ідей соціалізації земельної власності, викликав у країні велике обурення та призвів до запеклих суперечок у Раді. Остання винесла резолюцію, згідно якої наказ Ейхгорна було визнано недопустимим втручанням у внутрішні справи України, уряду були висунуті вимоги висловити протест при обох урядах у Відні та Берліні проти цього та проти кожного самовільного вчинку австро-угорської і німецької військової влади, а також повною мірою пояснити всій країні, що наказ фельдмаршала не повинен виконуватися” [8, s. 381]. Німецька сторона, згідно із телеграмою, ігнорує дебати і резолюції Ради та чекає на подальші дії уряду.

Телеграми барона А. Арца дають уявлення про останні дні існування Центральної Ради напередодні гетьманського перевороту. Так, у телеграмі від 29 квітня 1918 р. він наводить текст доповіді, надісланої йому уповноваженим австро-угорського Генерального штабу при військовому командуванні майором І. Фляйшманом із приводу таємного засідання Центральної Ради, на якому було винесено рішення надіслати протест щодо наказу Г. Ейхгорна про створення німецьких військово-польових судів і вимагати від Берліну негайного відкликання Г. Ейхгорна з України. Німецький військовий уповноважений звернувся до українського уряду з вимогою відкликати рішення Ради стосовно наказів Г. Ейхгорна. Нечітка відповідь українських урядовців, інтриги, підтримуваного урядом таємного союзу, та арешт банкіра А. Доброго, який допомагав німцям у вирішенні фінансових питань, дали їм привід виступити проти окремих посадовців: “Німці заарештували міністрів військових, закордонних справ і міністра землеробства, в той час як міністру внутрішніх справ вдалося втекти. Для маскування були заарештовані також інші незначні особи, як, наприклад, помічник і дружина міністра внутрішніх справ, комендант київської міліції і т.д. Внаслідок цього невгодні нам міністри знаходяться на віддаленні від нас” [9, с. 406]. При цьому повідомляється такий цікавий факт, що австро-угорські військові частини не брали участі у цих заходах разом із німецькими [10, s. 406].

Ще одним прикладом згадки маловідомих обставин є телеграма барона А. Арца від 30 квітня 1918 р., у якій він повідомив міністра закордонних справ С. фон Буріана про те, що німецький посол Ф. фон Мумм вибачився перед В. Голубовичем за ненавмисний розгін Ради. Відповідні вибачення на ранковому засіданні Ради приніс також генерал, що командував німецькими військовими частинами [11, s. 407].

Таким чином, дипломатичне листування цієї групи висвітлює більшість найважливіших подій з історії україно-німецьких відносин у березні-квітні 1918 р., допомагаючи простежити їхній розвиток від початкового етапу приходу німецьких військ та офіційного призначення Німеччиною свого дипломатичного представника в Україні, до фактичного переходу влади в країні до рук німців і падіння Центральної Ради. Вони доповнюють джерела українського та німецького походження цікавими подробицями, відновлюють факти відсутні в інших джерелах.

Другу групу джерел складає дипломатичне листування, в якому розкриваються приховані від українського уряду наміри та заходи німецької дипломатії відносно України. Вони представлені, головним чином, листуванням дипломатичних представників Австро-Угорщини в Києві і Берліні з власним МЗС. Особливістю цієї групи документів є те, що в них повідомляється інформація, отримана в ході приватних розмов австро-угорських дипломатів із представниками німецьких дипломатичних і військових кіл, а також інформація спільних нарад і засідань.

Більшість джерел цієї групи свідчить про те, що німці були незадоволені політикою Центральної Ради, яка стояла на заваді німецьким інтересам. Так, наприклад, в телеграмі від 24 березня 1918 р. граф Й. Форгач переказав слова німецького посла Ф. фон Мумма, який визначив метою свого перебування в Україні втілення в життя Берестейського миру, тобто забезпечення постачання хліба, продовження війни та одержання прибутків [12, s. 322]. Політика Центральної Ради ставила все це під загрозу, тому однією з найчастіше обговорюваних у німецьких колах тем, за документами другої групи, була зміна існуючого режиму [13, s. 327; 14, s. 361; 15, s. 400].

Документи австрійського походження є важливим джерелом для висвітлення питання внутрішніх розбіжностей, які існували з цього приводу між німецькими військовими та дипломатами [16, s. 327]. Так, військові були налаштовані рішуче щодо зміни уряду, в той час, як посол займав поміркованішу позицію. Остаточою це питання було розв'язано на таємній нараді між австрійськими та німецькими дипломатами і військовими у німецького генерала О. Гренера, де було вирішено, що український уряд мав повністю залежати від німецького та австрійського головнокомандуючих, розроблені вимоги до українського уряду. Повідомлення

про цю нараду містяться як у телеграмі німецького посла Ф. фон Мумма до Міністерства закордонних справ Німеччини від 24 квітня 1918 р. [17, с. 49], так і в телеграмі радника австро-угорського посольства в Києві В. фон Принціга від 25-го квітня 1918 р. [18, с. 400] Тексти обох телеграм у частині, де передається зміст наради майже повністю збігаються. Єдиною відмінністю є те, що наприкінці своєї телеграми австро-угорський дипломат додав усні заяви німецького посла, тим самим вдало доповнивши німецький варіант доповіді про нараду: “Спосіб реалізації запланованої програми вже намічений, оскільки посол фон Мумм отримав наказ після укладання господарського договору вимагати від українського уряду скасування резолюції Ради стосовно наказу генерала Г. Ейхгорна, про яку було повідомлено в телеграмі № 202 від 15-го цього місяця. При чому пан посол збирається зробити цей крок негайно, сподіваючись, що це, перш за все, дозволить позбутися найнеприємніших для нас міністра землеробства та виконуючого обов’язки міністра закордонних справ Любинського” [19, с. 401].

Прихованими від українського уряду були також домовленості між О. Черніним та міністром закордонних справ Німеччини Р. фон Кюльманом стосовно таємного протоколу до Брестського мирного договору, укладеного між Австро-Угорщиною та Україною. Згідно таємного протоколу український уряд зобов’язувався до 31 липня 1918 р. забезпечити постачання Центральним державам 1 млн. тонн хліба, в обмін на що Австро-Угорщина повинна була створити окремий коронний край із земель Східної Галичини та Буковини до 20 липня 1918 р. [20, арк. 1]. Австро-угорському дипломату барону Ф. фон Візнеру вдалося переконати членів української делегації віддати оригінал протоколу на зберігання міністерству закордонних справ Німеччини [21, с. 143]. Зважаючи на можливі заворушення серед польського населення західноукраїнських земель, Австро-Угорщина не була зацікавлена в тому, щоб зміст протоколу розголошувався. В одній з телеграм до австрійського посла в Берліні Г. Гогенлоє міністр закордонних справ Австро-Угорщини нагадав про усні домовленості між ним і Міністерством закордонних справ Німеччини стосовно повернення протоколу у випадку невиконання Україною взятих на себе зобов’язань Австро-Угорщині, а не українцям [22, с. 79]. О. Чернін зазначив, що докладе зусиль, аби ця заява була зафіксована Р. фон Кюльманом у письмовій формі, та попросив сприяння австрійського посла у цій справі.

Таким чином, документи другої групи містять цінну інформацію відносно таємних маневрів німецької дипломатії в українському питанні, оскільки вони передають зміст спільних із німцями нарад, засідань, приватних обговорень окремих питань. Джерела цієї групи допомагають краще зрозуміти справжні цілі та наміри політики Німеччини відносно України, встановити неофіційні позиції представників німецьких військових і дипломатичних кіл щодо українського уряду. Окремі документи дають цікаву інформацію при співставленні з німецькими джерелами.

Третю, найменшу групу дипломатичного листування становлять документи, в яких службовці МЗС Австро-Угорщини чи австрійські військові дають власну оцінку стану та перспективам україно-німецьких відносин у зазначений період. До цієї групи відносяться здебільшого телеграми та листи представників Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини при австрійському Генеральному штабі, а також безпосереднє листування між Генеральним штабом австрійських військ в Україні та МЗС Австро-Угорщини. Особливістю джерел даної групи є те, що в них, міститься інформація аналітичного характеру та обмірковані висновки з приводу розвитку дипломатичних україно-німецьких відносин у цей період.

У більшості подібних документів доводиться думка про нерівноправність дипломатичних відносин між Україною та Німеччиною, а точніше повну залежність українського уряду від німців [23, с. 350; 24, с. 355; 25, с. 368; 26, с. 389]. Наприклад, в телеграмі представника міністерства закордонних справ Австро-Угорщини при австрійському генеральному штабі К. Траутмансдорфа від 4-го квітня 1918 р. повідомляється, що Центральна Рада та уряд не користуються ні підтримкою, ні повагою населення, а утримуються при владі “...тільки в якості німецької маріонетки...” [27, с. 356]. Власних коштів уряд не має, годується із рук німців. При чому, австрійці не мають такого впливу на український уряд, і навряд чи їм доцільно змагатися з німцями в цьому відношенні [28, с. 357].

Цікавим джерелом з історії україно-німецьких відносин у березні-квітні 1918 р. є лист австрійського генерал-майора А. Вальдштеттена від 16 квітня 1918 р., де було зроблено характеристику політичних діячів УНР, зокрема й із приводу їхнього ставлення до Німеччини та Австро-Угорщини [29, с. 381]. Наприклад, автор визначив зовнішньополітичні орієнтації окремих членів тодішньої Ради Народних Міністрів.

Таблиця 2. Характеристика членів Ради Народних Міністрів відносно орієнтації на Німеччину чи Австро-Угорщину за листом А. Вальдштеттена від 16 квітня 1918 р.

№ пп	Прізвище політичного діяча	Посада	Характеристика
1.	Голубович В.	Прем’єр-міністр, міністр закордонних справ	“...на утриманні у німців”

2.	Любинський М.	Керуючий Міністерством закордонних справ	“Повністю в руках німців”
3.	Ткаченко М.	Міністр внутрішніх справ	“Прибічник Німеччини”
4.	Жуковський О.	Міністр військових і морських справ	“Німецька лялька”
5.	Прокопович В.	Міністр освіти	“Освічена літня людина, яку можна булоб повернути на бік Австрії”
6.	Ковалевський М.	Міністр земельних справ	“Німецької орієнтації”
7.	Коліух Д.	Керуючий міністерством харчування	“...є душею пасивного супротиву постачання в Австрію”
8.	Фещенко-Чопівський І.	Міністр торгу і промисловості	“На мою думку – австрофіл”
9.	Сокович Є.	Міністр шляхів сполучення	“...німецької орієнтації...”
10.	Сидоренко Г.	Міністр пошт і телеграфів	“Здається симпатизує Австрії”
11.	Христюк П.	Генеральний секретар	“...німецької орієнтації”

На думку автора листа, більшість українських урядовців дотримувалися німецької орієнтації відносно зовнішньої політики УНР. Проте, слід зазначити, що подібні оцінки є досить суб’єктивними. Наприклад, навряд чи можна вважати прибічниками німецької політики в Україні міністра закордонних справ М. Любинського або міністра землеробства М. Ковалевського, про яких відомо з попередніх документів, що німці були настільки незадоволені їх діяльністю, що планували їхнє усунення від справ [30, s. 401], і в решті-решт заарештували [31, s. 406]. Тобто, не дивлячись на те, що джерела цієї групи містять досить цікаву інформацію, їх обов’язково необхідно співставляти з інформацією інших видів джерел у кожному окремому випадку.

Таким чином, дипломатичне листування Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини містить різнопланову інформацію з історії українсько-німецьких відносин у березні-квітні 1918 р.: від повідомлень про окремі події чи факти з офіційної історії українсько-німецьких відносин і згадок про приховані заходи німецької дипломатії відносно України до аналізу стану і характеру дипломатичних відносин між УНР та Німеччиною протягом зазначеного періоду. Вони дають змогу відновити такі моменти з історії відносин між Україною і Німеччиною у березні-квітні 1918 р., які не знайшли відображення в джерелах українського та німецького походження. Разом із тим, слід відзначити, що в документах австрійського походження міститься неповна, вибіркова інформація з історії україно-німецьких відносин, яка мала безпосереднє відношення до державних інтересів Австро-Угорщини та розглядалася крізь призму цих інтересів.

Примітки

¹ *Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в.: Учеб. пособие для ист. фак. / Под ред. И.А. Федосова. – М.: Изд-во МГУ, 1970. – 469 с.*

² *Черноморский М.Н. Источниковедение истории СССР. Советский период. – М.: Высшая школа, 1976. – 324 с.*

³ *Источниковедение истории СССР: Учебник для ист. спец. ун-тов и пед. ин-тов. / Под ред. И.Д. Ковальченко. – 2-е изд. – М.: Высшая школа, 1981. – 496 с.*

⁴ *Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.*

⁵ *Кураєв О.О. Матеріали щодо політики Відня в українському питанні 1905-1918 рр. в Державному архіві Австрії: оптимізація пошуку та джерелознавчого аналізу // Архіви України. – 2005. – № 5-6. – С. 70-75.*

⁶ *Кураєв О.О. Маловідомий комплекс джерел Австрійського державного архіву у Відні про події в Україні 1914-1922 рр. // Архіви України. – 2000. – № 1-3.*

⁷ Таблиця складена за матеріалами збірника «Події в Україні у 1914-1922 роках. Їх значення та історичне підґрунтя» («Ereignisse in der Ukraine 1914-1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe»)

⁸ *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde: In 4 Bd. – Philadelphia, Pa., U.S.A., 1967-1969. – Bd.1. – 492 s.*

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*

¹² *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde: In 4 Bd. - Philadelphia, Pa., U.S.A., 1967-1969. – Bd.2. – 484 s.*

¹³ *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde: In 4 Bd. - Philadelphia, Pa., U.S.A., 1967-1969. – Bd.1. – 492 s.*

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Крах германской оккупации на Украине (по материалам оккупантов)*. – М.: Гос. Изд-во “История гражданской войны”, 1936. – 208 с.

¹⁸ *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde*: In 4 Bd. - Philadelphia, Pa., U.S.A., 1967-1969. – Bd.1. – 492 s.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України)*. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Од. зб. 90. – Арк. 1.

²¹ *Берестейський мир (з нагоди 10-х роковин)*: Спомини та матеріали / Зладив І. Кедрин. – Львів: Червона калина, 1928. – 319 с.

²² *Крах германской оккупации на Украине (по материалам оккупантов)*. – М.: Гос. Изд-во “История гражданской войны”, 1936. – 208 с.

²³ *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde*: In 4 Bd. - Philadelphia, Pa., U.S.A., 1967-1969. – Bd. 1. – 492 s.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Ibid.*

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Ibid.*

Оксана КОВАЛЕНКО
(м. Київ)

Історіографічні засади дослідження українсько-польських культурних зв'язків 2000-2005 рр.

У статті аналізуються польська та українська історична література з пролеми культурних зв'язків двох народів і країн початку XXI ст. Зроблено висновок про недостатній рівень дослідження даної теми у вітчизняній історіографії.

Oksana KOVALENKO (Kyiv). Historiography principles of research cultural relations between Ukraine and Poland during 2000-2005.

Polish and Ukrainian historical literature dedicated to the problem of cultural relations between two nations and countries at the beginning of the XXI century is analysed in the article. A conclusion about the insufficient level of research this theme by domestic historiography has been done.

Досліджувана проблема в різних її аспектах перебувала, й сьогодні залишається, в полі зору істориків і політологів. Суттєвим недоліком низки досліджень є той факт, що в них основна увага приділяється лише розвитку політичного та економічного українсько-польського співробітництва, майже не торкаючись культурних відносин.

У працях українських та польських учених – В. Глібова, Д. Горуна, М. Рябчука, М. Чеха підкреслюється поетапність у розвитку двосторонніх відносин, зосереджується увага на комплексному підході до суспільно-політичних та економічних стосунків України і Польщі. Зокрема, В. Глібов і Д. Горун основною проблемою виділяють системну несумісність економік і незначну частку технологічного співробітництва. У праці “Українсько-польські взаємини в пострадянський період” автори акцентують увагу на суспільно-політичних та економічних стосунках України та Польщі, в яких виділяють три періоди: підготовчий (1990 – 1 грудня 1991 р.); будівництва відносин, “романтичний” (1 грудня 1991 – початок січня 1993 р.) – пошук політичних партнерів серед великих держав світу; прагматичний (січень 1993 – 1995 р.), пов'язаний із створенням Консультаційного Комітету Президентів України та Польщі [1, с. 3].

М. Чех, українець за походженням, колишній сенатор Речі Посполитої, в статті “Один із сусідів. До питання українсько-польських відносин” розкрив двосторонні зв'язки через призму змін у Європі наприкінці 80-х рр. виділив три площини, що існують для України з встановленням дружніх відносин з Польщею: безпечні кордони; розв'язання проблеми національних меншин та зовнішньополітичний аспект. У висвітленні питань національних меншин залишилися поза увагою проблеми вивчення та збереження їх мови, культури, звичаїв і традицій [2, с. 16].

Частина дослідників вивчає українсько-польські зв'язки через призму подолання застарілих стереотипів. До них належать М. Фігура, Б. Бердиховська, Я. Куронь, В. Мокрий та С. Лилик. Вони відокремили критерії міжкультурного обміну, винайшли шляхи подолання застарілих стереотипів та виділи проблеми, що гальмують розвиток двосторонніх відносин.

Зокрема, польський дослідник М. Фігура в праці “Стереотип українця в пресі Західної Польщі в 1918-1930 рр.”, торкається проблеми подолання застарілих стереотипів між двома народами. Простежуючи історичні умови, що сприяли створенню упереджень, наголошує на шляхах їх подолання: знаходженні прикладів доброзичливого співіснування та компромісів [3, с. 18].

До проблеми подолання стереотипів зверталися Б. Бердиховська багаторічний керівник відділу національних меншин Міністерства культури і науки Республіки Польща та відомий політичний діяч Польщі Я. Куронь - Позитивним в їх роботі “Холодне пограниччя” є розгляд трьох проблем, що гальмують розвиток двосторонніх відносин: небажання окремих людей з обох боків співпрацювати, спогади про конфліктні події та сформовані на їх основі стереотипи й недостатність діяльності одних лише президентів.

Польські автори М. Балтовський та А. Мішчук в праці “Польсько-український кордон в перспективі нового геополітичного європейського порядку” проаналізували історико-географічне становище України та Польщі, систематизували дані про стан і роботу пропускних пунктів на спільному кордоні та прикордонні контакти [4, с. 33]. Поділили українсько-польське “пограниччя” на південне та північне, що є доповненням до існуючого розподілу на західне та східне, як в роботі Д. Вояковського “Пограниччя польсько-українське. Сучасна зустріч Сходу з Заходом”. Останній визначив українсько-польське прикордоння як “цивілізаційне пограниччя”, де відбувається взаємовплив культур. Специфіка, за його словами, виникає з різних глибоких міжсуспільних і міжкультурних зіткнень. Позитивним моментом роботи є відокремлення трьох критеріїв міжкультурного обміну: телебачення та преса, контакти мешканців прикордонних територій і національні меншини, завдяки яким відбувається проникнення однієї культури в іншу [5, с. 309].

Для дослідження традицій українсько-польських зв'язків, безперечний інтерес має праця В. Мокрого – засновника та керівника Фондації ім. Святого Володимира-Хрестителя Київської Русі в Кракові – “Проблеми українців в Польщі після висельної акції “Вісла” 1947 року”. На основі великої кількості маловідомих документів і матеріалів автор висвітлює проблеми депортованих під час цієї акції українців [6, с. 465].

Проблемі пам'яток української культури в Польщі присвячена праця польського автора А. Саладяка “Пам'ятки та пам'ятники старовини української культури в Польщі”. Використовуючи велику кількість зібраних даних про осередки культури православної церкви в Польщі, він створив детальний каталог цих пам'яток і мапи їх розміщення. Підставою для регіонального поділу стала специфіка розміщення об'єктів, пов'язаних з українською культурою, та особливо їх концентрація в Східній Польщі [7, с. 510].

Ще одна група наукових досліджень стосується українсько-польської взаємодії в аспекті розвитку національних меншин. Цього питання торкнулися М. Чех – у праці “Українці в Польщі 1989-1993: Коментар. Документи. Інформація.” та В. Гілл і Р. Гілл у монографії “Стосунки Польщі з Україною в 1989-1993 рр.”. У цих роботах систематизовано велику кількість фактичного матеріалу з українсько-польських відносин.

Серед інших досліджень сучасності слід відзначити колективні праці, що висвітлюють українсько-польської взаємодію в аспекті розвитку національних меншин. Проте при систематизації великої кількості фактичного матеріалу, високому ступені інформативності цим працям бракує критичності у висвітленні подій.

Досить дискусійною виявилася проблема повернення культурних цінностей. У цьому сенсі слід відзначити збірник Національної комісії по реституції культурних цінностей: “Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи”, матеріали постійно діючого “круглого столу” “Культурні цінності України: втрати, шляхи повернення” і роботи О. Федорука та В. Врублевської. Аналізуючи діяльність Державної служби по переміщенню культурних цінностей через державний кордон, порушувалися питання щодо прецедентів передачі цінностей протягом історичного досвіду обох народів, виділили завдання та перспективи розв'язання спільних проблем з дотриманням вимог законодавства.

Є. Завалень у працях “Про охорону пам'яток церковної архітектури Перемищини після 1947 року” та “Пам'ятники старовини і політика: розмова з Є. Туром”, оцінюючи процес охорони історичних пам'яток у Польщі, а саме – церковної архітектури на території Перемишльського воєводства, здійснення консерваторської програми та діяльність Бюро документації пам'яток, щодо інвентаризації, дослідження та охорони історико-культурних цінностей, підкреслив причини уповільнення реставраційних робіт [8, с. 17-20]. Ю. Алексєєв, оцінюючи досвід у справі охорони історичних пам'яток у Польщі, запропонував шляхи покращання цієї ситуації. Проблемі пам'яток української культури в Польщі присвячена праця польського автора А. Саладяка. Використовуючи велику кількість зібраних даних про осередки культури православної церкви в Польщі, він створив детальний каталог цих пам'яток та мапи їх розміщення.

Окрему групу становлять праці українських і польських науковців щодо висвітлення українсько-польських зв'язків у галузі освіти. У цьому контексті важливе значення мають праці І. Серкової “Проблеми польської шкільної справи в Україні”, Г. Головатенко “Стан польської шкільної справи в Києві”, Е. Будаковської “Польська молодь з України на навчання у Польщі”, Е. Голибард “Учні та вчителі Варшави та Києва в турботі про спільні досягнення”, К. Пантелюк “Форум учителів” та Н. Сушнічій “Конференція вчителів у Хмельницькому”, в яких порушуються проблеми й перспективи навчання та відпочинку польської молоді в

Україні та Польщі. Загалом подається інформація про кількісний склад учнів, що вивчають польську мову в Україні, та анонсується зміст заходів, які проводилися. Цим роботам властивий певний стереотип, зокрема некритичний аналіз інформації та упущення відомостей щодо подій у Польщі.

Серед досліджень проблеми наукових зв'язків України та Польщі слід відзначити працю Я. Ісаєвича, котрий у своїй статті зробив акцент на організації та проведенні наукових конференцій, розробках Польського українознавчого товариства, незначному поширенні об'єктивних наукових праць за кордоном, долі пам'яток мистецтва та історії, їх охороні та використанні [9, с. 6].

Цікавим став міжнародний проект “Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбутні перспектива”, автори збірки прагнули поєднати зусилля польських і українських науковців, політиків, журналістів, громадських діячів, щоб проаналізувати процеси останнього десятиріччя ХХ ст. і визначити перспективи українсько-польського політичного, економічного та культурного співробітництва на сучасному етапі [10, с. 42].

Колишній Посол України в Польщі, перекладач і дослідник польської поезії Д. Павличко виокремлює проблему перекладу з польської на українську і навпаки, наголошує на якості літературної критики і перекладу. Зрозуміло, що ця проблема залишається досить перспективною і малодослідженою [11, с. 14].

Цікавим є дослідження польських та українських авторів “Польські та українські НУО: продукування трансформаційних змін у середовищі життєдіяльності”. Тут викладений матеріал щодо роботи громадських організацій Фондації “Освіта та демократія”, “Щасливе дитинство”, Асоціації “Європейський шлях”, які приймають активну участь у культурному житті Польщі та України [12, с. 10].

Таким чином, сучасні українсько-польські зв'язки в галузі культури ще не знайшли належного висвітлення та не стали предметом спеціального вивчення в українській історіографії. У проаналізованих працях досліджувалися лише окремі питання українсько-польських зв'язків у галузі культури. Тому об'єктивний цілісний аналіз і критичне комплексне осмислення процесу здійснення двосторонніх контактів є актуальним і необхідним, що сприятиме подальшому розвитку українсько-польських відносин.

Примітки

¹ Глібов В., Горун Д. Українсько-польські взаємини в пострадянський період. – К., 1991. – 231 с.

² Чех М. Один з сусідів. До питання українсько-польських відносин // Зустрічі. – 1990. – № 1-2. – С. 16-23.

³ Figura M. Stereotyp Ukraińca w prasie Polski Zachodniej w latach 1918-1930 // Oblicza Wschodu w kulturze Polskiej. - Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999. – S. 337-369.; Berdychowska B., Kuroń J. Chłodne pogranicze // Gazeta Wyborcza. – 1998. – 29 października. – S. 18-19.

⁴ Baltowski M., Miszczuk A. Granica polsko-ukraińska w perspektywie nowego europejskiego porządku geopolitycznego // Polska, Niemcy, Europa. - Lublin, 2003. – № 3. – S. 33.

⁵ Wojakowski D. Pogranicze polsko-ukraińskie. Współczesne spotkanie Zachodu ze Wschodem // Oblicza Wschodu w kulturze Polskiej. - Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999. – S. 309-323.

⁶ Problemy ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji “Wisła” 1947 roku / Mokry W.-Kraków. – 2005. – 465 s.

⁷ Saładiak A. Pamiątki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce. – W., 2000. – 510 s.

⁸ Завалень С. Про охорону пам'яток церковної архітектури Перемищини після 1947 року // Перемиські дзвони. – 2005. – № 1. – С. 20-23; Zawaleń E. Zabztki a politzka: Rozmowa z Jerzym Turym // Перемиські дзвони. – 1994. – № 3. – С. 17-20.

⁹ Ісаєвич Я. Український науково-дослідний інститут книгознавства: традиції та новаторський пошук // Наук. Праці НБУВ. – К., 1999. – С.6-11

¹⁰ Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива. Упоряд. Т.Зарецька, В.Піскун. – К.: Твім інтер, 2001. – 384с.

¹¹ 50 польських поетів: Антологія польської поезії / У перекладах Д. Павличка. – К.: Основи, 2001. – 583 с.

¹² Польські та українські НУО: продукування трансформаційних змін у середовищі життєдіяльності / За ред. д-р екон. наук П. Гудзя. – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2004. – 160 с.

Володимир МІЛЬКО
(м. Київ)

Українознавчі студії Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства

У статті досліджується проблема впливу українознавчої діяльності Південно-Західного відділу російського географічного товариства (1873-1876 рр.) на процес національного відродження українства та формування етнонаціональної самосвідомості українського народу в 70-х рр. ХІХ ст.

Volodymyr MILKO (Kyiv). Ukrainian research studios of the South-West Department of Emperor's Russian Geographical Society.

The problem of influence of Ukrainian research studios of the South-West Department of Emperor's Russian Geographical Society activity (1873-1876) on the process of National Ukrainian Revival and forming of national consciousness of the Ukrainian people in 70s of the XIX century is probed in the article.

Одним із найважливіших завдань розбудови сучасної Української держави є необхідність утвердження в колективній свідомості українського етносу таких суспільних ідеалів, які б не суперечили діалектичним принципам самоорганізації гуманістичного соціуму початку XXI ст. Разом із цим, сьогоденні соціально-культурні запити українського народу вимагають пошуку нових шляхів їх задоволення, подолання нігілістичного ставлення до культурної спадщини. Лише повернення до історичного минулого, відродження етнічних традицій, глибше розуміння своїх національних коренів допоможе вирішити ці протиріччя. Адже, як зазначає дослідник М. Петров “культура рухається вперед шляхом накопичень, а не відштовхувань від минулого” [16, с. 70]. Тому сьогодні є особливо актуальним розуміння процесу “українського національного відродження”, який в інтерпретації І. Лисяка-Рудницького охопив період від 1780-х рр. до 1914 р. Саме в цей час, на його думку, постає українська модерна нація [14, с. 43]. Враховуючи, що процес національного відродження українства почався з історико-топографічних та етнографічних студій, полеміки довкола української мови [12, с. 211], його вивчення для нас є особливо важливим при наявності подібних дискусій і в наш час.

Надзвичайно велику роль у формуванні етнонаціональної самосвідомості українського народу в цей період відіграв Південно-Західний відділ Імператорського Російського Географічного Товариства (1873-1876 рр.). У зв'язку з цим, мета нашого дослідження полягає в розкритті особливостей і напрямків його українознавчих студій, їх значення для подальшого розгортання національного руху.

Історію діяльності ПЗВ ІРГТ висвітлено у відносно невеликій кількості наукових досліджень. Головним чином, це праці А. Волощенко [2], Р. Іванової [7], А. Катрена [8, 9], Л. Корнійчука [13], В. Сарбея [22]. Проте вони акцентують більшу увагу на розвитку національного руху 60-70-х рр. XIX ст., діяльність Відділу в них розглядається побічно. Значно більше матеріалу стосовно цього питання містять праці Н. Петрук, Л. Чорної, Ф. Савченка. Та їх суттєвим недоліком є надто загальний огляд українознавчих студій ПЗВ ІРГТ (Н. Петрук, Л. Чорна) або їх повне ігнорування (Ф. Савченко) [17, 21, 26].

Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства був офіційно відкритий 13 лютого 1873 р. Цього дня, о 19 годині в будинку Державного банку, під головуванням Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова відбулося перше засідання Відділу [3, с. 1-2]. Про значення цієї офіційної наукової інституції, яка мала зайнятися вивченням Південно-Західного краю у географічному, етнографічному та статистичному відношеннях [21, с. 235] ми дізнаємося зі слів П. Житецького, який зазначав, що це відкриття дало змогу “повернути до праці над українським самовизначенням таких людей, котрі неохоче йшли дорогою конспірації... Найголовніше ж те, що нове товариство скупчило сили розкинуті по всьому краю і надбало Києву значність центра українського руху” [5, с. 182-183].

За три роки свого існування Відділ “поглинув” 182 кращих українських науковця та громадських діяча, більшість яких представляла Київську громаду [8, с. 78]. Серед них: В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк, М. Драгоманов, М. Зібер, О. Русов, П. Житецький, О. Кістяківський, Д. Кравцов, О. Клоссовський, М. Константинович, М. Лисенко, П. Чубинський, М. Яснопольський та ін. Цілком погоджуємося з оцінкою Р. Іванової, що саме завдяки самовідданим зусиллям цих патріотів України Відділ став справжнім науковим центром, “своєрідною всеукраїнською академією” [7, с. 163].

Із перших днів свого існування Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства розгорнув активну культурно-освітницьку та науководослідницьку роботу. Але особлива увага приділялася українознавчій діяльності, яка, на думку О. Лотоцького, мала “сприяти у протидії згубній колонізаторській політиці царського уряду щодо українського народу” [15, с. 97]. Зазначимо, що, члени Відділу розуміли необхідність розвитку власної національної культури та духовності для піднесення рівня етнічної освіченості народу.

Початок розгортання українознавчих студій ПЗВ ІРГТ поклала розробка етнографічної програми (прийнята на засіданні 12 квітня 1873 р.), на основі якої проводився збір матеріалів усної народної творчості, предметного побуту тощо. Її головні положення приділяли велику увагу збиранню, обробці та розповсюдженню матеріалів з української фольклористики (пісень, дум, балад, коломийок, колядок, прислів'їв, приказок, загадок та інш.), історії, мовознавства [3, с. 18, 24].

Найбільшим досягненням Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства у цьому напрямку стало видання двотомника “Исторические песни малорусского народа”, який склали та упорядкували М. Драгоманов і В. Антонович. Їхня сучасниця історик О. Єфименко високо цінувала цю працю: “Это издание, получившее от Академии наук Уваровскую премию, можно назвать образцовым: строго научная группировка песен по историческим эпохам, всевозможные указания, варианты, исторические

об'яснення – все дано для того, чтобы сделать его драгоценным научным пособием” [6, с. 20]. Серед інших напрацювань Відділу варто згадати видання “Чумацких народних песен” І. Рудченка, до якого було додано ноти, упорядковані М. Лисенком і словничок чумацької термінології [1, с. 122].

Слід зазначити, що всі зібрані матеріали були відкриті для публіки шляхом утворення бібліотеки та етнографічного музею, поповнення фондів яких відбувалося за активної допомоги наукових товариств, громадських організацій, приватних осіб. Так, вже на кінець 1875 р. музей налічував до трьох тисяч експонатів, серед яких народний одяг, прикраси, дитячі іграшки, вишиванки, сільськогосподарський інструмент, колекції монет, мінералів тощо [5, с. 183]. Як бачимо, Відділ вийшов за межі суто наукових розвідок відкривши доступ до результатів своєї діяльності для широкого загалу, чим сприяв зростанню культурно-національної свідомості серед мас українства.

Важливим напрямком в українознавчій діяльності Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства була популяризація української народної музики, кобзарського співу, влаштування музичних вечорів [17, с. 110]. Зокрема, велику увагу діячі відділу приділяли виявленню в Україні бандуристів, записуванню і дослідженню виконуваних ними музичних творів. Так, 14 вересня 1873 р. громадівці зібралися на екстренне засідання, щоб познайомитися з кобзарем Прилуцького повіту Полтавської губернії Остапом Вересаєм та його творчістю [3, с. 40, 51]. На зустрічі О. Русов і М. Лисенко зачитали реферати про бандуриста, в яких всебічно проаналізували його життя та творчість [17, с. 111]. Також на засіданні було вирішено видати друком у першому томі “Записок” всі думи та пісні, які він виконував. Результатом наукових пошуків члена Відділу П. Іващенко в цьому напрямку стало виявлення ним двох кобзарів у Ніжинському повіті: п'ятдесятирічного Павла Бротиді та двадцятивосьмирічного Прокопа Дуба, про що він повідомив іншим членам на засіданні 7 лютого 1874 р. і зачитав з репертуару бандуристів “Пісню про старовину”. Діячі Відділу вирішили зібратися в найближчий час, щоб послухати цих кобзарів та зібрати матеріал про життя померлих бандуристів, видати деякі їхні пісні [4, с. 43].

Особливу роль у збагаченні національної культури та піднесення її за професійним стандартом до світового рівня відіграв композитор, піаніст, хоровий диригент, громадський діяч, основоположник української класичної музики, член ПЗВ ІРГТ Микола Віталійович Лисенко [25, с. 48-49]. Так, у 1874 р. з його допомогою відділ здійснив постановку першої української опери “Різдвяна ніч” (музика М. Лисенко, лібретто М. Старицький). Ця постановка стала справжньою маніфестацією життєздатності української музичної та театральної культури [24, с. 181].

Істотним кроком на шляху розвитку національної культури стало вшанування пам'яті видатного українського етнографа та історика Михайла Олександровича Антоновича (1804-1873) [26, с. 96]. Члени Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства, за пропозицією П. Житецького, вирішили видати трьохтомне зібрання його творів, яке побачило світ у 1877 р., тобто, вже після виходу сумнозвісного Емського указу [18, с. 79]. Враховуючи скрутний фінансовий стан Відділу, таке рішення однозначно підтверджувало його статус розповсюдженця культурно-освітницьких та національних ідей.

Така широка українознавча діяльність ПЗВ ІРГТ, була недостатньою для повної реалізації провідних ідей, тому громадівці вирішили також заснувати власні періодичні видання [9, с. 99-100]. Наявність власного журналу чи газети дозволило б залучити до національного руху найширші кола молоді та через шпальти друкованих органів звернутися безпосередньо до насущних потреб українського народу [8, с. 79]. Цю ідею діячі Відділу реалізували у серпні 1874 – липні 1875 рр. шляхом видання часопису “Киевский телеграф” [17, с. 75]. До редакції ввійшли: В. Антонович, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Драгоманов, М. Зібер, П. Чубинський, О. Русов, І. Новицький, В. Беренштам, Г. Цветковський, В. Демченко [26, с. 125-126]. З цього часу “Киевский телеграф” набув, за словами А. Катренка, “прогресивного спрямування”, наповнився численними матеріалами з етнографії, історії та мови українського народу [8, с. 79]. Такий українознавчий характер часопису, викликав хвилю критики з боку іншого авторитетного видання “Киевлянин”. До цього додалися й конфлікти з власницею газети А. Гогоцькою, яка почала затримувати співробітникам заробітну плату, грубо втручатися у видавничі справи, тому вже наприкінці липня 1875 р. редакція в зазначеному вище складі покинула часопис [17, с. 75]. Як бачимо, прагнення членів Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства розширити коло своїх українознавчих завдань шляхом кореспондентської діяльності в газеті “Киевский телеграф” викликала опір з боку реакційно-імперських кіл. Вимушений вступ у полеміку з такими ворогами національно-культурного процесу приніс вкрай негативні результати – закриття для Відділу цієї популярної “трибуни друкованого слова”.

Одним з найвидатніших здобутків Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства в напрямі популяризації досягнень українських вчених-українознавців стала участь у III-му Археологічному з'їзді, що відбувся у Києві 2-21 серпня 1874 р. [7, с. 163]. На з'їзді, який мав статус міжнародного, Україну була представлена 121 вченим, з них 86 професорів та археологів із Києва [19, с. 319]. Дуже важливо відзначити, що внаслідок зусиль громадівців, організатору з'їзду графу О. Уварову не вдалося реалізувати задум перетворення його у всеслов'янський конгрес, адже члени Відділу зробили на ньому “генеральний перегляд наукових здобутків з українознавства і маніфестації української науки перед ученим світом російським, слов'янським та європейським” [11, с. 357]. Зазначимо, що такого українознавчого спрямування з'їзд набув також внаслідок створення ними культурної програми для його учасників. До неї

ввійшли такі заходи, як проведення екскурсій по Дніпру, огляд української археологічної виставки, перегляд виступу народного хору з кобзарем О. Вересаєм тощо. Окрім цього привертала увагу українська тематика доповідей дев'ятьох членів ПЗВ ІРГТ: В. Антоновича – “Про монету з ім'ям Володимира”, Ф. Вовка – “Про малоросійську орнаментику”, Н. Дашкевича – “Про Болоховську землю”, М. Драгоманова – “Народні малоросійські пісні про кровозмішення”, П. Житецького – “Про Пересопницьке Євангеліє 16-го століття” та “Про малоросійські думи”, М. Константиновича – “Про кургани Чернігівського повіту”, П. Лебединцева – “Про Софійський собор”, М. Левченка – “Про збереження пам'яток старовини”. Крім цього було виголошено вісім рефератів за місцевими матеріалами [26, с. 118]. На цьому з'їзді Відділ, як говорить А. Кобилянський, “розгорнув перед усім вченим світом величезні духовні скарби українського народу” [10, с. 356].

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства дуже серйозно поставився до національно-культурницьких проблем власного народу. Слід зазначити, що розгорнувши українознавчі дослідження в таких галузях, як археологія, історія, етнографія, фольклористика, музикознавство, Відділ відкрив доступ широкому загалу до своїх здобутків шляхом організації музею та бібліотеки, і популяризуючи їх таким чином, сприяв виникненню масштабного руху серед свідомих українців по збиранню пам'яток народної творчості. Кожен, хто підтримував Відділ у цих дослідженнях, намагався внести і свою частку у поповнення скарбниці духовної спадщини рідного народу. Цілком погоджуємося з В. Сарбеем, який зазначав, що “усе це говорило не лише про зростання національної самосвідомості представників освічених інтелігентських кіл, а й про активну їх роботу у справі піднесення її в широких масах” [23, с. 45].

Про роль, яку зіграв Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства у формуванні етніонаціональної самоіндифікації українства досить мітко у своїх мемуарах зазначила С. Русова: “відділ розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців... витворив фанатиків фольклору та етнографії... Наче якась ціла національна течія пробігла по Україні, ... з'явилися перші бруньки національної свідомості” [20, с. 46].

Отже, ставши першою легальною установою в галузі українознавства та поглинувши, за словами А. Катренка, увесь “інтелектуальний цвіт української нації” Відділ своїми дослідженнями охопив практично всі сфери життя народу: традицій, побуту, звичаїв, обрядів, усної народної творчості, музичної культури тощо. [9, с. 85] Все це сприяло утвердженню у свідомості українців розуміння того, що маючи славне минуле, неповторні традиції та звичаї, український народ має право на вільний національно-культурний розвиток.

Примітки

¹ *Архів Михайла Драгоманова*. – Варшава: НТШ, 1937. – Т. 1. Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.). – С. 119-125.

² *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х - на початку 80-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 122-130.

³ *Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества*: В 2-х т. – К.: Типография Университета им. Св. Владимира, 1874. – Т. 1. За 1873 год. – 366 с.

⁴ *Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества*: В 2-х т. – К.: Типография Университета Св. Владимира, 1875. – Т. 2. За 1874 год (с картою Буковини). – 633 с.

⁵ *З історії київської української громади*. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // *Записки НТШ*. – 1913. – Т. СХVI. – Кн. IV. – С. 177-189.

⁶ *Ефименко А.* Литературные силы провинций. В.Б. Антонович // *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*: В 3-х т. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 20-21.

⁷ *Іванова Р.П.* Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина XIX ст.). – К.: Видавництво КДУ, 1971. – С. 163-178.

⁸ *Катренко А.М.* Український національний рух XIX століття.: Навч. Посібник. – К., 1999. – Ч. II. 60-90-ті роки XIX ст. – С. 72-88.

⁹ *Катренко А., Чиркало Н.* Науково- культурницька й політична діяльність Київської громади (70-ті-поч.80-х років XIX ст.) / Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 26-27 березня 1998р. – К., 1999. – С. 96-110.

¹⁰ *Кобилянський А.* Дещо з давно минулого. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*: В 3-х т. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 356.

¹¹ *Кобилянський А.* Про Київський Археологічний з'їзд 1874 року // *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*: В 3-х т. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 357.

¹² *Колесник І.* Українська історіографія (XVIII – поч. XX ст.). – К.: Генеза, 2000. – С. 211.

¹³ *Корнійчук Л.Я.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. – К.: Видавництво КДУ, 1971. – С. 109-116.

¹⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Проблеми термінології та періодизації // *Історичні есе*. – К., 1995. – Т. 1. – С. 42-44.

¹⁵ *Лотоцький О.* До світогляду старого українофільства. (З листування І.Я. Рудченка з М.П. Драгомановим) // *З минулого*. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 40-97.

- ¹⁶ Петров М.К. Язык, знак, культура. – М.: Наука, 1991. – С. 70.
- ¹⁷ Петрук Н.П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. – К., 2002. – С. 44-111.
- ¹⁸ Плячинда В.П. Павло Гнатович Житецький. – К., 1987. – С. 78-80.
- ¹⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. – К.: Либідь, 1992. - Т.2. – С. 319.
- ²⁰ Русова С. Мої спомини (рр. 1861-1879) // За сто літ (Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст. / УАН. Історична секція. – К.: Держвидав України, 1928. – Кн. 2. – С. 42-47.
- ²¹ Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х років. – Х. – К.: Держвидав України, 1930. – 415 с.
- ²² Україна крізь віки: В 15-ти т. – Т.9.Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 196-215.
- ²³ “Українське питання” в Російській імперії (кін. XIX – поч. XX ст.): В 3-х ч. /В.Г.Сарбей (ред.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – Ч. 1. – С. 45.
- ²⁴ Український драматичний театр. – К.,1967. – Т.1. Дожовтневий період. – С.181.
- ²⁵ Український історичний журнал. – 1992. – №7-8. – С.48-49.
- ²⁶ Чорна Л.В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні. – Одеса, 2005. – С. 90-148.

Олександр КРАМАР
(м. Київ)

Громадські об'єднання міжвоєнної України у зовнішній політиці більшовицького режиму: проблеми історіографії

У статті проаналізовано основні риси стереотипного подання історії міжнародних зв'язків організованої громадськості міжвоєнної України у радянській історіографії та зроблених у сучасній українській науці спроб з'ясування справжніх мотивів, що зумовлювали зацікавленість комуністичного режиму у міжнародній активності громадських організацій.

Oleksandr KRAMAR (Kyiv). The Public associations of intermilitary Ukraine in the foreign policy of the bolshevist mode: problems of historiography.

The basic lines of a stereotype presentation of history of international relations of the organized public of intermilitary Ukraine in Soviet historiography and attempts of finding out of the real reasons which predetermined the personal interest of the communist mode in international activity of public organizations done in modern Ukrainian science are analysed in the article.

Традиції громадянського суспільства, що існують у Європі та прагнення українського суспільства до повноцінної інтеграції у європейські структури потребують всебічного аналізу традиційних зв'язків між різними групами громадських об'єднань та апаратом держави, що склалися на пострадянському просторі. Насамперед це стосується необхідності з'ясування парадигми взаємодії громадськості й державних структур за умов становлення тоталітарного режиму в СРСР. Без переосмислення цього аспекту тогочасного суспільного буття у відповідності сучасному концептуальному баченню є неможливим формування цілісного сприйняття історії XX ст.

Здобуття Україною незалежності зумовило низку кардинальних зрушень у вітчизняній історичній науці. Став можливим процес критичного перегляду тенденційно-висвітлених або замовчуваних у радянській історіографії проблем. До них належить використання компартійним режимом СРСР потенціалу українських громадських організацій у контексті вирішення комплексу зовнішньополітичних завдань, насамперед радикалізації міжнародних громадських рухів з метою реалізації стратегії на світову революцію.

З метою подолання хибних стереотипів масової свідомості важливим завданням, що стоїть перед сучасною українською наукою, є об'єктивне дослідження взаємин української радянської громадськості із зарубіжними партнерами, виявлення їх конструктивних та деструктивних аспектів. Натомість як свідчать новітні профільні дослідження комплексні спеціальні праці присвячені висвітленню міжнародних аспектів діяльності громадських об'єднань.

Метою роботи автор визначив аналіз історіографічних стереотипів проблеми сформованих у радянській історіографії та зроблених у сучасній українській науці спроб з'ясування справжніх мотивів, які зумовлювали зацікавленість комуністичного режиму у міжнародній активності громадських організацій підрадянської України міжвоєнної доби.

Перші праці присвячені різноплановій участі громадськості України у зовнішньополітичних акціях комуністичного режиму з'явилися ще у 1920-х рр. Проте у міжвоєнний період вони мали переважно агітаційно-пропагандистське забарвлення та видавалися з метою популяризації інтернаціоналізму та міжнародної солідарності, залучення громадськості до відповідних громадських організацій, насамперед таких, як Міжнародна організація допомоги революціонерам (МОДР), Червоний Хрест, Спілка есперантистів, а також популяризації більшовицького бачення ролі профспілкового та кооперативного руху у контексті переходу до безкласового суспільства. Їх автори, А. Лозовський [1], О. Лозовий, М. Чирков [3], Е. Варьяш [4], С.Зарудний та інші не були професійними істориками, а позиціонувалися як активні учасники міжнародного комуністичного руху. Діяльність міжнародних організацій ними висвітлювалася крізь призму протистояння так званих „прогресивних” (прокомуністичних) і соціал-демократичних (реформістських) сил [1].

Із посиленням ідеологічного тиску сталінізму у другій половині 30-50-х рр. ХХ ст. видання праць присвячених діяльності організацій припиняється. Більшість із міжнародних об'єднань оцінювались офіційною пропагандою, як ворожі інтересам робітників і суспільного поступу. Лише з другої половини 50-х років минулого століття інтерес до вивчення міжнародного робітничого руху та відповідних аспектів активності громадськості України міжвоєнної доби відновлюється, з'являються нові праці. Водночас під пресом ідеологічних догм оцінка західної соціал-демократії та інших неревольюційних течій у світових громадських центрах й надалі відзначалися тенденційністю та гострою критикою опортунізму або аполітичності цих організацій. Позначалась офіційна позиція керівництва СРСР до невідконтрольних йому міжнародних неурядових структур [2].

На межу 60-х – 70-х припала низка річниць „пам'ятних дат”. Щойно минуло півстоліття „Великої Жовтневої”, минало півстоліття від створення Комінтерну та його сателітів (Профінтерну, Міжробдпу, МОДРу, Спортінтерну тощо). Об'єктами особливої уваги науковців стали Міжробдпу і МОДР. В умовах тогочасної комуністичної експансії, що здійснювалась за активного використання міфологеми про „захист жертв реакції і терору”, вивчення такого „цінного” досвіду, яким був досвід міжнародної діяльності зазначених організацій у міжвоєнний період мало важливу роль. На міжнародних нарадах комуністичних партій ставилось завдання: „в міжнародному масштабі вести боротьбу за порятунок патріотів і демократів, над якими нависла загроза смерті, проти судового свавілля щодо комуністів, відстоювати їх права на політичний захист”[4]. Такі гасла чудово перегукувались із завданнями спеціалізованих більшовицьких „псевдогромадських” об'єднань у 20-30х рр.

Аби на основі дослідження й популяризації „славних сторінок” інтернаціональної взаємодопомоги та революційної „боротьби міжнародного пролетаріату за перемогу світлого комуністичного майбутнього підняти революційний дух”, переконати деморалізоване застоєм суспільство у жахіттях західного світу, підживити ідею інтернаціоналізму потрібно було активізувати відповідні дослідження. Відтак у 70 - 80-х рр. минулого століття з'явилася низка праць з історії міжнародних зв'язків громадськості СРСР вцілому та УРСР зокрема. Серед яких монографії та статті А. Панкратова [8], Б. Забарка [9], В. Твердохліба [10], та інших. У цих працях, поряд із досить докладним висвітленням окремих аспектів міжнародної діяльності громадських об'єднань України (насамперед у контексті підтримки ліворадикального руху на Заході та згуртування світової громадськості довкола гасла єдиного фронту керованого комуністами), замовчувалися або викривлялися факти деструктивного впливу діяльності прокомуністичних груп, що полегшило прихід до влади правототалітарних та проауторитарних режимів у низці країн Європи.

Політичні процеси доби „перебудови” позначилися і на розвитку вітчизняної історичної науки. З'являлися спроби переосмислення багатьох проблем вітчизняної науки, зокрема й історії громадських організацій міжвоєнної доби. Проте за умов збереження ідеологічної монополії компартії вони не могли мати принципового значення. Більшості праць були притаманні не більше ніж окремі й дуже обережні відступи від попередніх оцінок міжнародної солідарності та участі в ній радянської громадськості [17].

Серед них особливе місце посідає комплексна монографія „Джерело народної дипломатії” написана відомими дослідниками В.В.Іваненком та А.І. Голубом [19]. Аналіз праці дає підстави твердити, що її мета розходила із задекларованою. Переосмислення авторів було обмеженим. Головною метою праці поза сумнівом була реабілітація інтернаціоналізму. Вже в передмові, твердилось, що почуття інтернаціоналізму було „буденною реальністю” та „фундаментальною цінністю”. Протягом десятиліть її автори змушені були поширювати й удосконалювати ідеологічні догми комуністичного режиму, відтак переосмислення не могло йти дані критики сталінізму і його негативного впливу на пролетарський інтернаціоналізм [19, с. 45].

Автори не могли змиритися з руйнацією ідеалів, ціннісних горизонтів людей, породженням нових міфів. Для дослідників, що присвятили себе ідеям минулого було важко прийняти, що українське суспільство взагалі може його відкинути. Не в останню чергу це було обумовлено умовами часу, коли спроби оновлення ідеї В.І. Леніна з відкиданням сталінізму та неосталінізму все ще вважались реалістичними [19, с. 58].

Із розпадом СРСР та появою можливості переосмислення історії міжнародних зв'язків громадськості України з'явилися праці у яких по новому висвітлювалась мета, завдання та форми роботи Комінтерну [21] та керованих ним громадських представництв у світовому робітничому та селянському рухах міжвоєнної доби. У такий спосіб було закладено підґрунтя для проведення цілісного переосмислення історичної ролі та змісту діяльності контрольованих більшовиками громадських організацій на міжнародній арені.

Серед новітніх праць вітчизняних дослідників, присвячених проблемі, слід відзначити науковий доробок М.А. Журби [24, 25], В.В. Павленка [23], С.М. Свистовича [26]. Окремі розділи монографій та низка статей цих дослідників присвячені міжнародним аспектам діяльності громадських об'єднань міжвоєнного періоду. У них було зроблено важливі кроки у напрямку викриття справжніх мотивів, що зумовлювали зацікавленість комуністичного режиму до міжнародної активності української громадськості, з'ясовано механізми перетворення „добровільних” об'єднань на інструменти реалізації зовнішньополітичних завдань більшовиків. Дослідники аргументовано довели, що згідно з курсом на ланцюгову реакцію європейських революцій, класова боротьба у країнах заходу вимагала постійних матеріальних ін'єкцій, фонди яких у значній мірі поповнювалися силами української громадськості. Шляхом протиставлення уявних досягнень соціалістичного будівництва і радянського способу життя та нав'язування твердження про бідування робітників та селян капіталістичного зарубіжжя робилася спроба відвернення уваги громадськості від порушення загальнолюдських норм на території СРСР, що проголошувалась офіційною пропагандою „батьківщиною всіх трудящих” [24, с. 67].

Використання псевдогромадських організацій у контексті підготовки „світової революції” давало змогу камуфлювати комуністичну ідеологічну експансію, створюючи водночас міф про громадську ініціативу як основу міжнародної діяльності таких організацій. Сама ця діяльність жорстко регламентувалася, контролювалася і координувалася Комінтерном, ВКП(б) й КП(б)У, Українськими секціями міжнародних організацій та місцевими організаціями, побудованими за аналогією до всесоюзних [24, с. 44-85]. Низка поразок спроб „революційного штурму” в Угорщині, Польщі, Німеччині підвела більшість у керівництві Комінтерну до усвідомлення марноти сподівань на можливість масштабних революційних змін у країнах Європи найближчим часом. За цих умов пропонувалося відмовитися від необгрунтованого авантюризму та зосередитися на здобутті симпатій більшості робітників, зміцненню комуністичного впливу в їхньому середовищі. Важливим завданням у цьому контексті було зміцнення позицій (з перспективою опанування) у міжнародних громадських центрах.

Завдання вирішувалося за допомогою Комуністичного інтернаціоналу, створеного 1919 у Москві, що розглядався як своєрідний штаб та низки сателітних йому громадських організацій. Радянська держава і в тому числі Україна використовувались, як база для поширення революційного руху. Виступаючи від імені пролетаріату та з метою перетворення останнього на панівний клас, керівництво Комінтерну водночас прагнуло максимально використати ґрунтовану на радянському досвіді ленінську ідею поетапного розшарування, завоювання та утилітарного використання рухів решти соціальних груп. У зазначеному контексті було вироблено й стратегію на завоювання міжнародного кооперативного й селянського руху. На основі його класового згуртування. Відповідно до цієї мети будувалися взаємини українських і радянських селянських та кооперативних організацій із відповідними об'єднаннями інших країн у рамках міжнародних організацій – Міжнародного кооперативного альянсу (МКА) та Селянського інтернаціоналу. Жорстко регламентоване партійними інструкціями радянське представництво в МКА домагалось від керівництва альянсу відмовитися від принципів політичного нейтралітету, провокувало внутрішні конфлікти в організації.

Із метою залучення до реалізації власного стратегічного курсу на світову революцію більшовицьке керівництво використовувало, здавалося б, зовсім аполітичні громадські об'єднання. Наприклад, Червоний Хрест, міжнародний спортивний рух та рух прихильників запровадження та вивчення міжнародної мови есперанто. Було з'ясовано, що у пошуках засобів ідеологічного завоювання робітництва керівництво Комінтерну залучало до розколу цих рухів представників українських громадських організацій [26].

Як бачимо жорстка ідеологічна цензура зумовила вульгаризоване подання історії громадських організацій та їх міжнародної діяльності зокрема. Висвітлення проблеми в радянській історіографії не могло бути об'єктивним внаслідок низки факторів, причому як об'єктивних, так і суб'єктивних. Ідеологічна та політична заангажованість, переважання жорсткого класового підходу з самого початку негативно позначились на працях, в яких не ставилось завданням дотримуватись принципів об'єктивності та історизму, внаслідок чого вони набували агітаційно-публіцистичного забарвлення. Більшість праць, присвячених міжнародним аспектам діяльності прокомуністичних псевдогромадських організацій була написана в період 70-х – сер. 80-х, коли ідеологічний тиск тоталітарного комуністичного режиму був особливо значним. Метою досліджень було саме виховання радянської людини в дусі інтернаціоналізму, а зовсім не академічний критичний розгляд проблеми. Водночас варто пам'ятати, що дослідники сформувався в суспільстві, в якому надмірна централізація, регламентація, формалізм, всеохоплюючий тоталітарний контроль з боку партії та держави стали нормою та закономірністю буття, хоч і продовжували формально заперечуватись. Цинізм пов'язаний з добровільно-примусовими методами роботи та організації „добровільних” організацій був в зеніті, а будь-яка критика підвалин комуністично-тоталітарного суспільства була неможлива в принципі.

Сучасна література відзначається новим концептуальним осмисленням історичної ролі прокомуністичних громадських організацій. У них критично аналізується діяльність громадських інституцій УСРР на міжнародній арені, звертається увага на вплив процесів одержавлення на згорання зовнішніх контактів громадських об'єднань. Водночас залишаються невисвітленими низка аспектів міжнародних контактів громадських організацій міжвоєнної України. Актуальним залишається створення комплексного спеціального дослідження присвяченого проблемі.

Примітки

- ¹ Лозовский А. Пять лет Профинтерна. – М., 1926.
- ² Зильберфарб. Международное объединение работников просвещения. – Харьков, 1925.
- ³ Чирков М. Международное движение сельскохозяйственных и лесных рабочих. – М.,
- ⁴ Варьяш Э. Международное кооперативное движение и советская кооперация. – М., 1926.
- ⁵ Височанський П. Буржуазна та радянська кооперація. – Х., 1927.
- ⁶ Гейлер Г. МОПР на фронті советського общества. – М., 1927.
- ⁷ Красноленський В. Комсомольцеві про МОДР. – К.: Вид-во ЦК МОДР УРСР.
- ⁸ Панкратов А.Я. Международная деятельность советских профсоюзов. – Горький, 1972.
- ⁹ Забарко Б.М. Классовая борьба и международная рабочая помощь. – К., 1974.
- ¹⁰ Твердохліб В.Ю. Солідарність в боротьбі за визволення. Допомога громадськості країни Рад західноукраїнським трудящим у боротьбі за воз'єднання в єдиній Українській Радянській державі. 1917-1939. – К., 1978.
- ¹¹ Іваненко В.В. Интернациональные связи рабочего класса советской Украины (1921-1932рр.). – Днепропетровск, 1989.
- ¹² Щегленко О.Г. Інтернаціональні зв'язки моряків Чорноморсько-Азовського флоту з трудящими зарубіжних країни. (1921-1925рр.) // УІЖ. – 1973. – № 10.
- ¹³ Іваненко В.В. Діяльність організації МОДР Української РСР по інтернаціональному згуртуванню трудящих (1933-1937рр.) // УІЖ. – 1975. – № 5.
- ¹⁴ Безродний Є.Ф. Радянська Україна в міжнародному співробітництві СРСР в галузі спорту. 1924-1928рр. // УІЖ. – 1972. – № 8.
- ¹⁵ Феценко Р.А. Виховна робота серед іноземних робітників і спеціалістів на підприємствах УРСР (1928-1932рр.) // УІЖ. – 1979. – № 12.
- ¹⁶ Кушинська С.В. Участь громадськості Радянської України в міжнародному русі проти посилення фашистської реакції у Німеччині // УІЖ. – 1978. – № 1.
- ¹⁷ Безродний Е.Ф. Участие Советской Украины в международных связях СССР (1923-1929). Автореф... дис. канд. ист наук. – К., 1990.
- ¹⁸ Нарыкова Н.М. Деятельность Крестьянского Интернационала по сплочению международного крестьянского движения (1923-1931). – Автореф. ... дис. канд. ист. наук. – Л., 1989.
- ¹⁹ Іваненко В.В., Голуб А.І. Джерело народної дипломатії. Міжнародні зв'язки трудящих України в 20-30-х р.р. – Дніпропетровськ, 1992.
- ²⁰ Там само. – С. 135.
- ²¹ Адибеков Г.М. Организационная структура Коминтерна 1919-1943. – М., 1997.
- ²² Шириня К.К. Идея мировой революции в стратегии Коминтерна // Новая и новейшая история. – 1995. – №
- ²³ Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини 1918-1939 рр. – К., 1995.
- ²⁴ Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30-і рр. ХХ ст.). – К., 2002.
- ²⁵ Журба М.А. Нарис історії українського Червоного Хреста. – К., 2006.
- ²⁶ Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20-30рр. ХХ ст.). – К., 2007.
- ²⁷ Журба М.А. Назв. праця. – С. 429-430.
- ²⁸ Свистович С.М. Назв. праця. – С. 408-409, 485-486.
- ²⁹ Свистович С.М. Назв. праця. – С. 500.
- ³⁰ Журба М.А. Назв. праця. – С. 428.
- ³¹ Свистович С.М. Назв. праця. – С. 488-489.

Жанна КУКУРУЗА
(м. Умань)

Проблеми реформування народної освіти в Україні в добу “відлиги”: історіографічний огляд

У статті зроблено спробу проаналізувати стан наукової розробки проблеми реформування народної освіти в добу „відлиги”. Автор розглянула праці радянських науковців, присвячені процесам, що відбувалися в освітній сфері в часи правління М.С. Хрущова, ознайомилася з нормативно-правовою базою тогочасної освіти та статистичними даними, а також відзначив внесок сучасних вітчизняних дослідників у вивчення поставленої проблеми.

Zhanna KUKURUZA (Uman'). Problems of reformation of national education in Ukraine during the “thaw” time: historiography review.

The attempt to analyse the level of scientific elaboration of the reformation national education problem during the „thaw” time is done in the article.

Author considered labours of Soviet scientists, dedicated processes which took place in an educational sphere during the days of rule of M.S. Khrushchov, familiarized from normatively legal by the base of that time education and statistical information, and also marked contribution of modern domestic researchers in the studying of the put problem.

Немає потреби доводити абсолютно важливе значення освіти для усіх сфер суспільного життя. Удосконалення національних систем освіти та приведення їх у відповідність до загальноновизнаних у світі принципів і нормативів має глобальний характер. Особливі труднощі в подальшій розбудові системи освіти постали перед незалежними державами, що утворилися після розпаду СРСР. Реформування освітньої галузі цих країн, в тому числі і України, відбувається на тлі складних процесів трансформації суспільних відносин, їх загальної модернізації.

Розбудова системи освіти у напрямку її демократизації має стати основою відтворення інтелектуального духовного потенціалу нації, виходу вітчизняної науки на світовий рівень, а, отже, сприяти національному відродженню та демократизації суспільства. Проте, крокуючи в ногу з часом, не слід забувати про історичний досвід. Пам'ятаючи про діяльність наших попередників, слід уникати тих помилок, які були допущені в минулому, і, навпаки, переймати успішні і результативні ідеї.

У радянській історіографії нашої проблеми ґрунтовнішу відзначаються дослідження І.А. Комарова, Н.К. Гончарова [1], М.А. Прокоф'єва [2]. В їхніх працях з історії народної освіти СРСР від Жовтневої революції до періоду „застою” окремі розділи присвячені розвитку народної освіти в Українській РСР.

Як відомо, в радянські часи влада велику увагу приділяла професійно-технічній освіті. Відомості про особливості розвитку цієї ланки народної освіти знаходимо в „Очерках истории профессионально-технического образования в УРСР” [3]. В.О. Романцов у контексті аналізу матеріального і культурно-технічного рівня робітників вугільної промисловості Донбасу відзначає, що важливе значення для підвищення технічних знань має розвиток народної освіти. Далі автор наголошує на вдосконаленні форм навчання та стверджує, що „значно краще, ніж в капіталістичних країнах, у нас здійснюється і підготовка робітників” [4, с. 124].

Про діяльність Комуністичної партії з підготовки спеціалістів сільського господарства пишуть В.К. Караваєв [5], М.П. Тітенко [6], В.І. Юрчук [7], Л.Ф. Гайдуков, В.Ф. Гайдуков [8], Д.А. Гарковский [9].

Д.І. Павлов і Г.П. Захаревич присвятили свою монографію дослідженню процесу становлення середньої спеціальної освіти в УРСР від 1917 до 70-х рр. ХХ ст. Автори відзначають, що 1951-1958 рр. стали новим етапом у розвитку середньої спеціальної школи [10, с. 55]. Характерною рисою радянських дослідників є те, що вони возвеличували провідну роль Комуністичної партії у піднесенні культурно-освітнього рівня народу.

Не дуже вдалою реформу системи народної освіти називає Р. Медведєв у своїй праці, присвяченій політичній біографії М.С. Хрущова. Аналізуючи процес політехнізації освіти, автор зазначає, що пропозиції Хрущова містили і правильні думки, і багато суттєвих помилок, головна з яких полягала в недооцінці звичних і територіально близьких для навчання денних загальноосвітніх середніх шкіл, а також в підміні політехнічного навчання і посиленої виробничої праці школярів примусовою професійною освітою з вкрай обмеженими можливостями вибору професії [11, с. 163].

Протилежну оцінку Хрущовським реформам в народній освіті дають Г.Б. Куликова та Ю.П. Шаратов. Досліджуючи основні проблеми історії розвитку і зміцнення соціалізму в СРСР, вони підкреслюють зростаючу роль народної освіти в розвитку радянського суспільства і духовної культури, свідчать про збільшення масштабів діяльності школи, про покращення навчально-виховного процесу, методів навчання, про зміцнення зв'язків школи з життям. Автори згадують про політехнізацію школи, збільшення терміну здобуття неповної середньої освіти на рік (із 7 до 8), відкриття шкіл-інтернатів. Щодо вищої і середньої-спеціальної освіти, дослідники відмічають швидкі темпи розвитку в 50-х рр. і погоджуються з думкою, що до 1956 р. у результаті підготовки спеціалістів у всіх галузях знань радянська вища школа в основному вирішила проблему забезпечення народного господарства кадрами вищої кваліфікації [12, с. 172]. У навчальних посібниках з історії СРСР радянського видавництва зазначається, що за підготовкою спеціалістів СРСР далеко випередив США [13, с. 335].

О.Ф. Нікілев аналізуючи спроби реформування вищої сільськогосподарської освіти в добу „відлиги”, приходить до висновку, що вища сільськогосподарська школа не була задіяна належним чином. Застосування її можливостей щодо підвищення інтелектуального потенціалу керівних і технологічних ланок матеріального виробництва села відбувалося непослідовно і суперечливо, супроводжувалось перманентними організаційними і структурними трансформаціями. Але разом з тим дослідник погоджується, що кінцевим результатом експериментів із вузами стало остаточне усвідомлення на всіх рівнях владної вертикалі призначення саме вищої сільськогосподарської школи як важливого джерела інтелектуального забезпечення керівних і технологічних ланок аграрного виробництва, що було з усією повнотою реалізовано у наступному періоді [14, с. 179].

І.К. Рибалка, описуючи свій життєвий шлях на фоні подій минулого, торкається деяких фактів з історії вищої освіти. Зокрема, він розповідає про певні етапи діяльності Харківського університету, в якому працював

[15]. О.М. Сергійчук досліджувала політизацію навчально-виховного процесу у вищій школі республіки в добу „відлиги” [16].

Національні аспекти розвитку народної освіти з'ясовував В.В. Лизанчук [17], який засуджував русифікаторську політику влади. М.М. Вівчарик, розглядаючи національну політику уряду М.С. Хрущова, згадує про заборону створення навчальних закладів із викладанням мовами національних меншин. Такі заклади були ліквідовані, а учні переведені до шкіл з українською або російською мовами навчання [18, с. 70].

Вагомий внесок у дослідження процесів, які відбувались в Україні після смерті Й. Сталіна, зробив В.К. Баран. Проблеми розвитку народної освіти він пов'язує з новим шкільним законом, опублікованим для обговорення в 1958 р. і прийнятим Верховною Радою УРСР у квітні 1959 р. Закон надавав право батькам обирати мову навчання своїх дітей та завдав відчутного удару по українському шкільництву. Критичність мовної ситуації в Україні автор підкріплює словами В. Стуса, на той час молодого вчителя з Горлівки: „На Донбасі (та й чи тільки) читати українську мову в російській школі – одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити” [19, с. 53]. Так з боєм і розпачем про цей закон, як інструмент русифікації українського шкільництва писав у листі до А. Малишка молодий учитель з Горлівки.

На сторінках Українського історичного журналу знаходимо публікації С.В. Кульчицького, який у контексті дослідження хрущовських реформ, робить аналіз стану народної освіти в Україні. Збільшення фінансування народної освіти він пояснює перерозподілом бюджетних коштів з метою надолужити відставання СРСР в галузі науки і техніки від країн Заходу [20, с. 94]. Автор звертає увагу на проблему мови навчання, яка гостро постала на той час перед партійним керівництвом. С.В. Кульчицький згадує також про школи-інтернати, які почали працювати з 1956-1957 рр., про школи продовженого дня (з 1960 р.), про інститути удосконалення вчителів, які поширювали передовий педагогічний досвід. Оцінюючи всі ці нововведення в освітній сфері, дослідник приходиться до позитивного висновку. Він відзначає, що розвиток народної освіти став важливим проявом духовного відродження нації. „Здійснена Хрущовим освітня реформа, - говорить він – позитивно вплинула на весь національно-культурний процес, не зважаючи на спроби держави прискорити русифікацію школи” [20, с. 102].

Торкаючись проблеми шкільництва на селі, І.М. Романюк у статті „Проблеми сільської школи України в кінці 50-х – середині 60-х рр. ХХ ст.” відмічає необґрунтованість політики раціоналізації розміщення сільських шкіл, що вело до закриття навчальних закладів. Серед інших проблем сільських шкіл дослідник вказує на кадровий дефіцит спеціалістів і незадовільний стан матеріальної бази шкіл через низькі капіталовкладення в народну освіту. „Сільська школа, а до того ж малокомплектна, як правило, не приваблювала молодих спеціалістів”, – зазначає автор [21, с. 76]. Знайома істина, яка є актуальною в наш час. Проїшло півстоліття, а проблеми фінансування сільських шкіл і забезпеченості їх молодими спеціалістами залишаються. Кількість охочих пов'язати свою долю з селом з кожним роком зменшується.

Увага дослідниці О.Я. Заводської зосереджується на запровадженні обов'язкової восьмирічної середньої освіти, яка мала поєднувати навчання молоді з їх продуктивною працею [22].

Здійснюючи історіографічний огляд, не можемо оминати і джерела – нормативно-правові акти, які були законодавчою базою реформ у освітній сфері доби „відлиги”. Деякі з них знаходимо в Збірниках документів 1917-1964 рр. [23, 24]. У цьому контексті слід згадати і Проект Конституції СРСР 1964 р., де в ст. 73 закріплювалося право громадян на освіту. Проголошувалися такі принципи як безкоштовність усіх видів освіти і навчання, всезагальна обов'язкова 8-річна освіта та ін. Велике значення надавалося розвитку вечірнього та заочного навчання. Метою радянської системи освіти є виховання і підготовка комуністичних свідомих і високоосвічених людей [25, с. 427].

Важливе місце в історіографії займають статистичні дані. Про те, яким був кількісний показник розвитку народної освіти України в 1953-1964 рр. дізнаємося із матеріалів Статистичного збірника [26].

Про діяльність хрущовського уряду в галузі освіти УРСР свідчать річні звіти Міністерства просвіти РСФРР, в яких гучно звучать слова про стрімкі успіхи у сфері народної освіти і велику заслугу в цьому Компартії [27, 28, 29, 30].

Певний інтерес викликає доповідь професора Н.К. Гончарова на Міжнародному семінарі, присвяченому проблемам народної освіти в СРСР, який проходив у Ташкенті. Вчений неодноразово підкреслював нерозривний зв'язок успішних результатів у освітній сфері з досягненнями комуністичного будівництва [31].

Підсумовуючи викладене вище слід відмітити, що оцінки більшості дослідників радянського періоду хрущовських перетворень у сфері освіти визначалися не стільки власним ставленням та істинною прихильністю до влади, а реаліями тогочасного життя. Але слід віддати належне радянським історикам, які залишили нам значний фактичний матеріал. У сучасній вітчизняній історіографії даються об'єктивні оцінки процесам, що відбувалися в галузі освіти в добу „відлиги”. Маємо надію, що дана проблема буде розкрита в подальших історіографічних дослідженнях реформ М.С. Хрущова на Україні.

Примітки

¹ Народное образование в СРСР. / Под ред. И.А. Комарова, Н.К. Гончарові и др. – М.: Издательство Академии педагогических наук, 1957. – 783 с.

- ² *Народное образование в СРСР*. / Под ред. М.А. Прокофьева и др. – М.: „Просвещение”, 1967. – 544 с.
- ³ *Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И.* Очерки истории профессионально-технического образования в УССР. – К.: Высшая школа. Главное изд-во, 1980. – 232 с.
- ⁴ *Романцов В.О.* Піднесення матеріального та культурно-технічного рівня робітників вугільної промисловості Донбасу (1959-1961) // З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934-1961). – К., 1963. – С. 111-137.
- ⁵ *Каравасев В.К.* Діяльність Комуністичної партії України по підготовці спеціалістів сільського господарства через вузи і технікуми // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968.
- ⁶ *Титенко М.П.* Діяльність Комуністичної партії по підвищенню культурно-технічного рівня робітників Донбасу (1951-1958рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 39. – К., 1970.
- ⁷ *Юрчук В.І.* Історіографія Компартії України післявоєнного періоду // Український історичний журнал. – 1964. - № 2.
- ⁸ *Гайдуков Л.Ф., Гайдуков В.Ф.* Діяльність Комуністичної партії України по здійсненню ленінських принципів добору, розстановки та виховання кадрів // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972.
- ⁹ *Гарковський Д.А.* Боротьба Комуністичної партії України за технічний прогрес у період між ХХ і ХХІ з'їздами КПРС // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972.
- ¹⁰ *Павлов Д.И., Захаревич Г.П.* Среднее специальное образование в УССР. – К.: „Вища школа”, 1972. – 215 с.
- ¹¹ *Медведев Р.* Никита Сергеевич Хрущев: Политическая биография. – М.: Книга, 1990. – 303с., ил.
- ¹² *Куликова Г.Б., Шаранов Ю.П.* Основные проблемы истории упрочнения и развития социализма в СССР (конец 1930 – начало 1960 г.). Т. 2. К развитому социализму (1951 – нач. 1960-х). М.: „Наука”, 1984. – 261с.
- ¹³ *Берхін І.Б., Біленький М.І.* Історія СРСР. Епоха соціалізму: Навч. посібник для середніх шкіл. Вид 2-ге. - К.: „Радянська школа”, 1965. – 395 с.
- ¹⁴ *Нікілев О.Ф.* „Вища сільськогосподарська школа України в контексті аграрної політики держави середини 1950-х – середини 60-х рр.” // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 176-179.
- ¹⁵ *Рибалка І.К.* Така наша доля: сторінки життя мого покоління. – Х.: Основа, 1999. – 200 с.
- ¹⁶ *Сергійчук О.М.* Політизація навчального процесу у вищих навчальних закладах України 1953-1964 рр. У висвітленні історичної літератури // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія історія. – 2002. - №63-64. – С.36.
- ¹⁷ *Лизанчук В.В.* Навічно кували кайдани: факти, документи, коментар про русифікацію в Україні. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995.
- ¹⁸ *Вівчарик М.М.* М.С. Хрущов і національне питання в Україні // М.С.Хрущов і Україна: Матеріали наукового семінару, 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 69-72.
- ¹⁹ *Баран В.К.* Україна після Сталіна: Нарис історії 1953- 1985 рр. – Львів: МП „Свобода”, 1992. – 124с.
- ²⁰ *Кульчицький С.В.* „Спроби реформ (1956-1964)” // Український історичний журнал. – 1998. - № 4. – С. 94-95.
- ²¹ *Романюк І.М.* „Проблеми сільської школи України в кінці 50-х – середині 60-х років ХХст.” // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 76-77.
- ²² *Завадська О.Я.* Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959-1968). – К., 1968
- ²³ *Народное образование в СРСР: Сборник нормативных актов.* – М.: Юрид. литература., 1987. – 336 с.
- ²⁴ *Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917-1973 / Сост. А.А. Абакумов, Н.П. Кузин и др.* – М.: «Педагогика», 1974. – 560 с.
- ²⁵ *Конституция Союза Советских Социалистических республик 1964 г.(проект) / Пыжиков А.В. Хрущевская оттепель.* – М.: ОЛІМА-ПРЕСС, 2002. – 511 с.
- ²⁶ *Народное образование, наука и культура в СРСР. Статистический сборник.* – М.: „Статистика”, 1977. – 448 с.
- ²⁷ *Народное образование в Советском Союзе (1959-1960): К XXIII Международной конференции по народному образованию.* Женева, 1960. – М.: Министерство просвещения РСФСР, 1960. – 48 с.
- ²⁸ *Народное образование в Советском Союзе (1961-1962): К XXV Международной конференции по народному образованию.* Женева, 1960. – М.: Министерство просвещения РСФСР, 1962. – 72 с.
- ²⁹ *Народное образование в Советском Союзе (1962-1963): К XXVI Международной конференции по народному образованию.* Женева, 1963. – М.: Министерство просвещения РСФСР, 1963. – 94 с.
- ³⁰ *Народное образование в Советском Союзе (1963-1964): К XXVII Международной конференции по народному образованию.* Женева, 1964. – М.: Министерство просвещения РСФСР, 1964. – 110 с.
- ³¹ *Народное просвещение в СРСР.* / Гончаров Н.К. Доклад на Международном семинаре в Ташкенте (апрель 1961). – М., 1961. – 65 с.

Надія ЯКОБЧУК
(м. Київ)

Історичні та літературні твори Миколи Гоголя у дослідженні І.М. Каманіна

У статті розглянуто працю І. Каманіна, присвячену дослідженню творів М. Гоголя з історії України. Підкреслено комплексний характер дослідження та об'єктивність висновків ученого. Розкрито значення цієї праці для характеристики М. Гоголя не лише як літератора, але й як історика.

Nadiya Yakobchuk (Kyiv). Historical and literary compositions of M. Gogol in Kamanin's researches.

The article of I. Kamanin, which is dedicated to the investigation of M. Gogol's works in history of Ukraine, is considered. Some interesting problems, which have been examined by the author, are sketched. The complex character of investigation and objectivity of conclusions are emphasized. The significance of Kamanin's article for the characteristic of M. Gogol not only as a writer but also as a historian is revealed.

У 2009 р. виповнюється двісті років від дня народження Миколи Васильовича Гоголя – геніального, відомого всьому світу літератора, якого і російський, і український народ по праву вважають своїм. Його творчість дуже різноманітна та тематично й жанрово багата. Поряд із художньою прозою, драматургією, педагогічними працями та філософськими статтями важливе місце у ній посідають історичні твори та літературні композиції на історичні сюжети. Однак М. Гоголь-історик на сьогодні залишається маловідомим, а його творчий доробок у даній галузі майже ніхто не досліджував [3, с. 49-54].

Одним із перших до вивчення історичної спадщини М.В. Гоголя звернувся український архівіст І.М. Каманін, який намагався визначити місце української історії у творчості письменника, фактори, що сприяли формуванню його загальноісторичних поглядів, а також перевірити достовірність описаних ним історичних подій.

У 1902 р. у виданому Історичним товариством Нестора-літописця науково-літературному збірнику “Памяти Гоголя”, а також окремим виданням було надруковано роботу І.М. Каманіна “Научныя и литературныя произведения Н. В Гоголя по истории Малороссии”. У ній вчений здійснив ґрунтовний джерелознавчий аналіз тих творів письменника, центральним сюжетом яких стали події вітчизняної історії. Через сім років І. Каманін написав ще одну працю, присвячену творчості М. Гоголя, яка на сьогодні збереглася у рукописному варіанті [2, с. 1-8], а також була надрукована у виданні “Памяти Н.В. Гоголя. Сборник речей и статей” (1911 р.).

Наша стаття присвячена аналізу дослідження вченого “Научныя и литературныя произведения Н. В Гоголя по истории Малороссии”. Актуальності їй надає те, що творам класика вітчизняної та російської літератури з історії України, дослідники приділяли недостатньо уваги, оскільки найчастіше широко вивчалася його художня проза. Праця ж І. Каманіна була чи не єдиним комплексним історіографічно-джерелознавчим дослідженням історичної спадщини М. Гоголя, написаним на основі широкого кола документів, зокрема оригіналів листів письменника. Вчений першим підкреслив не лише важливе літературне, але і наукове значення творчості письменника.

І. Каманін називає М. Гоголя “великим русским бытописателем”, твори якого “ждут еще безпристрастной оценки и всестороннего изучения” [1; 2, с. 58]. Чимало уваги на початку свого дослідження він приділяє висвітленню умов та обставин, під впливом яких формувалися літературні та наукові інтереси майбутнього письменника. Так можемо з впевненістю говорити, що любов М. Гоголя до української історії, фольклору та етнографії, яка потім переросла у професійні заняття, була прищеплена родиною, а пізніше підтримана викладачами Ніжинської гімназії вищих наук та друзями. Батьки письменника походили з старовинних козацьких родів, тому героїчні перекази про минуле України, славних козацьких ватажків та традиції Запорізької Січі були йому близькими з дитинства. Навчаючись у Ніжинській гімназії, майбутній письменник отримує можливість користуватися багатою бібліотекою колишнього міністра і родича матері Д.П. Трошинського, якого сучасники називали “свого рода центром для любителей малорусской старины”, а також відвідувати лекції М. Белоусова та М. Соловійова – відомих на той час професорів юридичних та природничих наук, які заохочували своїх учнів до науково-пошукової роботи. Взагалі І. Каманін називає три основні обставини, що підштовхнули молодого М. Гоголя до занять історією: “окружавшая поэта среда, его личная гениальность и влечение... и успехи разработки к тому времени истории и этнографии” [1, с. 13].

На початку XIX ст. громадськість знайомиться з працями Д. Бантиш-Каменського та М. Цертелєва, які, як справедливо відмічав вчений, не могли не вплинути на творчі захоплення письменника. У праці І. Каманіна ми знаходимо переконливі свідчення, що шлях М. Гоголя до історичних досліджень розпочався в останні роки навчання у гімназії із збирання етнографічного та археологічного матеріалу. Дослідник повідомляє, що зберігся нотатник письменника, датований 1826 р., під заголовком “Книга всякой всячины, или подручная энциклопедия, составлен[ная] Н[иколаем] Г[оголем]”, у якій уміщено ряд цікавих історичних та етнографічних знахідок автора. Серед них знаходимо “лексикон малороссийский; виршу, говоренную гетману Потемкину запорожцами; выговор гетмана Скоропадскаго Василию Скалозубу; декрет Миргородской ратуши 1702 года;

чертежи сельских заборов; игры, увеселения малороссиян; имена, даваемые при крещении; мысли об истории вообще; малороссийския загадки; малороссийския предания, обычаи, обряды; песня (малорусская); обычаи малороссиян; пословицы, приговорки и фразы малороссийские; о свадьбах малороссийских” [1, с. 11]. Перші спроби впорядкувати нагромаджений матеріал М. В. Гоголь робить наприкінці 1820-х років, обираючи для цього жанр історичної белетристики та історичного роману. І. Каманін схилився до думки, що до такого рішення його спонукало знайомство з творами, в основі яких лежали сюжети історії України. Це зокрема роман В. Наріжного “Бурсак” (1824 р.) і поема О. Пушкіна “Полтава” (1828 р.).

З дослідження вченого ми дізнаємося, що у Ніжині М. Гоголь написав свою першу літературну працю, центральним сюжетом якої було обрано події козацької доби. На основі листів письменника до матері вчений встановлює, що це скоріше всього був уривок роману “Гетьман”, який під заголовком “Глава из исторического Романа” і підписом “0000” був надрукований в альманаху “Северные цветы” (1831 р.) [1, с. 12]. Крім того, спираючись на листи М. Гоголя до М. Максимовича, І. Каманін висловив думку, що у студентські роки письменник замислив й розпочав писати працю з історії України і мав досить широкі та ґрунтовні знання в цій галузі [1, с. 12-13].

Закладений у родині та гімназії природний інтерес до історії отримав свій справжній розвиток і вияв в майбутньому, коли молодий М. Гоголь перебрався до Петербургу. У 1830 р. письменник друкує повість “Басаврюк або Вечір напередодні Івана Купала”, основою для написання якої послугували українські народні перекази, пісні та міфологія, а через рік видає уривки з історичного роману “Гетьман”. Він звертає на себе увагу літературної громадськості столиці та знайомиться з письменниками і вченими, які відіграють значну роль у його подальшому житті, – В. Жуковським, П. Плетньовим, О. Пушкіним, М. Погодіним та М. Максимовичем. Саме з трьома останніми М. Гоголя пов’язували дослідження історії, всесвітньої та української. Знайомство з О. Пушкіним відбулося в той час, коли останній, як зазначав І. Каманін, був заглиблений у вивчення всесвітньої та російської історії, збирав документи про повстання О. Пугачова та навіть склав власну програму для дослідження історії України. Тому під впливом свого старшого товариша та творчого наставника молодий письменник “работал и над историей Малороссии и над сочинением исторических повестей” [1, с. 8]. М. Погодін підтримував М. Гоголя у вивченні різноманітних аспектів всесвітньої історії, а в особі М. Максимовича він знайшов порадики у всьому, що стосувалося минулого України.

Аналіз праць письменника І. Каманін розпочинає з роботи “Історія Малоросії”, яка була “начатая еще в Нежине и позже в 1834 году передылавшаяся на-ново”, але до нашого часу не збереглася. Він не погоджувався з думками біографів і дослідників творчості М. Гоголя, які називали запевняння останнього, у тому, що він є автором історії України, “похвальбой и хвастовством”. Дослідивши листування письменника з М. Максимовичем, вчений довів факт її існування, підтвердивши авторство М. Гоголя. І. Каманін з’ясував завдання, поставлені автором при написанні праці, а також його погляди на історичний розвиток українського народу. Дослідник робить висновок, що існувало дві редакції “Історії Малороссии” М. Гоголя. Дату написання першої встановити не вдалося, а щодо другої сказано, що автор почав роботу над нею у другій половині 1833 р. Вчений цитує лист письменника до М. Максимовича від 9 листопада цього року, де перший писав наступне: “Теперь я принялся за историю нашей единственной бедной Украины. Мне кажется, что я напишу ее, что скажу много того, что до меня не говорили” [1, с. 16]. У дослідженні І. Каманіна знаходимо відомості про особливості змісту і структуру історії М. Гоголя. Автор планував написати 80 розділів, які б склали 6 великих або 8 малих томів, а сформована ним періодизація української історії була подібною до розробленої М. Максимовичем. На основі листів, адресованих М. Погодіну, вчений визначив стиль праці письменника, вказавши, що малоросійська історія М. Гоголя “чрезвычайно бешена, слог в ней уж слишком горит, неисторически жгуч и жив” [1, с. 17]. Дослідивши зміст оголошення “Об издании истории Малороссийских козаков”, надрукованого у газетах “Северная Пчела”, “Московский Телеграф” та “Молва”, І.М. Каманін наводить перелік проблем, які намагався вирішити М. Гоголь і визначає основну мету його дослідження “Вот чего хотел Гоголь: указать место Малорусскаго народа в мировой истории!” [1, с. 19]. З праці українського архівіста дізнаємося, що дана робота була відома не лише історикам того часу, але й друзям письменника, а М. Максимович взагалі назвав його “новым историком Малороссии”.

Наступним історичним твором М. Гоголя, який аналізує вчений, є стаття “Взгляд на составление Малороссии”, надрукована у “Журнале Министерства Народного Просвещения” у 1834 р. Він назвав її “другим научным трудом” письменника. І. Каманін розглянув думки М. Гоголя щодо умов та процесу формування українського козацтва і, з огляду на висловлені на початку ХХ століття наукові теорії, дійшов висновку, що вони є об’єктивними і близькими до істини.

Взагалі вчений дуже позитивно і високо оцінює дослідження М. Гоголя з історії України, називаючи їх науковими: “Но если научныя произведения Гоголя по истории Малороссии были малочисленны, то они выигрывали в качестве, в глубоком понимании исторической правды, которое свойственно лишь необыкновенно чуткой и впечатлительной душе поэта...” [1, с. 23]. Він звернув увагу на надзвичайну наукову інтуїцію письменника, оскільки не маючи достовірних документів і користуючись здебільшого фольклорними матеріалами, останній зміг зробити правильні висновки і точно відтворити історичний фон подій.

Особливу увагу І. Каманін приділяє аналізу ряду літературних творів письменника, які розподіляє на дві групи: повісті строго історичного характеру та повісті історично-етнографічного характеру. До першої групи

віднесено праці, що збереглися в уривках (“Несколько глав из неоконченного исторического романа”, “Гетьман”, “Пленник”), а до другої – цілі повісті, у яких відтворено побут козацтва (“Вий”, “Пропавшая грамота”, “Страшная месть”, “Тарас Бульба”, цикл “Вечера на хуторе близ Диканьки”).

Розглядаючи першу групу творів, вчений всесторонньо їх характеризує: визначає дату видання, основні сюжети, встановлює історичну достовірність описаних фактів. Так на основі вивчення текстів він робить висновок: у першому з названих уривків зображено ватажка козацького повстання 1638 р. Я. Остряницю, у другому – події 1559 р. (подорож посла польського короля Яна-Казимира до миргородського полковника), а у третьому – боротьбу козацтва з Польщею у 1543 р. Цікавим і безперечно цінним у дослідженні І. Каманіна є об’єктивне обґрунтування думки, про відсутність послідовного зв’язку між творами “Гетьман” і “Пленник”, які біографи М. Гоголя вважали двома розділами одного роману. Він називав “Ленника” залишком іншого твору з окремим сюжетом, що до початку ХХ ст. не зберігся. Хоча при цьому вчений не відкидав загальноприйнятого положення, що автор опублікував два розділи роману “Гетьман”. І.М. Каманін висловив припущення, що продовженням частини цього твору був уривок без конкретної назви, що зображував життя козацького полковника у воєнному таборі [1, с. 25-26].

Під час дослідження творів другої видової групи, ученого перед усім цікавлять описані письменником сюжети з життя та побуту козацтва “Малороссийскаго вообще и Запорожскаго в частности”. Він зауважив, що М. Гоголь історично точно зображає особистісні якості, господарство, побут, інтер’єр житла, одяг, кухню козаків, суспільний устрій Запорзької Січі, військові звичаї, озброєння тощо. На підтвердження вчений наводить відповідні цитати з люстрацій, юридичних документів, записок сучасників, які стали відомі науковцям уже після смерті письменника. Поряд відмічено, що свої характеристики літератор базує на правильному розумінні ролі козацтва в українській історії та значення останнього для України. Крім того, як важливий науковий факт, відзначено те, що М. Гоголь, описуючи козацтво, ніколи не поєднував в єдине ціле дві основні групи цього стану: запоржців та осілих козаків-хуторян. Стосовно повістей “Страшная месть” і “Тарас Бульба”, дослідник з’ясував, що автор за допомогою літературно-художніх засобів зміг точно відобразити внутрішній розкол у середовищі козацтва, зумовленого зростанням багатства та впливу окремих його представників.

Підсумовуючи розгляд повістей письменника, І. Каманін справедливо зауважив, що від них не можна вимагати повної історичної точності, тим більше, що й сам автор на це не претендує. Створюючи сюжети та образи, він не мав відповідних історичних документів і надавав перевагу народним пісням та переказам, що дало йому можливість зробити своїх героїв справжніми, а твори нестаріючими, точно передавши “дух козацтва, важнейшия стороны его жизни и важнейшия эпохи в ней” [1, с. 34].

Досліджуючи художню прозу М. Гоголя, І. Каманін намагався визначити джерельну базу, яку використовував письменник та з’ясувати його історіографічні погляди. З його праці дізнаємося, що письменник надзвичайної цінності надавав українським пісням і у шкалі історичних джерел ставив їх на перше місце, навіть вище літописів. Останні він називає черствими, порожніми, неясковими. Літератор з прихильністю ставиться тільки до “Історії Русів”, хоча і в ній знаходив чимало суперечливих фактів. Як справедливо відмічав вчений, письменник не ставив собі за мету почерпнути з літописів точні історичні деталі, йому був потрібен загальний характер та фон епохи [1, с. 39].

Ще однією проблемою, яку намагався вирішити І.М. Каманін у своєму дослідженні творчості М. Гоголя, є визначення, якими саме народними думами, переказами та літописами користувався письменник при написанні своїх художніх творів. Аналізуючи повісті літератора, вчений підкреслює історико-етнографічні риси, за якими можна визначити приблизну хронологію зображених подій. Це дає йому підстави робити висновки, що у повісті “Вий” зображено події кінця ХVІІ – середини ХVІІІ ст., у “Пропавшей грамоте” – першої половини ХVІІІ ст., у “Ночи перед Рождеством” – 1765-1767 рр., у “Страшной мести” – першої половини ХVІІ ст. тощо. Характери і портрети своїх героїв письменник запозичує з української народної творчості, зокрема пісень, які він називає «живими літописами». Аналізуючи повість “Тарас Бульба”, вчений робить висновки, що описи подій та образ головного героя створений на основі українських історичних дум про Б. Хмельницького та відступника Титаренка, а також пісні про гетьмана П. Сагайдачного та народного переказу про оточення козаками міста Дубно [1, с. 42-44].

Однак, поряд з цим справедливим є зауваження І. Каманіна, що, не дивлячись на те, що М. Гоголь вважав усну народну творчість “самым богатым и благодарным материалом” для зображення козацтва та історії України, окремі деталі все-таки були ним взяті з літописів. Ретельно вивчаючи повісті М.В. Гоголя, вчений доходить висновку, що письменник у своїй літературній творчості використовував “Історію Русів”, “Опис України” Г. Боплана, праці Д. Бантиш-Каменського, Ф. Туманського, В. Рубана, О. Рігельмана, а також давньоруську літературу, зокрема “Слово о полку Ігоревім” [3, с. 49-50]. Важливим при цьому є момент, що сам письменник не називає свої повісті, присвячені козацтву, історичними, наближаючи їх за стилем до народних бувальщин та оповідок. Проаналізувавши його твори в цьому контексті, І. Каманін робить наступний висновок: “Увлеченный думами и песнями..., Гоголь пытается сам создать такую же думу, такую же песнь в прозе. И он создал ее!” [1, с. 50-51].

Наприкінці свого дослідження вчений дає історіографічний екскурс щодо творчості М. Гоголя. Зазначено, що історичні твори письменника, зокрема повісті з сюжетами козацької епохи, позитивно і правильно були

оцінені О. Пушкіним, В. Белінським та М. Максимовичем. З критикою виступив П. Куліш, який в епілозі до роману “Чорна Рада” не визнав, що “произведения Гоголя объясняли Малороссию”, хоча й погоджувався, що вони дали “новое сильное побуждение к ея объяснению” [1, с. 52].

Поряд з цим І.М. Каманін розглядає праці перших дослідників творчої спадщини М. Гоголя. Це зокрема роботи А. Скабичевського “Наш исторический роман в его прошлом и настоящем”, М. Тихонравова “Сочинения Гоголя” (5 томів) та В. Шенрока “Материалы для биографии Гоголя” (4 тома). Перший найбільше уваги приділяв розгляду творів письменника, присвячених побуту козацтва. Зроблені ним висновки про недостатньо глибоке знання М. Гоголем української історії й етнографії, а також історичність романів “Гетьман” і “Пленник” викликають заперечення І. Каманіна. Він назвав критику останнього слабкою, що пов’язано з ненадто глибоким проникненням у творчість письменника та не знанням козацької історії. Дослідження М. Тихонравова, який, друкуючи зібрання творів М. Гоголя, поставив перед собою мету зробити коментарі до його історичних творів, містить ряд неточностей. Зокрема, на думку І. Каманіна, редактор перебільшував значення літописів, якими користувався письменник, а також безпідставно стверджував, що М. Гоголь ніколи не писав історії України [1, с. 54-56]. Негативними моментами у праці В. Шенрока вчений називає повне заперечення наукового значення творів М. Гоголя, відсутність навіть наміру перевірити його історичні погляди, а також не вірне тлумачення кореспонденцій письменника [5, с. 183].

Підсумовуючи слід сказати, що у праці українського архівіста І. М. Каманіна історичні та літературні твори Миколи Васильовича Гоголя були комплексно та ґрунтовно досліджені. Вчений, спростувавши думки багатьох дослідників творчості письменника, довів факт написання ним серйозної наукової праці з історії України, реконструював завдання, мету та стиль даного дослідження. Він всебічно охарактеризував літературні твори М. Гоголя, в основі яких лежать сюжети з життя і побуту українського козацтва, визначив їх джерельну базу. Чи не вперше було розкрито історіографічні погляди письменника, його бачення історії та висловлено думку, що, використовуючи українські історичні пісні, думи та перекази, він сформулював багато історично вірних суджень.

Розглянута праця І. М. Каманіна містить багато цікавих деталей, які розширюють і доповнюють загальновідомі положення щодо творчості відомого письменника. Дослідник характеризує останнього не лише як класика літератури; він бачить у ньому блискучого знавця української історії та етнографії, чий талант був визнаний провідними науковцями XIX століття.

Примітки

- ¹ Каманін І. Научныя и литературныя произведения Н. В. Гоголя по истории Малороссии. – К., 1902.
- ² Каманін І. Несколько слов об исторической драме Н. В. Гоголя. 19.IV.1909г. // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 83 (Особовий фонд І. М. Каманіна). – № 27. – 8арк.
- ³ Куликова Л. Проект антропологічно зорієнтованої історії. Історично-педагогічна спадщина М. В. Гоголя // Вісник Національної Академії Наук. – К., 2002. – № 9. – С. 49-54.
- ⁴ Памяти Н.В. Гоголя. Сборник речей и статей. – К., 1911. – С. 91-98.
- ⁵ Шенрок В. Материалы для биографии Н. В. Гоголя. В 4-х томах. – М., 1892-1898. Т., II.

Розділ 7

Історична біографістика

Сергій ГОРОБЕЦЬ
(м. Чернігів)

До питання датування перебування на сотенному уряді Івана Рашевського

У статті спростовується вміщена В. Модзалевським на сторінках “Малоросійського родословника” неперевірена інформація про дати перебування Ройського сотника Чернігівського полку Івана Рашевського (1672-1678) на цьому уряді.

Serhij GOROBECZ' (Tchernihiv). To the question of dating of stay on the Ivan Rashevskiy government.

Unverified information about the dates of stay of Sotnic Royskiy of the Tchernihiv regiment Ivan Rashevskiy (1672-1678) in this government which was published by V. Modzalevskiy. on the pages of “Malorosiyskiy rodoslovnik” is refuted in the article.

Утвердження України як суверенної держави, становлення її еліт активізували інтерес вітчизняної історичної науки до минулого. У зв'язку з цим однією з важливих і актуальних проблем сьогодення вважаємо дослідження процесів виникнення, функціонування та сходження з історичної арени тих чи інших елітарних груп, окремих особистостей.

Про Івана Рашевського, засновника славетної родини Рашевських, напевно відомо дві речі – його перебування на ройському сотенному уряді Чернігівського полку та загибель у 1678 р. під час другого Чигиринського походу. Проте сучасні дослідники вперто датують його сотництво 1690-1692 рр. Чим же викликане таке непорозуміння?

На початковому етапі своєї історії назва Ройської сотні постійно варіювалася. Це пов'язано з тим, що перші сотники проживали хоча і в сусідніх, але різних селах. Так, Фома Рашенко, з призначення якого на сотницьку посаду в лютому 1659 р. розпочинається історія сотні, оселився в Роїщі [1, с. 93-94]. Від назви села і походить назва сотні, проте закріпилася вона набагато пізніше. За кілька років Рашенка змінив Філон Свяцький, що мешкав у Сибережі, відтак у документах стала фігурувати сотня Сиберезька [2, с. 345-346].

Востаннє сиберезький сотник Ф. Свяцький згадується 15 травня 1672 р. як учасник козацької ради в Конотопі [3, с. 153]. А вже 29 липня 1672 р. в листі чернігівського полковника Василя Борковського фігурує "сотник осняковський" [2, с. 290]. Оскільки саме в Осняках мешкав Іван Рашевський, то вважаємо, що це і є першим свідченням про його перебування на сотенному уряді. В 1676 р. Іван Рашевський ще раз названий, як сотник осняківський [4, с. 149].

Під час другого Чигиринського походу (1678 р.) Рашевський загинув, хоча тоді він названий сотником сиберезьким. Очевидно через те, що саме в Сибережі до кінця XVIII ст. знаходилось сотенне правління [5.143]. Отже, хоча свідчень про життя і діяльність Івана Рашевського не так вже й багато, проте достатньо аби визначити роки його перебування на сотенному уряді: від 1672 р. до 1678 р.

Як встановили нащадки І. Рашевського, що готували для В. Модзалевського фамільне родове дерево (Олександр Якович і Іван Григорович Рашевські), корені їхні походять “из древнего, обширного и многолюдного местечка Гадячского повита Полтавской губернии Рашевки” [6, с. 27].

Швидше за все, в нашому регіоні Рашевський з'явився незадовго до призначення сотником. На наш погляд, варто пошукати споріднені корені в Івана Рашевського з першим ройським сотником Фомою Рашенком. Останній також, за сімейною легендою, “вышел из м. Рашковичей” [7, с. 261]. Можливо, обидва сотники були якимись родичами, адже назви містечок надзвичайно схожі. Оселилися вони поблизу один одного, в сусідніх селах. І обидва якимось несподівано зайняли сотницький уряд. До речі, призначення сотником Івана Рашевського могло відбутися багато в чому завдяки його родинним зв'язкам із першим сотником.

За В. Модзалевським, Івана Рашевського, “сотни его казаки по малому росту называли его и Маликом” [7, с. 257]. Від чернігівського полковника В. Борковського він отримав Осняки, де й сформувався родовий масток. Вдова Рашевського, залишившись із неповнолітніми дітьми, одружилася з полковим осавулом Федором

Зеленським. Останній отримав підтвердні універсали на Осняки чернігівських полковників Григорія Самойловича (20.08.1686 р.), Якова Лизогуба (24.11.1687 р.) та Юхима Лизогуба (22.12.1700 р.) [2, с. 313-315]. А на початку XVIII ст. від Зеленського Осняки перейшли до пасинка його, значкового Григорія Івановича Рашевського.

Однак при укладанні родовідної книги у Модзалевського виникли якісь сумніви. Слід гадати, були певні документальні свідчення, які не співпадали хронологічно з відомостями про І. Рашевського і довідка про нього виглядала дещо дивно: “Иван Рашевский, сотник Роисский (1690-1692?)... † до 1699 г., по семейному преданию – убит под Чигирином” [7, с. 257].

Проте є підстави гадати, що джерело було не надто надійне і у подальшому Володимир Львович від нього фактично відмовився. Так, у “Малоросійському гербовнику” про Рашевського написано зовсім інше: “...сотник Осняковский (1676) и Роисский” [4, с. 149]. Однак науковий авторитет В. Модзалевського та висока якість укладеного ним “Малоросійського родословника” свою справу зробили. Відтоді 1690-1692 рр. надійно закріпилися навпроти прізвища Рашевського у списках ройських сотників.

Дж. Гаєцький, який першим уклав зведений реєстр сотників, приписав Рашевському подвійне перебування на сотенному уряді: в 1676 р. і в 1690-1692 рр. [8, с. 104]. При цьому історик посилався на обидві роботи В. Модзалевського, так і не визначивши більш надійний варіант.

Останнім часом проблемою реєстрів старшинських посад плідно займається В. Кривошея, який також звернув увагу на проблему датування сотництва Івана Рашевського. У першому варіанті сотенного реєстру В. Кривошеї (1997 р.) зустрічаємо таке датування: “Рашевський (Малик) Іван (1690, 1692)” [9.44]. Оскільки роки накладалися на уряд М. Грембецького, тоді ж дослідник запропонував інший варіант: “Ращенко Іван (?–1676–?)” [10, с. 25].

Після деяких коливань, В. Кривошея просто об’єднує обидва варіанти, хоча у вельми цікавій редакції: “Ращенко Хома... Рашевський Іван (?–1676–?), Шихуцький Степан..., Грембецький Микола (?–1689–1690), Рашевський (Малик) Іван (1690), Грембецький Микола (?–1692), Рашевський (Малик) Іван (1692)” [11, с. 62-63]. Як бачимо, перебування Рашевського на сотенному уряді вже вилилось у три заходи. Два з яких, нагадаємо, вже після смерті?!

Але й це ще не всі поневіряння колишнього сотника. Зокрема, дослідник біографії Івана Мазепи С. Павленко, описуючи прихід до влади нового гетьмана та формування ним команди однодумців, зазначає: “полковники-соратники гетьмана, очолюючи полки, проводили значну кадрову ротацию. На початку 1690-х рр. прийшли до влади у сотнях ... Іван Рашевський (Роїще)...” [12, с. 29]. Ось так Рашевський опинився в таборі прибічників Мазепи.

Проте варто звернути увагу і на Миколу Грембецького, який керував сотнею мало не пліч-о-пліч з Іваном Рашевським. Грембецький – справді людина нового гетьмана, його соратник. За гетьманування І. Самойловича він не мав ніякого уряду, а при Мазепі його кандидатура була затребувана новою командою. В більшості джерел сотництво Грембецького розпочинається з 1689 р. Проте, С. Павленко абсолютно справедливо ув’язує призначення Грембецького з Коломацькою радою 1687 р. Ще в липні 1687 р. владу над Чернігівським полком отримав Яків Лизогуб, один із найактивніших учасників змови проти Самойловича. І вже найближчим часом Я. Лизогуб мав провести зміни на сотенних урядах. Немає підстав вважати, що сотництво М. Грембецького могло перериватися. Уряд сотника він обіймав, як прийнято вважати, до 1692 року, коли був на деякий час заарештований під час розслідування справи Петрика, як можливий його співлижник.

Підсумовуючи зауважимо, що біографія ройського сотника у 1672-1678 рр. Івана Рашевського відстежується доволі чітко і не містить жодних реальних суперечностей. Підтвердні універсали Ф. Зеленського на Осняки чітко засвідчують, що життя Івана Рашевського обірвалося задовго до приходу до влади гетьмана Мазепи, тож бути його прибічником або ж обіймати якісь уряди він не міг фізично. А вся плутанина виникла через певні сумніви В. Модзалевського. І хоча в подальшому маститий вчений фактично визнав власну помилку, проте сучасні дослідники так і не спромоглися звернути належну увагу на цю обставину.

Примітки

¹ *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687)*. – Київ–Львів, 2004. – 1062 с.

² *Василенко Н.* Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729-1730 г. – Чернигов, 1908. – 709 с.

³ *Самійло Величко.* Літопис. – Том другий. – Київ, 1991. – 642 с.

⁴ *Лукомский Г., Модзалевский В.* Малороссийский гербовник. – Спб., 1914. – 214 с.

⁵ *Филарет* (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Книга пятая. – Чернигов, 1874. – 446 с.

⁶ *Белікова Г.* Іван Рашевський – відомий і невідомий // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 26-61.

⁷ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. – Т. 4. – К., 1914. – 602 с.

⁸ *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – V. I. – 394 с.

⁹ Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 32-46.

¹⁰ Кривошея В. Українська козацька старшина. – Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. – К., 1997. – С. 108 с.

¹¹ Кривошея В. Українська козацька старшина. – Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. – Вид. 2-ге. – К., 2005. – 344 с.

¹² Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – 602 с.

Олександр КИРІЄНКО
(м. Київ)

Пантелеймон Куліш і царська цензура

На тлі національно-культурної діяльності П. Куліша розглядаються стосунки письменника, вченого і громадського діяча з царською цензурою. Зроблено спробу оцінити правомірність цензурних претензій до П. Куліша.

Oleksandr KIRIENKO (Kyiv). Censorship and Pantelejmon Kulish.

On a background P. Kulish national culture The activity the relationships of writer, scientist and publicman with tsar's censorship are observed on a background P. Kulish national culture. An attempt to estimate legitimacy of censorial claims against P. Kulish has been done.

„...Цензура делает своё дело – мешает мне...”
П.Куліш

Друга половина XIX ст. як у Європі, так і в Україні характеризувалася новим піднесенням визвольних рухів, що зародились у першій половині XIX ст. та була концентрована у трьох головних напрямках чи вимірах: національному, загальнодемократичному та соціальному [9, с. 430-431].

Важливим проявом відродження українського національного руху на теренах Російській імперії в 50-60-ті роки XIX ст. стала поява громад, які були зосередження демократичних нової інтелектуальної еліти, у боротьбі за відродження української культури [2, с. 16]. Біля витоків цього руху стала активна діяльність саме колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема й Пантелеймона Куліша.

Національно-культурна діяльність П. Куліша, його роль в українській культурі та національному русі, на наш погляд, достатньо повно висвітлена. Однак, досить цікавим і актуальним є питання відносин царської цензури та П. Куліша. Поставлена нами проблема особливо цінна в історіографічному контексті. Наразі присутні суттєві розбіжності в оцінках проблеми у вітчизняній та російській історіографії. У першому випадку український національний рух, який в другій половині XIX ст. зосередився на відродженні та поширенні національної мови, незалежно від антиукраїнських імперських цензурних та інших заборон, намагався виконувати поставлені перед собою завдання, незмінно йти до самовизначення нації. В іншому – мова йде про те, як завдяки певному збігу історичних обставин польські й австрійські політики, використовуючи в якості зброї нечисельну групу українських націоналістів, намагались розколоти єдине тіло великої російської нації, створеної в складі Російської імперії – основної спадкоємиці Київської Русі. В цьому варіанті антиукраїнська цензурна політика вимальовується як захист державної цілісності [4, с. 20-21].

Питання антиукраїнської цензури порушувались у ряді досліджень українських вчених: Ф.Савченка, О. Овсієнка, В. Сарбея, Є. Нахліка. Серед російських сучасних дослідників, слід виділити монографії присвячені українському питанню в Російській імперії О. Мілера.

Наукова новизна нашого дослідження полягає у спробі з'ясувати всі аспекти цензурної політики та практики з якою зіткнувся у своїй творчій і видавничій діяльності П.Куліш.

Наприкінці 40-х рр. XIX ст. в Російській імперії, зважаючи як на зовнішню так і внутрішню обстановку, відбувається посилення цензурної політики. Проявом якої стало створення „Комітету 2 квітня”, який мав контролювати діяльність органів цензури, реагувати на прорахунки в їхній діяльності [1, с. 85-86]. Цензурний контроль був настільки жорстким, що цензурі піддавались всі друковані видання, навіть музичні нотні партитури (бо на думку деяких прискіпливих цензорів вони також могли містити прихований зміст.) [1, с. 88]. Поряд з цим, у 1853 р. П.Куліш видає без цензурного дозволу свою історичну працю „Повести об украинском народе”, яка йшла в розріз з офіційною історіографічною традицією російського самодержавства [5, с. 64]. Згідно імперських законів за друк книги без цензурного дозволу на автора та видавця чекав штраф та арешт

терміном від 2 до 8 місяців [7, 8]. Так, П. Куліш отримав 4 місяці в'язниці з подальшим адміністративним висланням до Вологди, із заборобою писати та друкувати [5, с. 65]. У 1853 р. Головне управління цензури, реагуючи на звернення з боку Київського цензурного комітету, забороняє перевидавати раніше дозволені твори П. Куліша, Т. Шевченка, М. Костомарова, вбачаючи в їхньому змісті ностальгічні історичні моменти, що можуть нашоувувати на окремішність Малоросії [4, с. 57]. Вже видані твори П. Куліша – „Повість про український народ”, „Україна”, „Михайло Черненко” – були заборонені та зняті з продажу [10, с. 173].

Смерть в 1855 р. імператора Миколи I та початок правління Олександра II (1855-1881 рр.) пов'язані з відчутною лібералізацією суспільного життя, що врешті-решт вплинуло і на послаблення цензурного тиску [3, с. 9-10]. Ця ситуація дозволила П. Кулішу просити в 1856 р. у III Відділення імператорської канцелярії дозволу на відновлення публіцистичної діяльності. Це прохання задовольнили, і в 1857 р. П. Куліш переїжджає до Петербургу, де відкриває власну друкарню, яка і заклала підвалини національно-культурної діяльності української інтелігенції в столиці імперії. Вона також стала могутнім імпульсом до активізації громад на території Наддніпрянщини [5, с. 110].

Відносини Пантелеймона Куліша та цензури в першу чергу були пов'язані з діяльністю його друкарні, яку спочатку він хотів зареєструвати під назвою „Українська друкарня”, проте така назва була заборонена, довелось назвати просто – „Друкарня Пантелеймона Куліша”. Першою книжкою, що її видав Куліш у своїй друкарні, стали „Размышления о Божественной Литургии” М. Гоголя. Раніше ця книга була заборонена відомством духовної цензури, проте через певні зв'язки у Священному Синоді, П. Кулішу вдалось добитись цензурного дозволу на її видання. Трохи пізніше цензурний дозвіл був даний і на видання гоголівських „Творів і листів” [5, с. 128-129]. В друкарні Куліша видавались майже все тодішнє письменство: лише протягом 1860-1862 рр. його друкарнею було випущено у серії „Сільська бібліотека” більше 20 дешевих книжечок з творами Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, М. Носивця, Д. Мордовця [4, с. 64].

1857 року в „Друкарні Пантелеймона Куліша” видається кулішева „Граматика” – перший на Наддніпрянщині український буквар і читанка. У своєму листі до сестер Олександри та Марії Милорадовичів автор писав: „Ся книжка явить народу, що він таке, звідки узявся і як йому подобає на світі жити” [6, с. 133]. Цензура пропустила „Граматіку”, однак у деяких цензорів, що не у службовому порядку розглядали дану книжку, помічали в ній „намерения вызывать снова к отдельной жизни малороссийскую народность”. У 1858 р. в інструкціях адресованих місцевим цензурним комітетам йшлося про те, що в разі перевидання „Граматіки” Куліша з неї слід видалити статті проникнуті національним українським духом, а київський генерал-губернатор І.І. Васильчиков через ворожі до поляків місця в даній книжці, взагалі пропонував заборонити її продаж у губернії. Проте, не зважаючи на такі претензії цензури, ще у 1862 р. у Петербурзі спокійно можна було купити українську „Граматіку” П. Куліша, але вже через кілька років ця книга стане об'єктом переслідування номер один [4, с. 159-160].

Іншим напрямом видавничої діяльності П. Куліша став друк української періодики – журналів та альманахів. Гроші на їх видання надходили від добровільних пожертв українських меценатів, а також комерційних видань, друкарських проектів П. Куліша. В 1858 р. Куліш пише клопотання до міністра освіти в якому обґрунтовує необхідність створити український літературно-політичний журнал „Хата”, але з огляду на довідку з III Відділення Його Імператорської Величності Канцелярії, в міністерстві було вирішено „разрешение губернскому секретарю Кулишу на издание журнала отклонить”. Натомість в 1860 р. у друкарні Куліша з'являється на світ літературний альманах із однойменною назвою „Хата”, цензурний дозвіл був виданий Петербурзьким цензурним комітетом. Проте, кілька творів П. Кулішу таки довелося вилучити з альманаху через побоювання цензурних переслідувань [5, с. 138]. Як бачимо, перше число альманаху вийшло без особливих труднощів. Другий номер цього видання мав чимало цензурних зауважень і вийшов у світ лише за сприяння цензора Івана Розковшенка. Загалом П. Куліш мав багато ідей з видання різної періодики. Проте влада, в особі цензурних органів, не підтримувала таких ініціатив. Зокрема, Кулішу не вдалось добитися цензурного дозволу на видання україномовного додатку до часопису „Народное чтение” – „Село”. І хоча в запланованих виданнях нічого протизаконного не містилось, однак влада відмову у дозволі мотивувала відсутністю у Петербурзі окремого цензора по „Южнорусском наречии” [5, с. 140]. Всі ці заходи, на наше переконання, були явною передумовою до розробки вже законних заборонних цензурних норм по відношенню до української мови, оскільки в цензурному законодавстві того часу не було ніяких обмежень щодо мови текстів [7, 8].

Цензурних утисків зазнавали не тільки періодичні видання П. Куліша, але й написані ним історичні праці. Вагомим внеском в українське національне відродження став вихід зібраного та оформленого П. Кулішем етнографічно-фольклористичного, історіографічного та літературного збірника „Записки о Южной Руси” [5, с. 111].

Наступні історичні праці мали більше проблем із цензурою ніж попередня. Історична хроніка Куліша „Чорна рада”, пройшла довгу цензурну процедуру, передмова до твору була, взагалі, відправлена на розгляд до Головного управління цензури (ГУЦ), адже у цензорів петербурзького комітету виникли сумніви щодо пропуску, через написання її українською мовою. Однак, як свідчать офіційні відповіді, ГУЦ не знайшло підстав трактувати українське питання поза загальними цензурними правилами і після довгої процедури розгляду дало дозвіл на видання рукопису [4, с. 63-64].

Показовим щодо зусиль царської цензури, спрямованих на викорінення думок про політичну самостійність України, а водночас і щодо руху тодішнього Кулішевого мислення в самостійницькому напрямку є цензурний розгляд історико-популярного нарису „Хмельниччина” (1860 р.). Санкт-Петербурзький комітет не наважився самостійно прийняти рішення щодо дозволу чи заборони опублікувати цей твір, тому переправив його до ГУЦ. Там цей твір розглядав цензор О. Никитенко, який у своїй резолюції відмічав, що відповідно до цензурного законодавства цензура не може чинити опір до наукових книжок, які розповідають про історію областей, однак П. Кулішу слід видалити місця, які кидають тінь на відносини Малоросії з Росією в минулому [5, с. 141].

З початком видання журналу „Основа” Пантелеймон Куліш доправляє туди чимало своїх статей, уривків творів. Саме власна позиція та ідеї Куліша щодо напрямків діяльності „Основи”, призводять до серйозних суперечок з її видавцем М.Белозерським. Окрім вищезгаданого журналу, аби уникнути затяжних цензурних розглядів, Пантелеймон Олександрович друкується також у провінційній пресі [5, с. 157].

Про наслідки Валуєвського циркуляру П. Куліш писав: „...цензура свирепствует как никогда. Однако не вечно будет неистовствовать цензура. Жизнь не останавливается и промывает все подобные засорения” [6, с. 216]. Після переїзду П. Куліша до Варшави, де його призначають на посаду штатного урядника (1864-1867 рр.), відносини письменника з царською цензурою призупиняються.

У 70-80-х рр. XIX ст. П. Куліш переважно зосередився на публіцистичній дискусії з М. Катковим у „Московських відомостях”, а також спробував у 1876 р. добитись дозволу на видання „Журналу П.А. Куліша”, у якому художні й наукові праці друкувалися б українською і російською мовами. Однак такого дозволу не було видано [5, с. 336-338].

Але марні зусилля домогтися дозволу на видання в Російській імперії власного журналу, Емський акт 1876 р., заборона вживати “кулішівку”, недопуск цензурою до друку його давніх українських творів, заборона та вилучення трьох тисяч видрукованих примірників кулішевої „Хуторской философии и удаленной от света поэзии” розвіяло у письменника ілюзії щодо можливості підтримки російським самодержавством української культури [5, с. 354]. Тому подальша творча і видавнича діяльність Пантелеймона Куліша реалізовувалась закордоном в обхід російської цензури.

Отже, Пантелеймону Кулішу протягом майже всієї своєї видавничої і публіцистичної діяльності доводилося мати справу з цензурними органами російського самодержавства, які в свою чергу чинили масований опір, щодо видавничих, літературних і наукових потуг письменника. Цензурні вимоги в своїй основі мали не завжди законні підстави. Останнє свідчить про застосування цими органами політики подвійних стандартів щодо цензурної перевірки українських видань.

Примітки

- ¹ *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX-XX вв. – М.: Аспект Прес, 2001. – 368 с.
- ² *Іванова Л., Іванченко Р.* Суспільно – політичний рух в Україні: до проблеми становлення ідеології. К., 2000. – 352 с.
- ³ *Лемке М.К.* Епоха цензурних реформ 1859-1965 годов. – С-Петербург, Типо-литография „Герольд”, 1904. – 515 с.
- ⁴ *Миллер А.И.* „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетей, 2000. – 260 с.
- ⁵ *Нахлік Є.М.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах. Т.1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – К.: Український письменник, 2007. – 463 с.
- ⁶ *Нахлік Є.М.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах. Т.2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – К.: Український письменник, 2007. – 462 с.
- ⁷ *Полный свод законов Российской империи.* Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах под ред. А.А. Добровольского. //Сост. А.А. Саатчиан. Книга 1 Т. I-VIII. – СПб.: “Издание Юридического книжного магазина”, 1911. – 3522 с.
- ⁸ *Полный свод законов Российской империи.* Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах под ред. А.А. Добровольского. //Сост. А.А. Саатчиан. Книга 2 Т. VIII-XVI. – СПб.: “Издание Юридического книжного магазина”, 1911. – 4679 с.
- ⁹ *Полович М.* Нарис історії культури України – К., 1998. – 728с.
- ¹⁰ „Українське питання” в Російській імперії (кін. XIX – поч. XX ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах. Ч.1. / Під. ред. В.Г. Сарбея. - К., 1999. – 205 с.

Особистість як осереддя світоглядних пошуків Пантелеймона Куліша

У статті зроблено спробу аналізу філософських і світоглядних позицій наукової та літературно-публіцистичної діяльності П. Куліша.

Nadiya VAD'KO (Kyiv). Personality as focus of world view searches of Pantelejmon Kulish.

The attempt of analysis philosophical and world view positions of P. Kulish scientific and literary-publicism activity is done in the article.

Друга половина XIX ст. характеризується загальноєвропейським піднесенням визвольних рухів, що зародились у першій половині XIX ст. та були концентровані в трьох головних напрямках: національному, загальнодемократичному та соціальному [9, с. 430-431].

Важливим проявом відродження українського національного руху на теренах Російській імперії в 50-60-ті роки XIX ст. стали українські громади, які були зосередженням демократичних традицій нової інтелектуальної еліти у боротьбі за відродження української культури [2, с. 16]. Біля витоків цього руху стояла активна діяльність колишніх членів Кирило-Мефодіївського братства, зокрема Пантелеймона Куліша.

Національно-культурна діяльність П. Куліша та його роль в українській культурі достатньо повно висвітлені в історіографії. Разом із цим досить цікавим і актуальним для дослідження залишається питання його політичної діяльності та особистого життя. Попередні дослідження, присвячені П. Кулішу, охоплювали фольклорно-етнографічний (М. Максимович, М. Костомаров); біографічний (В. Шенрок, Б. Грінченко, В. Петров, В. Сарбей, П. Кононенко, Є. Кирилюк); мовознавчий (І. Нечуй-Левицький); літературознавчий (І. Франко, М. Зеров, Є. Нахлік, М. Жулинський) та негативно-критичний (С. Шевєрьов, В. Белінський) напрями. Наукова новизна нашого дослідження полягає у спробі з'ясувати окремі аспекти особистого життя П. Куліша та простежити їх вплив на громадсько-політичну діяльність письменника та поета.

На ранньому етапі творчості П. Куліш прагнув узагальнити розрізнені явища життя в гармонійну цілісність, зрозуміти світові закони, що керують життям, виробити загальний цілісний погляд, який опанував би релігію й науку, філософію, мистецтво, етику. Переживаючи найрізноманітніші філософські захоплення, він залишався вірним собі та віддалявся від “марної зовнішності”, наближаючись до “абсолютного” і “прекрасного”, замикаючись у світі мрій, фантазій про любов і приязнь, радіючи, що “божественна ідея живе в людині”, був свідомим того, що йому судилося бути носієм людяності, апостолом істини та знання. Вище розуміння про людину – про той “сосуд Духа Божого” – вимагало постійної роботи над собою, якнайшвидшого духовного очищення. Шукання П. Куліша були викликані сумнівами в тому, що, власне, належить до глибокого ества людини, а що є лише поверхнею? Що є справжнім, а що награним? Сумніви й були романтичними стражданнями справжнього романтика та мрійника – П. Куліша, які криються в деяких ліричних творах із першої збірки поета “Досвітки” (1862). Романтизм та ідеалізм його ранньої творчості можна пояснити формуванням світогляду та малим життєвим досвідом.

Питання про Україну в Російській імперії впродовж усього XIX ст. було перш за все питанням про суверенність її духовності, про національну своєрідність і вільний розвиток її культури. Ідея народності, високо піднята в європейських країнах романтиками, в українських умовах стала джерелом національного самоствердження і літературного відродження. З ентузіазмом і національною гордістю записувалися українські народні пісні, історичні перекази, легенди й вірування українського народу. Попри всі зміни поглядів на релігію Куліш завжди був людиною духовною, і ставлення до релігії у нього було типово романтичним. Отже, погляди П. Куліша, його “українофільство” вже у роки формування світогляду впливали з його релігійних переконань. Вихідним у світогляді П. Куліша є визнання Бога як творця усього світу – органічного і неорганічного, людини й суспільства.

Історіософське світобачення П. Куліша формувалося під впливом західноєвропейського романтизму, синтез ідей якого й народності в єдності літературного, соціально-політичного та національно-визвольного аспектів знайшов своє відображення в його громадсько-культурницькій діяльності. Це особливо відчувається, коли соціальні та національні мотиви переломлюються з плином часу, у процесі духовного відродження людини. Як справжній романтик, П. Куліш виступав за свободу життя й творчості, обстоював право кожного вірити в те, у що він вірить, бути щасливими. Серед чинників, під впливом яких формувалося світобачення П. Куліша, є знання сучасної йому західноєвропейської культури, соціальних вчень. Він був знайомий з творами Ф. Бекона, Р. Декарта, Б. Спінози, французьких просвітників XVIII ст. [6, с. 302]. Знання наукових основ розвитку суспільства певним чином визначили напрями еволюції його історіософського світобачення. Аналізуючи картину світу П. Куліша, можна зробити висновок, що її основою є мовна картина світу. Саме вона і виконує функцію “ключа” до розуміння різних сфер культури, оскільки національна ідентичність є символом

національної мови, її реальним використанням усіма членами спільноти, то аналіз національної картини світу варто починати саме з мови народу. Індивідуальна свідомість П. Куліша, його світобачення тісно пов'язані з проблемою орієнтації у світі духовних цінностей, з визначенням свого місця у окреслених культурою картинах світу, складених на той час. Тому світоглядні питання індивідуальної свідомості у його зв'язках з просторово-часовими уявленнями, неодмінно пов'язані з приналежністю мислителя до певної національної культури.

П. Куліш, проповідуючи українську національну і духовну свободу, вірив у могутність української нації, спроможну чинити опір всілякому насильству, відродитися після будь-якого занепаду. Це є рання стадія розвитку національної ідеї, фаза національної самокритики, на якій "ідея" ще не перетворилася на "ідеал": адже протиставлення силі зовнішнього тиску сили суб'єктивної – було головним завданням культурницької діяльності П.Куліша [11, с. 20-21]. Завдяки духовній силі національної ідеї-ідеалу в його інтерпретації набуває для нових поколінь психологічної привабливості. Вчення Б. Спінози дозволило П. Кулішу пізнати чого варті правдивість або фальшивість ідей. Пізнання, що вийшло з фальшивих ідей, веде за собою афекти неприємності (пасивні), афекти приємності (активні) впливають з правдивих ідей. Найвища правдива ідея – то ідея всесвіту (космосу) – найвищої чистої субстанції. Пізнати її – означає зрозуміти закон вільного, гармонійного розвитку, еволюції за законом причини і наслідку. Чинити згідно з пізнанням найвищої правдивої ідеї (істини) – значить чинити розумно і вільно, бути щасливим. Лише такі вчинки дають людині щастя. Пізнання правди – це найвище добро (щодо людських вчинків) – воно зветься розумом. Розумні ж вчинки – це чеснота. Осягнення найбільшого щастя є осягненням найбільшої чесноти. Звідси впливає потреба примножувати знання, збагачувати розум. Звідси, врешті-решт, у відношенні до інших людей впливає постулат приязні, любові до ближнього і гуманності, милосердя й толерантності, дбайливого ставлення до добра суспільства. Більше того, П. Куліш вчить, що за ненависть і кривду належить відплачувати любов'ю і добродійством, не хоче виключати протистояння лиху – ані приватного, ані державного. Аналізуючи духовну спадщину П. Куліша, його історичні, фольклорно-етнографічні, художні та поетичні твори, доведено, що історіософія П. Куліша – це не лише світобачення, а й його ставлення до світу.

Заслугою української інтелігенції початку XIX ст. стала розробка концепції української літературної мови, що ґрунтується на фольклорно-етнографічному матеріалі, знайшла своє вираження та найбільш विकристалізувалась у працях відомих українських лінгвістів і письменників: Л. Боровиковського, А. Метлинського, І. Срезневського, О. Шпигоцького, М. Костомарова, П. Куліша, П. Житецького та М. Драгоманова. І така увага до даної проблеми невипадкова, адже загальнолітературна мова утверджує в народі глибоке почуття національної гідності та самоідентичності. Почуття ж єдності надає йому духовної сили і снаги у національно-визвольних змаганнях, стаючи показником розвитку національної культури. Аналізуючи докладно соціокультурну ситуацію в Російській імперії щодо стану української мови, доведено, що П. Куліш послідовно проводив лінію на утвердження в свідомості сучасників переконання про історичну необхідність формування української мови як літературної, наукової, без якої неможливе, немислиме становлення національної наукової інтелігенції на засадах української культури з орієнтацією на культурні здобутки інших народів.

З 1861 р. у Петербурзі розпочалося видання двомовного (українсько-російського) щомісячника "Основа". У ньому зустрілися два покоління українців: старше – 40-х рр., яке по смерті Т.Шевченка очолив П. Куліш, дістало можливість ширити ідеї Кирило-Мефодіївського товариства своїми літературними працями. Молоде – 60-х рр. було вихованим на тих самих братських традиціях, але зазнало впливу нових часів і репрезентувало нову демократичну літературу, яка свіжими силами прокинулася у Росії після Кримської кампанії. До плеяди молодих митців увійшли В. Антонович, Т. Рильський, П. Чубинський та ін. Найбільше зусиль "Основа" спрямовувала на висвітлення таких питань, як селянська реформа, народна освіта, процес самовизначення з національного та міжнародного погляду, економіки тощо. П. Куліш вже тоді мав величезний авторитет громадського діяча і з його ім'ям пов'язано переклад українською мовою "Маніфесту 19 лютого 1861 року" та "Положення про селян". Місія, котра була покладена на П. Куліша, й сьогодні має величезне історичне та культурологічне значення. Це було ще одним підтвердженням його прагнення довести, що українці є самобутній народ, а не частина якоїсь іншої нації. Думка про переклад цих документів українською мовою, його виконання та клопотання видання з дозволу Канцелярії державної ради належить виключно одному П. Кулішу, який щиро радів за своїх співвітчизників, що нарешті отримували "сподівану волю".

Реформувавши літературну мову на основі народної і забезпечивши встановлення спільного зв'язку самовираження усіх українців, П. Куліш зробив можливим поширення ідеї національного відродження не лише у вузькому колі інтелігенції, але й зробив її здобутком широкого загалу українського народу, надавши потужний імпульс реальному постанню української ідеї. І сьогодні наміри П.О. Куліша щодо популяризації української мови лишаються актуальними. Адже крізь всі роки своєї діяльності на цій ниві, через поневір'яння, образи та приниження П. Куліш високо проніс знамено рідного слова, яке мав зброєю боротьби за соціальну та національну свободи, формування української мови в царині української культури.

В українській історії процеси виборення волі та існування мови дуже тісно пов'язані між собою. Рідне слово в багатьох випадках існувало для української нації як єдине джерело, що підтримувало дух народу, віру в існування нації. Це джерело живилося постійним прагненням до свободи, незалежності й державності. Праця П. Куліша над перекладом українською мовою важливих урядових документів підкреслила спроможність цієї

мови бути державною. Ще раз довела, що її слід розвивати на користь суспільства. Так само вважали і автори “Основи”, виступаючи на сторінках її публіцистичної частини, наприклад, у відомій “Ісповеди” В. Антоновича, у статтях М. Костомарова. Таким чином, є всі підстави вважати П.О. Куліша родоначальником українського правопису, автором українського історичного роману, фундатором справи перекладу українською мовою законодавчих актів, романтичної поезії західноєвропейських класиків та Святого Письма.

Підсумовуючи відмітимо, що об’єктивними чинниками формування історіософського світобачення П. Куліша були: бездержавність України; селянське питання, імперська політика щодо української культури. Участь його в українському національно-визвольному русі дозволила визначити свою активну громадянську позицію і напрями культурницької діяльності.

Аналіз історичних умов формування світобачення П. Куліша дозволяє по-новому трактувати суперечливість його світоглядних позицій. Дослідженням доведено, що суперечливість його позицій, оцінювана попередніми дослідниками як вияв неадекватних суб’єктивних реакцій, об’єктивно постає як цілком закономірна еволюція поглядів, а суб’єктивно – як проекція світобачення і світосприйняття на реальну ситуацію. Це дозволило реконструювати цілісну картину світу і визначити закономірності з точки зору еволюції його історіософського світобачення.

Українознавча спрямованість науково-творчої діяльності П.Куліша і сьогодні знаходить нові вияви та визначає роль і місце національної ідеї в сучасних державотворчих процесах. Романтичні віяння ХІХ ст. сформували ідейно-емоційні принципи П. Куліша та суттєво позначилися на історіософському світобаченні, романтичному способі історичного мислення, що відбилося на інтерпретації ним історичних подій та фактів у використанні автором історичних матеріалів – подій і фактів у творах мистецтва, у художніх образах.

Подвижницька справа П. Куліша щодо перекладу українською мовою Святого Письма, започаткувала прагнення українського народу мати національну церкву з проповіддю рідною мовою. Він одним з перших довів здатність української народної мови набути статусу літературної, вперше запропонував і наполегливо впроваджував український правопис (“кулішівку”), а перекладом Маніфесту 19 лютого 1861 р. “Про скасування кріпосного права” і “Положення про селян” продемонстрував необхідність вироблення української юридичної термінології.

Отже, Пантелеймон Куліш протягом усієї громадсько-політичної діяльності не зраджував ідеалам національної боротьби. Процес становлення особистості письменника тісно пов’язаний з його культурно-просвітницькою діяльністю та взаємодією з іншими українськими діячами.

Примітки

¹Ткаченко І. П.О. Куліш: Критико-біографічний нарис. – Книгоспілка, 1927. – 52 с.

²Іванова Л., Іванченко Р. Суспільно – політичний рух в Україні: до проблеми становлення ідеології. К., 2000. – 352 с.

³Куліш П. Щоденник / Упоряд., приміт. С.М. Кіржаєва. – К., - 1993.

⁴Миллер А.И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.

⁵Нахлік С.М. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах. Т.1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – К.: Український письменник, 2007. – 463 с.

⁶Нахлік С.М. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах. Т.2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – К.: Український письменник, 2007. – 462 с.

⁷Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах под ред. А.А. Добровольского. // Сост. А.А. Саатчиан. Книга 1 Т.І-VIII. – СПб.: «Издание Юридического книжного магазина», 1911. – 3522 с.

⁸Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах под ред. А.А. Добровольского. / Сост. А.А. Саатчиан. Книга 2 Т.VIII-XVI. – СПб.: “Издание Юридического книжного магазина”, 1911. – 4679 с.

⁹Попович М. Нарис історії культури України – К., 1998. – 728 с.

¹⁰„Українське питання” в Російській імперії (к.ХІХ – поч. ХХ ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах. Ч.1. / Під. ред. В.Г. Сарбея. - К., 1999. – 205 с.

¹¹Грінберг Л.Ф. Історіософське світобачення Пантелеймона Куліша (культурологічний аспект) / Дис. канд. – КНУКМА, 2001.

Богдан ГАЛЬЧИНСЬКИЙ
(м. Київ)

Микола Віталійович Лисенко у громадівському русі Києва другої половини XIX – початку XX ст.

У статті висвітлюються маловідомі сторінки життя та діяльності видатного українського композитора М.В. Лисенка, як громадського діяча др. пол. XIX – поч. XX ст.

Bohdan GAL'CHINSKIY (Kyiv). Mykola Vitalij Lisenko in Kyiv social movement during the second half - begining of the XX century.

Un popular life and activity pages of the prominent Ukrainian composer M.V. Lisenko, as a publicman of the second part of the XIX – beginning of the XX century are cleared up in the article.

Формування інтелектуального та культурного потенціалу української нації передбачає ретельне вивчення, об'єктивну оцінку, творче осмислення й всебічне впровадження у сьогодення кращих надбань української культури. Вивчення життєвого шляху та творчої спадщини видатних українських діячів має важливе значення, оскільки всебічне дослідження діяльності окремої постаті допомагає реконструювати й глибше зрозуміти певні історичні періоди буття українського народу.

XIX століття, особливо середину XIX - початок XX ст. вважаємо надзвичайно цікавим часом у дослідженні знакових постатей української культури у цілому. Адже в цей період українського національного відродження відбувся інтенсивний й плідний розвиток української науки, літератури, мистецтва. Ця доба стала часом подвижницької громадської, культурної, просвітницької діяльності цілої плеяди визначних діячів української нації, яскравих особистостей, метою діяльності яких було поширення освіти серед народу, розвиток та збереження національної культури, пробудження національної свідомості.

Парадоксальним є те, що відродження відбувалось в умовах жорстокої реакції царської Росії щодо України. Яскравим запереченням офіційним заборонам стала громадська, культурно-просвітницька діяльність відомого композитора, піаніста, педагога, хорового диригента Миколи Віталійовича Лисенка (1842-1912).

Всебічне дослідження громадської, культурно-просвітницької діяльності Миколи Лисенка з точки зору бачення історика XXI ст., зокрема, в історичній ретроспективі, дозволяє розглянути невивчені сторінки його життєвого шляху, дещо по-новому побачити, відчувати й усвідомити особливості культурного, громадського і духовного розвитку українського народу другої половини XIX - початку XX ст. у цілому.

Громадська діяльність Миколи Лисенка сприяла піднесенню національної самосвідомості. Видатний український композитор був активним учасником національно-просвітницького руху в Україні. Праці І. Огієнка "Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу", М. Семчишина "Тисяча років українській культурі: історичний огляд культурного процесу", Ф. Савченка "Заборона українства", С. Світленка "Народницький рух в Україні 1860-1880 рр.", М. Поповича "Нариси історії культури України" допомагають глибше зрозуміти цей час.

Перші спогади про Миколу Лисенка були написані його другом, двоюрідним братом М. Старицьким. Вони були опубліковані з нагоди 35-річчя творчої діяльності композитора у 1903 р. в "Киевской старине". Спогади М. Старицького вже більше як століття слугують найточнішим джерелом для біографічних та громадсько-мистецьких даних про видатного українського композитора.

Багато інформації про громадську роботу композитора міститься в мемуарній літературі громадівців та інших діячів української культури того часу. Свої спогади про Лисенка публікують О. Пчілка, С. Русова, С. Тобілевич. У цих мемуарних спогадах вперше підкреслюється внесок Миколи Лисенка в громадське життя України.

З приходом радянської влади ставлення до музиканта кардинально змінилося. У 30-х рр. М. Лисенко був оголошений "українським буржуазним націоналістом" – стаття Олени Білокопитової "Відкрити і розтрошити до кінця націоналізм на музичному фронті". В цій праці творчу діяльність Миколи Лисенка було названо "занадто націоналістичною".

Проте одночасно у кінці 20-х – на початку 30-х рр. друкуються дослідження В. Міяковського "Киевская громада. Из истории украинского общественного движения 60-х годов" та І. Житецького "Київська громада за 60-х років". Вони присвячені діяльності київської Старої громади, і в них побіжно згадується ім'я Миколи Лисенка.

В 1952 р. виходить велика монографія "Микола Віталійович Лисенко" Л. Архимовича та М. Гордійчука. Їхнє дослідження присвячене життю та творчості композитора у контексті еволюції основних жанрів української музики, але фактично не згадується про його громадське життя.

В останні десятиліття напрямки наукового дослідження життя та діяльності Миколи Лисенка на змінилися. В 2003 р. з'явився перший том двотомного зібрання "Спогадів про М.В. Лисенка" – упорядкування й коментарі

Р. Пилипчука. До першого тому потрапили спомини шанованих сучасників Миколи Лисенка – М. Старицького, О. Пілки, О. Барвінського, С. Русової, О. Русова, Л. Кобилянського, А. Степовича, О. Сластіона, В. Пухальського, А. Діаніна, М. Тутковського, Л. Старицької-Черняхівської, В. О'Коннор-Вілінської.

Внеску Миколи Віталійовича Лисенка в громадське життя України присвячено лише кілька статей в періодичних виданнях: “М.В. Лисенко і національний рух в Україні в другій половині XIX ст. – початку XX ст.” А. Катренка і С. Денисенка; “Київська громада” Я. Іваницької.

Діяльність Миколи Лисенка дослідники традиційно розглядають як основоположника української національної класичної музики та видатного композитора. Поза рамками наукових досліджень залишається його активна участь у громадському житті України. Крім участі у роботі Київського відділення Російського музичного товариства, Київського літературно-артистичного товариства та Українського наукового товариства, Микола Лисенко активно працював в київських студентській та Старій громадах, брав участь у діяльності Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства, очолював Київський Український Клуб.

Найяскравішим виявом культурно-просвітницької діяльності М. Лисенка, була його участь в роботі Київської громади. Ця організація українських патріотів майже півстоліття відігравала винятково важливу роль в суспільному-політичному та культурному житті всієї України другої половини XIX – початку XX ст.

Громадська діяльність Миколи Віталійовича починається зі вступом до Київського університету Св. Володимира в 1860 р. Приїхавши до Києва М. Лисенко одразу ж поринув у бурхливе університетське життя. Разом з, своїм двоюрідним братом, М. Старицьким він відвідував нічні студентські зібрання як в університеті, так і на приватних квартирах; вивчав народну творчість. Працював в галузі української мови, допомагаючи збирати матеріали для “Українського синтаксису”. В університеті Микола Лисенко знайшов, серед демократично налаштованих студентів, однодумців та побратимів.

Саме в студентські роки остаточно сформувався світогляд майбутнього великого українця. Як відомо, тодішня університетська молодь цікавилася нелегальними революційно-демократичними ідеями. Так один з найближчих друзів М. Лисенка – Б. Познанський – був заарештований “за неблагонадійність” і серед конфіскованих у нього під час обшуку паперів виявилися виписки з “Колокола”. Можна з впевненістю говорити, що Микола Віталійович був знайомий з цими матеріалами [1, с. 34].

Микола Лисенко поєднував навчання в університеті з просвітницькою діяльністю. Він спрямував свою працю на користь народів: був одним із членів комітету по організації недільних шкіл для робітників та дітей незаможних селян, сприяв влаштуванню різних концертів і вистав, що мали на меті пропаганду кращих зразків мистецтва серед народу. Під час вакацій або на свята Микола Віталійович мандрував з товаришами по селам записуючи народний фольклор. Під час однієї з таких мандрівок, у 1861 р. М. Лисенко провів новорічні свята на Полтавщині у свого товариши, теж студента, П. Чубинського і повернувся з великою збіркою пісень [7, с. 102].

У другій половині 60-х рр. XIX ст. посилювалися утиски з боку російського уряду. Гоніння на громади розпочалося після польського повстання 1863 р. У Києві на цей час залишилося дуже мало членів Громади. Три роки, з 1865 по 1867-й, у громадському житті минали досить не виразно. Однак і в таких скрутних умовах робота продовжувалась. У місті збиралася не велика дієва група, серед яких М. Драгоманов, В. Антонович, К. Михальчук, Ю. Цвітковський, М. Старицький та М. Лисенко.

Найчастіше такі збори відбувалися у Драгоманових. В одному будинку з ними жило подружжя Старицьких, а поряд в тому ж дворі у флігелі проживала сім'я Лисенків. Таке сусідство давало змогу зустрічатися майже щодня. Взимку 1866 та 1867 рр. до М. Драгоманова часто навідувався М. Лисенко і працював над записом нотами мотивів свого першого збірника “Українські пісні”.

У 1867 р. невеликий гурток однодумців вирішив підготувати й видати збірник української народної словесності. В архіві Громади, як її спільне надбання, зберігались етнографічні матеріали, записані і надіслані різними людьми тексти українських пісень, казок, прислів'їв. У 1868 р. була видана перша частина збірника, а в 1870-му – друга.

На своїх зібраннях громадівці обговорювали питання української мови та літератури. Громадівці ставили собі завдання розвивати мову за рахунок перекладу з “розвинених мов” на українську. Свою роботу вони почали з перекладу російського словника Рейфа на українську мову [10, с. 56].

М. Лисенко займався етнографічною діяльністю. В 1869 р. до Києва із заслання повертається П. Чубинський. Маючи на меті здійснити етнографічну експедицію по Південно-Західному краю Павло Платонович залучає до справи широкий загал учасників. Микола Віталійович протягом 1869-1870 рр. брав участь в роботі експедиції, збираючи етнографічний матеріал на теренах Центральної та Західної України [7, с. 36]. М. Лисенко в першу чергу займався перекладом на ноти мотивів обрядових пісень. Це було перше зібрання мелодій обрядової народної музики в українській етнографії.

М. Лисенко став одним із фундаторів Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства. Незаперечні досягнення етнографічно-статистичної експедиції в Південно-Західний край та розгортання дослідницько-красназничого руху на українській території переконувало представників науки та владних структур в необхідності утворення в Україні спеціалізованого наукового центру. Микола Віталійович разом з іншими представниками громадськості виступили з ініціативою створення такого центру. 15 лютого 1872 р. на ім'я Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора О. Дундукова-Корсакова надійшла доповідна

записка за підписами віце-президента Київського відділу Слов'янського благодійного комітету М. Юзефорвича, професора університету Св. Володимира В. Антоновича, редактора газети "Киевлянин" В. Шульгіна, композитора М. Лисенка, дійсного члена Російського Географічного Товариства П. Чубинського та ін. У записці обґрунтовувалась необхідність глибокого вивчення Південно-Західного краю в статистично-етнографічному аспекті [4, с. 32].

Офіційно Відділ розпочав свою роботу 13 лютого 1873 р. На перше установче засідання прибуло 17 засновників. У протоколі першого засідання Відділу, зазначаються їх імена. З 17 осіб - 14 були членами Київської громади. З громадівців засновників Відділу на засіданні були присутні В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк, П. Житецький, О. Класовський, М. Константинович, М. Шевченко, М. Лисенко, К. Михальчук, В. Рубінштейн, О. Русов, Є. Трегубов, Ю. Цвітківський, П. Чубинський [5, с. 78].

Про активну участь Миколи Лисенка в роботі Південно-Західного Відділу Географічного Товариства свідчить один з дослідників громадського руху – Ф. Савченко. Він зробив поіменний аналіз відвідувань найактивнішими членами засідань Відділу. Так М. Лисенко з всіх 14 засідань Відділу відвідав 11, найактивнішими членами товариства були звісно П. Чубинський та Ф. Вовк [11, с. 65].

За порівняно короткий період існування Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства розгорнули плідну наукову, культурно-освітню та громадсько-політичну діяльність. Зміст роботи Відділу визначали його провідні діячі серед яких був і Микола Віталійович.

Одним з головних напрямків наукової діяльності Відділу було збирання та друк українського фольклору. На засіданні 11 вересня 1874 р. до бібліотеки Відділу було передано збірку "Чумацькі народні пісні". До неї увійшли 72 чумацькі пісні з нотами, підготовленими М. Лисенком.

Кращим досягненням у вивченні українського фольклору цього періоду став двотомник "Исторические песни малорусского народа" М. Драгоманова і В. Антоновича. Автори – упорядники намагалися звести у єдине видання всі відомі тексти історичних пісень і дум та подати "історію українського народу, розповсюджену ним самим в поетичній формі".

В роботі над "Историческими песнями малорусского народа" М. Драгоманову та В. Антоновичу допомагали М. Костомаров, М. Максимович, М. Лисенко та П. Куліш.

Ставлячи перед собою великі завдання, громадівці не оминули й таке важливе питання, як створення бібліотеки. На загальних зборах у березні 1873 р. було вирішено звернутися з проханням про пожертвування до ряду наукових установ. На цей заклик відгукнулись і самі члени Відділу. Микола Віталійович теж передав до нової бібліотеки частину своїх книг [4, с. 43].

М. Лисенко брав участь і в іншій діяльності Відділу. На одному з засідань виступ О. Русова спричинив прийняття відповідної постанови про створення комісії, якій доручили скласти програми збирання матеріалів з народної орнаментики. До комісії крім самого О. Русова увійшли М. Лисенко Ф. Вовк, М. Драгоманов [10, с. 89].

Наприкінці 1875 р. громадівці приймають рішення про від'їзд М. Драгоманова за кордон для організації та видання українського журналу. Відразу виникли протиріччя стосовно змісту журналу. Одна частина громади, кияни М. Драгоманов, М. Лисенко та ін. хотіли за допомогою журналу пропагувати свої соціально-політичні ідеали. Інша частина громадівців, серед них В. Антонович, Т. Рильський, П. Житецький, вважали, що друкований орган громади мав би висвітлювати й науково обґрунтовувати українську справу і показувати західноєвропейському громадянству реалії московської окупації України [2, с. 23].

З метою досягнення згоди щодо життєздатності журналу вирішили створити комітет, який би сформував проблематику і напрямок майбутнього журналу. До складу комітету увійшли 12 членів Київської громади, в тому числі і М. Лисенко [5, с. 54].

Ліквідація Південно-Західного Відділу Російського Географічного товариства та Ємський указ 1876 р. болісно вдарили по українському руху але не знищили його повністю. Наприкінці 70-х - початку 80-х рр. Микола Віталійович продовжує брати активну участь в усіх колективних акціях Київської громади. На квартирі композитора постійно збиралися громадівці і вирішували важливі питання своєї роботи.

У 1876 р. члени громади взялися за підготовку українською мовою шести популярних підручників з різних галузей знань. З цього приводу Микола Лисенко писав у листі до М. Драгоманова що "постала вельми добра думка перекласти серію "Первоначальных учебников". Отож взялися до тієї праці ... Геть всеньку серію розібрали. Мені впала геологія, як натуралістові" [8, с. 98]. Інший громадівець Ю. Цвітківський в листі до М. Драгоманова характеризує роботу М. Лисенка: "Особливо успішно працює Коля Л. Чудо як він перекладає" [9, с. 67].

Величезну роль в згуртуванні українського народу відіграли традиційні відзначення річниць пам'яті Т. Шевченка. В організації вечорів, днів пам'яті Кобзаря постійно брав участь М. Лисенко. Особливо ґрунтовною була підготовка до вшанування пам'яті поета у 50-ту річницю з дня смерті. Головним ініціатором цієї акції стало Київське громадське зібрання очолюване М. Лисенком. Миколу Віталійовича також обрали почесним головою Центрального ювілейного комітету [5, с. 67].

Слід зазначити про ще одну сторінку громадської роботи Миколи Віталійовича. Керівництво Київським Українським Клубом (1908-1912 рр). Нажаль цей епізод в житті М. Лисенка ще мало вивчений. Дослідники не мають спільної думки в оцінках цієї організації. Наприклад О. Кириєнко в своїй статті розглядає Український

клуб, як національно-революційну організацію [6, с. 87]. Дослідник зазначає, що діяльність організації розгорталась в двох напрямках: легальна, культурно-просвітницька діяльність, що полягала у проведенні лекцій, концертів, театральних постановок, літературних вечорів, та нелегальна – розповсюдження революційної літератури, що надходила зі Львова, Петербургу і від української діаспори, встановлення зв'язків з підпільними осередками в інших містах України, які мали схожі ідеї.

Видатний український композитор був активним учасником національно-просвітницького руху в Україні. Громадська діяльність Миколи Лисенка сприяла піднесенню національної самосвідомості. Він залишив по собі значну етнографічну спадщину. Дякуючи зусиллям Миколи Віталійовича український народ зберіг національну самобутність української пісні та слова.

Примітки

- ¹ Архімович Л., Гордійчук М. Микола Лисенко. – Київ, 1992. – 252 с.
- ² Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877). – Львів, 1889. – 31 с.
- ³ Житецький І. Київська громада за 60-х р. // Україна. – 1928. – № 1. – 125 с.
- ⁴ Іванова Л.Г. Іванченко Р.П. Громадівський рух 60-х р. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. – Київ, 1999. – 126 с.
- ⁵ Катренко А.М. Денисенко С.Д. М.В. Лисенко і національний рух в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал – 1992. № 7/8. – 64 с.
- ⁶ Кірієнко О. Матеріали поліцейського нагляду як джерело для вивчення українського політичного руху (на прикладі “Київського Українського Клубу” // Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка Серія: історія. – № 82-84, 2006. – 144 с.
- ⁷ Лащенко А.П. Микола Лисенко у спогадах сучасників, у 2-х томах. – Київ, 2003. – 267 с.
- ⁸ Лисенко О.М. Листи. / Упорядкування, примітки та коментарі О. Лисенка. – К., 1964. – 533 с.
- ⁹ Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України // Київська Старовина. – 1998. – № 2. – 87 с.
- ¹⁰ Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність Українських громаду другій половині XIX – на початку XX ст. (у двох книгах) Кн. 1. – Київська громада. – К., 2000. – 307 с.
- ¹¹ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870 рр. – Х.-К., 1930. – 157 с.

Лілія ВЕГЕРА
(м. Київ)

Громадсько-політична діяльність Івана Огієнка у 1917-1920 рр.

У статті розглядається питання громадсько-політичної діяльності відомого українського вченого, педагога, громадського, релігійного і державного діяча І.І. Огієнка в роки Української національної революції початку XX ст.

Liliya VEGERA (Kyiv) Public-political activity of Ivan Ogienko during 1917-1920

Public-political activity of the known Ukrainian scientist, teacher, religious and state publicman Ogienko during the years of Ukrainian national revolution (beginning of the XX century) is observed in the article.

Однією з історичних віх у відродженні української державності стала революція 1917-1920 рр. До когорти відомих особистостей цієї доби належить учений, педагог, громадський, релігійний і державний діяч Іван Іванович Огієнко. Саме в Українській революції найяскравіше виявилися талант і організаторські здібності вченого – спочатку як міністра освіти, пізніше – міністра ісповідань і нарешті Головоуповноваженого уряду УНР періоду Директорії.

Громадсько-політична діяльність І. Огієнка у роки революції не має повного висвітлення в літературі. Найцікавіші думки з цього приводу знаходимо у працях О. Доценка та І. Мазепи [1]. Державницька діяльність І. Огієнка багатогранно висвітлена в документах фонду “Головоуповноваженого уряду УНР” ЦДАВО України, де зберігаються журнали засідань Комітету та Ради при Головоуповноваженому, протоколи фінансової, персональної та військової комісій, санітарного комітету 1919 – червня 1920 рр.

Перш ніж висвітлювати громадську і політичну діяльність І.Огієнка, слід проаналізувати його ставлення до Української революції загалом. Вчений, як безпосередній учасник тих подій, вважав, що підготовка до національно-визвольної боротьби була недостатньою. Однією з головних причин такої невідповідності, на

його думку, була відсутність потужних політичних партій, нечисленність національної інтелігенції та низький рівень її суспільної свідомості, а також відсутність підтримки з боку народних мас.

І. Огієнко був впевнений, що в першу чергу для українського народу треба було вирішити його соціальні проблеми. Усі були замучені безкінечною війною, яку на своїх плечах ніс головно безправний народ. І цей “простий народ” легко і довірливо пішов за комуністичними гаслами, які він добре розумів. Отже, більшовики змогли сповна скористатися своїм шансом через те, що врахували саме соціальний фактор [2].

На початку революції у 1917-1918 рр. І.Огієнко відіграв значну роль в українізації вищих навчальних закладів і шкільництва. За цей період у київських видавництвах вийшли друком близько двадцяти великих і малих за обсягом навчальних посібників і підручників із української мови.

Після смерті у 1918 р. першого міністра освіти УНР Івана Стешенка, приймається рішення про створення комісії міністерства освіти для вироблення нового статусу університетів. Серед інших її членом стає І. Огієнко. В основу новоутвореної комісії лягли напрацьовані раніше Огієнком матеріали під назвою “Правила українського правописання”. Але завершити справу із затвердженням нового українського правопису вченому вдалося вже на посаді міністра освіти Української Народної Республіки [3].

Щодо обрання Огієнка на посаду міністра, то це сталося за надзвичайних для долі Української революції обставин. Як відомо, після зречення влади П. Скоропадським, у грудні 1918 р., до Києва увійшли війська Директорії. У той час І. Огієнко був на посаді ректора Кам’янець-Подільського державного університету. 25 грудня до нього прибув член Директорії Ф. Швець із пропозицією очолити міністерство освіти. Професор погодився на це, але за умови, що він залишає за собою безоплатну посаду ректора університету.

Посаду міністра І. Огієнко обіймав недовго – практично один місяць (до вимушеної евакуації у Вінницю 28 січня 1919 р.). Проте за цей час було прийнято ряд рішень щодо українізації освіти. Одним із перших своїх наказів І. Огієнко звільнив з роботи чиновників, котрі чинили опір українізації.

Вагомий внесок в Українську революцію І. Огієнко зробив і під час Акту злуки Західноукраїнської Народної Республіки і Української Народної Республіки в єдину соборну Українську державу, що відбувся 22 січня 1919 р. Головним уповноваженим для проведення цього дійства на Софіївській площі Києва Директорія УНР призначила саме І. Огієнка.

У контексті ідеологічно-пропагандистської роботи великого значення набуває діяльність І. Огієнка на посаді Головоуповноваженого уряду УНР. Призначення І. Огієнка на цю посаду сталося в результаті доповіді Голови комісії Ради народних Міністрів на засіданні, яке проходило 15 листопада 1919 р. під головуванням С. Петлюри. В обов’язки І. Огієнка входило опікування всіма громадянами, які залишилися на території Кам’янця-Подільського та прилеглий області, Українським Червоним Хрестом, шпиталями та хворими, збереження державного майна тощо. А від 16 листопада 1919 р. йому надавалися права контролю за коштами Державної Скарбниці.

Одним із перших питань, яке І. Огієнко вважав найгострішим, було збереження і, по можливості, відновлення державного управління на території, окупованій поляками. Законодавчим органом тут мав стати Комітет при Гловоуповноваженому уряду УНР, який було створено згідно постанови Ради народних Міністрів від 15 листопада 1919 р.

21 листопада 1919 р. армія Української Народної Республіки під тиском радянських військ переходить за Збруч на територію Галичини. Головоуповноважений уряду УНР І. Огієнко змушений був покинути напівзруйнований війною Кам’янець-Подільський – це улюблене ним місто, знекровлену матеріально й духовно останню столицю так і не ствердженої у черговий раз на рідній землі Української держави.

Отже, Українська революція, можна так сказати, зробила свою справу на українських землях, а видатний вчений, державний діяч Іван Огієнко зробив свою справу для українських земель. Він зробив за цей період стільки, скільки жодна людина, мабуть, не зробила б за все життя.

На дворі вже 2008 рік, тихо спливає де-факто рік Івана Огієнка, оголошений указом Віктора Ющенка. Ані шелесне ніде – не те що пересічений громадянин про такого чоловіка не чув, не кожна освічена людина без підказки й згадає про Огієнка. А тим часом в Україні скоро оберуть «Великого українця». Все чудово! Найгірше те, що нація, попри високе міжнародне визнання одного з найкращих своїх синів, абсолютно до Івана Огієнка байдужа. Це можна простежити навіть на обсязі літератури про цю велику людину. Мабуть, знову менталітет винен!

Примітки

¹ Доценко О. Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції 1917-1922. – К., Львів, 1923. – Т.2. – Кн. 4. – С. 319.

² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. Кам’янецька доба – Зимовий похід: в 3 т. – Прага, 1942-1943.

³ Андрусішин Б. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис з історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920рр. – К.: Федерація професійних спілок України, 1995. – С. 13.

⁴ Тимошук М. “Лишусь навіки з чужиною...”: Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. – К.: Наша культура і наука, 2000. – С. 59.

Громадська та науково-організаційна Діяльність Агатангела Кримського

У статті крізь призму біографії А.Ю. Кримського (1871-1942), аналізується діяльність відомого вітчизняного вченого як організатора науки та громадського діяча України 20-30-х рр. ХХ ст.

Ljubov KHOMYAKOVA (Kyiv). Public, scientific and organizational activity of Agatangela Crimskyi.

Activity of the known domestic scientist is analysed as an organizer of science and publicman of Ukraine (20s-30s XX century) is analysed in the article through the prism of A.Yu. Crimean biography (1871-1942).

Агатангел Кримський – ім'я маловідоме і для попереднього покоління, і для нинішнього. “Агатангел Юхимович Кримський становить певний виняток в українській інтелектуальній історії і, властиво, не ввійшов у її канон. Через подиву гідну активність Агатангела Кримського в багатьох ділянках (орієнталістика, славістика, політика, публіцистика, література, націоналізм) спадщина його надзвичайно важко піддається цілісному аналізу” [1, с. 5], – пише один із найвизначніших його учнів, Омелян Пріцак, у передмові до монографії С. Павличко. Справді, людина високої ерудиції (вільно володів майже 60-ма мовами, автор близько 1000 наукових досліджень), він усе своє життя присвятив науковій праці, не залишаючись байдужим до актуальних проблем для тогочасної української громадськості.

Розвідки монографічного плану про А. Кримського належать, здебільшого, до радянського періоду (Бабишкін О. [3], Гурницький К. [4], Білодід І. [5] та ін.). У роки незалежної України про видатного вченого виходять лише енциклопедичні довідки або статті, та й то небагато. Однак останнім часом наша історична пам'ять потроху відроджується. Етапним є видання Л. Матвєєвою та Е. Циганковою вибраного листування Кримського – неодмінного секретаря Всеукраїнської академії наук [7]. Важливе значення має, на жаль не завершена, монографія С. Павличко [1]. Остання є першою спробою проникнути у “складний світ” не лише науковця й літератора, а й особистості, людини – Агатангела Юхимовича. Загалом, у працях, присвячених А. Кримському, приділяється увага його громадській та науково-організаційній діяльності, але ці факти подані не систематизовано, здебільшого в загальних описах біографії вченого. Винятком є лише дослідження Л. Матвєєвої та Е. Циганкової [7], присвячене науково-організаційній діяльності Кримського у Всеукраїнській академії наук.

Метою статті є аналіз науково-організаційної та громадської діяльності Агатангела Кримського, але оскільки цією діяльністю було все його життя, доведеться подавати її крізь призму біографії вченого.

Народився Агатангел Юхимович (Свтимович) Кримський 3(15) січня 1871 р. у Володимирі-Волинському в родині гімназійного вчителя історії та географії – нащадка вихідця з бахчисарайського татарського роду, який в кінці XVII ст. переселився з Криму до Литви. На згадку про власну прабатьківщину лишилося вченому прізвище – Кримський.

Навчання майбутнього поліглоту почалося змалечку. Родина Кримських переїхала до Звенигородки, де Агатангел з 5 років навчався у місцевому училищі (1876-1881). Спочатку батькова бібліотека, а потім навчання в Острозькій прогімназії (1881-1884), під час якого Кримський проживав у своїй тітки, яка завідувала міською публічною бібліотекою, вже з дитинства відкривали перед ним широкий простір для самоосвіти.

Далі на вченого вже чекала Друга київська гімназія, а там і славетна Колегія Павла Галагана (1885-1889), про яку він з гордістю згадував пізніше у своїй автобіографії: “Приймаються туди найкращі учні з 4-го класу гімназійного по конкурсному екзаменові. Видима річ, що через це в колегії збирається дуже живий, дуже свіжий елемент, вельми сприяючий розумовому розвитку: виробляється пошана до розумової праці й до науки, виробляється навіть якась жадність до знання. Іменно такий вплив мало на мене колегіяцьке виховання” [2, с. 119].

Відповідно, сильних учнів виховували здібні вчителі. Одним з таких був Павло Гнатович Житецький – вчитель словесності, відомий український мовознавець. Саме він мав великий вплив на національне самовизначення А. Кримського, прищепивши молодому талантові любов до україністики. Згадаємо, що у листі до І. Франка від 2(14) листопада 1891 р. А. Кримський писав: “Мій батько з білоруського міщанського роду, мати – полька литовська, я, значця, ані кровинки вкраїнської не маю, тільки що вродився та виріс на Україні” [3, с. 8]. Але на другий день, продовжуючи писати листа, він уточнював: «...хоч я відносяю однаково до всіх народів, але патріотизм у мене зостається. Хоч я родом не вкраїнець, але я цілком поукраїнився, так що, наприклад, звуки вкраїнської пісні доводять мене аж до сльози” [3, с. 9].

З батьками у Агатангела склалися напружені стосунки. “Рідна сім'я стала Кримському чужою, – зазначає О. Пріцак, – тому він створив свою названу сім'ю, з якою спілкувався, головне, листовно. Професор П.Г. Житецький заступав йому батька, а письменники Борис Грінченко й Іван Франко стали його братами-сповідниками” [1, с. 6]. Взагалі, оте оточення людей високоосвічених і прогресивних значно допомогло

А. Кримському самореалізуватися. Окрім названих, були ще “незабутній вчитель” [3, с. 17], як назвав його сам Кримський, Михайло Драгоманов, і його племінниця – ровесниця Агатангела, вірний порадник в літературних і наукових питаннях – Леся Українка. Свою драматичну поему “В катакомбах” велика поетеса присвятила “шановному побратимові А. Кримському”.

Отже, на час закінчення Колегії у червні 1889 р. Кримський вже був свідомим українцем-патріотом, почав писати власні твори, надсилаючи до галицьких видань, і перекладати іноземні на рідну мову. У 18 років він вільно володів вже понад десятьма мовами: польською, французькою, англійською, німецькою, грецькою, латинською, гебраїською, санскритською, турецькою, італійською.

Сповнений творчої наснаги та бажання вчитися майбутній сходознавець вступає до Лазаревського інституту східних мов у Москві (1889-1892), а далі – на історико-філологічний факультет Московського університету (1892-1896). У столиці царської Росії Кримський продовжує свою літературну та розпочинає наукову діяльність, виступає як редактор, рецензент і перекладач. Він пише ряд статей для “Енциклопедичного словника” Брокгауза і Єфрона, на шпальтах галицьких газет виступає зі статтями з приводу дискусії про український правопис. 27 жовтня 1892 р. його було прийнято в члени Східної комісії Московського археологічного товариства, а 3-го грудня – в члени Товариства шанувальників природознавства, антропології та етнографії. З перших днів перебування в Москві Кримський брав активну участь у громадсько-політичній діяльності, став членом нелегального студентського гуртка “Українська громадка”, налагоджував випуск нелегальної літератури, виступав перед студентською молоддю з рефератами про тяжке становище трудящих мас, викривав русифікаторську політику царизму щодо України, політику “розділяй і володарюй” з боку Габсбургів у Галичині, організував на своїй московській квартирі нелегальну бібліотеку [4, с. 17]. Така активність привернула до нього увагу влади, і відтоді учений перебував під негласним наглядом поліції як політично небезпечна особа [3, с. 21].

Після закінчення Московського університету Кримський повертається до Лазаревського інституту і як його магістр на два роки вирушає у наукове відрядження до Сирії та Лівану (1896-1898). Повернувшись до Москви, він стає спочатку приват-доцентом, а з осені 1900 року – професором арабської філології та історії Сходу Лазаревського інституту [3, с. 20], пізніше йому додають ще й курс перської словесності. З другої половини 1898 р. до середини 1918 р. він створює, як образно висловився Г. Крачковський, “бібліотеку праць” [4, с. 23] зі сходознавства. Курси його вузівських лекцій стали першими в радянській історіографії збірками з історії країн та народів Близького і Середнього Сходу [4, с. 23].

Усі 29 років свого проживання в Москві (1889-1918) Кримський був “ніби аванпостом української культури в центрі Росії” [3, с. 26], “зв’язуючою ланкою” [4, с. 24] між українською і російською інтелігенцією. Ще в студентські роки він “друкує в галицьких виданнях науково-критичні й публіцистичні статті, рецензії, переклади, матеріали про культурне життя в Росії, а в російській пресі – про життя Галичини” [5, с. 13]. Він організовує Шевченківські вечори в Москві після заборони царатом святкування 100-річчя з дня народження Т. Шевченка, готує до друку твори Г. Квітки-Основ’яненка для лубочного, дешевого видання Губанова; розшукує, досліджує та вперше публікує (за участю і допомогою І. Франка та М. Павлика) твори С. Руданського [4, с. 16].

19 липня 1918 р. А. Кримський залишає Лазаревський інститут і на запрошення М.П. Василенка та В.І. Вернадського їде до Києва. Тут він очолює кафедру східної історії Київського університету, разом з В. Вернадським та іншими вченими розробляє проект створення Всеукраїнської Академії наук і з 1918 по 1928 рр. працює її неодмінним секретарем. У ВУАН він організовує й очолює Історично-філологічний відділ, кафедру арабо-іранської філології з кабінетом, створеним на основі його власної унікальної бібліотеки, гебраїстичну історико-археологічну комісію, Комісію словника живої мови, Комісію історії української мови, Діалектологічну і Правописну комісії, з 1921 р. стає директором Інституту української наукової мови, який Н. Зелінська назвала “справжньою “кузнею” українського словникарства” [6, с. 25] (у 1926-1929 рр. тут видано 15 термінологічних словників), редагує видання “Записки Історично-філологічного відділу Української Академії наук”.

Кримський раніше вже мав досвід науково-організаційної роботи: з 1901 по 1918 рр. він був секретарем Східного відділу Московського археологічного товариства, а з 1912 р. – редактором періодичного видання цього товариства – “Древностей восточных”. Але академічна організаторська робота мала набагато вищий рівень складності. Президенти Академії постійно змінювались, і весь тягар управління нею ліг на плечі А. Кримського, “тому в Києві Академію наук жартома називали не Українською, а “Кримською” [2, с. 123].

Разом з Д. Багалієм Кримський “займався організаційним згуртуванням сходознавчих сил республіки” [4, с. 29]. Завдяки зусиллям вченого у 1925 р. був створений Київський філіал Всесоюзної наукової асоціації сходознавства (з філіями в Харкові та Одесі), в цьому ж році він стає його почесним головою. У січні 1926 р. А. Кримський обирається членом правління і почесним членом Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. Великий сходознавець обґрунтовував важливість вивчення для українців сходознавчих дисциплін зі своєї, історико-філологічної, точки зору: “Іраністика, туркологія і арабістика – без отих трьох наук всестороння, неоднобічна історія українства неможлива; без них будуть неминучі зіяючі лакуни в самому-таки українстві” [2, с. 123]. У той же час він підкреслював важливість для вивчення історії Сходу слов’янських джерел.

30 травня 1928 р. під тиском влади відбулися перевибори президії Української Академії наук. А. Кримського одногосно переобрали на посаді неодмінного секретаря, але уряд не затвердив його. Поступово А. Кримського усувають від керівництва усіма створеними ним із такими зусиллями установами. Останні 10 років свого життя А. Кримський займається виключно дослідницькою працею, виступає у Львові та Києві зі спогадами про корифеїв української літератури – Л. Українку, І. Франка, О. Кобилянську.

1940 року Кримський отримує звання заслуженого діяча науки, 15 січня 1941 р. нагороджений Орденом Трудового Червоного Прапора під час всенародного відзначення його 70-річного ювілею, але вже через півроку, в липні 1941-го, вченого заарештовують за сфабрикованою справою (слідча справа № 148001) про участь у неіснуючій СВУ [2.126] і вивозять з країни під виглядом евакуації. 25 січня 1942 р. він помирає в лікарні Кустанайської в'язниці у Казахстані, де й похований у братській могилі.

Напружена наукова праця в Агатангела Кримського завжди поєднувалася з громадською діяльністю і літературною творчістю. Така активність впливає з того факту, що Кримський був не замкнутим кабінетним ученим, а ученим-поетом, який, поринаючи у сходинкові дослідження, не відмежовувався від реального життя рідного народу, а навпаки – проводив паралелі, відкривав важливість Сходу для України, а України – для Сходу. Життя його дійсно пройшло, як образно висловився О. Бабишкін, “в тиші кабінетів, у вирі творчих змагань” [3, с. 7]. Зараз ім'я Агатангела Кримського поступово виходить із тіні забуття, але ще багато зусиль нам доведеться докласти для того, щоб повною мірою оцінити творчий подвиг ученого.

Примітки

¹ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2001. – С. 5-42.

² Курас І. Великий учений-гуманіст (до 130-річчя академіка А.Ю.Кримського) // Київська старовина. – 2001. – № 2. – С. 118-126.

³ Бабишкін О. Агатангел Кримський: Літературний портрет. – К., 1967. – С. 7-30.

⁴ Гурницький К. І. Кримський як історик. – К., 1971. – С. 3-32.

⁵ А.Ю. Кримський – українціст і орієнталіст: Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження / Відп. ред. І.К. Білодід. – К., 1974. – С. 3-25.

⁶ Зелінська Н. А.Кримський – редактор і видавець наукової літератури // Волинь філологічна: текст і контекст. Творчість А. Кримського у контексті європейської і світової культури: Зб. наук. праць. – Луцьк, 2006. – С. 21-25.

⁷ Матвеева Л., Циганкова Е. А.Ю.Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук: Вибране листування. – К., 1997. – С. 3 – 51.

⁸ Веркалець М.М. А.Ю. Кримський у колі своїх сучасників. – К., 1990. – 48 с.

Андрій КЛИШ
(м. Тернопіль)

Кирило Студинський як дослідник життя та творчості М.П. Драгоманова

У статті йдеться про вивчення Кирилом Студинським життя і творчості видатного українського вченого і громадського діяча Михайла Петровича Драгоманова, визначається його місце в суспільно-політичному житті українців другої половини XIX ст.

Andrey KLISH (Ternopil). Kyrylo Studynskiy as a researcher of M.P. Dragomanov's life and creative work.

The article tells about the study of life and creative work of the prominent Ukrainian scientist and publicman Mykhajlo Petrivich Dragomanov by Kyrylo Studynskiy. Dragomanov's location in social and political life of Ukrainians during the second part of the XIX century is determined in the article.

Актуальним завданням сучасної історичної науки залишається всебічне вивчення персоналій видатних громадсько-політичних діячів, чиї імена в умовах панування в Україні тоталітарної системи перебували поза межами наукових досліджень або й узагалі були викреслені з української історії. Історія кожної країни, кожного напрямку діяльності є персоніфікованою, бо всі об'єктивні процеси суспільно-політичного розвитку проходять через індивідуальний досвід. Такий підхід сприяє індивідуалізації історичного процесу, реконструкції особистості в контексті епохи.

Для сучасних дослідників надзвичайно важливо відновити історичну правду щодо багатьох громадсько-політичних діячів, котрі в радянські часи під тиском партійно-тоталітарного режиму були незаслужено забуті. До них належить і К. Студинський.

Метою нашої праці є з'ясування ролі К. Студинського у дослідженні житті та діяльності М. Драгоманова.

Аналіз вивчення проблеми показав, що для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: узагальнити відомі й ввести в науковий обіг малоз'ясовані сторінки життя і діяльності М. Драгоманова, його зв'язків з Галичиною та з'ясувати роль у цьому К. Студинського.

Ім'я науковця і громадського діяча Кирила Студинського (1868-1941) довгий час було забуте. Ідеологічні догми, які превалювали в наукових і популярних дослідженнях, виблискували на адресу вченого такими "епітетами" як "український буржуазний націоналіст", "фашист" тощо.

Все це перешкоджало як об'єктивному вивченню творчості К. Студинського, так і з'ясуванню складних обставин його життя. Однак сприятливе становище для розвитку української історіографії, що виникло в останні роки, дало можливість сучасним дослідникам повернути до наукового обігу ім'я ще одного видного гуманітарія. Почали з'являтися наукові та публіцистичні праці, які стосуються різноманітних напрямків роботи вченого. Це насамперед праці У. Єдлінської [1-2], Л. Сеника [3], О. Веретюк [4], А. Кліша [5-6]. Проте спеціальної розвідки, яка б стосувалася вивчення наукової спадщини вченого, пов'язаної з дослідженням та популяризацією діяльності М. Драгоманова до сьогодні не існує.

М. Драгоманову присвячені декілька розвідок К. Студинського: "Перша зустріч М. Драгоманова з галицькими студентами" [7] та "Переписка Драгоманова з Вол. Навроцьким (з початків соціалістичного руху в Галичині)" [8], "Оставьте без ответа!": (Доля одного листа Мих. Драгоманова) [9], "Критика М. Драгоманова на перше число Львівської "Правди" за рік 1874" [10].

У першій праці К. Студинський зазначав, що через погану вдачу П. Куліша, він перестав бути посередником у взаєминах між Україною і галицькими діячами. Так склалися обставини, що інші діячі з України почали приїжджати до Львова і Відня і почали відновлювати зв'язки з галичанами. Спочатку Аркадій Йонин, М. Старицький з дружиною, О. Русов, а в червні 1871 р. і М. Драгоманов. Він мав великий вплив на усіх студентів, порушував багато актуальних питань, займався освітою "Січовиків", розповсюджував українську літературу, закликав збирати українські пісні та фольклор, надав адреси визначних українських діячів [7, с. 72], розуміючи, що потрібно залучити якнайбільше коло людей з обох сторін і лише таким чином вдасться закріпити зв'язки між Галичиною і Надніпрянщиною. Заклик збирати пісні особливо ревно підхопив М. Бучинський і виконав його на славу. Незабаром він з товаришами передав М. Драгоманову 50 записаних гуцульських пісень. Дана зустріч поклала початок листуванню між українськими діячами розділеними кордоном. К. Студинський розповідав, що М. Драгоманов із симпатією описав цю подію в "Австро-Угорських споминах". Сам М. Драгоманов підтримував стосунки з М. Бучинським і В. Навроцьким.

З останнім він листувався протягом шести років. К. Студинський опублікував 16 листів М. Драгоманова до В. Навроцького. Завдяки В. Навроцькому М. Драгоманов друкував свої статті у відновленій Львівській "Правді" і таким чином впливав на галицьке суспільство. Листування М. Драгоманова з В. Навроцьким подає нам велике багатство обміну думок між цими двома визначними людьми і є частиною історії українського руху на галицькій землі в 1871-1877 рр. з усіма його невдачами та успіхами. Цікаво, що в одному з листів М. Драгоманов фактично передбачив джерела майбутніх бід українофілів, висловлюючи побоювання з приводу можливої незадоволеності тих, кого не приймуть у Виділ, а також з приводу публікації дуже відвертих статей в "Правді". Він сам і зробив цю помилку, надрукувавши в "Правді" статтю "Література російська, великоруська, українська і галицька" [8, с. 135].

У передмові до "Листування М. Драгоманова з Вол. Навроцьким" подана коротка історія галицьких газет "Правди" і "Основи", огляд статей М. Драгоманова у "Правді", визначено роль В. Навроцького у наближенні М. Драгоманова до цього органу. І врешті висновок: "Сильна індивідуальність М. Драгоманова витискала печать його духа на Навроцького, Терлецького, двох найвизначніших діячів молоді української громади, а тим самим і на "Правді" та взагалі на скристалізуванню поступових поглядів серед українського громадянства" [2, с. 84].

У 1876 р. М. Драгоманов звертався до Я. Головацького з проханням дати пояснення деяким пісням. На листі Я. Головацький написав: "оставить без ответа". К. Студинський випадково знайшов цього листа, опублікувавши його показав різнобіжності в стані українських інтелігентів.

У 1928 р. К. Студинський, як заступник голови Комісії Західної України, був причетним до видання епістолярної спадщини М. Драгоманова та І. Франка [11]. У 1926 р. це листування було перевидане львівськими й тернопільськими науковцями [12]. Листування між Іваном Франком і Михайлом Драгомановим виходить далеко за рамки особистих стосунків двох великих особистостей. Без аналізу цих документів епохи неможливо досліджувати ні розвиток літературного процесу в Україні останньої чверті XIX ст., ні національний рух того періоду в цілому.

Таким чином, ми можемо зробити певні висновки. К. Студинський попри деякі розбіжності у політичних поглядах (він був поміркованим народовцем, а М. Драгоманов – радикалом) високо цінував діяльність визначного суспільно-політичного діяча, досліджував його зв'язки з галичинами, зокрема В. Навроцьким, І. Франком. К. Студинський у своїх працях показав, що М. Драгоманов прагнув досягнути єдності українців, котрі опинилися у двох імперіях.

Примітки

- ¹ *Єдлінська У.* Суспільно-громадська та наукова діяльність академіка Кирила Студинського / Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження: Збірник наукових праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ. – Львів, 1992. – С. 90-97.
- ² *Єдлінська У.* Кирило Студинський (1868–1941). Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 2006. – 309 с.
- ³ *Сеник Л.* Кирило Студинський про етапи українського культурно-національного відродження // Т. Шевченко і українська національна культура. Матеріали наук. симпоз. (Львів, 8–9 червня 1989 р.) / ЗНЦ АН УРСР, Ін-т сусп. наук та ін. – Львів: Світ, 1990. – С. 83-85.
- ⁴ *Веретюк О.* Огонь життя, принесений на жертівник рідної землі // Русалка Дністрова. – 1993. – № 18 (жовт.). – С. 2.
- ⁵ *Клиш А.* Громадсько-політична і наукова діяльність Кирила Студинського // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. проф. М. М. Алексієвця. – Част. 1. – Тернопіль, 2005. – С. 155-167.
- ⁶ *Клиш А.* Просвітницька діяльність Кирила Студинського (кін. XIX – поч. XX ст.) // “Просвіта” в духовно-культурному піднесенні України”: Зб. наук. праць / За ред. В.П.Мацька. – Хмельницький: Просвіта, 2005. – С. 167–173.
- ⁷ *Студинський К.* Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами // Україна. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 70-75.
- ⁸ *Студинський К.* Переписка Драгоманова з Вол. Навроцьким (з початків соціалістичного руху в Галичині) // За сто літ. Матеріали з громадського й культурного життя України XIX і початку XX століття. – К., 1927. – Кн. 1. – С. 83-153.
- ⁹ *К. С.* “Оставить без ответа!”: (Доля одного листа Мих. Драгоманова) // Стара Україна. – 1924. – Ч. 1. – С. 16.
- ¹⁰ *Студинський К.* Критика М. Драгоманова на перше число Львівської «Правди» за рік 1874 // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 135-138.
- ¹¹ *Матеріали* до культурної й громадської історії Західної України. Видає Комісія Західної України Всеукраїнської Академії наук. Том перший. Листування І. Франка та М. Драгоманова. – К., 1928.
- ¹² *Листування* Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 564 с.

Олександра АНДРІЄВСЬКА
(м. Київ)

Дипломатична діяльність В'ячеслава Липинського

У статті розглядається питання дипломатичної діяльності посла Української Держави в Австро-Угорській імперії В'ячеслава Липинського, зокрема під час підготовки ратифікації Берестейського мирного договору.

Oleksandra ANDRIEVSKA (Kyiv). Diplomatic activity of Vjyatsheslav Lipinskiy.

Diplomatic activity of Ukrainian ambassador Vjyatsheslav Lipinskiy in the Austro-Hungary Empire during preparation of Beresteyskiy Peaceful Agreement ratification is considered in the article.

Донедавна період Української Гетьманської Держави в нашій історії був несправедливо зневажений. Проте тепер дедалі більшого значення набуває прагнення дослідників до вивчення життєвого шляху діячів, що стояли біля витоків нашої державності; осмислення їх світоглядної концепції.

Одним з таких діячів є і В'ячеслав Липинський – посол Української Держави Павла Скоропадського в Австро-Угорщині (1918 р.). Сучасні історики-біографи більше вивчають громадську діяльність В. Липинського, його політичні і філософські погляди. Дослідники ж дипломатії надають перевагу більш вагомим, з їхньої точки зору, постатям (не опускаючись нижче рівня міністрів закордонних справ). І лише в спеціальних дослідженнях трапляються спроби гідно оцінити важку дипломатичну місію, доручену В. Липинському урядом Української Держави [1, с. 380-393, 386-387, 389-391].

Між тим, джерельна база з цього питання є досить широка. Передовсім, фонди Міністерства закордонних справ Української Держави [2] та Посольства Української Держави в Австро-Угорщині [3]. Важлива інформація про діяльність В. Липинського також вміщена у спогадах Д. Дорошенка – міністра закордонних справ, посвяченого у кожен крок дипломатичного представництва [4]. В літературі ж наявні лише невеликі замітки про дипломатичну діяльність посла. Так наприклад в “*My szlachta ukraińska...*” [5] є лише згадки про

неї. Інформація про дипломатичного представника України у Відні наявна також у першому томі видання листування В. Липинського [6].

20 травня 1918 р. Дмитро Дорошенко приступив до виконання обов'язків міністра закордонних справ. Перше, що він зробив на посаді – розділив міністерство “на два департаменти: загальний і департамент чужоземних зносин” [4, с. 3]. “Уряд Центральної Ради встиг вислати дипломатичних представників до Німеччини (Ол. Севрюка), Австро-Угорщини (А. Яковлева), Туреччини (Мик. Левицького) і Румунії (Мик. Галагана)” – пише Д. Дорошенко у своїх спогадах [4, с. 4]. Спершу було вирішено залишити їх на своїх посадах. Проте, згодом, до Києва повернулись його співробітники по місії, які розпустили про Яковлева чутки, “ніби він п'є-гуляє у Відні в ріжному невідповідному товаристві й цим понижує гідність посла” [4, с. 4]. Довелося викликати його до Києва, де йому була запропонована посада “директора департаменту чужоземних відносин”. “На пост посла Української Держави у Відні було запрошено В'ячеслава Казимировичча Липинського” [4, с. 4]. Це був травень 1918 р.

Дипломатичний паспорт нового керівника української місії у Відні було підписано 21 червня 1918 р. [7, арк. 213-215зв.]. Крім паспорта та вірчих грамот В. Липинський одержав також повноваження на підписання від імені України ратифікаційних протоколів Берестейського мирного договору з усіма державами Четвертного союзу [7, арк. 8].

В. Липинський розпочав роботу з ретельного підбирання кандидатур його працівників, що забезпечило в майбутньому дуже плідну та злагоджену роботу всіх служб амбасад. Серед штатних працівників було кілька українців польського походження (Ян Токаржевський-Карашевич - перший радник та Станіслав Ванькович – перекладач), і хоча інші були українцями [8, арк. 2], в окремих українських виданнях прозвучали закиди на адресу Міністерства закордонних справ і В. Липинського особисто щодо засилля поляків у Віденській амбасаді [4, с. 10]. Це були явні провокації, спрямовані проти української влади. Пізніше і Д. Дорошенко також спростовував подібні твердження “...Липинський запросив “поляків”, (себ-то українців римо-католиків), які виявили себе такими вірними слугами Української Держави, що дай Боже кожному патентованому Українцеві! Але й таких було всього двоє: Ів. Ст. Токаржевський і п. Ванькович” [4, с. 10-11].

Крім них у складі посольства були Володимир Полетика – старший секретар посольства, Михайло Біленький та Микола Троїцький – секретарі посольства, Михайло Ціпріяннович та Борис Трохимович, старші канцелярські урядовці, Володимир Залізник та Іван Хоменко, молодші канцелярські урядовці, Олександр Семенів – другий драгоман, а також машиністка Саудівська Олена, та військово-морський аташе Льонгин Дашкевич-Горбацький.

Першим наказом Липинського, зробленим 29 червня 1918 р. був наказ про збір усіх працівників посольства на київському вокзалі для від'їзду до місця служби [9, арк. 24]. 1 липня 1918 р., “о четвертій годині по полудні Посол Української Держави п. В. Липинський з складом Посольства прибув до Відня і затримався в “отель Брістоль”” [10, арк. 23]. Наступного дня В. Липинський підписує другий наказ про порядок роботи та розподіл обов'язків між працівниками [9, арк. 23-24].

“Гетьманське правительство, приходячи до влади знайшлося перед фактом Берестейського договору й впливаючих з нього наслідків, – в формі економічних зобов'язань (постачання Центральним Державам продуктів) і присутності на українській території закликаних урядом Центральної Ради для допомоги німецьких та австро-угорських військ” [11, с. 129].

“В інтересах установа нормальних відносин з державами, які підписали з нами Берестейський мир, лежало можливе прискорення ратифікації цього миру всіма заінтересованими сторонами. З нашого боку місія провести виміну ратифікаційних грамот з усіма чотирма державами була доручена В. К. Липинському у Відні, на руки якого вислано грамоти за підписом Гетьмана і моєю контрасигнацією”. [4, с. 20]. Першою країною, з представниками якої посольство обмінялось ратифікаційними грамотами, була Болгарія. 15 липня відбувся обмін ратифікаційними грамотами з заступником посла Болгарії М. Джебаровим: “О 5 годині по полудні замінені ратифікаційні грамоти з болгарією. Протокол заміни підписали зі сторони Болгарії заступник п. Посла Микола Джебаров, а зі сторони Української Держави п. Посол В. Липинський” [10, арк. 39зв.].

24 липня 1918 р. В. Липинський обмінявся ратифікаційними грамотами з послом Німеччини у Відні принцем Штольбергом-Вернігероде [12, арк. 3]. Ось, що сказано про це в щоденнику посольства: “О 4 годині по полудню були в присутності в. об. Амбасадора Німецької Держави Посла – Принца Вільгельма Стольберг-Вернігероде, Радника Німецького Посольства п. Штейнке, п. Посла Української Держави В. Липинського. Радника Посольства І. Токаржевського-Карашевича, Першого Секретаря Посольства В. Полетики і аташе Посольства С. Ванковича, обмінені в Німецькій Амбасаді ратифікаційні грамоти. Протокол обміну підписали зі сторони німецької Принц Стольберг, зі сторони Української Держави п. В. Липинський, крім того складено додатковий протокол, підписаний тими ж особами про те, що зі сторони Української Держави крім головного і додаткового договору був вручений представникові Німеччини протокол про Холмщину, якого від Німеччини одержано не було” [10, арк. 23].

Останньою обміняла грамоти Туреччина. 22 серпня 1918 р. В. Липинський обмінявся ратифікаційними грамотами з її послом, Гельмі-пашою: “О 5 годині дня пан радник, перший секретар і пан другий секретар відбули до турецької Амбасаді, де відбувся обмін ратифікаційних грамот. Протокол обміну підписали зі

сторони турецької Посол Туреччини Гусейн Гільмі-Паша, зі сторони Української Держави радник посольства пан Токарі-Токаржевський-Карашевич” [10, арк. 59зв.].

Проте, якщо з Болгарією, Туреччиною та Німеччиною особливих проблем з підписанням договору не виникло, то з Австро-Угорщиною мирний договір так і не був ратифікований. Це і стало найскладнішою проблемою в діяльності посольства “Під час Берестейських переговорів між Австро-Угорщиною і Україною було заключено таємну умову, якою австро-угорське правительтво зобов’язувалось перевести поділ Галичини на українську й польську частини, злучивши першу з Буковиною в один український коронний край.”[11, с. 215]. В угоді зокрема говорилося: “Цісарське королівське Правительтво не пізніше 20 липня 1918 р. має предложити Рейхстагові проект закону, котрий обумовлює відділення в більшості заселеної українцями східньої частини галичини від цього коронного краю і сполучення разом із Буковиною в один окремих коронний край. Цісарське королівське правительтво зробить все, що тільки в його змозі, щоб цей проект дістав силу закону” [11, с. 216].

Договір мав бути строго таємним. Один з його примірників був у посла Австро-Угорщини, а другий у посла УНР О. Севрюка. Та, через поведінку Севрюка, про нього стало відомо. “Тоді граф Чернін вимог у Севрюка примірник договору назад і було умовлено... по згоді з українськими представниками, що таємний договір 8 лютого 1918 р. має бути зложений в депозит в німецькому Міністерстві Закордонних Справ у Берліні”. Цей договір вони мали повернути, якщо поділ буде здійснено у визначений термін [11, с. 216-217].

Саме цей договір і став причиною зволкання Австро-Угорщини з ратифікацією миру. 8 липня 1918 р. В. Липинський писав до Д. Дорошенка: “Справа з ратифікацією стоїть не добре. На перешкоді головним чином – поділ Галичини і Холмщини і те, що гр. Буріян не вірить в Україну. Офіційно, в розмові гр. Буріян сказав мені, що мир не може бути зараз ратифікований через те, що ми не доставили всієї кількості обіцяного Центральним державам (мільйон тон) збіжжя”. “Суть, як явище. Що до способів боротьби, то вони ускладнюються ось чим: Австрія досі свою політику на Україні будувала на помилках супроти нас політики німецької. Так само тепер Германія хоче зміцнити своє становище на Україні супроти Австрії, використовуючи помилки Австрії”[6, с. 581].

З подачі польського посла Австро-Угорщина вирішила анулювати таємний договір. А “4 липня граф Форгач (посол Австро-Угорщини в Києві) явився до Гетьмана і заявив, що Австро-Угорщина анулює таємний договір. Гетьма був заскочений цією заявою зовсім несподівано, але заявив, що не може добровільно погодитися на знищення такого великого національного досягнення, як поділ Галичини... Було вирішено сповістити українського посла у Відні п. Липинського про розмову гр. Форгача й прохати його вяснити, чи це діло центрального віденського правительтва, чи акція самого графа Форгача котрий, можливо, тільки намацує грунт”, - писав про події анулювання договору Д. Дорошенко в “Історії України 1917-1923 рр.” [11, с. 219].

Це виявилось ініціативою з центру [6, с. 584-587]. В. Липинський намагався подати міністру закордонних справ ноту протесту, але, не зважаючи на всі його зусилля (він навіть пригрозив оприлюдненням таємного договору), вона не була прийнята [6, с. 587]. Висловлюючи в листі до міністра закордонних справ свою думку про анулювання договору, В. Липинський запропонував поступитися в питанні Холмщини, тоді як вести жорстку політику щодо поділу Галичини. [6, с. 584]. Можливо, так і було зроблено, розпад Австро-Угорської імперії не дав завершити цю справу.

Восени 1918 р. Європу охопила хвиля революцій. Зачепила вона й Центральні держави. В жовтні був повалений німецький уряд. Німецька імперія розпалася. “В половині жовтня Австро-Угорська монархія явно почала хилитись до упадку. Військо її було вже здеморалізоване й почало самовільно розбігатися. Почався розклад і серед військових частин, які стояли на Холмщині” [11, с. 230]. В кінці жовтня у Відні відбувається революція. 28 жовтня проголошує незалежність Чехословаччина. 29 зі складу Австро-Угорщини виходить Югославія. А першого листопада незалежною стає Угорщина.

Це викликає політичні зміни і в Україні. Виведення німецьких та австро-угорських військ з території Української Держави серйозно послабило позиції гетьманату, адже власних військ Українська Гетьманська Держава не мала. Проти їх створення виступали її союзники по Брестському договору, зокрема, та ж Німеччина. В державі розгорається хвиля антиурядових повстань. Відкрито виступає проти гетьмана директорія на чолі з В. Винниченком і С. Петлюрою. Більшовицька делегація перериває переговори про мир і від’їжджає до Росії. Нависає загроза війни з більшовиками. Уряд змушений шукати нових політичних союзників, якими могли б стати лише держави Антанти. З цією метою в тривале закордонне відрядження відбув міністр закордонних справ Д. Дорошенко [4, с. 88]. В цих умовах змінюється характер діяльності дипломатичних представництв Української Держави в Європі. Втому числі і посольства у Відні. Посольство тепер втратило свою роль зовнішньополітичного лідера, але в нових умовах Липинський продовжує відстоювати інтереси держави.

В цей період значно зменшується кількість документів, що висвітлюють діяльність посольства. Зокрема, відсутнє таке важливе джерело, як щоденник роботи посольства. Переривається і зв’язок з Міністерством закордонних справ. Про своє складне становище посольство пише в листі до МЗС 23 жовтня 1918 р.: “В теперішній час найгострішим питанням існування посольства являється відсутність в посольстві відомостей від Міністерства, як по питанням закордонної політики, так і по всьому, що заходить в середині Держави” [10, арк. 83].

25 жовтня Д. Дорошенко, що перебував з візитом у Німеччині, спеціально виїздить до Відня, на зустрічі з В. Липинським. Міністр виписує офіційне доручення найого ім'я. Тепер перед В. Липинським постає нове завдання – організація посольства Української Держави в Будапешті. Він також мав надавати фінансову підтримку дипломатичним представникам новоутвореного галицько-українського уряду [1, с. 386-387].

Бажаючи досягти політичного порозуміння з країнами Антанти, гетьман 14 листопада проголошує грамоту в якій проголошувалась федерація Української Держави з Росією, але не з більшовицькою, а з монархічною [11, с. 414]. В зв'язку з цим був відправлений у відставку Кабінет Ф. Лизогуба, у якому посаду міністра закордонних справ займав Д. Дорошенко. Новим міністром став Г. Афанасьєв. Сам Д. Дорошенко дізнався про це у Берні, з телеграми до французького пресового бюро [4, с. 102]. В цих складних умовах, політичних і фінансових, посольство України у Відні продовжувало діяти, а його очільник, В. Липинський – сумлінно виконувати свої обов'язки [14, арк. 98-99].

Різкі повороти в політичному курсі Української держави не дали бажаних результатів. Війська Директорії невпинно наближалися до Києва, боронити місто було нікому. Аби припинити подальше безглузде кровопролиття, гетьман зрікається влади, про що оголошує 14 грудня 1918 р. в короткому зверненні: “Я, Гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючися виключно добром України, відмовляюся від влади. Павло Скоропадський” [11, с. 424]. Українська Держава перестала існувати. Влада в Україні перейшла до рук Директорії.

Представники нової української влади запропонували В. Липинському залишитися на своїй посаді, і він погодився, вважаючи, що в такі тяжкі для вітчизни часи вище всього повинні ставитися державні інтереси [6, с. 38]. Та незабаром політичні розбіжності далися взнаки і в серпні 1919 р. В. Липинський подається в демісію. Відтоді він оселився в Нижній Австрії і прожив там аж до 1926 р., до переїзду в Берлін. Останні роки життя В. Липинського також минули в Австрії в місцевості Бадег поблизу Гарца. Тут він і помер 14 червня 1931 р.

Примітки

¹ Соловійова В. Дипломатична діяльність Української Держави в країнах Західної Європи // Українська дипломатія – Вип. 3 – К., 2003. – 405 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3766.

³ ЦДАВО України, ф. 3198.

⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. Ч. 3. Доба гетьманщини (1918). - Львів, 1923. – 122 с.

⁵ Gancarz B. “My szlachta ukraińska...” – Kraków, 2006. - 330 с.

⁶ В'ячеслав Липинський. Листування. – Т. 1 – К.-Філадельфія, 2003. – 959 с.

⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 61

⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 22

⁹ Там само, од. зб. 27.

¹⁰ Там само, од. зб. 106.

¹¹ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. - Т. 2 – Ужгород, 1930 – 424 с.

¹² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, од. зб. 25.

¹³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, од. зб. 2.

Віктор КОВАЛЬЧУК
(м. Київ)

Мистецький феномен О. Довженка в умовах радянського тоталітаризму

У статті зроблено спробу історичного аналізу мистецького феномену О. Довженка і творчого становлення майстра на тлі епохи. Розглядаються метаморфози світогляду митця під впливом радянського тоталітарного суспільства.

Victor KOVAL'CHUK (Kyiv). The artistic phenomenon of Oleksandr Dovzhenko in the Soviet totalitarianism conditions.

The attempt of historical analysis of O. Dovzhenko's artistic phenomenon and his creative becoming of master on a background an epoch is done in the article. The metamorphoses of world view of artist are examined under act of Soviet totalitarian society.

Мистецький феномен видатного діяча української культури, літератури та кіномистецтва О. Довженка яскраво ілюструє трагізм історії пореволюційного відродження України 1920-х рр. Визнаний класик новітньої української культури, увінчаний урядовими нагородами та почесними, він, проте прожив надзвичайно трагічне життя. Оригінальний мистецький почерк, самотність „міфопоетика”, в якій своєрідним чином переплелися національна ідея, гуманістичний пафос і більшовицько – радянські гасла, новаторські художні вирішення, глибока філософія життя, виразний національний характер кінофільмів та художньої прози О. Довженка неодноразово викликали нерозуміння і неприйняття, звинувачення у різних „гріхах” – біологізмі, пантеїзмі, буржуазному націоналізмі.

Про непересічну особистість митця у своїх статтях у різні часи писали П. Тичина, М. Бажан, І. Андроников, Р. Дрейер, Л. Муссінак, К. Зелінський, Л. Новиченко, О. Гончар, Ж. Садуль, В. Соловйов, Л. Арнштам, Л. і Ж. Шніцери, Р. Корогодський, К. Волинський, І. Дзюба, В. Фащенко, М. Рильський, С. Плачинда, С. Герасимов, В. Перцов. Окремі аспекти творчої спадщини митця розглядаються в монографіях О. Поляруша („Олександр Довженко і фольклор”. – К., 1988) та О. Бабишкіна („Довженко – публіцист”. – К., 1989).

Цілісному огляду життєвого і творчого шляху О. Довженка присвячені книги І. Рачука („Олександр Довженко”. – К., 1964), О. Мар’ямова („Довженко”. – М., 1968), І. Корнієнка („Олександр Довженко”. – К., 1978), С. Коби („Олександр Довженко. Літературний портрет”. – К., 1979), І. Кошелівця („Олександр Довженко. Спроба творчої біографії”. – Б.м., 1980). Серед найвагоміших надбань довшенкознавства привертає увагу ґрунтовна монографія Ю. Барабаша („Довженко. Некоторые вопросы эстетики и поэтики”. – М., 1968), в якій автор осмислює питання творчого методу, індивідуального стилю, художньої манери митця, його естетичного ідеалу, національного коріння творчості.

Інформаційною насиченістю, цікавими інтерпретаціями фільмів і художньої прози О. Довженка прикметна книга Р. Соболева („Александр Довженко”. – М., 1980). Дослідник детально простежує етапи життєвого та творчого шляху майстра, використовуючи невідомі факти, розглядає його незакінчені з різних причин кінофільми, які обминаються довшенкознавцями. Однак, узагальнюючих, синтетично-аналітичних робіт, присвячених, не лише окремому аспектові творчості О. Довженка, етапові життя досі не з’явилося.

Творчий шлях майстра починався у суперечливий час, тоді молода українська муза заявила про себе голосами багатьох талановитих митців, був серед них і О. Довженко. Цей процес пояснювався феноменом революції, який виявився у прагненні поневолених народів царської Росії до витворення власної культури, а також був законним продовженням ренесансу початку ХХ ст. (1906-1914рр.) Суспільні процеси забезпечили приплив в мистецтво молодих сил. Стівно специфіки протікання цього явища І. Кошелівець, відомий літературознавець, автор монографії “Довженко” (1982) зазначає таке: – “...динамізм його виявлявся в таких рисах, як гостре змагання й живі суперечки, смак до авантюри, пародії, пристрасного памфлету, уміння підтягти свого противника не гребуючи гострим виразом...”[1].

Хоча дискусії іноді набирали гострих форм, переходили навіть у ідеологічну війну, однак, це був той момент, коли народжувалась істина, вироблялася концепція національної культури, і, як стверджує Ю. Шерех, це “було в тих історичних обставинах питанням про те, як краще зберегти українську самотню культуру і самотність взагалі” [2].

Вже у липні 1923 р. О. Довженко “влаштувався на роботу в редакцію харківської газети “Вісті ВУЦВК” як художник-ілюстратор”. “Його шедеври могли з’явитися тільки в атмосфері таких само непроминальних шедеврів Тичини, Куліша, Хвильового, Курбаса, Рильського, Бажана, Яновського та інших творців Розстріляного Відродження, що підносили українську культуру до сучасного їм рівня передових культур світу” [3], — пише Ю. Лавриненко. Отож, О. Довженко – творець народжувався в центрі бурхливих подій культурного життя, в атмосфері творчої співпраці з талановитими митцями.

Коли 14 жовтня 1925 р. утворювалося ВАПЛІТЕ, на перших підготовчих зборах був присутній і О. Довженко. Він захищає культурну незалежність, її самотній шлях у дискусії 1925-1928 рр., і хоча в його статті “До проблеми образотворчого мистецтва”, йшлося насамперед про розвиток малювання, проте теоретичні питання, яких він торкається, поширюються і на мистецтво взагалі. О. Довженко підтримує думку М. Хвильового, що шлях української культури має бути незалежним від культури російської. Співпраця з М. Хвильовим, М. Кулішем, О. Досвітнім, М. Йогансенем, О. Слісаренком, безперечно, мали вплив на О. Довженка і відіграли велику роль у формуванні його творчої манери. Мотиви нескореного національного духу, що з’являються у “Звенигорі”, “Землі”, і пізніше — “Україні в огні” та “Повісті полум’яних літ”, зароджувалися саме в атмосфері національного відродження 1920-х рр.

Але такий культурний розквіт не міг тривати вічно, тож коли влада Й. Сталіна остаточно зміцнила свої позиції, життя в країні набуло рис догматичної схеми, де кожній суспільній одиниці було визначено певне місце, наперед окреслені певні функції. Мистецтву в цій схемі було відведено особливе місце. Воно мало зіграти роль оспівувача ідей партії та уряду. Але як справитися із потужним національним відродженням української культури, розпочатим у післяреволюційні роки?

У такому вигляді культура була загрозою для існуючої системи, тому було взято курс на її приборкання. Першою ознакою обмеження волі творчості було створення в 1922 р. спеціального органу — Укрґоловліту. Функції цього органу відповідали цензурним установам царської Росії, бо без його “дозволу не могла вийти ні одна книжка”.

Приборкати українську культуру частково вдалося після виходу в квітні 1932 р. постанови ЦКВКП(б) “Про перебудову літературно-художніх організацій”. З її виходом були ліквідовані мистецькі групи, які існували на той час. Після проведення першого з’їзду радянських письменників у 1934 р. культура була загнана в прокрустове ложе єдиного стилю та єдиного методу. Відтепер весь культурний процес чітко планувався: скільки творів і на які “актуальні” теми писати, ідейна монополія єдинодозволеної теорії “соціалістичного реалізму” привела мистецтво до ролі служниці партії в боротьбі за соціалізм. Мистецтво позбавили можливості говорити правду про суперечності життя, воно мало право лише оспівувати державні досягнення, викривати паліїв війни, славити партію. Щоб укріпити свої позиції в Україні, режим прагнув розірвати національні традиції. “Зовсім недавно ухил до українського націоналізму не був головною небезпекою, але коли із ним перестали боротися і дали йому розростися до того, що він зімкнувся з інтернаціоналістами, цей ухил став головною небезпекою”, – наголосив Й. Сталін на XVII з’їзді ВКП(б) у 1934 р.

Слова Й. Сталіна були прийняті як керівництво до дії. Найважче було таким митцям, як О. Довженко, Ю. Яновський, П. Тичина – їхній талант не вкладався в прокрустове ложе соцреалізму, що був “зручним знаряддям безпосереднього маніпулювання художньою творчістю відповідно до ідеологічних, жорстоко утилітарних завдань тоталітарного режиму”.

Спроби сказати правду розцінювалися як формалізм, натуралізм, як спосіб проникнення буржуазної ідеології в художню свідомість соціалістичного суспільства. Щоб вижити кожен митець, на кожному кроці повинен був каятися, клястися у вірності партії, доводячи свою ідеологічну чистоту. Все, що відбувалося в літературних колах того часу, за словами К.Симонова, йшло від Сталіна і прикривалося його ім.’ям [4], він “з усіх питань літератури, навіть незначних... виявляв цілковиту обізнаність...” [5].

Систематичне насаджування ідей призвело до того, що письменники здебільшого бачили життя в перевернутому вигляді. Тому не дивує, що у цьому ірраціональному міфічному світі, писалися такого типу твори. В цьому полягала велика трагедія українського мистецтва, бо, як скаже з цього приводу Ю. Лавриненко, в тих умовах “стати справжнім митцем — означало вмерти” [6].

Цю істину підтверджує мистецький шлях О. Довженка. Перебуваючи в рамках тоталітаризму, митець змушений був творити під маскою оптимізму. Тому творчість О. Довженка — це трагедія. Як стверджують сьгодні факти, у Довженковій спадщині немає твору, якого б не торкалася рука цензури.. Перші фільми “Звенигора” та “Земля”, що принесли йому світову славу, були на третину вкорочені. Перший звуковий фільм “Іван” — напівзаборонений. Творчість приносила не радість, а муку, бо О. Довженка переслідувало тавро буржуазного націоналіста: “...я був зачислений до табору біологістів, пантеїстів, переверзіанців, спінозистів — сумнівних попутників, яких можна лише терпіти...Я був відсунутий до табору безплідної буржуазії, як людина хоч і талановита, проте політично обмежений обиватель-попутник” [7].

Фільм “Щорс” робився на замовлення Й. Сталіна як “борг” за врятоване життя та орден Леніна, вручений митцю в 1935 р. Фільми “Аероград”, “Мічурін” теж робилися на замовлення. У роки війни доля встановила інші перепони: критика кіносценарію “Україна в огні” остаточно закріпила за О. Довженком ярлик “буржуазного націоналіста”. Зрозуміло, що навіть після смерті Й. Сталіна цензура одіозно ставилася до творів митця, тому ні його щоденники, ні його кіносценарії так і не з’явилися друком у повному вигляді. Вічні переслідування підозри змушували О. Довженка іноді каятися, доводити, що “не буржуазний він і не націоналіст”. Як бачимо, вимушений обов’язок служити ідеології правлячого класу і партії а певною мірою і незнання справжньої картини завуальованого життя країни, і особиста, наївна віра в торжество ідей комунізму зумовлювали складні метаморфози і в душі митця, і в його творчості.

Роздвоєність О. Довженка позначилась і на його ставленні до Й. Сталіна, який зіграв жорстоку роль у творчій долі кінорежисера. Коли О. Довженко, рятуючись у 1933 р. від звинувачень і переслідувань, звернувся з проханням захистити його, Й. Сталін, скориставшись моментом, узяв під своє “крило” відомого вже на той час кінорежисера. Але цей притулок пізніше перетвориться на політичний арешт. За надану “допомогу” О. Довженко змушений буде відпрацювати все своє життя.

Однак, схоже, О. Довженко свої нестерпні життєві і творчі муки не пов’язував з ім.’ям Й. Сталіна, навпаки, вважав його своїм рятівником. З вождем О. Довженко ділиться творчими планами про будівництво в Москві міжнародного університету ім. Леніна з викладанням різним мовами для юнаків усього світу. О. Довженко впевнений, що в особі Й. Сталіна він знайде однодумця в планах перевиховання народного вчителя, перебудови української середньої школи [8].

О. Довженкові навіть жаль генералісимуса, бо його оточують “холодні партачі, лакузи і дилетанти” [9], “лакувальники, підлабунники, холодні діляги” [10], Це вони винні, вважає письменник, що Й. Сталін не знає справжньої картини народного життя. Відомо також, що О. Довженко в час війни планував написати “Пісню про Сталіна” [11].

Приклад Довженкового ставлення до Й. Сталіна віддзеркалює складну духовну обстановку того часу: коли розібратися, де правда, а де брехня, де зло, а де добро, вдалося не кожному – надто похмурою була тодішня суспільна атмосфера, в якій змішалися страх і міфотворчість, догматика й ірраціональність. На Довженковому ставленні до Й. Сталіна позначилась і “розчахнута свідомість” українського митця, відчуття ним своєї вищості над всесильним вождем, – адже генії, здається, завжди знають, що вони належать вічності: “Товаришу мій Сталін, коли б ви були навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й

тримати в чорнім тілі... Нашо обернули Ви моє життя на муку? Для чого одняли в мене радість? Розтоптали моє ім'я? Проте я прощаю Вас. Буваючи вельми малим, прощаю Вам малість Вашу і зло, бо й Ви недосконалі, як би не молились Вам люде” [12].

Особливою самотністю відзначаються Довженкові твори періоду Другої Світової війни, що прикметні не лише “небувалим епічним розмахом у зображенні людини на війні з фашизмом”, не тільки значним внеском письменника в розвиток нового виду художньої літератури – кінодраматургії, – і не лише особливою манерою творити: від щоденникових записів – до нарисів та оповідань, а далі – до широких полотен. Творчість О. Довженка періоду війни позначена суворим осмисленням цього драматичного часу.

Уже влітку 1942р. О. Довженко читав друзям один із варіантів кіносценарію “Україна в огні”. У ньому об'єдналися сюжети оповідань “Незабутнє”, “На колючому дроті”, “Перемога”, окремі мотиви “Тризни”. Кіноповість охоплює найтяжчий період війни – її початок, чорні дні окупації, відступ Червоної Армії. О. Довженко ще працював над сценарієм, а редакції буквально виривали матеріал у нього із рук. Окремі уривки з кіноповісті друкувала газета “Литература и искусство” під назвою “Возвращение”. Є згадки О. Довженка про публікацію в журналі “Знамя”.

У листопаді 1943 р. вирок кіноповісті, а отже, і її автору, було винесено: “Сьогодні узнав од Большакова тяжку новину: моя повість “Україна в огні” не сподобалася Сталіну, і він її заборонив для друку і для постановки” [13].

Це був лише початок, бо О. Довженко знав, як у цій системі розправляються з єретиками. Спочатку була важка розмова по телефону з Хрущовим, який звинуватив письменника в націоналізмі. Пізніше редакції відмовлятимуться друкувати твори О. Довженка і рецензії на них. Митець, як сам зазначає у “Щоденнику”, почував себе “ізолюваним і самотнім” [14].

9 лютого 1944 р. відбулося вечірнє закритє засідання ІХ пленуму Правління Спілки письменників СРСР, на якому Александров проінформував присутніх про “останні безідейні твори” О. Довженка, детально зупинившись на партійному аналізі “Україна в огні”.

12 лютого 1944 р. Політбюро ЦК ВКП(б) приймає рішення про виведення О. Довженка із складу Всеслав'янського комітету, Комітету по Сталінських преміях при Раднаркомі СРСР, із складу редакції журналу “Україна”, а також про звільнення його із посади художнього керівника Київської кіностудії. Вже 12 березня 1944 р. було організовано спеціальні збори письменників Києва з журналістами і працівниками мистецтв, присвячені критиці творів О. Довженка та його особи.

Драматичною була і доля “Повісті полум'яних ліг”. “Розпочну я краще писати новий сценарій про народ. І не буду я його писати ні про... дважди героїв, ні про трижди зрадників, ні про вождів..., а напишу я сценарій про людей простих, звичайних, що звуться у нас широкими масами, що понесли найтяжчі втрати на війні, не маючи ні чинів, ні орденів” [15], — занотовує письменник до щоденника 5 грудня 1943 р.

Доля О. Довженка – це не просто свідчення розправи влади над інакомислячим митцем. Це факт прямого і жорстокого наступу на чесну думку, це замах на сам дух свободи, який культура відчула в роки війни. Знищення цього духу означало втечу від реальності. Однак чесні, сміливі Довженкові думки не розвіються в гнівній атмосфері насильства. До їхнього осмислення культура згодом ще повернеться, але вже без самого О. Довженка.

Примітки

- ¹ Кошелівець І. Сучасна література в УРСР. – Мюнхен, 1964. – С. 188
- ² Шерех Ю. Літ Ікара (Памфлети миколи Хвильового). – С. 271-272
- ³ Лавриненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917-1933: Поезія – проза – драма – есей. – Париж 1959. – С. 863.
- ⁴ Симонов К. Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В.Сталине. – М., 1990. – С. 63
- ⁵ Там само. – С. 65.
- ⁶ Лавриненко Ю. Розстріляне відродження. – С. 865.
- ⁷ Довженко О.П. Твори в 5-ти томах. К.: “Дніпро”, 1964. – С. 30-31.
- ⁸ Там само. – С. 305.
- ⁹ Там само. – С. 354.
- ¹⁰ Там само. – С. 296.
- ¹¹ Там само. – С. 215.
- ¹² Там само. – С. 271.
- ¹³ Там само. – С. 382-383.
- ¹⁴ Там само. – С. 320.
- ¹⁵ Там само. – С. 329.

Ігор ТИМКІВ
(м. Тернопіль)

Михайло Палій – представник української еміграції в Америці

На прикладі особи емігранта з Тернопільщини Михайла Палія, у статті йдеться про активну громадську позицію української діаспори у США. Показано його внесок у справу популяризації української культури за кордоном. Аналізуються чинники асиміляції та культурної адаптації на чужині.

Ihor TIMKIV (Ternopil). Mykhajlo Paliy is a representative of Ukrainian emigration in America.

The article tells about active public position of the Ukrainian diaspora in the USA on example of emigrant from Ternopil region - Mykhajlo Paliy. His contribution in the matter of popularization of the Ukrainian culture abroad is showed. The factors of assimilation and cultural adaptation in a foring contry are analysed.

*“Лиха доля і люті ворогів змушувала шукати притулку океаном,
але нічого не могло примусити забути свій рід”*

Проф. М. Кірсен

Барвінкове Поділля, надзбручанський край подарували світові славному когорту талановитих українців – галичан. Це – брати Северин і Дем'ян Наливайки, Богдан і Левко Лепкі, Іван Пулюй, Соломія Крушельницька, Денис Лук'янович, Дмитро Махоган, Василь Сімович, Денис Січинський, Мирослав Схоса-Старицький, Яків Гніздовський, Ростислав і Олег Пилипчуки...

Історичне місто Хоростків, перша письмова згадка про яке датована 1564 р., і подарувало світові нащадка козацького роду, талановитого історика М. Палія. Його життєва стежина, вишита червоними і чорними нитками Роксоланії, пролягла з Тернопілля в американське місто Лоренс (штат Канзас), яке стало нашому країнинові другою батьківщиною. Але й там, за океаном, за сотні миль від батьківського порога, доктор Палій гордо несе високе ім'я українця, палку любов до вишнево-бузкової України, материнського слова, пісні, книги, писанки. Він добре знає історію рідного поселення, бо коли за кордоном виходив історично-мемуарний збірник “Чортківська округа” (1974), то сам Михайло Палій з доктором Василем Бабієм опублікували у ньому статтю “Хоростків”. Життєве кредо доктора Палія: колекціонувати книжки, читати їх і писати самому – працювати для добра нашої національної справи. Якби кожне українське село і місто мали хоча би по одному такому талантові, то людство завжди знало б і пам'ятало про матір Україну та її сина українця [1, с. 7-8].

Народився Михайло Палій 22 грудня 1913 р. в родині Михайла і Палагні (дівоче прізвище Слободян) на Хоростківщині. З дитинства хлопчину потягнуло до науки, до чарівного і неповторного світу книжок. В листі з Лоренса (22 лютого 2000 р.) наш земляк написав: “Коли я був у другому класі народної школи, одного дня по дорозі зі школи мене і ще одного хлопця зупинив наш новий кооператор. Попросив нас виступити до дитячого драматичного гуртка й хору, які він організував. За дозволом моєї мами я і брат Іван приєдналися до обох організацій, де я працював а ж до війни 1939 р. Діяльність у них підготувала мене також до праці інших культурних організаціях. Пам'ятаю: однієї неділі мій брат Петро прийшов з Народного Дому, де були загальні збори відвідувачів читальні “Просвіти”, і повідомив, що учасники зборів вибрали мене бібліотекарем бібліотеки “Просвіти”. Одночасно я став членом управи “Просвіти”. Тоді мені було 15-16 років. Працюючи в бібліотеці кілька років, я випозичав і купував книжки, а також опрацьовував пошкоджені книги. В 1931 р. ми з Павлом Білоусом заснували читальню “Просвіти” на своєму кутку Захладка, що в передмісті. При читальні існували мала бібліотека і театральний гурток. У 1934 р. я заснував і проводив самостійний гурток при читальні “Просвіти” в Хоросткові. Він згуртував найсвідомішу молодь і був діяльним до 1939 р. Багато з членів гуртка загинуло в місті Умані.

У 1934 р. з допомогою доктора Василя Бабія з Копичинців я заснував спортивно-гімнастичне товариство “Луг”. Воно налічувало 150 членів (хлопці та дівчата). Луговики носили однострій, а луговички – національний одяг. При товаристві працювала дружина шкіряного м'яча (футбольна команда – авт.). капітаном дружини був Іван Доскоч. Він загинув в Умані” [1, с. 8-13].

Під час Другої світової війни Михайло Палій, як вояк польської армії потрапив у полон і працював у Німеччині в багатьох місцевостях на сільськогосподарських підприємствах. Після закінчення війни настала загроза окупації радянською армією тієї частини країни, де перебував М. Палій, і він з іншими українцями виїхав на захід в англійську зону, до міста Геттінген. Там англійська команда виділила українцям будинок, в якому проживало біля тисячі людей. Серед мешканців табору було багато інтелігенції. За порадою доктора Палія. Колишні професори заснували Український Гімназійний Матуральний Курс імені Івана Франка, в якому навчалося 18 учнів разом з Палієм. Після закінчення навчання в літку 1947 р. пан Палій був прийнятий до Геттінгенського університету на відділ історії Східної Європи і Росії в середині 1950 р. Міжнародна Допомогова Організація (ІРО), яка фінансово підтримувала студентів із Східної Європи наказала виїхати з

Німеччини. Закінчивши 6 семестрів студій, наш земляк з дружиною Марією емігрували до Міннеаполіса (США).

По перші роки перебування у США доктор Палій згадує у листі від 26 квітня 2000 р. з Лоренса: “Майже в усіх місцевостях, де ми жили і працювали не було наших людей, крім нашого першого шестирічного життя в Міннеаполісі. Але та ми мусіли тяжко працювати, бо ми приїхали до США без цента. Крім праці, я мусів студіювати у великому університеті Міннесота. Після Міннеаполіса наше життя було стисло пов’язане з місцевостями де я міг одержати працю за професією і продовжувати студії. Ніде в тих місцевостях і університетах не було наших людей. Таким чином, я не мав можливості працювати і політикувати в наших українських середовищах для добра України. Тому моя соціальна діяльність була стисло пов’язана з працею серед американців і з науковою роботою” [1, с. 16-17]

У місті Лоренс штату Канзас М. Палій після смерті першої дружини Марії Бех одружився з Любомирою Велигорською – Денесюк. Від першого шлюбу у нього залишився син Петро.

У США М.Палій вивчав історію Східної Європи і Росії в університеті Міннесота, де отримав ступінь бакалавра. Згодом студіював бібліотекознавство в університеті в Денвері, Колорадо, де здобув ступінь магістра. Завершив свої студії доктором з історії Східної Європи і Росії в Канзаському університеті (1971). Працював в університетах Оклахома (1957-1963), Колорадо (1964-1965), Канзас (1965-1984).

Як на теренах рідної землі, так і в діаспорі нашого земляка постійно цікавила доля рідної України. Усе своє життя він служить українській нації. Під час роботи і на бібліотекарській ниві, і на викладацькій це поняття завжди було в його полі зору. В одній із своїх лекцій автор зазначив: “Доля українського народу залежить головне від нього самого, себто, чи народ захоче свою державу захищати своєю власною силою. Тут напрошується порівняння життя народу з природою. Коріння кожного дерева має таку силу яка відповідає вимогам його живлення для росту і охорони від вітрів, бур. Кожна здорова нація мусить мати природну силу – патріотизм для збереження своєї волі й держави. Зовнішні вороги, себто азійські орди, і внутрішні сварка-міжусобиці виявилась сильнішими за оборонну силу нашого народу. Сусідні держави, які Україна століттями обороняла проти арійських орд, використали її ослаблення і поневолили. Вже наші князі, а згодом гетьмани знали, що “згода буде, а незгода руйнує”. Також наша народна приповідка каже: “Де згода в сімействі, там мир і тишина”. Як вислід нашої вікової незгоди, в наших часах наша Церква в ім’я згоди впровадила молитву-пісню “Боже, нам єдність подай!..” [1, с. 17-21].

Михайло Палій у 1941 р. студіював також в Українському Технічно-Господарському Інституті заочного навчання в Подебрадах (окупована Німеччиною територія Чехословаччини). Після складання іспитів отримав іспитові свідоцтва з політичної економіки, загальної науки права, фізичної географії України, що зберігаються в сімейному архіві. У лютому 1942 року його зачислили на курси німецької мови згаданого навчального закладу.

Цього ж року, як здібного громадського діяча, М. Палія помітили і керівники Українського національного об’єднання (УНО) в Берліні. Підтвердженням співпраці з УНО є два листи: “Головна управа УНО затвердила Вас на зв’язкового на місцевість Нідервінш, як такому пересилаємо повну владу зв’язкового в німецькій мові, на підставі котрої зможете займатися організував ... всіх українців, що живуть у Вашій місцевості” (1941 р.). А в 1942 р. секретар УНО Левицький повідомив: “Поручаємо Вам подальшу працю серед нашого членства в Вашій місцевості. У тій праці бажаємо Вам багато витривалості і віри в нашу повну перемогу. Слава Україні!” [1, с. 21-22].

У 1951 р. М. Палій відкрив у Міннеаполісі книгарню. Основною метою його праці було розповсюдження української літератури, зокрема книг українських письменників в еміграції, університетських, міських публічних бібліотеках і, звичайно, домашніх. Згодом він сформулював тезу: “... Які книжки в бібліотеках, таке й знання». Так Палій сторінками книг хоче багато розповісти американцям про нашу українську державу, бо «американський нарід мало і помилково поінформований про Україну, її сучасне та минуле...” [1, с. 22].

Ярослав Рудницький в книжці “З подорожі по Америці” (1956) відзначив: “крім університетської, заслуговує на увагу в Міннеаполісі теж і міська Публічна Бібліотека в центрі міста по вул. Геннепін і 10-ій”. Українська в цій бібліотеці складається з двох відділів: праць про Україну в чужих мовах (всіх коло 50 назв) і українських книжок (цих коло півтисячі томів). Українська збірка приміщується в окремому чужинецькому відділі разом з німецькими, французькими, польськими документами. Крім небагатьох давніх видань (наприклад в Щербаківського “Про українське мистецтво”, Київ – Львів 1913 рік, Д. Дорошенко “Слов’янський світ” Берлін, 1922 р.) переважають новіші видання, головна еміграційна белетристика й передруки. При поповненні цієї останньої немалу заслугу має М.Палій, що письмово стежить за новими українськими друками і постачає їх бібліотеці, чи вказує, де їх можна набути. З цього приводу на деяких книжках і позазначувано, крім ціни, й прізвище посередника.

Доктор Палій дбав також про популяризацію книг українських майстрів слова в діаспорі. Авторка книг “Минуле...”, “Золотий плуг”, “Чотири сонця” Докія Гуменна в одому з листів до земляка писала: “... Я пам’ятаю про Вашу діяльність в Міннеаполісі. І відчуваю цю Вашу відсутність у тому місці, бо все змінилося” (Нью-Йорк, 1961 р.) [1, с. 24-25].

Про стан із розповсюдженими української книжки в США з допомогою бібліотекаря М. Палія читаємо в газеті “Свобода” від 25 вересня 1957 р. Корнель Крупський з Денвера повідомляє дуже цікаві факти. “Знаю таке, що під впливом українського студентства одна бібліотека закупила якусь кількість книжок навіть в

українській мові... Я мав на гадці п. М. Палія, який недавно закінчив студії в Денверському університеті, одержавши ступінь магістра. Я ніяк не міг повірити в те, чи американські бібліотеки захочуть купувати книжки в українській мові. Та нарешті я мусів скапітулювати перед моїм співрозмовцем. По-перше, тому, що він в той час якраз робив диплом з бібліотекознавства і його фахова обізнаність зі справою таки переконувала мене. А, по-друге, тому, що він заявив, що під його впливом, чи радше за його посередництвом, вже закупили дещо українських книжок до бібліотеки Міннесота університету, де він одержав ступінь бакалавра, а також до публічних бібліотек в Міннеаполісі. Публічна бібліотека в Міннеаполісі закупила, як каже п. Палій, в тому році українських книжок на більшу суму, як німецьких. А сума закупу книжок російських та інших слов'янських народів була далеко позаду. На списках посвідок закупу я бачив такі назви, як "Енциклопедія Українознавства", "Історія Українського Війська", "Історія України-Руси" М. Грушевського, твори Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Гоголя та багато інших. Серед листів і подяк п. М. Палієві від названих бібліотек є також лист завідувача Публічної Бібліотеки в Міннеаполісі, в якому повідомляється, що українські книжки в тій бібліотеці перекласифіковано і створено з них «українську незалежну групу...» [1, с. 25].

Як патріот України доктор Палій створив у США колекцію українських книг в університетських бібліотеках Оклахома, Норман (біля 3 тисячі), в Лоренс, шт. Канзас (частково). Особливо багато книг з української історії та літератури. Вони розкривають школу життя і душу українців. Зауважимо, що в 50-60-х роках україністика в найбільшому американському Канзаському університеті мала біля ста книжок. Від часу прийняття п. Палія у 1965 році в бібліотеку на посаду слов'янського бібліотекаря, незважаючи на перешкоди деяких офіційних осіб, україністика за його наполягання і старанням почала зростати кількісно і якісно. Колекція збільшувалась через замовлення, а головне, завдяки науковим подорожам до Східної Європи у травні-червні 1968 і 1972 рр. У ці часи було закуплено літературу у Фінляндії (Гельсінкі), Росії (Санкт-Петербург, Москва), в Україні (Харків, Київ, Львів), Польщі (Краків, Познань, Вроцлав, Варшава), Німеччині (Берлін), Литві (Вільно). У бібліотеках і книгарнях цих держав було закуплено сотні цінних українських книжок та журналів. Особливу вартість мають журнали; які перестали видавати. Серед них "Київська старовина", "Літопис Революції", "Україна" та інші. Завдяки старанням українця М. Палія ще в 1983 р. фонд бібліотеки університету в Канзасі нараховував понад 15 тисяч книжок українською мовою і про Україну мовами інших народів світу. Багата колекція україністики була однією з основних підстав заснування українських студій у 1992 р. Тому саме Канзаський університет став першим університетом, який запропонував студентам магістерську спеціалізацію з української мови та літератури, історії України, політики, управління, підприємництва й економіки, географії та культури. Цей вищий навчальний заклад США також отримує пальму першості в поданні повної програми українознавчих студій з 5-ти основних предметів.

Університет у Канзасі тісно співпрацює з Львівським державним університетом імені Івана Франка. Це дає змогу поповнювати університетські фонди відомостями про Україну та різноманітними матеріалами з україністики. Львів'яни досліджують проблеми духовного самозбереження і розвитку українців за межами батьківщини в період їх вимушеної еміграції. Дружба працівників цих вищих навчальних закладів США й України започаткована взаємними візитами у Канзас ректора Львівського університету професора Івана Вакарчука і американського професора Марії Карлсон влітку 1992 року у Львів [1, с. 32-33].

Перу М. Палія належать ґрунтовні праці "Анархізм Нестора Махна", 1918-1921. Один аспект Української Революції" (Сіете-Лондон, Вид-во Вашингтонського університету 1977. – 440 с.), "Українсько-польський оборонний союз, 1919-1921. Один аспект Української Революції" (Едмонтон-Торонто, Вид-во Канадського університету Українських Студій, 1995. – 397 с.), брошура "Україна й Українці" (Лоренс, 1983). Він опублікував у закордонних виданнях багато статей про минуле й сучасне України. Серед них: "Українці в Америці", "Шкільництво на Україні в XVI-XVII ст.", "Участь українських депутатів в Катеринівській комісії", "Чорнобиль: етимологія" (у співавторстві з Вільямом Флечером). Наш краєнин описав діяльність Івана Вагнеського з села Яблунева нинішнього Гусятинського району, Тернопільської області – першого українського священника в США, який тут освятив перші греко-католицькі храми, видавав україномовну газету "Америка", створив касу взаємодопомоги, відкрив і освятив українську школу у вільному світі (стаття "Перші українські емігранти в США" (1983).

Найбільший інтерес серед істориків, рецензентів, масових читачів викликала праця доктора Палія "Анархізм Нестора Махна...". Це його докторська дисертація (1971). Над нею наш земляк працював протягом тривалого часу. Зберігся лист із 1960 р. від генерала Михайла Садовського (Український Воєнний Історичний Інститут у м. Торонто), де науковець пише: "Мені дуже добре і приємно читати Вашого листа в справі махновщини в Україні... Бачу, що Ви в майбутньому багато спричинитися до опрацювання матеріалів до нашої історії, особливо воєнної. Ви солідно підходите до справи..." [1, с. 38-39].

Книга "Анархізм Нестора Махна ..." М. Палія, яку він, до речі, присвятив своїм батькові і матері, отримала багато рецензій у багатьох виданнях США, бо вона того справи варта. Зокрема, проф. Лев Шанковський опублікував у часописах "Америка" і "Вісті коматанта" відгук під назвою "Солідна і дуже потрібна книга" (1977) під рубрикою "Нові книжки".

Доктор Палій організовував щороку під час Великодніх свят багаті виставки українського мистецтва: писанок, вишиванок, кераміки й літератури про українське мистецтво в усіх американських університетах, де він працював, а особливо в університеті Канзас, Лоренс (1965-1984 рр.). Вистави мистецтва розміщували в

кількох габльотках під склом і тривали по 3-4 тижні. Метою виставок було ознайомлення студентів і професорів університету з красою українського мистецтва та з Україною. Завдяки центрального розташування бібліотеки та статтям у двох друкованих часописах університетському і міському, виставки українського мистецтва відвідувало багато людей [1, с. 62].

Історик Михайло Палій – член НТШ, УВАН, АААСС та інших українських і американських товариств. У діаспорі від зібрав багатющий матеріал з історії України, її видатних діячів, воєнків. Завдяки пану Палію нам стало відомо багато імен уродженців Галичини. Наприклад, ми отримали цікаві ксерокопії, вирізки з газет і журналів про С. Наливайка, С. Палія, Ю. Кульчицького, О. Явного, І. Волянського та ін.

Михайло Палій володіє великою приватною бібліотекою. Більше двох тисяч книжок він подарував Хоростківській міській бібліотеці для дорослих. Задяки старанням завідувачки бібліотеки п. Любові Росяк, громадських діячів міста цьому культосвітньому закладові згідно з рішенням Хоростківської ради (голова Іван Пасічник) в 2000 р. присвоєно ім'я вченого, діяча культури Михайла Палія [1, с. 72].

Примітки

- ¹ Бандурка І. Праця вівтар нації. Доля Михайла Палія. – Тернопіль: Астон, 2001. – 104 с.
- ² Палій М. Анналі української історії: Вибрані статті. – Тернопіль: Воля, 2006. – 184 с.
- ³ Палій М. Полон гіркіший долину. – Тернопіль: ВАТ “ТВПК” Збруч, 2003. – 52 с.
- ⁴ Стерго П. Статут наукового Товариства ім. Шевченка в Америці, Нью-Йорк, 2005. – 16 с.
- ⁵ Іваненко Л. Про появу друком книжки Богдана Ясінського «Літературно-науковий Вісник: покажчик змісту, Т. 1-109, 1898–1937 року» // Бюлетень. – 2001. – № 27. – С. 16-17.
- ⁶ Андрушків С. Презентація в НТШ-А // Бюлетень. – 2001. – № 27. – С. 17-18.
- ⁷ Мазенцев В. Розкопки в Батурині 2001 року та відеофільм про гетьманську столицю // Б.(Бюлетень). – 2001. – №28. – С. 28–29
- ⁸ Мазенцев В. Новини Батуринської археологічної експедиції за 2004 р. // Бюлетень. – 2005. – № 36. – С. 18-20.
- ⁹ Курченко В. III Міжнародний науковий конгрес українських істориків // Бюлетень. – 2006. – № 38. – С. 42-43.
- ¹⁰ Согор Д. Проф. Тарас Гунчак презентував нові видання // Бюлетень. – 2006. – № 38. – С. 41-42.
- ¹¹ Лопух В. 24 години на площі Помаранчевої революції // Бюлетень. – 2005. – № 35. – С. 8-15.
- ¹² Лопух В. Вибори Президента України. Утворено Виборчу дільницю №94 в Нью-Йорку // Б.(Бюлетень). – 2005. – №35. – С. 33.
- ¹³ Лопух В. Українці в Америці скандують. – “Ющенко наш Президент!” // Бюлетень. – 2005. – № 35. – С. 34-35.

Юрій РУСАНОВ
Назар КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ
(м. Чернівці)

Вплив ліберальної філософії та дворянського походження на формування світогляду Івана Петрункевича.

У статті досліджується питання ліберально-філософських і станових впливів на формування світогляду одного з маловідомих діячів земської ліберальної опозиції в Російській імперії кін. XIX – поч. XX ст. І.І. Петрункевича. Стверджується, що саме дворянське походження І. Петрункевича відіграло провідну роль у формування його суспільно-політичних поглядів.

Життя та діяльність Івана Ілліча Петрункевича (1843-1928) є однією з актуальних проблем вітчизняної історичної науки, яка потребує глибокого і широкомасштабного дослідження. На даному етапі, слід відзначити відсутність будь-яких досліджень, які б стосувались конкретних напрямків діяльності політика, а також узагальнюючої праці про життєдіяльність відомого громадського діяча. Така ж специфічна проблема, як вплив лібералізму та дворянського походження на формування світогляду політика залишається поза увагою дослідників. Ця стаття має за мету окреслити основні аспекти цієї проблеми.

Перш за все, слід зауважити, що початок громадської діяльності І.І. Петрункевича збігся у часі з поширенням лібералізму в Росії. У своїх мемуарах І.І. Петрункевич зазначав, що до середини XIX ст., російський уряд, намагаючись зберегти самодержавство, блокував країну від проникнення в неї західноєвропейських ідей та цінностей, а також суспільно-політичних правил. Кримська війна (1853-1856),

програна Росією, на думку політика, стала вирашем для внутрішніх демократичних сил, бо поразка змусила Росію відкрити всі свої “шлюзи” для Західної Європи, що неминуче призвело до буржуазно – демократичних трансформацій [1].

Як відомо, сам термін “лібералізм” походить від латинського “liberas”, що означає “вільний”. Філософія визначає лібералізм, як соціально-політичну течію, вчення і суспільний рух, основою якого є ідея самодостатньої цінності свободи індивіда у економічній, політичній, правовій та інших сферах життя суспільства. Потрібно зазначити, що утвердження лібералізму, як пануючої ідеології, співпадає з початком розвитку капіталізму у Росії і появою буржуазії, цінності і світогляд якої і відображає лібералізм. Політичний лібералізм визнає за громадянами право на участь у державному житті, яке реалізується у процесі політичних виборів, а також право об'єднуватись у суспільні, професійні, громадські, політичні організації і партії. Основним принципом лібералізму є теза про свободу людини у мисленні, сповіданні будь-яких релігій, висловленні і обговоренні особистих поглядів, праві на членство у партіях, праві займатися підприємницькою діяльністю, продавати товари і власну працю і отримувати за це нагороду, обирати собі владу і нові форми державного устрою, якщо старі протирічать вільному розвитку суспільства [2]. Буде доцільним нагадати основні постулати цієї ідеології, але вже з врахуванням політичних реалій Російської Імперії II половини XIX ст.: 1) конституційна монархія, на основі розподілу влади на виконавчу, законодавчу і судову; 2) еволюційний розвиток суспільства – невизнання революційних форм і методів боротьби, і, як результат, тактика пошуку компромісу з владою; 3) верховенство демократичних прав і свобод; 4) ринкова економіка на засадах вільної конкуренції з мінімальним втручанням держави.

В українській політичній думці ліберальна ідея почала активно торувати дорогу у II половині 19 ст., коли громадсько-політичні діячі почали використовувати ліберальні концепції щодо українських реалій. Можна говорити про спроби рецепції ідей лібералізму в Україні: перша пов'язана з намаганням М.П. Драгоманова перенести західноєвропейські ліберальні уявлення на український ґрунт у II половині 19 ст. та поєднати їх з соціальними та національними ідеями; друга – з діяльністю представників російської ліберальної течії в Україні, до якої і належав І.І. Петрункевич [3]. У цілому, основні принципи лібералізму були дуже актуальними для пореформеної Росії, оскільки відображали центристсько-реформістські позиції, але були революційними з точки зору монархічного режиму. По суті, лібералізм став альтернативою як консервативно-бюрократичній системі влади, так і радикальним течіям, які не сприймали поміркованість реформізму.

Як же вплинув лібералізм на світогляд І.І. Петрункевича? Відповідь на це питання, на нашу думку, слід шукати у площині дослідження біографії політика. До цього часу, в українській історіографії немає однозначної думки стосовно дати і місця народження політика. В історичній літературі є багато суперечливих даних, щодо цієї проблеми [4]. Ми маємо у своєму розпорядженні достатньо достовірні джерела, щоб вважати це питання закритим. У своїх мемуарах, І.І. Петрункевич точно вказує дату і місце свого народження – 1843 рік, село Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії [5]. Віднайдені нами архівні документи доповнюють цю інформацію. Матеріали Чернігівської Духовної Консисторії свідчать, що за даними метричних книг Чернігівської Миколаївської церкви, у Іллі Яковича Петрункевича і його дружини – Анастасії Мартинівни Рубан, народився син Іван, 10 листопада 1843 року. Іван Петрункевич був охрещений 18 листопада того ж року, у тій же церкві [6]. Таким чином, ми маємо всі підстави стверджувати, що І.І. Петрункевич народився 10 листопада 1843 року у селі Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії, у дворянській родині відомого українського ліберального аристократа, дійсного статського радника – Іллі Яковича Петрункевича.

Статус спадкового дворянина визначив основні етапи в його вихованні та процесі освіти. Освіту І.І. Петрункевич почав отримувати у 1853 році, коли у десятирічному віці Івана і його брата Михайла, батьки направили у пансіон при I Київській гімназії. Однак, вже через два роки, у 1855-му році, батьки отримавши погані відомості про пансіон та його вихованців, вирішили перевести дітей у Київський Володимирський кадетський корпус. Обидва брати знаходились у корпусі до 1861 року, коли Михайла забрали з корпусу по причині слабкого здоров'я і планували направити у Чернігівську гімназію. Це було дуже зручно, оскільки голова родини – Ілля Петрункевич, був обраний дворянством головою Чернігівської кримінальної палати суду і переїхав на постійне проживання з Плисок до Чернігова [7]. Що стосується Івана Петрункевича, то тут справа була складнішою. Батьки вважали військову кар'єру для Івана найбільш доцільною, тим паче, що у 1861 році він уже був випускником спеціального класу, і повинен був бути випущений офіцером. Однак під час навчання, він дуже сильно захопився ліберальною філософією. Величезний вплив на нього мала соціально-політична література О.І. Герцена – “Колокол” і “Полярная звезда”. Крім того, велике значення мала і та обставина, що в середовищі професорсько-викладацького складу, ліберальна ідеологія мала домінуючий вплив, адже саме учбові заклади стали першими оазами побутування ліберальної філософії. Лібералізм настільки захопив І.І. Петрункевича, що він стає філософією мислення героя нашого нарису, і він відмовляється від кар'єри військового, вирішуючи вступити до університету. І.І. Петрункевич спланував своє звільнення з корпусу. Усвідомлюючи, що не можна затримуватись на учбових канікулах більше чотирьох днів, він поїхав до батьків на Масляну 1861 року, і затримався більше ніж дозволено, розуміючи, що це призведе до автоматичного виключення з корпусу. Після фактичного дезертирства сина, Ілля Петрункевич, який у цей час виконував обов'язки Чернігівського губернатора, повернув сина назад до корпусу, але його директор, очевидно, розуміючи всю безперспективність військової кар'єри для Івана, дав згоду на його звільнення з корпусу за

власним бажанням. З 1861 по 1863 рік, І.І. Петрункевич пройшов курс наук у Чернігівській гімназії, так як слабо володів латинською мовою, яка була необхідною для вступу в університет. У 1863 році Іван зі своїм братом Михайлом вступає до Санкт-Петербурзького університету. Зауважимо, що Іван обирає юридичний факультет, що свідчить про домінування суспільно-правових інтересів у системі його поглядів [8]. На наш погляд, відмова І.І. Петрункевича від військової кар'єри і вступ до університету свідчать про світоглядну еволюцію його мислення, яке постійно демократизується під впливом початку епохи Реформ у Росії.

У літературі, до теперішнього часу, побувала думка, що І.І. Петрункевич закінчив університет у 1866 р. і отримав диплом юриста [9]. Віднайдені нами архівні документи спростовують це твердження. 15 травня 1865 року Ректор Санкт-Петербурзького університету направив до Канцелярії Чернігівського губернського правління свідоцтво, де вказувалось, що Іван Ілліч Петрункевич став студентом університету 10 жовтня 1863 року, слухав наукові курси по юридичному факультету. Однак, 9 квітня 1865 року, за несплату коштів за слухання лекцій, був звільнений з університету з другого курсу [10]. Цей факт говорить відразу про кілька тенденцій, які необхідно відзначити. По-перше, цілком зрозуміло, що сім'я Петрункевича, як і всі дрібні і середні дворянські роди, почала відчувати фінансово-економічні проблеми, пов'язані з наслідками відміни кріпосного права – незавершеність вищої освіти Іваном Петрункевичем тому підтвердження. По-друге, на наш погляд, величезний вплив на І.І. Петрункевича під час навчання в університеті мав О. Бакунін, який особисто був знайомий з О. Герценом, сповідував його філософію і повернувся в Росію у зв'язку з початком реформаційних трансформацій [11]. Очевидно, ліберальний ореол, пануючий у соціумі і значний вплив О. Бакуніна, підштовхнули І.І. Петрункевича до рішення прийняти найактивнішу участь у реформах. У серпні 1865 року він побував на відкритті Чернігівського губернського земського зібрання і дуже захопився великими перспективами цієї суспільної інституції [12].

Після навчання в університеті, батьки Івана наполягали на кар'єрі чиновника, бо це було традицією у цій аристократичній родині. Однак, І.І. Петрункевич категорично відмовився від цієї перспективи, вважаючи державну службу перешкодою для власної свободи у справі реалізації своїх громадських і політичних планів. Він залишився у Плисках, щоб розпочати свою суспільну діяльність. Батьки, які вже проживали у Чернігові, дарувальним актом, передали дворянський маєток у Плисках у розпорядження Івана [13]. Отже, дослідження біографії політика свідчить про безпосередній вплив лібералізму на формування його світогляду. Випадок І.І. Петрункевича – типовий приклад лібералізації дворянства. Велике захоплення лібералізмом, призвело до еволюції його поглядів, що ствердило демократичну платформу світогляду, як домінанту його внутрішньої філософії.

Другою фундаментальною складовою світогляду І.І. Петрункевича стало його дворянське походження. Перші згадки про родину Петрункевичів відносяться до кінця XVII – початку XVIII ст. Першими відомими представниками цієї династії були Петро Петрункевич і Хома Петрункевич. Про них відомо лише те, що вони служили у козацькому чині і мешкали у містечку Синявка Сосницького повіту Чернігівщини. Саме вони, згідно досліджень В.Л. Модзалевського, дали початок кільком гілкам династії Петрункевичів [14]. Окреслимо штрихи до портретів найбільш яскравих представників фамілії Петрункевичів.

Опанас Петрункевич – син Петра Петрункевича, був знатним військовим товаришем в регулярній козацькій армії. У липні 1710 року служив у Сосницькому сотенному уряді. У березні 1724 р. був призначений Сосницьким наказним сотником. З 1728 року служив у Чернігівському полку. 25 січня 1740 р. був звільнений від усіх службових обов'язків по причині поважного віку. У власності мав дрібний маєток у Сосниці, придбаний за 10 талерів [15]. Степан Петрункевич – син Хоми Петрункевича, отримав освіту у “латинських училищах”. З 1732 р. – канцелярист у Генеральній Військовій Канцелярії Війська Запорізького. З 1739 по 1741 рр. – служив за дорученням канцелярії у штабі генерал-майора де Вайсбаха. Служив канцеляристом в умовах військових дій, був кандидатом у писарі Генерального суду. З 19 лютого 1741 р. – писар в уряді Стародубського полка. У власності мав селище Рухів з двома млинами, а також ґрунти у слободі Буда з тамошніми підданими [16]. Степан Петрункевич – син Опанаса Петрункевича, почав службу 15 березня 1741 р. військовим канцеляристом Генеральної Військової Канцелярії. 12 березня 1753 р. був призначений сотником у містечку Синявка [17]. З 14 листопада 1756 р., протягом 5 місяців з 200 козаками був на польському кордоні, у розпорядженні полковника Казанського полку фон Лоріха. За дорученням Генеральної Військової Канцелярії, очолював каральні групи по боротьбі з кradями і розбійниками, займався доставкою провіанту для полку драгунів. З 18 грудня 1765 р. – призначений на службу до Генеральної військової канцелярії спеціалістом з питань міського судочинства. 7 липня 1774 р. звільнився зі служби у званні бунчукового товариша і сотника Синявського. У власності мав 4 двори, 9 хат, 29 душ кріпосних у містечку Синявка. На хуторі Попельницький мав – 6 чоловічих і 4 жіночих душі дворових слугів, і 38 чоловічих, і 44 жіночих душі кріпосних. Першим шлюбом був одружений на Ганні Павлівні Жуковській – представниці легендарної ліберальної родини [18]. І. Петрункевич – син Якова Петрункевича, почав службу 17 червня 1822 р. канцеляристом Департаменту Чернігівського Генерального суду. 31 грудня 1834 р. отримав звання титулярного радника, а з 3 грудня 1835 р. – секретар Чернігівської палати громадського суду [19]. 20 жовтня 1844 р. отримав титул дійсного статського радника. Був призначений головою Чернігівської Палати Кримінального суду і Полтавського Окружного Суду [20]. У власності мав: 10 душ кріпосних у селах Низьківка і Городище; 10 душ кріпосних у Сосницькому повіті; від дружини у Роменському повіті – 10 душ кріпосних і 100 десятин землі. Був одружений на Анастасії

Мартинівні Рубан, доньці відомого роменського магната. Анастасія Рубан мала у власності 18 душ кріпосних і 200 десятин землі у Роменському повіті. У Княгининській окрузі Нижегородської губернії мала 57 душ кріпосних і 400 десятин землі, у роменській окрузі – 53 душі кріпосних і 300 десятин землі. Петро Петрункевич – син Григорія Петрункевича, почав службу 5 вересня 1819 року у чині унтер-офіцера у Нікольському піхотному полку. 17 вересня 1829 року отримав чин підпоручика за відвагу у військових діях у Силістрії. 22 листопада 1831 р. отримав чин поручика за відмінну службу у бойових діях проти польської армії. З 1832 р. пройшов шлях від ротного командира до чина підполковника, який отримав 7 травня 1846 р. За відмінну службу і виявлену відвагу в умовах війни, отримав 2 імперських ордени: 12 травня 1839 р. – орден Святої Анни IV ступеню з надписом “За відвагу і хоробрість при облозі Силістрії” і 18 жовтня 1829 р. – орден Святої Анни III ступеню з бантом, за оборону від ворожих вилазок із Шумли [21].

Вищевикладені данні, дозволяють нам зробити наступні узагальнення. Генеалогічні дослідження В.Л. Модзалевського і Г.А. Милорадовича підтверджують тезу про те, що українське дворянство є прямим спадкоємцем української козацької старшини епохи Гетьманщини (1648-1782). Ця старшина була правлячим класом в Україні і соціальним корінням походила з мас народного козацького середовища [22]. Необхідно зазначити, що українське дворянство у пореформений час зберігло стабільність своєї чисельності, що було пов'язано з історико-географічними особливостями українських територій, зокрема Чернігівської губернії, де завжди переважало служиле і військово-спадкове дворянство [23]. Що стосується особового дворянства, то саме українське козацьке офіцерство і складало основну масу особових дворян, а чисельність особового дворянства на українських територіях швидко зростала [24]. Статистичні дані та дані переписів засвідчують, що українські дворяни не бажали виокремлюватися із російської групи дворянства, що, очевидно, зумовлено як русифікаторською політикою уряду, так і бажанням зберегти для себе всі преференції, які українське дворянство отримало у результаті зрівняння у правах з російським вищим станом [25]. Всі наші узагальнення, знаходять підтвердження у результатах генеалогічних досліджень В.Л. Модзалевського, Г.А. Милорадовича і В.Л. Лукомського. Династія Петрункевичів була невід'ємною частиною української національної аристократії. Послужні списки найвідоміших представників родини Петрункевичів свідчать, що члени цієї родини завжди були “золотим фондом” української аристократії. І в епоху Гетьманщини, і у часи розквіту Російської Імперії, Петрункевичі були частиною правлячої еліти у Росії, і у Чернігівській губернії зокрема. Більшість представників родини, мали у власності як земельні латифундії, так і кріпосних селян. Серед представників цієї династії були і відзначені монархією особистості – військові чиновники і бойова еліта, які отримали нагороди Імперії. Однак головним було те, що представники фамілії Петрункевичів, у більшості своїй, були правлячим, служилим нобілітетом, що не могло не вплинути на виховання їх нащадків. Дворянське походження відіграло провідну роль у особистій біографії Івана Петрункевича. 18 вересня 1866 р. Іван Петрункевич одружився з Ганною Петрівною Кандибою, донькою відомого українського дворянина. Процедура вінчання пройшла у Михайло-Антонівській церкві Троїцького собору у Чернігові [26]. Оскільки у результаті поєднання представників двох відомих аристократичних фамілій відбулось злиття інтересів цих родин, цікаво подивитись на фінансово-економічний стан подружжя. Матеріали Чернігівського губернського правління пояснюють цю ситуацію. Так, маєток Івана Петрункевича у селі Плиски, згідно даних правління, знаходився в кредитній заставі Чернігівського інституту громадської опіки по позиції від 4 липня 1857 р. Строк застави – 28 років, сума – 5 тисяч 50 крб [27]. У мемуарах, І.І. Петрункевич вказує, що маєток було віддано у оренду угорському господарю, і лише будинок залишився у його розпорядженні [28]. Становище дружини, було відповідним. Матеріали правління говорять про те, що свій маєток Ганна Кандиба отримала у спадок від батька – Петра Кандиби. Однак, з листопада 1858 р., він знаходиться у кредитній заставі. Сума застави – 4 тисячі 50 карбованців. Ганна Кандиба подала документи про те, щоб заставити його у Товаристві взаємного поземельного кредиту [29].

Таким чином, факти доводять, що дворянські маєтки подружжя Петрункевичів знаходились у стані гострої кризи, яка була спричинена наслідками відміни кріпосного права для дворянських господарств. Цілком очевидно, що ні про яке успішне функціонування латифундіального господарства не могло бути й мови. Це чудово розумів І.І. Петрункевич, і почав шукати альтернативи земельному господарству. Саме з такої точки зору, на наш погляд, слід розглядати подачу І.І. Петрункевичем заяви Предводителю Дворянства Борзнянського повіту Чернігівської губернії М.А. Імшенецькому 19 серпня 1867 р., про направлення його на службу у Канцелярію Предводителя [30]. 25 серпня 1867 року Губернське правління розглянуло заяву І.І. Петрункевича. Виходячи з того, що І.І. Петрункевич рішенням Чернігівського Дворянського Депутатського Зібрання від 14 липня 1854 р., за наказом Сенату від 13 грудня 1855 року, затверджений у дворянстві по чинах предків і має право поступити на державну службу, правління постановило: направити І.І. Петрункевича на службу у Канцелярію Предводителя Дворянства, зарахувавши його до I розряду канцелярських службовців за походженням [31]. Отож, І.І. Петрункевич поповнив ряди спадкового чиновництва, для якого служба була головним джерелом життєдіяльності. Цей факт підтверджує думку, що служиле і військово-дворянство, до якого належав і І.І. Петрункевич, у пореформений період пройшло еволюцію у буржуазно-демократичному напрямку і стало поступово частиною новонародженого буржуазного чиновництва [32].

Отже, І.І. Петрункевич поступово відмежовується від дворянського соціуму у класичному розумінні цього поняття. Цікавими є погляди І.І. Петрункевича стосовно дворянства. У мемуарах діяч наголошує, що під час

скасування кріпацтва, більша частина дворянства взагалі була проти звільнення селян і погоджувалась на нього тільки за умов особистого звільнення без наділу землі, а невелика частина дворянства, вимагала не лише особового звільнення з наділом орної землі, але й організації самоврядування.

Розмірковуючи над походженням і значенням дворянства, І. Петрункевич стверджував, що російське дворянство не схоже на західноєвропейське та має іншу історію. На думку діяча, російське дворянство ніколи не було незалежним і самостійним. Воно було тільки службовим станом залежним від верховної влади. Воно не було опорою престолу, а саме шукало опори в монарха. Монархи нагороджували дворян “государевою” службою, землею і селянами, або карали побоями і засланням. Безграмотність дворян не завадила їм засвоїти службові навички, отримати досвід управління і стати успішним органом державного організму. З цього ядра, на думку І. Петрункевича, і з’явилося помісне дворянство. Його поява була історичною необхідністю, тобто фактом прогресу, стимулюючим розвиток Росії.

І. Петрункевич відзначив, що звільнення селян – справедливий економічний удар по дворянству, як рабовласницькому стану. Введення земських установ і поява загальної військової повинності ліквідували останню політичну преференцію дворянства. Однак І.І. Петрункевич визнавав, що дворянство дуалістичне. Його реакційна течія не визнає реформацій і прагне до повної реставрації; але більшість дворянства, на думку І.І. Петрункевича, взяла участь у земській реформі і втрачає архаїчні пережитки, поступово демократизуючись. Резюмуючи, І.І. Петрункевич стверджував, що дворянство як стан і соціально-політичний чинник відіграло свою історичну роль і втрачає станові особливості, розчиняючись у народі [33].

Аналогічних поглядів на дворянство дотримувався і політичний соратник І. Петрункевича – князь Д.І. Шаховської. Він пов’язував політичний рух у земствах напряму з дворянським рухом у Росії 20 -30 рр. XIX ст. На переконання Д.І. Шаховського, лише реформи дозволили прогресивному дворянству по-новому подивитись на стосунки еліти з народом. Князь вважав, що неоднорідність дворянства виявилась ще у дореформений період. Він наголошував, що дворянство розподілилось на дві течії: олігархічну, яка бажала утвердити свої політичні преференції, і демократичну, яка прагнула злитись з суспільством і ліквідувати дворянські привілеї. Ці різниці у підходах, проявились вже на початку 60-х рр. XIX ст., коли почались розмови про представницький політичний орган. Олігархічне дворянство мріяло про особливу вищу представницьку палату, членами якої мали бути спадково обрані, “кращі” дворяни. На противагу цьому, демократичне дворянство, наголосило на необхідності зрівняння в правах усіх станів суспільства і потреби скликання виборних представників від народу [34].

Отже, необхідно відзначити, що І.І. Петрункевич за своєю ідеологією належав до демократичного дворянства, оскільки сповідував ідеї правової і соціальної рівності усіх верств суспільства. Окрім державної служби у І.І. Петрункевича з’явилися і інші альтернативи. Незавершена вища освіта дозволяла йому претендувати на службу у мировому суді, що також давало змогу отримувати грошову винагороду. За даними досліджень Н.М. Пірумової, у особистій власності І. Петрункевича було 440 десятин землі [35]. Ця власність дозволяла йому балотуватися у земські установи, які стали основною трибуною для ліберальних ораторів. На момент 1868-1869 рр., І.Петрункевич стане і мировим суддею, і гласним Борзнянського повітового і Чернігівського губернського земств. Більше того, він майже відразу стає політичним лідером земства і “батьком” опозиційного до самодержавства земсько-ліберального руху.

Таким чином, дворянське походження мало фундаментальний вплив на формування світогляду І. Петрункевича, оскільки відображало спектр протиріч і дуалізму, який був характерним для пореформеного дворянства. Паліативізм дворянського походження позначився у всьому. Економічна спроможність родини, дозволила І. Петрункевичу отримати привілеї освіти кадетського корпусу і університету. Дворянський статус допоміг йому утриматись “на плаву” в умовах кризи поміщицького землеволодіння. Однак, теж саме дворянське походження не допомогло йому завершити навчання у згаданих учбових закладах, а про успішність І.І. Петрункевича у землеволодінні не могло бути й мови. У результаті, він змушений був стати типовим “службовим” дворянином. На наш погляд, саме симбіоз лібералізму і дворянського походження сприяв усталенню реформізму, як засадничої його ідеології. Він чудово розумів, що з відміною кріпосного права, дворянство справедливо втратить свій статус, а значить, розраховувати на дворянське землеволодіння, як основний інструментарій життєдіяльності – безперспективно, бо його латифундії знаходились у стані глибокої системної кризи. І.І. Петрункевич підтримав буржуазні реформації у Росії, а тому реформістські погляди стали основою для його переходу у табір земсько-ліберальної опозиції самодержавству.

Примітки:

¹ *Петрункевич И.И.* Из записок общественного деятеля. – Прага, 1934. – С. 13.

² *Всемирная энциклопедия. Философия.* – М., 2001. – С. 554-556.

³ *Томенко М.* Ліберальна ідея в Україні // Українська державність у XX ст. – К., 1996. – С. 72.

⁴ *Пірумова Н.М.* Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. – М., 1977; *Найдис С.М.* И.И. Петрункевич: в России и в эмиграции // Новый исторический вестник. – 2003. – № 1. *Пірумова Н.М.* Земство и политика // Родина. – 1993. – № 5-6.

- ⁵ *Петрункевич И.И.* Из записок общественного деятеля. – Прага, 1934. – С. 11.
- ⁶ *Державний архів Чернігівської Облaсті* (далі – ДАЧО). – Ф. 127. – Оп. 1. – Од. зб. 5374. – Арк. 4.
- ⁷ *Петрункевич И.И.* Из записок общественного деятеля. – Прага, 1934. – С. 154.
- ⁸ *Там само*, С. 155-156.
- ⁹ *Советская энциклопедия*. – М. – 1982. – С. 498.
- ¹⁰ ДАЧО. – Ф.127. – Оп. 1. – Од. зб. 5374. – Арк. 5.
- ¹¹ *Петрункевич И.И.* Вказ.праця. – С. 146.
- ¹² *Там само*, С. 6-11.
- ¹³ *Там само*, С. 11.
- ¹⁴ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т 4. – С. 46.
- ¹⁵ *Там само*.
- ¹⁶ *Там само*, С. 47.
- ¹⁷ *Милорадович В.Л.* Родословная книга Черниговского дворянства. Т 2. – СПб., - 1901. – С.267.
- ¹⁸ *Модзалевский В.Л.* Вказ.праця. – С. 47.
- ¹⁹ *Там само*, С. 50.
- ²⁰ *Милорадович Г.* Вказ. праця. – С. 267.
- ²¹ *Модзалевский В.Л.* Вказ. праця. – С. 50.
- ²² *Лукомской В.Л., Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник. – СПб., 1914. – С. 16.
- ²³ *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России (1861 – 1904). – М., 1979. – С. 41.
- ²⁴ *Там само*, С. 43.
- ²⁵ *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России (1861-1904) // Исторические записки. – Т.89 – С. 136-139.
- ²⁶ ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. – Од. зб. 5374. – Арк. 4.
- ²⁷ ДАЧО. – Ф.127. – Оп.3. – Од. зб.727. – Арк. 1-2.
- ²⁸ *Петрункеич И.И.* Вказ. праця, С.11.
- ²⁹ ДАЧО. – Ф.127. – Оп.3. – Од. зб. 736. – Арк.5-7.
- ³⁰ ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. – Од. зб. 5374. – Арк. 1-2.
- ³¹ ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. – Од. зб. 734. – Арк. 6-7.
- ³² *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России (1861-1904). – М., 1979. – С. 104-105.
- ³³ *Петрункевич И.И.* Вказ. праця. – С. 181-184.
- ³⁴ *Шаховской Д.И.* Политические течения в русском земстве // Юбилейный земский сборник (1864-1914). – СПб. – 1914. – С. 437-443.
- ³⁵ *Пирумова Н.М.* Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века. – М., 1977. – С. 270-271.

Олена ІВАНЕНКО
(м. Чернігів)

Національно-культурний рух на Чернігівщині в кінці XIX – на початку XX ст.

Автор статті торкається питання еволюції українського національно-культурного руху Чернігівщини в кінці XIX - на початку XX ст. Виділяються його основні етапи та особливості.

У XIX ст. остаточно оформилося нове поняття людської спільності – національне. Значення народної мови і культури для складання національної свідомості, і нації взагалі, надзвичайно важливе. Еволюція української національної ідеї вписується в загальноєвропейську модель розвитку національних рухів.

У період тотальної заборони викладання української мови, заборони українського літературного слова потяг до рідної культури тільки посилюється. Тому виникнення на території України національно-культурного руху було явищем закономірним. М. Грушевський стверджував, що провідну роль у національно-культурному русі відіграла українська ліберальна та демократична інтелігенція, кращі представники якої спрямували свої зусилля на пробудження національної свідомості, збереження та примноження української культури [1].

Національно-культурний рух на Україні підпадає під загальну класифікацію етапів його розвитку:

Перший етап – початковий, коли група національно-свідомої інтелігенції збирає фольклор, історичні документи, предмети старовини для того, щоб урятувати самобутність свого народу, уберегти від асиміляції з російським. Другий – культурницький етап – створюються національні культурно-просвітницькі товариства, організація видавництва, національних учбових закладів, читалень і музеїв з метою поширення серед народу знань про його духовну спадщину та для відродження рідної мови і культури. На третьому, політичному етапі,

створюються партії та інші організації, які вже виставляють національно зорієнтовані вимоги [2]. Проявами національно-культурного руху на Чернігівщині на другому етапі були утворення Чернігівської “Громади”, “Просвіти”.

1893 року А. Верзилов, І. Шраг, О. Тищинський, В. Андрієвський зібралися на нараду, на якій і схвалили створення Чернігівської “Громади”. Громадівці взяли на себе зобов'язання розвивати і поширювати освіту серед народу. Але і така мирна діяльність була не до вподоби владі. Їм постійно доводилося спростовувати наляки, ніби “Громада” підбурює селян на повстання. Громадівці доводили, що прагнуть потурбуватися про освіту народу і тоді усі питання можна буде вирішити без зброї, за допомогою науки. За свій єдиний обов'язок вони вважали “вжити всіляких зусиль з метою дати народові можливість освітитися”, виховувати в ньому релігійність, віру в силу закону. Проте освічувати народ вони хотіли українською мовою, на національній основі, у цьому офіційні органи влади вбачали уже загрозу. Учасники “Громади” організували лекції, видання книжок для народу, заснували бібліотеку у місті. Поступово було українізовано і взято під свій нагляд “Земський збірник Чернігівської губернії”, де головував В. Самійленко і частенько друкував твори членів цього товариства. Саме громадівцям Чернігів завдячує збереженням “Музею української старовини”, подарованого В.В. Гарновським. Загалом же діяльність “Громади” була спрямована на боротьбу проти державного, соціально-політичного, національного гніту, відстоювання і творення української культури.

Ідеї національно свідомої інтелігенції часто втілювалися у літературних творах. Особливо популярними серед народу були театральні вистави, адже переважна більшість населення, особливо сільського, була неписьменною тому ідея, яку доносили до них улюблені актори, ставала зрозумілою для них, а українською мовою чи не найбільше торкалася їхнього серця. У Чернігові свого театру довгий час не було, приїжджали і давали вистави трупи М. Садовського, М. Кропивницького та ін., у яких грали і актори з Чернігівщини М. Заньковецька, Г. Затиркевич-Карпинська, В. Грицай (Колтановський) та інші.

У 1853 р. було збудоване стаціонарне приміщення театру, де проходили всі вистави труп, які діяли у місті, або тих, що приїздили з гастрольями. 1860 р. в Чернігові під назвою “Товариство, кохаюче рідну мову” розпочав свою діяльність український аматорський театр. У його заснуванні та керівництві сценічною діяльністю визначальну роль відіграли Леонід Глібов, Опанас Маркевич, режисер-аматор і драматург Дмитро Старицький, учитель Іван Дорошенко, активний діяч національно-культурного руху, письменник Степан Ніс, історик Олександр Лазаревський [3]. У 1881 році, коли було дано дозвіл грати рідною мовою, український театр у своєму репертуарі міг використовувати 132 п'єси. А до 1910 р. їх вже налічувалося 761. У зв'язку зі справою народовольця І. Андрущенка, 1866 року Драматичний гурток був закритий, а переважна більшість його учасників засуджена і вислана з міста [4].

Після прийняття “Закону про товариства та спілки” у березні 1906 р. у Чернігові була заснована “Просвіта”, до складу її учасників увійшли і представники колишньої “Громади”. Тепер українська інтелігенція мала змогу легально організувати неурядові просвітницькі організації, які інтегрували позашкільні форми залучення людей до відродження національної культури. Відзначимо, що заснування легальних товариств “Просвіта” стало значним здобутком національно-культурного руху.

Учасники “Просвіти” продовжили традиції започатковані “Громадою” щодо освіти населення, вбачаючи у цьому чи не найважливішу сходинку до національного відродження. Насамперед, було відкрито власну бібліотеку. Спочатку в ній нараховувалося 120 томів. Але через деякий час їх кількість зросла до 420 книг і 26 назв журналів. Більшість книг була подарунком від письменників (подружжя Грінченків, Русових, С. Сфремова, Ганни Барвінок, Панааса Мирного та ін.), видавництва “Вік”, київської “Просвіти” [5].

Майже відразу після відкриття “Просвіти” розпочалися доноси, що хоча сама організація за статутом прагне тільки освіти населення, проте на чолі її стали неблагонадійні люди, революційно налаштовані, і за мету вони собі ставлять не просто освіту, а повалення влади. Наказ 21 серпня 1908 р. чернігівського губернатора М. Родіонова призвів до втрати товариства своїх найбільш активних діячів. Він стосувався виключення зі складу її керівників – подружжя Коцюбинських, І. Шрага, Ф. Левицької, О. Андрієвської та О. Калінської. Тобто людей, які починали свою боротьбу за національне відродження ще у лавах “Громади”, “Просвіта” проводила свою діяльність в умовах постійних заборон. Так було скасовано концерт М.В. Лисенка та О.П. Шишуги, вечір для членів “Просвіти” у помешканні організації, були заборонені загальні збори у січні, а коли нарешті дозволили провести їх у березні, то заборонили їх публічність, навіть не було дозволено відкрити кіоск для продажу книжок та часописів [6].

У таких умовах “Просвіта” ще проіснувала до 25 липня 1911 р., коли була офіційно заборонена її діяльність.

Таким чином, діячі національно-культурного руху відстоювали не просто право української мови на існування, а її право бути мовою мистецтва, науки. Письменники своїми літературними шедеврами, як прозовими, так і віршованими, доводили, що українською мовою можна писати твори, які достойні будуть увійти у скарбницю світової культури. А отже український народ має повне право говорити, навчатися своєю рідною мовою, яка була гарантом їхньої національної обособленості від інших народів.

Національно-культурний рух був предтечею політичного, національно свідомої інтелігенції доцільно вважала, що для висування політичних вимог, які стосувалися долі України, населення повинно відчувати себе українцями, а не малоросами. Діячі культури на Чернігівщині намагалися підтримати національну іскорку у населення.

Примітки:

¹ *Грушевський М.* З б'їжучої хвилі: статті й замітки на теми дня. – К., 1907. – С. 1.

² *Євселевський Л.Л., Фарина С.Я.* “Просвіта” в Наддніпрянській Україні. – К.: Знання, 1993. – С. 16-17.

³ *Справоздання Товариства “Просвіта” в Чернігові за 1907 р.* – Чернігів, 1908. – С. 12-13.

⁴ *Шевелів Б.* Тижневик “Черниговский листок” за редакцією Л. Глібова (1861-1863) // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. – К.: Держвидав України, 1928. – С. 447.

⁵ *Лист Михайла Коцюбинського / Вступ, примітки та підготовка тексту І.Д. Лисоченко*// Слово і час. – 1991. – № 11. – С. 55.

⁶ *Самойленко Г.В.* Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX - поч. XX ст. - Ніжин: ТОВ „Наука-сервіс”, 1999. – С. 6.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК АВТОРІВ

1. Абакумова Вікторія Іванівна , доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені В. Даля, кандидат історичних наук.....	167
2. Аджиєва Ленара Сейдаметівна , асистент кафедри історії та правознавства Республіканського вищого навчального закладу “Кримський гуманітарний університет”.....	90
3. Андрієвська Олександра Григорівна учениця 11 класу спеціалізованої загальноосвітньої школи № 196 м. Києва.....	277
4. Антілогова Тетяна Юрївна , доцент кафедри історії України Луганського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.....	158
5. Афоніна Ірина Олександрівна , студентка 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	137
6. Безгубенко Ірина Валеріївна , магістрантка Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	213
7. Бех Микола Васильович , студент 5 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	219
8. Бранчук Ольга Анатоліївна , студентка 1 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	236
9. Вадько Надія Григорівна , магістрантка Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	265
10. Вегера Лілія Русланівна , студентка 3 курсу Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	271
11. Вітолін Олександр Михайлович старший викладач кафедри українознавства Міжрегіональної академії управління персоналом.....	228
12. Вітюк Олександр Олегович , викладач Технологічно-промислового коледжу Вінницького державного аграрного університету.....	95
13. Воронов Сергій Вікторович , магістрант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	169
14. Галич Ольга Миколаївна , аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	145
15. Гальчинський Богдан Анатолійович , аспірант кафедри історії України Київського Міського педагогічного університету імені Б.Д. Грінченка.....	268

16. Горобець Сергій Михайлович, асистент кафедри педагогіки та методики викладання історії і суспільних дисциплін Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.....	260
17. Гнидюк Ольга Віталіївна, студентка 3 курсу факультету гуманітарних наук Національного університету “Києво-Могилянська академія”.....	40
18. Гренишен Андрій Миколайович, аспірант кафедри історії та археології слов’ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	49
19. Гула Катерина Олександрівна, аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	175
20. Двірня Катерина Петрівна, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені .П. Драгоманова.....	98
21. Демуз Інна Олександрівна, аспірантка кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.....	85
22. Єловських Уляна Олексіївна, аспірантка кафедри політології та правознавства Луганського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.....	238
23. Іваненко Олена Іванівна, аспірантка кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.....	292
24. Іщенко Жанна Миколаївна, завідувач кафедри історії та археології слов’ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	47
25. Католик Андрій Віталійович, асистент кафедри педагогіки та методики викладання історії і суспільних дисциплін Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.....	80
26. Кеда Марина Костянтинівна, старший викладач кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.....	222
27. Кирієнко Олександр Юрійович, магістрант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	262
28. Кислинська Ірина Анатоліївна, магістрантка Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	124
29. Кліш Андрій Богданович, викладач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка.....	275
30. Коваленко Оксана Миколаївна, аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені .П. Драгоманова.....	243

31. Ковальчук Віктор Іванович, магістрант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	280
32. Коптєва Катерина Станіславівна, студентка 3 курсу історичного факультету Луганського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.....	178
33. Корольов Геннадій Олександрович, аспірант відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.....	55
34. Костюк Євген Сергійович, аспірант кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	112
35. Котельницький Назар, аспірант кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.....	287
36. Крамар Олександр Сергійович, аспірант кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	249
37. Кривонос Катерина Миколаївна, магістрантка Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	230
38. Кукуруза Жанна Борисівна, аспірантка кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені П.Г. Тичини.....	252
39. Куник Світлана Олексіївна, магістрантка Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	185
40. Куриленко Олександр Васильович, аспірант відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.....	233
41. Лебєдєва Людмила Васиївна, старший викладач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.....	200
42. Лега Андрій Юрійович, викладач Черкаського державного технологічного університету.....	190
43. Лісовська Ольга Васиївна, аспірантка кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини.....	155
44. Лобач Данило Вікторович, аспірант Луганського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.....	15
45. Любасюк Андрій Ростиславович, студент 5 курсу історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка.....	210

46. <i>Люта Людмила Олексіївна</i> , магістрантка Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	166
47. <i>Мазуренко Олександр Григорович</i> , магістрант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	160
48. <i>Малолеткіна Діана Сергіївна</i> , студентка 3 курсу історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету.....	22
49. <i>Мальований Олександр Олексійович</i> , магістрант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	109
50. <i>Манько Ганна Олександрівна</i> , студентка 4 курсу історичного факультету Криворізького державного педагогічного університету.....	101
51. <i>Манько Марина Олександрівна</i> , студентка 4 курсу історичного факультету Криворізького державного педагогічного університету.....	104
52. <i>Маріонда Світлана Василівна</i> , аспірантка кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету.....	140
53. <i>Мельник Олександр Олександрович</i> , студент 1 курсу історичного факультету Криворізького державного педагогічного університету.....	12
54. <i>Мельничук Ігор Петрович</i> , аспірант Інституту історії України НАН України.....	172
55. <i>Микитчук Сергій Пантелович</i> , студент 5 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	217
56. <i>Милько Володимир Іванович</i> , студент 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	245
57. <i>Мирленко Інна Олексіївна</i> , магістрантка Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	180
58. <i>Михайлюк Марина Володимирівна</i> , провідний науковий співробітник Центрального державного кіно-фото- фоно-архіву України ім. Г.С. Пшеничного.....	132
59. <i>Мишко Марина Миколаївна</i> , аспірантка Чернігівського державного університету імені Т.Г. Шевченка.....	62
60. <i>Нагорна Тамара Віталіївна</i> , старший викладач кафедри правознавства Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.....	45

61. Наюк Антоніна Сергіївна, студентка 5 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	188
62. Огієнко Олена Володимирівна, аспірантка кафедри історії та етнополітики Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	77
63. Падалка Варвара Петрівна, магістрантка Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.....	163
64. Панченко Вікторія Сергіївна, студентка 2 курсу історичного факультету Житомирського державного університету імені І.Я. Франка.....	72
65. Петришин Михайло Богданович, магістрант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка.....	207
66. Пилипчук Ярослав Валентинович, аспірант Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.....	19
67. Погорєлова Інна Сергіївна, доцент Інституту соціальних наук і самоврядування Міжрегіональної академії управління персоналом.....	193
68. Полетаєв Геннадій Валерійович, студент 4 курсу історичного факультету Житомирського державного університету імені І.Я. Франка.....	60
69. Пригодська Людмила Миколаївна, магістрантка Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	120
70. Проненко Антон Вікторович, магістрант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	142
71. Прядко Ірина Михайлівна, аспірантка кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	106
72. Радчук Андрій Олександрович, студент 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	83
73. Романенко Тетяна Василівна, аспірантка кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	127
74. Русанов Юрій Анатолійович, завідувач кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.....	287
75. Савчинський Володимир Едуардович, аспірант відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.....	75
76. Саєнко Наталія Олександрівна, аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	130

77. Сакало Олександр Євгенійович , аспірант Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.....	37
78. Срібна Марія Андріївна , магістрантка Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.....	70
79. Терентьєв Михайло Олександрович , аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	148
80. Тимків Ігор Володимирович , студент історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка.....	284
81. Хавер Тетяна Павлівна , магістрантка Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	182
82. Хададова Фатіма Таджудинівна , студентка 2 курсу історичного факультету Житомирського державного університету імені І.Я. Франка.....	51
83. Хом'якова Любов Павлівна , студентка Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	273
84. Хмельницький Роман Володимирович , учень 10-Г класу Білоцерківської гімназії № 1 Київської області.....	26
85. Цендра Н.	196
86. Цубенко Валерія Леонідівна , доцент кафедри політології Одеського державного економічного університету.....	67
87. Шандра Ірина Олександрівна , старший викладач кафедри історії України історичного факультету Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.....	205
88. Шевченко Олег Тарасович , доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	116
89. Шеремета Юрій Анатолійович , здобувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.....	58
90. Шляхтич Роман Петрович , аспірант кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету.....	152
91. Якобчук Надія Олександрівна , аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.....	256

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ

Матеріали Других всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків

(14 березня 2009 р.)

Наукове видання

Відповідальний редактори:

О.В. Потильчак

Технічне редагування і комп'ютерний набір:

І.О. Афоніна

О.О. Бранчук

Переклад англійською мовою:

Ж.М. Іщенко

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.